काब्यमाला (पुनर्मुद्रिता) ९२

श्रीवेङ्कटरङ्गनाथदेशिकप्रणीतं

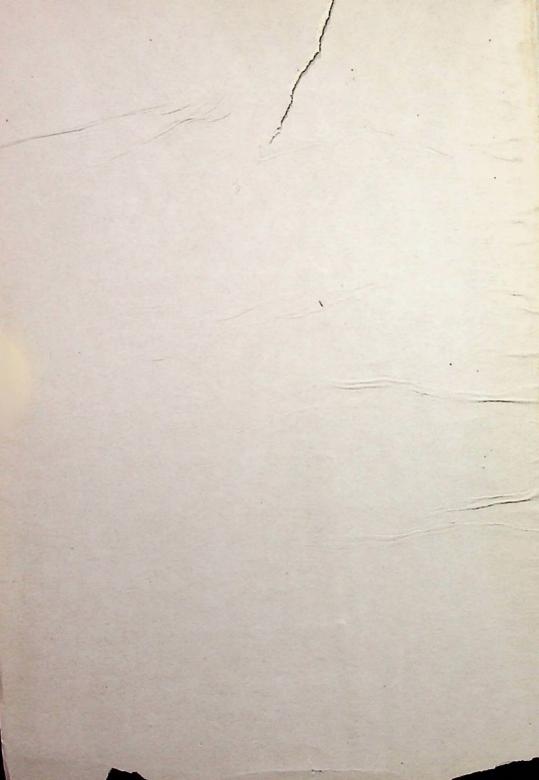
पादुकासहस्रम्

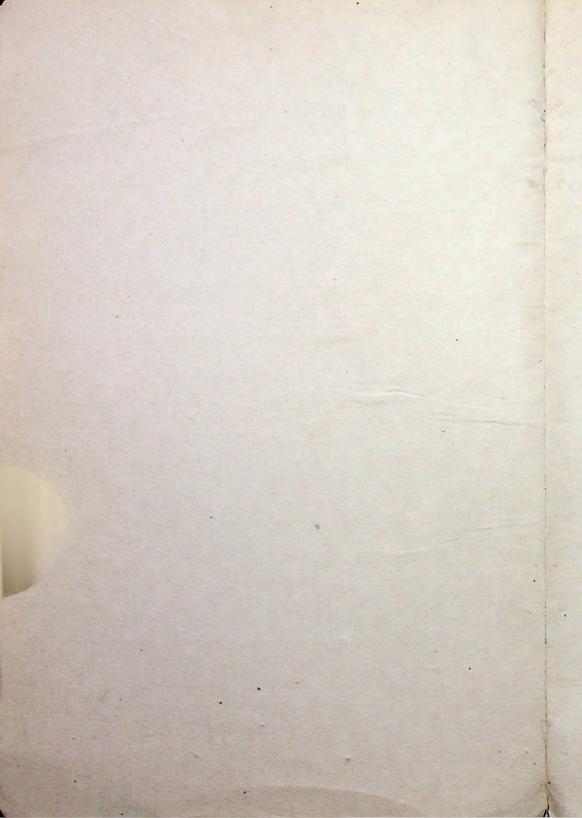
श्रीनिवासविरचितया परीक्षाभिषया शेकया समुद्रङ्कितम्

चौरवन्भा संस्कृत संस्थाव

पोस्ट बाक्स नं० ११३९ बाराणसी (भारत)

काव्यमाला (पुनर्मुद्रिता) ९२

श्रीवेङ्कटरङ्गनाथदेशिकप्रणीतं

पादुकासहस्रम्

श्रीनिवासविरचितया परीक्षाभिधया शिक्या समुद्रङ्कितम्

जयपुरमहाराजाश्चितेन महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादतनयेन पण्डितकेदारनाथेन, मुम्बापुरवासिपणशीकरोपाह्र-लक्ष्मणात्मजवासुदेवशर्मणा च संशोधितम् ।

चौरवभा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक पो॰ आ॰ चौखम्भा, पो॰ बा॰ नं॰ ११३६ वाराणसी (भारत)

प्रकाशक

चौखम्भा संस्कृत संस्थान

पो॰ आ॰ चौखम्भा, पो॰ वानस नं॰ ११३६ जड़ाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन वाराणसी-२२१००१ (भारत)

दूरभाष : ६५८= ६ तार : सोनोत्सव, वाराणसी

भारतसर्वकारीयशिक्षामन्त्रालयस्य द्रव्यसाहाय्येन प्रकाशितम्

THE STATE OF THE STATE OF

मूल्यम् रू॰ २६-०० (षड्विंशति रूप्यकाणि)

मुम्बयीस्थनिणंयसागरयन्त्रालयप्रकाशनम् १६११ पुनर्मुद्रणम् १६८४

FIRST THEY WEST

THE

PĀDUKĀSAHASRAM

BY

ŚRĪ VENKAŢANĀTHA DEŚIKA

With the Commentary of Śrīniwasa

Edited by
PAŅŅITA KEDĀRANĀTHA
AND
WĀSUDEVA LAKŞMAŅA ŚĀSTRĪ PAŅASHĪKAR

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature
P. O. Chaukhambha, Post Box No. 1139
VARANASI (INDIA)

Publishers

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

P. O. Chaukhambha, Post Box No. 1139

Jadau Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (INDIA)

Published with the financial assistance from the Ministry of Education and Culture, Government of India

Price: Rs. 26-00 (Rupees Twenty Six only)

Nirnaya Sagar Press, Bombay 1911 Reprinted 1984

MANTENAS THESE ASSENCE SANSTHAN

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरत्रक्षणे नमः । श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

पादुकासहस्रस्य भूमिका।

स्तीत्ररत्नमेतत् पादुकासहस्रं नाम । "जाती जाती यदुत्कृष्टं रत्नमित्यभिधीयते" इति किल लक्षणकारा वदन्ति । स्तीत्रं नाम गुणकीर्तनेन वर्णस्य चेतस्समुहासनम् । तेषु च रत्नं नाम यथावस्थितगुणकीर्तनेन प्राप्तस्य महागुणस्य महनीयस्य प्रशस्यतमफलप्रदान-दीक्षितस्य वर्णस्योपक्षोकनम् । तदेव च फलप्रार्थनाविरहितं भक्तिपारवर्यकृतं घोडश-वर्णसुवर्णसद्दं भवतीति सांप्रदायिकाः ।

विद्यमानस्य गुणस्य कीर्तनिमवाविद्यमानस्य गुणस्य कीर्तनमिप स्तोत्रमेवेति हि मीमांसकानां मर्यादा । तथाहि, नवमेऽध्याये प्रथमे पादे हरिवदादिपदानूहाधिकरणे— "इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ" इति वाक्येनेन्द्रस्येव लोहिताश्वस्याप्यमेः "अम्र आगच्छ लोहिताश्वागच्छ" इत्यन्हेन ॥ "अम्र आगच्छ हरिव आगच्छ" इत्येव स्तोतव्यता व्यवास्थापि । अतश्व यथावस्थितगुणकीर्तनस्य स्तोत्ररह्नत्वं युक्तमेव पश्यामः।

तथा स्तोत्ररत्नमेतत् गुणतो विम्षष्टं काव्यरत्नकोटीमाटीकते । आचार्यदण्डिना काव्यलक्षणं विस्तरशोऽभिधाय "न्यून्यमप्यत्र यैः कैश्चिदक्कैः काव्यं न दुष्यति । यदुपात्तेषु
संपत्तिराराधयति तद्विदः ॥" इति सहदयहदयावर्जनचणस्य कतिपयवर्णनस्येव काव्यतासंपादकत्वस्य कीर्तनेन निवन्धेत्रान्तमनुवाच्यमाने तादशस्य बहोर्वणनस्य स्फुटतरमुपलम्भाचास्य स्तोत्रस्य काव्यता पूर्वप्रतिपादितया दिशास्य तत्र रत्नत्वं चाक्षतमेवेति
पर्यामः ।

सामान्याच काव्यमात्रस्य शास्त्रतं प्रतिपद्यमाना वयमस्य शास्त्रस्तामस्तामुत्पन् इयामः । तिकल शास्तं, यत् शास्ति, शासनीयं हितमहितं च, तच प्रमुष्टहत्सिम्मत-तयेव, कान्तासिम्मतत्या च भवति । शासनप्रणालिका सेव सुखमथीति बहु मन्यते काव्यं महामतिभिक्षवण्यंते च । तथाहुः ''अन्या हि गितिरश्वस्य गितरन्या खरोष्ट्रयोः । मदक्षित्रकपोलस्य गितरन्या हि दन्तिनः ॥ वेदशास्त्रपुराणानां रीतयो हि पृथक् पृथक् । रीतिरन्येव काव्यानां लोकोत्तरपदस्पृशाम् ॥'' इति । शास्त्रत्या व्यवहृतानामन्येषामिष् काव्यमुखप्रेक्षितयेव कार्यकरत्वं विद्युधा वर्णयन्ति "खादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयु-खते । प्रथमं लीढमधवः पिवन्ति कद्व भेषजम् ॥'' इति, एवमेतैः सुनिरूपितैः प्रकारैः सर्वश एवाभ्यहितो बहुमाननीयो महार्थगर्भितः सरलः सुखेन सर्वार्थवोधकक्षात्युत्तमो निवन्धोयं सर्वदेशप्रचारिभिदेवनागराक्षरैः सुन्दर्या चेतोहारिण्या परिपाव्या काव्यमा-लायामसुद्यतेति सर्वपण्डितपामरजनहदयङ्गमास्यन्तसंमाननीया च नूनं सेयं कलना । 'वेड्डटेश्वरगुरुप्रथितं ये पादुकास्तुतिसहस्रमजस्म् । सार्थवोधमनुसंद्धते ते संय-मीन्द्रमतसारविदः स्युः'' इति किलेदमुपश्लोक्यते प्रतिवादिभयहराचार्थेः सप्ततिरत्नमा-लिकायम् । श्रीमचण्डमारुतकर्तृभिदीं हुयाचार्यापरनामधेयैमेहाचार्थेरिप श्रीमद्वेदान्तदे-शिकवैभवप्रकाशिकायाम्—''संप्रार्थितः संसदि सूरिवर्थैः पादाविन रङ्गपतेर्निशायाम् । योऽस्तौत्सहस्रेण गुरुः सुपयैस्तं भावयेऽहं करिवादिसिंहम् ।'' इति ।

अथैतत्प्रणेतुर्गुरूतमस्यावतारकालकुलचरितादिकं संक्षेपात्प्रदर्शयामः-

भगवद्देदव्यासप्रणीतस्य ब्रह्मसूत्रस्य भाष्यकारेषु सुग्रहीतनामधेयैः, विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकैः, भगवद्गामानुजमुनिवरेराचार्यपीठमास्थापितेषु चतुस्सप्ततिसिंहासनाधिपतिष्वन्यतमः श्रीमान्विश्वामित्रकुलीनः अनन्तसोमयाजी नाम महामितः काञ्चीपुरीमध्यवसद् दीपप्रकाशाख्यस्य भगवतो दिव्यालयसमीपे । विश्वामित्रकुलीनवासमिहतो
दिव्याप्रहारोऽयं तूप्पुळ् इसेव चाख्यामभजत् । तूशब्दः परिशुद्धवाची, पुल्शब्दः
रुणवाची, द्रविडभाषायाम् । परिशुद्धं तृणं दर्भ इति स च विश्वामित्रनान्ना वैष्णवैव्येवद्वियत इति तद्वंश्यानां तदावासस्थलस्य च सा समाख्या समपद्यत । एनमधिकृत्य
घण्टावतारचरिते पद्यमिदम्—"समवसदिषकाश्चि सूकराजीविमिथतवैरिमतो वरो
विराजी । श्चित्रतचरितो विशुद्धयाजी शुभगुणराशिरनन्तसोमयाजी" ॥ इति ।
तदात्मजः पुण्डरीकाक्षसोमयाजी । तदात्मसंभवः अनन्तसूरिः । भगवद्गामानुजमुनिभिः
वेदान्तोदयनपदेन संभावितानां किडाम्वियाचानाख्यानां प्रणतार्तिहराचार्याणां नप्त्री
रामानुजाचार्याणां पौत्री रङ्गराजिप्वलानाख्यानां पद्मनाभाचार्याणां पुत्री वादिहंसामुवहपदभूषितानां अप्पुल्लाहसमाख्यानां रामानुजाचार्याणां सहोदरीं तोताश्चम्बाह्यामयमनन्तसूरिहदृद्धा यथापूर्वाचारं कृत्नखिलानाहरन् चिरमपुत्र एव काञ्चीमध्यवसत् ।

अथ कदाचित् श्रीवेङ्कटाचलाधीश्वरोऽस्य खप्ते प्रादुर्भूय "वत्सी, भवद्विरचितीर्विभवातिभारविख्यापितैः स्तवशतीर्विवरीकृतीस्म । वात्सस्यतोऽस्मि वितरामि वरं तन्जमेतिङ्गतिम्मम विलम्बलवं विनेव ॥" इतिसन्दिर्यान्तरधात् । सद्यः प्रतिबुद्ध वेलादिविचिन्तनमन्तरेणैव सहजायया सहैवान्तरङ्गैः परिमितैः परिवारैः प्रस्थाय वेङ्कटाचलं द्धृप्ते
कालेऽध्यगच्छदयम् । अथ च भगवदाज्ञया शेषपर्यङ्कमिव गिरिवरं तमारुह्य यथासमुदाचारं संसेव्य वेङ्कटाचलाधीश्वरं समासीदत्समुचितमावसयम् । अथ तस्यां रात्री
स्वप्ते दम्पत्योः घटनेयमभवत् । येयं तत्रोपवणिता—"देवः सं प्रकटीचकार कृपया रूपं
तयोवत्सलस्तत्संप्रस्यपि मृग्यते दमघनैदशान्तैश्च यद्योगिभिः । पुत्रोयं प्रतिगृह्यतामिति
वदन्षण्टां च दिव्यां ददौ पत्र्ये स प्रददौ जगाल च तदा सा तां विनेव श्रमम् ॥"इति ।

प्रातश्वालयाभ्यन्तरे सौवर्णी घण्टा नावलोक्यत । ततः सुमहति कोलाहले समुद्भूते हेवालयपरिचारकेषु चोरापराधेनाभियुज्यमानेषु देवादेशादालयपतिना खप्रवृत्तान्तो न्य-विदि । तदात्वे सिनिहिताभ्यां दम्पतिभ्यामि खप्रमेनमाचेदयन्त्यां सल्यापितोयं लीला-रसः । तत आरभ्य देवी सान्तर्वत्री समभवत् । अक्रूरमातेव गान्दिनी घण्टा सा द्वांदश- वर्षान् गर्भवासमधत्त । अथ च कलेः ४३७० तमे शालिवहिनशकस्य १९९१ तमे (A. D. 1268.) विभववत्सरे कन्यामासे अवणनक्षत्रे तोताद्यम्वा सा पुत्ररह्नं प्रा-सूत । पराशरत्रह्मकृषिरिव द्वादशवत्सरगर्भवासात्प्रसूतोऽयं श्रीमान् यथाविधि जात-कर्मादिकं संस्कारमलिम । श्रीवेद्यटाचलाधीश्वरतीर्थोत्सवदिनेऽवतीर्णस्यास्य मातुलेन वादिहंसाम्बुवाहगुरुणा श्रीवेध्णवसमयाचारानुरोधि चकाङ्कनं श्रीमद्वेद्वटनाथशर्मेति नाम चाधायि ।

अथ वत्सरपूर्तिदिने महादेवीसेवनपूर्वकं श्रीहिस्तिगिरिनाथसेवनायानीतो वालगुरुरयं वरदेन "वत्स, द्युद्धान्तिसद्धान्तं द्युद्धं लक्ष्मणयोगिवत् । परपक्षप्रतिक्षेपैः पायास्त्यं शरदश्यतम् ॥" इत्यनुगृह्य सभाजितोऽभवत् । यथाकालं कृतचौलः पश्चमे वत्सरेऽ-क्षराण्यभ्यास्यत् । श्रीमद्यासुनगुरुवरवत् श्रीपराशरभद्यारकवच अपुनरुचारणेनाधीयानोऽयं मातुलात् वादिहंसाम्बुवाहगुरोविंशत्या वत्सराणां सर्वाणि शास्त्राणि साङ्गांश्व वेदानिधजगौ ।

अष्टमे च वयसि कदापि सह मातुलेन वात्स्यश्रीवरदग्ररोः श्रीभाष्यप्रवचनगोष्ठीमास्थितो बालगुरुरयं तत्तेजोविसरविस्मितैरिखलैराचार्योपासनपरैरनुदृष्टः 'दीव्यत् दीप्तिभरः क एषः' इति कृष्णनाम्नानुयुक्तैः वरदगुरुभिः "वादिहंसाम्बुवाहार्यभागिनेयो महानयम् । वेदान्तपालकत्वेन वरदेनान्वगृद्धत् ॥ समये यतीन्द्रस्य स्थानमास्थास्यते" ।
इत्याख्यायत आन्यपर्य एतस्मिन् उपन्यासिवच्छेदस्थले सर्वैः विस्मृते 'इदं' इति
सूचयितस्मिति परितुष्टेन गुरुणा "प्रतिष्ठापितवेदान्तः प्रतिक्षिप्तविहर्मदः । भूयाद्भैविद्यमान्यस्त्वं भूरिकल्याणभाजनम्" ॥ इत्यनुजगृहे । "वत्साहं स्थविरतरोऽभवं प्रकामं
नेवासीनमम खलु भागधेयमत्र । अस्म लं वितर यतीन्द्रसंप्रदायं विद्याभिःसह
विविधाभिरद्धताभिः ॥" इति स्वान्तेवासिनं वादिहंसाम्बुवाहार्यमनुशिष्य गुरुवरस्यास्य
शिरसि करकमलं विन्यस्य स्थादसौ'इत्यनुगृद्धा गृहाणेममिति ददौ वादिहंसाम्बुवाहार्याय।

स्नातश्च विधिना समुचितसम्बन्धे कुळे शीलवर्ती कामि परिणायितो गृहस्थाश्रममाश्रयत् अहीन्द्रपुरं नाम स्थलं गरुडनदीपावितपरिसरमोषयाद्रिसनाथमधिगत्य गुरोमांतुलाल्लब्धं गरुडपञ्चाक्षरीमन्त्रं यथाविध्यावर्तयन् प्रसन्नेन वैनतेयेन प्रत्यक्षतां गला
ह्यप्रीवानुष्टुभमन्त्रमृकारादिकमुपदिष्टः तत्रैव हेमसवनसद्द्यस्याधत्यस्याधत्तात् देवदेवमुखविकासमात्रमाशंसमानः समावर्तयामास तं मनुम् । निवरादेव प्रसन्नो हयवदनो
भगवान् प्रत्यक्षीभूय निजं लालामृतमेनमपाययत् । प्रत्यक्षीकृतं रूपमेनमुपाक्षोकि
घण्टावतरचरिते "श्रीकोशाश्चितवामपाणिरशनासन्दानितामान्वरां किष्यन्तं दियतां
निजाङ्गनिलयामालिङ्गनानन्दिनीम् । व्याख्यामुद्रितमक्षसूत्रक्विरं विश्राणमन्यं करं द्वावनयौ च युदर्शनाजललितौ प्रत्यक्षमैक्षिष्ट सः" ॥ इति । अनुप्रहश्च—"हेषाघोषानन्दितकः
णीद्वयमेनं वेदामोदिश्वासवितीणांदरनासम् । रूपालोकप्रोलक्षिताक्षं करपद्मस्पर्शोत्कुतं
पाययित स्माथ स लालामिति।"

ततश्रावतारवैभवेन गुरोरनुप्रहेण देवाधिराजाशिषा देवताप्रसक्षेण चानविषक्म-

नुपमं वैदुष्यमिथगतो गुरूतमोऽयं अष्टोत्तरं शतं दिव्यस्थानानि भगवतो छक्ष्मीपतेः काले काले संसेवमानः काक्यां अहीन्द्रनगरे श्रीरक्षे च वसन् कालकलामिकलामिति-यापयामास ।

गुरूत्तमस्यास्य श्रीरङ्गगमनोपोद्धातश्चेवं समजायत । यथा-गोडदेशीयैर्मिश्नेः श्रीरङ्ग-नगरमासन्नैः तत्राध्ययनोत्सवः प्रत्यवध्यतेति विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तपद्धतेः वादे स्थापनं यावन तत्संप्रदायानुसारी सोऽयमुत्सवः प्रवर्तनीय इति तदनुरोधेन राज्ञा निर्दिष्टे तत्रलेषु तद्वेदुष्यात् भीतेषु, वेदव्यासा(सुदर्शना)चार्येषु च वृद्धभावं गतेषु वादा-हवादुद्विजमानेषु सर्वे संभूयालोच्य श्रीरामानुजयोगिवद् वरदप्रेषितेनैव दर्शनं निर्वाह्य-मिति निर्धार्य काबीमधिवसन्तं श्रीमद्वेड्डटनाथदेशिकमेनं पत्रमुखेनानाययामासः । पत्रे "तत्र एतत्रीलोक्यसंहारत्राणनिर्माणकारणम्। श्रीमतो रङ्गनाथस्य विष्वक्सेनस्य शासनम्" इसङ्कियत्वा 'झिंडित्युपस्थाय शुद्धान्तसिद्धान्तप्रतिष्ठापनपूर्वकं अध्ययनोत्सवोपरोधः संमोचियतव्य' इति निर्दिष्टमासीदिति गुरुरयं सद्य एव प्रस्थित आहारनिद्रादिकमपि विद्वायातित्वरितगतिः श्रीरङ्गमासाद्य वादायारभत । बहुन् दिवसान्वादोऽभवत् । अन्ते च ते पराजिता अभवन् । अथ च राज्ञा गौडिश्व सभाजितो गुरूत्तमः 'इतः परं पण्डितानामागमने वादः केवलमारच्यतां, मा कदाप्युत्सवप्रतिरोधः' इति राजानं सम-दिशन् । अथ च श्रीमान् श्रीरङ्गनाथोऽतीव प्रहृष्टान्तरेङ्गो निजं 'वेदान्ताचार्य' पदमसौ सबहुमानमार्पयत् । तत्सइधर्मचारिणी 'सर्वतन्त्रखतन्त्रपदं, तत्सदस्याः 'कवितार्किक-सिंह'पदं च व्यतरन् । सैव बादशैली गुरोरस्यान्तेवासिना संगृहिता गुरुणा परिष्कृता शतद्वणीनाम्रा व्यवहारमासाचतेति संप्रदायः।

श्रीमद्वेदान्ताचार्यवेष्टरनाथगुरूत्तमोयं कदाचित् अहीन्द्रनगरे वसन् तत्र परपक्षीयै-विपश्चिद्भिवीदमारचयन् वादकथां तां संक्षिप्य परमतभङ्गनामानं संस्कृतद्रामिडवच-स्सन्दर्भातुबद्धं कमपि निबन्धमारचयत् । द्रमिडभाषामयान् गाथारूपान्बहुन्प्र-बन्धान् अकलयत् ।

धीरक्षस्थलमधिवसति गुरूत्तमेऽस्मिन् कलिकालपुलभयासूयया सन्धुक्षिताः केचन सयूय्या वादाय तमेनमाह्नासत । गुरुक्षु सपक्षेर्वादारसंकुचन् भागवतापचारादुद्विज-मानश्च नातुमेने । ततस्ते पराजितोयमिति प्रथयितुकामाः गृहद्वारासन्ने पादरक्षामर्यी तोरणमालामाववन्धुः गुरुरयं बहिरागत्य पादरक्षास्तास्समालोक्य सबहुमानं तादिश-रसा वहन् "कर्मावलम्बकाः केचित् केचित् ज्ञानावलम्बकाः । वयं तु हरिदासानां पादरक्षावलम्बकाः ॥" इति पद्यमत्युचैराघोषयत् । अथ ते सविस्मयमनुतपन्तो गुरुमेनं प्रसादयामाद्यः ।

महता समादरेण निरं श्रीरङ्ग एव वसतोऽस्य गुरूत्तमस्य तत्परित्यागो द्विरगत्या समपद्यत । तत्रादानेषा घटना-यथा वाधूललक्ष्मणाचार्यनामा श्रीरङ्गस्थलीयाचार्यपुरुषे-ध्वन्यतमो महतो विभवतः परिवारेणातिविपुलेनान्तेवासिसमुचयेन शिविकया कदाचित् श्रीदेशिकावासवीध्या समचरत । देशिकेन्द्रास्तदात्वे गृहदेहल्यामवस्थाय प्रन्थपारायणपरा आसन् । तत्रासक्त्यतिशयेन वा श्रीविष्णवो वीध्या गच्छन् शिविकया यातीत्युपयंगं वयं देहलीमधितिष्ठाम इत्यध्य शिविकाप्रावरणेनाच्छादितोयं न हर्यत इति
पारायणमध्ये नोत्थानमावश्यकमिति मत्या वा नोदितष्ठन् । तदन्तेवासिषु कोऽपि दीर्घरोषश्चतुर्थवर्णजः "पीडाकरनाथ" नामा खगुरोरभ्युत्थानमयं न करोति किलेतीर्ध्या
पादावाक्तष्य गुरुवरानेतान् आद्वारवहिदंशमाक्तष्यापातयत् । विदिततदिभिप्राया एते प्रकृतिसंवन्धमुलभामुद्भवतीमहन्तां "अहन्ते नाहन्ते विहरणपदं देशिकिगरः स्वदन्ते नः
स्वान्ते सपदि गतसन्देहविषयाः । अनायासा यासामहिपतिशया सा भगवती घराधारा
धाराधरनिकरसाधारणहिनः ॥" इत्यनुशिष्य 'प्रन्तं शपन्तं परुषं वदन्तं यो ब्राह्मणं
न प्रणमेद्यधार्द्वाम् । स पापकृद्रह्मदवाभिदग्धो वध्यश्च दह्मश्च न चास्मदीयः ॥" इति
भगवद्वचनमनुस्त्य तस्य क्षमापणमावश्यकं मन्यमाना अपि तस्य सुद्रमतिपाताद्
भगवति क्षमामभ्यध्यं व्यतिकरेऽस्मिन् तदीयेन प्रभावेण श्रीरङ्गनाथसेवाया अप्युपरोधमवश्यभाविनमाकलय्य सद्य एव सहसर्वेरन्तरङ्गः परित्यज्य श्रीरङ्गस्थलं कोयंपुत्त्रीमण्डलीयं (Coimbatore District.) सत्याकालमध्यगच्छन्।

अथ गतेषु कतिपयेष्वहस्सु लक्ष्मणाचार्यो रोगेणाकस्मिकेन पर्यभूयत । सुशीला तस्य धर्मपत्नी परीक्य पत्युक्शरीरस्थितिमात्मनश्च गर्भधारणाभावं रहसि सविनयं व्यजि-इपत्, 'आर्यपुत्र, कुतोऽयमाकस्मिको रोगोद्गमः शरीर विकरोति द्विजराजमिव राज-यक्ष्मा ? कुतो वाहमृतुकालानतिपताम्यधृतगर्भेव ? नूनं संभावयामि भागवतापचार-मन्तरा नान्यः कोऽप्येवं बलवदनिष्टमापादियतुं प्रभवति' इति 'सुबहु निरूपयन्त्यपि न मानसमात्रमपि भागवतापचारं मया कृतं स्मरामि', इति तेन प्रत्युक्ता सा पुनरपि ''धूर्तैः शिष्यैरारचितोऽपि भवदीय एव किल भवेत्, यदाहुः 'शिष्यपापं गुरोरपि' इति, सर्वे शिष्या अनुयुज्यन्ताम्" इति न्यवेदयत् । अथ शिष्येषु क्रमेणानुयृक्तेषु स पीडा-करनाथोऽप्रच्छत् 'किं वेह्नटनाथाचार्योऽपि भागवतः' इति । अथ विज्ञाय वृत्तं वृत्तमिखलं 'अन्वर्थनामा भवान्' इति तमुपालभ्य देशिकेन्द्रावासमधिगत्य तत्र तमपर्यन्, आत्मी-यानामतिचारमेव तस्य प्रवासे कारणमवगत्य नितरामनुतपन् विहाय सर्वे डम्बरं सह जायया कालं समधिगत्य गुरुवरं तं प्रासादयत् । प्रणिपातप्रसन्ना गुरूतमास्ते सुवहून् सान्त्ववादान् आरचयन् । अथ च वत्सरमेकं सनियमं गुरूत्तमपादोदकमा-सेवमानी दम्पती तौ तत्रैवाध्यवात्ताम् । परिपूर्णे वत्सरे धृतगर्भया धर्मपत्र्या सह लक्ष्मणाचार्यो गुरूत्तमानभ्यर्थ्य श्रीरङ्गमासादयामास । इति । काले प्रसृतः पुत्रस्तीर्थाः रमजनाम्ना प्रख्यातिमभजत ।

द्वैतीयीकीयम् । यथा तुरुष्कोपरोधात् श्रीरङ्गाधीश्वरे दूरं कापि नीयमाने सदातुग-च्छन्तो गुरूत्तमा एते वेदव्यासावार्यैः (सुदर्शनाचार्यैः) सहस्तस्पर्शे "भगवदनुगम-नाधिकारिणो बह्वो वर्तन्ते, ततोऽपि वरमावश्यकिमदं केङ्वर्ये, अस्मद्वरुभिर्वात्स्यवर- देदेशिकैरुपदिष्टया दिशा श्रीभगवद्रामानुजमुनिवरविरचितं ब्रह्मसूत्रभाष्यं व्याख्यातं द्विमंया, ते इमे व्याख्ये भवतेव परिशोध्य प्रचारणीये; नात्र भवन्तमन्तरा कोऽप्य-धिकरोति।" इति सन्दिष्टाः ते पुस्तके आदाय तदात्मजी च प्रत्यावर्तमाना आसने यवनानां सैन्ये कोशं कावेरीसैकते गुप्तं कृत्वा सह तदात्मजाभ्यां शवानां मध्ये विलीय कालकलां कामप्यतिवाह्यापकान्ते म्लेच्छदस्युजने कोशाभ्यां सह पुत्रावानीय सहकुदुम्बं सत्याकालमासीदन्। तस्मिन्नेव पर्याये यादवाद्विमप्यलब्कः।

श्रीरक्षमधिवसतां देशिकेन्द्राणामेषां गृहे पितृदिनं किमपि संन्यधत्त । तद्ये यथाविधि निमित्रता विप्राः । तांश्व परिदानेन वशीकृत्याविदितमेव कृताशान् कृत्वा श्राद्धविद्रां केऽपि समपादयन् । कालातिपातेन द्विजान्तरालाभमवगत्यानन्तरमेते न्यवेदयन्नात्मनां भोजनम् । अथ चिन्ताकुला गुरूतमा एते सुचिरं विमृत्य यथाविधि होमं
समाप्य भगवन्तमेव विप्रस्थाने भावियत्वा सर्वे पात्रे परिविष्य मन्त्रवद्खिलं निरवर्तयन् । खयमनवेक्षमाणा जप्यं जपन्तो भोजयामासुः । श्रीरक्षश्रीवेद्धटाचलश्रीहरितविरिश्वराख्योऽपि भगवन्तो विष्ररूपेण सन्तृत्वारमखिलमभ्यवहरन् । किं वा वर्तत
इत्यवलोकनार्थे पार्श्वगृहमास्त्रैरस्यकैः स्पष्टमेष शब्दः शुश्रुवे । खेन रूपेण तृप्तारते
गृहीतताम्बृला गुरूत्मैविस्ष्टाः गृहाद्वहिरागत्य सर्वेष्वेव पश्यत्स्र तिरोभवन् । अथ विद्रकर्तारस्ते भमाः सानुतापं क्षमामभ्यार्थयन् ।

एवमन्याय्यमुपनमन्तीमसूयामेते गुरवोऽमृष्यमाणाः "आपादचृडमनपायिनि दर्श-मेऽसिन् भाशासनीयमपरं न विपक्षहेतोः । आपातशान्तिमसुरान् पुनरस्मदीया-नन्योन्यवैरजननी विजद्दात्वसूया॥" इत्याशशंसुः ।

अथ कदाचित् तीर्थयात्रायां श्रीरङ्गस्थलमागतेन गुरूतमैनीदे विजितेन कृष्णमिश्रेण सकृति प्रवोधचन्द्रोदयं नाटकमवलोकियतुमभ्यर्थिताः नान्नैवास्य शैलीमवगत्य तत्ख-ण्डनतया सङ्कल्पसूर्योदयं नाम महानाटकं राज्यैव निर्मातुं व्यवस्थन्तः, मदीयस्सङ्कल्पः सूर्योदयाविध भवतावलोकनीय इति सूचयन्तः तयेति प्रतिपन्ने तस्मिन् यथोद्देशं निरुद्य प्रातस्तस्म प्रदर्शे अनितरसाधारण्या प्रतिभाविकासधोरण्या तं व्यस्मापयन् ।

अन्यदा देशाटनपर्याये श्रीरङ्गमागतेन कवितार्किकसिंहविरुद्ममृष्यमाणेन डिण्डिमकविसार्वभौमेण "छित्वा सर्वाण्यरण्यान्यतिविषमलतागुल्मदुर्गाण सद्यः प्राप्तं मां पक्षणान्तं वत मषकतिर्वर्भुक्षणैधिकरोति । लब्बन्ते हन्तुमेनां मदकरिष्ठदाकुंभपीठीविपाटक्रीडाधौरेयधारा मम खद्ध नखराः किं करोमि क यामि ॥" "प्राज्ञानामेन राज्ञां सदिस्
न सहते जल्पमल्पेतरेषां ध्रुद्रेष्वाक्षेपमुद्रां न खद्ध गणयते डिण्डिमः सार्वभौमः ।
भाङ्कंद्रेक्किकिस्मरिषु मयमरभ्रान्तभोगीन्द्रसुश्रृश्णग्रंशी किमम्भः फणिषु पतगराद्र
संभ्रमी बम्भमीति ॥" इत्यिक्षिप्ताः 'पिशाचानां पिशाचमाषयोत्तरं देय'मिति प्रतिपद्यमानाः 'स्पर्धन्तां सहजं नु कुष्तरतया दिक्कुष्तरैः कुष्तरा प्राम्या वा बनवासिनो मदबलप्रसिन्नगण्डस्थलाः । हा बालस्य विपर्ययं श्र्ष्ण सखे प्राचीनपालीमलासादिनि-

यधकपोलिभित्तिरधमः कोलोऽपि संस्पर्धते ॥' 'बाह्यैर्वणांडम्बरैर्मा श्रमन्तु च्छित्वा गर्भा-भ्यन्तरं शोधयन्तु । निर्णतारो नीरसत्वेन को वा डिण्डीराणां डिण्डिमानां च भेदः ॥'' इत्युदतरयन् । अथ च वादेऽपि तं पराजयन्त । डिण्डिमेन च पराजयमभ्युपगच्छता 'धोटीधाटीकठोरस्फुटविकटकथाटोपवाचाटकोटीकोटीराघाटपेटीपुटघटितमणीसङ्गसङ्घटिता-द्विः । खर्वांकुर्वन् सगर्वे जयित कविततेस्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो वेदान्ताचार्यवर्यो विघ-टितजडधीसङ्कटो वेङ्कटेशः ॥" इति निवेदयता "द्विचतुष्पदपरिवर्तनर्गार्वतकविद्य-रभगण्डभेरुण्डः । खण्डनखण्डनकविरिह् डिण्डिमकविगण्डिण्डिमो जयित" ॥ इति सकपोलताडनमारचयता बहुकियन्त । पश्चाच तेन राघवाभ्युदयकाव्यमात्मीयम्वलोकियितुमधिताः स्वीयस्य यादवाभ्युदयस्थावलोकनमासूचयन् । सङ्कल्पसूर्योदय-भिव रात्रावेव यादवाभ्युदयं काव्यं रसभावध्वनिगम्भीरं चतुर्विशितिसर्गात्मकं प्रणीय प्रातरस्म प्रदर्शं तमाश्चर्यविवशमारचयन् ।

कदाचित् कूपनिर्मात्रा निर्वद्धाः तद्द्ताभिरिष्टकाभिरेवार्ह्यान्द्रपुरे खग्रहे कूपं कमिप निर्मिमरे । आहितुण्डिकेन वद्धस्पर्धेन पीडिताः गरुडमन्त्रेण तदीयान् सर्वान् सर्पान् खकृतमण्डलरेखातिपातासमर्थानारचय्यान्ते महता वेगेनापतितं शङ्कपालकुलीनं सर्पं गरुडेन सर्वप्रसक्षमहारयन् । भमदर्पेण तेनानुनाथिताः गरुडदण्डकमनुसंधाय तं पुन-रानीयादुः । शिल्पिना खकीयामेव मूर्ति धातुमयीं निर्मातुं निर्वद्धाः श्रीरङ्गनायेन खप्ने निर्दिष्टया दिशा वामकरे पुस्तकं दक्षिणकरे व्याख्यानमुद्रां दधत् पद्मासनेनोपविष्टं च ताम्रमयं विम्वं निर्माय यथापूर्वनिर्देशं शिल्पिना खकृते पीठे तस्य संधानं कर्तु-अशक्तेन कपोलतले तत्क्षणमावश्यकं मन्यमानेन कृतायुधस्पर्शे खक्पोले संभवता रक्त-विन्दुना विस्मापयन्तः, पीठ एव दोषं निरूप्य तमभ्युपगमय्य कथमपि तमेव समी-कृत्य समयोजयन् । एवमसदशैरपि तैस्तैः परप्रेरणया स्पर्धमानैविंवाद्मसंमन्यमाना अपि शिष्याभ्यर्थनया कथंचित्पातकांमवाभ्युपगम्य बहुशो भमदर्पानारचयन् ।

कदाचिच समस्यासहस्रं समापूर्य 'समस्यासहस्री'पदं लेभिरे । श्रीभगवद्रामानु-णमुनिविरचितं ब्रह्मसूत्रभाष्यं द्वातिंशत्कृत्वः शिष्येभ्य उपदिश्य श्रुतप्रकाशिकाटीकां शतवारं प्रोच्य शताभिषेकमस्याः समारचयन् । एकाधिकाः शतं शरदो भूमण्डलमेतद-मण्डयन् । अथार्चारूपेणाद्य यावत्सर्वत्र संश्रितान् परिपालयन्ति ।

एवमीदशान्यमीषां गुरूत्तमानामाध्यमयानि चिरतामृतानि खतस्यवैज्ञस्यापि सह-स्नशीर्षस्य नारायणस्य न वाचां पद इति स्थिते तत्त्वे के वयं मितंपचमतयः पामरा इति दिख्यात्रसूचनेनैतावता विरमामः ।

तिद्दमिखलमाचार्यपाँदेरेन तत्र तत्र निवन्धेषु खयं समसूचि। यथा; उत्प्रेक्ष्मते बुधजनैरुपपत्तिभूमा घण्टा हरेस्समजनिष्ट यदात्मनेति। ''श्रीरङ्गराजदिन्याज्ञालक्धनेदान्ताचार्यपदः कवितार्क्षेक्सिंह इति प्रख्यातगुणस-माख्यः।'' (सं—सू). "श्रीमच्चां स्वादसावित्यनुपिधं वरदाचार्यरामानुजाभ्यां सम्यक् दृष्टेन," "व्यातानीद्वेङ्गटायों वरदगुरुकृपालंभितोद्दामभूमा ।" (त-क).

"स्वकिमिति हरिदत्तं यामुनस्तोत्रवृत्त्या व्यवृणुत निगमान्ताचार्यकं वेङ्कटेशः । अगणि सदिस सिद्धर्यस्समस्यासहस्रो कविकथकमृगेन्द्रस्सवैतन्त्रस्वतन्त्रः ॥" (र-र)• इत्यादिषु ।

प्रतिभयद्वराचार्येश्व ''इह रङ्गपतिप्रसादलब्धोभयवेदान्तधुरन्धरत्वकीर्तिः । अपि तत्सहधर्मिणीकृपात्ताखिलतन्त्रप्रभुताक एप सूरिः" ॥ इति ।

गुरूतमैरेर्तिवरिचतानां निवन्धानां सूची पृथगत्र प्रकाशिता वर्तते । एतदीयानि चिरतानि यथाकालं संक्षेपावस्तराभ्यां प्रतिपादयन्ति बहूनि निवन्धनानि । तेषु चण्डसारतकर्तृदोट्टयाचार्यवरिचतं श्रीमित्रगमान्तदेशिकवभवप्रकाशिकास्तोत्रं, द्वाविशतिसगौत्मकं वदान्ताचार्थचिरतकाव्यं, आचार्थचम्पूनामकश्चम्पूप्रवन्धः, अस्माभिरधुना
निर्मीयमाणं घण्टावतारचरितनाटकं च लिलतया सुखावगम्यया सरण्या चेतस आवर्जकानीति भावसामः ।

अथास्य पादुकासहस्रस्याविर्भावः प्रस्तूयते । श्रीमतो विशिष्टाद्वैतभाष्यका-रस्य शिष्येषु बहुपु तदनन्तरं सिद्धान्तप्रवचनमारचयत्सु द्वेधा व्यभिद्यत प्रस्थानम् । तत्रैकं उत्तरकलाव्यपदेशं, अन्यत् दक्षिणकलाव्यपदेशं चाध्यगच्छत् । उत्तरकलाप्रस्थानस्थाः श्रीमद्वेदान्तदेशिकानां शिष्यपरम्परायां निविष्टाः ।

अमृया हि नामाप्रताकारगुरुको बलवान् मानसो रोगः। स हि न कमि परिस्वजल्यापातदर्शिनम्। दक्षिणकलानिष्ठाना गुरुपरम्पराया श्रीकृष्णनामः द्रामिडवेदव्यपदेश्यानां भक्तनाथाना व्याख्यानेन गृहीतनामध्यस्यात्मजो लोकाचार्य वरवर (अइहियमणवाळपेरुमाल्) नामानावाक्ताम्। द्वावि नैष्ठिकवद्वाचारिणा । कनायानतयोः
कविताया पारचयत्रानधीतशास्त्रश्च । स हि व्राह्मणाना विश्वषतो वैष्णवानां सहजेन
तेन मानसेन रोगेणोपहतो दिव्यदंपातावताणियोः 'वेदान्तदिशक' 'सवतन्त्रखतन्त्रा'
विरुद्योदिव्ययोद्द्योरात्मनो मूकीभावमवोचितं प्रातजानानो हुशकुष्ठकतिपयपदसन्दर्भप्रयनपारचयमात्रेण कविसावभाममन्यः कदाचिदास्थानमण्डपमलङ्कुवतो भगवतो रङ्गपतेः
परिपदि 'कावतार्किकसिंह' पदं बद्धस्पर्धे ।ववदमानः, तत्काल्मिलितभगवद्दास्यरसिकैः
परमैकान्तिभिरेकस्यामेव यामन्या सहस्रं पद्याना कवयत्रेव 'कावतार्किकसिंह' इति
व्यवस्थामाशंसमानेः, देशिकेन्द्राभिनन्दितरावदितः श्रीरङ्गनाथचरणनलिनावषयं पदकमलसहस्रं प्रणयामाति प्रातज्ञे ।

देशिकंन्द्रास्तु ताद। त्विकस। त्विकगोष्ठीनिष्ठात्ममस्तकतल विन्यस्तभगविद्वयपादुका-शेषत्वक। ष्ठारासकाः ''पादुका सहस्र''स्य अणयनं अत्यज्ञानन् । प्रतिपक्षु विमुक्तान्य-समारम्भो जाप्रदेवाखिला निशां कथकथमपि कवयन् त्रिशतां मेव पद्यानां निरवहत्। देशिकवर्यास्तु यामिन्यास्तस्याः प्राथमिकं यामद्वयं योगयोगनिद्राभ्यां तृतीयं पादुकास्तु- तिप्रथनेन चातिवाद्य तुरीये यथायथं नित्यकर्मानुष्टाय प्रभाते च रङ्गपतेरलमकुर्वेङ्गाः-स्थानीम् ।

प्रतिपक्षस्तावदात्मनैवात्मानं वहु कुर्वन् कवनमात्रधनेन रचितायां त्रिशाखामेव पद्यानां कथंतमां तेन रचितं भविष्यति सहस्रमिति खयमेव सन्तुष्यन् कृतार्थमन्यो यवनकलमन्यायेन सिंहपदालाभेऽपि शार्दूलपदं वा लभेय; स वावरोपितसिंहपदो भवि-ष्यतीति मनोरथपरम्परामातन्वानो धीरधीरमास्थानमभ्यागमत् ।

अथ च भगवता रङ्गपतिना सहस्रद्वयस्यापि ग्रुश्रृष्ठणा सवहुमानमाञ्चते, स वरवरनाथनियनाराख्यिक्षशतीमेवात्मकृतां व्यिज्ञिष्यत् । देशिकमणयस्तु "सन्तः श्रीरङपृथ्वीशचरणत्राणशेखराः । जयन्ति भुवनत्राणपदपङ्कजरेणवः" ॥ इत्युपकम्य "जयित
यतिराजसूक्तिर्जयति मुकुन्दस्य पादुकायुगली । तदुभयधनाक्षिवेदीमवन्थ्ययन्तो
जयन्ति भुवि सन्तः"॥ इत्युपसंजहुः पादुकासाहस्रोमष्टपद्यायिकाम् । निशम्य चेदं सहस्रं
निशाम्य च भगवता रङ्गपतिना विरचितामाचार्यवर्थसम्मानधोरणीमनणीयसीं त्रीडावनताननो मत्सरेऽपि परवशतया सूरिवर्थसृक्तिरतं संस्तुवन्, देशिकेन्द्रैः 'सूते सूकरयुवतिस्मुतशतमत्यन्तदुर्भगं झिति । करिणी चिराय सूते सकलमङ्गीपाललालितं
कलभम्' ॥ इति नैच्यानुसन्धानेन प्रोत्साहितः, खवचनेनैव कवितार्किकविष्ट्यमाचार्याणां
त्रिष्ठद्वोषयन् 'वादिकेसार'तामात्रमात्मनः प्रार्थयमानः सन्तुष्टान्तरङ्गिर्युक्तमैः 'वलादिव पारिषदानभ्युपगमस्य 'वादिकेसारे' विष्ठदेन विश्वाणितेन कृतार्थीकृतो निजान् गृहान्त्रस्थागमत् ।

रक्षेन्द्रपादसरसीरुहसरन्दिबन्दुसन्दोहसौवादवाखादसततसक्तवित्तचन्नरीकास्सबहुमा-नमेव निवन्धरत्नमामोदमानाः पराङ्कशपरकालकूरनाथपराशरभष्टपादादिदिव्यसूक्तिसहोदरी साहस्रीमेनामन्बहमपि पारायणपदवीमासादयामासः । इल्ययमस्य निवन्धरत्नस्याव-तरणकमः ।

तिदिसिखलमाचार्थपादैरेव निवन्धरलेऽत्र संक्षेपादन्वप्राहि । "प्रख्यातानां परि-षदि सतां कारियत्वा प्रतिज्ञां प्रायेण त्वां प्रथितविभवां वर्णयन्ती मया त्वम् ।" "पृथु-कवदनशङ्खास्पर्शनीत्या कदाचिच्छिरसि विनिहितायाः खेन भूम्ना तवैव । खुतिरियमु-पजाता मन्मुखेनेत्यधीयुः परिचरणपरास्ते पादुकेऽपास्तदोषाः" । इत्यादिना ।

अनविधगुणालक्षारसन्दोहसुन्दरं स्तोत्ररत्नमेतदामूलाञ्चलं वेदान्तार्थदन्तुरं शालपरि-श्रमालसान् कोमलमतीन् सुखेन भगवद्रामानुजसिद्धान्तसारार्थमखिलमवगमयत् सर्वोप-जीव्यं सर्वसंभाव्यं सर्वसेव्यं सर्वभोग्यं सर्वरस्यं चेति स्पष्टमेवेदमखिलानामनुवाचयताम्। तथा वक्तृवैलक्षण्यविषयवैलक्षण्याभ्यांचातिशयादेतत्परमं पावनमिखपि सर्वसंप्रतिपन्नम्।

इत्थं चैतद्रन्थरत्रस्य प्रणेतुः गुरुवरस्य समयः शालीवाह्नशकाब्दपर्याये-॥ 1191-1292, कले:-4370-4471-(AD-1268-1569) तमयोवित्सरयोर्मध्यकाल इति स्पष्टमेतत् । गुरुपरम्परोपदेशागतोऽयमंशः प्रमाणान्तरैरिप संवाद्यते । यथा, विजयमग- रिवद्यास्थाने वुक्तमहीपतेरास्थाने सिववपदमध्यासीनो माधवाचार्यो विद्यारण्यमुनिः मध्वसिद्धान्तनिष्ठेनाक्षोभ्यतीर्थयतिना सह द्वैताद्वैतविषये तत्त्वमसिश्रुत्यर्थे वादमारच-यत् । समुचितमध्यस्थविरहेण, गुरूत्तमानेतान् तत्रागमनायाष्यर्थयन् । तदसंमन्य-मानेषु तेषु वादकथामविकलां पत्रारोपितामारचय्य गुरूत्तमानां संनिधिमनुप्रेषयामास राजमुखेनेति गुरुवरा एते परिशील्य सकलं 'असिना तत्त्वमसिना परजीवप्रभेदिना । विद्यारण्यमहारण्यमक्षोभ्यमुनिरच्छिनत् ॥" इति व्यलिख्यन्निति च प्रथते किंवदन्ती ।

सोऽयं माधवाचार्यो मायणात्मजो विद्यारण्यतीर्थोपरनामा सायणाप्रजन्मा—(1257) तमे धालिवाहनशके (A.D.1334)तमे माववत्सरे लक्ष्मी प्रसक्षीचकारेति,(1259) तमे शा॰ शके (A.D.1336) धातृवत्सरे आनेकुन्दि (विद्यानगर) नाम्नि राज्ये हिरहरमभ्यिषचिति हिरहरस्यानुजो वृक्षो विजयनगरे राज्यमकरोदिति तस्य गुरुत्वं मिन्नतां चायमातस्थाविति महीशूरपुरीयराजवंशचिरतैरवगम्यते । हिरहरोऽयं A.D. 1336 प्रमृति 1350 A.D. पर्यन्तं, अनन्तरं तदनुजः A.D. 1350 प्रमृति A.D.1379 पर्यतं च राजभावमवहदिति विजयनगरीयराजचिरतैरवगम्यते । काव्यमालामुदितायां प्राचीनलेखमालायां 44 तमेन लेखेन बुक्षमहीपतिपीत्रस्य प्रतापदेवरायस्य पुत्रो विजयभूपतिः 1338 शा॰ श. A.D. 1416. दुर्मुखिवश्सरे प्रामस्य कस्यापि दानमकरोदिति स्पष्टमगवम्यते । तथा तत्रैव 55 तमो लेखः स बुक्षमहीपति-विजयनगरी राजधानीं चकारेखवगमयति ।

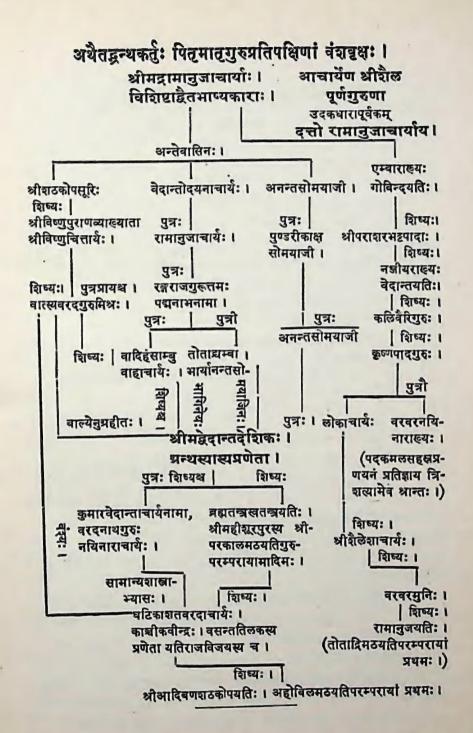
माघवाश्रितस्य बुक्तमहीपतेः पौत्रः हरिहरसहोद्रस्य कम्पराजस्य सुतस्सङ्गमो नाम राजा 1261-शा-श. A.D.1338समयाङ्किते बादामीसिन्नकृष्टथाटकोटिमामस्थशासने समुक्षिख्यते । एतरवष्टमभैनिंणीयमानो माधवाचार्यस्य कालः प्रागुपदिश्तिनौपदेशिकेन गुरोः कालेन संवदति किल । विद्यारण्यदेशिकेन्द्रयोः वाल्यक्रेहोऽप्यासीदिति तेन सौहदेन विजयनगरागमने राजमुखेन साहाय्याधानं सुकरं विद्यारण्यरासूचितो गुरुशिखामणिरयं तदसम्मन्यमानो वैराग्यपञ्चकं तदुत्तरतया विलिख्य प्रैषदिखपि वर्तते वार्ता । तस्यायमुपोद्धातस्थोकः-

यथा-

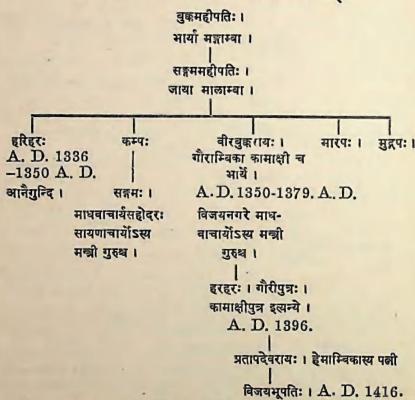
''क्षोणीकोणशतांशपालनकलादुवीरगर्वानल-श्रुभ्यत्श्रुद्रनरेन्द्रचादुरचनां धन्यां न मन्यामहे । देवं सेविदुमेव निश्चिनुमहे योऽसी दयालः पुरा धानामुष्टिमुचे कुचेलमुनये धते स्म वित्तेभताम् ॥'' इति । उपसंहारश्लोकथ

> "नास्ति पित्रार्जितं किश्चित् म मया किश्चिदार्जितम् । अस्ति मे हस्तिशैलामे वस्तु पैतामहं धनम् ॥" इति ।

१. धानाः स्त्रियो सृष्टयवा इति वैजयन्ती.

एतैरवष्टम्भैरवगम्यमाना वंशावलीयं तेषाम्।

अपि च देशिकेन्द्रा एते खकीये सङ्कल्पसूर्योदये दर्पवाक्यतया 'तुण्डीरं मण्डलं मे कुलपतिरिप च स्कन्दभूपालवन्यः क्षेत्रं सखनताख्यं क्षितितलतिलकं क्षुद्रकाइयप्र-हारः" इति पद्यमाविष्कुर्वन्ति । स चायं स्कन्दभूपाल एव 'गण्डगोपालराय' इति सांप्र-दायिकाः ।

आसन्नः प्रसिद्ध एव च गौरवाय गृह्यत इति तेनानेन भूपतिना देशिकेन्द्रकालिकेनास-न्नपूर्वकालभवेन वा भावितव्यं किल? तस्य किमपि दानं. शा. श. 1153-(A.D. 1231) कालिकं शासनेनावगम्यते ।

कि बहुना, गुरुवराः स्वयमेव निजयन्थान्ते प्रन्थकरणकालं सूचयन्तीति स्थिते सूक्ष्मिक्षिकया निर्धारिते रहस्ये किमनेन प्रपद्यनप्रयासेन ?। तथाहि उपसंहारे 'जयित यितराजसूक्तिः ++सन्तः" इति पद्ये जयतीति (618) संख्यायाः यतिराजसूक्तिरिति (678261) संख्यायाः पुनः जयतीति × (618) संख्यायाः मुकुन्दस्य इति(1815)

संख्यायाः पादुकायुगलीति (931181) संख्यायाः तदुभयधना इति पादद्वयोक्तायाः संख्यासंयोजनस्य च सूचनेन स्वप्रन्थरचनसमये(1614493)संख्या तावान् कलिदिन्नानां सम्भयो गत इति स्पष्टं गृढं निर्दिशति । सेयं दिनसंख्या कलेः—(4415) शा—श. (1286) तमस्य (A.D.1313) प्रमादीवत्सरस्य वृश्चिकमासे सप्तविंशं दिनं भवति । प्रमादीवर्षोऽयं प्रमाथीचेति व्यवहियमाण् आनन्दवत्सरात्पूर्वः । प्रन्थरचनाकालस्य रीखानया सूचनमन्येऽपि बहुव आद्रियन्ते ।

स्तोत्ररत्नस्य व्याख्यानामदं भारद्वाजश्रीनिवाससूरिविरिचतम्। अनेन नाम्ना प्रसिद्धानुभौ श्रीनिवासाचार्यो पितापुत्रावास्ताम्। पिताचिरात् दक्षिणकलासंप्रदायमास्थितः सध्ये उत्तरकलासंप्रदायमाश्रयति स्मेति न्यायपरिग्रुद्धिव्याख्याने न्यायसारे प्रथमत एव दर्यमानेन 'इयतः समयानदं महान्तं मतिभेदं विवशः प्रपयमानः। समबद्धय-मजसाय दैवाद् निगमान्तार्थगुरूक्तिभः प्रवुद्धः॥' इति पयेन प्रतीयते। अयं च षद्-त्रिंशत्सद्दश्रीसमाख्यायाः दिव्यप्रवन्धव्याख्यायाः संबद्धेनैतिह्येन श्रीवैष्णवगोष्ठीषु प्रसिद्धस्य ईयुण्णिमाधवदेशिकस्य कुलीन इति तत्रैवास्य प्रतिज्ञाश्लोकेन 'द्रमिडोपनिषद्दे-शिकमाधववंश्येन नीतिपरिग्रद्धेः। व्याख्या विशदार्थपदा विरच्यते श्रीनिवासदासेन' इति पयेनावगम्यते। एनेन कूरेशविरिचतायाः पत्रस्तव्याः देशिकम्क्तिषु द्याशतकस्य च व्याख्यानमारिच। केषुचिक्षाख्यानेषु कियानिष संप्रदायभेदोऽिप दर्यते। अत्र च पूर्वं-स्वित एव हेतुः।

अस्य पुत्रः श्रीनिवासाचार्यः देशिकस्तोत्रेषु केषांचन व्याख्यानमारचयामास। रहस्यः श्रयसारस्य व्याख्यां सारत्रयकाशिकाख्यां च। पुत्रः श्रीनिवासाचार्यः एव व्याख्यानस्यास्य प्रणेतिति तस्मात्रवमाः श्रीमन्तो राघवाचार्या वदन्ति स्म। न तत्र किमिप प्रवलं प्रमाणमुपन्यास्थन्। येनात्र दश्यमानं देवराजसूरिसूत्तनेति पदं प्रक्षिप्तं भावयेम। पितुः श्रीनिवासाचार्यस्य पिता देवराजसूरिः, पंचसंस्कारकर्ता श्रीराघवयतीन्द्रः, भरन्यासकारः कोशिकवरददेशिकः, वेदान्तोपदेष्टा वाधूलश्रीनिवासाचार्यं इति सारप्रकाशिकागतात् तद्वन्दनपयात् "श्रीमद्राघवसंयमीन्द्रकरुणासंप्राप्तसत्तं तथा श्रीमत्कोशिकदेशिकन्द्रवरदेः क्षिप्तात्मरक्षं पुनः। श्रीवाधूलकुलोद्भवाद् गुरुवरात् श्रीवासविद्यानिधेः वेदा-क्ष्तद्वयमाप्तवन्तमनधं श्रीश्रीनिवासं भजे॥" इत्यस्मात्प्रतीयते। सोऽयं वाधूलश्रीनिवासाः चार्यस्थण्डमारुतकर्तुः प्रसिद्धस्य दोष्ट्रयार्यापराख्यस्य महाचार्यस्यापि गुरुरिस्यनयोः समक्षालकता तावदविवादा।

दोडुँयाचार्योऽयं लक्ष्मीकुमारतातदेशिकाप्पदीक्षितयोः समकालिक इति प्राचां प्रवादः।
तथाचाप्पदीक्षितीये निप्रहाष्टके "सङ्गरूप्या स्थाणंशास्त्रप्रचरणविहतिः स्त्रेन कार्या भुनीति
इमश्रूणि स्त्रेरमश्रूष्यपि हशि महतां स्पर्धया वर्धयन्तम् ।" इतीदं वचममेनमेव स्पृशतीति
चैतिस्यम् । सोऽयमप्पदीक्षितः स्त्रुते कुवलयानन्वे "नियोगात् वेद्वटपतेर्निरुपाधकुपानिषेगपति वेद्वटपतिरायं स्मरतिं स वीरवेद्वटपतिरायो लक्ष्मीकुमारतातदेशिकपिद्वः

पश्चमतभञ्जनतातदेशिकस्थान्तेवासीति शासनान्यवगमयन्ति । पितुस्तातसूरैः सभयः-शा-श-(1431-1513 A. D. 1564.1590) स्रतस्य तातसूरेः समयः-शा-श-(1494. 1554 (A. D. 1571 1631). अप्पदीक्षितजन्मसमयः-शा-श-1475 (A.D.1552) इति तदीयाः प्रथयन्ति । दीक्षितेन यादवाभ्युदयव्याख्याने कीर्तितस्य रामराजपौत्रस्य तिम्मराजपुत्रस्य चिन्नतिम्मरायस्य शिवार्कमणिदीपिकायां कीर्तितस्य बोम्मराजस्य च समयः स एव । अतो प्रन्थस्यास्य व्याख्यातुर्भारद्वाजशी-निवासाचार्यस्य समयः घोडश्याः कैस्तशताब्या उत्तरार्ध इति वक्तव्यं भवति ।

तदयमत्युत्तमो प्रन्थः सर्वदेशप्रचारिभिर्नागराक्षरैरय मुद्रित इति भाग्यपरिपाको-ऽयमिखलानाम् । बून्दिनरेशाश्रिताः अय खर्गमधिवसन्तः गङ्गासहायविद्युधाः 'पादु-कासहस्न'मिदं द्वन्दिरङ्गनाथमन्दिराध्यक्षस्यास्मत्तोऽधीतसाहित्यस्य लक्ष्मीकुमारतातार्यस्य मुखात् श्रुत्वा "किं यामिनी याममात्रनिर्माणप्रयासारोपणेन, प्रतिदिनमेकैकस्य पद्यस्य निर्माणेऽपि नैवं सरछं सरसं भावबन्धमनोहरं च कवियतुमीधे कोऽपीति स्पष्टं प्रति-पादयन्ति स्मेतीदं सुगृहीतनाम्नाप्पदीक्षितेन 'वितस्तिमात्रे दारुखण्डे सहस्रं विवराणि रिकत्वान्वेष्ट्रदनाथगुरुरेव कविः । अन्ये तु कपय एवे'ति प्रत्यपादीति प्रथमामिमासुपो-हलयति ।

प्रन्थसास्य खारस्यादिकं खयमेव वाचनाद्दवगम्येतेति नात्र तत्प्रपञ्चनप्रयासः समा-श्रितः । शोधनसहकारिपुत्तकादिविषये वक्तव्यं संशोधकेन प्रस्तूयते । वयमेतादशप्रन्य-रत्नमुद्रणे प्रोत्सहकान् शोधकान् संपादकान् मुद्रिकांश्च सबहुमानं सभाजयन्तो भूमि-काया अस्याः विकेखनमात्रेणात्र यथाभाग्यमनुष्ठितपरिचरणं धन्यमात्मानं भावयन्तो महनीयानामेषां पुण्यपुक्षाणां प्रन्थस्यास्य वाचकानां च सन्ततमिखलानां श्रेयसामिन-हिंद् देवदेवं देवाधिराजं प्रार्थयमानाः सन्तुष्यामः ।

इति आचार्यस्यामदेशिक-

श्रीशैलताताचार्याध्वरी।

श्रीकाञ्चीपुरस्पद्याठकोपनिलयः । पाठद्यालायाः प्रधानाध्यापकः ।

श्रीः।

अन्थस्यास्य प्रणेत्रा श्रीमद्वेदान्तदेशिकवेङ्कटनाथगुरुणा प्रणीताना अन्थानां सूची।

- १—यादवाभ्युदयकाव्यम् । चतुर्विश्वतिसर्गात्मकम् । सुप्रसिद्धेनाप्पयदीक्षितेन व्याख्यायि ।
- २—हंससन्देशः । आश्वासद्वयात्मकः । सुगृहीतनामभिः श्रीमन्महीश्चरपुराधिरा-जकुलगुरुभिः श्रीकृष्णब्रह्मतत्त्रपरकालगुरुभिर्व्याख्यायि विस्तरेण ।
- ३—सङ्कल्पसूर्योदयः—दशाङ्कम् महानाटकम् । प्रवोधचन्द्रोदयखण्डनक्रपम् । व्याख्यात्रयमस्याय यावदुपलभ्यते ।
- ४—सुभाषितनीवी—पद्धतिद्वादशकात्मिका । प्रतिपयं त्रिचतुराधिकार्यगुम्फिता । . व्याख्यात्रयमस्याययावदुपलभ्यते । इति काव्यचतुष्टयम् ।
  - १ हयप्रीवस्तोत्रम्।
  - २ देवनायकपञ्चाशत्।
  - ३ अच्युतशतकम् । (प्राकृतभाषामयम् ।)
  - ४ गोपालविंशतिः।
  - ५ देहलीशस्तुतिः।
  - ६ वरदराजपञ्चाशत्।
  - ७ यथोककारिस्तोत्रम्।
  - ८ कामासिकाष्टकम्।
  - ९ अष्टभुजाष्टकम् ।
- १० शरणागतिदीपिका ।
- ११ परमार्थस्त्रतिः।
- १२ दयाशतकम्।
- १३ भगवज्यानसोपानम्
- १४ दशावतारस्तोत्रम्।
- १५ अभीतिस्तवः।
- १६ न्यासदशकम्।
- १७ न्यासतिलकम्।
- १८ श्रीख़तिः।

```
१९ भूस्तुतिः।
२० गोदास्तुतिः।
२१ सुदर्शनाष्टकम्।
२२ षोडशायुधस्तोत्रम्।
२३ गरुडदण्डकः।
२४ गरुडपञ्चारात्।
२५ यतिराजसप्ततिः।
२६ धाटीपधकम्।
२७ दिव्यदेशमङ्गलाशासनपञ्चकम् ।
२८ पादुकासहस्रम्।
२९ रघुवीरगद्यम्।
३० अपर्याप्तामृतस्तुतिः।
३१ वीरराघवस्तुतिः।
३२ नीलाखुतिः।
         इति द्वात्रिशत् स्वोत्राणि ।
  १ यज्ञोपवीतप्रतिष्ठा ।
                            श्लोकरूपा
 २ आराधनकमः।
  ३ हरिदिनतिलकम्।
 ४ न्यासविंशतिः।
                                      विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तानुरोधिप्रकरणम् ।
 ५ तत्वमुक्ताकलापः।
                              22
 ६ अधिकरणसारावली।
                                      ब्रह्मसूत्रार्थसंप्रहरूपा ।
                              "
 ७ मीमांसापादुका।
                                      पूर्वमीमांसान्यसंप्रहरूपा । प्रथमाध्याय-
                              "
                                      प्रथमपादमात्रस्य।
 ८ वैश्वदेवकारिका।
                             "
 ९ न्यासर्विशतिव्याख्या।
१० सर्वार्थिसिद्धः । तत्वमुक्ताकलापव्याख्यारूपा ।
११ श्रीपाश्वरात्ररक्षा ।
१२ सचरितरक्षा।
१३ निक्षेपरक्षा ।
१४ गीतार्थसंप्रहरक्षा । श्रीमद्यासुनसुनिविरचितगीतार्थसंप्रहश्लोकव्याख्याख्या।
१५ रहस्यरक्षा । श्रीमद्यामुनमुनिविरचितचतुः छोकी । स्तोत्ररत्नभगवद्रामानुजमु-
     निविरचितगद्यत्रथव्याख्याख्या ।
```

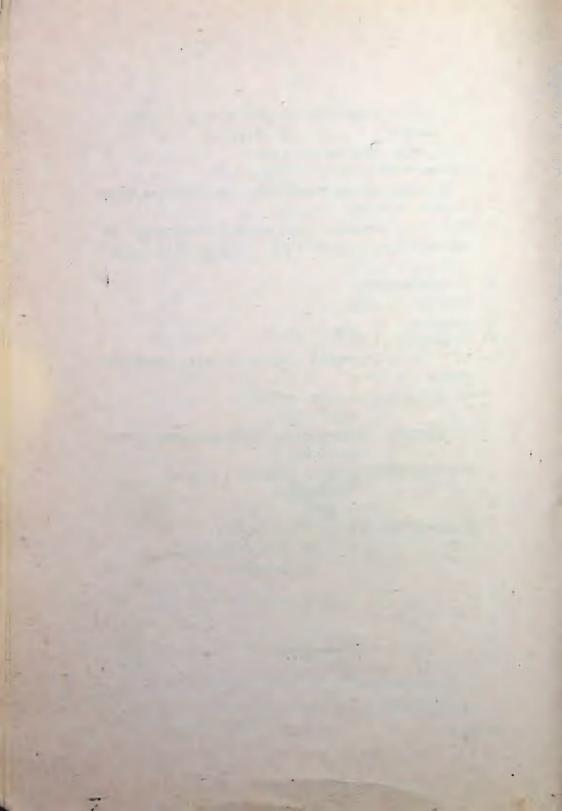
- १६ न्यायपरिशुद्धिः । विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तानुसारिन्यायप्रन्थः प्रमाणनिरूपणपरः ।
- प्रमेयनिरूपणपरम् । १७ म्यायसिद्धाञ्जनम् ।
- १८ अधिकरणदर्पणः । श्रीभाष्यार्थह्रपः । (छप्तः ।)
- १९ तत्त्वटीका श्रीभाष्यव्याख्याख्या । खल्पमात्रैव लभ्यते ।
- २० तारपर्यचन्द्रिका। श्रीभगवद्रामानुजमुनिविरचितस्य भगवद्गीताभाष्यस्य व्याख्या।
- २१ शतद्षणी । षद्धषिर्वादा एव लभ्यन्ते ।
- २२ चकारसमर्थनम् शतदूषण्याम् कस्यापि चकारस्य नैरर्थक्यमाशृहमानेन श्री-मता विद्यारण्यमुनिना तदुपरि विन्दौ कृते तदाशङ्काः खयमुद्भाव्य तत्समाधा-नमत्र कृतम् । (दुष्प्रापम् ।)
- २३ ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् ।
- २४ शिल्पार्थसारः । (दुर्लभः ।)
- २५ रसभूमामृतम्। वैद्यकप्रन्थी सुविपुली।
- २६ वृक्षभूमामृतम्।
- २० २८ भूगोलनिर्णयः । पुराणानुसारी श्लोकरूपः-तद्याख्यानं च । इलप्टार्विशतिः अनुष्टानशास्त्रानुबन्धीनि ।
  - १-२४ द्रमिडभाषागायामयाः प्रबन्धाः चतुर्विशतिः ।

एतेषु पञ्च छप्ताः।

- १-३२ संस्कृतद्रामिडोभयभाषासंवलनात्मकमणिप्रवालमया रहस्यप्रन्था द्वात्रिंशत्। एषु त्रयो विद्यप्ताः ।
- १-श्रीशठकोपसूरिसूक्तिसहस्रस्य व्याख्या निगमपरिमलः । (छप्तः ।) मणिप्रवालमयी।

इखेते।

"परःशतं वापि परस्सहस्रं श्रीवेद्वटाचार्यकृताः प्रबन्धाः। तत्रालमेकः खलु भक्तिमुक्तयोः काल्ब्येन कस्तान् गणयेत्समस्तान् ॥" सप्ततिरलमालिका.

पादुकासहस्रम्

काञ्यमाला।

श्रीमद्वेङ्कटनाथाचार्यमणीतं पादुकासहस्रम् ।

संटीकम्।

प्रथमा पद्धतिः ।
श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी ।
वेदान्ताचार्यवर्यों में संनिधत्तां सदा हृदि ॥
यत्रानन्दं प्रज्ञया वृत्तितो वा शेषीभावो यत्र काष्ठां दधाति ।
तिष्ठेते ते मह्ममन्योन्ययोगात्रैय्यं तार्यो रङ्गराट् पादुका च ॥
रङ्गास्थानीरसिकपरिषद्भेरणां प्राप्य शौरः

पादावन्याः खुतिमकृत यो यैः सहस्रेण ५यैः । भक्तिस्तस्मिन्परमकरुणासागरे देशिकेन्द्रे व्यक्तं तेषां वितरतितरां व्याकृतौ ये नियोगम् ॥

संन्येश्वाङ्याय · · · (?)गभीरपयोनिधाने · · · मानवस्तु गतिमृम्भनलब्धवर्णाः (?)। किंतु त्रयीमुकुटदेशिकदिव्यवाचामर्थमहे स इव त(?)स्रवणाः क्षमन्ते ॥

·····देशिकगिरां व्यक्त्वालंकारगुणगणनसीम्नाम् । निःशेषताविवरणादनवस्थितिरित्यपेक्षितं कमः (कर्मं ?)॥

इह खळ निखिलनिगमागमपरीक्षणप्रगुणितसर्वतत्त्रखतत्त्रभावः श्रीरङ्गनायदिव्या-झालब्धवेदान्ताचार्यापरनामधेयः श्रीमान्वेङ्कटनाथो गुरुर्भगवतो रङ्गनाथस दि-व्यास्थानीरसिकैर्मागवतैरभ्यनुज्ञातपादुकास्तुतिः पादुकासहस्रं नाम काव्यं प्रणि-नाय। तत्र प्रथमपद्धतौ पादुकास्तुतिं प्रतोष्यन् 'भाशीर्नमस्कियावस्तुनिर्देशो वापि त-न्मुखम्' इति शिष्टाचारपरम्पराप्राप्तमङ्गलाचरणरूपतया वस्तुनिर्देशात्मकं भागवतप्रशं-सनमाचरति—

> सन्तः.श्रीरङ्गपृथ्वीशचरणत्राणशेखराः । जयन्ति भुवनत्राणपदपङ्करोणवः ॥ १ ॥

सन्त इति । श्रीरङ्गपृथ्वा रङ्गरङ्गमिः क्यात् (१)क्षतप्रस्खलादिष्विति पावनतया प्रसिद्धश्रीरङ्गसंज्ञकविमानविशेषितभूम्यां रङ्गस्य नाथस्य चरणयोद्धाणसाधने ।

१. एतत्काव्यटीकाकर्तुः पृथङ्नाम स्फुटं नोपलभ्यते.

पाडुके इति यावत्। 'त्रैङ् पालने' इति धातोः 'करणाधिकरणयोश्च' इति करणे ल्युटि कृते शेखरः शिरोभूषणमाल्यं येषां ते तथोक्ताः। 'शिखाखापीडशेखरी' इति माल्य-प्रकरणेऽमरः । भुवनस्य लोकस्य त्राणा रक्षणसाधनानि पदपङ्कजानां पद्मसदशच-रणानां पदानि पह्नजानि वेति विप्रहः । 'उपिमतं व्याघादिभिः' इति समासः । रेणव एषां ते तथोक्ता अधिगतपरमात्मयाथात्म्या भागवताः । 'अस्ति ब्रह्मेति चेहेदं सन्तमेनं ततो विदुः' इति श्रुतेः । जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । अनेन पादकायै भागवतेभ्यश्च खनिरूपितोत्कृष्ट्वद्धिरूपमानसिकनमस्कारश्च कृतो भवति । 'आराधनानां सर्वेषां विष्णोराराधनं परम् । तस्मात्परतरं प्रोक्तं तदीयाराधनं नृप ॥' इति इतिहाससमुचयोत्तया, 'मद्भक्तजनसंमर्दपादपांसुविमर्दनात् । चतुःसागरपर्यन्ता पावना स्याद्वसंघरा ॥' इति नारदीयवचनेन च प्रतिपादितपादकाभक्तिमाहात्म्यानां जगत्पावनरज-स्कानां प्रकृषाणामुत्कर्षकथनेन निरतिशयोत्कर्षकविशेषिता भगवत्पादका वर्णनीया । प्रस्तुता भगवतीति पद्धतिसंगतिः । अत्र परिकरालंकारविशेषणयोर्जयत्यक्तयहेलभिप्रायगर्भलात् 'विशेषसाकृतभावः परिकरः स्मृतः' इति लक्षणम् । उदात्तालंकारश्च । सतामुत्कर्षवर्ण-नस्य पादकामाहात्म्याङ्गलात् उदात्तम् । 'महत्त्वं यद्विभतेराशयस्य वा । महापुरुषचारित्र-वर्णनं चाज्ञतां गतम् ॥' इति लक्षणम् । आभ्यामुपस्कृतः प्रेयोलंकारश्च । भागवतविषयस्य रतिभावस्य पादकाविषयरतिभावाङ्गलात् । 'रसाङ्गभूतो रसवत्' इति रसवदलंकारलक्षणी-क्त्यनन्तरम् 'प्रेयोमावस्तथाविधः' इति प्रेयोलंकारलक्षणमुक्तम् । तथा चोदात्तपरिकरयोः प्रेयसश्राङ्गाङ्गिभावेन संकरः । 'नीरक्षीरवदेतेषां संभेदः संकरिक्षधा । अङ्गाङ्गिभा-वात्संदेहादेकोत्त्यनुगमादिष ॥' इति लक्षणम् । एकारस्य चतुर्वारमावर्तनाद्वर्णानुप्रासः शब्द-चित्रम् । त्राणशब्दस्य द्विवारमावर्तनाच्छेकानुप्रासः । 'वर्णसाम्यमनुप्रासप्रच्छेकवृत्तगतो , दिधा । सकृष्णारूप्यमन्योन्यं मद्वर्णसमुदाययोः ॥ द्वयोस्तदायो नैकस्य चैक-स्यान्यो हलोऽसकृत् ॥' इति उक्तयोः शब्दालंकारयोः पूर्वोक्तानामर्थालंकाराणां परस्परा-नपेक्षाणामेकत्र तिलतण्डलवत्फुटावगम्यभेदनयावस्थितेः संस्रष्टिः । 'भेदेनावस्थितिर्येषां सा संस्ष्टिरुदाहता' इति लक्षणम् । उक्तालंकारैनिरतिशयत्रीतिविषयीभूतायाः पादुकायाः परमप्रक्षार्थलं व्यज्यते इत्यलंकाराधीनवस्तुध्वनिर्वाक्यगतः पदपङ्कजशब्देन धर्मवाचक-क्रमोपमापरेण पङ्कालोपलक्षितसौगन्ध्यसौकुमार्यादिसंपत्तिः । खसेवकेषु तदाधायकलं पादकाया व्यज्यते । इत्यलंकारेण लक्षणामुलवस्तुष्वनिपदे द्रष्टव्यः । तथा चास्य काव्यस्य ध्वनिवृत्त्या पादुकोत्कर्षपरलादुत्तमकाव्यत्वम् । तदुक्तम्—'इद्मुत्तममतिशायिनि व्यक्तये वाच्यध्वनिर्वधेः कथितम् दित । इदं काव्यं पद्यानामकम्-'एकप्रघटकं पद्यामुक्त-कानां निबन्धनम्' इति लक्षणात् । अत एव परिच्छेदेषु पद्धतिशब्दः पद्याशब्दपर्यायः प्रयुज्यते । अत्र काव्यपद्धलादौ भूदेवताकः सर्वगुरुर्मगणः प्रयुक्तः । 'मो भूमिश्रिगुरुः श्रियं वितन्ते' इति । न चात्र श्लोके त्राणशब्दस्य द्विवारमावर्तनात्कथितपदत्वदोषः शह्यः । चरणत्राणशब्दस्य पादुकायां योगरूढतया केवलत्राणशब्दादन्यत्वादित्यलं बहुना ॥

भय यावत्पादुकामाहात्म्यप्रख्यापनेन प्रकृतोपकारिणं भरतं नमस्करोति— भरताय परं नमोऽस्तु तस्मै प्रथमोदाहरणाय मक्तिभाजाम् । यदुपज्ञमशेषतः पृथिव्यां प्रथितो राघवपादुकाप्रभावः ॥ २ ॥

भरतायेति । भक्तिभाजां पादुकाभक्तानां प्रथमोदाहरणायाद्यनिदर्शनाय तस्म भरताय परं भरतायैव । परंशब्दोऽत्रावधारणार्थेऽव्ययम् । 'परः स्याच्छक्तमानातवैरि-श्रीशेषु केवले । परमव्ययमिच्छन्ति' इति विश्वः । नमोऽस्तु अन्येषां पादुकामाहात्म्याज्ञे-••••• त्वादनादरः । तदेवाह—राघत्रस्य रामतयावतीर्णस्य श्रीरङ्गनायकस्य पा-दुकयोः प्रभावः शक्तिस्तेजो वा । 'प्रभावः शक्तितेजसोः' इति विश्वः । यदुपन्नं यस्य भूतस्योपज्ञा प्रथमदर्शनविषयः सन् उपपूर्वात् 'ज्ञा अववोधने' इति धातोः 'आतश्रोपसर्गे' इति रात्रधिकारविहितः कर्मण्यग्प्रखयः । भरतस्योपज्ञेति विगृह्य कृद्योगलक्षणायाः षष्ठचाः समासः । 'उपज्ञोपकमं तदाद्याचिख्यासायाम्' इति नपुंसकत्वम् । अशेषतः सर्व-स्यासंमतां दद्यादित्वात्सार्वविभक्तिकस्तिसिः । पृथिव्यां प्रथितः प्रख्यातः तस्मै भरतायेति पूर्वेणान्वयः । 'अधिरोहाय पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते । एते हि सर्वलोकस्य योग-क्षेमं विधास्यतः ॥ आभ्यां राज्ये स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम ॥' इति । 'स-वल्कलजटाधारिरामवेषधरः प्रभुः । प्राकाममभिषिच्याथ नन्दिप्रामेऽवसत्तदा ॥' इत्या-दिभिः प्रतिपादिततया तद्वत्त्या च भगवत्पादुकाम।हात्म्यप्रख्यापनादिति भावः। का-व्यलिङ्गमलंकारः । पादुकाप्रभावख्यापकत्वेन नमस्कार्यत्वसमर्थनात् । 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्' इति लक्षणम् । पूर्ववृत्तप्रेयोलंकारश्च । भरतविषयरितभावस्य पादुकाभत्त्यज्ञत्वात् । तयोः संस्कारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम्—'षड्विषयेऽष्टी समे कलास्ताश्च समे स्युनों निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥' इति प्रकृतेवैँतालीयलक्षणमुक्ला 'पर्यन्ते यौ तथैव शेषं त्वौपच्छन्दसिकं प्रधीभिरुक्तम्' इलौपच्छन्दसिकस्य लक्षणमुक्तम् ॥

यन्नामवहनकृतपदभेदाध्यवसायेन भगवत्पादुका भागवतानां मान्यासीत्तं शठकोप-मुनिं सेवते---

वर्णस्तोमैर्वकुलसुमनोवासनामुद्धहन्तीमाम्रायानां प्रकृतिमपरां संहितां दृष्टवन्तम् ।
पादे नित्यं प्रणिहितिषयं पादुके रङ्गभर्तुस्तवन्नामानं सुनिमिह भन्ने त्वामहं स्तोतुकामः ॥ ३ ॥

वर्णस्तोमेरिति । वर्णस्तोमेरक्षरसमुदायैर्वकुलस्रमनसां केसरपुष्पाणामेव वासनां सौरभमुद्रइन्तीं खसाइचर्यायत्तह्यार्यस्मारकभावसंबन्धेन धारयन्तीम् । शठकोपस्य बकुलाभरणत्वादिति भावः । पादुकापक्षे वर्णस्तोमैः पादुकागतनवरत्नगतशौत्त्यादि-

स्पसमुदायेष्ठपलक्षितामर्चकोपनीतबकुलसुमनःसौरभयुक्ताम् । वाचरहपत्रापि आन्ना-यानां वेदानाम् । 'श्रुतिः स्त्री वेद आन्नायः' इत्यमरः । अपरां प्रकृतिं अन्यां भङ्गीम् । धर्म-धर्मिणोरभेदोपचारात्तथोक्तिः। 'सुरिभश्चन्दनखण्डने' इति वन(१) संहितां द्रविडवेदसंदर्भम् । अन्यत्र शिष्टाम् । दष्टवन्तं प्रकटितवन्तम् । विश्वामित्रादेर्गायन्यादिशिवदर्शनमेव न तु कृतिरिति भावः । रङ्गभर्तुः श्रीरङ्गनाथस्य पादे चरणे नित्यं सदा प्रणिहितधियमवहितयु-द्विम् । अन्यत्र तद्रक्षणार्थं तदेकासक्ताम् । त्वत्रामानं त्वत्रामेव नाम स्वसंज्ञा यस्य तम् । त्विय स्थितं नाम यस्येति वा तम् । पादुकावकुलाभरणयोः शठकोपशब्दवाच्यत्वादिति भावः । मुनिं ऋषिम् । पूर्वोक्तशिष्टाभिहितत्वात् । स्तोतुं कामो यस्य स तथोक्तः । मयूरव्यं-सकादित्वाद्वहुत्रीह्यर्थे तत्पुरुषः । बहुत्रीहिर्वा सामानाधिकरण्यात् । 'तुं काममनसोरिप' इति मलोपः । च्याप्त्रियासम्भे भजे सेवे श्रेये । संस्रष्टिः प्रेयोऽलंकारः । 'नानार्थ-संशयः श्वेषवण्यों वण्योभयास्पदः' इति श्वेषलक्षणम् । प्रथमपादे बकारस्य द्वितीयपाद आकारस्य तृतीयपादे यकारस्य यकारसमुदायस्य चावृत्तर्थंत्तानुप्रासः । शब्दालकारः । मन्दाकान्तावृत्तम्—'मन्दाकान्ता जलधिपडगैभौं नतौ ताद्वरू चेत्' ॥

पादुकामाहात्म्यस्य परिज्ञातारं वाल्मीकिमादिकविं प्रस्तुतस्तुतिप्रणयनाय वाचं प्रार्थयते—

दिव्यस्थानात्त्वमिव जगतीं पादुके गाहमाना पादन्यासं प्रथममनया भारती यत्र चके। योगक्षेमं सकलजगतां त्वय्यधीनं स जान-

न्वाचं दिव्यां दिशतु वसुधाश्रोत्रजनमा मुनिमें ॥ ४ ॥

दिव्यस्थानादिति । हे पाडुके, त्विमवानवया पावनी भारती सरस्वती । 'ब्राझी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । दिव्यस्थानाज्ञगर्ती भूमिम् । 'जगती रलगर्भा च' इत्यमरः । गाह्मानाथ्रयन्ती सती यत्र यस्मिन्वाल्मीकिमुनौ पादन्यासं चरणिनिक्षेपं प्रथमं पूर्वे चके कृतवती सकलानां जगतां लोकानां योगक्षेमम् । योगोऽलब्धस्य लाभः, क्षेमं लब्धस्य परिपालनम् । द्वन्द्वैकवद्भावः । 'त्वद्धीनं त्वद्ययत्तं वाक्यं वक्त्यंधीनं हि' इति भाष्यप्रयोगात् । वाक्येऽप्युत्तरपदलक्षणस्वप्रत्ययः साधुः जानन् । 'एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यते' इति तदुक्तेः । 'योगो लब्धस्य लाभः स्यात्क्षेमं लब्धस्य पालनम्' इति विश्वः । वधुधाश्रोत्रे वल्मीके जन्म यस्य स वाल्मीकिः । 'श्रोत्रं ह्येतत्पृथिव्यापद्वल्मीके' इति श्रुतेः । मे मह्यं दिवि भवां संस्कृतात्मिकाम् । 'त्युप्रागुद्वप्रतीचो यत्' इति यत्प्रत्ययः । वाचं वाणी दिव्याम् । वल्गुमिल्यर्थः । 'दिव्या वल्गो दिवि भवेऽन्यवत्' इति विश्वः । दिशतु ददातु । ब्रह्मप्रसादाद्वाल्मीको सरस्वलागमनं रामायणे, रङ्गनाथेन सहेक्वाकुः प्रार्थनया पादुकाया ब्रह्मलोकादागमनं श्रीरङ्गभाहात्म्ये च प्रसिद्धम् । काव्यलिङ्गमलंकारः । वाल्मीकेवीग्दानसामर्थस्य ब्रह्मलोकाद्वागामनाधारतया समर्थनात् । त्विमव जगतीं गाह्मानेत्यत्र पादुकासरस्वत्थेः सत्यलोकागमनपावनपावनत्वाभ्यां सादश्यवर्णामावागाहमानेत्यत्र पादुकासरस्वत्योः सत्यलोकागमनपावनपावनत्वाभ्यां सादश्यवर्णामावान

दुपमालंकारश्च । तदुक्तम्—'यथा कथंचित्साद्दयं यत्रोद्धृतं प्रतीयते । उपमानाम सा तस्याः प्रपञ्चोऽयं निद्दर्यते ॥' इति ॥

नतु वाल्मीिकप्रभृतिमहाकविस्तुताया भगवत्पादुकायास्वदीया स्तुतिदीषाये-त्याशङ्कय दोषः किं पादुकाया उत मदुक्तेरिति विकल्पाये उच्चनीचस्थानसंबद्धवदिषका-ल्पस्तुत्यङ्गीकारोऽपि पारम्यसोभग्यगुणावह इत्याह—

नीचेऽपि हन्त मम मूर्धनि निर्विशेषं तुङ्गेऽपि यनिविशते निगमोत्तमाङ्गे । प्राचेतसप्रभृतिभिः प्रथमोपगीतं स्तोष्यामि रङ्गपतिपाद्कयोर्युगं तत् ॥ ५॥

नीच इति । यत्पादुकयोर्युगं नीचे निकृष्टे मम मूर्धनि मस्तके । 'मूर्धां ना मस्तकोऽिल्लयाम्' इत्यमरः । तुङ्गे उत्कृष्टे निगमानां वेदानामुत्तमाङ्गे शिरस्युपनिषदि । 'उत्तमाङ्गे शिरः शीर्षम्' इत्यमरः । निर्विशेषं वैलक्षण्यरहितं यथा तथा निविशते वर्तते । 'नेर्विशः' इत्यात्मनेपदम् । प्राचेतसप्रभृतिभिवाल्मीकिप्रमुखैः । 'प्राचेतसस्तु वाल्मीकिमैंत्रावहणि-रुच्यते' इति इलायुधः । प्रथममुपगीतं स्तुतं कुर्वत् तत् रङ्गपतिपादुकयोर्युगं स्तोध्यामि । अतो न पादुकाया दोषः, अपि तु गुण इति भावः । अत्र पादुकाया उच्चनीचस्थानयोरिधकालपस्तुत्याश्च तुल्यतावर्णनात्तुत्वययोगिताभेदोऽलंकारः । हिताहिते वृत्तितौल्यमपरतुत्वययोनिलक्षणात् । पूर्ववाक्त्यार्थस्योत्तरवाक्त्यार्थसमर्थनात् काव्यलिङ्गमपीति तयोः संकरः । वसन्ततिलकं वृत्तम्—'उत्तं वसन्ततिलकं नभजा जगौ गः' इति लक्षणम् ॥ द्वितीयं स्थोक्तमहाकविसाम्यह्यो गुण एवास्ति, न तु दोष इति विक्ति—

धत्ते मुकुन्दमणिपादुकयोनिवेशा-द्वर्सीकसंभविगरां समतां ममोक्तिः। गङ्गाप्रवाहपतितस्य कियानिव स्था-द्रथ्योदकस्य यमुनासिळ्ळाद्विशेषः॥ ६॥

धत्त इति । ममोक्तिर्वाचः । 'व्याहार उक्तिरुंपितं भाषितं वचनं वचः' इत्यमरः ।
मुकुन्दस्य श्रीरङ्गनाथस्य मणिमय्योः पादुकयोर्निवेशात्प्रवेशाद्वरमीकसंभवस्य वालमीकेगिरा समतां साम्यं धत्ते वहति । तत्र दष्टान्तमाह्—गङ्गायाः प्रवाहे ओषे पतितस्य
रथ्योदकस्य प्रतोलीसिल्लस्य । 'रथ्या प्रतोली विशिखा' इत्यमरः । यमुनासिल्लाज्ञलादुङ्गाप्रवाहपतितादिति विपरिणामेनानुषज्यते । विशेषो भेदः कियानिव स्थात् किंपरिमाणः
संभावितः । न स्वल्पोऽपीत्यर्थः । संभावनायामिवशब्दः 'किमिदंभ्यां वो घः' इति परिमाणनी वतुप् वस्य घः । वल्मीकसंभविगरासमानामित्यत्रोपमालंकारः । तत्र विम्वप्रतिविम्वभावेन दष्टान्तकथनात् । दष्टान्तालंकारश्र—'चेद्विम्वप्रतिविम्वत्वदृष्टान्तस्तद्लंकृतिः'
इति लक्षणात् । तस्य चोपमाङ्गत्वात्संकरः ॥

पादुकां प्रति खप्रबन्धस्य सज्जनपरिप्राह्मत्वं प्रार्थयते— विज्ञापयामि किमपि प्रतिपन्नभीतिः प्रागेव रङ्गपतिविभ्रमपादुके त्वाम् । वक्तं क्षमाः सदसती विगताभ्यसूयाः

सन्तः स्प्रशन्तु सद्यैर्ह्दयैः स्तुति ते ॥ ७ ॥

विद्यापयामीति । हे रङ्गपतेर्विश्रमपादुके विलासपादुके, अहं प्रतिपन्नभीतिः प्राप्त-साध्वसः सन् खुलारमभात्प्रागेव त्वां किमपि किंचिद्विज्ञापयामि । श्रोतव्यविखयालस्य-निवारणाय किंचित्त्वोक्तिः । सदसती गुणदूषणे वक्तं विवेचियतुं क्षमाः शक्ता विगता निःशेषविनष्टासूया गुणेषु दोषारोपो येषां ते । 'असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि' इलमरः । सन्तः सदयेर्दयासहितहर्दयः ते तव खुति स्पृशन्तु । अङ्गीकुर्वन्तिवल्थयः । गुणदोषाभि-ज्ञानाङ्गीकारोऽपि त्वदधीन इति भावः । अत्र प्रार्थना पादुकाभक्तयङ्गत्वात्प्रेयोलंकारः ॥

प्रकृतस्तुतेः पादुकाप्रेरितत्वं ससाक्षिकमासज्जते—

अश्रद्धानमि नन्वधुना स्वकीये स्तोत्रे नियोजयसि मां मणिपादुके त्वम् । देवः प्रमाणमिह रङ्गपतिस्तथात्वे तस्यैव देवि पदपङ्कजयोर्थथा त्वम् ॥ ८॥

अश्रद्धानिमिति । हे मणिपादुके, त्वमधुनेदानीं खकीये खिवषये । खजनपरराज्ञां कृत् चेति चान्द्रादिति दुर्घटतां वैकश्र समर्थितः खकस्मै ईहित इति वा प्राक्षीनियश्र सोत्रेऽश्रद्धानमि खांशक्तिनिरूपणेनेति भावः (१) । मां नियोजयि प्रेरयसि ।
इह तथात्वे अस्मिन् कृतप्रेरणे देवः प्रभुः राजा च गम्यते । 'देवः सूर्ये घने राज्ञि'
इस्परः । रङ्गपतिः श्रीरङ्गनाथ एव सभानायकश्च गम्यते । प्रमाणं प्रमाता । साक्षीत्यर्थः ।
तस्य रङ्गनाथस्य पदपङ्कजयोः पद्मसदशचरणयोः प्रमाणिमयत्तापरिच्छेदिकेति पूर्वेणान्वयः ।
'प्रमाणं हेतुमर्यादाशाश्चेयत्ताप्रमातृष्ठु' इस्परः । श्लेषेणयत्ताप्रमातृतयाध्यवसीयते ।
यद्वोभयत्रापि मर्यादेस्थः । यथा त्वं श्रीरङ्गनाथचरणयोरतिलङ्क्यवृत्तिं निवर्तयि, तथा
सोऽपि श्रीरङ्गनाथो मयि त्वदीयप्रेरणातिलङ्क्वनं निवर्तयत् । लोके सभानायको राज्ञां
साक्षिवत् प्रथमोक्तातिलङ्कने नतो जनं निवर्तयित तद्वदत्रापीति व्यज्यते । तथा चोत्तरत्र
रङ्गनाथप्रेरिता त्वं तव स्तुतौ मां सावधानतयेति भावः । श्लेपानुप्राणितोपमालंकारः ॥

त्वदाज्ञाभावे मम तव खुतौ शक्तिनीस्तीलाह— यदाधारं विश्वं गतिरिप च यस्तस्य परमा तमप्येका धत्से दिशि वरगतिं तस्य रुचिराम् ।

कथं सा कंसारेर्द्वेहिणहरदुर्वोधमहिमा कवीनां क्षद्राणां त्वमसि मणिपादु स्तुतिपदम् ॥ ९ ॥

यदिति । कंसारेः श्रीरङ्गनायकस्य संवन्धिनि हे मणिमयि रलमयि पाइके । 'रलं मणिर्द्वयोरइमजातौ मुक्तादिकेऽपि च' इत्यमरः। 'अथ पादुका। पादुः' इति चामरः। विश्वं प्र-पञ्चः यदाधारं यः कंसारिराधारो धारकं यस्य तत् भवति तस्य विश्वस्य यो हरिः परमोत्कृष्टा गतिरिप प्राप्योऽपि भवति । 'गम्ल गतौ' इत्यतः 'स्त्रियां कर्मणि क्तिन्' । तमपि भगवन्तं त्वमेका अद्वितीया सती धत्से वहसि । पादुकात्वेनैक्योक्तिः । तस्य कंसारे रुचिरां मजुलां वरगतिं संचारं प्राप्यमिति च गम्यते । दिशसि ददासि । द्वहिणहराभ्यां ब्रह्म-शिवाभ्यां दुवीधो ज्ञातुमज्ञक्यो महिमा माहात्म्यं यस्यास्तत्त्वं सा त्वं क्षुद्राणां कल्पकानां कवीनां माहशानां प्रवन्धृणां खुतेः स्तोत्रस्य पदं विषयः कथमसि । कवीनां त्वदनुपः हाभावे त्वां स्तोतुं शक्तिनीस्खेवेति भावः । अत्र प्रपत्रधारकतयाधाराधिक्यवर्णनाद-धिकालंकारभेदः । 'अल्पाख्ये वा यदाधिक्यं ... तद्पि तन्मतम्' इति लक्षणम् । 'गति-भूतस्यापि गतिदानवर्णनेनोत्तरीत्कर्षत्वात् सारालंकारश्चोत्तरोत्तरमुत्कर्षस्मार इत्यभिधीयते' इति लक्षणात् । क्षुदाणां स्तुलनर्हस्य भगवतोऽप्यधिकायाः पादुकायाः केमुतिकन्यायेन क्षुद्रस्तुत्यनहृत्वकथनात् । काव्यार्थापत्त्यलंकारः । 'कैमुखेनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते' इति लक्षणम् । द्वहिणहरदुर्वोधमहिमेत्यस्य विशेषणस्य तत्र साकृतत्वात् । परिकरा-लंकारश्च । उक्तानां काव्यार्थापत्त्यङ्गत्वात्संकरः । वृत्तं शिखरिणी-(रसै ठ्दैव्छिन्ना यमन-सभला गः शिखरिणी' इति लक्षणात् ॥

त्वदनुष्रहे सति ममापि शक्तिरस्तीत्याह—

श्रुतिप्रज्ञासंपन्महितमहिमानः कित कित स्तुवन्ति त्वां सन्तः श्रुतिकुहरकण्डूहरगिरः । अहं त्वल्पस्तद्विद्दि बहु च जल्पामि तदिप त्वदायत्तं रङ्गक्षितिरमणपादावनि विदुः ॥ १० ॥

श्रुतीति । हे रङ्गक्षितिरमणस्य पादावि । पदमव्यते येनेति कर्णन्युत्पत्त्या ल्युद् । स्त्रीत्विविवक्षया 'टिङ्काणञ्—' इति डीप् । श्रुतेः शास्त्रश्रवणस्याधीतस्य वेदस्य प्रज्ञायाः स्वामान्विकिविवेकस्य च संपदा समृद्ध्या महितो महिमा माहात्म्यं येषां ते । श्रुतेर्वेदस्य श्रोत्रस्य वा कृहरे हृदये । तात्पर्यार्थं इति यावत् । अन्तरिववरे च या कण्डः प्रतपत्यादिव स्वर्जत्वेन निगीर्थते । 'कण्डः स्वर्ज्ञ्ञ कण्ड्र्यो' इत्यमरः । तां हरन्ति अयनं हीति तन्योक्ता गिरो येषां ते इतिहासपुराणप्रणेतारः । तैरेव हि वेदानां श्रोत्राणां च संदेहादिक-ण्ड्र्या चापनीयते । स्मरन्ति च—'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् । विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतिरचिति ॥' इति । तत्र तत्र कियन्तः । असंख्याता इति यावत् । सन्तस्त्वां स्त्रवन्ति । अल्यः क्षुदः । परिमितविवेक इति यावत्। अहं तु तद्वत् सन्त इवेहास्यां त्विय वहु बहुलं

यथा तथा जल्पामि वदामीति यत्तदिष तज्जल्पनमिष त्वदायत्तं त्वद्धीनतया विदुर्जानते स्म इत्यनुषङ्गः । 'विद ज्ञाने' इति धातुः । 'विदो लटो वा' इति झेरुट् । जल्पा-मीति विनयेनात्मकृतस्य पादुकाविषयस्य स्तोत्रकार्यतया तेन कारणभूतपादुकानुभहानु-मानादनुमानालंकारः । 'अग्ने प्रमाणालंकाराः' इति तत्तत्प्रमाणोपन्यासरीलीये च तत्प्र-माणालंकारलक्षणतया वर्णयन्ति तद्विदः ॥

सतां त्वत्स्तुतौ खतःसिद्धा प्रज्ञा हेतुरस्ति मम तद्भावात्स दुरप्रहः कारणतयोपमात्वं शक्यत इति गर्वो मदीयया स्तुत्या भवदुत्कर्षापकर्षयोरभावेऽपि ममास्ति श्रेय इति सद-धान्तमाह—

> यदेषां स्तौमि त्वां त्रियुगचरणत्रायिणि ततो महिम्रः का हानिस्तव मम तु संपन्निरवधिः। शुना लीढा कामं भवतु सुरसिन्धुभगवती तदेषा किंभूता स तु सपदि संतापरहितः॥ ११॥

यदिति । त्रीणि युगानि ज्ञानशक्त्यादियुगलानि । षड्गुणा इति यावत् । तानि यस्य तस्य भगवतश्वरणो त्रायते इति तथोक्ता तत्र संबद्धा । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति कर्तरि णिनि 'ऋत्रेभ्यः—' इति ङीप् । एषोऽहम् । अल्पिवविकोऽहमिति यावत् । ततो हेतोस्तव महिन्नो माहात्म्यस्य का हानिः । न कापि क्षतिरिस्त्रर्थः । मम तु निरविधः परिच्छेदरिता संपत् संपतिरस्त्रीति गम्यते । तत्र दृष्टान्तमाह—भगवती पूज्या सुरसिन्धुर्गङ्गा ग्रुना ग्रुनकेन कामं भृशं लीढा जिह्नया सृष्टा भवत्वस्तु । लिहेः कर्मणि कः । तत् ततः एषा किंभूता कीदशी जाता । दोषवती न भवतीति यावत् । स तु श्वा तु सपदि सहसा संतापेन शरीरतापेन रहितस्त्यको भवति । दृष्टान्तालंकारः—'चेद्विम्बप्रतिविम्बत्वं दृष्टान्तस्त्रदलंकृतिः' इति लक्षणम् ॥

महाकवीनामुद्योगविषये निकृष्टस्योद्योगः सर्वजनहास्य इति पूर्वपद्यनाशङ्क्योत्तरपद्यन समाधत्ते—

मितप्रेक्षालाभक्षणपरिणमत्पञ्चषपदा
मदुक्तिस्त्वय्येषा महितकविसंरम्भविषये ।
न कस्येयं हास्या हरिचरणधात्रि क्षितितले
मुहुर्वात्याधूते मुखपवनविस्फूर्जितमिव ॥ १२ ॥

मितिति । हे हरेश्वरणयोधीत्रि पोषिके इति पादुकासंबुद्धिः । शेषषष्ठया समासः । महितानां पूजितानां कवीनां वाल्मीकिप्रभृतीनां संरम्भविषय उद्योगगोचरे त्विय एषा मदुक्तिः मितायाः प्रेक्षाया झहस्य लाभक्षणेऽधिगमसमये परिणमन्ति आनुपूर्वेण समु-न्मिषन्ति पश्चषानि पश्च षड्डा पदानि मुप्तिङन्तरूपाः शब्दा यस्याः सा भवतीति शेषः । अत इयमीदशी मदुक्तिः क्षितितले कस्य हास्या न । सर्वेषामि हास्यास्पदमिल्यर्थः । कथ-मिन । मुहुः शश्वद्वालया वातसमूहेन धूते यृक्षपर्वतादौ मुखपवनस्यास्पवातस्य विस्कू-र्जितमिन विजृम्भणमिन । स्कूर्जिभीने क्तः । अत्रेयमेषेति पदयोर्भिन्नवाल्यान्विततया न पौनक्त्यम् । उपमालंकारः ॥

निःसंदेहनिजापकर्षविषयोत्कर्षोऽपि हर्षोदय-प्रत्यूहक्रमभक्तिवैभवभवद्वैयात्यवाचालितः । रङ्गाधीशपदत्रवर्णनकृतारम्भेर्निगुम्फेर्गिरां नर्मास्वादिषु वेङ्कटेश्वरकविर्नासीरमासीदति ॥ १३॥

निःसंदेहेति । निःसंदेही निःसंशयो । निश्चितावित्यर्थः । निजापकर्षः स्वनैच्यम्, विषयस्य पादुकाया उत्कर्षः पारम्यं च तौ यस्य तादृशोऽपि हर्षस्योद्येनोद्भवेन प्रत्यूह्-क्रमेणोपेतव्यवस्थेन भिक्तवैभवेन पादुकाविषयप्रेमोपचयेन कारणेन वा भवता जायमानेन वैयास्येन धाष्ट्रचेन । 'धृष्णुर्वियातश्च' इस्त्मरः । वाचालितो बहुगर्द्धावाकृतः । 'वाक्र्शव्दात् 'आलजाटचौ बहुभाविणि' इति कुत्सिते आलच् । 'तत्करोति—' इस्तन्तत्कर्मणि क्षः। वेक्कटेश्वरकविवेदान्ताचार्यः।स्वातन्त्र्यानिष्टत्त्यर्थे प्रथमपुरुषनिर्देशः । रङ्गाधीशस्य पदे चरणौ त्रायते इति पदत्रं पादुका । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कर्मण्युपपदे कप्रस्यः । वर्णने स्तोत्रे कृत आरम्भ उद्योगो येस्तिरिरां वाचां निगुम्फैः संदर्भेः नर्मास्वादिषु क्रीडारसिकेषु । 'क्रीडा खेला च नर्म च' इस्तमरः । 'खाद आस्वादने' इति धातोस्ताच्छीत्ये णिनिः । नासीरं सेनामूलम् । 'सेनामूलं तु नासीरम्' इस्तमरः । अप्रेसरत्वमिति यावत् । आसीदिति प्राप्नोति । तथा च सर्वजनहास्यत्वेऽपि पादुकाविषया 'अस्तन्तभ-क्तिमुक्तानां न शास्त्रं नैव च कमः' इति न्यायेन मर्यादातिलङ्वनेन स्तोत्रप्रश्विष्पविहारः स्वस्रोक्त इति भावः । वैयास्यवाचालित इति विशेषणस्य नर्मास्वादिताहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गसलंकारः । शार्वूलविकीडितं वृत्तम् । 'सर्याश्वेमसजास्तताः सगुरवः शार्वूलविकीडितम्' इति लक्षणम् ॥

संप्राह्यतासिद्धचर्थं पादुकां प्रति सरसकथनं प्रार्थयते-

रङ्गक्ष्मापितरत्नपादु भवतीं तुष्ट्षतो मे जवा-ज्जृम्भन्तां भवदीयशिक्षितसुधासंदोहसंदेहदाः । श्लाषाघूणितचन्द्रशेलरजटाजङ्घालगङ्गापय-

स्नासादेशविशृङ्खलपसरणोत्सिक्ताः खयं सूक्तयः ॥ १४ ॥

रक्नेति । रङ्गक्ष्मापतेः श्रीरङ्गनाथस्य रल्लपादु मणिपादुके संबुद्धिः । 'अम्बार्थनद्योर्द्धस्तः' । भवतीं तुष्टूषतः स्तोतुकामस्य मे मम भवदीयानां शिक्षितानां भूषणभूतान्तर्मणिरवानां-(णाम्) । 'भूषणानां तु शिक्षितम्' इत्यमरः । सुधेवामृतमिव स्थितानाम् । 'पीयूषममृतं सुधा' इत्यमरः । 'उपिनतं व्याघादिभिः-' इति समासः । जरामृतिहान्यिथिभिः सादरं प्राह्मतया सुधासाम्योक्तिः । संदोहस्य समूहस्य संदेहं संशयं ददतीति तथोक्ताः श्रोतृणां सूक्तयो वा शिक्षितसंदोहा वेति संशयदायिन्य इत्यर्थः । अथवा सुधानाममृतानां संदो-हस्य च संदेहं ददतीति तथोक्ता पादुका । शिक्षितानि वा अमृतानि वेति संशयदायिन्य इत्यर्थः । श्राध्याभिनन्दनव्यक्षकिशिरःकम्पनेन घूणितायां श्रमितायां चन्द्रशेखरस्य शिवस्य जटायां शिरःकेशसंघाते जङ्गालस्य प्रशस्तजङ्गावतः । वेगिन इति यावत् । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इति लच्प्रत्ययः । गङ्गापयसल्लासादेशे भयवितरणे वि-श्वः लैरितिथेः प्रसरणेः । प्रघाणेः इति यावत् । उत्सिक्ता गर्वयुक्ताः सूक्तयः समीचीना भणितयः स्वयमयलेन जवादुद्वेगाज्जम्भन्तामुद्भवन्तु । प्रार्थनायां लोद् । शिक्षितसुधेन्त्युपमा। संदेहदा इति संदेहासंभावितस्य त्रासादेशस्य कथनादितशयोक्तिरित्येषा संस्रष्टिः । संदोहसंदेहेत्यादौ शृत्यनुप्रासः ॥

पादुकावहनमात्रेण निखिलसाक्षात्कारसमर्थयोगविशिष्टमहाकविमनोरथसत्त्वस्याप्यप्रवे-शोऽस्तीत्याह—

हिमवदचलसेतुमध्यभाजां भरताभ्यार्थतपादुकावतंसः । अतपोधनधर्मतः कवीनामखिलेष्वस्मि मनोरथेष्वबाद्यः ॥ १५ ॥

हिमवदिति । अतपोधनधर्मतस्तपोधनानां वाल्मीकिप्रभृतीनां न धर्मोऽदृष्टं यस्या-स्तीति सः । प्रथमान्तात्साविभक्तिकस्तसिः । अतीतानागतहेलदृष्ट्ररहित इत्यर्थः । यद्वा यावद्रक्षणीयं तप एव धर्मो लेकिकश्रेयःसाधनं येषां ते तपोधर्मास्तद्भावस्तता स एव धनं यस्य स तथोक्तः । 'गोक्षियोरुपर्धर्जनस्य' इति हत्वः । अहं भरतेनाभ्यर्थित-पादुके अवतंसः शिरोभूषणं यस्य स सन् । 'आपीडशेखरोत्तंसावतंसाः शिरिस स्रजः' इति हलायुधः । हिमवतो हिमवत्पर्वतस्याचलसेतोरचलीकृतरामसेतोश्च मध्यभाजामन्तरा-लभुवमाश्रयतां कवीनां अखिलेषु मनोरथेष्विच्छास्र पादुकाश्रमावश्रकाशकश्रवन्धनिर्माणाभिलाषेष्ववाद्यः कर्तृलेनान्तर्गतोऽस्मि । पादुकाभक्तानामखिलश्रवन्धनिर्माणशक्तिः संभवतीति भावः । पादुकावतंस इति विशेषणस्य प्राचीनकव्यन्तर्भावसाकूतलात्परिक्तरालंकारः । औपच्छनदिसकं वृत्तम् ॥

अस्तु वा यथावत्स्तुतिशक्त्यभावः, तथापि भगवत्त्रसादानुरूपं फलमविकलमित्याह— अनिदंप्रथमस्य शब्दराशेरपदं रङ्गधुरीणपादुके त्वाम् । गतभीतिरभिष्टवन्विमोहात्परिहासेन विनोदयामि नाथम् ॥ १६॥

अनिद्मिति । रङ्गधुरीणस्य रङ्गधुरंधरस्य । 'खः सर्वधुरात्' इस्तर् 'धुरो यड्ढकौ' इस्ति 'धुरः' इस्र विश्वर्यक्षे 'खः' इति योगविभागात्केवलधुर्शब्दात्खप्रस्ययः । पादुके संबुद्धिः । अनिदंप्रथमस्यायं कालः प्रथम उत्पत्तिकालो यस्य न भवति तस्य । अनादेरिस्थरः । शब्दराशेर्वेदस्यापदमस्थानम् । अशक्यप्रतिपादनमिति यावत् । 'पदं व्यवितित्राणस्थान-

लक्ष्याभिवस्तुषु' इत्यमरः । त्वां विमोद्दाद्द्यानेन गतभीतिभैयद्दीनोऽद्दमभिष्टुवन् सन् परिहासेन हासहेतुव्यापारेण । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति हसतेः करणे घत् । नाथं श्रीरङ्गनाथं विनोदयामि । कालक्षेपशालीनं करोमीत्यर्थः । आशिक्षितचमत्कारवचनेन हासः प्रभूणां युज्यत इति भावः । निर्दुष्टदीनोक्तेर्गुणत्वकंथनात् छेशालंकारः । 'छेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम्' इति लक्षणात्पूर्ववत् ॥

अथ खोक्तेः पादुकाविषये प्रसिक्त तदादरणाय प्रार्थयते-

वृत्तिभिर्बहुविधाभिराश्रिता वेङ्कटेश्वरकवेः सरस्वती ।

अद्य रङ्गपतिरत्नपादुके नर्तकीय भवतीं निषेवताम् ॥ १७ ॥

वृत्तिभिरिति । हे रङ्गपते रङ्गपादुके, भवतीं त्वां बहुविधाभिरनेकविधाभिर-नेकप्रकाराभिवृत्तिभिः प्रशक्तिलक्षणादिभिः, अन्यत्र कैशिक्यादिभिराश्रिता वेङ्कटेश्वरकवे-वैदान्ताचार्यस्य कवियतुः सरस्त्रती सूक्तिनेर्तकी नटीवायेदानीं भवतीं निषेवतां भज-ताम् । रङ्गस्थलवर्तिपरिवृद्धस्य पादुकान्यासे "(१)प्यत इति व्यज्यते । उपमालंकारः श्वेषानुप्राणितः । रथोद्धता वृत्तम् । 'रात्रराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणम् ॥

अपरिध्येयमाहात्म्यायाः पादुकायाः कथं परिमितसहस्रश्लोक्या खुतिरित्याशङ्गयाह—

अपारकरुणाम्बुधेस्तव खळु प्रसादादहं विधातुमि शक्तुयां शतसहिसकां संहिताम् । तथापि हरिपादुके तव गुणौघलेशस्थिते-रुदाहृतिरियं भवेदिति मितापि युक्ता स्तुतिः ॥ १८ ॥

अपारेति । हे हिर्पादुके, अपारकरुणाम्बुघेरनविधकदयापयोनिधेस्तव प्रसादा-दनुप्रहाच्छतगुणितं सहस्रं तत्परिमाणं यस्यास्ताम् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इति कन्प्रस्यः । लक्ष्यमिति यावत् । शतसहस्रमनन्तमित्यनन्तार्थवाचकमित्युक्तरीत्या-नन्तपरं वा । संहितां श्लोकसंतातिं विधातुं कर्तुमपि शक्तुयां खळु, तथापीयं संहिता तव गुणोषस्य गुणस्तोमस्य लेशस्यैकदेशस्य स्थितेरवस्थानस्य । न तु बृद्धेरिति मावः । उदाहृतिभवेत् प्रदर्शनमेव स्यात् । इस्रतो हेतोः । 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु' इत्यमरः । मितापि सहस्रसंख्यापरिमितापि स्तुतिर्युक्ता । उभयोरप्येकदेशस्तुतिप्रदर्शन-त्वाविशेषादिति भावः । परिमितत्वरूपदोषस्यापि अपरिमितफलाविशेषनि[दर्श]नाभ्य-र्थनादनुज्ञालंकारः । 'दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्' इति लक्षणात् । इति-शब्देन पूर्ववाक्यहेतुत्वकथनाद्वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गमलंकारः । स चागमतया संकी-र्स्थते । पृथ्वीवृत्तम् । 'जसौ जसयला वसुप्रह्यतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति लक्षणम् ॥

पादुकां प्रति वाङ्मनसयोरवधानं प्रार्थयते—

अनुकृतनिजनादां सूक्तिमापादयन्ती मनसि वचसि च त्वं सावधाना मम स्याः।

निश्रमयति यथासौ निद्रया दूरमुक्तः

परिषदि सह लक्ष्म्या पादुके रङ्गनाथः ॥ १९ ॥

अनुकृतेति । हे पादुके, अनुकृतो निज आत्मीयो नादोऽन्तर्मणिरवो यया ताम् । पादुकाशिक्षितावतंसवदितरमणीयामित्यर्थः । सूक्तिं रमणीयां वाचमापादयन्ती त्वं मम मनित हृदये वचित वाचि च सावधानाप्रमादा स्था भवेः । निद्रया योगनिद्रया दूरमत्यन्ते मुक्तस्यक्तः । सुप्सुपेति समासः । रङ्गनाथो लक्ष्म्या श्रीरङ्गनायक्या सह परिषद्यास्थान्यां यथा येन प्रकारेण निशमयति श्रणोति तथेति पूर्वेणान्वयः । स्वस्यान्तः प्रविश्य पादुका स्वयमेव कवयतीति कवेराचार्यस्य हृदयम् । द्वितीयो विशेषालंकारः । एकस्याः पादुकाया अनेकत्र, मनित चचित च स्थानवर्णनात् । 'विशेषः सोऽपि यत्रैकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते' इति लक्षणम् । तदनुप्राणितोऽनुप्रासोऽलंकारः । मालिनीवृत्तम् ॥

पादुकास्तुतेः श्रीरङ्गनाथपादारविन्दपर्यवसानमनुसंधत्ते-

खिय विहिता स्तुतिरेषा पदरिक्षणि भवति रङ्गनाथपदे । तद्परि कृता सपर्यो नमतामिव नाकिनां शिरिस ॥ २०॥

त्वयीति । हे पदरक्षिणि । 'वहुलमाभीक्ण्ये' इति कर्तारे णिनिः । 'ऋत्रेभ्यः—' इति छीप् । त्वयि विषये विहिता कृर्तपा स्तुतिः श्रीरङ्गनाथस्य पदे चरणे विषये विहिता भवति । कथिमे । तदुपरि तस्य पदस्थोपरि । अञ्ययेन षष्टीसमासनिषेधस्य कृद्व्ययविषयत्वानात्र समासनिषेधः । कृता सपर्यो पूजा नमतां प्रह्वीभवतां नाकिनां देवानां शिरसीव । शेषः शेषिणोरन्यतरपूजाया उभयपूजात्मकत्वादिति भावः । भगवचरणारविन्दे विहिता पूजा शिवशिरस्यर्जुनेन दृष्टेस्ययं वृत्तान्तः प्रकृतोत्तम्भकतया व्यज्यते । उपमालंकारः । आर्याः कृतम् । 'लक्ष्मैततसप्त गणा गोपेता भवति नेह विषमे जः । षष्टोऽयं नलघू वा प्रथमेऽधे नियतमार्यायाः ॥ षष्ठे द्वितीयलात्परके न्ले मुखलाच सयतिपदिनयमः । चरमेऽधे पद्ममके तस्मादिह भवति षष्टो लः ॥' इति लक्षणम् । इत्थं यद्यन्त्यं तेषु नियमेनार्याभेद एव प्रयुज्यते । 'सर्वत्र भिन्नसर्गान्तैरुपेतं लोकरङ्गकम्' इति हि काव्यं लक्ष्यते ॥

इति श्रीभारद्वाजकुलजलिसुधाकरश्रीदेवराजार्यसूतुना श्रीनिवासन विरचितायां श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रपरीक्षायां प्रस्तावनामपद्धतिः प्रथमा ॥

द्वितीया पद्धतिः।

अथास्यां पद्धत्यां द्रविडोपनिषद्र्शनरहस्योपदेशादिभिर्विश्वोद्रहैकतानेन परमकारुणि-केन भगवता शठकोपमुनिना नामैक्यादत्र देशतः प्राप्तानुगुणान्पादुकायामासज्यन्ते(?)—

वन्दे विष्णुपदासक्तं तमृषिं पादुकां च ताम्।
यथार्थशठजित्संज्ञा मचित्तविजयाद्ययोः ॥ १ ॥

द्रविडोपनिषन्निवेशशून्यानिप लक्ष्मीरमणाय रोचियप्यन् । ध्रुवमाविशति सा पादुकात्मा शठकोपः खयमेव माननीयः ॥ २ ॥

द्विडेति । द्रविडोपनिषद्वविड्भाषात्मके रहस्यार्थं प्रकाशकज्ञाने निवेश सून्याँ स्वद्ध्ययनतदर्थं ज्ञानादिरहितान् । पामरानपीति यावत् । लक्ष्मीरमणाय श्रियः परये रोच-विष्यन् । तस्य प्रीतिविषयीकरिष्यत्रित्यर्थः । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति संप्रदानलाच-तुर्थां । द्रविडोपनिषदप्रवेशवतां तु तत एव तत्प्रीतिषिद्धेरिति भावः । माननीयः पूज्यः शठकोपः स्वयमेव पादुकात्मा पादुकारूपेणाविशति स्मावतीर्णः । ध्रुविमिति संभावना सूच्यते । सर्वेषां शिरिति पादुकासंवन्धमात्रेण भवत्प्रीतिः सुलभेति भावः । पादुकायाः शठकोपमुन्यवतारलसंभावनात् स्वरूपोत्प्रेक्षा । 'संभावना स्यादुत्येद्या वस्तुहेतुफलात्मना' इति लक्षणम् । भाष्टकटन्दिकं वृत्तम् ॥

नतु पादुकयैवाविशेषेण सर्वेषां भगवत्त्रीतिसिद्धेः शठकोपावतारवैयर्ध्यमित्याशङ्क्याह्— नियतं मणिपादुके दधानः स मुनिस्ते शठकोप इत्यभिक्याम् । त्वदुपाश्चितपादजातवंशप्रतिपत्त्ये परमाततान रूपम् ॥ ३ ॥

नियतमिति । हे मणिपादुके, स मुनिः शठकोपस्ते तव शठकोप इलमिख्यां नाम । 'अभिख्या नामशोभयोः' इल्पमरः । दधानः सन् लयोपाश्रितयोपादयोभीगवचरणारिवन्द्-योजीतानामुत्पन्नानां शूदाणाम् । 'पद्भयां शृद्धो अजायत' इति श्रुतेः । वंशस्याभिजनस्य जातस्य वंशस्येति वा । श्रुतौ शृद्ध इल्पनेन जातिलाभात् । प्रतिपत्त्ये परं पूजनार्यमेव रूपं वकुलदामालंकृतदिव्यमङ्गलविष्रहमाततान कृतवान् । नियतमिति संभावना सूच्यते । इयं फलोरप्रेक्षा । शठकोपावतारस्य पादुकासंवन्धेन धन्यस्य पूजनमेव फलं नान्यदिति भावः ॥

यद्वोभयोरिष प्रयोजनभेदोऽस्तीलाह—

मुनिना मणिपादुके त्वया च प्रथिताभ्यां शठकोपसंज्ञयैव ।
द्वितयं सक्लोपजीव्यमासीत्प्रथमेन श्रुतिरन्यतस्तदर्थः ॥ ४ ॥

मुनिनेति । हे मणिपादुके, शठकोप इति संज्ञयैव नाम्नैव प्रथिताभ्यां प्रसिद्धाभ्याम् । इत्मुभयोर्विशेषणम् । मुनिना वकुलाभरणमुनिना लया च युवाभ्यां च त्रिधा सकलानां वर्णानामुपजीव्यं हिततया परिप्राह्ममासीत् । केन किमिल्यत आह—प्रथमेन पूर्वे निर्दिष्ट-मुनिना श्रुतिः सकलोपजीव्यमासीत् । शृद्धाध्ययनयोग्यया द्राविडभाषया परिणामित-त्वात् । अन्यत इतरया पादुकया । तृतीयान्तात्सार्विवभक्तिकस्त्रसिः । तदर्थः श्रुत्थर्थः । 'वेदेश्व सर्वे।हमेव वेदाः' इति गीता । रङ्गनाथः सकलानामुपजीव्य आसीत् । पादुकाया लीलोत्सवनित्योत्सवादौ सर्वेभ्यो रङ्गनाथस्य प्रदर्शितत्वादिति भावः । तथा चैतदुभयप्रयोज्जनार्थमवतारद्वयमित्याशयः । पूर्वाधे मुनिना त्वया चोत्तराधे यथासंख्ययान्वयाद्या-संख्यालंकारः । 'यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः' इति लक्षणम् । प्रकृताप्रकृत्तयोः पादुकाशठकोपयोरेकिकियान्वयाद्दीपकालंकारश्च । तथोः प्राधान्यासंदेहात्संकरः ॥

आकर्ण्य कर्णामृतमात्मवन्तो गाथासहस्रे शठकोपसूरेः । मञ्जप्रणादां मणिपादुके त्वां तदेकनामानमनुस्मरन्ति ॥ ५ ॥

आकण्येति । हे मणिपादुके, आत्मवन्तो लब्धात्मानः । द्वयार्थवेदिन इति यावत् । शठकोपसंक्षकस्य सूरेविंदुषः । 'विद्वानसूरिः कृती' इत्यमरः । कणामृतं श्रवणानां सुधात्मकम् । खेन यात्राजननमरणापनोदकत्वाद्भोग्यत्वातिशयलाचात्र तत्त्वोक्तिः । गाथासहस्रं सहस्रं गाथा । विशेषणविशेष्ययोः कामचारात्सहस्रशब्दस्य परनिपातः । 'गाथासहस्रम्' इति पाठे तु कणामृतमिस्यनेन कियाविशेषणम् । चरमप्रवन्धमिति यावत् । आकर्ण्य श्रुत्वा मजु-प्रणादां मनोज्ञशाब्दितां त्वां तदेकनामानं तदिभसंज्ञायुक्तामगुस्मरन्ति अतुलं संद्धते । मजुष्विनसादश्याच्छठकोपनामलं पादुकायाः स्मर्थत इति भावः । स्मृतिरलंकारः । 'स्मात्स्मृतिश्रान्तिसंदेहैस्तदङ्कालंकृतित्रयम्' इति लक्षणम् । तत्र स्मरणवर्णनं स्मृत्यलंकारा इति विवेकः । उपजातिश्वत्तम् । 'स्मादिन्द्रवन्ना ततजास्ततो गी' । 'उपेन्द्रवन्ना जतजास्ततो गी' । 'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजः पादा यदीया उपजातयस्ताः' इति लक्षणम् ॥

स सप्तपर्वव्यवधानतुङ्गां शेषत्वकाष्ठामभजन्मुरारेः । तस्यापि नामोद्वहनात्त्वयासौ लघूकृतोऽभूच्छठकोपसूरिः ॥ ६ ॥

स इति । यः शठकोपसूरिः सप्तानां पर्वणां व्यवधानानां शेषाणाम् । प्रन्थवाचकः पर्वशब्दो लक्षणया व्यवधायके प्रयुज्यते । यद्वा प्रस्ताववाची पर्वशब्दः । सप्तानां प्रस्ताववाची पर्वशब्दः । सप्तानां प्रस्ताववाची पर्वशब्दः । सप्तानां प्रस्ताववाची पर्वशब्दः । सप्तानां व्यवधानेन तुज्ञामुच्छिताम् । 'पर्व स्यादुत्सवप्रन्थौ प्रस्तावलक्षणान्तरे' इति विश्वः । मुरारेहरेः शेषत्वस्य दासभावस्य काष्ठामुत्कर्षम् । 'काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि' इस्तमरः । अभ-

जत् प्राप्तवान् । समृद्धपुरुषव्यवहितशेषत्वाध्यवसाययुक्त इत्यर्थः । इति गाथायां द्रष्ट-व्यम् । तस्यापि शठकोपस्यापि नामोद्वहनात्संज्ञावहनात् त्वयासौ शठकोपमुनिर्रुष्ट्कृतोऽभृत् न्यूनशेषत्वयुक्तः कृतः । पादुकायाः 'पद्यमङ्गलिविच्छेद उरोविन्यस्तमक्षरम् । तन्नामकरणं चैव दास्यमेतचतुर्विधम् ॥' इत्युक्तरीत्या शठकोपनामवहनेन शठकोपस्य दासत्वाक्ततोऽपि शेषलास्तिक्यमिति भावः । उत्तरोक्तरमुक्षवर्णनात्मारालंकारः । 'उत्तरोक्तरमुक्षवर्धः सार इत्यभिधीयते' इति लक्षणम् ॥

> शय्यात्मना मधुरिपोरसि शेषभूता पादाश्रयेण च पुनिद्धंगुणीकृतं तत् । भूयोऽपि भागवतशेषतया तदेव व्यक्तं पदावनि शठारिपदं विभिष् ॥ ७ ॥

श्राय्यातमनित । हे पदावनि मणिपादुके, श्राय्यातमना शयनीयरूपेण। 'श्राय्यायां श्राय्यायात्त्र द्रायात्मनित । स्रिपोर्मधुसूद्नस्य शेषभूतासि दासभूतासि। 'निवासश्य्यासनपादुकां छकोपधानवर्षातपवारणादिभिः' इति श्लोके पादुकायाः श्राय्यात्मकलं व्यक्तमुक्तं यामुनाचार्यः। अनन्तापरपर्यायशेषशब्दवाच्यता गम्यते। तच्छेपलं पादाश्रयेण भगवचरण-संश्रयेण पुनर्द्विगुणीकृतम्। द्वौ गुणावावृत्ती यस्य तत्। तद्धिकमभूदिति यावत्। भूयोऽपि पुनश्च तद्भगवद्वयेयलमेव भागवतशेषत्या भगवच्छेपदास्यत्वेन व्यक्तं प्रकटीकर्ते शठारेः पदं शठकोपसंशां विभिष् वहसि। पादुका भागवतनामवहनेन 'तनामकरणे चैव'इत्युक्त-लक्षणेन भागवतदास्यमेव प्रकटीकरोतीति भावः। भागवतशेषलेन विना भगवच्छेपत्वानिर्वाहः पुरुषार्थकोषाधिकारे निपुणत्वमुपपादितः। अत्र व्यापारान्तरसंनिधानेन प्राविध-द्वशेषलोत्कर्षवर्णनादनुगुणालंकारः। 'प्राविसद्धलगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधः' इति लक्षणम्। वसन्ततिलकवृत्तम्॥

पद्येन देवि शठकोपमुनिस्तवासी-त्तस्यापि नामवहनान्मणिपादुके त्वम् । शेषीबभूव युवयोरपि शेषशायी शेषं तु शेषमपि शेषपदे स्थितं वः ॥ ८॥

पद्येनिति।हे देवि दीव्यमाने।पचादौ 'देवड्' इति पाठात् 'टिड्डाणम्-'इत्यादिना डीप्। हे मणिपादुके, शठकोपमुनिर्वकुलाभरणः पद्येन लत्प्रातिपदिकगाथया तवासीत्त्वद्दासोऽभूत्। शेषशेषीभावो वाक्यार्थः। त्वमपि तस्य शठकोपमुनेर्नामवहनात्तस्यासि तद्दासभूतासि। पद्यनामवहनयोः शेषलक्षणत्वम्। 'पद्यमङ्गुलिविच्छेद उरोविन्यस्तमक्षरम्। तत्रामकरणं चैव दास्यमेतचतुर्विधम्॥' इत्यन्तं परं क्रयविकयाईदशया समिन्धते इत्याचार्योक्तिरीत्या परदास्यं भगवच्छेषतोत्कर्षावहमेव, न तु विरुद्धम्। शेषशायी श्रीरङ्गनायो युवयोः पादुकाशठकोपयोः शेषीयभूव तस्यासीत्तत्र हेतुर्न वक्तव्यः । 'दासभूताः खतः सर्वे' इ-त्युक्तः । वो युष्माकं तु पादुकाशठकोपश्रीरङ्गनाथानां शेषपदे दासस्थानेऽवशेषं परिशिष्टं सर्वमिष जगित्स्थतमिति प्याप्तान्यः स्थाद्धि । पूर्वोर्धे पादुकाशठकोपयोः परस्परमुपकार-कथनादन्योन्यालंकारः । 'अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम्' इति लक्षणात् । पूर्वोर्धोत्तरार्धयोर्प्रस्तमुक्तरीत्यभिधानादेकावत्यलंकारः । 'गृहीतमुक्तरीत्या तु गृत्तिरेकावली मता' इति लक्षणात् । अशेषमिष शेषमिति विरोधाभासश्च तथा तथा चैषा संसृष्टिः ॥

नामैक्याच्छठकोपमुनिपादुकयोरभेदमध्यवस्यनाह—

विन्ध्यस्तम्भादभिहतगतेर्विष्वगाचान्तसिन्धोः कुम्भीसूनोरसुरकवलम्रासिनः स्वैरभाषा । नित्यं जाता शठरिपुतनोर्निष्पतन्ती मुखाते प्राचीनानां श्रुतिपरिषदां पादुके पूर्वगण्या ॥ ९ ॥

विन्ध्येति। हे पादुके, विन्ध्यस्य विन्ध्यपर्वतस्य स्तम्भानिरोधादभिहता प्रति ""
र्थस्य तस्य। विष्वक् समन्तातः आचानतश्चुङ्किभृतः सिन्धुः समुद्रो येन तस्य। असुरो वातापिरेव कवलो प्रासः। 'प्रासस्त कवलः'। तं प्रसत इति तथोक्तस्य कुम्भीसूनोः कुम्भोद्भवस्य।
कुम्भशब्दात्वित्वविवक्षायां 'जातेरस्निविषयादयोपधात्' इति ङीप्। अगस्त्यविन्ध्यनिप्रहादिव्यापारः पुराणप्रसिद्धया। विन्ध्यस्तम्भनादिविशेषणं तन्मात्राव्यञ्जनद्वारेतदृष्टभाषायाः
प्राशस्त्याभिशयकम्। नित्यं जातानादिः। इदं प्रथमा न भवतीति भावः। स्वरभाषा स्वभ्यासमागता भाषा इविङभाषा प्रथममगस्त्यमुनिना दृष्टेति प्रसिद्धिः। शठिरपोस्तनुरेव तनुः
शरीरं यस्यास्तस्या वकुलाभरणमुनिक्षायास्ते तव मुखानिष्यतन्ती निर्गच्छन्ती सती प्राचीनानां पुरातनीनां श्रुतिपरिषदो वेदगोष्टीनाम्। 'संमता परिषद्गोष्टी' इत्यमरः। पूर्वगण्याप्रगणनीया आसीत्। सर्वोपजीव्यतया द्वारान्तरान(णां)शेषतया भगवत्सक्षपप्रकाशकत्वाचः
श्रेष्टासीदिति यावत्। अत एवोत्सवादिषु भवतोऽप्रभागे पठनमित्यपि गम्यते। अत्र विशेपणानां साकृतत्वात्परिकरालंकारः। अगस्त्यस्य महापुरुषस्य चरित्रं पादुकामाहात्म्याङ्गतया वर्ण्यत इत्युराहृत्यलंकारः। तत्र च परिकरोऽङ्गमिति संकरः। मन्दाकान्ता वृत्तम्॥

शठकोप इति समाख्या तव रङ्गधुरीणपादुके युक्ता । सूते सहस्रमेवं सूक्तीः स्वयमेव यन्मया भवती ॥ १०॥

शायकोप इति । हे रङ्गधुरीणस्य श्रीरङ्गनाथस्य पादुके, तव शठकोप इति समाख्या संज्ञा युक्तानुरूपा । तत्र हेतुमाह—यद्यसाद्धेतोभेवती स्वयमेव मया करणेनेवं प्रस्तुतस्तुतिरूपेण सहस्रं सूक्तीः पद्यानि सूते उत्पादयति । अत इति पूर्वेणान्वयः । शठकोपस्य सहस्रगाथात्मकचरमप्रवन्धप्रणेतृत्वाच्छठकोपसंज्ञा युक्तिति भावः । काव्यिलिक् क्रमलंकारः । संज्ञाया युक्तत्वस्य सहस्रपद्यप्रणेतृत्वा समर्थनाक्तत्ववाक्यार्थहेतुकं काव्य-

लिङ्गमलंकारः । वृत्तं गीतिरायीभेदः । 'आर्या प्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवे-वुभयोः । दलयोः प्रतिकृतिशोभां गीतिं संगीतवान्भुजङ्गेशः ॥' इति ॥ इति श्रीरङ्गनाथपादुकासद्दसपरीक्षायां समाख्या पद्मतिर्द्वितीया ॥

तृतीया पद्धतिः।

अथास्यां पद्धसां निरविधकां शिक्तं प्रभाव[पारं]पर्यायामाश्रिस पादुकां स्तौति— वन्दे तद्रङ्गनाथस्य मान्यं पादुकयोर्युगम् । उन्नतानामवनतिर्नतानां यत्र चोन्नतिः ॥ १ ॥

चन्द् इति । मान्यं पूज्यं रङ्गनाथस्य पादुकयोस्तवुगं युगलम् । 'युगमं तु युगलं युगम्' इत्यमरः। वन्दे सेवे । यत्र पादुकायुगलिवषये उन्नतानामप्रह्वीभूतानाम् । शेषित्ववुद्धिहीनानामिति यावत् । अवनतिः प्रह्वीभावोऽपकष्थः। नतानां प्रह्वीभूतानाम् । शेषत्ववुद्धिहीनानामिति यावत् । उन्नतिरप्रह्वीभाव उत्कर्षथः भगवत इति गम्यते । तत्पादुकायुगलमिति पूर्वेणान्वयः। पादुकामनमन्तोऽतिहीना भवन्ति, नम[न्त]स्तु परमोत्कृष्टा भवन्तीति
भावः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थानर्थप्रदर्शनेनोत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थस्य पादुकावन्दनस्य समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः। उन्नत्यवनत्योर्विरुद्धावनत्युन्नतिफलकल्वण्नाद्विभावनाभेदः। 'विरुद्धा कार्यसंपत्तिद्धा काचिद्वभावना' इति लक्ष्म । अवनतिर्विपरीतोन्नतिप्रयोजनोहेश्यकलाद्विचित्रालंकारोऽपि । 'विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतः फलेच्छ्या'
इति लक्षणम् । उन्नतेरनिष्ठावनतिजनकलवर्णनाद्विषमभेदः। 'अनिष्ठस्याप्यवाप्तिश्च तदिहार्थसमुद्यमात्' इति लक्षणम् । तथा चैषामेव संदिद्यमानानां संकीर्णानां काव्यलिङ्गाङ्गतया
संकरान्तरमिस्यलंकारैरघटितघटनानुगुणा शक्तिः पादुकायाः पद्धतिः प्रतिपाद्या युज्यत
इस्रालंकारिकाः॥

निःशेषमम्बरतलं खल्ज पत्रिका स्था-रसप्तार्णवी यदि समेत्य मषीभवित्री । वक्ता सहस्रवदनः पुरुषः स्वयं चे-ल्लिख्येत रङ्गपतिपादुकयोः प्रभावः ॥ २ ॥

निःशेषमिति । निःशेषमत्येकदेशमम्बरतलमाकाशस्वरूपम् । 'अधःस्वरूपयोरस्री तलम्' इत्यमरः । पत्रिका लिप्याधारतालपत्रं स्यायदि भवेचेत् । सप्तानामणंवानां समाहारः सप्ताणंवी । 'द्विगोः' इति डीप् । सप्तापि सागराः समेत्य मिलिला मधी लेखन-साधनाजनं भवति यदि । सहस्रवदनः सहस्रमुखः पुरुषः । 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इति श्रुतः । भगवानेव स्वयं वक्ता चेत् लेखनाय प्रतिपाद्यिता चेद्रक्र्पतेः पादुकयोः प्रभावो दिव्यशक्तिः । 'प्रभावः शक्तितेजसोः' इति विश्वः । लिख्येत लेखनयोग्यः स्यात् । लोके मिलितैरिति शेषः । अन्यथा विलिखितुमशक्यमिति भावः । असंभावितसंभावनात्संभा-

वनालंकारः । 'संभावना यदीत्थं स्यादित्यूडोऽन्यस्यं सिद्धये' इति लक्षणम् । तेन च 'परास्य शक्तिविंविधेव श्रूयते' इत्युक्तापरिभितविविधशक्तियुक्तेन भगवता साम्यस्य पादुकायां प्रतीतेः संभावनालंकारः । ध्वनिर्वात्वगतः (१) । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥

> वेदोपबृंहणकुत्हिलना निबद्धं विश्वंभराश्रुतिमवेन महर्षिणा यत् । व्यासेन यच मधुसूदनपादरक्षे द्वे चकुषी त्वदनुभावमवेक्षितुं नः ॥ ३ ॥

वेदेति । हे मधुसूदनपादुकें, वेदस्योपवृंहणे विवरणे कुतूह्नैं, नीत्सुकेन । इदमुभयोविंशेषणम् । 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत्' इति स्मृतेः । विश्वंभरायां
भूस्यां श्रुता बल्मीके भवेनोत्पन्नेन महिषणा ऋषिमुख्येन वाल्मीकिना यद्रामायणं निवद्धं
'संदिभितम् । यच भारतं व्यासेन निवद्धम् । ते द्वे अपि रामायणभारते तवानुभावं प्रतिभावमवेक्षितुं द्रष्टुं नः अस्माकं द्वे चक्षुषी नयने । भगवत्पादुकाप्रभावे भारतं रामायणं च
प्रमाणमिति भावः । वेदोपवृंहणकुत्दृहलिनेति पदेन पादुकाप्रभावस्य वेदवेदात्वं व्यज्यते ।
चक्षुःष्वेव(ष्ट्वेन) परिणतयोभारतरामायणयोर्दर्शनिकयान्वितत्वकथनात्परिणामालंकारः ।
'परिणामः क्रियार्थश्रेद्विषयी विषयात्मना' इति लक्षणम् ॥

तत्रापि पादुकाप्रभावो रामायणे प्रपञ्चेन वाल्मीकिनोक्त इति दर्शयति-

मत्यक्षयन्ति परिशुद्धियो यथाव-द्रामायणे रघुपुरंदरपादरक्षे । शश्चत्प्रपश्चितमिदंपरयैव वृत्त्या संक्षेपविस्तरदशासु तवानुभावम् ॥ ४ ॥

प्रस्यक्षयन्तीति । हे रघुपुरंदरस्य राघवस्य पादरक्षे प्रस्तावे । 'पादुके चास्य राज्याय पादुकाश्याभिषेचके' इसादिना विस्तारप्रस्तावे । एते हि सर्वलोकस्य "" "दुके ते(?) पुरस्कृत्येता इदंपरया अस्मिन्नु(नेव) भावेऽभियोगवस्या । 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासः । वृत्त्या शक्तिलक्षणायञ्जनात्मकेन पद्पदार्थसंवन्धेनेव "" " शक्ष्यम्तु प्रपिवतं बहुशः प्रतिपादितं तवानुभावं प्रभावं यथावद्यथार्थे प्रसक्षयन्ति स्फुटमनुभवन्ति । अत्र भूतार्थसाक्षात्कारवर्णनाद्भाविकालंकारः । 'भाविकं भूतभाव्यर्थनसाक्षात्कारस्य वर्णनम्, इति लक्षणम् ॥

पादुकात्रभावस्य रामायणे प्रतिपादनात्तेनैव श्रुतिप्रतिपादनमि स्नानिस्याह— अल्पश्रुतैरिप जैनरनुमीयसे त्वं रङ्गेशपादु नियतं निगमोपगीता । सारं तदर्थमुपबृंहियतुं प्रणीतं रामायणं तव महिम्नि यतः प्रमाणम् ॥ ५ ॥ अल्पेति । हे रहेशपादुके, लमल्यभुतैः परिमितवेदाध्यायिभिरिप जनैः पुरुषैर्निगमेन वेदेनोपगीता बोधितानुमीयसे लिङ्गकज्ञानविषयोकियसे नियतम् । न लत्र संदेह
इत्यर्थः । अनल्पभुतैर्वालमीकिप्रभृतिभिन्तु लिद्विषया श्रुतिः साक्षात्कर्तुं शक्यत इति
भावः । अनुभवहेतुमाह—यतः सारमत्यन्तोपादेयं तद्ये श्रुत्यर्थमुप्गृंहियतुं व्याख्यातुं
प्रणीतं निवद्धम् । वाल्मीकिनेति शेषः । रामायणं तव महिन्नि माहात्म्ये प्रमाणं यततः तत
इति पूर्वेणान्वयः । उपगृंहणत्वं च 'वेदोपगृंहणार्थाय तावप्राहयत प्रभुः' इति तत्रैबोक्तम् । अन्यत्र 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपगृंहयेत्' इति वेदार्थव्याख्यानरूपेण
रामायणेन व्याख्येयभूतमूलश्रुत्यनुवर्णनादनुमानालंकरःः । सारं तदर्थमिति वाक्येन
पादुकामहिन्ना श्रुतिसारार्थत्वं व्यञ्यते ॥

श्रुतिगवेषणीभावेऽपि तत्र प्रभाव एषां समाश्वासः श्रीरामायणेनैव संभवतीत्याह्—

तिष्ठन्तु श्रुतयस्ततोऽपि महितं जागर्ति तत्पादुके तत्ताद्दक्पथनाय तावकगुणग्रामाय रामायणम् । यस्यासीदरविन्दसंभववधूमञ्जीरशिञ्जारव-स्पर्धोद्धरपादबद्धभणतिर्वल्मीकजन्मा कविः ॥ ६ ॥

तिष्ठन्त्वित । हे पादके, श्रुतयो वेदास्तिष्ठन्तु । नोऽस्माकं पादकाप्रभावपरीक्षाया आदरणीया यावत् । कुतः । ततोऽपि श्रुतिभ्योऽपि महितमुत्कृष्टतयाभ्युपगतं तद्रामायणं तत्ताद्दवप्रथनाय तत्खरूपले परिच्छेयं ताद्दवप्रकारतोऽप्यपरिच्छेयं प्रथनं र्थस्य तस्य तावकानां लदीयानां गुणानां शक्तितेज प्रभृतीनां प्रामाय वृन्दं प्रकाश-यितुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी । जागतिं सावधानतया वर्तते । तेनैव तव प्रभावो ज्ञातुं शक्यत इति भावः । श्रुतिभ्योऽपि महितत्वहै-तुमाह-यस्य रामायणस्यारविन्दसंभवस्य ब्रह्मणो वध्वाः सरख्याः । वाल्मीकिवाचि नर्तक्या इति गम्यते । मजीरयोर्नूपुरयोः । 'हंसकः पादकटको मजीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इल्पमरः । शिजाभिः शब्दैः कर्णावतंसादिवद्विशेषवाचिनापि सति संबन्धप्रयोगे सामान्यपरलाद्रवैर्नृत्यानुगुणगानशब्दैः स्पर्धाभिः कलहेर्दुर्धरा गुरवः 'तन्त्रीलयसम न्वितम्' इत्युक्ताः पादाः सदृशं चतुर्थाशासीर्वद्धा संदर्भिता भणतिः सूक्तिर्यस्य स वल्मी-कजनमा वाल्मीकिः कविरासीत् कवियताभूत्। तदिति . पूर्वेणान्वयः। ब्रह्मप्रसादाद्वाचि संनिहितायाः सरख्याः प्रसादारखयमागताया वाल्मीकेर्भणितेर्श्रमाबस्पृष्टतया वेदसा-म्यम् । सरस्ततीनुपुरवत्तद्वानवच श्रोतृजनधुस्तावइतया विस्पष्टार्थबोधकतया च ततोऽपि महितत्विमिति भावः । कान्तासंमिततयोपदेशहेतुलाद्वेदाधिक्यमित्यालंकारिकदृष्टिमाधित्य रामायणस्यादिकाव्यत्वमुक्तमप्यत एव घटते । अत्र प्रमाणतया खयमुक्तानां श्रुतीनां रामायणप्रामाण्यविचारणेन प्रतिषेधादाक्षेपालंकारः । 'आक्षेपः खयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचा-रणात्' इति लक्षणम् । प्रामाय रामायेत्यादिप्रदेशेषु छेकानुप्रासशब्दचित्रम् । तथा च विजातीपदार्थालंकारशब्दालंकारयोः संस्रष्टिः । शार्दलविकीडितवृत्तम ॥

भक्तिप्रह्वपुरप्रभञ्जनजटावाटीसनीडस्फुर-चूडारग्वधवासनापरिमलस्त्याने स्तुमः पादुके । रङ्गस्रोणिमृदङ्किपद्मयुगलीपूर्णप्रपत्तेः फलं

निश्चिन्वन्ति विपश्चितः शमधना नित्यं यदुत्तंसनाम् ॥ ७ ॥

भक्तीति । मक्तया प्रह्नस्यावनतस्य पुरप्रभञ्जनस्य त्रिपुरारेर्जटावाट्याः श्विष्टकेश-पद्भयाः । 'जटा लमकचे मूलम्' इति विश्वः । सनीडे समीपे । 'समीपनिकटाभ्यर्णसंनिक्न-ष्ट्रसनीडवत्' इत्यमरः । आरग्वधशब्दात् 'अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः' इति विहितस्य पुष्पार्थकस्याणः 'पुष्पमुळेषु बहुलम्' इति छुक् । तेषु वासनयासनेन (?) 'वसेर्ष्यन्तात् 'ष्यासश्रन्यो युच्' इति युच्प्रत्ययः । आगमैः परिमलैविंमर्दोत्थसौरभैः । 'विमर्देत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे' इत्यमरः । स्त्याने संहते । 'स्त्यै शब्दसंघातयोः' इलस्मात्कर्तरि क्तः। स्त्याने सान्द्रे वा। 'स्त्यानः क्षिग्धे प्रतिध्वाने घनत्वालस्ययोरिप' इति विश्व: । ते पादुके । द्वितीयाद्विवचनम् । स्तुमः प्रशंसामः । शम इन्द्रियनिप्रहो धनं धनव-त्संपादनीयो येषां ते विपश्चितो विद्वांसः । 'विद्वान्विपश्चित्' इत्यमरः । नित्यं सदा यस्याः पादकाया उत्तंसनां शिरोभूवणताम् रङ्गक्षोणिमृतः श्रीरङ्गनाथस्य । अङ्गिपद्मयोरित्यपमित-·समासः । युगल्यां युगे । युगलशब्दाद्गौरादिलात् 'जातेरस्रीविषयात्' इति [वा] ङीष् । पूर्ण-प्रपत्तेः साङ्गप्रपदनस्य । 'वाचा नम इति प्रोच्य वपुषा मनसा च यत् । तन्नमः पूर्णमुद्दिष्टामि-तोऽन्यन्यनमुच्यते । इयं करणपूर्तिः स्यादगपूर्तिमिमां राण् ॥' इत्यादिना प्रतिपादितायाः फलं निश्चन्वन्ति फल्टवेनाघ्यवस्पन्ति । निसं पादकोत्तंसस्य मुक्तेऽप्येव(१)भावात् । भक्तेश्व संगप्रतिपला(१)द्रपेयलस्य पादुकायुगल एव भावाचेति भावः । प्रेयोलंकारः । सद्विषयप्रेम्णः पादकामक्त्यङ्गत्वात् । काव्यलिङ्गमलंकारश्च खतेः सदध्यवसितोत्तरवाक्या-र्थेन समर्थनात्। कृत्यनुशासशब्दचित्रम्॥

> मातर्माघवपादुके तव गुणान्कः स्तोतुमस्तोकधीः कोटीरेषु यदर्पणप्रणयिनां सेवाक्षणे स्वर्गिणाम् । अन्योन्यं क्षिपतामहंप्रथमिकासंमर्दकोलाहरूं विष्वक्सेनविहारवेत्रलतिकाकम्पश्चिराल्लम्पति ॥ ८॥

मातरिति । हे मातर् माघवस्य पादुके, तव गुणान् प्रभावादीन् स्तोतुमस्तोकधीरन-ल्यवृद्धिः कोऽस्ति । न कोऽपीत्यथः । सेवाक्षणे सेवासमये सेवारूपोत्सवे वा । 'व्यापारविक-ख्तायामुस्सवपरतन्त्रतामुहूर्तेषु । परिमाणकालभेदे घटीषडंशे क्षणस्तथावसरे ॥' इति नानार्थ-रत्नमाला । कोटीरेषु किरीटेषु । 'आहुः किरीटमुष्णीषं कोटीरं मुकुटं समम्' इति हलायुषः । यस्याः पादुकायाः समपंणे निक्षेपे प्रणयिनामभिलाषवतां याच्नावतां वा । 'विसम्भयाच्ना-प्रमाणः प्रणयाः' इत्यमरः । अत एवान्योन्यं परस्परं क्षिपतां नुदतां स्विगेणां देवानामहं- प्रथमिकया अहंप्रथम इति शब्दकृत्या । अहं प्रथम इत्यनुकरणशब्दात्तत्करोतीत्यर्थे णिनि णिनिप्रत्ययान्ताद्धालर्थनिर्देशे खुल्प्रत्ययः। यः संमदी निविडभावस्तज्ञनितो यः कोलाइलः कलकलः। 'कोलाइलः कलकलः' इत्यमरः। तं विष्वक्सेनस्य सेनापतेर्विद्यारवेन्त्रलिकाया लीलावेत्रयष्ट्याः कम्पो धुननं चिरादीर्धकालेन लुम्पति निरस्यति। तस्यास्तवेति पूर्वेणान्वयः। पूर्ववत्प्रेयोऽलंकारः। काव्यलिङ्गं च। वृत्त्यनुप्रासशब्दचित्रम्। क्रचिच्छे-कानुप्रासथ्य॥

योषिद्भृतद्दवन्त्यपोढशकटस्थेमानि वैमानिक-स्रोतिस्वन्युपलम्भनानि भिततेदञ्चत्परीक्षिन्ति च । दूत्यादिष्वपि दुर्वचांसि पदयोः कृत्यानि मत्वेव य-त्तद्वत्तत्प्रणयं तदेव चरणत्राणं वृणे रिक्षणः ॥ ९ ॥

योषिदिति । यदिक्षणः श्रीरक्षनाथस्य चरणत्राणं पादुका योषिद्भूता नारी जाता द्रषत् विश्व यस्तानि । तथालं चाह्ल्यावृत्तान्ते । अपोढो निरस्तः शकटस्य शकटासुरस्य स्थेमा स्थैर्य यस्तानि । तथालं च शकटासुरगर्भे । पृथ्वादेराकृतिगणात्स्थरशब्दादिम-निच् । तत्र तस्यान्तर्भावश्व । 'एतया स्थेमा' इति वेदे प्रयोगात् । यद्वा स्थाधातोर्भावे इमनिजौणादिक उन्नेयः । सदा स्थितेरिल्थंः । वैमानिकानां विमानेश्वरतां देवानां स्रोत-स्विन्या नद्या गङ्गाया उपलम्भनानि प्रथमदर्शनसाधनानि । गङ्गोत्पादकानीति यावत् । एत-त्रिविक्षमवृत्तान्ते । भसिते भस्मनि । 'भूतिर्भसितभस्मनी' इत्यमरः । उद्यन् निष्कामन् परीक्षित्परीक्षित्रामक उत्तरासुतो येषां तानि । एतद्पाण्डवास्त्रप्रयोगे । दूत्यादिषु व्यक्मानिष्ठ । 'दूतविणगभ्यां कर्मणि भावे च यत्प्रत्ययः' इति वृत्तिः । दुर्वचनानि वक्तुमशक्यानि । एतद्पा युधिष्ठिरदूत्यार्जुनसारभ्यादौ । पदयोः श्रीकृष्णचरणयोः कृत्यानि कर्माणि मत्वेव विचार्येव । असिद्धविषया हेत्त्प्रेक्षा । तत्प्रणयं तयोः पादुक्योः प्रणयं प्रेमाणं धत्ते तचरणत्राणं पादुकामेव वृणे । श्रेयःसाधनत्वेन स्वीकरोमीत्यर्थः । असिद्धविषया हेत्त्प्रेक्षा । तत्प्रणयं तयोः पादुक्योः प्रणयं प्रेमाणं धत्ते तचरणत्राणं पादुकामेव वृणे । श्रेयःसाधनत्वेन स्वीकरोमीत्यर्थः । असिद्धविषया हेत्त्प्रेक्षालंकारः । वृत्त्यनुप्रासः शब्दिचत्रम् । क्रित्ते क्रेकानुप्रास्थ स्थेमानि वैमानिकेत्यत्र ॥

वन्दे तन्मधुकैटभारिपदयोर्भित्रं पदत्रद्वयं यत्तद्वक्तिभरानतेन शिरसा यत्र कचिद्धिश्रति ।

द्वित्रब्रह्मविनाडिकाविषपदव्यत्यास्यङ्काभर-

त्रासोत्कम्पदशाविसंस्थुलधृतिस्त्रीविष्टपानां गणः ॥ १० ॥

वन्द् इति । मधुकैटभारेहरेः पदयोश्वरणयोर्मित्रम् । नित्यसंश्विष्टलान्मित्रलव्यप-देशः । तत्पदत्रद्वयं तत्पादुकायुगलं वन्दे । तत्प्रसिद्धं तत्पदत्रद्वयं कर्म यत्र कचित् यस्मिन्कस्मिन्पुरुषे भक्तेभरेणातिशयेन । 'अतिशयो भरः' इत्यमरः । आनतेन प्रह्वीभूतेन शिरसा मूर्प्ति विश्रति वहति त्रैविष्टपानां त्रिविष्टपवासिनां देवानां गणः समूहः । द्वे वा तिसो वा द्वित्रा नद्मणो वेधसो विनाडिका घटिकाहोरात्रषष्टितमभागा अवधयः परिच्छेदिका येषाम् । ब्रह्मण एकस्मिन्नेव दिने बहूनामिन्द्रादीनां नाशादिति भावः । तेषां पदानां स्थानानां व्यत्यासस्यान्यथाभावस्य शङ्काभरेण संदेहातिशयेन जातयोक्षासोत्कम्पयोर्भ- यनेपथ्नोर्दशयानेकविधावस्थया । 'दशावस्थानेकविधा' इत्यमरः । विसंस्थुला संवलिता धृतिर्धैर्य यस्य । ताहशो भवतीत्यर्थः । पादुकायां कस्यचिच्छिरसि निक्षिप्तायां स्वेषु पदेषु एवं भगवान् स्थापयिष्यति [न] वेति देवानां संदेहो जायत इत्यर्थः । देवानां स्थानअंशकभयस्य पादुकाभक्तयङ्गलात्प्रेयोऽलंकारः । पूर्वनत्काव्यलिङ्गमि । तकाररेफादिरूपवर्णसमुदायस्यास- कृदावर्तनाच्छेकानुप्रासशब्दिचत्रम् ॥

पद्माकान्तपदान्तरङ्गविभवोद्रिक्तं पदत्रं भजे
यद्गक्तया नमतां त्रिविष्टपसदां चूडापदेष्वर्पितम् ।
नित्यापीतनखेन्द्रदीधितिसुधासंदोहसुचैर्वमत्यन्तर्नूनममान्तमन्तिकलगच्छेषापटच्छद्मना ॥ ११ ॥

पद्मेति । पद्माकान्तस्य कमलापतेः पद्योरन्तरक्षेणात्यन्तशेषभूतेन विभवेन मणिहेमादिसंपत्त्योद्विक्तमुत्कृष्टं पदत्रं पादुकां भजे सेवे । यत्पदत्रं भक्त्या नमतां त्रिविष्टपसदौ
देवानां चूडापदेषु शिरःस्वर्पितमन्तरमान्तमाधिक्येनाभ्यन्तरदेशेऽलब्धावस्थानं निल्मापीतानां चन्द्रसदशनखसंबन्धीनां सुधाभदृशदीधितीनां संदोहं समूह्मन्तिके समीपे लगतः
संसेवतः शेषापटस्य पादुकापणार्थे शिरित पारेवेष्यमाणांशुकस्य छद्मना व्याजेनोचैरत्यर्थे
वमत्युद्रिरति । नूनमित्युत्प्रेक्षा । शेषापटे निल्पापीतनखेन्दुदीधित्यागारत्वेनोर्प्रेक्षणात् ।
छद्मनेलपह्रवोक्तिः । अपहृवगर्भोत्प्रेक्षा । 'यद्यपह्नुतिगर्भलं सैव सापहृवा मता' इति
लक्षणम् । वर्णसमुदायस्यासकृदावृत्तेश्वेकानुप्रासवृत्तम् ॥

तद्विष्णोः परमं पदत्रयुगलं त्रय्यन्तपर्यन्तगं

चिन्तातीतविभूतिकं वितरतु श्रेयांसि भूयांसि नः।
यद्विकान्तिदशासमुत्थितपदपरपन्दिपाथस्विनी-

सख्येनेव सदानतस्य तनुते मोलो स्थिति शूलिनः ॥ १२ ॥ तिद्ति । परमं श्रेष्ठं त्रय्यन्तस्य वेदान्तस्य पर्यन्तं मर्यादां गच्छतीति तथोक्तम् । वेदान्ततात्पर्थविषयीभूतमिति यावत् । 'अन्यत्रापि दरयते' इति गमेर्डप्रस्यः । चिन्ता-तीतिवभूतिकं स्मृत्यविषयीर्थ्यविशिष्टं विष्णोः श्रीरङ्गनाथस्य तत्पदत्रयुगलं पादुकाद्वयं नो-ऽस्माकं भूयांसि बहुतराणि श्रेयांसि अत्यन्तं प्रशस्यानि ज्ञानभक्त्यादीनि वितरतु ददातु । यत् पदत्रद्वयं विक्रान्तिदशायां त्रिविक्रमावतारकाले समुत्थितात् क्षिप्तात्पदाचरणात्प्रस्पन्दत्त इति तथोक्तायाः पाथिकन्या गङ्गायाः सख्येनेव सदावस्थानार्जितमैत्र्येणैव च सदान्तत्त्य शूलिनो रुद्रस्य मोलो शिरसि स्थितिमवस्थानं तनुते तदिति पूर्वेणान्वयः । पादुक्वयक्षेकानुश्रासशब्दिनत्रम् ॥

अम्बुन्यम्बुनिधेरनन्यगतिभिर्मानैः कियद्गम्यते क्षेत्रोनापि कियद्यलङ्घि रमसोत्तुङ्गैः प्रवङ्गेश्वरैः । विज्ञाता कियती पुनः क्षितिसृता मन्थेन गम्भीरता

किं तैः केशवपादुकागुणमहाम्भोधेस्तटस्था वयम् ॥ १३ ॥

अम्बुनिति । अम्बुनिधेः समुद्रस्थाम्बुनि जलेऽनन्यगतिभिस्ततोऽन्यत्र गतिरिहतैः । एतेन तत्पाटवं सूच्यते । मीनैमेंत्स्थैः कियत् किंपिरेमाणं दूरं गम्यते । तैरिष तत्पिरच्छेदो न शक्य इति भावः। रमसोत्तुक्षैर्वेगोत्कर्पैः छवक्षोत्तमैर्हेनुमदादिभिः क्षेशेनायासेनापि तदम्बुनि कियद्विलङ्कितम्। मन्येन मथनदण्डेन । 'वैशाखे मन्थमन्थानौ' इत्यमरः। क्षितिम्रता । मन्दरे-णेति यावत् । तदम्बुनि पुनः पर्वतेनभेदेन(?)। 'पुनरप्रथमे भेदे' इत्यमरः। कियती गम्भी-रता निम्नता विज्ञाता । ततोऽप्यधः परिच्छेदो न ज्ञात इत्यर्थः । तैर्मानष्ठवक्षेश्वरमन्दरैः किं लब्धमिति शेषः । ते यथोद्यमवन्त इति भावः । वयं एवं यथोद्यमज्ञानवन्तः केशव-पादुकयोर्गुणक्ष्पस्य महाम्भोधेस्तरस्था अर्वाक्तीरिनष्टाः । अशक्तिज्ञानेनोद्यमरिता इत्यर्थः । प्राकृतस्तुतेरल्पत्वात्तरस्थितलोक्तिः । अत्र मीनादीनामुग्रोगस्य स्वकीयतटावस्थानस्य दो-पस्य च वैपरीत्येन गुणदोपत्ववर्णनाहेशालंकारः । 'लेशः स्यादोपगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनात्' इति लक्षणम् । तुक्षैः छवक्षेश्वरित्सादौ छेकानुप्रासः शब्दिचत्रम् ॥

पदकमलरजोभिर्वासिते रङ्गभर्तुः परिचितनिगमान्ते पादुके धारयन्तः । अविदितपरिपाकं चन्द्रमुत्तंसयन्ते परिणतभुवनं तत्पद्ममध्यासते वा ॥ १४ ॥

पदेति । रङ्गभर्तः श्रीरङ्गनाथस्य चरणसरसिजपरागैः सुरभीकृते परिचितः प्रतिपा-दक्तभावे संगतो वेदान्तो ययोस्ते वेदान्तवेयपादुके कर्मणी धारयन्तः पुरुषाः अविदित-परिपाकमज्ञातप्रस्थक्षपपरिणतिं चन्द्रमुत्तंसयन्ते शिरोभूषणतया वहन्ति । रुद्रस्य लला-मात्रधारिलाद्वदा भवन्तीत्यर्थः । परिणतसुरपत्रं भुवनं लोको यस्मात्तत् पद्मं भगवन्ना-भिपद्मं तत् । त्रद्मद्वारा समस्तलोकोत्पत्तेरिति भावः । अध्यासते वा । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इस्याधारस्य कर्मता । त्रद्माणो भवन्ति वेति भावः । भगवत्पादुकावहनप्तलं शिवलत्रद्मा-लादिरिति निगर्वः । भङ्गयन्तरेण ज्ञापितयोः शिवत्वत्रद्मलयोर्वाकारेण विकल्पाभिधानाद्वि-कल्पालंकारसंस्रष्टः पर्यायोक्तालंकारः । 'पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचोभङ्गयन्तराश्रयः' इति पर्यायोक्तलक्षणम् । 'विरोधस्तुस्यवलयोर्विकल्पालंकृतिर्मता' इति विकल्पलक्षणम् । न लत्र ध्वनिलं शङ्क्षयम् । व्यङ्गयस्य वाच्यपर्यवसाने हेतुत्वेन प्राधान्यभङ्गात् । यत्र तु पर्यवसिते वाच्यव्यङ्गयं स्वप्रधानतया प्रतीयते तत्रैव ध्वनिरिति हि तद्विदः । वर्णमात्रावृत्तेवृत्रासः ॥ सक्रदिप भुवनेऽस्मिञ्शार्ङ्गिणः पादुके त्वां मनुजमनुवहन्तं देहबन्धव्यपाये । उपचरित यथाई देववर्गस्त्वदीयः स त नियमितभृत्यो जोषमास्ते कृतान्तः ॥ १५॥

सकृदिति । हे शार्क्षिणः पादुके, त्वदीयो देववर्ग आतिवाहिकगणस्त्वां मूर्धा सकृदिप एकदाप्यज्ञवहन्तं धारयन्तं मनुजं मानवं तस्य देहबन्धस्य शरीरवन्धस्य व्यपायेऽवसानकाले यथाई स्वाधिकारानुगुणेनोपचरित वहु मनुते । किल वार्तायां संभावनायाम् । 'वार्तासंभावनयोः किल' इत्यमरः । स प्रेताधिकारी कृतान्तो यमस्तु नियमितम्त्यो निवारितनिजिक्करः सञ् जोपं तूष्णीं [आस्ते ।] परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम्' इत्यादिप्रमाणैः पादुकासंवन्धवतां नियमवश्यतेति भावः । अत्र मुक्तो भवती-स्वस्य मङ्गयन्तरेण कथनात्पर्यायोक्तमलंकारः ॥

पदसरसिजमेतत्पादुके रङ्गभर्तुः
पतिनिधिपदवीं ते गाहते खेन भूझा ।
तदिदमपरथा चेत्तिष्ठतस्तस्य नित्यं
किमव च विदितार्थोस्त्वां भजन्ते महान्तः ॥ १६ ॥

पदेति । हे पादुके, एतत्परिदश्यमानं रङ्गभर्तुः पदसरसिजं खेन भूला निजेन माहा-त्म्येन ते तव प्रतिनिधिपदवी प्रतिनिधिरीतिं गाहते । मुख्यालाभे तत्सदशमुपादीयमानं प्रतिनिधिरित्युच्यते । यथा 'सोमाभावे पूतीकानभिष्ठुणुयात' इति, तथा श्रीरङ्गनाथस्य चर-णारिवन्दं तव प्रतिनिधिरिति भावः । तिददमस्मदुक्तमपरथा चेदन्यथा यदि तस्य तिष्ठतस्त-स्मिन्पदसरसिजे तिष्ठति सः । 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी । विद्यमानमि तदन्येखर्थः । विदितार्था ज्ञातवस्तुवास्तवा महान्तः प्रकृष्टाः पुरुषास्त्वां कमिव भजन्ते सर्वसमक्षं शिरसा वहन्ति । सोमाभावे पूतीकोपादानवत् पादुकालाभे श्रीरङ्गनाथचरणारिवन्दसेविन-मिति भावः । अपरथा चेदिस्यनेनोपपत्तिकथनादौपपत्तिरलंकारः ॥

श्रुतिशिरसि निगूढं कर्मणां चोदितानां त्वदविष विनिवेशं नाधिगन्तुं क्षमाणाम् । परिहसति मुरारेः पादुके बालिशानां पशुवधपरिशेषान्पण्डितो नामयज्ञान् ॥ १० ॥

श्रुतीति । हे मुरारेः पादुके, चोदितानां विहितानां कर्मणामिन्नहोत्रज्योतिष्टोमादीनां श्रुतिशिरिस वेदान्ते निगूढं गुप्तं त्वदविध विनिवेशं त्वत्थवन्तमर्मणं परयशोविभू-तत्वच्छेषत्वपर्यन्तमिधगन्तुं ज्ञातुं क्षमाणां समर्थानाम् । नशब्दोऽयं निवेधार्थः । तेन

47

'सुप्सुपा' इति समासः । बालिशानामज्ञानाम् । 'अज्ञे मूर्खयथाजातमूढवैधेयबालिशाः' इत्यमरः । पश्चवधः प्रााणेहिंसा परिशेषोऽविशाष्ट्रो येषां तान् । प्राणिवधप्रयुक्तदोषमात्रहेनतूनिति यावत् । न तु तेषां चोदितफलसिद्धिरिति भावः । नामयज्ञान् नाम्ना कतून् । यज्ञाभासानिति यावत् । पण्डितो विद्वान् । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः', 'अहं हि सर्वयञ्चानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥' इत्यादि-प्रमाणप्रतिपत्तिमानित्यर्थः । परिहसति । अपहसतीत्यर्थः । अत्राज्ञाविषयकहासरसस्य पादुकाविषयभक्तिरूपभावाङ्गत्वाद्रसवदलंकारः । 'रसाङ्गभूतो रसवत्' इति लक्षणात् ॥

जनयितुमलमध्यं दैत्यजित्पादरक्षे नमति महति देवे नाकसिन्धोर्विशीर्णाः । मुहुरहिपतिचूडामौलिरत्नाभिघाता-त्परिणतल्लिमानः पाथसामूर्मयस्ते ॥ १८॥

जनयितुमिति । हे दैलजितः श्रीरङ्गनाथस्य पादरक्षे पादुके, महति देवे महादेवे शिवे नमति मुहुः पुनःपुनरहिपतेर्वामुकेरेव चूडायाः शिखण्डकस्य । अहिपतिश्रूढेवेत्युपमित-समासो वा । मौलिरलेषु शिरोमणिषु अभिघातादाघट्टनाद्विशीणी विकीणी अत एव परि-णतलिघ मानो जातलाघवा नाकसिन्धोः खर्गङ्गायाः पाथसां जलानाम् । 'कवन्धमुद्कं पाथः' इत्यमरः । कर्मयो वीचयः । 'भङ्गस्तरङ्ग क्रिमेवी स्त्रियां वीचिः' इत्यमरः । ते तवाच्ये पूजाईजलं जनयितुं संपादयितुमलं समर्था । अत्र जलोत्पतनिक्रयायामर्घदानत्वमु-रेप्रक्ष्यत इत्युरप्रेक्षालंकारः ॥

पदसरसिजयोस्त्वं पादुके रङ्गभर्तु-र्मनिस मुनिजनानां मौलिमागे श्रुतीनाम् । वचिस च सुकवीनां वर्तसे नित्यमेका तदिदमवगतं ते शाश्वतं वैश्वरूप्यम् ॥ १९ ॥

पदिति । हे पादुके, त्वमेका सती रङ्गमर्तुः पदपद्मयोधीरकतया वर्तसे । सुनिजनानां योगिनां मनिस हृदये ध्येयतया वर्तसे । श्रुतीनां मोलिदेशे वेदान्तमागे च प्रतिपाद्यतया वर्तसे । श्रुतीनां मोलिदेशे वेदान्तमागे च प्रतिपाद्यतया वर्तसे । सुकवीनां महाकवीनां वाल्मीकिप्रस्तीनां वचित्र वाचि वर्णनीयतया वर्तसे । सर्वत्र नित्यमित्येतदन्वेति । तत्तस्मात्कारणाच्छाश्वतं पूर्वकालसंबन्धि । शाश्वतमित्येतद्भाष्यप्रयोगान्ताध्वित्यभियुक्ताः । वैश्वरूप्यमीश्वरवद्वहुरूपयुक्तता इदमवगतमिभः प्रपश्चवर्तिभिरवगतं ज्ञातम् । अनुमितमिति यावत् । अत्रकत्या एव पादुकाया अनेकाधारेषु वर्णनाद्विशेषान्त्रंकारः । 'विशेषः सोऽपि ययेकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते' इति लक्षणात् । इति पूर्ववाक्यार्थन्स्योक्तरवाक्यार्थेहेतुत्ववर्णनाद्वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गमलंकारः । तत्र च विशेषस्यानुप्रा-णिलात्संकरः ॥

परिसरविनतानां मूर्घि दुर्वर्णपङ्किः परिणमयसि शौरेः पादुके त्वं सुवर्णम् । कुहकजनविदूरे सत्पथे छब्धवृत्तेः

क नु खळु विदितस्ते कोऽप्यसौ घातुवादः ॥ २०॥

परिसरेति । हे शौरेः पादुके, लं परिसरे समीपदेशे विनतानां प्रणमतां मूर्धि स्थितां दुर्वर्णपद्धिं दुष्टाक्षराणां श्रेणीम् । 'वर्णे तु वाक्षरे' इत्यमरः । रजतश्रेणीमित्यपि च गम्यते । 'दुर्वर्णे रजतं रूप्यम्' इत्यमरः । सुवर्णे परिणमयसि शोभनाक्षरतया विकार-यसि । पङ्किमतोरभेदिविबक्षया पङ्कि सुवर्णा परिणमयसीत्युक्तिः । पादुकाभक्तानां मूर्धि पूर्वे ब्रह्मणा लिखिता दुःखस्चिका लिपयो निरवधिपुरुषार्थस्चकलिपयो भवन्तीति भावः । कनकतया परिणमयसीलापि गम्यते । व्यक्त्यार्थमभित्रेलासंभावितत्वं सूचयति-कुहकेलादिना । कुहकजनानां छद्मकमनुष्याणां विद्रोऽसंनिकटे सत्पथे सन्मार्गे लब्धवृत्तेः प्राप्तिस्थितिकायाः। प्राप्तजीविकाया इत्यपि च गम्यते। 'आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजी-वनम्' इत्यमरः । ते तवासौ धातुवादो रसवादः । 'रसादयः सप्त कफादयश्चयो भूतानि पञ्च खगुणाश्च गैरिकम् । शिलाविकारेन्द्रियशब्दयोनयो लोहः खभावात्कनकं च धातवः॥' इति नानार्थरत्नमालायाम्। क नु कुत्र वा । 'नु पृच्छायां विकल्पे च' इत्यमरः । खिंवत्यत्रनये जिज्ञासायां वा । 'निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खल्ज' इत्यमरः । विदितो ज्ञातः । अत्र पूर्वीर्धे रजतस्य सुवर्णतया परिणामो विरुद्धधत इति तस्याक्ष-रपरतयाभासीकरणाद्विरोधाभासालंकारः । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' इति लक्षणात् । उत्तरार्धेऽद्भुतरसस्य पादुकाभक्तयङ्गतया वर्णनाद्रसवदलंकारः । तत्र च विरोधाभासोऽङ्गमिति संकरः, सन्मार्गवर्तिन्याः पादकायाः सतां निषिद्धस्य रसवादस्य व्याहतत्ववर्णनाद्याघातालंकारथ । 'स्याह्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत' इति लक्षणम् ॥

> बिष्मिथनविहाराद्वर्धमानस्य विष्णो-रखिलमितपतिद्विर्विक्रमेरप्यमेयः । अविधमनिधगच्छन्पापराशिर्मदीयः समजिन पदरक्षे साविधस्त्वन्महिम्रा ॥ २१ ॥

बिल्जमधनेति । हे पादरक्षे, बलिमधनविहारान्महाबलिनिप्रहक्षीडामवेक्य । त्यव्लोपे कर्मणि पत्रमी । वर्धमानस्य विष्णोक्षिविकमस्य अखिलं वस्तुजातमतिपतद्भिरतिकम्य गच्छद्भिर्विकमैः पद्विक्षेपरप्यमेयोऽपरिच्छेद्योऽत एवाविधं नाशमधिगच्छन् तां नाप्नुवन् । तत्परिच्छेदे कृते तु पापानां तदैव नाशः स्यादिति भावः । मदीयः पापराशिर्दुष्कृतसमूहस्वव महिन्ना प्रभावेन साविधः परिच्छिनः समजि । त्यप्रभावान्निरवशेषं नष्ट इत्यर्थः । अतः श्रीरङ्गनाथचरणापेक्षया त्वं प्रभाववतीति भावः । अत्र भगवचरणेनाप्यपरिच्छिने बल-

वित रात्रोः पापराशो पादुकापराकमस्य वर्णनात्प्रखनीकालकारः । 'प्रखनीकं बलवतः रात्रोः पक्षे पराकमे' इति लक्षणम् ॥

> तटभुवि यमुनायास्तस्थुषी यन्निवेशा-द्वहति निगमशाखावैभवं नीपशाखा । पदकमलयुगं तत्पादुके रङ्गभर्तु-स्त्विय भजति विभूतिं पश्य शाखानुशाखम् ॥ २२ ॥

तटेति । हे पादुके, यमुनायाः कालिन्यास्तटभुवि तीरदेशे । 'कालिन्दी सूर्यतनया यमुना' इस्तमरः । तस्थुपी स्थिता नीपशाखा नीपस्य कदम्वरृक्षस्य शाखावयवो यस्य रङ्गनाथपदसरिषजस्य निवेशानिक्षेपानिगमशाखाया ऋगादिवेदभेदस्य वैभवं विभूतिं वहित धत्ते विश्वपूज्याभिष्टद्वियुक्ता भवति तत् रङ्गभर्तुः श्रीरङ्गनाथस्य पदसरिष्णं कर्तृ त्वय्याधारे । शाखाश्चानुशाखाश्चेति द्वन्द्वात् । अर्शायच् । ता उत्तरोत्तरा वृद्धिमतीमिति यावत् । प्रतिपादकतया रागादिमहाप्रभेदप्रश्नानुवाकायवान्तरभेदयुक्तश्रुतिमतीमित्यर्थः । शाखाशच्दस्य चरणपरत्वादनुशाखाशच्देनाङ्गलय उच्यन्ते । तथा च भगवत्पादाङ्गलीयुन्तामित्यपि गम्यते । 'शाखा तु पादे पक्षान्तरे भुजे । निकटे च पदाङ्गे च प्रभेदे छन्दसां मुखे ॥' इति नानार्थरत्वमाला । विभूतिं संपत्तिं भजति वहित । पश्येति संवादार्थमुक्तम् । निगमशाखावैभवमित्यत्रोपमालंकारः । नीपशाखावैभवकल्पकत्य पदसरिजस्याप्यत्र वैभवकल्पकता पादुकायां वर्ण्यंत इत्युक्तरोत्तरोत्कर्षकथनात्सारालंकारः । पश्येति प्रसक्ष-प्रमाणोपन्याक्षात्प्रसक्षालंकारः । तथा चैषां यथासंभवमङ्गङ्गीभावेन संकरः ॥

शिरसि विनिहितायां भक्तिनभ्रैभैवत्यां सपदि तनुभृतस्तामुन्नतिं प्रामुवन्ति । मधुरिपुपद्रक्षे यद्वशेनैव तेषा-मनितरमुलभं तद्धाम हस्तापचेयम् ॥ २३ ॥

शिरसीति । हे मधुरिपुपदरक्षे, तनुस्तः शरीरिणः कर्तारो भक्त्या नतैः शिरसि भवलां विनिहितायां सलां तामुन्नतिमुत्कर्षम् । उच्छ्रायमिलपि प्रतीयते । सपि सदः । 'सदः सपि तत्क्षणे' इल्पमरः। प्राप्नुवन्ति यस्या उन्नला वशेनैवाधीनतयैव अप्रभुत्वेनैव वा। 'वशो स्पृहायक्षेष्वायक्तत्वाप्रमुत्वयोः' इति विश्वः। तेषां तनुस्तामनितरसुलमं पादुकासंबन्ध-रहितपुरुषाप्राप्यं तत्प्रसिद्धं धाम पदमपदरूपभवनं भगवद्रूपं तेजो वा हस्तापचेयं करेण प्राप्यं भवति। अयक्षप्राप्यमिति यावत्। पादुकासंबन्धवतां जनानां भगवांस्तद्वाम च सुलभ-मिति भावः। उन्नतिशब्दक्षेषेणोत्कर्षस्येवोन्नतित्वनिरूपणाच्छ्रेषानुप्राणितं रूपकमलंकारः । तस्या उन्नतेहेंतोरनितरसुलभधामप्राप्त्याकारेण सह वर्णनाद्धेतुरलंकारः । 'हेतुहेतुमतोः सार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते' इति लक्षणम् । अस्य च पूर्वोक्तरूपकानुप्राणितत्वात्संकरः ॥

सक्रदिप भुवनेऽसिञ्शार्ङ्गिणः पादुके त्वा-मुपनिषदनुकल्पैरुत्तमाङ्गिर्दधानाः । नरकमिव महान्तो नाकमुलङ्घयन्तः

परिषदि निविशन्ते प्राक्तनानां गुरूणाम् ॥ २४ ॥

सकृदिति । हे शार्क्षणः पादरक्षे, अस्मिन्सुवने कर्मभूमौ त्वासुपनिषदां वेदान्ताना-मनुकल्पैः प्रथमकल्पात् किंचिद्नैरुपनिषत्सदशैः । 'सुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः' इत्यमरः । उत्तमाङ्गैः शिरोभिः सकृदेकवारमपि दधाना वहन्तो महान्तो नरकमिव निरयमिव नाकं र्ख्यमुद्धस्त्रयन्तस्तिरस्कुर्वन्तः सन्तः । 'एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः' इत्येतदत्र भाव्यम् । प्राक्तनानां प्राचीनानां गुरुणामाचार्याणां पराङ्कशपरकालयतिवरादीनां परिषदि समाजे निविशन्ते प्रविशन्ति । सुक्ता भवन्तीति भावः । नरकमिवेत्युपमा । नाकमुलङ्कयन्तः परिषदि निविशन्त इति सुक्तेः पर्यायतः कथनात्पर्यायोक्तिरलंकारः । 'पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचोभक्त्यन्तराश्रयम्' इति लक्षणम् ॥

> शमदमगुणदान्तोदन्तवैदेशिकानां शरणमशरणानां माद्दशां माधवस्य । पदकमलिमदं ते पादुके रक्ष्यमासी-दनुदयनिधनानामागमानां निधानम् ॥ २५ ॥

शमिति । शमो बाह्येन्द्रियनिष्रहः, दमोऽन्तरिन्द्रियनिष्रहः, गुणाः श्रद्धातितिक्षा-दयः, दान्ता भक्तिः, तासामुदन्तस्य वैदेशिकानां विदेशभवानाम् । तद्रहितानामिति यावत् । अश्वरणानां रक्षकान्तरग्रून्यानां शरणं रक्षकः । 'शरणं गृहरिक्षत्रोः' इस्प्रमरः । अनुद्यनिधनानां प्रवाहरूपेण निस्यानामागमानां वेदानां निधानं निधिवद्गोपनीयितिदं माधवस्य श्रीरङ्गनाथस्य पदकमलित्युपमितसमासः । ते तव रक्ष्यमासीत् । अश्वरणशर-णभूतभगवत्पादारविन्दस्यापि पादुका रिक्षकेत्युत्तरोत्तरोत्कर्षवर्णनात्सारालंकारः । 'उत्तरो-त्तरमुत्कर्षः सार इस्रभिधीयते' इति लक्षणम् ॥

> परिचितपदपद्मां पादुके रिक्कणस्त्वां त्रिभुवनमहनीयां सादरं धारयन्तः । निजिशिरसि निलीनं देवि मन्दारमाल्यं निगमपरिमलैस्ते वासयन्तीव देवाः ॥ २६ ॥

परिचितिति । हे देवि रिक्षणः पार्डुके, परिचितपदपद्मां नित्यसंस्रष्टभगवत्पादारिवन्दां त्रिसुवनमहनीयां सर्वलोकमान्यां त्वां सादरमादरेण भक्त्या सिहतं यथा तथा धारयन्तो वहन्तो देवा निजिशारिस खमूर्धि निलीनं सक्तं मन्दारमाल्यं पारिजातकुसुममालां ते तव निगमपरिमलैर्वेदप्रतिपायैः सर्वगन्धेः। 'सर्वगन्धः सर्वरसः' इति श्रुतेः। भगवत्पद-

पद्मनिष्ठस्य सर्वंगन्धस्य तत्परिचयात्पादुकायामपीति भावः । वासयन्तीव सुरभी-कुर्वन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । देवा भगवत्पादुकापरिमलैः स्वशिरोमार्ल्यं वासयितुमिव त्वां वह-न्तीति भावः ॥

> कनकसरिदन्षे कल्पवृक्षस्य भूष्णोः पदिकसलयलमा पादुके मञ्जरी त्वम् । परिणतिमधुराणां या फलानां सिवत्री वहसि निगमवृन्दैः संपदं षट्पदानाम् ॥ २७ ॥

कनकेति । हे पादुके, कनकसरितः कावेर्या अन्ये कच्छदेशे । श्रीरङ्गनगर इति या-वत् । भूष्णोः सततं वृद्धयुन्मुखस्य कल्पवृक्षस्य देवतकभेदस्य । अत्र कल्पवृक्षश्चव्देन श्रीरङ्ग-नाथो निगीर्यत इति रूपकातिशयोक्तिः । 'कल्पवृक्षस्य विष्णोः' इति पाठे व्यस्तरूपकम् । पदिकसलये मूल्पल्लवे चरणरूपे किसलये वा । तदा मयूरव्यंसकादिलात्समासः । लगा सक्ता लं मजरी वल्लरी । 'मजरी वल्लरी ल्लियाम्' इत्यमरः । कीदशी । परिणत्या परिपाकेन मधुराणां खादूनां फलानामभिलियतानां पुरुषार्थानां सवित्री जनयित्री लं निगमवृन्दै-वेंदसमूहैः प्रतिपादकत्वेन संनिहितः षद्भपदानां श्रमराणां संपदं समृद्धिं वहित दथासि । रूपकातिशयोक्तिरूपकयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । 'रूपकातिशयोक्तिः स्यात्रिगीर्याध्यवसा-नतः' इति । 'विषय्यभेदतादृष्यरङ्गनं विषयस्य यत् । रूपकं तत्' इति च तयोर्रक्षणम् ॥

परिकल्यसि चेन्मां पद्मवासानिषेव्ये पदकमल्युगे त्वं पादुके रङ्गभर्तुः । अविदितनिगमानां नूनमसाहशाना- मघटितघटिनी ते शक्तिमाविष्कृता स्यात् ॥ २८॥

परिकलयसीति । हे पादुके, त्वं पद्मवासया लक्ष्म्या निषेत्ये सेवनीये रङ्गभर्तुः श्रीरङ्गनाथस्य पदकमलयोश्वरणसरसिजयोयुंगे मां परिकलयसि चेत् परिचारकतया योज-यसि चेत्, तदाविदितनिगमानामज्ञातवेदानां तज्ज्ञाने ते तव । पादुकाशक्तिज्ञानसिद्धेरिति भावः । अस्मादशानां पुरुषाणामघटितघटिनी मेरुमन्दरसंयोगवदयोग्यानामपि योजनहे- तुस्ते तव शक्तिः सामर्थ्य प्रभावो न्नमसंदिग्धं यथा तथा आविष्कृता प्रकटिता स्यात् । लक्ष्मीपरिचारयोग्यस्य खपरिचारयोग्यत्वादिति भावः । संभावनालंकारः । 'संभावना यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये' इति लक्षणात् ॥

श्रुतिशतशिरश्रृडापीडे निपीडियर्तुं क्षमे
दुरितसरितामोघानेतानमोघिवसर्पिणः ।
क्रमपरिणमद्वेधःश्रेणीशिखामणिघट्टनामस्रणिततले रङ्गक्षोणीभृतो मणिपादुके ॥ २९ ॥
४ पादु॰

श्रुंतीति । श्रुतिशतानां शिरसामुपनिषदां चूडा प्रतिपायतया परिष्कारकत्वेन शिखावित्यतः श्रीरङ्गनाथः स एवापीडः शेखरो ययोस्ते । 'चूडापीडो' इति पाठे तु श्रुतिशिरसां चूडापीडो शिखाशेखरो । परमतात्पर्यस्य विषयाविति यावत् । क्रमेण परिणमतां वेधसां चतुर्भुखानां श्रेण्या पङ्कया शिखामणीनां चूडारलानां घटनया संघषणेन मस्णित्तत्ले क्रिग्धस्क्ष्पे । 'विक्कणं मस्णं क्रिग्धम्' इस्तमरः । रङ्गक्षोणीश्रतः श्रीरङ्गनाथस्य पादुके कर्त्यो । अमोधविसर्पिणोऽप्रतिबद्धप्रसरणशीलान् दुरितसरितां पापन् दीनामेतानोधान्प्रवाहान्निपीडियतुं क्षमे शक्ते । पापप्रवाहप्रतिवन्धनक्षमप्रवाहद्वयद्यतान्तस्यार्थशक्त्या प्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः । 'समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत्' इति लक्षणम् । तत्र च सरितामिति नदीक्ष्पणमङ्गमिति संकरः । इरिणी-कृतम् । 'रसयुगङ्गयैन्सों म्रो स्लो गो यदा हरिणी तदा' इति लक्षणम् ॥

जगज्जननरक्षणक्षपणसङ्गिनो रङ्गिणः पवित्रतममाद्रिये भगवतः पदत्रद्वयम् । शिवत्वकरणक्षमत्रिदिवसिन्धुसंबन्धिनं प्रधाव्य चरणं निजं प्रणिद्धाति यत्र प्रभुः ॥ ३०॥

जगदिति । जगतां लोकानां जनने उत्पत्ती, रक्षणे पालने, क्षपणे संहारे च सङ्गिनः संकल्पवतो भगवतो ज्ञानशक्त्यादिमतो रङ्गिणः श्रीरङ्गनायस्य पवित्रतममस्यन्तपावनं पदत्रद्वयं पादुकायुगलमादियेऽङ्गीकरोमि । पवित्रतमत्वे हेतुमाह—यत्र पादुकाद्वये प्रभुः खामी रङ्गनायः शिवत्वकरणे रुद्रस्य शिवशब्दप्रवृत्तिपदशुद्धिकृतौ क्षमायाः शक्त्याः याखि-दिवसिन्धोर्गङ्गाया जनकत्वेन संबन्धिनम् । परिपावनमिति भावः । 'तस्य पादोदकेन स शिवः' इति स्तोत्ररक्षम् । 'यच्छौचिनस्तसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्प्पं विधतेन शिवः शिवो-ऽभूत' इति भागवते । निजं खकीयं चरणं प्रधाव्य प्रक्षात्य प्रणिदधाति निक्षिपति । लोके प्रभवश्वरणौ रजोनिराकरणाय प्रक्षात्य पादुकामाद्दते । तदत्र पवित्रतमत्वे हेतुकृतिमिस्वहेतोहेंतुत्वसंभावनार्थे उत्प्रेक्षा वाचकाभावादम्या । पृथ्वीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् ॥

यदध्वरभुजां शिरः पदयुगं च रङ्गेशितु-र्दढं घटयितुं क्षमं भवति शेषशेषित्वतः। शिरस्त्रमिदमस्तु मे दुरितसिन्धुमुष्टिंधयं कदध्वविहतिक्षमं किमपि तत्पदत्रद्वयम्॥ ३१॥

यदिति । यत्पदत्रद्वयमध्वरभुजां देवानां शिरः रङ्गेशितुः पद्युगं च शेषशेषित्वतः स्वसामिभावेन । सार्वविभक्तिकस्तिषः । दढं विभागानई यथा तथा घटियतुं योजयितुं क्षमं भवति । पादुकावहनस्य पददास्यावहकत्वादिति भावः । दुरितिसन्धोरनादिवासन्या पृष्टिसयं चुळकीकृत्य पातृ। 'नाटीमुष्टयोश्व' इति खश् । तन्नान्या प्रशृद्धस्य पापसागरस्य मुष्टिसयं चुळकीकृत्य पातृ। 'नाटीमुष्टयोश्व' इति खश् । तन्नान्

शकमिति यावत् । कद्ध्वनः कुत्सितमार्गस्य । करिष्यमाणपापस्येति यावत् । विह्ला निवारणेण क्षमं हितम् । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा प्रोक्ता हिते शक्ते च वाच्यवत्' इति विश्वः । अतो न कथितपदत्वदोषः । किमप्यनिर्वचनीयप्रभावं तत्पदत्रद्वयं पादुकायुगलं मे मम शिरस्रमुष्णीपमत्तु । उष्णीषवन्छिरसि नैरन्तर्येण लग्नं भवेदित्यर्थः । प्रेयोऽलंकारः । 'प्रेयः प्रियतराख्यातम्' इति दण्डी ॥

समुत्क्षिपति चेतिस स्थिरिनवेशिता तावकी

मुकुन्दमणिपादुके मुहुरुपासनावासना ।

उदक्षेपरिकर्कशानुपरिपर्वणा स्विता
ननर्थशतर्गाभतानमरशम्भलीविश्रमान् ॥ ३२ ॥

समुत्क्षिपतीति । हे मुकुन्दमणिपादुके, चेतिस मनिस स्थिरं यथा निवेशिता निहिता तावकी त्वद्विषयिणी मुहुः शश्वदुपासनाया निरन्तरस्मृतेवीसना संस्कार उद्कें-णोत्तरफलेन । 'उद्कें: फलमुत्तरम्' इलमरः । परिकर्कशानत्यसम्मान् उपरिपर्वणो-त्तरेत्तरतारतम्येन खिनतान् हस्वीकृतान् अनर्थशतेरनेकपुष्ठपार्थेः पातभीत्यादिभिगिभिनतान् । 'तारकादिगणे गर्भादप्राणिनि' इति पाठादितच् । अमरशम्भलीनां देवकुष्टनीनाम् । 'कुद्वनी शम्भली समे' इत्यमरः । अप्सरसामिति यावत् । विश्रमान् विलासान् समुत्क्षिप-त्युन्मूलयित । पादुकाभक्तानामनर्थान्तरत्वबहुतारतम्यपातभीत्यादिबहुदोषदुष्टे 'एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः । स्वगेंऽपि पातभीतस्य क्षविष्णोर्नोस्ति निष्कृतिः' इत्यादि निन्दितस्वर्गादिभोगे न बुद्धिः प्रभवतीति भावः । पादुकाविषयवासनाया विषयान्तरवासनाविच्छेदेन कार्येण साहित्यवर्णनाद्वेतुरलंकारः । 'हेतोईतुमता सार्धे वर्णनं हेतुष्च्यते' इति लक्षणम् ॥

विगाहन्ते रङ्गक्षितिपतिपदत्रायिणि सक्-द्वहन्तस्त्वामन्तर्विनिहितकुचेलव्यतिकराः । मदोद्दामस्तम्बेरमकरटिनर्यन्मद्वरी-परीवाहपेङ्कद्रमरमुखरामङ्गणभुवम् ॥ ३३ ॥

विगाहन्त इति । हे रङ्गक्षितिपतिपदत्रायिणि, अन्तर्गोप्यप्रदेशे कक्षादौ विनिहितो निवेशितः कुचेलस्य कुत्सितपटस्य व्यतिकरः संसर्गो येषां ते । दिदा इति यावत् । मनसा ज्ञातकुचेलनामकमुनिसादस्यवत इत्यपि प्रतीयते । नरास्त्वां सक्टद्वहन्तः सन्तो मदेनोद्दामानां विश्कालानां स्तम्बेरमाणां मातङ्गानां करटेषु गण्डेषु नियन्त्यां मदझर्यो पुष्परसवद्भमरानन्दकरे दानजलप्रवाहे परिवाहतया प्रवाहरूपेण प्रेङ्कद्भः प्रसर्पद्भभ्रमरे-मुखरां शब्दायमानामङ्गणभुवं चत्वरभूमिम् । 'अङ्गणं चत्वराजिरे' इत्यमरः । विगाइन्ते प्रविश्वन्ति । कुचेलस्य कृष्ण इव पादुकापि स्वसेवकानां दरिद्वाणां गजान्तमैश्वर्यं ददातीति

भावः । कुचेलशब्दव्यिक्तिते ऐश्वर्यप्रतिबन्धके प्रारब्धे सल्प्येश्वर्यक्ष्पकार्योदयवर्णनात्स-मासोक्त्यनुप्राणितो विभावनाभेदोऽलंकारः । 'कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्थात्सल्यपि प्रतिबन्धके' इति लक्षणम् ॥

अधिदैवतमापतत्सु कल्पेष्वधिकारं भजतां पितामहानाम् । अभिरक्षतु रङ्गभर्तुरेषा करुणा काञ्चनपादुकामयी नः ॥ ३४॥

अधिदैवतमिति । भापतत्खागच्छत्स कल्पेषु ब्रह्मायुःपरिमितकालेषु अधिकारं प्रभुत्वं भजतां पितामहानां ब्रह्मणामधिदैवतमधिष्ठात्री काश्चनपादुकामय्येषा करुणा नो-ऽस्मानभिरक्षतु । रक्षणार्थायाः पादुकायाः रक्षणात्मकतावर्णनात्परिणामालंकारः । 'परिणामः क्रियार्थश्रेद्विषयी विषयात्मना' इति लक्षणम् ॥

ध्रुविमिन्द्रियनागश्रङ्ख्या वा निरयद्वारिनवारणार्गळा वा । अनयापपदाधिरोहणी वा मम रङ्गेशविहारपादुके त्वम् ॥ ३५॥

ध्रुविमिति । भो रक्षेशस्य विहारपादुके लीलापादाविन, त्वं ममेन्द्रियाणामेव नागान-गजानाम् । दुर्वाराणामिति भावः । राङ्कला निगलो वा निरयद्वारस्य नरकप्रतिहारस्य निवारणेऽगेला विष्कम्भदारु वा द्वारप्रतिहारः । 'तद्विष्कम्भोऽगेलं न ना' इत्यमरः । अन्यापपदस्य परमपदस्याधिरोहणी निश्रेणिवा । 'निश्रेणिस्त्वधिरोहिणी' इत्यमरः । ध्रुविमिति संभावनायाम् । सा च वाक्यार्थान्विता । तथा च सर्वथा संसारविच्छेदलक्षणकार्यो-त्यत्तेरुक्तेषु प्रकारेष्वन्यतमप्रकारो [न] निश्चित इति भावः । कोटीनामिद्मत्रानिर्धा-रणात्संदेहालंकारः ॥

शरणागतसार्थवाहशीलां श्रुतिसीमन्तपदप्रसादनाहीम् । अधिरङ्गमुपासाहे मुरारेर्महनीयां तपनीयपादुके त्वाम् ॥ ३६ ॥

शरणेति । मुरारेस्तपनीयपादुके काश्चनपादुके । 'तपनीयं शातकुम्भं हिरण्यं हेम हाटकम्' इत्यमरः । शरणागतानां प्रपन्नानां सार्थस्य समूहस्य वहने नयने शीलं यस्यास्ताम् । शरणागतेषु सार्थवाहकस्य वैदेहकस्य शीलमिव शीलं यस्यास्तामिति वा । 'वै-देहकः सार्थवाहः' इत्यमरः । श्रुतीनां सीमन्तपदस्य शिरसः । उपनिषद इति यावत् । प्रसादनाही परिष्कारयोग्यां महनीयां पूज्यां त्वामधिरक्षं रङ्गविमाने उपास्महे । प्रेयो-ऽलंकारः ।

इह ये भवतीं भजन्ति भक्त्या कृतिनः केशवपादुके नियुक्ताः ।
कृथयान्य तिरोहितं तृतीयं नयनं त्रीणि मुखानि वा किमेषाम् ॥ ३०॥
इहेति । हे अम्य मातः केशवपादुके, इह भूमौ कृतिनः कुशला भक्त्या नियुक्ताः
प्रेरिताः सन्तो भवतीं भजन्ति उपासते । एषां तृतीयं नयनं तिरोहितं किम्, त्रीणि
मुखानि वा तिरोहितानि किमिखनुषद्गः । कथय वद । ते इहा ब्रह्माणो वा भवन्ति ।

तृतीयनयनमुखत्रयादर्शनं तु विधानायत्तमिति भावः । भगवत्त्रसादनहेतुभूतकर्मकरणेन ब्रह्मादीनां पदप्राप्तिः स्थितिश्वेति ब्रह्मपुराणमाह— 'ब्रह्मस्द्रेन्द्रवह्नीन्दुदिवाकरमजुष्रहाः । तच्छत्त्या विष्ठिताः सन्तो मोदन्ते दिवि देवताः ॥' इति । पर्यायोक्तसंकीर्णः संदेहा-ळंकारः । 'पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचोभक्तयन्तराश्रयम्' इति पर्यायोक्तिलक्षणम् ॥

मधुवैरिपरिग्रहेषु नित्यं क्षमया त्वं मणिपादुके समेता । तदपि क्षमसे न किं परेषां त्रिदशाधीश्वरशेखरे निवेशम् ॥ ३८॥

मधुवैरिति । हे मणिपादुके, मधुवैरिणः श्रीरङ्गनाथस्य परिप्रहेषु परिवर्हेषु त्वं निलं क्षमया क्षान्त्या भूम्या च समेता युक्ता, तदिष तथापि परेषां चामरादीनां त्रिदशाधिश्वराणामिन्द्रादीनां शेखरे किरीटादिशिरोभूषणे निवेशं निक्षेपणं किं किमर्थे न क्षमसे न सहसे ।
चामरादीनां वन्दकशिरः सु निवेशो नास्तीति प्रसिद्धं तदिह पादुकाया अक्षान्तिमूलतयोहिल्यते । क्षमापदश्चेषमूलके क्षान्तिमत्त्वे सत्यि तदभाववर्णनाद्विरोधालंकारः ।
भूमिपरलादिवरोधः । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधामास इध्यते' इति लक्षणम् ॥

द्वितयं प्रतियन्ति रङ्गभर्तुः कतिचित्काञ्चनपादुके शरण्यम् । अभयान्वितमग्रिमं करं वा भवती शेखरितं पदाम्बुजं वा ॥ ३९ ॥

द्वितयमिति । हे काञ्चनपादुके हेमपादरक्षे, 'काञ्चनं हेम सुवर्णम्' इत्यमरः । कितवित्केचन पुरुषा दुर्लभतादशसुकृतशालिनः । विरला इति यावत् । रङ्गमर्तुः संबन्धि द्वितयं
द्वयं वक्ष्यमाणं शरण्यं प्रतियन्ति रक्षकत्वेनाध्यवस्यन्ति । तिकिमित्यत आह—अभयानिवतमभयमुद्रया युक्तम् । इदं विशेषणं शरण्यताञ्चापनार्थम् । अप्रिममप्रे भवम् ।
भीताश्वासनायोरसः पुरस्कृतमिति यावत् । करं धा दक्षिणहस्तं वा भवतीशेखरितं
भवसा शिरोभृषणीकृतम् । इदमपि शरण्यताञ्चापनाय । 'सर्वनान्नो वृत्तिमान्ने
पुंवत्' इलेतद्भवतीशव्दविषये प्रायिकम् । 'ठक्छसोश्व' इति भवतीशव्दस्य पुंवद्भावविधायकाज्ञ्चापनादतो भवच्छेखरितमिति नाशङ्कृनीयम् । पदाम्युजं वा अभयान्वितत्वाद्धस्तस्य रक्षकलाध्यवसानम् । पादाम्युजस्य रक्षकत्वं तथिति भावः। सर्वथा शरणार्थी
इस्तपादान्यतरमवलम्वय खरक्षणं याचते न तृतीयमिति निष्कर्षः । वाशब्दो विकल्पे।
द्वयोरिष परस्परनिरपेक्षत्वेन तुल्यवलयोः शरण्यताप्रतिपादनाद्विकल्पोऽलंकारः। 'विरोधस्तुल्यवलयोर्विकल्पालंकृतिर्मता' इति लक्षणम् ॥

भरताश्वसनेषु पादशब्दं वसुधाश्रोत्रसमुद्भवो मुनीन्द्रः । पठित त्विय पादुके ततस्त्वं नियतं रामपदादिभिन्नभूमा ॥ ४०॥

^{9. &#}x27;एकतद्धिते च' इति सूत्रस्य 'ठक्छसोश्च' इति वार्तिकस्य च 'सर्वनाम्नो चृत्ति-मात्रे पुंबद्भावः' इति भाष्यकारेष्टया गतार्थत्वेन प्रत्याख्यातत्वाज्ज्ञापकतासंभवेनावि-चारितरमणीयमेव.

भरतेति । हे पादुके, वसुधाश्रोत्रसमुद्भवो मुनीन्द्रो वाहमीकिर्भरताश्वसनेषु भरतप्रयोजककर्तृकप्रकृतिमण्डलशोकापनोदनेषु त्विय पादशब्दं पठित विक्तः । ततो
हेतोस्त्वं रामपदाद्दाशरथेश्वरणादिभन्नमभेदः । भावे कः । स एव भूमा माद्दात्म्यं
यस्याः सा तथोका । पादत्वं च एकव्यक्तिरिति भावः । 'मनः' इति डीप्प्रतिषेधे 'डाबुभाम्यामन्यतरस्याम्' इति डाब्वा । नियतं न संदेहः । अतिस्मित्तच्छब्दप्रयोगाभावादिति भावः । 'भरतः शिरसा धृत्वा संन्यासं पादुके ततः । अववीदुःखसंतप्तः
सर्वे प्रकृतिमण्डलम् ॥ छत्रं धारयतः क्षिप्रमार्थपादाविमो मता । स काममनवाप्येव
रामपादाद्वपस्पृशन् । निद्यामेऽकरोद्राज्यं रामागमनकाङ्गया ॥' इति रामायणरूपशब्दप्रमाणगर्भितोपन्यासाच्छब्दप्रमाणालंकारः । 'अष्टो प्रमाणालंकाराः प्रसक्षप्रमुखाः
कमात्' इति लक्षणात् ॥

मुकुटेषु निवेश्य दिक्पतीनां पदमेव प्रतिपद्य दैत्यहन्तुः । परिरक्षसि पादुके पदं त्वं क नु भिचेत गरीयसां प्रमावः ॥ ४१ ॥

मुकुटेष्विति । हे पादुके, त्वं दिक्पतीनामिन्द्रादीनां मुकुटेषु किरीटेषु। 'मण्डनं चाथ मुकुटे किरीटं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । निविश्य स्थिला पदमेव स्थानमेव परिरक्षि । दैत्यहन्तुः श्रीरङ्गनाथस्य पदं चरणं प्रतिपद्य पदमेव चरणमेव परिरक्षित । उभयत्र पद्स्यैव रक्षणम् । तथा हि गरीयसां महतां प्रभावो माहात्म्यं क नु कुत्र वा भियेत भेदं प्राप्तुयात् । न कुत्रापीत्यर्थः । संभावनायां लिङ्। पादमुकुटरूपदेशभेदानादरेण पादुकायाः पदरक्षणसाभाव्यरूपविशेषेण सज्जनप्रभावभेदसमर्थनाद्विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽ-र्थान्तरन्यासालंकारः । 'उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः' इति लक्षणम्॥

जगतामभिरक्षणे त्रयाणामधिकारं मणिपादुके वहत्योः । युवयोः परिकर्म कोटिल्रगं चरणद्वन्द्वमवैमि रङ्गभर्तुः ॥ ४२ ॥

जगतामिति । हे मणिपादुके, रङ्गभर्तुश्वरणद्वयं पदद्वयं (कर्म) त्रयाणां जगतामिनि रक्षणेऽधिकारं प्रभुत्वं वह्योर्द्धध्योर्थुवयोः परिकर्मकोटिलप्रमलंकारपदस्थितमवैमि जानामि । मूर्धोमिषिक्तस्य किरीटवरपदद्वयमलंकारमात्रम् । नतु तेन युवयोः किँचित्कार्यमिति भावः । भगवतपदद्वयस्य पादुकाकिरीटत्वरूपवस्तूत्प्रेक्षासंभावनादुत्प्रेक्षा । 'संभावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना' इति लक्षणात् ॥

पदरिक्षणि वत्सला निकामं रघुवीरस्य पदाम्बुजादिप त्वम् । यदसौ भरतस्त्वयांशवत्त्वात्र पुनस्तादृशमन्वभूद्वियोगम् ॥ ४३ ॥ पदरिक्षणीति । हे पदरिक्षणि, त्वं रघुवीरस्य रामचन्द्रस्य पदाम्बुजादिष पदाम्बु-जमपेक्ष्य । 'पश्चमी विभक्ते' इति निर्धारणावधौ पत्रमीति । कामं स्रशं वत्सला भक्तेषु

१. 'प्रयोज्यकर्तृकरणेकायनेषु' इति प्रथमपुस्तके,

वात्सत्यवती। यद्यस्मात्कारणाद्सौ रामविश्वेषासह्नो भरतस्त्वयांशवत्त्वात्त्वदूपभागवत्त्वान्त् । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । पुनर्भूयस्वादशं पादुकालाभप्राक्तनवियोगसदशमनिर्वाच्यप्रकारं वा वियोगं विश्वेषजं दुःखं नान्वभूत्रानुभूतवान् । तादशावात्सत्याभावाद्रामपादे वियुक्तेऽपि वत्सला त्वं भरतं सुखितवतीति भावः । पादुकालाभानन्तरं पूर्वदुःखं विहाय सुखीभावेन हेतुना पादुकायामधिकवात्सत्यसमर्थनात्काव्यलिङ्गमलंकारः । वाक्यार्थहेन्तुकम् । 'समर्थनीयस्थार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्' इति लक्षणम् ॥

अभिगम्य मुकुन्दपादुके त्वामपनीतातपवारणैः शिरोभिः । हरितां पतयो दुरापमन्यैरनघच्छायमवामुवन्ति भोगम् ॥ ४४ ॥

अभिगम्येति । हे मुकुन्दपादुके, हरितां दिशां पतय इन्द्राद्या अपनीतानि निरस्तान्यातपवारणानि छत्राणि येषां तैः शिरोभिरुत्तमाङ्गिस्त्वामभिगम्याभिमुख्येन प्राप्य अन्येर्दुरापं पादुकाभिगमनरहितेर्दुरापं दुष्प्रापमनघच्छायमपराभवतेजोविशिष्टं निविज्ञातपयुक्तं च भोगं सुखानुभवं प्राप्नुवन्ति प्रपद्यन्ते । दिक्पतीनां निरुपाधिकमैश्वर्यमपि पादुकाप्रभावाधीनमिति भावः । सामग्रीभूतच्छत्रापनयनेऽपि निविज्ञच्छायभोगसंबन्धवर्णनादिभावनालंकारः। 'विभावना विनापि स्थात्कारणं कार्यजनम चेत्' इति लक्षणम् ॥

अपहाय सितासितानुपायानरविन्देक्षणपादुके महान्तः । स्वदनन्यतया भजन्ति वृत्तिं त्वदसाधारणभोगसाभिलाषाः ॥ ४५ ॥

अपहायति । हे अरिवन्देक्षणपादुके, महान्तः सन्तः सितासितान् । प्रत्यूह-प्रख्वायकवित्तत्वेन संदिरधफलकान् । यद्वा सितांस्तत्त्वमूलकान्कर्मज्ञानादीन् । असितान्सत्त्वभित्रगुणहेतुकान्कामादींथ । अथवा सितान् निरयफलकानुपायान् इष्टप्राप्तिहेतून् गिरिविशिष्टान् रद्वमूर्तिभेदानपहाय व्यक्तवा लत्त्वासाधारणे भोगे भगवचरणारिवन्दानुभावे साभिलाषा इच्छावन्तः सन्तस्लदनन्यतया लदभेदेन । लत्समत्वेनेति यावत् । वृत्तिं चरणपरिचरणनिष्ठाम् । यद्वा लत्त्वदपेक्षयान्य आराध्यो न विद्यते यस्य तत्त्रथा' । उपलक्षितां वृत्तिम् । त्वदुपासनामिति यावत् । भजन्ति सादरं सेवन्ते । त्वत्साम्यमेव प्रपन्नानौ प्रार्थनीयमिति भावः । दिधतकन्यायेन कार्यकारणयोगानुक्ष्यात्समालंकारभेदः । 'साक्ष्यमि कार्यस्य कारणेन समं विदुः' इति लक्षणात् ॥

प्रणमन्ति न वा विधेर्विपाकाद्य इमे रङ्गनरेन्द्रपादुके त्वाम् । उपजातमनुत्तमाङ्गमेषामुभयेषामपि चित्रमुत्तमाङ्गम् ॥ ४६ ॥

प्रणमन्तीति । हे रङ्गनरेन्द्रपादुके, इमे परिदृश्यमाना ये नरा विधेरदृष्टस्य । 'भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः' इत्यमरः । विषाकात्परिणामेन प्रणमन्ति न प्रणमन्ति वा एषासुभयेषामप्युत्तमाङ्गं शिरः । 'उत्तमाङ्गं शिरः' इत्यमरः । अतुत्तमाङ्गसृत्तममङ्गं न विद्यते यसादिति बहुवीहिः प्रणमतां पक्षे । अप्रणमतां तु उत्तमं न भवतीति तत्पुरुषः ।

यश्व रामं न परयेत्तु यं (तं) च रामो न पर्यति । अप्रणमतां निकर्पः प्रणमतामुत्कर्ष इति भावः । हिताहितयोरभयोरप्यनुत्तमाङ्गतापादनलक्षणवृत्तितौल्येन तुल्ययोगिताभेदः । 'हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता' इति लक्षणम् ॥

तव केशवपादुके प्रभावो मम दुष्कर्म च नन्वनन्तसारे।
नियमेन तथापि पश्चिमस्य प्रथमेनैव पराभवं प्रतीमः॥ ४७॥

तवेति । हे केशवपादुके, तव प्रभावो दिव्यशक्तिः मम दुष्कर्म पापं च द्वे अप्यनन्ति सारे । अनन्तस्य शेषस्य सार इति पादुकापक्षे तत्युरुषसमासो वा । उभयोरिष पक्षयो- बंहुव्रीहिर्वा । सर्वदा 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेषः । 'सारो वले स्थिरांशे च' इत्यमरः । निव्यव्यवधारणे संबोधने वा । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । तथापि पश्चिमस्य मम दुष्कर्मणः प्रथमेन प्रभावेनैव नियमेनाव्यभिचारेण पराभवं निष्ठहं प्रतीमो निश्चितुमः । मत्पापेक्षणानन्तसारत्वेऽिष त्यत्रभावोऽिषकवल इति भावः। पूर्वार्धे दुष्कर्मपादुकाप्रभावयोधमैक्यकथनाद्दीपकालंकारः । 'वदन्ति वर्ण्यावर्णानां धर्मेक्यं दीपकं बुधाः' इति लक्षणम् । उत्तरार्धे वलवतो दुष्कर्मणोऽपेक्षया प्रभावस्य पराक्रमवर्णनात्रस्यनीकम् । 'प्रस्ननीकं वलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः' इति लक्षणात् । तयोरज्ञान्तिभावेन संकरः ॥

अस्त्रभूषणतयैव केवलं विश्वमेल्यस्त्रिलं विभित्तं यः। अक्तमेन मणिपादुके त्वया सोऽपि शेंखरतयैव धार्यते॥ ४८॥

अस्त्रेति । हे मणिपादुके, यो हरिः केवलमसहायतयाखिलं समस्तमेतद्विश्वं प्रपद्य-मस्त्रभूषणतयैवायुधतयैवालंकारतयैव विभर्ति द्धाति । सोऽपि विश्वाधारोऽपि हरिः श्रीरङ्गनाथस्लयाङ्गमेनाश्रमेण शेखरतयैव शिरोभूषणमाल्यतयैव धार्यते प्रियते । वि-धारकलेन पादुकाधिक्यवर्णनाद्धिकालंकारभेदः । 'पृथ्व्याधेयायदाधाराधिक्यं तद्पि तन्मतम्' इति लक्षणम्। प्रपत्रस्यास्त्रभूषणलं विष्णुपुराणेऽस्त्रभूषणाध्याये प्रसिद्धम् ॥

रामपादसहधर्मचारिणीं पादुके सकलपातकच्छिदम् । त्वामशेषजगतामधीश्वरीं भावयामि भरताधिदेवताम् ॥ ४९॥

रामेति । हे पादुके, भरतस्याधिदेवतां पूज्यां त्वां रामपादस्य दाशरिथवरणस्य पूज्यस्य रामस्य च । अत्र पादशब्दस्य प्रशंसावाचिनः । 'प्रशंसावचनेश्व' इति समासपरिनपातौ । सहधर्मचारिणीं संसारलक्षणैकधर्माचरणशीलाम् । एकामिहोत्रादिधर्माचरणशीलां च । 'राधवत्वेऽभवत्सीता' इस्याद्यनुसंधेयम् । निखिलानि पातकानि पापानि छिनत्तीति तथो-क्ताम् । 'प्रायिश्वत्तप्रसङ्गे तु सर्वपापससुद्भवे । मामेव देवदेवस्य महिषीं शरणं अयेत् ॥' इत्युक्तरीत्या सर्वपापनाशिनीं चाशेपजगतां सर्वलोकानामधीश्वरी नियन्त्रीम् । अस्थे-शाना जगतो विष्णुपत्नीस्यपि भाव्यम् । अधिपृश्वंदिशेरौणादिको वरट् । टिक्तवान्हीप् । ल्क्ष्मीं च भावयामि । पूर्वोक्तप्रस्तुतविशेषणवलेनाप्रस्तुतलक्ष्म्याः प्रतीतेः समासोक्ति-रलंकारः । तेन च लक्ष्मीसादश्यप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

चूडाकपालव्यतिषङ्गदोषं विमोचयिष्यन्निव विष्णुपद्याः । कृतादरः केशवपादरक्षे विभर्ति वालेन्दुविभूषणस्त्वाम् ॥ ५० ॥

चूडेति । हे केशवपादरक्षे, वालेन्दुविभूषणः शिवो विष्णुपद्याः शिरसि लप्नायाः गङ्गायाः । 'गङ्गा विष्णुपदी' इत्यमरः । चूडाकपालेन शिखानिष्ठेन शिरःस्थानव्यतिषङ्गेन संसर्गेण जातदोषमञ्जद्धिरूपं विमोचयिष्यत्रिव निराकरिष्यत्रिव कृतादरः कृतप्रीतिकः सन् लां विभर्ति । नित्यप्राप्तायाः पादुकाधृतेर्गङ्गादोपनिराकरणफलकत्ववर्णनात्फलोत्प्रेक्षा ॥

त्वयैव नित्यं मणिपादरक्षे राजन्वती सृष्टिरियं प्रजानाम् । स्त्रीराज्यदोषप्रश्नमाय नृनं निर्दिश्यसे नाथविशेषणेन ॥ ५१ ॥

त्वयेति । हे मणिपादरक्षे, द्वयं प्रजानां सृष्टिस्त्वयेव राजन्वती । लमेवासाः सुरा-ज्ञीति भावः । तर्हि खतन्त्रायाः पादुकाया रङ्गविशेषणं किमथंमित्याह—स्त्रीराज्यदोषस्य स्त्रीराजस्वरूपदोषस्योपशमाय परिहाराय नाथविशेषणेन स्वामिरूपव्यावर्तकेन निर्दिश्यसे व्यपदिश्यसे । नूनमित्युत्प्रेक्षा । पादुका स्वयं सृष्ट्यादिभिर्जगद्रक्षणशक्तापि स्त्रीराजला-पवादपरिहाराय रङ्गनाथविशिष्टा जगद्रक्षतीत्युक्तया रङ्गनाथसाहित्यस्यापवादपरिहार-फलकलवर्णनात्फलोरप्रेक्षा ॥

परस्य पुंसः पदसंनिकर्भे तुल्याधिकारां मणिपादुके त्वाम् । उत्तंसयन्ति स्वयमुत्तमाङ्गेः शेषासमं शेषगरुत्मदाद्याः ॥ ५२ ॥

परस्येति । हे मणिपादुके, शेपगरुत्मदाद्या अनन्तगरुडप्रभृतयः परस्य पुंतः परम-पुरुषस्य पदयोः संनिकर्षे समीपे तुल्याधिकारां परिचरणरुपसमानकार्यवर्ती लामुत्तमाङ्गेः शिरोभिः शेषया पादुकार्पणार्थेन शिरोवेष्टनपटेन समं तुल्यं यथा तथा स्वयमुत्तंसयन्ति शिरोभूषणीकुर्वन्ति । अधिकारतौल्येऽप्यनन्तादिभ्योऽपि लमधिकप्रभाववतीति भावः । शेषादिकृत्यस्य पादुकाप्रभावाङ्गलवर्णनादुदात्तालंकारः ॥

विभिष नित्यं मणिपादुके त्वं विश्वंमरं धाम निजेन भूझा । तवानुभावश्चुलुकीकृतोऽयं भक्तेरजस्तं भवतीं दधानैः ॥ ५३ ॥

विभर्षीति । हे मणिपादुके, लं निजेन खकीयेन भूत्रा माहात्म्येन विश्वंभरं प्रप-बाधारं धाम तेजो रङ्गनाथरूपं निलं विभिष् वहित । तवायमनुभावो विश्वधारकस्यापि धारकलरूपमाहात्म्यमजसं सदा भवतीं द्धानैभैक्तेश्चलकीकृतः करपरिमितः कृतः । हस्लीकृत इति यावत् । आधाराधिक्यवर्णनाद्धिकालंकारभेदः ॥

१. शेषा 'अनन्तेन प्रसादेन स्वनिर्माल्यापेणे' इति मेदिनीः

मुकुन्दपादाम्बुजधारिणि त्वां मोहादनुत्तंसयतां जनानाम्। मूर्घि स्थिता दुर्लिपयो भवन्ति प्रशस्तवणीवलयस्तदीयाः॥ ५४॥

मुकुन्देति । हे मुकुन्दपादाम्बुजधारिणि हे पादुके, लां मोहादज्ञानेनावुत्तंसयतां शिरोभूषणमकुर्वतां जनानां प्राणिनां मूर्प्ति शिरिस स्थितास्तदीयाः प्रशस्तवर्णावलयः ग्रुभाक्षरपङ्कयो दुर्लिपयो भवन्ति । पादुकातिलङ्घने सददृष्टवतामि सददृष्टानि दुरदृष्ट-तया परिणमन्तीति भावः । ललाटलिखितायाः सददृष्टसूचकब्रह्मालिप्याः दुरदृष्टसूचक-लिपिलपरिमहवर्णनाद्वुणालंकारः । 'तद्वुणः खगुणलागाद्वन्यदीयगुणम्रहः' इति लक्षणात् ॥

भूमिः श्रुतीनां भुवनस्य धात्री गुणैरनन्ता विपुरुं। विभूत्या । स्थिरा स्वयं पालियतुं क्षमा नः सर्वेसहा शौरिपदावनि त्वम् ॥ ५५ ॥

भूमिरिति । हे शौरिपदावनि, श्रुतीनां वेदानां भूमिः प्रतिपाद्यतया विषयभूता भुवनस्य धात्री पोषिका गुणैः करुणादिभिरनन्तापरिच्छेद्या विभूत्या विभवेन विपुला विस्तारवती खयं खरूपेण स्थिराचला नोऽस्मान्पालयितुं रक्षितुं क्षमा शक्ता सर्वेसहा सर्वापराधसहना। सहेः 'पूःसर्वयोद्दारिसहोः' इति खच्। 'अरुर्ह्वेषदजन्तस्य' इति मुम्। अत्र श्रुत्यादिविषयभेदेन भूम्यादिशब्दवाच्यताप्रकारभेदोक्षेखनादुक्षेखभेदोऽलंकारः। स्च श्रेषानुप्राणितः। 'एकेन बहुधोक्षेखेऽप्यसौ विषयभेदतः' इति लक्षणम्। तेन च भूम्युपनमाप्रतीतेरलंकारेणालंकारष्वनिः। तया च भूमिवदनवधिकप्रभावापादुकेति च गम्यते॥

स्थैर्य कुलक्षोणिभृतां विधत्से शेषादयस्त्वां शिरसा वहन्ति । पदप्रसूता परमस्य पुंसः पृथ्वीमहिम्रा मणिपादुके त्वम् ॥ ५६ ॥

स्थैर्यमिति । हे पादुके, लं कुलक्षोणिमृतां मनुवंशप्रसूतानां राज्ञां कुलपर्वतानामिन्यपि गम्यते । स्थेर्ये स्थिरलं विधत्से करोषि। त्वां शेषादयोऽनन्तगरुडादयः । नागराजकृमंगजादय इलपि गम्यते । शिरसोत्तमाङ्गेन वहन्ति। त्वं परमस्य पुंसः परमपुरुषस्य पदेन प्रसूता प्रेरिता । 'यू प्रेरणे' इति धातोः कर्मणि क्तः । परमपुरुषचरणजाता च । तदा 'शूङ प्राणिगर्भविमोचने' इति धातोः कः । 'पद्भयां भूमिः' इति श्रुतेः । महिन्ना माहान्स्येन त्वं पृथ्वी । 'वोतो गुणवचनात्' इति डीष् । पृथ्वी च । 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी' इत्यमरः । श्रेषालंकारः । तेन भूसाद्दश्यं प्रतीयते इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः पूर्ववत्त्रभावश्य गम्यते ॥

दैत्याधिपानां बलिनां किरीटा निक्षेपणं ते यदि नाम्यनन्दन् । रङ्गेशपादाविन रङ्गधाझः सोपानतां प्राप्य वहन्त्यमी त्वाम् ॥ ५७॥ दैत्येति । हे रङ्गेशपादाविन, ते तब निक्षेपणं निवेशनं बलिनां बलवतां दैलाधि-पानामग्रुरश्रेष्ठानां किरीटा मौलयो नाम्यनन्दन् न बहु मन्यन्ते यद्यमी किरीटा रङ्गधान्नः श्रीरङ्गविमानस्य सोपानतामारोहणभावम् । 'आरोहणं स्यात्सोपानम्' इत्यमरः । प्राप्य त्वां वहन्ति । रङ्गपतिः प्रत्यर्थिनां दैत्यानां शिरांसि छित्त्वा तेषां किरीटकनकरत्नादीनि विमानसोपाने निक्षिप्य सपादुकः सन्निधरोहतीति भावः । सकृत्रिक्षेपमसहमानानां सर्वेदा तद्वहनस्यानिष्टस्यावाप्तेविषमभेदः । 'अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्' इति लक्षणम् ॥

शेषो गरुत्मान्मणिपादपीठी त्वं चेति पादावनि विश्वमान्याः ।

तुल्याधिकारा इह किंतु सन्तस्त्वामेव नित्यं शिरसा वहन्ति ॥ ५८ ॥ शेष इति । हे पादाविन, विश्वमान्याः सर्वबहुमन्तव्याः । शेषोऽनन्तः । गरु-त्मान्गरुडः । मणिमयी पादपीठी पदिनक्षेपणार्था सिंहासनसंनिकृष्टा वेदिः । त्वं च पादुका चैते तुल्याधिकाराः पादवहनक्षणेककार्यवन्तो यदि तदा सन्तः नित्यं त्वामेव किंतु किमर्थे वा शिरसा वहन्ति । अतस्तेभ्योऽपि त्वमधिकेति भावः । यदि तुल्याधिकाराः तंवं तिर्हं तानिप वहेरित्युक्त्या तेभ्योऽप्याधिक्यकथनात्संभावनालंकारः । संभावना यदित्थं स्यादित्युहोऽन्यस्य सिद्धये इति लक्षणात् ॥

परस्य पुंसः परमं पदं ति अभिषं नित्यं मणिपादरक्षे ।

अन्यादृशां व्योमसदां पदानि त्वय्यायतन्ते यदिदं न चित्रम् ॥ ५९ ॥

परस्थेति । हे मणिपाडुके, त्वं परस्य पुंसः परमपुरुषस्य तत्त्रसिद्धं परममुत्कर्षे पदं चरणं नित्यं सदा विभिष् वहसि । अन्यादशां परमाणां व्योमसदां देवानां पदानि स्थानानि त्वियं आयतन्ते त्वद्यीनानि भवन्तीति भावः । यदिदं न चित्रमाश्चर्ये न भवति । स्ततन्त्रपदस्य लदधीनत्वेऽस्वतन्त्राणां किमु वक्तव्यमिति भावः । कैमुत्येन ब्रह्मादिपदप्रतिष्ठा-पनवर्णनात्काव्यार्थापत्त्यलंकारः ॥

पादौ मुरारेः शरणं प्रजानां तयोस्तदेवासि पदाविन त्वम् । शरण्यतायास्त्वमनन्यरक्षा संदृश्यसे विश्रमभूमिरेका ॥ ६० ॥

पादाविति । हे पादावित मुरारेः पादौ प्रजानां प्राणिनां शरणं रक्षणं तयोः पादयोस्त्वं तदेव शरणमेवासि । अतोऽनन्यरक्षारहिता त्वमेका शरण्यताया रक्षकत्वस्य विश्रमभूमिर्विश्रान्तिस्थानतया संदश्यसे लक्ष्यसे । जनैरिति शेषः । तव रक्षकान्तरं नापेक्षितमिति भावः । उत्तरोत्तरमुत्कर्षकथनात्सारालंकारः ॥

अन्येषु पद्मा कमलासनाचैरङ्गेषु रङ्गाधिपतेः श्रितेषु । पादावनि त्वामधिगम्य जातं पदं सुरारेरधिदैवतं नः ॥ ६१॥

अन्येष्विति । हे पादाविन, अन्येषु पद्व्यतिरिक्षेषु रङ्गाधिपतेरङ्गेषु वक्षोनाभि-पाणिप्रभृतिषु अवयवेषु पद्माकमलासनायैर्लक्ष्मीत्रद्धशङ्क्षचकादिभिः श्रितेषु अधिश्रितेषु सत्सु सुरारेः पदं त्वामधिगम्य नोऽस्माकमधिदैवतं जातसुपास्यमभूत् । प्रेयोऽलंकारः ॥ क्षणं सरोजेक्षणपादुके यः कृतादरः किं कुरुते भवत्याः । अकिचनस्यापि भवन्ति शीघ्रं भ्रूकिंकरास्तस्य पुरंदराद्याः ॥ ६२ ॥

क्षणिमिति । हे सरोजेक्षणपादुके, यः कृतादरः सन् भवत्याः क्षणं कुरुते किं किंवित्कुरुते । परिचरतीति यावत् । अकिंचनस्यापि दरिद्रस्यापि तस्य पुरंदराचा इन्द्रादयो भूकिंकरा भूसूचितकार्यकारिणो भवन्ति । पादुकासेवको ब्रह्माधिपत्यं प्राप्नोतीति भावः । अकिंचनत्वेन सामग्रीपौष्कल्यविरहेऽपि ब्रह्माद्याः किंकरा इत्युक्तेर्विभावनाभेदः । 'हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता' इति लक्षणम् ॥

वहन्ति ये माधवपादुके त्वामुद्धन्त एते दिवि निर्विघाताः । हंसेन नित्यं शरदभ्रमासा कैलासगौरेण ककुद्मता वा ॥ ६३॥

वहन्तीति । हे माधवपादुके, त्वां ये जना वहन्ति एते निर्विधाताः सन्तोऽप्रतिधाताः सन्तो दिवि आकाशे शरदश्रभासा शरत्कालमेधतुल्यच्छविना हंसेन राजहंसेनोह्यन्ते नी-यन्ते। 'वह प्रापणे' इति धातोः कर्मणि लट् । कैलासगिरिवद्गौरेण सितेन ककुद्मता वृषमेण बोह्यन्ते । ब्रह्मत्वं दृद्दवं वा पादुकासेवनफलमिति भावः । पर्यायोक्तिसंकीणीं विकल्पकालंकारः । सुखमेदात्र पौनक्त्त्यम् ॥

रुद्रं श्रितो देवगणः स रुद्रः पद्मासनं सोऽपि च पद्मनाभम् । स त्वामनन्तो न पुनस्त्वमन्यं क एष पादावनि ते प्रभावः ॥ ६४ ॥

रुद्रमिति । हे पादाविन, देवगणो देवसमूहः । रुद्रं शिवं श्रित आश्रितः स रुद्रः पद्मासनं ब्रह्माणमाश्रितः स ब्रह्मापि च । (द्विपादसमुदायः समुचयार्थः) । पद्मनामं श्रीर-क्षनाथमाश्रितोऽनन्तिक्षविधपरिच्छेदश्चन्यः, त्वं तु त्वं पुनः अन्यमितरं नाश्रिता एष ते प्रभावः कः किंरूपः । अनिर्वचनीय इति भावः । स पद्मनामोऽपि त्वामाश्रितः । संतारार्थं भवतीमाश्रित इत्यर्थः । 'रुद्रं श्रितो देवगणो रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः । ब्रह्मा मामाश्रितो राजन्नाहं कैश्विदुपाश्रितः ॥'इत्युक्तपरमपुरुषस्थापि त्वमाश्र्यणीया चेत्तव प्रभावोऽपरिच्छेय इति भावः । गृहीतमुक्तरीत्या प्रकृताप्रकृतानाश्रित इत्येकसंबन्धकथनान्मालादीपकमलंकारः । 'दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिष्यते' इति लक्षणम् ॥

परस्य धाम्नः प्रतिपादनाहीं वदन्ति विधां मणिपादुके त्वाम् । यतस्तदेवाधिगमे प्रजानां दूरीभवत्युत्तरपूर्वमंहः ॥ ६५ ॥

परस्येति । हे मणिपादुके, त्वां परस्योत्कृष्टस्य धाम्रस्तेजोरूपस्य ब्रह्मणः प्रतिपादने प्रा-पणेनानुभावनेन चाहीं योग्यां विद्यामुपासनां वदन्ति । सन्त इति शेषः । यतः कारणात्तवा-धिगम एव त्वत्प्राप्तो सल्यामेव प्रजानामुपासीनानामुत्तरपूर्वे कृतमागामि च अंहो दुरितम् ।

१. 'ये त्वां य उपासते त्वाम्' इति प्रथमपुस्तकस्थः पाठः.

'अंहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः । दूरीभवति ध्वस्तमशिष्टं च भवति । अत इति पूर्वणा-न्वयः । 'तद्धिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्चेषविनाशो' इति सूत्रम् । तस्य विद्याकार्यस्य त्वयि दर्शनात्त्वमेव विद्येति भावः । पूर्वाधीकस्य पादुकानिष्टाविद्यातादात्म्यस्योत्तरपूर्वाघद्ररी-भावेन हेतुना समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यिलङ्गमलंकारः ॥

धन्या मुकुन्दस्य पदानुषङ्गाद्धनीयता येन समर्चिता त्वम् । वासस्तदीयो मणिपादरक्षे लक्ष्म्यालकामप्यधरीकरोति ॥ ६६ ॥

धन्येति । हे मणिपादरक्षे, मुकुन्दस्य पदानुपङ्गाचरणसंवन्धाद्वन्या पुण्या धनं प्राप्त-वती च । 'धनगणं लब्धा' इति यदप्रत्ययः । धनीयता धनमात्मन इच्छता । 'सुप आ-रमनः क्यच्' 'क्यचिच' इत्यवणंस्येत्त्वम् । लटः शत्रादेशः । येन पुरुषेणार्चिता पूजिता तदीयो वासो निवासो लक्ष्म्या संपदालकामि कुवेरनगरीमप्यधरीकरोति तिरस्करोति । पादुकार्चिकः कुवेराद्प्यधिकः संपन्नो भवतीत्यर्थः । उपमानभूताया अलकाया उपमेय-लाभेन तिरस्कारवर्णनात्प्रतीपभेदालंकारः ॥

पदेन विष्णोः किमुतेतरेषां विसुज्य सङ्गं य उपासते त्वाम् । करोषि तान्कि त्वमपेतकामान्कालेन पादावनि सत्यकामान् ॥ ६०॥

पदेनेति । हे पादाविन, ये पुरुषा विष्णोः पदेन चरणेन स्थानेन चेति प्रतीयते । सङ्गं संबन्धं विस्ञ्य स्थक्ता । तत्रापि निरपेक्षा इति भावः । त्वां उपासते सेवन्ते । ते इस्यध्याहार्थः । इतरेषां रुद्रादीनामत्र पदेनेस्यनुषङ्गः । स्थानेनेस्थधः । सङ्गं विस्ञ्य उपासत इति किमुत तन्न वक्तव्यमिति भावः । अत एवापेतकामानिच्छारहितान्कालेन शरीरावसानकालेन सस्यकामानप्रतिहतेच्छाकान् किं किमर्थं करोषि । रागरहितानां सदुपासकानां स्राप्तास्यकामत्यादिगुणाष्टकाविभीवविलक्षणमोक्षो भवतीति विरोधपरिहारः । विरोधाभासोऽलंकारः । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' इति लक्षणम् ॥

अभ्यासयोगेन निगृह्यमाणैरन्तर्भुखैरात्मविदो मनोभिः। मातस्त्वया गुप्तपदप्रभावादन्वेषयन्त्यागमिकं निधानम्॥ ६८॥

अभ्यासेनेति । हे मातः सर्वजनिष्यकारिणि, आत्मिवदो ब्रह्मज्ञा अभ्यासयोगेनाहरहरावृत्तियुक्तेन योगेन नियुद्यमाणैर्वहिर्विषयरससंसर्गितया शिक्ष्यमाणैः अञ्जनादिसंस्कृतैश्वेखिप गम्यते । अन्तर्मुखैरान्तरप्रखगात्मपरमात्मसक्तेर्भ्ववोरन्तः प्रवेशनोयुक्तैश्व
मनोभिश्वित्तैः करणैरलया कर्न्या प्रभावान्तिजशक्त्या ग्रुप्तं गूढं पदं चरणं स्थानं च यस्य
तत् । आगिमकं आगमे वेदे भवमागमे पर्वते भवमित्यपि गम्यते । 'तत्र भवः' इत्यर्थेऽष्यात्मादित्वाह्म । निधानं निधिसदशं परमात्मानं भोग्यत्वानिधिशब्दाभिधानमन्वेषयनित चिन्तयन्ति सृगयन्ते च । एतेन पादुकाया निधिरक्षकदेवतात्वं प्रतीयत इति
समासोक्तिरलंकारः ॥

मुर्फ्रो दघानां मणिपादुके त्वामुत्तंसितं वा पुरुषं भवत्या । वदन्ति केचिद्वयमामनामस्त्वामेव साक्षादिधिदैवतं नः ॥ ६९ ॥

मूर्शेति । हे मणिपादुके, केचित्केचन पुरुषाः भगवन्तं मूर्प्रा दधानां लां शिरसा एइतीं भवतीं, वा भवत्योत्तंषितं शिरोभूषणीकृतं पुरुषं वाधिदैवतं वदन्ति । वयं तु नोऽस्माकं साक्षात्संनिकृष्टां स्वासाधारणामत्र विश्वविशिष्टां लामेवाधिदैवतमधिकां देवता-मामनामः पुनः पुनर्वदामः । केचित्पादुकां भगविद्वशेषणतयोपासते, अन्ये भगविद्वशेष्यलेन, वयं तु पादुकात्वेनैवोपास्महे इत्युक्तया बहुभिवंहुधोल्लेखकथनादुल्लेखालंकारः । 'बहुभिवंहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते' इति लक्षणम् । 'दधानम्' इति पाठे तु त्वां मूर्प्रा दधानं स्वेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराय त्वां मूर्प्रा दधानं ब्रह्मरुद्रादिषु क्षेत्रशेष्वन्यतमं पुरुषं वा भवत्या लयोत्तंसितं शिरोभूषणीकृतं पुरुषं श्रीरङ्गनाथं वाधिदैवतं वदन्ति, वयं तु पुरुषं दधानामर्थाववोधिदेवतामामनामः ॥

मूर्झा सतामधस्तादुपरि च विष्णोः पदेन संघटिताम् । अदवीयसीं विमुक्तेः पदवीमवयन्ति पादके भवतीम् ॥ ७० ॥

मूर्धेति । हे पादुके, सन्तोऽधस्तात्साधःप्रदेशे, अर्चिरादिमार्गाधःप्रदेशे चेलपि गम्यते । सतां महतां सेवकानाम्, नक्षत्राणां च । 'तारा मं रात्रिजं धिष्ण्यं सन्नक्षःत्रमुद्धने ना' इति यादवः । मूर्धा शिरसा संघटितां युक्ताम् । पादुकायाः सतां शिरःमु निक्षेपात्, अर्विरादिमार्गस्य पूर्वभागेन नक्षत्राणां वृत्तेरिति भावः । उपर्यूर्ष्वभागे विष्णोः पदेन चरणेन परमपदाख्येन भगवल्लोकेन । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्किवसुषु' इत्यमरः । संघटितां भवतीं त्वां विमुक्तेमीक्षस्यादवीयसीमदूरतरां पदवीम् । उपायमिति यावत् । अर्विरादिमार्गे चावयन्ति जानते । पादुकासंवन्धिसंवन्धिनामपि झटितिप्राप्यो हरिरिति भावः । पादुकायां विशेषणश्लेषमहिम्नार्चिरादितादात्म्यसंभवाच्छ्लेषानुप्राणिता स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥

इति श्रीरक्षनाथस्य पादुकांसहस्रपरीक्षायां प्रभावपद्धतिस्तृतीया ॥

चतुर्थां पद्धतिः।

भशास्यां पद्धलां पादुकाया भरताय समर्पणे उपयुक्तान्गुणानवलम्ब्य स्तौति— भजामः पादुके याभ्यां भरतस्याम्रजस्तदा ।

प्रायः प्रतिप्रयाणाय प्रास्थानिकमकल्पयत् ॥ १ ॥

भजाम इति । पादुके कर्मणी भजामः । याभ्यां पादुकाभ्यां करणाभ्यां तदा दण्डकारण्यगमनसमये भरतस्याप्रजो रामः प्रतिप्रयाणाय पुनरागमनाय प्रास्थानिकं प्रस्थानप्रयोजनकं कर्म प्रायोऽकल्पयत् उपपत्तिभृष्ठा कल्पितवान् । प्राय इत्युत्प्रेक्षाव्य-जकम् । लोके प्रस्थातारः प्रस्थानविलम्बे खजादिकमन्यत्र निर्गमयन्ति तद्वद्वामोऽपि पुनरागमिष्यन्भरते खपादुकां निक्षिप्तवानित्यर्थः । 'तदस्य' इत्यनुवर्ख 'प्रयोजनम्' इति ठक् । तेन प्रास्थानिकमिति सिद्धम् । भरताय पादुकासमर्पणं प्रास्थानिकत्वेनोत्प्रे-क्यते इति खरूपोत्प्रेक्षा ॥

> राज्यं विद्वाय रघुवंशमहीपतीनां पौरांश्च पादरसिकान्प्रथिवीं च भक्तान्। त्वामेव हन्त चरणाविन संप्रयास्य-चालम्बत प्रथममुक्तरकोशलेन्द्रः॥ २॥

राज्यिमिति । हे चरणावनि, उत्तरकोशलेन्द्रः उत्तरकोशलाधिपती रामो रघुवंशम-दीपतीनां संबन्धि राज्यं राजकर्मं निम्रहादिकं पादरसिकान् पादे चरणे रसिकानासक्तान्पौ-रान्पत्तनवासिनः, रक्तामनुरागवर्ती पृथिवीं महीं च विहाय खक्त्वा संप्रयास्यन्दण्डका-रण्याय गमिष्यन्त्रथमं पूर्वे लामालम्बत आलम्बितवान् । रामस्य राज्याद्यनभिलाषे-ऽपि लय्येवाभिलाषं दृष्ट्रा तदा गमनाय त्वामेवाङ्गीकृतवानिस्यभिप्रायेण समर्पणपद्भतौ निवेशः ॥ प्रेयोलंकारः । 'प्रेयः प्रियतराख्यानम्' इति लक्षणम् ॥

प्राप्ते प्रयाणसमये मणिपादरक्षे
पौरानवेक्ष्य भवती करुणाप्रलापान् ।
मञ्जुपणादमुखरा विनिवर्तनार्थे
रामं पदमहणपूर्वमयाचतेव ॥ ३ ॥

प्राप्त इति । हे मणिपादरक्षे, भवती प्रयाणसमये रामवनगमनकाले करुणाप्रला-पानार्तरवान्पौरानवेक्ष्य मञ्जुप्रणादमुखरा सती रमणीयशिक्षितेन शब्दायमाना सती रामं कोसलाधिपति विनिवर्तनार्थं भरताय दत्त्वा मां निवर्तयेत्येवमर्थं पदप्रहणपूर्वमुपसं-प्रहणपूर्वमयाचतेव याचितवतीव । अत एव रामस्त्वां भरताय प्रादादिति भावः । स्रविक्षितरामपादेन पादुकापरिष्रहस्य पादुकाकर्तृकनिवर्तनार्थं पादावलम्बनस्योरप्रेक्षणा-त्स्वरूपोरप्रेक्षा ॥

> मत्वा तृणं स भरतो मणिपादरक्षे रामेण तां विरहितां रघुराजधानीम् । त्वामेव सप्रणयमुज्जयिनीमवन्तीं मेने महोदयमयीं मघुरामयोध्याम् ॥ ४ ॥

मत्वेति । हे मणिपादरक्षे, भरतो रामेण विरहितां तां प्रसिद्धां रघुराजधानीम-योघ्यां तृणाय मला तृणमिवानाद्द्यः । 'मन्यकर्मण्यनादरे' इति चतुर्थाः । सप्रणयं प्रीति-सिहतं यथा तथा त्वामेवोज्ञियिनीसुत्कृष्टजयवतीसुज्जियिनीनामकपुरीं च, अवन्तीमाश्रिता- न्नक्षन्तीमवन्तीनामपुरीं च, महोदयमयीमधिकाभ्युदयप्रचुरां महोदयनामकपत्तनरूपां च, मधुरां मनोज्ञां मधुरानामकपुरीं च, अयोध्यां योधियतुमशक्यामयोध्यानामनगरीं च मेने। एतन्नगरं परिलज्य त्वामनेकनगरात्मिकामभिज्ञातवानिति प्रतीयते। श्लेषानुप्राणित उक्लेखभेदः॥

> रामात्मनः प्रतिपदं मणिपादरक्षे विश्वंभरस्य वहनेन परीक्षितां त्वाम् । विश्वस्य देवि वहने विनिवेशयिष्य-न्विश्रब्ध एव भरतो भवतीं ययाचे ॥ ५ ॥

रामेति । हे देवि मणिपादरक्षे, रामात्मनो विश्वंभरस्य प्रपद्यधारकस्य हरैः प्रति-पदं पदे पदे वहनेन धारणेन परीक्षितां कैमुतिकनीत्या विश्ववहनशक्तत्या निर्णातां त्वां विश्वस्य वहने । रक्षणे इति यावत् । विनिवेशयिष्यन्स्थापयिष्यन्भरतो विश्वव्ध एव वि-श्वासवानेव ययाचे प्रार्थितवान् । राममिति शेषः । 'अधिरोहार्य पादाभ्याम्' इति प्रार्थितस्याधिरोहणस्य भारवहनशक्तिपरीक्षणतयोत्प्रेक्षणादनुक्तविषया खरूपोत्प्रेक्षा ॥

नहि भरतः पादुकां परीक्ष्य याचितवानिकतु रामभक्तयेखत आह्-

भक्त्या परं भवतु तद्भरतस्य साधो-स्तत्प्रार्थनं रघुपतेर्मणिपादरक्षे । केनाशयेन स मुनिः परमार्थदर्शी भद्राय देवि जगतां भवतीमवादीत् ॥ ६ ॥

भक्तयेति । हे देवि मणिपादरक्षे रलपादुके, साधोः सुजनस्य भरतस्य रघुपतौ रामचन्द्रे तत्प्रसिद्धं त्वत्प्रार्थनं त्वयाचनं भक्त्या परं विश्वासेनेव भवतु, परमार्थद्शां यथार्थद्रष्टा मुनिर्विषिष्टो जगतां भद्राय क्षेमार्थे भवतीं केनाशयेन हृदयेनावादीदुक्तवान् । यथार्थद्शीं विषष्टवचनात्त्वं स्वतः सर्वश्रेयस्करीति भावः । भक्तिकृतत्वं विधाय विषष्टाशयप्रश्लेन भक्तिकृतत्वं विधाय विषष्टाशयप्रश्लेन भक्तिकृतत्वनिषेषस्य तिरोहितत्वादाक्षेपालंकारः । 'आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्ते निषेषे च तिरोहिते' इति लक्षणम् । जगद्रद्रार्थं श्रीरामायणे विषष्टिनोक्तं एते प्रयच्छेति ॥

रामे वनं व्रजित पङ्किरथे प्रसुप्ते राज्यापवादचिकते भरते तदानीम् । आश्वासयेत्क इह कोशलवासिनस्ता-न्सीतेव चेत्त्वमि साहसवृत्तिरासीः ॥ ७ ॥

राम इति । हेपादुके, रामे रामचन्द्रे वनं काननम् । 'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं

वनम्' इत्यमरः व्रजति सित प्राप्ते सित । पिक्करये दशरये । 'पिक्किविंशति—' आदिसूत्रेण दशसंख्यार्थे निपातनात्पिक्किशच्दस्य दशपर्यायत्वम् । प्रमुप्ते दीर्घनिद्रां गते, भरते राज्यापवादेन पितृश्रातृविरोधे राज्यमाप्तोऽयमिति जनवादेन चिकते मीते सित, तदानीं तादशापत्समये सीतेव जानकीव त्वमि साहसवृत्तिः । रामाज्ञातिलङ्कनरूपदुंष्करत्यापारा आसीश्वेत्तानापन्नान् कोशलवासिनोऽयोध्यावासिनो जनानिति शेषः । क इवाश्वासयेत् कोनवा सान्त्वयेत्। नकोऽपीत्यर्थः । सीतापेक्षयापि लंपारतच्चयवतीति भावः। सीतेव तत्त्वसा-इसवृत्तित्वे संमाविते कोशलवासिजनस्याश्वासनाभावसंभावकथनात्संभावनालंकारः ॥

पादाविन प्रभवतो जगतां त्रयाणां रामादिष त्वमधिका नियतं प्रभावात्। नो चेत्कथं नु भरतस्य तमेव लिप्सोः प्रत्यायनं परिषणं भवती भवित्री ॥ ८॥

पादावनीति । हे पादाविन, त्रयाणां जगतां लोकानां प्रभवतः प्रभो रामादिष प्रभावात्त्वमधिका इत्येतित्रयतं निश्चितम् । नोचेत्तथा न यदि तं राममेव लिप्सोः काह्नतो भरतस्य भवतीं त्वं प्रस्रायनं रामागमने विश्वासहेतुः परिपणं मूलधनम् । 'नीवी परिपणं मूलधनम्' इस्मगरः । कथं भवित्री भवेत् । लोकेऽधमणोंऽधिकमूलधनमुत्तमणें निक्षिप्य यर्तिकचिद्यवहारायाद्दते तद्वदश्रापि द्रष्टव्यम् । रामादाधिक्यसंभावनादुत्प्रेक्षा । सा चोत्त-राधोंक्तसंभावनालंकारोत्तम्भतेति तयोरङ्गाङ्गीभावेन संकरः ॥ ८ ॥

मन्ये नियुज्य भवतीं मणिपादरक्षे
पार्विणग्रहस्य भरतस्य निवारणार्थम् ।
रत्नाकरं स खलु गोष्पदयन्विजिग्ये
रामः क्षणेन रजनीचरराजधानीम् ॥ ९ ॥

मत्ति । हे मणिपादरक्षे, स रामः पार्धिणप्रहस्य पाच्णे गुल्फाघःप्रदेशे प्रह् भाप्रहो यस्य । स्वप्रमृत्तिविरोधाय पश्चादागतस्येति यावत् । भरतस्य निवारणार्थे निवारणायं भवतीं लां नियुज्य प्रेयं रल्लाकरं समुद्रं गोष्पदयन् खुरपरिमितदेशीकुर्वन् । अयलेन्ने नोङ्क्षयेति यावत् । राक्षसराजधानीं लक्षां क्षणेनाल्पकाळेन विजिग्ये विजितवानिति मन्ये । उत्प्रेक्षा । त्वया भरतेऽनिवर्तिते रामस्य लक्षाजयप्रतिबन्धो भवेदिति भावः ॥

पादाविन प्रभुतरानपराधवर्गा-सोढुं क्षमा त्वमिस मूर्तिमती क्षमेव ।
यत्त्वां विहाय निहताः परिपन्थिनस्ते
देवेन दाशरथिना दशकण्ठमुख्याः ॥ १०॥

५ पाइं०

पादाबनीति । हे पादावनि, प्रभुतरानत्यन्तमधिकानपराधवर्गानसद्यापचारसम्इानिप सोढुं क्षमितुं क्षमा शक्ता त्वं मूर्तिमती विष्रहवती क्षमेव क्षान्तिरिवासि । ययतो
देवेन प्रभुणा दाशरिथना रामेण त्वां विहाय भरताय दत्वा दशकण्ठमुख्यास्ते परिपन्यिनो रावणादयः शत्रवो निइता हिंसिताः । तदा त्वमसि चेत्तेषामप्यपराधाः सह्याः
स्युरिति भावः । रावणादिवधस्य पादुकासोनिध्याभावहेतुत्वोत्प्रेक्षणाद् हेतुत्प्रेक्षालंकारः ॥

वाक्ये गरीयसि पितुर्विहितेऽप्यतृध्या मातुर्मनोरथमशेषमवन्ध्ययिष्यन् । मन्ये तदा रघुपतिर्भरतस्य तेने मातस्त्वयैव मणिमौलिनिवेशलक्ष्मीम् ॥ ११ ॥

वाक्य इति । हे मातः पादुके, रघुपती रामस्तदा चित्रकूटावस्थानसमये गरी-यस्यतिमहनीये पितुर्दशरयस्य वाक्येऽरण्यगमनार्थके वचने विहितेऽप्यर्थतोऽनुष्ठितेऽप्य-तृप्याभिलाषाशान्त्या अशेषं कृत्कं मातुः कैकेय्या मनोरथं भरताभिषेकाभिलाषमवन्ध्य-विष्यन्सफलीकरिष्यन् भरतस्य लयेव मणिमौलिनिवेशलक्ष्मी रल्लिकरीटिनिक्षेपजात-शोमां तेने कृतवान् । पादुकाया भरतिकरीटोत्प्रेक्षणात्स्वरूपोत्प्रेक्षा । 'ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा । आक्रोह रथं हृष्टः शत्रुप्नेन समन्वितः ॥' इति भरतस्य शिरसा पादुकावहनसुक्तम् ॥

पादाम्बुजाद्विगिलतां परमस्य पुंसस्त्वामादरेण विनिवेदय जटाकलापे ।
अङ्गीचकार भरतो मणिपादरक्षे
गङ्गाधिरूढिश्ररसो गिरिशस्य कान्तिम् ॥ १२ ॥

पादेति । हे मणिपादरक्षे, भरतः परमस्य पुंसो रामस्य त्रिविकमस्य यस्य पदा-म्बुजाद्विगिलतां विनिर्गतां त्वां जटाकलापे जटासमूहे आदरेण प्रीत्या निवेश्य गङ्गया दिव्यसरिताधिरूढं शिरो यस्य तस्य गिरिशस्य शिवस्य कान्ति शोभामङ्गीचकाराङ्गी-कृतवान् । रुद्रशिरसि गङ्गेव भरतशिरसि त्वमिति भावः । उपमालंकारः ॥

> अविकलमधिकर्तुं रक्षणे सप्तलोक्या रघुपतिचरणेन न्यस्तदिव्यानुभावाम् । अभजदु भरतस्त्वामञ्जसा पादरक्षे मणिमुकुटनिवेशत्यागधन्येन मूर्धा ॥ १३॥

अविकल्लमिति। हे पादरक्षे, भरतः सप्तलोक्या मह्यादिसप्तलोकसमाहारस्य रक्षणे पालनेऽविकलं सथातथाधिकर्तुमधिकारीभवितुं रमुपतिचरणेन रामपादे न्यस्तो दिन्यो- ऽनुभावः प्रभावा यस्यास्तां त्वां मणिमुकुटिनवेशस्य रक्षितिरिनिवेशस्य त्यागेन परिद्वारेण धन्येन पुण्येन मूर्प्रा । मुकुटे सित शिरिस साक्षात्पादुकासंबन्धो न स्यात् । अञ्चसाद्वाया-भजत् । यत्तं मालिनी । प्रेयोऽलंकारः ॥

> इयमविकल्योगक्षेमिसच्चै प्रजाना-मलमिति भरतेन प्रार्थितामादरेण । रघुपतिरिधरोहन्नभ्यिषञ्चत्स्वयं त्वां चरणनखमणीनां चन्द्रिकानिर्झरेण ॥ १४ ॥

इयमिति । हे पादुके, इयं पादुका प्रजानामविकलस्य समस्तस्य योगस्य च सिन्धे निष्णसा अलं समर्था । 'एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः' इति भरतोक्तः । इत्येवंप्रकारेणादरेण प्रार्थितां याचितां त्वां रघुपतिरिधरोहन् चरणनसानामेव मणीनां चन्द्रिकानिर्श्वरेण कान्तिप्रवाहेण स्वयमभ्यपिश्वदिभिषक्तवान् । 'सोऽधिरुद्य नरत्याप्रः पादुके ह्यवरुद्य च । प्रयच्छन्धुमहातेजा भरताय महात्मने ॥' इत्येतदत्रोदाहार्यम् । इद-मिथरोहणं पादुकाभिषेकार्थमित्युरप्रेक्षते ॥

प्रणयिनि पद्पद्मे गाढमाश्चिष्यति त्वां विधिसुतकथितं तद्वैभवं ते विदन्तः । अनुदिनमृषयस्त्वामचियन्त्यस्यगारे रघुपतिपदरक्षे रामगिर्याश्रमस्थाः ॥ १५ ॥

प्रणियनीति । हे रष्टुपतिपदरक्षे, प्रणियनि पादुकाविषये प्रेमवित, पद्पद्मे रष्टुपतिपादारिवन्दे त्वां गाढमाश्चिष्यित सलालिङ्गमाने सित । पादुकाधिरोहणसमय इल्पर्यः ।
विधिस्रतेन विषष्टेन कथितं तत्प्रसिद्धं ते तव वैभवं विदन्तो जानानाः । 'एते प्रयच्छ संह्रष्टः पादुके हेमभूषिते । अयोध्यायां महाप्राज्ञ योगक्षेमकरे तव ॥' इति विशिष्ठवचनमनुसंघेयम् । रामिगिर्याश्रमस्थाश्चित्रकृटाश्रमवासिन ऋषयो मन्त्रद्रष्टारोऽगन्यगारेऽप्रिहोत्रग्रहे अनुदिनं दिने दिने त्वामर्चयन्ति त्वत्प्रतिकृतिं कृला पूजयन्ति । त्वामिल्यत्र
'इवे प्रतिकृती' इति विहितस्य कनो देवपथादित्वाह्रोपः । प्रेयोऽलंकारः । अत्र 'प्रणियनि
पद्पद्मे गाढमाश्चिष्यित लम्' इति पाठे तु रष्ट्रपतिचरणारिवन्दमद्याप्यालिङ्गसि रामार्चाविष्ठह्वरणे श्विष्टा वर्तसे । अधिक्ष्डरामविशिष्टत्वेन पादुकामर्चयन्ति ऋषय इति मादः ॥

> नियतमधिरुरोह त्वामनाधेयशार्कं निजचरणसरोजे शक्तिमाधातुकामः। स कथमितरथा त्वां न्यस्य रामो विजहे दृषदुपचितभूमौ दण्डकारण्यभागे॥ १६॥

नियतेति । हे पादुके, रामो निजचरणसरोजे शिंक सामर्थ्यमाधातुमारोपथितुं कामो यस सः सन् । अनाधेया स्वतःसिद्धा शिक्तर्यसात्वां त्वामधिररोहारूढः । नियतिमत्युत्प्रेक्षा । रामः स्वपादे शिक्तमाधातुमेव लामारूढो न तु लिय शिक्तमाधातुमिति भावः । तत्र हेतुमाह । इतरथा अन्यथा स्वचरणयोः शक्सनाधाने स रामः लां न्यस भरते निक्षिप्य दषद्भिः शिलाभिरुपचिता निविडा भूमिर्थिस्पत्तिसन् दण्डकारण्यस्य भागे प्रदेशे कथं विजहे विलाससंचारं कृतवान् । पादुकया विना शिलाभूमिसंचारस्य दुर्घटलादिति भावः । पादुकाशक्सप्रहणे वनसंचारानुपपत्तिकथनेन पूर्वोक्तोत्प्रेक्षासम्वर्धनात्वाव्यलिङ्गम् । तयोः संकरः ॥

रघुपतिपदपद्माद्रत्नपीठे निवेष्टुं
भरतिश्वरिस लग्नां पेक्ष्य पादावनि त्वाम् ।
परिणतपुरुषार्थः पौरवर्गः स्वयं ते
विधिममजत सर्वों बन्दिवैतालिकानाम् ॥ १७ ॥

रघुपतीति । हे पादाविन, रघुपतिपदपद्माद्रलपीठे रल्लसिंहासने निवेष्टुमासितुं भरतिश्वारिस लग्नां सक्तां लां प्रेक्ष्य परिणतः परिपकः पुरुषार्थोऽर्थकामादिरूपो यस्य सः । सर्वः समस्तः पौराणां वर्गः समूहः स्वयं ते तव वन्दिनां खुतिपाठकानां वैतालिकानां ग्रुसराजोद्बोधकानां च । 'वन्दिनः खुतिपाठकाः', 'वैतालिका बोधकराः' इत्यु-भयत्रामरः । विधि कृत्यममजत । वन्दिवैतालिकवद्वहुशः खुति कृतवानिति मावः । अन्यवखुकृतेरन्यत्र वर्णनानिदर्शनाभेदः । 'पदार्थवृत्तिमप्येके वदन्त्यन्यां निदर्शनाम्' हति लक्षणम् ॥

अनन्यराजन्यनिवेशनिष्ठां चकार पृथ्वीं चतुरर्णवान्ताम् । आतुर्यियासोर्भरतः सदा त्वां मूर्घा वहन्मूर्तिमतीमिवाज्ञाम् ॥ १८॥

अनन्येति । हे पादुके, भरतो वियासोर्यातुमिच्छतो आतुः सहजस्य रामस्य मूर्तिमतीं विम्नहवतीमाज्ञामिव निर्देशमिवेति स्वरूपोत्प्रेक्षा । त्वां मूर्धा वहन्सन् चलारो-ऽणवा अन्ता अवधयो यस्यास्तां पृथ्वीमन्यराजानां निदेश आज्ञायां तिष्ठतीति तथोक्ता सा न भवति या ताम् । स्वाज्ञैकवशंवदामिति यावत् । चकार । शिरसा पादुकावहनस्य पृथ्वीश्वासनहेतुत्वकथनात्काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

यद्घात्रे भरताय रङ्गपतिना रामत्वमातस्थुषा नित्योपास्यनिजाङ्किनिष्कियतया निश्चित्य विश्राणितम् । योगक्षेमवहं समस्तजगतां यद्गीयते योगिभिः पादत्राणमिदं मितंपचकथामहाय मे निहुताम् ॥ १९ ॥

बिद्ति । बत्पदत्राणं बत्पादुकायुगलं रामत्वमातस्थुषा प्राप्तवता रङ्गपितना

श्रात्रे भरताय निलोपाखयोर्निजयोरङ्गयोर्निष्कयतया मूल्यतया निश्चिल निर्णाय विश्वाणितं । यद्योगिभिवंशिष्ठायै ऋषिभिः समस्तजगतां योगक्षेमयोर्वेहं धारकम् । वहतेः
पचायच् । गीयते गण्यते । तिददं पादत्राणं मे मम मितंपचकयां मितंपच इति कदर्येलजनितापकीर्तिम् । 'कदर्ये कृपणक्षद्रिकंपचानमितंपचाः' इत्यमरः । अहाय झिटिति निहुताः
सपनयतु । 'हुङ् अपनयने' लोद्र । रामाङ्किनिष्कयलजगद्योगक्षेमवहत्वयोविंशेषणयोः
सरक्षणे साभिप्रायलात्परिकरालंकारः । 'अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेपणे' इति
छक्षणम् । शार्द्लिविकीडितं वृत्तम् ॥

भरतस्येव ममापि प्रशमितविश्वापवाददुर्जीता ।

शेषेव शिरिस नित्यं विहरतु रघुवीरपादुके भवती ॥ २०॥

भरतस्येति । हे रघुवीरपादुके, भवती भरतस्येव ममापि प्रशमितः विश्वापवादो लोककर्तृकपरीवाद एव दुर्जातं दुष्कर्म यया सा सती । शिरसि । मे इत्यनुपङ्गः । शेवेव शेषापर इव नित्यं लग्ना सती विहरतु । आस्तामिति यावत् । उपमालंकारः ॥

इति श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रपरीक्षायां समर्पणपद्धतिश्रतुर्था ॥

पञ्चमी पद्धतिः।

अथास्यां पद्धसां भरतगृहीतायाः पादुकायाश्चित्रकूटपर्वतादयोध्याप्रस्थानसमयदृश्यान् गुणानवलम्ब्य स्तोति—

प्रशस्ते रामपादाभ्यां पादुके पर्युपासाहे । आनृशंस्यं ययोरासीदाश्रितेष्वनवग्रहम् ॥ १ ॥

प्रशस्त इति । रामपादाभ्यां दाशरिथचरणाभ्यां दाशरिथचरणावपेक्ष्य । 'पञ्चमी विभक्ते' इति निर्धारणाश्रये पञ्चमी । प्रशस्ते गुणवस्तौ पादुके कर्मणी पर्धुपास्महे नैरन्तर्येण भजामः। ययोः पादुकयोराश्रितेषु विषयेष्वनवप्रहं प्रतिवन्धहीनमानृशंस्यं मार्दवम् ।
दयेति यावत् । आसीत् । जनशोकमवेक्ष्यापि रामपादयोरिनवृत्तयोः सतोः पादुके
दयया खयं निवृत्ते इति भावः । अश्रितविषयानृशंस्येन वाक्यार्थेन पादुकयोः प्रशस्तिमुपपाद्योपास्यलसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

भृशातुरसहोदरप्रणयखण्डनसैरिणा पदेन किमनेन मे वनिमहावनादिच्छता। इतीव परिहाय तन्निवृते स्वयं यत्पुरा पदत्रमिदमाद्रिये घृतजगत्रयं रङ्गिणः॥ २॥

भृशेति । यत् पदत्रं पुरा पूर्वे भृशातुरस्यातिदीनस्य सहोदरस्य भरतस्य प्रणयस-ण्डने याच्नाभङ्गे 'विसम्भयाच्नाप्रेमाणः प्रणयाः' इस्पमरः । स्तिरणा खच्छन्देन भवनाद- काननात् रक्षणाच अवनं परित्यज्य वनं काननिमच्छतानेन पदेन चरणेन मे मम वहने किं प्रयोजनम् । न किंचिदणीत्यर्थः । इतीवानेन हेतुनेन तत्पदं परिहाय विहाय खयं निवकृते निकृत्तम् । धृतं जगतां त्रयं येन तत् । इदं श्रीरङ्गिणः श्रीरङ्गनाथस्य पदत्रमाद्रिये प्रीत्या सेने । प्रयोऽलंकारः । स चोरश्रेक्षानुप्राणित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

> दशवदनविनाशं वाञ्छतो यस्य चके दशरथमनघोक्तिं दण्डकारण्ययात्रा । स च भरतविमर्दे सत्यसन्धस्त्वयासी-द्रघुपतिपदरक्षे राजधानीं प्रयान्त्या ॥ ३ ॥

द्शावदनेति । हे रघुपतिपदरक्षे, दशवदनस्य रावणस्य विनाशं ध्वंसं वाञ्छत इच्छतो यस रामस्य दण्डकारण्ययात्रा दण्डकवनप्रस्थानं दशरथमनघोक्तिं चक्रे अनपा-यवाक्यतया कृतवती । स च रामोऽपि भरतविमर्दे भरतकर्तृकनिर्वन्धे सति राजधानी-मयोध्यां प्रयान्त्या त्वया, सत्या यथार्था सन्धा प्रतिज्ञा यस्य स आसीत् । अन्यथा भरतिर्वन्धे रामे निकृते तस्य प्रतिज्ञामङ्गः स्यादिति भावः । गृहीतमुक्तरीतिकथनादेका-वत्यलंकारः॥

> अभ्युपेतिविनिवृत्तिसाहसा देवि रङ्गपतिरत्नपादुके । अत्यशेत भवती महीयसा पारतच्यविभवेन मैथिछीम् ॥ ४ ॥

अभ्युपेतिति । हे देवि, रङ्गपितरल्लपादुके, अभ्युपेतमङ्गीकृतं विनिवृत्तौ वनाद्राज्या-गमने साहसं हठात्कारो यया सा । भवती महीयसा महत्तरेण पारतक्रयह्रपेण विभ-वेनातिशयेन मैथिलीं 'किं त्वा मन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः । रामजामातरं प्राप्य क्रियं पुरुषविप्रहम् ' इत्याद्युपालम्भपूर्वकं वनमेव गच्छन्तीं सीतामत्यशेतातिश-यितवती । त्वया रामाज्ञा नातिलिङ्गितेति भावः । गुणोत्कर्षेणोपमानातिरस्कारात्प्रती-पभेदः ॥

अव्याहतां रघुपतेर्वहतः प्रतिज्ञामंसाधिरोहणरसे विहते धरण्याः ।
प्रादान्तिवृत्त्य भवती मणिपादरक्षे
स्पर्शे पदेन विगतव्यवधानखेदम् ॥ ५ ॥

अब्याह्तामिति । हे मणिपादरक्षे, अव्याहतां व्याघातरहितां प्रतिज्ञां वहतो रघु-पते रामस्य अंसाधिरोहणरसे भुजशिखरारोहणेच्छायां धरण्या भूम्या विहते सति प्रति-बन्धे सति भवती लं तस्य धरण्ये विगतः व्यवधानेन विधानेन (जनितः) खेदो दुःखं यस्य तम् । पदेन रामाङ्गिणा सह स्पर्शे संसर्गे प्रादाइत्तवती । भूम्या रामांससंबन्धे गतेऽपि त्वन्निवर्तनेन निर्बाधं रामपदसंबन्धो जातः स च त्वद्याधीन इति भावः। पादुकानिवृत्तेश्विरविरहितभूमिसुखप्रदानत्वोत्प्रेक्षणाद्रम्योत्प्रेक्षा ॥

> मन्नाभिषेकविरहाद्भजता विशुद्धि संस्कारवर्जनवशादिभसंस्कृतेन । मूर्झा निनाय भरतो मणिपादुके त्वां रामाज्ञ्या विनिहितामिव राज्यलक्ष्मीम ॥ ६ ॥

मन्त्रेति । हे मणिपादुके, भरतो मन्त्राभिषेकस्य मन्त्रपूर्वकस्नापनस्य विरहादमा-वेन विद्युद्धि श्चितां भनता संस्कारस्य अभ्यङ्गादिशयाधायककर्मणो वर्जनवशात्त्याग-वशेन अभिसंस्कृतेनातिशयवता मूर्धा अभ्यङ्गादिसंस्कारे मन्त्राभिषेके च सति रामभक्त्य-भावादशुद्धिनिकषेश्व स्यादिति भावः। त्वां भवतीं रामस्याङ्गया विनिहितां निवेशितां राज्य-लक्ष्मीं राज्यशोभामिव निनाय नीतवान् । पूर्वाधें कारणाभावेऽपि शुद्धधादिकथना-द्विभावनालंकारः। उत्तराधें राजलक्ष्मीलसंभावनादुर्प्रक्षा॥

> रक्षार्थमस्य जगतो मणिपादरक्षे रामस्य पादकमलं समये त्यजन्त्योः । किं दुष्करं तव विभूतिपरित्रहो वा किं वा विदेहदुहितुः कृपणा दशा सा ॥ ७ ॥

रक्षार्थमिति । हे मणिपादरक्षे, अस्य जगतः लोकस्य रक्षणार्थे समये अरण्यगमन-काले, रावणाहरणकाले च रामस्य पादकमलं त्यजन्त्योर्थुवयोः पादुकासीतयोः किं दुष्करं कस्याः किं कार्ये दुःखेनापि कर्तुमशक्यम्। सामान्येनोक्तं विशिनष्टि—तव विभूतेः कोसले-श्वर्थस्य परिप्रहोऽश्लीकारो वा दुष्करः। किं वा उतार्थे निपातसमुदायः। विदेहदुहितुर्जा-नक्याः सा कृपणा दीना दशावस्था वा दुष्कराजनि। अभिमतविश्वेषदशायां सुस्नहे-द्वत्वानुभावस्थात्यसम्बतायाः। सर्वसाक्षितया तव विभूतिपरिष्रहो दुष्कर इति निर्णयः सुलभ इति भावः। संदेहालंकारः॥

सीतासखस्य सहसा चरणारविन्दभत्तया नते कृतपदा भरतोत्तमाङ्गे ।
आरुख नागमभितो भवती वितेने
मायूरचामरभरं मणिरिंद्रमजाछैः ॥ ८॥

सीतिति । हे मणिपादरक्षे, भवती सीतासखस्य रामस्य चरणारिवन्दात् पादकमलात् सहसा सपिद भक्त्या नते नम्ने भरतस्थोत्तमाङ्गे कृतं पदं यथा सा सती । अनेन मरतिशिरसो गजारोहाधिष्ठरवं प्रतीयते। 'प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं स पादुके चोत्तमनायमू-

र्थनि' इति रामायणे। नागं शत्रुंजयं नाम रामोपवाह्यं गजमारुह्य मणीनां खनिष्ठानां नाना-वर्णरत्नानां रिश्मजालैः किरणसमूहैर्नागमिनतो नागस्योभयोः पार्श्वयोः। 'ततोन्यत्रापि ह-स्यते' इति द्वितीया। मायूरस्य मयूरसंबन्धिनो वर्णनिर्मितस्येति यावत्। चामरस्य वाल-व्यजनस्य भरं गौरवं वितेने कृतवती। शवलाः पादुकारत्निकरणाः नीलकण्ठपिच्छचाम-रत्वेन वर्ण्यन्ते। तथा च गजारोहणे पादुकान्येषां सार्वभौमत्वं न स्फुटीभवति। तेषां पृथक् सिद्धान्यसामान्यचामरसापक्षत्वादिति भावः। अकारणाचामररूपकार्यवर्णनाद्विभाव-नाभेदः। 'अकारणात्कार्यजनमा चतुर्थी स्याद्विभावना' इति लक्षणम्॥

> मूर्झा मुकुन्दपदरक्षिणि विश्रतस्त्वा-माविर्मदस्य रघुवीरमदावलस्य । आमोदिभिः सपदि दानजलप्रवाहै-लेंभे चिराद्वसुमती रुचिरं विलेपम् ॥ ९ ॥

मूर्प्नेति । हे मुकुन्दपदरक्षिणि, त्वां विश्रतः, अत एवाविर्मदस्याविर्भृतदानजलस्य रघुवीरसंविन्धनो मदावलस्य गजस्यामोदिभिः संजातगन्धः । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' इत्यमरः । दानजलप्रवाहैर्मदजलप्रवाहै रुचिरं रम्यं विलेपमालेपनं वसुमती भूमिः वि-राद्दीर्घकालेन भेजे । रामादिप पादुकायां शत्रुंजयभूम्योर्द्दपीतिशयोऽभूदिति भावः । मदजलेरकारणैर्विलेपनहृपकार्यवाद्दीभावनाभेदः ॥

आशाः प्रसाधियतुमम्ब तदा भवत्यां दैवादकाण्डशरदीव समुत्थितायाम् । स्तोकावशेषसिक्ष्ठिलाः सहसा बभूवुः साकेतयौवतिविकोचनवारिवाहाः ॥ १०॥

आशा इति । हे अम्ब, भवत्यां त्विय तदा प्रतिप्रयाणकाछे आशा जनतृष्णा दिश्व । 'आशा तृष्णापि' 'आशाश्व हरितश्व ताः' इत्यमरः । प्रसाधियतुं फलनिष्पत्त्या निर्वर्तियतुं कुमुदकाशादिभिः परिष्कर्तुं चाकाण्डशरदीवासमयप्राप्तशरत्काल इव समु-त्थितायां सत्थां सहसा साकेतसंबन्धिनो यौवतस्यायोध्यासंबन्धिनो युवतीसमृहस्य विलो-चनान्येव वारिवाहा मेघाः स्तोकावशेषाण्यल्पावशेषाणि सलिलानि येषां ते तथोक्ताः । कमूदः । पादुकाप्रतिप्रयाणेऽयोध्यापुरयुवतीनां शोकाश्रूणि निर्मृष्टानीति भावः । श्वेषाङ्ग-कोत्प्रेक्षानुप्राणितरूपकालंकारः ॥

अन्तेवसन्नचरमस्य कवेः स योगी वन्यान्त्रगृह्य विविधानुपदाविशेषान् ।

आतस्थुषीं रघुकुलोचितमोपवाद्यं प्रत्युज्जगाम भवतीं भरतोपनीताम् ॥ ११ ॥

अन्तेचसिन्निति । हे पादुके, अचरमस्य कवेर्वाल्मीकेरन्तेवसन् शिष्यः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यल्जक् । स प्रसिद्धो योगी भरद्वाजऋषिर्वन्यान्वने भवान्कन्दमूलफला-दीन् विविधान्बहुप्रकारानुपदाविशेषानुपदाभेदान्प्रगृद्धा गृहीत्वा भरतेनोपनीतामानीतां रघुकुलस्य रघुवंशस्योचितं योग्यमोपवाद्धां राजयोग्यगजम् । 'राजवाह्यस्त्वौपवाद्धाः' इत्य-सरः । आतस्थुपीमधिरूढवर्तीं प्रत्युज्जगामाधिजगाम । 'रिक्तहस्तेन नोपेयाद्वाजानं देवतं गुरुम्' इति शास्त्रमनुसंदधानस्त्वां प्रत्युद्वतवानिति भावः । पादुकाप्रभावोपपादकस्य महापुरुषभारद्वाजचारित्रस्य वर्णनादुदात्तालंकारः । 'उदात्तमृद्धेश्वरितं श्वाध्यं चान्योप-लक्षणम्' इति लक्षणम् ॥

मातस्त्वदागमनमङ्गलदिशंनीनां साकेतपक्ष्मल्रदृशां चटुलक्षिमृङ्गैः। वातायनानि सहसा शतपत्रितानि जातानि तत्र वदनैर्मणिपादरक्षे॥ १२॥

मातरिति । हे मातः हे अम्ब, हे मणिपादरक्षे, त्वदागमनरूपं मङ्गलं कल्याणं पर्यन्त्यो यास्त्रथोक्तानां साकेतपश्मलदशामयोध्यापुररमणीनां चटुलानि चश्चलान्यक्षीणि नयनान्येव मङ्गा अलयो येषां तैर्वदनैस्तत्र पुरे वातायनानि गवाक्षाः सहसा शतपित्रतानि संजातपद्मानीति । यद्वा शतपत्रवन्ति जातानि । 'तत्करोति' इति णिच् । णाविष्ठवद्भावात् 'विन्मतोर्क्षक्' इति मतुपो छक्, कर्मणि क्तः । पादुकोत्सवप्रेक्षकपौरना-रीवदनसंबन्धाद्भवाषाणां पद्मालंकरणोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । अलंकारवाचकाभावाद्गम्योत्प्रेक्षा, चटुलाक्षिम्हङ्गेरिति रूपणाद्गपकसंकीणां ॥

साकेतसीम्नि भवती मणिपादरक्षे
माङ्गल्यलाजनिकरैरवकीर्यमाणा ।
कीर्त्याः स्वयंवरपतेभेरतस्य काले
वैवाहिकी जननि वहिशिखेव रेजे ॥ १३॥

साकेतिति । हे जननि मणिपादरक्षे, साकेतसीम्ययोध्याभागे काले प्रवेशकाले माङ्गल्यैः श्रुभे साधुभिः । 'तत्र साधुः' इति यत् । लाजनिकरैर्लाजसमूहैरवकीर्यमाणा भवती कीर्लाः यशोरूपायाः स्त्रियाः खयंवरेण लब्धस्य पत्युः प्रियस्य भरतस्य वैवाहि-की विवाहप्रयोजनिका विहिशिखेव ज्वलनज्वालेव रेजे वभा । पादुकायां नीयमानायां भरतेनानपाया सुजन इति कीर्तिर्लब्धेति भावः । रत्नमयपादुकाया वैवाहिकविह्नलोरेप्रेक्षणात्वरूपोरप्रेक्षा ॥

छन्नेन्दुमण्डलवती मणिपादुके त्वं व्याधूतचामरकलापशरत्रसूना । सद्यो बभूविथ समग्रविकासहेतुः साकेतपौरवनितानयनोत्पलानाम् ॥ १४ ॥

छत्रेति । हे मणिपादुके, छत्रं साम्राज्यातपत्रमेवेन्दुमण्डलं चन्द्रविम्वमस्या अ-स्तीति तथोक्ता । व्याधूतानि कम्पितानि चामरकलापा वालव्यजनसमूहा एव शरत्प्रसू-नानि काशकुसुमानि यस्याः सा लम् । सद्यः सपिद साकेतसंविन्धनीनां पौरविनतानां नगरस्रीणां नयनानामेवोत्पलानां कुवलवानां समग्रे पुष्कले विकासे हेतुर्वभूविथ भूतवती । भूधातोर्लिड्मध्यमपुरुषेकवचनम् । पादुकादर्शनेनायोध्यापुरस्रीणामनविधकहषीं ऽभूदिति भावः । पादुकायां शरत्त्वनिरूपणाच्छत्रादाविन्दुमण्डललादिरूपणाचैकदेशविवर्तिरूपक-मलंकारः ॥

प्रैक्षन्त वक्रैर्मणिपादरक्षे शत्रुंजयं शैलिमवाधिरूढाम् । रामाभिमानप्रतिपन्नहर्षेरुत्तानितेरुत्तरकोशलानाम् ॥ १५ ॥ प्रैक्षन्तेति । हे मणिपादरक्षे, उत्तरकोशलास्त्रेशवासिनस्तेषां शैलिमव स्थितं

श्रृज्ञं गजमधिरूढां त्वां रामाभिमानेन रामाभेदाध्यवसायेन प्रतिपन्नः प्राप्तो ह्रषों यैस्तैः । उत्तानितैरूर्ध्वमुखीकृतैर्वकैः प्रैक्षन्त अपस्यन् । प्रेयोलंकारः ॥

> द्रष्टुं तदा राघवपादरक्षे सीतामिव त्वां विनिवर्तमानाम् । आसन्नयोध्यापुरसुन्दरीणामौत्सुक्यलोलानि विलोचनानि ॥ १६॥

द्रष्टुमिति । हे राघवपादरक्षे, तदा विनिवर्तमानां सीतामिव स्थितां त्वां द्रष्टुं प्रेक्षितुमयोध्यापुरसुन्दरीणां विलोचनान्योत्सुक्येनेच्छातिरेकेण लोलानि चश्चलान्यासम्भ्मूवन् । साम्राज्यासाधारणपरिजनपरिबर्द्दवस्वात्पादुकायां सीतासाम्यं सीतामिवेत्युपमा । तयानुप्राणितः प्रेयोलंकारः ॥

आस्थाय तत्र स्फुटबिन्दुनादं स्तम्बेरमं तादृशसंनिवेशम् । अदर्शयस्त्वं पुरमध्यभागे पादावनि त्वत्रणवाश्रयत्वम् ॥ १७ ॥

आस्थायेति । हे पादावनि, त्वं तत्र पुरमध्यभागेऽयोध्याया मध्यदेशे स्फुटा व्यक्ता, विन्दवः सिध्मादिशारीरिवकाराः । 'विन्दुः सिध्मादिशारीरिवकारे' इति नानार्थ-रलमाला । नादा नृहितानि यस्य तम् । अन्यत्र स्फुटो व्यक्तो विन्दुरनुस्वारः प्रणवे यो मकारस्तस्यानुस्वारस्पविन्द्वात्मकत्वम् । ॐ स्वाहेत्यादो हिलं भोनुस्वारः' इति विहितमस्वि तदालम्बयेदमुक्तम् । 'अनुस्वारो ध्रुवो विन्दुर्यष्टिश्वन्द्वाधं उच्यते' इति पाद्यसंहितान्याम् । नादः अर्धमात्रात्मकस्तारस्योपिर श्रूयमाणो ध्वनिविशेषः शास्तसंप्रतिपत्रः प्रणवम-धिकृत्यादास्वस्त्रयेऽपि वेदत्रयात्मकत्वमुक्ताः श्रूयते यावसानेऽस्य नतुर्थो मात्रा सा सोम-

लोकः ॐकारः सा अथर्वणैर्मन्त्रेरथर्ववेदः संवर्तकोऽिमः मरुते विराडेकिर्धिर्माखानिति तौ विन्दुनादौ यस्येति तादशं संनिवेशं गजशास्त्रप्रसिद्धश्चभावयविनिवेशविशिष्टमन्यत्र मातृकाकोशप्रसिद्धलिपिरूपावस्थानविशिष्टं स्तम्बेरमं नागमास्थायारुह्य लत्प्रणवाश्रयलं ल-दीयप्रणवाकाररङ्गविमानाधारलम् । 'विमानं प्रणवाकारं वेदश्कः महाद्धतम् । श्रीरङ्गशायी भगवान् प्रणवार्थप्रकाशकः ॥' इति स्मृतिहिं अदर्शयः दर्शितवती । श्रेषानुप्राणितो निदर्शनाभेदः । 'अपरां वोधनं प्राहुः क्रियया सत्सदर्थयोः' इति लक्षणम् ॥

दशग्रीवस्तम्बरमदलनदुर्दान्तहृदये
विहारस्वाच्छन्द्याद्विशति रष्ट्रिसिंहे वनभुवम् ।
स्ववात्सस्यकोडीकृतभरतशावेव भवती
निरावाधां पादाविन न विजही कोशलगुहाम् ॥ १८ ॥

द्शाप्रीवेति । हे पादाविन, दशप्रीवो रावण एव स्तम्बेरमो गजसस्य दलने पाटने दुर्गन्तमप्रतिवन्धप्रवृत्ति हृद्यं मनो यस्य तिस्मिन् रघो रघुवंशको रामे एव सिंहे ।
अनेन रामस्य महावीरलं व्यज्यते । विहारखाच्छन्यात्कीडायां स्तत्त्रेच्छावत्त्वाद्वनसुवं
विशति सित । भवती खस्य वात्सल्येन दयया कोडीकृतो भरत एव शावः शिशुर्यया
सा सती निरावाधां निरुपद्वां कोशलदेशरूपां गुहां गहरं न विज्ञहानेव न विस्छवत्येव । अत्र पादुकायाः सिंहीलं कोशलदेशस्य दुराधर्षलं च प्रतीयते । पादुकासिंहीस्मतुत्त्या एकदेशविवर्तिरूपकमलंकारः ॥

कैकेयीवरदानदुर्दिननिरालोकस्य लोकस्य य-त्राणार्थे भरतेन भव्यमनसा साकेतमानीयते । रामत्यागसहैरसद्यविरहं रङ्गक्षितीन्द्रस्य त-त्पादत्राणमनन्यतत्रभणितेरापीडमीडीमहि ॥ १९॥

कैकेयीति । भव्यमनसा शुद्धचेतसा भरतेन कैकेय्या वरदानमेव रामविवासन-रूपवरप्रदानमेव दुर्दिनं मेघच्छन्नमहस्तेन निरालोकस्य दर्शनहीनस्य च । 'आलोकौ दर्श-गोइयोतौ' इस्तमरः । लोकस्य जनस्य भुवनस्य च । 'लोकस्तु भुवने जने' इस्तमरः । न्नाणार्थं रक्षणार्थं यत्पदन्नाणं साकेतमयोध्यामानीयते आनीतम् । रामसागस्य राम-विरहस्य सहैः सिहष्णुभिर्जनैरसह्मविरहमविसह्मवियोगम् । रामवियोगादिप पादुका-वियोगो दुःसहः । अत एव पादुकानीतित भावः । अनन्यतन्त्राया आत्माधीनाया भणितेः उक्तेः श्रुतेरिति यावत् । आपीडं शेखरं रङ्गक्षितीन्द्रस्य श्रीरङ्गनायकस्य तत्पादत्राणं इंडीमहि । प्रार्थने लिङ् । प्रेयोऽलंकारः ॥ समुपस्थिते पदोषे सहसा विनिवृत्य चित्रकूटवनात् । अभजत्पुनर्जनपदं वत्सं धेनुरिव पादुके भवती ॥ २०॥

समुपस्थित इति । हे पादुके, भवतीत्वं प्रदोषे प्रकृष्टे रामारण्यगमनरूपे दोषे रजनीमुखे च समुपस्थिते सति संनिहिते सति चित्रकूटवनाद्रामगिरिकाननादार्श्वर्यशिखराद्वनाच सहसा शीव्रं विनिशृत्य धेनुदाँग्व्री गौवत्सिमव पुनर्जनपदं कोशलदेशमभजत प्रीत्या प्राप्तवती । पादुकायाः कोशलेषु निरुपाधिकवात्सत्त्यमिति भावः । धेन्नुसादस्योक्तरमालंकारः ॥

इति श्रीभारद्वाजकुलजलिष्धुधाकरश्रीदेवाचार्यसूतुश्रीनिवासार्यविरचित-श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रपरीक्षायां प्रतिस्थापनपद्वतिः पञ्चमी ॥

अथ अधिकारपरिश्रहपद्धतिः॥

अथास्यां पद्धतौ पादुकायाः कोशलदेशाधिकारपरित्रहे संभावितान्गुणानादाय स्तौति— अधीष्टे पादुका सा मे यस्याः साकेतवासिभिः।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्वमीयत वैभवम् ॥ १ ॥

अधिष्टे इति । सा पादुका मे समाधिष्टे अधिश्वरी भवति । 'अधीगर्थंद्येशां कर्मणि' इति षष्टी । यस्याः पादुकाया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यां साकेतवासिभिवेंभवं विभुत्समन्वमीयत । यस्याः साक्षात्संबन्धित्वेनानुमितम् । सेति पूर्वेणान्वयः । अयं भावः—प्रभुत्वं साक्षात्पादुकानिष्ठमेव तत्संबन्धादामेऽपि संकान्तितवशादभूत् । यदपगमे रामो वनवासी बभूव । तामादाय भरतो विभुरभूत् । अतः पादुकासंबन्धिन प्रतीयमानत्वात्तदसंबन्धिन्यप्रतीयमानत्वाच जपाकुसुमसंनिहितस्कित्येक्तिहित्यवत् पादुकाया अन्यत्र संक्षमितं, पादुकायां तु सांसिद्धिकमिति तदन्वय-ध्यतिरेकदिशिभः साकेतवासिजनैरनुमितमित्यनुमानालंकारः । तदनुप्राणितं 'अधीष्ट' इति प्रेयोलंकारः ॥

मोचितस्थिरचरानयत्ततः कोशलाञ्जनपदानुपासहे । येषु कांश्चन बभूव वत्सरान्दैवतं दनुजवैरिपादुका ॥ २ ॥

मोचितिति । अयत्रतः कर्मज्ञानादिसाधनानुष्ठानयत्रं विनैव मोचिता सूक्ष्मप्रकृत्या त्याजिता निःसंसारीकृताः स्थिराः स्थावराश्चरा जङ्गमाश्च यैस्तान्कोशलाञ्जनपदान् कोशल-वेशानुपास्महे । भगवदुपासनापेक्षयापि कोशलोपासनमेवार्किचन मोक्षहेनुलादादर-णीयमिति भावः । तथात्वे हेनुमाह—येषु कोशलजनपदेषु दनुजवैरिणो रामस्य पादुका कांश्चन वत्सरांश्चनुर्दश वर्षाणि । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । दैवतमाराध-नीया वभूव । पादुकादेवताकलस्य वाक्यार्थस्योपासनं प्रति हेनुत्वात्काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

साम्राज्यसंपदिव दासजनोचिता त्वं रामेण सत्यवचसा भरताय दत्ता । स त्वां निवेश्य चरणावनि भद्रपीठे पृथ्वीं बुभोज बुभुने च यशोविभूतिम् ॥ ३॥

साम्राज्येति । हे चरणावनि, दासजनस्य भृत्यजनस्योचिता सेव्यतया योग्या, अन्यत्रोपभोगहेतुत्या' । सम्राजो भावः साम्राज्यम् । तस्य या संपत्कनकपशुधान्यादि-विभूतिः सेव लं सत्यवचसा रामेण भरताय दत्ता । स भरतस्त्वां भद्रपीठे सिंहासने निवेश्य पृथ्वीं भूमिं बुभोज ररक्ष यशोविभूतिं बुभुजे चानुवभूव च । 'भुजोऽनवने' इति 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इति धातोरवनभिन्नेऽर्थे आत्मनेपदम् । पूर्वार्थे उपमा, उत्तरार्धे समुचयः । 'बहूनां युगपद्भावभाजां गुम्फः समुचयः' इति लक्षणलक्षित-क्रियान्वयप्रतिपादनात्त्योः परस्परनिरपेक्षत्वात्संष्ठिः ॥

भोगाननन्यमनसां मणिपादुके त्वं पुष्णासि हन्त भजतामनुषङ्गसिद्धान् । तेनैव नूनमभवद्भरतस्य साघो-रप्राधितं तदिह राज्यमवर्जनीयम् ॥ ४ ॥

भोगानिति । हे मणिपादुके, त्वद्न्यत्र त्वत्तोऽन्यत्र मनश्चेतो न विद्यते येषां ते तथोक्तानां भजतामाश्चितानामनुषङ्गसिद्धान् अनुषङ्गणाप्रार्थितफलजननसामथ्येंन सिद्धान् वर्जनीयतयोपस्थितान् भोगान् सुखान् भावान् पुष्णासि वर्धयसि । हन्तेति हर्षे । तेनव त्वदीयाप्रार्थितफलजननसामथ्येंनैव साधोः साधुजनस्य भरतस्याप्रार्थितमयाचितं राज्य-मवर्जनीयमस्याज्यमभवदभूत् । नूनमित्युत्प्रेक्षा । ईश्वरः प्रारब्धानुगुण्येन भजतां सुख-दुःखानुभवं विद्धाति । पादुका तु सुखानुभवमेव करोति न तु दुःखानुभवमिति भगवतोऽप्युत्कृष्टा पादुकेति भावः । भजतां पादुकाकर्मृकानुषङ्गिकफलजननेन हेतुना भरतानुषङ्गिकभोगस्य समर्थनात्काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

रामप्रयाणजनितं व्यपनीय शोकं रत्नासने स्थितिमती मणिपादरक्षे । पृथ्वी निजेन यशसा विहितोत्तरीया -मेकातपत्रतिलकां भवती वितेने ॥ ५॥

रामेति । हे मणिपादरक्षे, भवती रक्तासने रक्तमर्यासंहासने स्थितिमती आ-सीना सती पृथ्वीं भूमि सखीमिति योज्यम् । रामस्य रमणस्य प्रयाणेन वनप्रस्था-नेन जनितमुत्पादितं शोकं शुचं व्यपनीय निरस्य निजेन खकीयेन यशसा कीर्सा विहितं कृतमुत्तरीयं संव्यानं यस्यास्ताम् । 'संव्यानमुत्तरीयं स्यात्' इत्यमरः । एकं साम्राज्यसू-चकतया मुख्यमद्वितीयमातपत्रं छत्रमेव तिलकं चित्रकं यस्यास्तां च वितेने कृतवती । रमणवियोगेन दीनाश्रेयसी भूमिनायिका अनादताच्छादनालंकारा पादुकया राज्यशोका-पनोदनाच्छादनालंकारकल्पनादिभिरुपचयेत इति प्रतीयते । उत्तरीयतिलकरूपण-समेतलात्सखीत्यनुक्तेश्वेकदेशविवर्तिरूपकमलंकारः । रामपृथ्वीशव्दै। श्विष्टौ ॥

> रामाज्ञया परवती परिगृह्य राज्यं रत्नासनं रघुकुलोचितमाश्रयन्ती । शुद्धां पदावनि पुनर्भवती वितेने स्वातच्यलेशकलुषां भरतस्य कीर्तिम् ॥ ६ ॥

रामाञ्चयेति । हे पदाविन, रामाञ्चया परविता पराधीना राज्यं राजत्वं परिग्रह्माङ्गीकृत्य रघुवंशयोग्यं रत्नमयमासनमाश्रयन्ती स्वातन्त्रयेण रामाञ्चातिलङ्गनेन हेतुना लेशकल्ल्षामेकदेशकलङ्कितां भरतस्य कीर्ति पुनः ग्रद्धामकल्ल्षां वितेने । पादुकां पुरस्कृत्य
राज्यपरित्राणाद्धरतस्य न पारतन्त्रयहानिनं यशोभङ्गश्चेति भावः । पूर्वे ग्रद्धायाः पश्चात्त्वातन्त्रयेणाकल्ल्षाया भरतकीर्तेः पुनः स्वगुणभूतश्चद्धिप्राप्तिकथनात्पूर्वेरूपमलंकारः । 'पुनः
स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वेरूपमुदाहतम्' इति लक्षणम् ॥

पौलस्त्यवीरवदनस्तवकावसानात्पुष्पाणि दण्डकवनेष्वपचेतुमिच्छोः ।
रक्षाधुरं धृतवती मणिपादुके त्वं
रामस्य मैथिलसुतासहिते प्रचारे ॥ ७ ॥

पौलस्येति । हे मणिपादुके, पौलस्यस्य पुलस्यतनयस्य वीरस्य रावणस्य वदनान्येव स्तवको गुच्छस्तस्यावसानादवसानमुह्दिय आवसानादित्याङ्प्रश्चेषो बोध्यः । अवसानपर्यन्तिमित्यर्थः । 'अपन्नम्याः' इत्युक्तेऽव्ययीभावनिमित्तकोऽभावो न । दण्ड-कवनेषु दण्डकारण्येषु पुष्पाण्यमरपृजोपयुक्तानि खरादिशिरोक्तपाणीति गम्यते । वदनस्तवकेन तुत्यजातीयत्वादपचेतुमाहर्तुमिच्छोः काङ्गतो रामस्य मैथिलस्रतासहिते सीतायुक्ते प्रचारे संचारे सित रक्षाया राज्यपरिपालनस्य धुरं जगदीक्षणभारम् । समासान्तविध्यनित्यत्वात् 'ऋक्षप्रच्धूः' इत्यकारप्रस्ययो न । धृतवती । रामतरपादुकाभ्यामन्यत्र निरुपद्ववत्या राज्यरक्षणशक्तो नास्तीति भावः । प्रेयोऽलंकारः, पूर्वार्धे रूपकमलंकारः, तयोः परस्परनिरपेक्षत्वात्संस्रष्टिः ॥

पादावनि प्रचलचामरवृन्दमध्ये भद्रासनास्तरगता भवती विरेजे ।

भाकीर्णदिव्यप्तिलेले कटके सुमेरो-रम्भोजिनीव कलहायितहंसयूथा ॥ ८॥

पादावनीति । हे पादावनि, प्रचलानां परिचारकजनवीजनेन चबलानां चामरवृन्दानां वालव्यजनानां मध्येऽन्तरा भदासनस्य सिंहासनस्यास्तरसुपर्याततं क्षौमं गता
आश्रिता भवती । आकीणांनि व्याप्तानि दिव्यानि दिविभवानि सिंललानि वस्मिस्तस्मिन् ।
सुमेरोः कनकपर्वतस्य कटके नितम्बे कलहाथितानि कलहं कृतवन्ति, 'शब्दवैर-' इसादिना कृतौ क्यङ्, ततः कर्तरि क्तः । हंसानां यूथानि कुलानि यस्याः सा। अम्भोजिनीव
कमिलनीव रेजे । आसनास्तरणपादुकाचामराणां सुमेरकनकदिव्यगङ्गाजलकमिलनीहंसैविंम्बप्रतिविम्बभावनिर्देशेन यथासंख्यं साहत्यं दृष्टव्यम् । अनेन प्रेक्षकाश्चर्यकारित्वं
व्यज्यते । अम्भोजिनीसाहत्यकथनादुपमालंकारः ॥

मान्ये रघूद्रहपदे मणिपादुके त्वां विन्यस्य विश्रहवतीमिव राज्यलक्ष्मीम् ।

आलोलमक्षवलयी भरतो जटावा-

नालम्ब्य चामरमनन्यमनाः सिपेवे ॥ ९ ॥

मान्य इति । हे मणिपादुके, अक्षवलयी जपवलयवान् जटावान् जटी भरतो मान्ये पूज्ये रघूदृहस्य रामस्य पदे स्थाने सिंहासन इति यावत् । पाद इत्यपि प्रतीयते । विष्र-हवर्ती मूर्तिमतीं राज्यलक्ष्मीमिव त्वां विन्यस्य निवेश्य, आलोलं चवलं चामरमालम्ब्य अनन्यमनाः संस्त्वदेकायतचित्तः सन् सिषेवे सेवितवान् । आराधकोऽलंकारासने भगवत्पादे पादुकां समर्प्यात्मीयं निवेशाक्षवलयेन तन्मन्त्रमावर्तयंश्वामरमालम्ब्य सेवते तद्वदिति गम्यते । समासोक्तिः पूर्वार्षे उत्प्रेक्षा, उत्तरार्षे उदात्तम् । संस्रष्टिः ॥

प्राप्ते दिवं दशरथे भरते विरुक्षे पर्याकुलेषु परमुत्तरकोशलेषु । त्वं चेदुपेक्षितवती क इवाभविष्य-द्वोपायिषुं गुहसखस्य विभोः पृदं तत् ॥ १०॥

प्राप्त इति । हे पादुके, दशरथे दिवं प्राप्ते सित भरते विलक्षे लजावित सित उत्त-रकोशलेषु परं भशं पर्याकुलेषु भयत्र्यमेषु सत्सु त्वसुपेक्षितवती अनादतवती चेद्वहस-खस्य गुहाभिधाननिषादाधिपतेर्मित्रस्य विभोः रामस्य तत्पदं स्थानं गोपायितुं रिक्षतुं पदशब्दश्लेषेण पादुकाया एव पदरक्षकत्वमित्यपि गम्यते । क इव को वा भविष्यत् । न कोपीत्यर्थः । पादुकावदापनरक्षकः कोऽपि नास्तीति भावः । पादुकोत्प्रेक्षासंभावनेन रक्ष-कामावसंभावनात्संभावनालंकारः ॥ श्रातुर्यदम्ब विरहाद्भरते विषण्णे दाक्षिण्यमाश्रितवती मणिपादुके त्वम् । आसीदशेषजगतां श्रवणामृतं त-द्वाचालकाहलसहं विरुदं तदा ते ॥ ११ ॥

भातुरिति । हे मणिपादुके, श्रातू रामस्य विरहाद्वियोगाद्विषणो दुःखिते अरते विषये त्वं दाक्षिण्यं सरलत्वं । 'दक्षिणे सरलोदारों' इत्यमरः । आश्रितवतीति यत्तत्तदा-धिकारपरिप्रहसमयेऽशेषजगतां समस्तलोकानां श्रवणानां श्रोत्राणाममृतं पीयूषवदादरेण भोग्यं वाचालस्य शब्दायमानस्य काहलस्य कांस्यवादित्रविशेषस्य सहमहं विरुद्मसा-धारणोत्कर्षावहिचह्नमासीत् । पादुकाविषण्णजनेषु दाक्षिण्यवती काहलेन तत्रत्या अवाद-यन्तेत्र्यं: । उदात्तमलंकारः ॥

राज्यं तदा दशरथादनु रामतः प्रा
ग्विश्राणया चरणरिक्षणि चीतशोक्षम् ।

तुल्याधिकारभजनेन बभूव धन्यो

वंशस्त्वयाम्ब मनुवंशमहीपतीनाम् ॥ १२ ॥

राज्यमिति । हे चरणरक्षिणि, तदा मनुवंशमहीपतीनां वैवस्ततमनुकुलजातराजानां वंशोऽन्वयः दशरथादनु दशरथादनन्तरं । 'अपपरिवहिरखवः पषम्या' इति बहिःशब्द्योगे पश्चमीसमासविधानाज्ञापकात्क्रचिद्न्यत्रापि पश्चमी भवतीत्यनुशब्दयोगेऽपि पश्चमी । अत एव 'कार्तिक्याः प्रभृत्याप्रहायिणीमासे' इति पातजलभाष्यम् 'पुराणपत्रापगमाद्वन्तरम्' इति कालिदासप्रयोगश्चोपपद्यते । यद्वा 'ततः पश्चात् संस्यते ध्वंस्यते च' इति पातज्ञलभाष्यात्पश्चाद्यंकशब्दप्रयोगेऽपि कवित्पश्चमी जायते । रामतः प्राक् । आद्यादित्वात्तसिः । राज्यं वीतखेदमपेतथमं यथा तथा विश्वाणया त्वया तुल्याधिकारस्यकराज्यप्रभुत्वस्य भजनेन धन्यो वभूव सुकृती वभूव । 'सुकृती पुष्यवान्धन्यः' इत्यमरः । स्वतःसिद्धस्य मनुवंशप्रभावस्य पादुकासंनिधानेनोत्कर्षकथनादनुगुणाल्कंकारः । 'प्राविसद्धस्यगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधः' इति लक्षणात् ॥

वर्षाणि तानि वृषलो न तपांसि तेपे बालो न कश्चिदपमृत्युवशं जगाम । राज्ये तवाम्ब रघुपुङ्गवपादरक्षे नैवापरं प्रतिविधेयमभूत्रसक्तम् ॥ १३ ॥

वर्षाणीति । हे अम्ब रघुपुङ्गवपादरक्षे, तव राज्ये त्वत्कर्तृकराजकर्मणि सति तानि वर्षाण चतुर्दश वर्षाणि। अल्पन्तसंयोगे हितीया। वृषलः श्रहस्तपांसि न तेपे न तप्तवान्। न कृतवानित्यर्थः । 'तपस्तपःकर्मकस्यंव' इति तपतेः कर्मवद्भावादात्मनेपदम् । कश्चिदपि बालो मृत्युवशं यमाधीनत्वं न जगाम न ममारेत्यर्थः । अपरं लवणासुरवाधादिकमन्य-रप्रतिविधेयं निरसनीयं प्रसक्तं नाभूत् । तादशप्रसक्तिरेव नासीदित्यर्थः । उदात्तालं-कारभेदः । रामराज्ये शृद्धतपोत्राद्मणवालमरणलवणासुराद्युपद्रवप्रसक्तिरस्ति, पादु-काराज्ये तु न तादशप्रसक्तिरिति रामादिष पादुकाधिकारे उत्कृष्टे सित् व्यतिरेको व्यज्यते इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

विश्वं त्वदाश्रितपदाम्बुजसंभवायां
यस्यां प्रतिष्ठितमिदं मणिपादरक्षे ।
आसीदनन्यशरणा समये यथावत्सापि त्वया वस्नुमती विहितप्रतिष्ठा ॥ १४ ॥

विश्वमिति । हे मणिपादरक्षे, विश्वमिदमयं प्रपन्नस्त्वयाश्रिते पदाम्बुजे हरिच-रणसरोजे संभव उत्पत्तिर्यस्यास्त्याम् । 'पन्न्यां भूमिः' इति श्रुतेः । यस्यां भूम्यां प्रतिष्ठितमभूत् । समये रामारण्यगमनकाले अनन्यशरणा त्वदन्येतरकक्षद्दीना सा वसुमती भूमिरपि त्वया यथावद्विहिता कृता प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्याः सासीदभूत् । हरि-चरणहपलत्संबन्धिसंबन्धेन विश्वाधारकलं भूम्या नान्यथा। अत एव प्रयाणसमये लया धृतेति भावः । गृहीतमुक्तरीत्युक्तरेकावल्यलंकारः ॥

प्रायेण रामिवरहव्यथिता तदानी-मुत्सङ्गमाश्रितवती तव राज्यलक्ष्मीः । तामेव देवि ननु जीवियतुं जलादी-मङ्गीचकार भवतीं भरतोपनीताम् ॥ १५॥

प्रायेणेति । ननु देवि, निन्वसामञ्जणे । 'विस्मयामञ्जणे ननु' इस्समरः । तदानीं राज्यलक्ष्मीः राज्यश्रीः रामस्य विरहेण वियोगेन व्यथिता विमोहिता सती तवोत्सङ्गमङ्ग-माश्रितवती प्राप्तवती प्रायेण भूयसा हेतुना । उत्कटकोटिकसंशयरूपोत्प्रेक्षाव्यक्रकोऽयं शब्दः । तदुक्तम् 'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमिस्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दै-रिवशब्दोऽपि तादशः' इति । यथा काचिद्विरद्वती मोहात्कस्याश्चिदुत्सङ्गेऽवशा पवेत्तये-हापीति गम्यते । तां राज्यलक्ष्मीं जीवियतुमेव सप्राणियतुमेव भवती लं भरतेनोपनीतां भरतेन भक्त्योपनीतामाश्रितां जलाद्रौं हिमजलादिसिक्ताम् । 'धिवत्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपो व्यजनं च तत् । जलाद्रौं स्यालेब्बनाद्रम्' इति वैजयन्ती । उशीरकृततालवृन्तमङ्गीचकार वीजनायाभ्युपगतवती । प्रायेणेस्वत्राध्युत्प्रेक्षाद्योतनायोपयुज्यते तालवृत्ताङ्गीकारः राज्यलक्ष्मीजीवनहेतुतयोत्प्रेक्ष्यते । अनया च राज्यलक्ष्म्याः रामविमोहात्पादुकाङ्गपातोत्प्रेक्षो-पलभ्यते इसङ्गाङ्गीमावेन संकरः । ततश्च पादुकायाः परमक्षणा व्यज्यते ॥

वीरव्रतप्रणयिनि प्रथमे रघूणां
पासे चिराय भरते व्रतमासिधारम् ।
त्यक्त्वा पदावनि तदा विविधान्विहारानेकासिकाव्रतमपूर्वमवर्तयस्त्वम् ॥ १६ ॥

चीरेति । हे पादाविन, तदा रघूणां प्रथमे श्रेष्ठे रामे वीराणां युद्धोत्साहिनां संवनिधिन वर्ते प्रणयिनि राष्ट्रनहत्वा न निवर्तिष्ये इस्तेवंस्पे प्रणयिनि प्रेमशालिनि सित
भरते चिराय दीर्घकालमासिधारं खङ्गनेमिसंविध वर्त प्राप्ते सित यथा खङ्गवाराङ्गत्तिनैटः शिक्षावशात्सावधानो भवति तथा भरते दास्यवृत्तिनियमवतीस्थः । सं विविधानिवहाराननेकप्रकारलीलासंचारान् स्वन्त्वा अपूर्वे पूर्वेरननुष्ठितमेकासिकायामचाङ्गर्थेन
स्थित्यां व्रतमेवं तिष्ठामीति नियमपरिप्रहमवर्तयः अनुष्ठितवती । पादुकावतस्यान्यत्ववर्णनाद्भदकातिशयोक्तिः । रामभरताववनुष्ठितचरमेवं व्रतमनुष्ठितवन्तौ । समननुष्ठितवरमेव व्रतमनुष्ठितवतीति व्यतिरेकः ॥

काकुत्स्थपादविरहप्रतिपन्नमौनां निस्पन्दतामुपगतां मणिपादरक्षे । आश्वासयन्निव मुहुर्भरतस्तदानीं शीतैरवीजयत चामरमारुतैस्त्वाम् ॥ १७ ॥

काकुत्स्थेति । हे मणिपादरक्षे, भरतः काकुत्स्थपादयोः रामचरणयोः पूज्यस्य रामस्थेत्थि प्रतीयते । विरहेण वियोगेन प्रतिपन्नमौनां प्राप्तिनयमाम् । दुःखादनालपन्ती-मिति यावत् । निस्पन्दतां निश्चलभावमुपगताम् । एकत्रैवासीनामिति यावत् । लामा-श्वासयन्निव श्रमापनयेन समुद्वोधयन्निव । शीतौईमजलादिसंपन्नशैल्थेश्वामरमारुतैर-वीजयत् वीजितवान् । वीजयतिश्वौरादिकोऽन्यो धातुरुन्नेयः । 'वहुलमेतन्निदर्शनम्' इति सूत्रात् । उन्नीतश्च कविकल्पद्वमे 'वीजयतु कविजनः' इति । उपचाररूपं चामर-वीजनमाश्वासनं इत्युत्प्रेक्थते ॥

यत्र कचिद्धिहरतोऽपि पदारिवन्दं
रक्ष्यं मया रघुपतेरिति भावयन्त्या ।
निःशेषमेव सहसा मणिपादरक्षे
निष्कण्टकं जगदिदं विदधे भवत्या ॥ १८ ॥

यत्रेति । हे मणिपादरक्षे, यत्र क्रचिद् यत्र क्रुत्रापि राज्ये वा वने वा विहरतो रष्ठुपतेः रामस्य पदारविन्दं चरणकमलं मया रक्ष्यं पालनीयमिति भावयन्त्या चिन्तयन्त्या भवत्या (देशेऽधिकृतया) इदं जगित्रःशेषमेव निरवशेषं यथा तथैव निष्कण्टकं क्षुद- शत्रुहीनं पदवेधकसूच्यवरहितं च विद्धे विहितम् । 'सूच्यवे श्रुदशत्री च रोमहर्षे च कण्डकः' इत्यमरः । अधिकारपरिप्रहेण पादुकया श्रुदशत्रवः सर्वत्र निराकृताः । तिवराकरणमेव श्वेषेण सूच्यव्रनिराकरणत्वेनाध्यवसायः । सर्वत्र रामपादरक्षणार्थ-त्वेनोत्प्रेक्यते ॥

रामं त्वया विरहितं भरतं च तेन त्रातुं पदाविन तदा यदभूत्पतीतम् । रामानुजस्य तव चानु जगत्समस्तं जार्गीत तेन खळु जागरणत्रतेन ॥ १९ ॥

रामसिति । हे अम्ब हे मातः पादाविन, त्वया विरहितं वियुक्तं राममरण्यगमनकाले पादुकयोः रामेण भरताय दत्तलादिति भावः । तेन रामेण विरहितं वियुक्तं भरतं
च त्रातुं रिक्षतुं तदा त्विधिकरणकाले रामानुजस्य लक्ष्मणस्य तव च प्रतीतं
प्रसिद्धं यज्ञागरणमभूतेन जागरणव्रतेन निद्दाक्षयनियमेन सावधानतानियमेन च ।
'नियमो व्रतमली स्यात्' इत्यमरः । समस्तं जगज्ञागर्ति । निर्वाधं वर्तत इत्यर्थः ।
पादुकाविषये जागरणव्रतशब्देन लक्षणया अधिकारोपयुक्तं सावधानत्वं बोध्यते ।
लक्ष्मणविषये तु निद्दाक्षयो बोध्यते । 'तं जाप्रतमदम्भेन भ्रातुरर्थाय लक्ष्मणम्' इति
रामायणे । पादुकालक्ष्मणयोजागरणव्रतेन कारणेन जगज्ञागरणकथनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः । अतीतस्य जगज्ञागरणस्याद्याप्यनुभूयमानत्वकथनाद्वाविकमलंकारश्च ।
'भाविकं भूतभान्यार्थसाक्षात्कारस्य वर्णनम्' इति लक्षणम् ॥

अन्तःपुरे परिजनेः समयोपयातै-रभ्यर्चिता भवति या विनयोपपन्नैः।

सा कोशलेश्वरपदावनि भूपतीनां संघट्टनं मुकुटपङ्किभिरन्वभूस्त्वम् ॥ २० ॥

अन्तः पुर इति । हे कोशलेश्वरपादावनि, या लमन्तः पुरे गुद्धान्ते समयोपयातै-स्तत्तद्वाजोपचारकालगतै विनयोपपनैः परिजनैः परिचारकैरभ्यांचेता पूजिता भवसि सा त्वं भूपतीनां राज्ञामन्वहं प्रणमतां मुकुटपिक्किभः संघट्टनं दृढघट्टनमन्वभूरतु-भूतवती । अन्तः पुरपरिजनपरिचरणयोग्यसुकुमारत जुरपि पादुका जगद्रक्षणाय ता-दृशराजसमूद्द मुकुटसंघट्टनमपि सोढवतीति भावः । सुकुमाराया अननुरूपसंघट्टन-घणनाद्विषमालंकारः ॥

प्राप्याधिकारमुचितं भुवनस्य गुप्त्ये भद्रासनं भरतवन्दितमाश्रयन्त्या ।

मध्येऽवतीर्णमिव माधवपादरक्षे मातस्त्वयापि मनुवंशमहीपतीनाम् ॥ २१ ॥

प्राप्येति । हे माधनपादरक्षे, भुननस्य गुप्त्यै रक्षणाय उचितं योग्यमधिकारं कोशलदेशप्रभुत्वं प्राप्य भरतेन वन्दितं भद्रासनमाश्रयन्त्या त्वयापि मनुवंशमहीपतीनामिक्षाकुप्रभृतीनां मध्येऽवतीणीमिव यथा विष्णुना जगद्रक्षणाय मनुवंशेऽवतारः कृतस्तथा त्वयाप्यवतारः कृत इत्यर्थः । पूर्वे पादुकायास्तुल्याधिकारयोगानमनुवंशमहीपतीनां पुष्पकृत्त्वमुक्तमिदानीं तु विष्णोरिव पादुकाया मनुवंशावतार उत्प्रेक्ष्यत इति
न पौनक्त्त्यम् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

राजासने रघुकुलोद्वहपादरक्षे

नीराजनं समभवत्समयोचितं ते ।
श्वाघावशेन बहुशः परिघूणिताभिः
सामन्तमौलिमणिमङ्गलदीपिकाभिः ॥ २२ ॥

राजेति । हे रघुकुलोद्गहस्य रामस्य पादरक्षे, श्वाघावशेन स्वदीयकल्याणगुणाभिनन्द्वनवशेन बहुशो बहुवारम्। 'संख्यैकवचनाचवी सायाम्' इति शस् प्रख्यः। परिघूणिता-भिर्भ्रमिताभिः सामन्तानां संनिहितदेशनृपाणां मौलिमणय एव दीपिकास्ताभिः। ते तव राजासने सिंहासने समीपे समयोचितमधिकारपरिप्रहकालानुगुणं नीराजनमारातिंक समभवत्। राज्ञां श्वाघाशिरोघूर्णनानुषक्ततेजः प्रचुररस्निकरी टघूर्णनं प्रथममधिकृतायाः पादुकायाः नीराजनत्वेनो स्त्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा रूपकसंकीणी॥

पृथ्वीपतीनां युगपत्किरीटाः प्रत्यर्थिनां प्राणितुर्माथनां च । प्रापुत्तदा राघवपादरक्षे त्वदीयमास्थानिकभद्रपीठम् ॥ २३ ॥

पृथ्वीपतीनामिति । हे राघवपादरक्षे, प्रत्यर्थिनां परिपन्थिनां प्राणितुं जीवितुम-शिंनां याचमानानां च पृथ्वीपतीनां राज्ञां किरीटाः युगपत् एकदा तदा अधिकारकाले त्वदीयमास्थाने भवमास्थानिकं पादपीठं चरणनिक्षेपधिष्ण्यं प्रापुः प्राप्तवन्तः । पादुका-धीनेन भरतेन निहतानां शत्रूणां किरीटानां पादपीठे निक्षेपात् जीवितार्थिकिरीटानां प्र-णामेन पादपीठसंबन्धाच युगपत्पादपीठप्राप्तिरिति भावः । सहोक्तिरलंकारः । 'सहोक्तिः सहभावश्रेद्वासते जनरक्षनः' इति लक्षणात् ॥

प्रणम्य रङ्गेश्वरपादरक्षे दूरोपनीतैरुपदाविशेषैः । सभाजयन्तिसा तदा समायामुचैस्तरामुत्तरकोशलास्त्वाम् ॥ २४ ॥ प्रणम्येति । हे रङ्गेश्वरस्य पादरक्षे, तदा सभायामास्थाने उत्तरकोशलास्तिष्ठा जनाः प्रणम्य दूरोपनीतैः दूरदेशाहतैः (अनेनातिदुर्लभत्नं सूच्यते) उपदाविशेषैरप- हारभेदैः । उचैस्तराम् । 'किमेत्तिष्ठव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे' इति तरबन्तादामुप्रस्ययः । पूर्वेभ्योऽप्युत्कर्षेण सभाजयन्ति स्म प्रीत्या पश्यन्ति स्म । 'सभाज प्रीतिदर्शने(नयोः)' इति धातुश्रीरादिकः । 'लट् स्मे' इति भूते लट् । उदात्तालंकारः ॥

अपावृतद्वारमयन्निताश्चं रङ्गेशपादावनि पूर्वमासीत्।

त्वया यहच्छासुखसुप्तपान्धं रामे वनस्थेऽपि पदं रघूणाम् ॥ २५ ॥ अपाञ्चतित । हे रहेशपादावनि, पूर्वे तवाधिकारात् प्राग् दशरथनिर्याणानन्तरं रघूणां पदं कोशलजनपदरूपमपावृतद्वारमपिहितप्रतीहारम् । 'लीद्वाद्वारं प्रतीहारः' इस्स्यः । अयित्राताश्वमसंयततुरगं चासीत् । नियामकाभावादिति भावः । त्वया तु रामे वनस्थेऽपि यहच्छ्या सुखसुप्तपान्थं खच्छन्दसुखशिवतपथिकमासीदिखनुषद्गः । लभ्यधिकृताथामराजकत्वनिमित्तमयं नास्ति । पूर्वे खराजकत्वया भीरूणां खखरक्षाव्याप्तत्वेन राजकार्यानादरात् द्वारवन्धनादिप्रसिक्तनीसीदिति भावः । दशरथनिर्याणानन्तरं विकृतस्य राज्यस्य पादुकया यथापूर्वमनस्थापनात् पूर्वेरूपमलंकारः । 'पूर्वावस्थानुवृत्तिख विकृते सति वस्तुनि' इति लक्षणा ॥

अनन्यभक्तिर्मणिपादुके त्वामम्यर्चयन्दाशरथिर्द्वितीयः ।

विकल्प्यमानः प्रथमे न कीत्यां वन्दाः स्वयं व्योमसदां बभूव ॥ २६॥ अनन्येति । हे मणिपादुके, अनन्यभक्तिस्त्वदेकभक्तिः साधनान्तरफलान्तर-रिहतो मुमुक्षरपीति गम्यते । द्वितीयो दाशरिथः भरतः त्वामभ्यर्चयन् पूज्यन् कीर्त्या यशसा प्रथमेन ज्येष्ठेन रामेण विकल्प्यमानस्तुल्यत्या ज्ञायमानः परमसाम्यप्रथां प्राप्त इति गम्यते । व्योमसदां देवानां स्वयमात्मना (हेत्वन्तरमनपेक्ष्य) वन्त्यश्च वभूव । 'द्रवन्ति देत्याः प्रणयन्ति देवाः' इति भागवतस्थदेववन्यत्वं प्रतीयते । द्वितीयोऽपि पादुकार्चनात् प्रथमसाम्यं सर्वदेववन्यत्वं च प्रापत्युक्तया काव्यलिङ्गमलंकारः । पादुकायाः परमसाम्यायापादनलक्षण(म्)भगवत्साम्यं व्यज्यते ॥

अरण्ययोग्यं पदमस्प्रशन्ती रामस्य राज्याईपदे निविष्टा ।

आस्थाननित्यासिकया निरास्थः स्वर्गोकसां स्वैरगतेर्विघातम् ॥ २७ ॥ अरण्येति । हे पादुके, अरण्ययोग्यं वनाई रामस्य रामचन्द्रस्य पदं चरणमस्पृशन्ती अगृहन्ती राज्याईपदे सिंहासने निविष्टा स्थिता लं आस्थाननित्यासिकया समायां नित्यवृत्या खर्गोकसां देवानां स्वैरगतेः स्वेच्छासंचारस्य विघातं प्रतिवन्धं राक्षसादिकृतं निरास्थः निराकृतवती । निर्पूर्वात् 'अस्र क्षेपणे' इति धातोर्छेङि मध्यमपुरुषस्यैकवचने 'अस्यतिवक्ति-ख्याति' इत्यादिना अङ् 'अस्यतेस्थुक्' । वनसंचारसाध्यगतिप्रतिवन्धनिरसनस्य स्वासिका-साध्यत्ववर्णनाद्विभावनाभेदः । रामाद्वयतिरेको व्यज्यते ॥

राजासने चेद्भवती निषण्णा रक्नेशपादावनि तन्न चित्रम् । यत्राधिरूढाः कमशः पुरा त्वामुत्तंसयन्ते रघुसार्वभौमाः ॥ २८॥ राजासन इति । हे रङ्गेशपादावाने, राजासने सिंहासने भवती निषण्णेति यत्तन्न वित्रम्। यत्र राजासने क्रमशः आनुपूर्व्येणाधिरूढा रघुवंशजाः सार्वभौमाः लामुत्तंसयन्ते पुरा शिरसा वहन्ति स्म। 'तसि अलंकारे' उत्पूर्वश्चौरादिकः। 'पुरि छङ्चास्मे' इति पुराशब्दयोगे भूते लट्। तत्रेति पूर्वेणान्वयः। सर्वपृष्वीश्वरशिरोधतायास्तव कैमुतिकन्यायेन सिद्धा तदासनस्थितिनीद्धतेत्युक्तया काव्यार्थापत्तिरलंकारः। 'कैमुल्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरलंकारः । 'कैमुल्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्ति-रिष्यते' इति लक्षणम्॥

भद्रासनं चेत्परिवृत्तमासीद्देवि क्षणं दक्षिणतो मुखं ते ।
कथं भवेत्काञ्चनपादरक्षे रामस्य रक्षोमृगयाविहारः ॥ २९ ॥

भद्रासनमिति । हे देवि काश्चनपादरक्षे, ते तव भद्रासनं सिंहासनं क्षणं दक्षिणतो वर्तमानं मुखं पुरोभागो यस्य तत् सत् परिवृत्तमासीत् चेह्क्षिणपार्थाभिमुखं भवेद्यदि तिर्हि रामस्य रक्षः मु राक्षसेषु मृगयाविहारः आखेटकीडा भगवल्लीलाविषयत्वेन संरम्भविषयलं व्यज्यते । कथं भवेत् । न कथमपील्पर्थः । असंभावित इति भावः । 'अनवकृत्यमर्षयोरिकंवृत्तेऽपि' इति लिङ् । यद्यपि आसीदिल्यत्र 'हेतुहेतुमतोः' इति लिङः प्राप्तिस्तिभित्तकल्डक्थ वा तथापि 'विभाषा धातौ' इत्यतः विभाषानुवृत्तेर्व्याख्यानात् लिङभावे लङ् । अत एव 'भाष्यं चेद्यवृणोत्' इति व्यासाचार्यप्रयोगः । एतेन 'सीतेव चेत्त्वमिप साहसवृत्तिरासीः' इत्यादि व्याख्यातम् । अत्र पादुकाया आभिमुख्यमात्रेण शत्रुनिरासानिरितिशयप्रतापो व्यज्यते । पादुकाभिमुख्यहेतुना तर्कितेन राक्षसमृगयाविहाराभावोहनात् संभावनालंकारः । 'संभावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये' इति लक्षणम् ॥

यावत्त्वया राघवपादरक्षे जिगीषिता राक्षसराजधानी।

मालेव तावलुलिता मदान्धेरुद्यानशाखामृगयूथपैस्ते ॥ ३०॥ यावदिति । हे राधवपादरक्षे लया यावत यदैव राक्षमगजधानी व

याविदिति । हे राघवपादरक्षे, लया यावत् यदैव राक्षसराजधानी लङ्का जिगीषि-ता जेतुमभीप्सिता तावत् तदैव मदान्धेर्देपेण कृत्याकृत्यपराङ्मुखैः ते तव उद्यानशाखाम्-गयूयपैः आरामवानरश्रेष्ठैः विधेयतातिशयेन सुप्रीवादीनामुद्यानवानरलमुत्प्रेक्ष्यते । मालेव छलिता उपद्वता। 'छल विलोडने' इति धातोः कर्मणि क्तः। पादुकाजयेच्छामात्रेण लङ्कोप-द्रववर्णनात् चपलातिशयोक्तिरलंकारः हेत्त्प्रेक्षासंकीर्णः। 'चपलातिशयोक्तिः स्थात्कार्ये हेतुप्रसक्तिजे' इति लक्षणम् । मालेवेत्युपमासंसृष्टिरिप ॥

महीक्षितां राघवपादरक्षे भद्रासनस्थां भवतीं स्प्रशन्तः । पूर्व तथात्वे नियतेऽपि भूयः कल्याणतामानशिरे किरीटाः ॥ ३१ ॥

महीक्षितामिति । हे राघवपादरक्षे, भद्रासनस्थां भवतीं सिंहासनस्थां लां स्पृशन्तः। प्रणामेनेति भावः । महीक्षितां राज्ञां किरीटाः पूर्वे प्रणामतः प्राक् तथात्वे कल्याणत्वे सुवर्णल इति यावत् । नियतेऽपि अविनाभूतेऽपि भूयः पुनः कल्याणतां शुभतां आनशिरे प्राप्ताः। 'अग्रङ् व्याप्तौ' इति धातोर्लिट्। राज्ञां हेमिकरीटाः पादुकासंवन्धाच्छुभा वभूनुरिति

भावः । कल्याणानामेव सतां भूयः कल्याणत्वोत्त्यानुगुणालंकारः । 'प्राविसद्धखगुणोत्क-र्षोऽनुगुणः परसंनिधेः' इति लक्षणम् ॥

अनिच्छतः पाण्डुरमातपत्रं पित्रा वितीर्णं मणिपादरक्षे । आसीत्त्वदर्थं विघृतेन तेन छाया समग्रा भरतस्य मौलौ ॥ ३२ ॥

आनिच्छत इति । हे मणिपादरक्षे, पित्रा दशरथेन वितीर्णे दत्तं पाण्डरं श्वेतमातपत्रं छत्रमनिच्छतो भरतस्य मौलौ शिरिस लद्ये विश्वतेन तेन पाण्डरातपत्रेण समप्रा पर्याप्ता छाया शोभा अनात्पश्च आसीत्। 'छाया लनातपे कान्तौ' इति विश्वः । छत्रं निवारयतोऽपि भरतस्य तत्फलमूलभूतच्छायावाप्तेर्विरुद्धयोत्तया असंगतिरलंकारः छायाशब्दश्चे- पसंकीर्णः । 'अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिश्च सा' इति लक्षणात् ॥

पादुके रघुपतौ यद्दच्छया प्रस्थिते वनविहारकौतुकात् । आधिराज्यमधिगम्यते युवामक्षतं वसुमतीमरक्षतम् ॥ ३३ ॥

पादुके इति । हे पादुके, संबोधनद्विवचनम् । रघुपतौ रामे यदच्छया खच्छन्देन वने विहारकौतुकात् वनकीडनेच्छया प्रस्थिते सति ते प्रसिद्धे युवामाधिराज्यं सार्वभौमल-मधिगम्य प्राप्य वसुमतीमक्षतमनुपहतं यथा तथा अरक्षतं रक्षितवस्यौ स्तः । 'रक्ष पालने' लङ् मध्यमपुरुषद्विवचनम् । दशरथानन्तरं क्षतरक्षाया भूमेः पुररक्षकस्त्रपादनात् पूर्वरूपालंकारः । 'पुनः खगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपसुदाहृतम्' इति नक्षणात् ॥

रघुवीरपदानुषङ्गमात्रात्परिबर्हेषु निवेशिता यदि त्वम् ।

अधिकारिदने कथं पुनस्ते परिवारास्तव पादुके वभूवुः ॥ ३४ ॥

रघुवीरेति । हे पादुके, लं रघुवीरस्य रामस्य पदानुषक्षमात्रात् पदसंबन्धेनैव स्थानसंबन्धेनैव परिवर्हेषु छत्रचामरादिपरिच्छदानां मध्ये निवेशिता यदि तत्साधारण्येन ज्ञाता यदीति यावत् । तिहं अधिकारदिने राज्यरक्षणकाले ते परिवर्हाः कथं पुनः कथं वा तव परिवाराः परिच्छदा बभूतुः । भगवत्परिवर्हाणामेव पादुकापरिवर्हेलाद्भगवत्समाया-स्तस्यास्तत्पदसंबन्धो न परिवर्हसाधारण्यप्रयोजक इति भावः । पूर्वोक्तसंभावनालंकारः ॥

पुरुषार्थचतुष्टयार्थिनीनां परिषत्ते महिता वसिष्ठमुख्यैः । क्रयविकयपत्तनं प्रजानामभवत्काश्चनपादुके तदानीम् ॥ ३५ ॥

पुरुषार्थेति । हे काश्चनपादुकें, तदानीमधिकारकाले वसिष्ठमुख्यैवंसिष्ठवामदेवादिभिः महिता पूजिता यद्यपि 'मितवुद्धिपूजार्थेम्यश्च' इति 'मह पूजायाम्' इति धातोर्वर्तमाने कः 'कस्य च वर्तमाने' इति षष्ठीप्राप्तेः कथं वसिष्ठमुख्यैरिति तृतीयिति तथापि तेनेल्यधिकृत्य 'उपज्ञाते' इति तृतीयान्तादुपज्ञाते प्रत्यविधानात् तृतीयापि समुचीयते । अतोऽत्र न तृतीयानुपपत्तिः । ते तव परिषद् गोष्ठी पुरुषार्थानां धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुष्ट्यमर्थयन्ते याद्यासां प्रजानां क्रयविकययोर्प्रहणवितरणयोः पत्तनं नगरमभवत् । प्राक्तनराजपरिषदपे-

क्षया पादुकापरिषदः सकलपुरुषार्थंबोद्धृबोधयित्रजनपूर्णत्वेन व्यतिरेको व्यज्यते । अत्र परिषदः पत्तनत्वेन परिणतायाः क्रयविकयान्वयोक्तया परिणामालंकारः । 'परिणामः क्रियार्थंश्वेद्विषयी विषयात्मना' इति लक्षणात् ॥

मनुजत्वतिरोहितेन शक्ये वपुषैकेन विरोधिनां निरासे । अभजद्भरतादिभेदमीशः स्वयमाराधयितुं पदावनि त्वाम् ॥ ३६ ॥

मनुजत्वेति । हे पदाविन, मनुजलितरोहितेन मनुष्यलाच्छादितेन एकेन वपुषा विरोधिनां राक्षसानां निरासे शक्येऽपि ईशः श्रीरङ्गनाथः लां खयमात्मना आराधितुमर्व-यितुं भरतादिभेदमभजत् । एकस्यैव शक्तस्य भगवतः भरतशत्रुघादिरूपेण बहुधावतार-पादुकार्चनायैवेत्युत्प्रेक्ष्यते । तथा च प्रेयोऽलंकारो व्यज्यते ॥

मगधाङ्गकलिङ्गवङ्गमुख्यान्विमतात्रन्ध्रगवेषिणः ससैन्यान् । रघुपुङ्गवपादुके विजिग्ये भरतः शासनमुद्रहन्भवत्याः ॥ ३७ ॥

मगधिति । हे रघुपुङ्गवपादुके, भरतः भवत्यास्तव शासनमाज्ञामुद्रहन् सन् मगधाः अङ्गाः किल्जाः वङ्गास्तत्तद्देशाधिपतयो मुख्या येषां तान् रन्ध्रमुपद्रवावकाशं गवेषियतुं मागितुं शीलं येषां तान् ससैन्यान् सेनया सहितान् विमतान् शत्रून् विजिग्ये जितवान् । 'जि जये' जयतेर्लिट् 'विपराभ्यां जेः' इत्यात्मनेपदम्, 'संक्षिटोर्जेः' इति कुत्वम् । अत्र शासनमुद्रहिति विशेषणस्य विमतजेतृत्वाभित्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः ॥

अनितरवहनीयं मित्रमुख्यैर्यदा त-त्त्विय विनिहितमासीत्सूर्यवंशाधिराज्यम् । रघुपतिपदरक्षे रत्नपीठे तदानीं श्रियमिव दहशस्त्वां सादरं लोकपालाः ॥ ३८॥

अनितरेति । हे रषुपतिपदरक्षे, यदा मित्रमुख्यैः सुमन्त्रप्रभृतिभिः अनितरवहनीयं त्वदन्येन वोद्धमशक्यं तत् प्रसिद्धं सूर्यवंशस्य आधिराज्यं सार्वभौमकृत्यं त्विय विनिहितं निक्षित्रमासीत तदानीं लोकपालाः देवराजाश्च त्वां रक्षपीठे श्रियमिव सादरं दहशः।

इवशब्द उत्प्रेक्षाव्यञ्जकः स्मृत्यलंकार उत्प्रेक्षालंकारसंसृष्टः ॥

परिहृतदण्डकाध्वगमनं पदरक्षणि त-त्परिणतविश्वसंपदुद्यं युवयोद्धितयम् । रघुपतिभद्रपीठमधिरुद्धं तदा,विद्धे व्यपगतवैरिभूपनिलयं वसुधावलयम् ॥ ३९॥

परिस्तिति । हे पादुके, इति द्विवचनान्तं संबोधनमुपस्कार्ये तदा अधिकारकाले परिहृतं त्यक्तं दण्डकाध्वनः कर्मणो गमनं येन तत् भरतेन प्रत्यानीतमिति यावत् । पदस्य

चरणस्य स्थानस्य रक्षणमस्यास्ति तथोक्तम् । 'अत इनिठनौ' इतीनिप्रस्यसः । परिणतः परिपक्षः विश्वेषां संपदुदयः यस्य तत् । पदरक्षिणीति पाठे तु स्वाक्षयायोष्या-स्थानरक्षणशीले भरते विषये परिणतः विश्वेषां संपदामुदयो यस्येति बोध्यम् । न तु संयुद्धिः। युवयोरिस्यनुपपत्तेः तत्प्रसिद्धं युवयोद्वितयम्। 'द्वयोरवयवयोः समाहारः'। रष्ठपतेः भद्रपीठं कर्माधिरुद्ध वस्रुधावलयं भूमण्डलं कर्म व्यपगता नष्टा वैरिभूपानां निलया निवासा यसिन् तथाविधं विदधे कृतवत्(वान्)। अत्राङ्गीकृतारण्यगमनाद्रामादिप पादुकायाः प्रजासु दया व्यज्यते । प्रेयोऽलंकारः॥

प्राप्तोदया तदानीं किमपि तमस्तनिराकरोद्भवती ।

तनुरिव मनुकुलजनुषां प्रसिवत्री रत्नपादुके सिवतुः ॥ ४० ॥

प्राप्तोदयेति । हे रत्नपादुके, तदानीं अधिकारपरिप्रहकाले प्राप्त उदयः बृद्धिः उदय-पर्वतश्च । 'उदयः पूर्वपर्वतः' इत्यमरः । यया सा भवती मनुकुलजनुषां मनुवंशजातानां मनुष्याणां च प्रसिवत्री उत्पादियत्री हितप्रेरियत्री च । 'पृङ् प्राणिप्रसवे' 'पृ प्रेरणे' उभाभ्यां तृच् 'ऋत्रेभ्यो डीप्' । सिवतुः सूर्यस्य जगत्स्रष्टुर्भगवतश्च तनुरिव मूर्तिरिव किमप्यनिवंचनीयं तत्प्रसिद्धं तमः दुरितितिमिरं तमोगुणं च निराकरोत् निरस्तवती । श्वेषसंकीणे उपमालंकारः । कृतमार्योभेदः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेष्ट्रटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरघुनाथपादुकासहस्रे सटीकाधिकारपरिप्रहपद्धतिः षष्ठी ।

अथाभिषेकपद्धतिः सप्तमी प्रारभ्यते ।

अथास्यां पादुकां राज्याभिषेकावलम्बनेन स्तौति-

पाहि नः पादुके यस्या विधास्यन्नभिषेचनम् ।

आभिषेचनिकं भाण्डं चके रामः प्रदक्षिणम् ॥ १ ॥

पाहीति । हे पादुके, नः असान् पाहि रक्ष । रामो यस्यास्तवेत्युपस्कार्यम् । अभिषेचनं समन्त्रस्नानं विधास्यन्करिस्यन् सन् आभिषेचनिकं अभिषेचनप्रयोजनकम् ।
'तदस्य' इत्यनुवर्त्य 'प्रयोजनम्' इति ठन् । भाण्डं उपकरणं प्रदक्षिणं चके दक्षिणपाश्वस्थं कुर्वन् परिचकाम । प्रदक्षिणमिति तिष्ठद्वप्रश्वतिलाद्व्ययीमावः । शास्त्रीयस्य
मङ्गलद्रव्यप्रदक्षिणस्य पादुकाभिषेकार्थद्रव्यबुद्धिमूलकलोत्प्रेक्षणात् हेत्त्प्रेक्षा । आभिषेचनिकभाण्डप्रदक्षिणं च रामायणे—'आभिषेचनिकं भाण्डं कुला रामः प्रदक्षिणम् । शनैर्जगाम सापेक्षो दिष्टं तत्राविचालयन्' इत्युक्तम् ॥

राघवस्य चरणौ पदाविन प्रेक्षितुं त्वदिभिषेकमीषतुः । आभिषेचिनिकभाण्डसांनिधौ यत्प्रदक्षिणगितः शनैर्ययौ ॥ २ ॥ राघवस्येति । हे पदाविन, राघवस्य रामस्य चरणौ लदभिषेकं प्रेक्षित्रमीषतुः काङ्कितवन्ती । गम्योत्प्रेक्षा । यद्यसात्कारणात् रामः आभिषेचनिकभाण्डसंनिधौ प्रदक्षि-णगतिः सन् शनैर्मन्दं ययौ गतवान् । तत इति पूर्वेणान्वयः । अत्र पूर्वाधौक्तस्योत्तरा-र्धेन समर्थनात् काव्यलिङ्गमलंकारः । अस्योत्प्रेक्षाङ्गलात्संकरः ॥

मूर्धाभिषिक्तैर्नियमेन वाह्यो विचिन्त्य नृतं रघुनाथपादौ ।

रत्नासनस्थां मणिपादुके त्वां रामानुजात्मा भरतोऽभ्यिषञ्चत् ॥ ३ ॥ मूर्धाभिषिकैरिति । हे मणिपादुके, रामानुजन्मा भरतः रघुनाथपादौ नियमेनान्यभिचारेण । सदेति यावत् । मूर्ध्यभिषिकैः मन्त्रपूततीर्थोदकक्षितैः वाह्यौ वोढव्यौ विचिन्त्य परामृश्य रत्नासनस्थां मणिमयसिंहासनोपरिस्थितां लामभ्यिषञ्चत् । अभिपूर्वात् 'षिच क्षरणे' इति धातोर्रुङ् । 'प्राक् सितादङ्व्यवायेऽपि' इति षलम् । नूनमित्युत्प्रेक्षा ॥

अार्तुर्नियोगेऽप्यनिवर्तमानं राज्याभिषेकं च परित्यजन्तम् ।

रामानुजो तो ननु पारतच्च्यादुभावुभाभ्यां भवती जिगाय ॥ ४ ॥ आतुरिति । नन्वत्यामन्त्रणे । पादुके इति शेषः । भवती आतुः रामस्य नियोगे प्रेरणेऽप्यनिवर्तमानं लक्ष्मणं राज्याभिषेकं परित्यजन्तमनङ्गीकुर्वाणं भरतं च तौ तथात्वेन प्रसिद्धावुभौ रामानुजौ पारतच्यात् शेषत्वेन हेतुना उभाभ्यां निवर्तनाभिषेकानङ्गीकाराभ्यां जिगाय जितवती । रामवाक्यातिलङ्गनेन तौ लत्तोपकृष्टाविति भावः । पदार्थहेतुकं काव्यल्ङिमलंकारः ॥

निवेश्य रङ्गेश्वरपादरक्षे भद्रासने सादरमभ्यिषञ्चत् ।

वशी वसिष्ठो मनुवंशजानां महीक्षितां वंशपुरोहितस्त्वाम् ॥ ५ ॥
निवेश्येति । हे रङ्गेश्वरपादरक्षे, वशी जितेन्द्रियः मनुवंशजानां मह्यां क्षीयन्ति
निवसन्तीति तथोक्तानां, 'क्षि निवासगल्योः' इति धातोः क्षिप्। राज्ञां वंशपुरोहितः बहुकाळजीवी वसिष्ठः लां भद्रासने सिंहासने निवेश्य सादरमादरेण सह अभ्यिषञ्चत् । अत्र
महापुरुषवसिष्ठचरितस्य पादुकावर्णनाङ्गलादुदात्ताळंकारः । 'महापुरुषचारित्रवर्णनं चाङ्गतां
गतम्' इति लक्षणात् ॥

कृतामिषेका भवती यथावद्रक्रेशपादावनि रत्नपीठे । गङ्गानिपातस्त्रपितां सुमेरोरिधत्यकाम्मिमधश्चकार ॥ ६ ॥

कृतिति । हे रङ्गेश्वरपादावनि, रलपीठे मणिमयसिंहासने यथावत् यथाईम् तवानुभाव-सदद्यमिति यावत् । 'तद्र्म्' इत्यहें वितः । कृताभिषेका विहितस्रपना भवती गङ्गायाः निपातेन पतनेन स्नपिता सुमेरोः रलसानोः। 'मेरुः सुमेर्ग्हेमाद्री रलसानुः सुरालयः' इत्यमरः। अधित्यकाभूमिम्। 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ण्वमिधित्यका' इत्यमरः। अधश्वकार अनादतवती। रलपीठस्य मेरोः साम्यमभिषेकस्य गङ्गानिपातसाम्यं, काश्चनपादुकाया अर्ध्वभागसाम्यं च प्रतीयत इत्युपमायामनादराधिक्यात्प्रतीपभेदः । 'वर्ण्योपमेयलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः' इति लक्षणात् ॥ वसिष्ठमुख्यैर्विहिताभिषेकां राज्यासने रामनिवेशयोग्ये । तुष्टाव रङ्गेश्वरपादरक्षे प्राचेतसस्त्वां प्रथमः कवीनाम् ॥ ७ ॥

वसिष्ठेति । हे रङ्गेश्वरपादरक्षे, रामस्य निवेशयोग्येऽवस्थानाहें राज्यासने वसिष्ठ-मुख्यैः ऋषिभिविहिताभिषेकां कृतस्वपनां लां भवतीं कवीनां प्रथमः प्राचेतसः वाल्मीिक-खुष्टावास्तुवत् । प्रेयोऽलंकारः । प्राचेतसस्य वन्दिलोक्तया प्राचीनसार्वभौमव्यितिरेकः पादुकाया व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

रक्षोवधार्थं मणिपादरक्षे रामात्मनो रङ्गपतेः प्रवासे ।

रक्षोपकाराद्भवती वितेने राजन्वतीं कोशलराजधानीम् ॥ ८॥

रक्ष्तोवधित । हे मणिपादरक्षे, रामात्मनो रक्षपतेः रक्षसां वधार्थं वधाय प्रवासे वनगमने सित भवती रक्षोपकारात् (हेतौ पश्चमी) रक्षणरूपोपकारेण राघवराजधानी-मयोध्यां राजन्वर्तीं शोभनराजयुक्तां वितेने । त्वमेव शोभनो राजा वभूविय । रामप्रवासे-नाराजकतया विकृताया अयोध्यायाः पुनः राजन्वत्त्वकरणेन खगुणप्राप्तेः पूर्वरूपभेदो- ऽलंकारः । तेन राज्ञो वधरूपैककार्यार्थे राज्यनिविष्टायाः पादुकाया व्यतिरेको व्यज्यत इसलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

प्राप्ताभिषेका मणिपादरक्षे प्रतापसुम्रं प्रतिपद्यमाना । शशास पृथ्वीं भवती यथावत्साकेतर्सिहासनसार्वभौमी ॥ ९ ॥

प्राप्तिति । हे मणिपादरक्षे, साकेतिसहासनेन अयोध्याधिष्ठानेन परिग्रहीतेन सार्वभौमी सर्वभूमीश्वरा प्राप्तामिषेका उम्नं प्रतापं प्रतिपद्यामाना, अवस्थानेनेव राज्यरक्षणादिति भावः। भवती यथावत् यथाहे पृथ्वीं शशास शिक्षितवती। उदात्तालंकारः। तेन दिग्विजय-यात्रामन्तरेण सद्यः प्रतापपरिम्रहमात्रेण दुष्टनिम्रहोत्त्या प्रसिद्धसार्वभौमव्यतिरेको व्यज्यते ॥

दशाननादीन्मणिपादरक्षे जिगीषतो दाशरथेर्वियोगात् । जातोपतापा त्विय संप्रयुक्तेस्तीर्थोदकैरुच्छ्वसिता धरित्री ॥ १० ॥ दशाननादीनिति । हे मणिपादरक्षे, दशाननादीन् जिगीषतो जेतुमिच्छतो दाशरथे रामस्य वियोगाज्ञातोपतापा जनितव्यथा धरित्री त्विय संप्रयुक्तेस्तीर्थोदकैरुच्छ्वसिता आश्वासिता । 'श्वस प्राणने' इति धातोः कर्तरि क्तः । अत्र विशेषणमहिम्रा विप्रलब्धनायिकाद्यतान्तः प्रतीयते । समासोक्तिरलंकारः ॥

अध्यासितं मनुमुखैः क्रमशो नरेन्द्रै-रारोप्य देवि भवतीं तपनीयपीठम् । राज्याभिषेकमनघं मणिपादरक्षे रामोचितं तव वशं भरतो वितेने ॥ ११ ॥ अध्यासितिमिति । हे देवि मणिपादरक्षे, भरतः भनुमुखैः वैवखतमनुप्रसृतिभिः नरेन्द्रैः कमशः क्रमेण, 'संख्यैकवचनाच वीप्सायाम्' इति शस् । अध्यासितमधिष्ठितं तपनीयपीठं खर्णसिंहासनं भवतीमारोप्य। रहेर्गद्धर्थत्वेन 'गतिवुद्धि' इत्सादिनाणौ प्रयोज्यस्य कर्तुः कर्मत्वम् । 'रुहः पोऽन्यतरस्याम्' इति हकारस्य पकारः । रामस्योचितं योग्यं राज्याभिषेकमनचमव्यसनं यथा तथा तव वशमधीनं वितेने कृतवान् । रामस्य राज्याभिषेकामावनिमित्तं व्यसनं तवाभिषेकेन भरतस्य नष्टमिति भावः। रामे कर्तव्यस्याभिषेकस्य पादुकायां करणादसंगतिरलंकारः। 'अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्व सा' इति लक्षणात्। तेन रामापेक्षया व्यतिरेको व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारच्वानः॥

स्रोहेन देवि भवतीं विषयेऽभिषिश्च-

न्द्रिःसप्तसंख्यभुवनोदरदीपरेखाम् । जातं रघृद्वहदिवाकरविप्रयोगा-

दन्धं तमिस्रमहरद्भरतः प्रजानाम् ॥ १२ ॥

खेहेनेति । हे देवि, भरतः द्विः द्विरावृत्ता सप्तसंख्या येषां तेषां भुवनानामुद्रस्य मध्या-वकाशस्य दीपरेखाम्। प्रकाशकतया दीपत्वारोपः। भवतीं त्वां स्नेहेन प्रेम्णा तैलेन च विषये देशे पात्रे चाभिषिश्चन्सन् रघृद्वहः राम एव दिवाकरस्तस्य विप्रयोगाद्विरहाज्ञातं प्रजाना-मन्धं विवेकहेतुम्। 'अन्ध दष्टथुपघाते' इति धातोः पचायच्। तमिस्रं दुःखं तमश्च अह-रत् निराकृतवती। दीपत्वेन परिणतायाः पादुकायस्तमिस्रशब्दश्चेषमूलाभेदाध्यवसाय-निरूपिततमोनिरासकत्वोत्तया रूपकसंकीणः परिणामः॥

> हस्तापचेयपुरुषार्थफलप्रसूते-मूळं पदाविन मुकुन्दमहीरुहस्त्वम् । छायाविशेषमदिशद्यदसौ प्रजाना-मावर्जितैस्त्विय शुमैरभिषेकतोयैः ॥ १३ ॥

हस्तेति । हे पादाविन, त्वं हस्तैरपचेयानां पुरुषार्थानां धर्मार्थादीनामेव फलानां प्रसूतेः उत्पादकस्य । प्रसूतिपदस्य लक्षणया तत्कर्तृपरत्वम् । मुकुन्द एव महीरुट् तस्य मूलं बुप्रः । 'मूलं बुप्रोऽङ्गिनामकः' इत्यमरः । यस्मादसौ मुकुन्दवृक्षः त्वय्यावर्जितैरिभषेकन्तोयैः प्रजानां छायाविशेषं शोभोत्कर्षे अनातपसमृद्धं नादिशत् दत्तवान् । 'दिश अतिसर्जने' लङ् । त्वदिभषेकश्रवणजनितहर्षेण रामेण दण्डकारण्यतपिखनो रिक्षता इति भावः । पुरुषार्थस्पफलजनकवृक्षत्वेन निरूपितस्य भगवतो मूलत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालंकारः । अस्यवार्थस्योत्तरार्थेन छायाशब्दश्लेषवता समर्थनात् श्लेषानुप्राणितकाव्यलिङ्गसंकीर्णः ॥

अह्वाय रामविरहात्परिखिन्नवृत्ते-राश्वासनाय भवती मणिपादरक्षे ।

तीर्थाभिषेकमपदिश्य वसुंधराया-श्चेके तदा समुचितं शिशिरोपचारम् ॥ १४ ॥

अहायिति । हे मणिपादरक्षे, भवती रामस्य विरहात् परिखिन्ना वृत्तिर्नतिर्यस्यास्तस्याः वसुंधराया भूमेराश्वासनाय शोकापनोदनाय तीर्थाभिषकमपदिद्य राज्याभिषकव्याजेन तदा खेदकाळे समुचितं योग्यं शिशिरोपचारं शैत्योपचारमहाय चके शीघ्रं कृतवती । विशेषणपदशक्त्या कान्तप्रवासदुःखितायाः प्रियसखीकृतशिरोपचारप्रतीतेः समासोक्ति-रलंकारः, तीर्थाभिषेकमपदिदयेति पदस्योक्तः कैतवापह्नतिसंकीर्णः ॥

मालिन्यमाश्रितवती मणिपादरक्षे
पङ्केन केकयसुताकलहोत्थितेन ।
शुद्धि परामधिजगाम वसुंघरेयं
त्वत्तः क्षणं निपतितैरमिषेकतोयैः ॥ १५ ॥

त्वरिक क्षण निपातत्त्त्ति । द्व मणिपादरक्षे, केकयसुतायाः कैकेय्याः कलहेनोत्थितेन जातेन पक्षेन पापेन कर्दमेन च । 'पक्षः कर्दमपापयोः' इति विश्वः । मालिन्यं पापं धूस-

रलं च 'मलोऽस्त्री पापविट् किट्टे' इत्यमरः (इति मेदिनी) । तदस्यास्तीलर्थे 'ज्योत्स्रा-तमिस्नारृङ्गिणोर्जस्वन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः' इति निपातनान्मलशब्दादिनच् , ब्राह्म-णादिलात् ष्यन् । आश्रितवती । इयं वसुंधरा लत्तो निपतितैरिभषेकतोयैः क्षणात् परां शुद्धिमधिजगाम पवित्रतां क्षालनं च प्राप्तवती । पृक्कमलिनशब्दश्लेषेण प्रतीतस्य कर्दमस्या-भिषेकतोयेन क्षालनोत्प्रेक्षणात् फलौत्प्रेक्षा, वाचकामावाद्गम्या, तथा च पूर्वरूपध्वनिः ॥

> आवर्जितं मुनिगणेन जगद्विभूत्ये तोयं पदाविन तदा त्विय मन्नपूतम् । मूलावसेकसिललं निगमद्वमाणां

> > शापोदकं च समभूत्क्षणदाचराणाम् ॥ १६ ॥

आवर्जितमिति । हे पादाविन, मुनिगणेन ऋषिसमूहेन तदाधिकारकाले जग-द्विभूत्ये लय्यावर्जितं मुक्तं मन्त्रेः पूतं तोयं जलं निगमानां वेदानामेव द्वमाणां मूलाव-सेकसिललं मूले वृद्धधर्थमावर्जनजलमभूत् । त्रैवर्णिका यथार्हमध्ययनाध्यापनादिकं कृत-वन्त इति भावः । क्षणदाचराणां राक्षसानां तु (चस्त्वर्थे) शापोदकं शापार्थे जलमभूत् जातम् । ततःप्रभृति विराधादीनां नाशोऽभूदित्यर्थः । वेदबृक्षरक्षोरूपविषयभेदेनैकस्या-भिषेकतोयस्य बहुधोल्लेखादुल्लेखालंकारः । 'एकस्य बहुधोल्लेखेऽप्यसौ विषयभेदतः' इति लक्षणात् ॥

विप्रोषिते रघुपतौ भवती यथाई मान्ये पदे स्थितिमती मनुवंशजानाम् । आत्मन्यथर्वनिपुणैः प्रहितैः प्रजाना-मश्रृण्यपास्यद्भिषेकजलप्रवाहैः ॥ १७॥

विश्रोषित इति । हे पादुके, रघुपतौ रामभद्रे निर्धृणत्वेन विश्रोषिते वनं गते सित् भवती मनुनंशजानां मान्ये पदे स्थाने यथाई यथायोग्यम्, रामापेक्षया यथायोग्यस्तव राज्यपरित्रहो युक्त इति भावः । स्थितिमती प्रतिष्ठिता सती आत्मिन स्वस्मिन् अथविण तुरीये वेदे निपुणैः समर्थविसिष्ठादिभिः प्रहितैरिभषेकजलप्रवाहैः प्रजानामश्रूणि नयन-जलान्यपास्यत् मार्जितवती । त्वदिभषेकजलेन रामविप्रवासशोको निवृत्त इति भावः । अत्राभिषेकजलस्याश्रुमार्जनजललोत्प्रेक्षणात्स्वरूपोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाभावाद् गम्या ॥

प्रायो विशोषितरसा पतिविष्ठयोगा-त्पर्याकुलीकृतसमुद्रपयोधरा गौः। अम्ब त्वदीयमभिषेकपयः पिबन्ती धेर्नुबभूव जगतां धनधान्यदोग्धी॥१८॥

प्राय इति । हे अम्ब मातः, पत्यू रामस्य विप्रयोगाद्विरहात् । विशोषितरसाः प्रीतिविहीना, विशोषितदवा च। रसो रागे द्रवेऽपि च' इत्यमरः । अतएव पर्योकुलीकृताः धुन्धाः समुद्रा एव पर्योधराः स्तना यस्याः सा गौर्भूमिरेव गौः स्त्रीगवी त्वदीयमिभषेक-पयः पिवन्ती सती जगतां धनधान्यानां दोग्ध्री धेनुर्वभूव धानकर्मव्यक्तिर्वभूव । प्राय इत्युत्प्रेक्षा । पादुकाभिषकानन्तरं भून्या धनधान्यादिसमृद्धिर्जातेति भावः । गोत्वेन रूपिताया भूमेर्धनधान्यदोहनस्याभिषकजलपानहेतुत्वोत्प्रेक्षणाद् हेतूत्प्रेक्षा श्वेषानुप्राणित-रूपकसंकीणां ॥

वृत्ते यथावदिभिषेकविधा वभाषे पश्चात्तवाम्ब भरतेन धृतः किरीटः। आकस्मिकः स्वकुलविष्ठवशान्तिहर्षा- स्प्राप्तस्त्विषामिव पतिभीणपादके त्वाम् ॥ १९ ॥

वृत्त इति । हे अम्य मणिपादुके, त्वदिभिषेकस्य विधी विधाने यथावत् वृत्ते निवृत्ते सित पश्चात् भरतेन धृतः धारितस्तव किरीटः आकस्मिकस्य अकस्माज्ञातस्य, अङ्कल्यादित्वाद्वक् 'अकस्माद् विभक्तिप्रतिरूपकमन्ययम् । स्वकुलविष्ठवस्य स्वान्वयोपद्रवस्य शान्त्या विनिवृत्त्या जनिताद्धर्षात् त्वां प्राप्तस्त्वषां पतिः सूर्य इतीव बभाषे । स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥

मनुवंशपुरोहितेन मन्नैरभिमन्त्र्य त्विय पादुके प्रयुक्तम् । अभिवेकजलं क्षणेन राज्ञां शमयामास समुत्थितान्त्रतापान् ॥ २०॥ मनुवंशिति । हे पादुके, मनुवंशपुरोहितेन वसिष्ठेन मन्त्रैरभिमन्त्र्य संस्कृत्य त्विये प्रयुक्तमभिषकजलं (कर्तृ) राज्ञां विरोधिनां समुत्थितान् प्रतापान् प्रभावानेव उष्णां- शृत् क्षणेन झिटित शमयामास । पादुकाकृताया विरोधिप्रतापशान्तेरनन्तरभावमात्रेण तापस्य जलनाशकत्वमवलम्ब्याभिषेकजलहेतुकत्वोत्तया हेत्त्प्रेक्षा प्रतापशब्दश्लेषसं- कीर्णरूपकानुप्राणिता ॥

पादपादुपहृता रघूद्वहादालवालमिव पीठमाश्रिता । अभ्यषेचि भवती तपोधनैः पारिजातलतिकेव पादुके ॥ २१ ॥

पादपादिति । हे पाउके, तपोधनै ऋषिभिः पादपादिव पारिजातवृक्षादिव स्थिताद्रामादुपहृता नीता आलवालमिव स्थितं पीठं तादशसंनिवेशविशिष्टं सिंहासनमाश्रिता
भवती त्वं पारिजातलिकेव कल्पवृक्षशाखेव । 'समे शाखालते' इत्यमरः 'हस्वे' इति
प्रागिवीयः कः । अभ्यषेचि अभिषिक्ता । प्रत्यवयवं वाचकप्रयोगादवयवोपमा नत्रुप्रेक्षा ।
आलवालमित्युपमान्वयायोगादालवालसदृश्मीठस्य लतासंभावनाह्मोत्प्रेक्षाप्रयोजकत्वाभावात् । तत्रत्येवशब्दस्यापि संभावनार्थकत्वं वदाम इति चेत् । न प्रधानान्वितस्येवशब्दस्य संभावनायामव्युत्पत्तः, त्वत्पक्षे पादपाद्रघूद्वहादित्येवंरूपेण प्रकृतोपयोगसंभवेन इवशब्दस्य वैयर्थ्यापत्तेश्व । इवशब्दद्वयेनावयवे उपमात्वस्य स्फुटत्वात्, तदा वैह्रप्याय पूर्वत्र इवशब्दोपस्कारस्येवोचित्याच यथोक्तमेव सम्यक् ॥

अलघुभिरभिषेकव्यापृतैरम्बुभिस्ते दिनकरकुलदैन्यं पादुके क्षालयिप्यन् । स खल्ज कमलयोनेः सूनुराधत्त मन्ने-प्वधिकनियमयोगां शक्तिमार्थवणेषु ॥ २२ ॥

अलधुभिरिति । हे पादुके, स प्रसिद्धः कमलयोनेः ब्रह्मणः सूनुर्वसिष्टः अलघुभि-मैन्त्राहितगौरवशिक्तयुक्तेस्ते तवाभिषेके साम्राज्यक्षपने व्याप्टतैः करणभूतरम्बुभिः दिन-करकुलस्य सूर्यवंशस्य दैन्यमवसादं क्षालयिष्यन् । अनेन दैन्यस्य पङ्कत्वं व्यज्यते । आथवेणेषु अथवंस्त्रकऋषिसंबन्धिमन्त्रेष्वधिकोहुः नियमानां ब्रह्मचर्योपयुक्तक्षारलवण-वर्जनादिरूपधर्माणां योगः संबन्धो यस्यास्तां शक्तिमतिशयमाधत्त खल्ज संपादित-वान् हि । वसिष्ठोऽपि त्वदिभषेकयोग्यतासिद्ध्यर्थमितरदुरनुष्टानब्रह्मचर्याचरणपूर्वकमथवं-वेदमधीतवानिति भावः । वसिष्ठब्रह्मचर्यस्य सूर्यवंशहर्षहेतुपादुकाभिषेकत्वोपपादनादुत्प्रे-क्षालंकारः । एतेन लोकोत्तरसुनिजनाराध्यत्वं प्रतीयत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

> दिनकरकुलजानां देवि पृथ्वीपतीनां निरुपिमिषकारं प्राप्नुवत्यां भवत्याम् ।

अजनिषत समस्ताः पादुके तावकीन-स्नपनसिक्ठियोगानिम्नगास्तुङ्गभद्राः ॥ २३ ॥

दिनकरेति । हे देवि पादुके, भवत्या दिनकरकुले जातानां पृथ्वीपतीनां निरुपिं खाभाविकमधिकारं प्रभुत्वं प्राप्नुवत्यां भजमानायां तावकीनस्य त्वदीयस्य स्नपनसिलल-स्याभिषेकजलस्य योगात् समस्ता निम्नगा नदाः तुङ्गभद्राः अभिवृद्धाः भद्राश्च मङ्गलाश्च तुङ्गभद्रानामकनद्यभिन्नाश्च अजनिषत जाताः । विरोधाभासोऽलंकारः ॥

तव विधिवदुपात्ते सार्वभौमाभिषेके
भरतसमयविद्भिः पादुके मित्रमुख्यैः ।
तदविध निजकर्मास्थायिनीनां प्रजानां
प्रथमयुगविशेषैः पादुरासन्विचित्राः ॥ २४ ॥

तचेति । हे पादुके, भरतस्य यः समयः संकेतः भगवत्पादुकाभिषेकगोचरस्तं विद्-नित तैरेतैर्मिन्त्रमुख्यैः सचिवश्रेष्ठैः शरणागतिमन्त्रविदामग्रेसरेश्व, मन्त्रशब्दान्मत्वर्थे इतिः । तव सार्वभौमाभिषेके स्वामित्वाध्यवसाये विधिवद्विध्यर्द्धे यथा तथोपात्ते सित त्वदविधिषु त्वच्छेषित्वपर्यन्तेषु निजकर्मसु स्ववर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिककर्मसु स्थायिनीनां प्रजानां विचित्रा आश्चर्यभूता नानाविधाश्च प्रथमयुगस्य कृतयुगस्य विशेषा अतिशयितफलो-दयाः स्थिराश्च भक्तिप्रमृतयः प्रादुरासन् प्रादुर्भृताः । धर्मसमृद्धेर्वर्णनादुदात्तालंकारः स्थिपस्यः ॥

> अवसितिरपुशञ्दानन्वभूस्त्वं तदानीं रघुपतिपदरक्षे लञ्धराज्याभिषेका । चित्रभुजलतानां चामरप्राहिणीनां मणिवलयनिनादैर्मेदुरान्मन्नघोषान् ॥ २५ ॥

अवसितेति । हे रघुपतिपदरक्षे, त्वं तदानीं लब्धराज्याभिषेका सती चिलिता लोला लतासदशा भुजा यासां चामरप्राहिणीनां वालव्यजनप्रहणवतीनां परिचारिकाणां मणिमयानां कटकानां निनादैः खलखलात्कारैर्मेंदुरान् सान्द्रान् अवसिताः शान्ता रिपूणां शब्दा नामानि वादाश्च यैस्तान्मन्त्रघोषानन्वभूरनुभूतवती । समृद्धिवर्णनादुदात्तः प्रेयःसंकीर्णः ॥

> समुचितमभिषेकं पादुके प्राप्नुवत्यां त्विय विनिपतितानां देवि तीर्थोदकानाम् । ध्विनरनुगतमञ्चः सीदतां कोशलानां शमयितुमलमासीत्संकुलानार्तनादान् ॥ २६॥

समुचितमिति । हे देवि पादुके, समुचितमिभषेकं प्राप्तृवत्यां त्विय विनिपति-तानामावर्जितानां तीर्थोदकानां गङ्गादिजलानाम् । अनुगता अनुहता मन्त्रा अभिषककरण-भूता यस्य स ध्वनिः सीदतां दुःखितानां कोशलदेशस्थानां संकुलान् परस्परपराह-तान् आर्तनादान् दीनविलापान्, 'अथ संकुलक्किष्टे परस्परपराहते' इत्यमरः । शम-यितुमलमासीत् समर्थे आसीत् । अनन्तरभावमात्रेण आर्तशब्दशान्तिरभिषकजन्यध्व-निजन्योरप्रेक्षणादुत्प्रेक्षालंकारः ॥

दिविषदनुविधेयं देवि राज्याभिषेकं

भरत इव यदि त्वं पादुके नान्वमंस्थाः ।
कथमिव रघुवीरः कल्पयेदल्पयलस्त्रिचतुरशरपातैस्तादृशं देवकार्यम् ॥ २०॥

दिविषदिति । हे देवि पादुके, त्वं दिविषद्भिदेंवैरनुविधेयमनुमोदनीयं राज्याभिषेकं भरत इव नान्वमंस्था यदि नाङ्गीकृतवती चेत् रघुवीरोऽल्पयनः सन्नल्पायासः सन् त्रयश्चत्वारो वा त्रिचतुराः 'संख्ययाव्यया' इत्यादिना बहुन्नीहिः, अच्प्रकरणे 'त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते' इति अच् । तेषां शराणां पातस्तादशं रावणादिवधरूपं देवकार्यं कथमिव कल्पयेत् । न कथमपील्यर्थः । पादुकाराज्याङ्गीकाराभावे राजरक्षा वैरिवधरूपकार्यद्वयव्यासङ्गेनायासवाहुल्याद्वामो न किंचिदिष कुर्यादिति भावः । संभावनालंकारः ॥

कतिचन पदपद्मस्पर्शसौख्यं त्यजन्ती व्रतमतुलमधास्त्वं वत्सरान्सावधाना । रघुपतिपदरक्षे राक्षसैस्नासितानां

रणरणकविमुक्तं येन राज्यं सुराणाम् ॥ २८ ॥

कित्वनेति । हे रष्टुपतिपदरक्षे, रामस्येति गम्यते । पद्मसदृशपद्योः स्पर्शजनि-त्रसौक्ष्यं त्यजन्ती जहती त्वं सावधाना अप्रमादा सती कित्वन वत्सरान् वर्षाणि अतुलम-सदृशं वृतं नियममधाः धृतवती । येन वृतेन राक्षसैक्षासितानां भीषितानां सुराणां राज्यं रणरणकित्मुक्तं भयानुवृत्तिश्च्यमासीदिति शेषः । पादुकासंविधन्या नित्यासिकया स्वाभाविक्या एव वृतत्वसंभावनादुत्प्रेक्षालंकारः । तेनैव रक्षणे जागरूकत्वरूपाशयमहृत्व-व्यक्षनादुदात्तालंकारध्विनः 'तदुदात्तं महृत्त्वं यद्विभृतेराशयस्य वा' इति लक्षणात् ॥

> अथर्वीपज्ञं ते विधिवदिभिषेकं विद्धतां विसष्ठादीनामण्युपचितचमत्कारभरया । त्वदास्थान्या रङ्गक्षितिरमणपादावनि तदा

लघीयस्यो जाता रघुपरिषदाहोपुरुषिकाः ॥ २९ ॥ अथर्वेति । हे रङ्गक्षितिरमणपादावनि, तदा अभिषेककाले अथर्वापक्रमथर्विषणा ७ पादु० प्रथमं दृष्टं ते तन विधिनत् विध्यह् यथा तथा अभिषेकं विद्धतां कुर्नतां विस्निवामदेन प्रमृतीनामपि उपनितः प्रवृद्धश्चमत्कारभरो विस्मयातिशयो यया तया लदास्थान्या रष्टुपतिपरिषदां रघुनंशराजसमानामाहोपुरुषिका दर्पजनितात्मसंभावना । 'द्वन्द्वमनोज्ञादि-भ्यश्च' इति भाने अहोपुरुषशन्दाद्धुन् । 'आहोपुरुषिका दर्पाया स्यात्संभावनात्मनि' इस-मरः । लघीयस्यः अतिशयेन लघ्यो जाताः । पादुकापरिषदा उपमेयया पूर्वराजपरिषदां नमत्कारातिशयेन तिरस्कारवर्णनात्प्रतीपभेदः ॥

> अभिषेचयतु स रामः पदेन वा स्पृशतु पादुके भवतीम् । अविशेषितमहिमा त्वं क वा विशेषः क्षमासमेतानाम् ॥ ३०॥

अभिषेचयत्विति । हे पाडुके, स रामो भवतीमभिषेचयतु वा पदेन चरणेन स्पृशतु वा । त्वं तु अविशेषितोऽविकृतः महिमा माहित्म्यं यस्याः सा । तथा हि—क्षमया क्षान्त्या भूम्या च समेतानां क वा कुत्र वा विशेषः तारतम्यम् । न कापील्यधः । पाडुकायाः क्षान्तियुताया भगवचरणवहने सिंहासनारोहणे च नोत्कर्षापकर्षाविति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालंकारः ॥

भारद्वाजश्रीनिवासार्यनामा स्तोत्रं चित्रं पादुकाया व्यवारीत् । वात्सः श्रीमान्मातुलो यस मान्यो व्याख्यातृणामप्रणीवेंङ्कटेशः ॥ इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य

वृत्तिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे सटीकाभिषेकपद्धतिः सप्तमी ॥

अथ निर्यातनापद्धतिरष्टमी प्रारभ्यते ।
अथास्यां पद्धस्यां भरतकृतन्यासप्रस्तर्पणमवलम्ब्य पादुकां स्ताति—
अभिषेकोत्सवात्तस्माद्यस्यां निर्यातनोत्सवः ।
अत्यरिच्यत तां वन्दे भव्यां भरतदेवताम् ॥ १॥

अभिषेकेति । यस्या रामेण भरते न्यासत्वेन निक्षिप्तायाः पाडुकायाः । 'पाडुके चास्य राज्याय न्यासं दत्वा पुनः पुनः' इत्युक्तः । निर्यातनोत्सवः न्यासप्रत्यपेणोत्सवः 'निर्यातने वैरशुद्धौ दाने न्यासापेणेऽपि च' इत्यमरः । तस्मात्प्रसिद्धादिभिषेकोत्सवादत्य-रिच्यत अतिशयितः। 'रिचिर् विरेचने' इत्यस्मात्कर्मकर्तरि लङ्। पाडुकाया राज्याभिषेका-पेक्षया प्रत्यपेणं सर्वेषामानन्दावहमासीदिति भावः । भव्यां मङ्गलकरीं भरतस्य देवतां आराच्यां तां पाडुकां वृन्दे। प्रेयोऽलंकारः ॥

उपास्य वर्षाणि चतुर्दश त्वामुत्तारिकामुत्तरकोशलस्थाः । सनन्दनादौरपि दुर्विगाहं सांतानिकं लोकमवापुरम्यम् ॥ २ ॥ उपास्पेति । हे पहुके, उत्तरकोशलस्था जना उत्तारिकां परमपुरुषार्थसिद्धगु- गयभूतां लां चतुर्दश वर्षाणि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । उपास्य अभ्यर्च्य सनन्दनः ब्रह्मपुत्रः ब्रह्मपिलेन प्रसिद्धः आद्यो येपां तैयोगिभिरिप दुर्विगाहं दुष्प्रवेशं सान्तानिक-नामानमम्यं लोकमवापुः प्राप्ताः । निर्याणकाले भगवता रामेण दत्तसाकेतवासिना सान्ता-निकलोकः पादुकोपासनफलमिति भावः । उदात्तालंकारः ॥

> पादावनि प्रत्ययितो हनूमान्सीतामिव त्वां चिरविष्रयुक्ताम् । प्रणम्य पौलस्त्यरिपोरुदन्तं विज्ञापयामास विनीतवेषः ॥ ३ ॥

पादावनीति । हे पादाविन, प्रत्ययितः आप्तः 'आप्तप्रत्ययितौ समौ' इत्यमरः । हन्सान् चिरविप्रयुक्तां । रामेणेति शेषः । त्वां सीतामिव प्रणम्य पौलस्त्यारिपो रामस्योदन्तं रावणवधरूपं मुप्रीवसख्यादिकं च विनीतवेषः सन् विज्ञापयामास विज्ञापितवान् । उपमा । तथा च कारागृहनिष्टायाः सीताया हनुमद्राक्याद्यथा हषों वभूव तथा पादुकाया अपीति व्यज्यते । इतः प्रभृति 'श्रुत्वेवं हनुमन्मुखात्—' (८।१८) इत्यन्तं हनुमतो विज्ञापनप्रकारः । अतो न पद्धतावसंगितः ॥

तवाभिषेकान्मणिपादरक्षे मूले निषेकादिव वृद्धियोगात् । जहुस्तदैव त्रिदशाङ्गनानां प्रम्लानतां पत्रलताङ्कराणि ॥ ४ ॥

तविति । हे मणिपादरक्षे, त्रिदशाङ्गनानां देवस्त्रीणामङ्कराणीव स्थिताः पत्रवछ्यः । 'उपमितं व्याध्रादिभिः' इति समासः । 'भुजशिखरस्तनमण्डलकपोलकण्ठेषु विरचिता कुशलैः । अनुलेपनेन रेखा निगद्यते पत्रवछीति' इति हलायुधः । वृद्धेरैश्वर्यस्योपच-यस्य योगात् मूले बुध्ने निषेकात् सेकादिव स्थिता तवाभिषेकात्तदेव तत्थणमेव प्रम्ला-नतां तिरोहिततां ग्लानिं च जहुस्त्यक्तवन्ति । अवयवोपमा, लताङ्करेत्यत्र समासशास्त्रा-द्वाचकलोपात् लुप्ता ॥

सर्वतस्त्वदभिषेकवासरे सम्यगुज्झितसमस्तकण्टके ।

राघवस्य विपिनेषु पादुके यत्र कामगमता व्यवस्थिता ॥ ५ ॥ सर्वत इति । हे पादुके, तवाभिषेकेणोपलक्षितवासरे दिने सर्वतः सर्वत्र राज्ये अरण्ये च सम्यक् उच्छिता उत्पतिताः कण्टकाः क्षुद्रशत्रवस्तीक्ष्णाप्राधः । 'सूच्यप्रे क्षुद्रशत्रो च रोमहर्षे च कण्टकः' इत्यमरः । ते यत्र तिस्मन् सित राघवस्य विपिनेषु वनेषु यत्रकामगमता यत्र गन्तव्यत्वेनोपस्थिते देशे काम इष्टः । कमेः कर्मणि घत्र । गमो गमनम् 'प्रहृत्वहितिश्चिगमश्च' इति गमेभीवे अप् । यस्य सः । अव्ययघटितित्रिपद्बहुद्रीहिः । स च अस्तिक्षीरादिः । तस्य भावस्तत्ता सा 'अप्रमेयो नियोज्यश्च यत्रकागमतो वशी । मोदते भगवान्भूतवालः क्षीडनकरित्व' इत्युक्ता व्यवस्थिता अवाधिता जाता । कण्ट-कशब्दश्चेषाध्यवसितसृच्यश्चोद्धरणहेतुन्वोत्प्रेक्षा ॥

किं चतुर्दशभिरेव वत्सरैर्नित्यमेव मणिपादुके युवाम् । पादयोक्षिभुवनाधिराजयोर्योवराज्यमधिगच्छतं स्वयम् ॥ ६ ॥ किमिति । हे मणिपादुके, चतुर्दशभिर्वत्सरैरेव अधिकारोपयुक्तैरव्दैरेव किम् । तत्र को विशेष इत्यर्थः । रामस्य पादयोश्वरणयोश्विभुवनस्य पातालादेः अधिराजयोः सार्वभौ-मयोः सतोर्नित्यमेव यौवराजभावमधिगच्छताम् । गमेर्लोण्मध्यमपुरुषस्य द्विवचनम् । रामचरणयोः सिंहासनावस्थानकाले पादुकयोः पादपीठनिष्ठत्वेन युवराजत्वमिति भावः । आक्षेपालंकारः ॥

> रामस्य राक्षसवधे त्वरितस्य काले पादाविन प्रकटयित्रव पार्पणगुप्तिम् । आचित्रकूटमिथगम्य शशंस वार्ता-मव्याहतस्त्वदिमेषकमृदङ्गनादः ॥ ७॥

रामस्येति । हे पादावनि, अव्याहतोऽप्रतिबद्धोऽवाभिषेके मृदङ्गानां वाद्यविशे-वाणां नादः काले दण्डकारण्यगमनकाले राक्षसवधे त्वरितस्य रामस्य पाणिंगुप्तिं पश्चाहे-श्वरक्षां प्रकटयन् प्रकाशयित्रव आचित्रकूटं चित्रकूटं पर्वतमभिव्याप्याधिगम्य वार्तो वृत्ता-न्तं इयं पादुका पृष्ठदेशरक्षायां वर्तते निःशङ्कं गन्तव्यमित्येवंरूपां वाचं शशंसेव उवाचेव । सरूपोत्प्रेक्षा ॥

> भद्राणि देवि जगतां प्रतिपाद्यिप्य-न्प्रागेव येन भवतीं भरतोऽभ्यिषञ्चत् । मन्ये कपीश्वरविभीषणयोर्यथाव-त्संतन्यते स्म तत एव किलाभिषेकः ॥ ८॥

भद्राणीति । हे देवि मातः, भरतः येन कारणेन जगतां भद्राणि प्रतिपादियध्यन् संपादियध्यन् प्रागेव । रामाभिषेकादिति योज्यम् । भवतीमभ्यपिञ्चत् ततः कारणादेव किल कपीश्वरिवभीषणयोः सुप्रीवविभीषणयोरिभषेको यथावत् यथाई संतन्यते स्म उत्तरोत्तर-तया ववृधे । कर्मकर्तरि लिट् । मन्य इत्युत्प्रेक्षा पादुकाय्याभिषेकस्य सुप्रीवाद्यभिषेकानु-स्यूतिहेतुत्लोत्प्रेक्षणात् ॥

> संभिद्यमानतमसासरयूपनीतैः संवर्द्धितस्तव शुभैरमिषेकतोयैः । मन्ये वभूव जलधिर्मणिपादरक्षे रामास्त्रपावकशिखाभिरशोषणीयः ॥ ९ ॥

संभिद्यमानेति । हे मणिपादरक्षे, संभिद्यमानाभ्यां परस्परं संगच्छमानाभ्यां तमसा-सराय्वाख्याभ्यां नदीभ्यामुपनीतैराहतैः शुभैर्मङ्गलैस्तवाभिषेकतोयैः संबर्दितः जलिषः समुद्रः रामस्य अञ्चपावकस्य अञ्चजनितामेः शिखामिज्वीलामिरशोषणीयो बभूव इति मन्ये । रामास्त्रलक्षीकृतस्यापि जलधेरशोषणं तमसासरयूद्वारोपगतपादुकाभिषेकतोयसंसर्गा-दिति हेत्ह्त्रेक्षा ॥

> पादाविन त्वदिभिषेचनमङ्गलार्थ भेरीशतं भृशमताङ्यत यत्प्रतीतैः । आकर्ण्य तस्य सहसा तुमुलं निनादं लङ्काकपाटनयनानि निमीलितानि ॥ १०॥

पादावनीति । हे पादाविन, प्रतीतैर्वायवादनपटुत्वेन प्रसिद्धेस्त्वद्भिषेकस्य मङ्गलार्थे यत् भेरीशतं स्थामताञ्चत ताडितम्। 'तड आघाते' इति धातोश्चौरादिकात् कर्मणि
लङ्। तस्य भेरीशतस्य तुमुलं निविडं शब्दमाकर्ण्यं लङ्कायाः कपाटान्येव नयनानि निमीलितानि । पादुकाभिषेकभेरीशब्दश्रवणेनासह्यश्चदश्यवणेन भीरूणां नयनिमीलनवत्
स्त्रीत्वेन प्रतीताया लङ्कापुर्याः कपाटनयनिमीलनोत्प्रेक्षणात् समासोक्तिरूपकसंकीणेंयमुत्रेक्षा ॥

तापोद्गमस्त्वदिभषेकजलप्रवाहै-रुत्सारितस्त्वरितमुत्तरकोशलेभ्यः । लेभे चिराय रघुपुङ्गवपादरक्षे लङ्कावरोधसुदृशां हृदयेषु वासम् ॥ ११ ॥

तापेति । हे रघुपुङ्गवपादरक्षे, लदिभिषेकजलप्रवाहैरुत्तरकोशलेभ्यस्विरितं शीघ्रमु-त्सारितो निरस्तस्तापोद्गमस्तापोदयो लङ्काया अवरोधसुदृशामन्तःपुरनारीणां हृदयेषु चिराय अनेककालं वासं स्थितिं लेभे लब्धवान् । रावणान्तःपुरस्त्रीमनस्तापानामभि-षेकजलोत्सारितकोशलदेशतापात्मकलोत्प्रेक्षणात्स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥

> आवर्जितं विधिविदा मणिपादरक्षे पद्मासनिपयस्रतेन पुरोहितेन । आसीन्निदानमभिषेकजलं त्वदीयं नक्तंचरपणियनीनयनोदकानाम् ॥ १२ ॥

आवर्जितमिति । हे मणिपादरक्षे, विधिविदा अभिषेकविधायकशास्त्रज्ञेन पद्मास-नस्य ब्रह्मणः प्रियस्रतेन पुरोहितेन विषष्टेनावर्जितं मुक्तं त्वदीयमभिषेकजलं नक्तंचराणां रावणादीनां प्रणयिनीनां प्रेयसीनां नयनोदकानामश्रूणां निदानमादिकारणम् । 'निदानं त्वा-दिकारणम्' इत्यमरः । आसीत् । राक्षसम्त्रीमुखाश्रूणां पादुकाजलसमवायिकारणत्वो-त्रेक्षणाद्धेतृत्त्रेक्षा ॥ देवि त्वया स्नपनसंपदि संश्रितायां दग्धे पुरे दशमुखस्य बलीमुखेन । आसीत्ततःप्रभृति विश्वजनप्रतीत-मद्भचोऽग्निरित्यवितथं वचनं मुनीनाम् ॥ १३ ॥

देवीति । हे देवि, त्वया स्नपनमिषेक एव संपद्दृद्धिस्तस्यां संश्रितायां सत्यां दश-मुखस्य रावणस्य पुरे लङ्कायां वलीमुखेन हनुमता दग्धे च सति ततःप्रशृति अद्भयो-ऽप्तिरिति सर्वेषां जनानां प्रतीतं प्रसिद्धं मुनीनां व्यासादीनां वचनमिवतथमासीत् अवाधि-तमासीत् । भारते संभवपर्वणि (१) द्रोणं प्रति दुर्योधनवचनम्—'अद्भयोऽप्तिर्वद्याणः क्षत्र-मञ्जनो लोहमुत्थितम् । तेषां सर्वगतं तेजः खासु योनिषु शाम्यति' । उत्तरत्र च 'सिल-लादुत्थितो विह्वयेन दग्धं चराचरम्'इति । इदं व्यष्टिसमिष्टिविषयमित्यभिहितमाचार्यैः— 'अद्भषोऽप्रिस्तेजसस्ताः' इति श्लोके । अत्र अद्भयोऽप्रिरिति वचनस्य पादुकाभिषेकजलजन्य-त्वोत्प्रेक्षितलङ्कादाहकाप्रिपरलेन योजनान्निरुक्तिरलंकार उत्प्रेक्षासंकीणः ॥

> आयोध्यकैस्त्वद्भिषेकसमिद्धहर्षे-राध्मापिताः श्रुतिसुखं ननु ते तदानीम् । रामस्य राक्षसिशरोलवनेऽप्यशाम्य-न्येषां ध्वनिर्विजयशङ्खरवो बभूव ॥ १४ ॥

आयोध्यकेरिति । ननु पादरक्षे, 'आमन्त्रणे ननु' इत्यमरः । तदानीं. ते शङ्काः । तवाभिषेकेण सिमद्धाः प्रबुद्धा हर्षा येषां तैरायोध्यकरयोध्यावासिजनैः । 'धन्वयोपधाद्रुन्' शैषिकः । श्रुतीनां सुखं यथा तथा आध्मापिता शब्दायिताः कृताः । येषां शङ्कानां ध्वनी राक्षसिशरसां लवने छेदनकालेऽ प्यशाम्यत्रनुपरमन् रामस्य विजयसूचकशङ्करवो वभूव । पादुकाभिषेकशङ्करय दीर्घकालावस्थानेन निमित्तेन रामविजयशङ्कलोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालंकारः । वाचकाभावाद्गस्या ॥

प्रथयितुमिभेषेकं पादुके तावकीन दुरितशमनदक्षे दुन्दुभौ ताड्यमाने । सपदि परिगृहीतं साध्वसं देवि नृनं दशवदनवधुनां दक्षिणैर्नेत्रकोशैः ॥ १.५ ॥

प्रथितुमिति । हे देवि पादुके, तावकीनमिभषेकं प्रथितुं दुरितानामिरिष्टानां शमने निरासे दक्षे समर्थे दुन्दुभौ भेर्यो ताड्यमाने सित दशवदनस्य रावणस्य वधूनां दक्षिणै: सब्येतरै: नेत्रकोशैर्नयनिपधानावयवै:। खङ्गिपधानवाचिना कोशशब्देन नयनिप्धानावयवस्य लक्षणया बोधनम् । सपिद झिटिति साध्वसं भयं परिग्रहीतम् । अन्यथा

कम्पानुपपत्तिरिति भावः । रावणस्त्रीणामतिभयस्चकदक्षिणाक्षिस्पन्दनस्य पादुकाभिषेक-दुन्दुभिजन्यशब्दभयनिमित्तकत्वोत्प्रेक्षणाद्धेतृत्त्र्प्रेक्षा ॥

> रघुपतिपदरक्षे रत्नपीठे यदा त्वा-मखिलभुवनमान्यामभ्यिषश्चद्वसिष्ठः। दशमुखमहिषीभिर्देवि बाष्पायिताभिः

> > स्तनयुगमभिषेकुं तत्क्षणादन्वमंस्थाः ॥ १६ ॥

रघुपतीति । हे रघुपतिपदरक्षे, वसिष्ठी यदा अखिलभुवनमान्यां त्वां रक्षपीठेऽभ्य-षिश्चत् । ततः क्षणाद्वाष्पायिताभिर्वाष्पमुद्वान्तवतीभिः । 'वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने' इति क्यङ्, कर्तेरि क्तः । दशमुखस्य महिषीभिः स्तनयोर्युगम् । प्रत्येकापेक्षया एतदुक्तिः । अभिषेक्तम-न्वमंस्था अनुमतवती । रावणस्त्रीणामश्चजलेन स्तनाभिषेकस्य झटित्यानन्तर्यमात्रेण पादुकानुज्ञाहेतुकत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालंकारः ॥

रामास्त्राणि निमित्तमात्रमिह ते लब्धाभिषेका स्वयं रक्षस्तत्क्षपयांचकार भवती भद्रासनस्थायिनी । यहोष्णामतिवेलदर्पदवथुज्वालोष्मलानां तदा

निष्पिष्टैः कलधौतशैलशिखरैः कर्पूरचूर्णायितम् ॥ १७ ॥

रामेति । हे पादुके, इह रक्षःक्षपणे ते तव रामास्त्राणि निमित्तमात्रं कालादिवत् साधारणकारणमेव । भद्रासनस्थायिनी भवती लब्धाभिषेका सती तद् रक्षः तं रावणं खयं क्षपयांचकार क्षपितवती । अतिवेलं निर्मर्यादः दर्पजनितो दवधुस्तापः स एव ज्वाला विद्याला तयोष्मलानामुण्णानां यस्य रक्षसो दोष्णां भुजानाम् । 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः । निष्पष्टेश्व्णितैः कलधौतशैलस्य कैलासस्य शिखरैः रह्नैः । 'कूटोऽस्त्री शिखरं रह्मम्' इत्यमरः । तदा कैलासोद्धारकाले कर्पूरचूर्णियतं कर्पूरचूर्णवदाचितम् । कैलासनिष्पेषेणोत्सिक्तस्य रावणस्य वधोः न रामास्त्रकृतः अपि तु पादुकाकृत एवेति रामास्त्रप्रधानकारणत्वपमह्नस्य माहात्म्यातिशयेन पादुकायां निवेशना-दपहवः, उत्तरत्र रावणचरित्रस्य पादुकाचरिताङ्गतावर्णनादुदात्तं च । कर्पूरचूर्णयितमिनस्य छप्तोपमा । एषां यथासंभवमङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

श्रुत्वैवं हनुमन्मुखाद्रघुपतेः प्रत्यागतिं तत्क्षणा-दासीदद्भरतानुवर्तनवशादारूढकुम्भस्थलाम् । कालोन्निद्रकदुष्णदानमदिरामाद्यद्विरेफध्वनि-

श्लाघाचादुभिरस्तुतेव भवती शत्रुंजयः कुझरः ॥ १८॥ श्रुत्वेति । हे पादुके, शत्रुंजयाख्यः कुझरो गजः 'तवाभिषेकादिति' तृतीयश्लोकादा-रभ्य 'कर्पूरचूर्णायितमिति' सप्तदशस्त्रोकपर्यन्तमुक्तप्रकारेण हनुमन्सुखाद्रभुपतेः प्रस्मगति श्रुत्वा तत्क्षणादासीदतो रामसमीपमागच्छतो भरतस्य कर्तुरनुवर्तनवशादनुसरणायत्त-तया आरूढः कुम्भस्थलो गजमस्तकप्रदेशो यया तां भवतीं काले रामागमनकाले उन्नि-द्रमुद्भूतं कदुष्णं दानं मदजलमेव मदिरा मधु तया माद्यतां मदयुक्तानां द्विरेकाणां भ्रमराणां ध्वनिभिरेव श्वाघार्थेश्वाद्धभिः स चमत्कारप्रियोक्तिभिरस्तुतेव स्तुतवानिव। इनुमदुक्तं सर्वे युक्तमिति सश्वाघमनुकृतवानिवेत्युत्प्रेक्षा ॥

> प्रत्यागतस्य भवतीमवलोक्य भर्तुः पादारिवन्दसिवधे भरतोपनीताम् । पूर्वाभिषेकविभवाभ्युचितां सपर्यां मध्ये सतामकृत भैथिलराजकन्या ॥ १९ ॥

प्रत्यागतस्येति । हे पादुके, भैथिलराजस्य कन्या सीता प्रखागतस्य वनानिवृ-स्यागतस्य भर्तू रामस्य पादारविन्दसविधेऽरविन्दसदृशपादसमीपे भरतेनोपनीतां भव-तीमवलोक्य पूर्वस्य प्राथमिकस्याभिवेकजनितविभवस्याभ्युचितां पूर्वाभिवेकस्य नन्तव्य-ताहेतुत्वात् सपर्यो पूजां सतां वसिष्ठादीनां मध्ये अकृतः प्रणीतवतीत्यर्थः, । सीताप्रेम्णः पादुकाप्रेमाङ्गलात्प्रेयोऽलंकारः ॥

संप्रेक्ष्य मैथिलसुता मणिपादरक्षे
प्रत्युद्गतस्य भवतीं भरतस्य मौलौ ।
निर्दिश्य सा निभृतमञ्जलिना पुरस्तात्
तारादिकाः प्रियसखीरशिषत्प्रणन्तुम् ॥ २०॥

संप्रेक्ष्येति । हे मणिपादरक्षे, सा मैथिलराजसुता भवतीं प्रत्युद्गतस्य । राममिति शेषः । भरतस्य मौली चूडायां भवतीं संप्रेक्ष्य पुरस्तादग्रे निभृतमव्याकुलं यथा तथा अज्ञलिना आकोशहस्ताभ्यां निर्दित्य दर्शियला तारादिकाः सुप्रीवमहिषीप्रभृतीः प्रिय-सस्तीः प्रणन्तुमशिषदनुशिष्टवती । 'शासु अनुशिष्टै।' अस्मात् 'सर्तिशास्ति' इत्यादिना अङ्, 'शास इदङ्हलोः' इति इत्वम् । पूर्ववत्प्रयोऽलंकारः ॥

> तुल्येऽपि देवि रघुवीरपदाश्रयत्वे पूर्वाभिषेकमधिगम्य गरीयसी त्वम् । तेनैव खल्वभजतां मणिपादरक्षे रक्षः हवंगमपती भवतीं स्वमूर्धा ॥ २१ ॥

तुल्येऽपीति । हे देवि मणिपादरक्षे, त्वं रष्ट्रवीरस्य पदाश्रयत्वे स्थानाधिष्ठातृत्वे चरणारिवन्दसेवकत्वे च तुल्येऽविशेषेऽपि । अपिना तुल्याधिकारवतामेकस्यान्येन प्रणामो नोपपद्यते इति विरोधस्कृतिः।परिहरित—पूर्वेति।पूर्वाभिषेकं प्राथमिकाभिषेकमन

धिगम्य गरीयसी गुरुतरा भवती तेनेव खलु ततो हेतोरेव हि रक्षसां स्रवंगमानां च पती विभोषणसुप्रीवा भवतीं खमूर्या अभजतां प्रगतवन्तावित्यर्थः। श्लेषानुप्राणितः काव्य-लिङ्गमलंकारः॥

> निर्वृत्तराक्षसचम्मृगयाविहारो रङ्गेश्वरः स खळु राघववंशगोप्ता । वंशक्रमादुपनतं पदमाद्धानो

मान्यं पुनस्त्वयि पदं निद्धे स्वकीयम् ॥ २२ ॥

निर्श्वति । हे पादुके, राघववंशंगोप्ता रामत्वेनावतीणों निर्वृत्तः समाप्तो राक्षसानां चमूषु सेनासु मृगयाविहार आखेटकीडा यस्य स रङ्गेश्वरो वंशकमात् कुलपारम्पर्येणोपनत-मागतं पदं स्थानमादधानोऽङ्गीकुर्वन् पुनर्मान्यं पूज्यं स्वकीयं पदं चरणं त्वयि निद्धे निहितवान् । श्वेषोत्थापितं पूर्वरूपम् ॥

तत्तादृशोश्चरणयोः प्रणिपत्य भर्तुः पौरास्त्वया विधृतयोः प्रतिपन्नसत्त्वाः । प्राप्ताभिषेकविभवामपि पादुके त्वा-मानन्दवाप्पसिल्लैः पुनरभ्यषिञ्चन् ॥ २३ ॥

तत्तादृशोरिति । हे पादुकं, पारैाः पुरवासिनस्त्वया विश्वतयोस्तत्तादृशोरवाद्यानी-गोचरखरूपप्रकाशयोर्भर्तुः प्रभो रामस्य चरणयोः प्रणिपत्य, प्रतिपन्नसत्त्वाः सन्तः प्राप्त-पूज्यत्वाध्यवसायाः सन्तः । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वम्' इत्यमरः । प्राप्तोऽभिषेकजनि-तविभवो यया तां सतीमपि त्वामानन्दवाध्यसिलेलैईपैजनितनयनजलेः पुनः आवृत्या-भ्यषिश्वनभिषिक्तवन्तः । अनुगुणालंकारः ॥

> मातस्त्वयैव समये विषमेऽपि सम्य-ग्राजन्वतीं वसुमतीमवृठोक्यमानः । संजीवनाय भरतस्य समग्रभक्तेः

सत्यप्रतिश्रवतयैव चकार राज्यम् ॥ २४ ॥

मातरिति । वात्सल्यप्रियप्रवर्तकत्वाध्यवसायेन पादुकायां मातृत्वोक्तिः । हे मातः, रामो विषमे समयेऽपि वमुमतीं भूमिं त्वयेव सम्यक् राजन्वतीं शोभनराजयुक्तामव-लोक्य समप्रभक्तेर्भरतस्य सलप्रतिश्रवतया अवाधितप्रतिज्ञतया संजीवनायेव प्राणनायेव राज्यं चकार कृतवान् । प्रेयोऽलंकारः ॥

> पादावनि प्रतिगतस्य पुरीमयोध्यां पौलस्त्यहन्तुरिभेकजलाईमूर्तेः।

अंसे यथाईमिधवास्य निजैर्यशोभिः कस्तूरिकेव निहिता वसुधा त्वयैव ॥ २५ ॥

पादावनीति । हे पादाविन, अयोध्यां पुरीं साकेतनगरीं प्रतिगतस्य पुनः प्राप्तस्यानिषेकजलेनार्द्रां मूर्तिर्थस्य तस्याभिषिक्तस्येति यावत् । पौलस्स्यहन्तू रामस्यांसे भुजशिखरे त्वयैव न तु भरतेन वसुधा निजैरात्मीयैर्यशोभिर्यथावद्धिवास्य कस्तूरिकेन निहिता निक्षिप्ता । स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥

यासौ चतुर्दशसमाः पतिविष्ठयुक्ता विश्वंभरा भगवती विधृता भवत्या । विन्यस्य तां रघुपतेर्भुजशैलशृङ्गे भूयोऽपि तेन सहितां भवतीं बभार ॥ २६ ॥

यासाविति । भवत्या त्वया पत्या रामेण विष्रयुक्ता विश्विष्टा भगवती पूज्या यासौ विश्वंमरा वसुधा विधृता असंकीर्णतया भृता; तां रघुपतेर्भुज एव शैलशक्ते विन्यस्य निक्षिप्य भृयोऽपि तेन राघवेण सिहतां तां भवती वभार धृतवती । द्वितीयोऽधिकालंकारः । 'पृथ्वाधेयाचदाधाराधिक्यं तदपि तन्मतम्' इति लक्षणात् ॥

निस्तीर्णदुःखजलधेरनघस्य देवि त्वत्संप्रयुक्तरघुनाथपदान्वयेन । सद्यः सनन्दनमुलैरपि दुर्निरीक्ष्या साम्राज्यसंपदपरा भरतस्य जज्ञे ॥ २७ ॥

निस्तीणिति । हे देवि, निस्तीणीं लिङ्कतो दुःखमेव जलिधेयंन तस्य भरतस्य । त्वया संप्रयुक्तस्य रघुनाथपदस्य रघुकुलसंस्थानस्य भगवचरणस्य चान्वयेन संवन्धेन सनन्दनमुखैर्योगिभिरिप दुर्निरीक्ष्या दुरवलोका अपरान्यादशी साम्राज्यस्य सार्वभौमत्वस्य शेषत्वसाम्राज्यस्य च संपत् सद्यो जङ्गे जाता । भरतस्य जलिधतरणरघुवंशप्रभुत्वस्थानोक्तया रामसमाधिर्व्यज्यते । समासोक्तिसंकीणीं भेदकातिशयोक्तिः ॥

निर्गत्य देवि भरताञ्जलिपद्ममध्या-द्भूयः समागतवती पुरुषोत्तमेन । पद्मेव भद्रमखिलं मणिपादरक्षे

प्रादुश्चकार भवती जगतां त्रयाणाम् ॥ २८ ॥

निर्गत्येति । हे देवि मणिपादरक्षे, भरतस्य पद्मसदशाञ्चलिमध्यान्निर्गत्य भूयः पुरुषो-त्तमेन रामेण समागतवती पद्मेव श्रीरिव त्रयाणां जगतामखिलं भद्रं प्रादुश्वकार आविष्कु-तवती । दुर्वाससः शापादन्तर्हितं समुद्रमथनानन्तरं पद्ममध्यान्निर्गता विष्णुवक्षःस्थलं श्रिता श्रीः जगतां त्रयाणां क्षेममाविश्वकारेति श्रीविष्णुपुराणादौ । अत्र तत्साम्यवर्णना-दुपमालंकारः ॥

रघुपतिमधिरोप्य स्वोचिते रत्नपीठे प्रगुणमभजथास्त्वं पादुके पादपीठम् । तदपि बहुमतिस्ते तादशी नित्यमासी-

त्कनु खलु महितानां कल्प्यते तारतम्यम् ॥ २९ ॥

रघुपतिरिति। हे पादुके, लं रघुपतिं स्नोचिते आत्मयोग्ये रह्मपीठेऽधिरोप्य पादपीठं प्रगुणं यथा तथा अभजधाः प्राप्तवती 'भज सेवायाम्' इति धातोर्लमध्यमपुरुषेकवचनम् । तदिप पादपीठाधिरोहणमपि निस्यं तादशी भद्रपीठाधिरोहणसदशी बहुमतिर्बहुमानमासीत्; भद्रपीठपादपीठाधिरोहणयोरुभयोरिप शेषलोपयुक्तलादिति भावः । तथाहि महितानां पूजितानां कनु खल्ल कवा तारतम्यमुत्कर्षापकर्षणव्यवस्था कल्प्यते कियते; न कापीस्पर्थः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालंकारः॥

अनुवृत्तरामभावः शङ्के निर्विष्टचक्रवर्तिपदाम् ।

अधुनापि रङ्गनाथः सचमत्कारं पदेन भजति त्वाम् ॥ ३० ॥

अनुवृत्तेति । हे पादुके, इति योज्यम् । अनुवृत्तोऽनुगतो रामभावो रामलं येन स रङ्गनाथः । निर्विष्टमनुवृत्तं चक्रवर्तिपदं सार्वभौमस्य स्थानं यया तां लामधुनापीदानीमिप चमत्कारेण विदग्धकृत्येन सहितं यथा तथा । पदेन चरणेन स्थानेन चेति गम्यते । भजति सेवते । उपास्त इति यावत् । शङ्क इत्युत्प्रेक्षा; अत्र रामात्मनो रङ्गनाथस्य चरणा-प्रावनतिपूर्वकपादुकाप्रहणस्य सार्वभौमस्थानोचितप्रणामलोत्प्रेक्षणात् ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेद्धटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्य-स्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे सटीका निर्यातना पद्धतिरष्टमी ॥ ८ ॥

अथ बन्दिवैतालिकपद्धतिः।

अथास्यां पद्धतौ वेदान्तानेव बन्दिवेतालकीकृत्य तन्मुखेन पादुकां स्तोतुं प्रस्तौति— नमस्ते पादुके पुंसां संसारार्णवसेतवे । यदारोहस्य वेदान्ता बन्दिवैतालिका(ः)स्वयम् ॥ १ ॥

नमस्त इति । हे पादुके, पुंसां संसारार्णवस्य सेतवे उत्तारणोपायभूतायै ते तुभ्यं नमः । यस्यास्तव कर्मण आरोहस्य भगवत्कर्तृकस्य वेदान्ता उपनिषदः, भगवच्छालं चोपलक्ष्यते । बन्दिनः स्तुतिपाठका वैतालिका बोधकराश्च भवन्तीति गम्यते । 'बन्दिनः स्तुतिपाठकाः' 'वैतालिका बोधकराः' इत्युभयत्रामरः । पादुकाविषयवेदान्तप्रेम्णां वक्तृ-प्रेमाङ्गखात्प्रयोऽलंकारः, उत्तराधं वेदान्तानां वैतालिकत्वेन परिणामात्परिणामः; तयो-रङ्गाङ्गभावेन संकरः ॥

अथ द्वाभ्यां वेदान्तवैतालिक आह—
उचितमुपचरिष्यत्रङ्गनाथ प्रभाते
विधिशिवसनकाद्यान्याद्यकक्षानिरुद्धान् ।

चरणकमलसेवासौख्यसाम्राज्यभाजां

प्रथमविहितभागां पादुकामाद्रियेथाः ॥ २ ॥

उचितमिति । हे रङ्गनाथ, लं बाह्यकक्ष्यासु बहिरङ्गणेषु निरुद्धान् विष्वकसेनादिभिः प्रतिबद्धगतीन्, विधिर्वह्मा, शिवो हरः, सनको ब्रह्मपुत्रस्तदाद्यान् प्रभाते उचितं थयार्ह्मपुपचरिष्यन् सन्, उपचरितुमिति यावत् । चरणकमलयोः सेवाजनितसौख्यमेव साम्राज्यं तद्भाजां श्रीप्रस्तीनां मध्ये प्रथमं विहितः कल्पितो भागोंऽशो यस्याः सा तां पादुकामाद्रियेथाः उपादत्स्वेति यावत् । आङ्पूर्वात् 'दृङ् आदरे' इति धातोर्लिङ्मध्यमपुरुष्रस्यकवचनम् । उदात्तालंकारः ॥

पद्माजुष्टं भजतु चरणं पादुका लब्धवारा प्रत्यासन्नास्तव परिजनाः प्रातरास्थानयोग्याः । अर्धोन्मेषादिधकसुभगामर्धनिद्रानुषङ्गां नाभीपद्मे तव नयनयोनीथ पश्यन्तु शोभाम् ॥ ३ ॥

पद्माजुष्टमिति । हे नाथ, लब्धवारा प्राप्तपर्यायावसरा पादुका पद्मया श्रिया जुष्टं संवहनेन सेवितं तव चरणं भजतु सेवताम् । प्रातरास्थानस्य प्रभातगोष्ठ्या योग्याः प्रसास्थाः समीपमागतास्तव परिजनाः परिचारकाः; आदर्शधेन्वादिदर्शका इति यावत् । अर्थोन्नेषात् सामिविकासादधिकसुभगामत्यर्थरमणीयामधिनिद्रयानुषङ्गोऽनुवृत्तिर्यस्याः सा तां नयनयोः शोभां कान्ति नाभीपद्मे परयन्तु । भगवन्नयनयोश्चन्द्रसूर्यात्मकत्वेन तत्संबन्धान्ना-भीपद्मस्यार्धसंकोचिकासता भवति । तादशसाद्दयं भगवन्नयने प्रतीयते । नयनशोभाया नाभीपद्मवृत्त्युत्त्या पदार्थवृत्तिनिदर्शनालंकारः; 'पदार्थवृत्तिमप्येके वदन्त्यन्यां निदर्शनाम्' इति लक्षणात् । भगवतश्चन्द्रसूर्यात्मकनयनस्य नाभीपद्मार्धविकासेन पर्यायतः कथनात्पर्यान्योक्तालंकारोऽपि; तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

इतः परं षड्भिः कालसूचकबन्धुक्तिः—

उपनमति मुह्र्त शेषसिद्धान्तसिद्धं तदिह चरणरक्षा रङ्गनाथ त्वयैषा । मृदुपदमधिरूढा मञ्जुभिः शिञ्जितैः स्वै-रुपदिशतु जनानामुत्सवारम्भवार्ताम् ॥ ४ ॥

उपनमतीति । हे रङ्गनाथ, शेषस्थानन्तस्य सिद्धान्ते गर्गायोपदिष्टे 'यमाराध्य पुरा-

णिर्षर्गगों ज्योतींषि तत्त्वतः । ज्ञातवान्सकलं यच निमित्तपिटतं फलम्' इति श्रीविष्णु-पुराणे । तत्र सिद्धं ज्ञानम् । मुहूर्तं ग्रुभकालः । उपनमित उषःकालः संनिहितो वर्तत इति यावत् । 'उषः प्रशंस[शस्य]ते गर्गः' इति वचनात् । तत्तस्मादिह श्रीरङ्गे एषा चरणरक्षा । त्वया मृदुपदं यथा तथा सविलासमिति यावत् । अधिक्ला सती मज्जुभिः स्वैः शिज्ञितै-र्जगतामुत्सवारम्भवार्तामुत्सवारम्भवृत्तान्तमुपदिशतु ज्ञापयतु । लिय पादुकामिधिक्तं सविलाससंचारपरे पादुकाशिज्ञितं श्रुत्वा प्राणिनः सर्वे समागच्छन्तीति भावः । प्रेयो-ऽलंकारः, पादुकाशिज्ञितैः सेवापरजनसमाह्यानोरप्रेक्षा च ॥

रङ्गाधीश मरुद्गणस्य मकुटादाझायवृन्दस्य वा प्रत्यानीय समर्पिता विधिमुखैर्वारकमादागतैः । वाहारोहणसंभृतं श्रमभरं सम्यग्विनेतुं क्षमा लीलासंचरणप्रिया स्पृशतु ते पादाम्बुजं पादुका ॥ ५॥

रक्षाधीशित । हे रक्षाधीश, वारकमात् पर्यायानुगुण्येन आगतैविधिमुखैर्वह्मा-दिभिः परिचारकैर्मरुहणस्य देवसमूह्स्यान्नायवृन्दस्य वेदसमूह्स्य मूर्तस्य वा मकुटान्मो-लिदेशात् प्रत्यानीयोपाहृत्य समर्पिता, वाहारोहणेन गरुन्मदादिवाहनारोहणेन संयतं संपादितं श्रमभरं श्रान्त्यतिशयं सम्यक् विनेतुं निवर्तयितुं क्षमा शक्ता, लीलासंचरणं प्रियमिष्टं यस्याः सा पादुका ते तव पादाम्बुजं स्पृशतु । वाहनेन शीघ्रगमनजन्यश्रमस्य मन्दसंचारापनोद्यलादिति भावः । अत्र विशेषणमहिन्ना वल्लभया पादसंवाहस्य व्यक्षनात्स-मासोक्तिरलंकारः । अनेन संगवकाले सेवोक्ता ॥

वृत्तं क्रमेण बहुधा नियुतं विधीना
मर्धे द्वितीयमिदमङ्करितं तवाद्दः ।

नीलासखीभिरुपनीय निवेश्यमाना

मङ्कं प्रभो त्वरयते मणिपादुका त्वाम् ॥ ६ ॥

मृत्तमिति । हे प्रभो रङ्गनाथ, विधीनां ब्रह्मणां नियुतं लक्षं क्रमेण पर्यायेण बहुधानेक-प्रकारं वृत्तमतीतम्, तवाहो दिवसस्येदं द्वितीयं मध्याह्रस्योपरिभागोऽङ्कुरितमुत्पन्नम् । चतुर्मुखस्य चतुर्युगसहस्रमहः, ततोऽप्यनवधिकातिशयमहिन्नो भगवतोऽनेकलक्षचतुर्मुखायूषि एकमहरिति परिकल्प्य शतगुणितब्रह्मानन्दविदमुक्तम् । वस्तुतस्तु 'नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मनः' इति स्मृतेर्नाहरादिपारेच्छेदः । नीलाया देव्याः
सखीभिक्पनीय निवेश्यमाना समीपे निक्षिप्यमाणा मणिपादुका श्रीभूम्योरास्थान्यां सहैव
वृत्तेः परिशेषान्नीलादेव्या एवान्तःपुराधिष्ठातृलादिति भावः । मक्कं स्नातुं लरयते ससं-

१. 'दिनादी प्राह्मपूर्वाही ततः सङ्गतसङ्गवी' इति वैजयन्ती.

श्रममुद्योजयति । अत्र पादुकासमीपास्थानस्य लरणहेतुव्यापारत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालंकारः, अनेकलक्षत्रह्मायुपां भगवदहर्ष्यलासंभवेऽपि तत्संवन्धोक्तः संवन्धातिशयोक्तिश्च । 'संवन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम्' इति लक्षणात् । अनयोस्तिलतण्डुलवन्त्फुटावगम्यमानभेदलात्संस्रष्टिः । अनेन मध्याह्वकालसेवोक्ता ॥

विव्याप्सरोभिरुपदर्शितदीपवर्गे
रङ्गाधिराज सुभगे रजनीमुखेऽस्मिन् ।
संरक्षिणी चरणयोः सविलासवृत्तिनीराजनासनमसौ नयतु स्वयं त्वाम् ॥ ७ ॥

दिव्येति । हे रङ्गाधिराज, दिव्याप्सरोभिरप्राकृतदेववनिताभिरुपदिशितः समीपे दिशितो दीपवर्गो दीपसमूहो यस्मिन् तस्मिन्, अत एव सुभगे मनोक्षेऽस्मिन्वर्तमाने रजनी-मुखे प्रदोषे। 'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः । चरणयोः संरक्षिणी पादुका सविलासवृत्तिः सती खयं लां नीराजनासनमारातिकोपचारार्थमासनं नयतु प्रापयतु । यथा लोके पुरंधी नीराजनाय वरं पीठे निवेशयित तथैव पादुकापीति पादुकायाः पुरंधीसमाधिर्य-ज्यत इति समासोक्तिः । सायंतनसेवाक्रमः ॥

आसनादुचितमासनान्तरं रङ्गनाथ यदि गन्तुमीहसे । संनतेन विधिना समर्पितां सप्रसादमधिरोह पादुकाम् ॥ ८॥

आसनादिति । हे रङ्गनाथ, आसनान्मन्त्रासनादेशचितमुत्तरोत्तरं युक्तमासनान्तरं स्नानासनालंकारासनादि गन्तुं प्राप्तुमीहसे यदीच्छिसि चेत् तिर्हं संनतेन विनयानतेन विधिना ब्रह्मणा समर्पिताम् । रङ्गनाथस्य ब्रह्माराध्यलादिति भावः । सप्रसादं यथा तथा पादुकाम्थिरोह । प्रस्यासनं पादुका समर्पणीयेत्यस्य शास्त्रस्य वन्दिलाध्यवसायादेवमुक्तिरान्वार्यस्य । प्रेयोऽलंकारः । 'प्रेयः प्रियतराह्यानम्' इति लक्षणात् ॥

परिजनवनिताभिः प्रेषितः प्राञ्जलिस्त्वां प्रणमति मदनोऽयं देव शुद्धान्तदासः । फणिपतिशयनीयं प्रापयित्री सलीलं पदकमलिमदं ते पादुका पर्श्वपास्ताम् ॥ ९ ॥

परिजनिति । हे देव, परिजनविताभिरन्तःपुरपरिचारिकाभिर्मिहिषीहृद्याभिन्
ज्ञाभिः प्रेषितः प्रेरितः शुद्धान्तचरो दासोऽयं मदनः प्राञ्जलिः सन् लां प्रणमति ।
समयं विज्ञापयितुमिति भावः । प्राकृतानामिव भगवतः कामवश्यलाभावात्प्रणामोक्तिः ।
फणिपति शेषमेव शयनीयं शय्यां सलीलं यथा तथा प्रापियत्री गमियत्रीयं पादुका त
तव पद्कमलं पर्युपास्तां भजतु । पर्युपपूर्वात् 'आस उपवेशने' इति धातोलींट् । देवीभिः
सह पर्युपासनं प्राप्तुं समय इति वक्तव्ये मदनप्रणामोक्तः पर्यायोक्त्यलंकारः ॥

अथ बन्दिवतालिकोिक्त निगमयति-

इति निगमवन्दिवचसा समये समये गृहीतसंकेतः । अभिसरति रङ्गनाथः प्रतिपद्भोगाय पादुके भवतीम् ॥ १० ॥

इतीति । हे पादुके, इत्युक्तप्रकारेण निगमा एव बन्दिनः । वेदे रूढो वन्दिशब्दो योगवृत्त्या वा लक्षणया वा निरपेक्षप्रमाणं भगवच्छास्त्रमि लक्षयति । प्रतिपादिता-नामर्थानां तत्रैवाम्नेडितानां वन्दिशब्देन साहचर्यात् प्रकान्ता वैतालिकाश्च लक्ष्यन्ते । तेषां वचसा समये समये तत्तदवसरेषु गृहीतसंकेतः प्रत्यभिज्ञातकर्तव्यसूचकव्यापारो रङ्गनाथो भवतीं त्वां प्रतिपदं पदे पदे प्रतिचरणविन्यासमिति यावत् । क्षणे क्षणे च भोगाय सुखानुभवायाभिसरित खयमागच्छति । कामुकस्य नायकस्य सखीसंकेतगृह-पूर्वकाभिसरणप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः । तेन च पादुकायाः प्रेयसीभावो व्यज्यते । वृत्तमार्याभेदः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेष्ट्रटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे सटीका वैतालिकपद्धतिर्नवमी ।

अथ राजारपद्धतिः।

अथास्यां पद्धस्यां पादुकाभगवतोर्ह्यव्यापारभेदानालम्ब्य समासोक्तिविधया दम्पती-कृत्यत्वेन स्तौति—

> शौरेः शृङ्गारचेष्टानां प्रसूतिं पादुकां भजे । यामेष भुङ्गे शुद्धान्तात्पूर्वं पश्चादपि प्रभुः ॥ १ ॥

शौरेरिति । ग्रङ्गारचेष्टानां रमणीयव्यापाराणां परस्पररितजन्यविलासानां च प्रसूर्ति हेतुभूतां शौरे रङ्गनाथस्य पादुकां भजे । एव प्रभुः श्रीरङ्गनाथः ग्रुद्धान्तादन्तःपुरमिहिषी-संभोगात्पूर्वमिप प्रागिप पथादप्यनन्तरमि तां पादुकां भुद्धेऽनुभवति । अन्तःपुरगमनागमनकालेषु त्वामारुद्ध संचरतीति भावः । तामिति पूर्वेणान्वयः । अत्र यथा वारकमभाविमहिषीभोगपूर्वोत्तरकालयोरिप समयों नायको वह्नभामनुभवित तथेति व्यञ्जनात् पादुकाया भगवद्गह्नभात्वप्रतितेः समासोक्तिरलंकारः । अत्र नायको दक्षिणोऽनेकासु नायिकास्विद्येषेण वृत्तेः । 'तुत्योऽनेकत्र दक्षिणः' इति लक्षणात् । नायिका स्वीया स्वाधीनपतिका च 'तत्र स्वीयापरिप्रहात्' इति । 'ह्रहात् प्रियाविनाभूता खाधीनपतिका मता ।' इति लक्षणात् । संभोगः श्रङ्गारः 'अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योऽन्यं विलासिनौ । दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोग उदाहृतः ॥' इति लक्षणम् । चेष्टानामित्यनेन यथोचितं भावादि-चर्त्वरंश विलासा अपि व्यज्यन्ते ॥

प्रणतित्रदशेन्द्रमौलिमालामकरन्दार्द्रपरागपङ्किलेन । अनुलिम्पति पादुके स्वयं त्वामनुरूपेण पदेन रङ्गनाथः ॥ २ ॥

प्रणतिति । हे पादुके, रङ्गनाथः प्रणतानां त्रिदशानां ब्रह्मादीनां मौलौ शिरिस या माला तस्या मकरन्देनाद्रों यः परागः पुष्पधूलिस्तेन पङ्कवता, अनुरूपेण योग्यानुलेपनक्ष-मेण पदेन चरणेन, अन्यत्र युक्तेन व्यवसायेन प्रेम्णेति यावत् । तदायं पङ्किलेनेलत्र करणेनेति योज्यम् । स्वयमनुलिम्पति चर्चयति । अत्र पुष्परसार्द्रपरागसंबन्धस्य चन्द-नानुलेपनलोत्प्रेक्षणात् स्वरूपोत्प्रेक्षा, आनुरूप्यस्य कथनात्समालंकारश्च । अत्र शब्द-शक्त्या पादुकायाः प्रेयसी समाधिर्व्यज्यते । अत्र व्यज्यमानो नायकोऽनुकूलः । 'एकायत्तो-ऽनुकूलः स्यात्' इति लक्षणात् । नायिका स्वीया साधीनपतिका च । संभोगः शङ्कारः ॥

अवदातिहमांशुकानुषक्तं पदरक्षे त्विय रिङ्गणः कदाचित् । किमिप स्थितमद्वितीयमाल्यं विरलावस्थितमौक्तिकं स्मरामि ॥ ३ ॥

अवदातित । हे पादरक्षे, कदाचित्स्रपनसमयेऽवदातेन धवलेन हिमांशुकेना-भिषेकशीतलेन वस्नेण, अन्यत्र श्रीष्मे शिशिरोपचारार्थे हिमजलाविक्तवस्नेणानुषक्तं युक्तम्, अद्वितीयमाल्यं द्वितीयमालारहितम्, विरलतया असान्द्रतया अवस्थितानि भूषणमौक्ति-कानि, अन्यत्र लक्षणया श्रमजलबिन्दवो यस्मिन् तत् किमप्यनिर्वचनीयं रिङ्गणस्विय स्थितं स्मरामि चिन्तयामि । प्रेयोऽलंकारः । अत्र विशेषणमहिन्ना कदाचित् किमपी-त्युक्तया च रतिर्व्यज्यते । पूर्ववन्नायकः, नायिका, रसश्च । विच्छित्तिर्नाम विलासो व्यज्यते । 'रम्याणामप्यलंकारकुसुमालेपवाससाम् । अनादरेण स्वल्पानां न्यासो विच्छित्तिरिष्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

असहायगृहीतरङ्गनाथामवरोधाङ्गणसीम्नि पादुके त्वाम् । सुदृशः स्वयमचियन्ति दूरादवतंसोत्पलवासितैरपाङ्गैः ॥ ४ ॥

असहायेति । हे पादुके, अवरोधाङ्गणसीन्नि अन्तःपुरचलरदेशे असहायं द्विती-यनायिकासंश्वेषरिहतं यथा तथा गृहीतो रङ्गनाथो यया तां लां सुदशः लक्ष्मीप्रभृतयो-ऽवतंसोत्पलैरवतंसीकृतकुवलयैवांसितेः सुरभीकृतैरपाङ्गेनेंत्राख्यलैः, अर्चनसाधनपुष्पैरिति व्यज्यते । दूरादूरे स्थित्वा खयमर्चयन्ति इयमत्युत्कृष्टभागघेयेति सादरावलोकनस्यार्चन-त्वेनोत्प्रेक्षणात् खरूपोत्प्रेक्षा वाचकाभावाद्गम्या । सुदश इति विशेष्यस्याभिप्रायगर्भत्वात् परिकराङ्करालंकारश्च । अत्र कयाचन वल्लभया नित्यासक्ते नायके इतराः पत्न्यो नायिका-रूप्यं(पं) ज्ञात्वा यथा तां मानयन्ति तथा श्रीमुख्या देव्योऽपि पादुकां मानयन्तीति ध्वन्यते । अन्यत्पूर्ववत् ॥

१. 'अनुकूछेन' इत्यपरः पाठः.

निर्विश्यमानमपि नूतनसंनिवेशं कैवल्यकल्पितविभूषणकायकान्तिम् । कालेषु निर्विशसि रङ्गयुवानमेका श्रङ्कारनित्यरसिकं मणिपादरक्षे ॥ ५ ॥

निर्विश्येति । हे मणिपादरक्षे, त्वं निर्विश्यमानमि संभुज्यमानि नृतनोऽनतुभूतपूर्वः संनिवेशो दिव्यमङ्गलविष्रहस्थानं यस्य तम्, सदानुभवेऽिप प्रीत्यतिशयावहतया
नृतनवद्भासत इति यावत् । कैवल्येन केवलभावेन भूषणराहित्येन कल्पितानि विभूषणानि यस्याः सा कायकान्तिः शरीरशोभा यस्य तम्, शङ्कारे हृद्यव्यापारे संभोगे च नित्यरसिकं सदासक्तं रङ्गविमानसंस्थं युवानं कालेष्वेकान्तसेवाकालेषु रतिसमयेष्वित्यपि गम्यते।
एका अद्वितीया सती निर्विशसि अनुभविष । रत्यासक्ता नायिका व्यज्यते । समासोक्तिरलंकारः ॥

निद्रापितस्य कमितुर्मणिपादुके त्वं पर्यङ्किकापरिसरं प्रतिपद्यमाना । श्वासानिलप्रचलितेन मजस्यभीक्ष्णं नाभीसरोजरजसा नवमक्करागम् ॥ ६ ॥

निद्गापितस्येति । हे मणिपादुके, निद्गापितस्य निद्रामनुभूतवतः । 'सुखादिभ्यः कर्तृ-वेदनायाम्' इति वयङ् । तस्य कमितुः कान्तस्य रङ्गनाथस्य पर्यष्टिकायाः शेषश-य्यायाः परिसरं समीपं प्रतिपद्यमाना प्राप्तवती सती श्वासानिलैर्भगवन्मुखोद्गतैः शेषमुखो-द्रतैर्वा प्रचित्रेनोत्थितेन नाभीसरोजस्य भगवन्नाभिपद्मस्य रजसा परागेण नवं नृतन-मङ्गरागमनुलेपमभीक्षणं मुहुर्मुहुर्भजिस प्राप्नोषि । भगवन्निद्राकाले श्वासोत्थितभगवन्नाभी-पद्मपरागपतनं पादुकापरिष्कारानुलेपनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । तथाच पादुकाया वासकसिक्वकात्वं व्यज्यते । 'या वह्नभागमायाद्या मण्डयेदंशुकादिभिः । आत्मानं केलिसद्नं सा स्याद्वा-सकसिक्वका॥' इति लक्षणात् ॥

> शयितवित रजन्यां पादुके रङ्गबन्धौ चरणकमलपार्श्वे सादरं वर्तते त्वम् । फणिपतिशयनीयादुत्थितस्य प्रभाते प्रथमनयनपातं पावनं प्राप्तुकामा ॥ ७ ॥

शियतवतीति । हे पादुके, रजन्यां रङ्गबन्धौ शियतवित सित लं फणिपितिरेव शयनीयं तस्मादुत्थितस्य, रङ्गबन्धोरिति योज्यम् । पावनं परिशुद्धिहेतु प्रथमं नयनपातं वीक्षणं प्राप्तुकामा सती चरणकमलयोः पार्श्वे सादरं यथा तथा वर्तते । नित्यं पादुकाव- स्थानं प्रथमकटाक्षपातफलकत्वेनोरप्रेक्ष्यते । पत्युः पूर्वोत्थानस्य पतिव्रताचारित्रयोग्यत्वात् पादुकायाः पतिव्रतात्वं व्यज्यते ॥

> चरणकमलसङ्गाद्रङ्गनाथस्य नित्यं निगमपरिमलं त्वं पादुके निर्वमन्ती । नियतमतिशयाना वर्तसे सावरोधं हृदयमधिवसन्तीं मालिकां वैजयन्तीम् ॥ ८॥

चरणिति । हे पादुके, रङ्गनाथस्य चरणकमलसङ्गात् सदा निगम(मे)[म ए]व वेद्(मे)[द ए]व परिमलं विमर्दोत्थसौरमं नागरपटवासादिसौरमं च । 'वणिवपथः पुरं वेदो
निगमः' इत्यमरः । निर्वमन्त्युद्रिरन्ती विस्तारयन्तीति यावत् । समस्तवेदवेद्यभगवचरणारिवन्दसंबन्धात्स्वयमि वेदवेद्यत्वेन प्रतीयत इति भावः। त्वं सावरोधं लक्ष्म्याधारत्वादन्तःपुरयुक्तं हृदयं भगवदुरःस्थलमधिवसन्तीमधितिष्ठन्तीं वैजयन्तीं वैजयन्ताख्यां
मालिकामितशयाना अपकर्षयन्ती अतिकम्य शयाना तद्वारेऽपि भगवद्भोगवती वर्तसे ।
नियतं ध्रुवम् । अन्यथा नित्यमीदशगन्धाप्रसक्तेरिति भावः । सदातनसौरमसंबन्धेन
नायिकान्तरवारातिक्रमेण भोगातिशयोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा, सङ्गनिगमपरिमलवैजयन्त्यादिशब्दैर्नित्यं नायकसक्ताया नायिकायाः प्रतीतेः समासोक्तिथ्य । अवरोधवैजयन्त्यौ
प्रतिनायिके ॥

उपनिषद्बलाभिर्नित्यमुत्तंसनीयं किमपि जलधिकन्याहस्तसंवाहनाईम् । तव तु चरणरक्षे देवि लीलारविन्दं चरणसरसिजं तचारु चाणूरहन्तुः ॥ ९ ॥

उपनिषदिति । हे देवि चरणरक्षे, उपनिषद एव अवला रमण्यसाभिर्नित्यमुत्तं-सनीयं शिरोभूषणीयं वेदान्तैर्लेकोत्तरत्वेन प्रतिपार्धं किमप्यनिर्वचनीयगुणविभूतिकं जल-धिकन्यायाः श्रियो इस्ताभ्यां संवाहनस्यार्हे योग्यं तत्प्रसिद्धं चाण्र्रहन्तुः श्रीकृष्णस्य चरण-सरसिजं तव लीलायोग्यमरविन्द्मासीत्। यथाबद्विनियोगार्हतया वाल्लभ्यातिशयो व्यज्यते। अत्र स्वाधीनपतिका नायिका व्यज्यते॥

अखिलान्तःपुरचारे वनेकवारं पदाविन स्वैरम् । अनुभवित रङ्गनाथो विहारविकान्तिसहचरीं भवतीम् ॥ १०॥

अखिलेति । हे पदाविन, विहारे कींडायां विकान्ती पराक्रमेऽपि सहचरीमविना-भूतां भवतीमखिलान्तःपुराणां श्रीभूमिलीलानां वारेषु भोगकालेष्वनेकवारमसकृत् खैरं

१, 'लीलायाम्' इत्यपरः पाठः.

खच्छन्दं यथा तथानुभवति भुक्के। खरादिति तु न सम्यक् पाठसास्य नित्यिकयाविशेषण-त्वेन धातुग्रत्यादिपूक्तैः तत्तद्देवीग्रहगमनेषु पादुकामुपादत्त इति भावः । वालभ्याशय-विशिष्टा नायिका व्यज्यते । विहारविकान्तिसहचरीमित्यस्य साकृतत्वात् परिकरालंकारः ॥ इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्य श्रीवेष्टरङ्गनाथस्य श्रीवेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादकासहस्रे सटीका ग्रङ्गारपद्धतिदर्शमी ।

जनायनायुक्ततव्स तटाका स्टनारमञ्जातप्राण

अथ संचारपद्धतिः।

अधारमां पद्धलां भगवतो ठीलासंचारानवलम्ब्य स्तौति— अग्रतस्ते गमिष्यामि सद्भती कुशकण्टकान् । इति सीतापि यद्भृत्तमियेष प्रणमामि ताम् ॥ १ ॥

अग्रत इति । आर्थपुत्रेत्युपस्कार्यम् । अहं कुशानेष कण्टकान् तीक्ष्णात्रान् मृद्रती मर्दयन्ती सती ते तवाप्रतोऽप्रे गमिष्यामि । एतद्ये श्रीरामायणे सीतावाक्यं तदेवाचार्यः पिठतम् । इति सीतापि यस्याः पादुकाया वृत्तं व्यापारं कण्टकमर्दनस्य पादुकाकार्यन्वादिति भावः । इयेष काङ्कितवती तां पादुकां प्रणमामि । पादुकामित्यनुक्ता कण्टक-मदनव्यापारमुखेन पर्यायेणोक्तः पर्यायोक्तमलंकारः । सीतापेक्षयापि पादुकायाः कैंकर्यानिश्योक्तिव्यंज्यते ॥

शरदःशतमम्ब पादुके स्यां समयाहृतपितामहस्तुतानि । मणिमण्डपिकासु रङ्गभर्तुस्त्वदधीनानि गतागतानि पश्यन् ॥ २ ॥

शास्त् इति । हे अम्ब पादुके, मणिमण्डिपकासु रत्नमण्डिपेषु समये उत्सवसमये आहूतेन पितामहेन ब्रह्मणा (उत्सवेषु ब्रह्माद्याह्यानं भगवच्छास्नसिद्धम् ।) स्तुतानि खदधीनानि त्वद्यात्तानि गतागतानि गमनागमनानि पश्यत्रहं शतं शरदो वत्सरान् 'संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । स्याम् भवेयम् । लीलासंचारसेवार्थमहं दीर्घायुः स्यामिति भावः । प्रेयोऽलंकारः ॥

त्वद्धीनपरिक्रमो मुकुन्दस्तद्धीनस्तव पादुके विहारः। इतरेतरपारतज्ञ्यमित्थं युवयोः सिद्धमनन्यतन्नभूज्ञोः॥ ३॥

त्वद्धीनेति । हे पादुके, मुकुन्दस्त्वद्धीनस्त्वदायत्तः परिक्रमः संचारो यस्य सः । भवतीं पादुकां विहाय प्रभोः संचारायोगादिति भावः । तव विहारस्तस्मिन्मुकुन्देऽधीन आयत्तः । पादुकाया नियमनेऽन्याधीनगतित्वादिति भावः । अन्यस्तन्त्रं प्रधानं यस्य स न भवति भूमा महिमा ययोस्तयोर्युवयोर्मुकुन्दस्य तव चेतरेतरस्य पारतच्चयं पराधीनत्व-मित्थमुक्तप्रकारेण सिद्धम् । स्वतन्त्रयोः पारतच्चयमिति विरोधः । 'शेषशेषिणोः परस्परच्छ-न्दोऽनुवर्तनं युक्तम्' इति इत्थंशब्देन परिणीयत अतो विरोधाभासालंकारः । पूर्वाधेंऽन्योन्योपकारवर्णनादन्योन्यालंकारः, अस्य विरोधाभासाङ्गत्वात्संकरः ॥

रजसा तमसा च दुष्टसत्त्वे गहने चेतिस मामके मुकुन्दः । उचितं मृगयाविहारमिच्छन्भवतीमाद्दत पादुके पदाभ्याम् ॥ ४ ॥

रजसेति । हे पादुके, मुकुन्दो रजसा रजोगुणेन पांसुना तमसा तमोगुणेनान्धकारेण च दुष्टः सत्त्वगुणो यस्मिन् तस्मिन्, अन्यत्र दुष्टा हिंसाः सत्त्वा जन्तवो यस्मिन्
तस्मिन् । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्नी तु जन्तुषु ।' इत्यमरः । पांसुष्वन्धकारार्थकत्वमुपछक्षितमिति योज्यम् । गुणार्थकत्वेऽनेन पितृमानितिवत् रजस्तमोरूपदुष्टजन्तुविशिष्ट इति
भाव्यम् । गहने दुष्प्रवेशे 'कलिलं गहनं समे' इत्यमरः । अन्यत्र चेतोरूपे गहने सूक्ष्मार्थप्रहणायोग्ये मामके मदीये ममतायुक्ते 'मामको ममतायुक्तः' इति विश्वः । चेतिस मनिष
उचितं योग्यं रजस्तमोहननरूपं मृगयाविहारमाखेटकीडामिच्छन् भवतीं पदाभ्यामादत
आदतवान् । 'दङ् आदरे' [इति धातोः] लिङ् । पादुक्या सहितस्य भगवतो ध्यानेन
रजस्तमोनिष्टत्तिमवलम्ब्य स्वाभाविके पादुकादरणे रजस्तमोरूपहिंसमृगहननार्थमृगयाफलकत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा, वाचकाभावाद्गम्या, श्वेषरूपकाभ्यां संकीर्णा च ॥

क्षमया जगतामि त्रयाणामवने देवि पदावनि त्वयैव । अभिगम्यतमोऽपि संश्रितानामिभगन्ता भवति स्वयं मुकुन्दः ॥ ५ ॥

समयेति । हे देवि पदावनि, मुकुन्दः श्रीरङ्गनाथो निधिविशेषश्च । 'मुकुन्दकुन्द-नीलाश्व' इत्समरः । संश्रितानां सेवकानामिगम्यतमोऽपि प्राप्यतमोऽपि त्रयाणां जगतामप्यवने रक्षणे क्षमया शक्तया त्वयैवाभिगन्ता आभिमुख्येन प्राप्तो भवति । संश्रितानामित्येव खसेवकानां दुर्लमोऽपि त्वत्सेवकानां सुलमो भवतीति भावः । त्वत्सेव-कानां प्रार्थनीयो निधिः खयमेवागच्छतीति व्यज्यते । अत्राभिगन्तव्यस्याभिगन्तृत्व-वर्णनाद्याघातालंकारः । 'स्याद्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत्।' इति लक्षणात्॥

शिरसा भवतीं दघाति कश्चिद्विघृतः कोऽपि पदस्पृशा भवत्या। उभयोर्भधुवैरिपादरक्षे त्वदघीनां गतिमामनन्ति सन्तः॥ ६॥

शिरसेति । हे मधुवैरिपादरक्षे, कश्चिदिनिर्वचनीयपुण्यपरिपाकयुक्तो भवतीं शिरसा दशाति, कोऽप्यपरिच्छेद्यसह्पः श्रीरङ्गनाथः पदस्पृशाः चरणस्पृशाः भवत्या त्वया शिरसा विश्वतः । सन्तस्तयोष्क्रभयोरिप गतिं प्राप्यं पदसंचारं च त्वद्धीनमामनन्ति । पादुकाभक्तानां प्राप्यं सुलमं भवति भगवतः सुसंचार इति भावः। तुल्ययोगितालंकारः। 'वर्ण्यानामितरेषां च धर्मैक्यं तुल्ययोगिता।' इति लक्षणात्॥

स्पृशतः शिरसा पदेन च त्वां गतिमुह्दिश्य मुकुन्दपादुके द्वौ । अवरोहति पश्चिमः पदात्स्वादिधरोहत्यनघस्तदेव पूर्वः ॥ ७ ॥

स्पृश्वत इति । हे मुक्कन्दपादुके, द्वौ भक्तभगवन्तौ गतिं प्राप्यं गमनं चोह्स्य अपेस्य शिरसा पदेन चरणेन च स्पृशतः । भक्तः शिरसा, भगवांस्तु चरणेनेति विवेकः। पश्चिमः भगवान् खादात्मीयात् पदात् सिंहासनादवरोहति । सिंहासनस्थेन भगवता अवरुद्ध पादुका गृह्यत इत्यर्थः । पूर्वा भक्तोऽनघः सन्नाष्टाश्विष्ठपूर्वोत्तरपापः सन् तदेव खं पदमेवाविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टात्मखरूपमेवाधिरोहत्यर्विरादिमार्गेण परमपदमधिरुद्ध प्राप्नोतीत्यर्थः । गतिसुिद्दिर्यत्यत्र तुत्ययोगिता, गति पदमित्यत्र श्वेषः। अवरोहत्यिदिरोहितीति व्यतिरेकः, भक्तभगवतोः खरूपनिरूपकधर्मानादरेण पर्यायतः कथनात् पर्यायोक्तः, एषां यथासंभवमङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

समयेष्वपदिश्य जैत्रयात्रां विविधान्तः पुरवागुराव्यतीतः । नियतं मणिपादुके भवत्या रमते वर्त्मनि रङ्गसार्वभौमः ॥ ८॥

समयेष्विति । हे मणिपादुके, रङ्गसावभौमो रङ्गविमानवर्ती सर्वभूमीश्वरः श्रीरङ्गनाथः समयेष्वसुरजयकालेषु जैत्रयात्रां युद्धार्थप्रयाणमपिद्दिय व्याजीकृत्य विविधा
बहुविधा अन्तःपुराणि । श्रीभूमिनीला इति यावत् । तानि वागुरा इव मृगविधनीरिव ।
'वागुरा मृगविधनी' इत्यमरः । अन्तःपुरल्लीणां वहिर्गमनप्रतिवन्धकत्वात् वागुरासाम्यम् ।
व्यतीतो लिङ्कतवान् सन् वर्त्मिन मार्गे भवत्या रमते कीडति । नियतम् । संकल्पमात्रेण
रिपुहननशक्तस्य पादुकया विहर्गमनं कीडार्थमित्युरप्रेक्ष्यते । अपिद्रियेत्युक्तया सापहवा ।
लक्ष्म्यादिभ्योऽपि पादुकाया भगवत्प्रेयसीत्वप्रतीतेः समासोक्तिः । तथा च समासोक्त्यपहवाभ्यां संकीणां ॥

निजसंहननपसक्तलास्यं चरति त्वामघिरुद्ध रङ्गनाथः । पदरक्षिणि पावनत्वमास्तां रसिकाखादमतः परं न विद्यः ॥ ९ ॥

निजेति । हे पदरक्षिणि, रङ्गनाथो भगवान् । नटपरिवृढ इत्यपि गम्यते । त्वामधिरुष्य निजे संहनने दिव्यमङ्गलविग्रहे । 'गात्रं वपुः संहननम्' इत्यमरः । प्रसक्तमुद्भूतं
लासं ग्रङ्गारनाव्यं चरत्याचरति । तस्य सलास्यसंचारस्य पावनत्वं प्रेक्षकपरिग्रुद्धिहेतुत्वं वास्तवमास्तां तिष्ठतु । इत्यनादरः । अतः परं भगवतस्त्वदधीनलास्यसंचारादन्यं रिष्कानां वृत्तदर्शनजन्यरसानुमवपराणां भावुकानामास्वादमास्वादम् । अनुभाव्यमित्यद्यः । 'स्वद्
आखादने' इति धातोरनुभवेऽयं सकर्मकात् 'अकर्तरि च कारके—३।३।१९' इति
कर्मणि घव् । न विद्यो न जानीमः । वृत्तदर्शनस्य निषद्धत्वेऽपि त्वदधीनभगवत्रृत्तदंशनस्य
पावनत्वमाश्चर्यावहम् । अथापि ततोऽप्यद्धतस्य सकलजनहृदयानन्दनत्वस्य लाभात् पावनत्वेनादरो युक्तः । अत एव श्रीपराशरभद्यौरपि पावनत्वमुपेक्ष्य लास्ययुक्तमगविद्यमङ्गलविप्रहसेवैव प्रार्थिता—यथा—'अञ्जन्यस्तपदाञ्जमित्रतंकटीसंवादिकौशेयकं किनित्ताण्डवगन्धिसंहननकं निर्याजमन्दस्थितम् । चूडाचुम्बिमुखाम्बुजं निजभुजाविश्रान्तदिव्यायुघं श्रीरङ्गं शरदःशतं तत इतः पश्येम लक्ष्मीसखम् ॥' इति । तत्राभिमतस्योत्तरस्यापाततो
निषेधाद्विशेषस्य रसिकाखादस्याभीप्तितत्वाचाक्षेपालंकारः । 'उत्तरं वक्ष्यमाणस्य यो
विशेषाभिधित्सया । निषेधाभाव आक्षेपः स द्विधा परिकीर्तितः ॥' इति लक्षणात् ॥

पदयोरनयोः परस्य पुंसस्तदनुमाह्यविहारपद्धतेर्वा ।

शिरसो मणिपादुके श्रुतीनां मनसो वा मम भूषणं त्वमेका ॥ १०॥ पदयोरिति । हे मणिपादुके, एका त्वं परस्य पुंसः श्रीरङ्गनाथस्यानयोः प्रत्येक-तया सेव्यमानयोः पदयोः भूषणं वा, ताभ्यां परमपुरुषपादाभ्यामनुप्राह्यस्य विहारपद्धते- लॉलासंचारमार्गस्य भूषणं वा, श्रुतीनां शिरसः उपनिषदो भूषणं वा । उपनिषद ऐदं-पर्येण प्रतिपाद्यमानत्वादिति भावः । मम ध्यातुर्मनसिश्चत्तस्य भूषणं वा । चित्तरङ्गकः त्वादिति भावः । एकस्यानेकशोभावहत्वेन तत्तद्भूषणत्वं संदिद्यत इति संदेहालंकारः ॥

कृपया मधुवैरिपादरक्षे कठिने चेत्सि मामके विहर्जुम् ।

मुकुटेषु दिवौकसां विघत्ते भवती रत्नविसंस्थुलेषु योग्याम् ॥ ११॥

कुपयेति । हे मधुवैरिपादरक्षे, भवती कठिने । रजस्तमःसान्द्रत्वेनातिसुकुमारस्य संचारानईत्वादिति भावः । मामके ममतायुक्ते मदीये चेतिस विहर्तुं चरितुम् । ध्यानिव-षयीभविद्यमिति यावत् । रक्नैविंसंस्थुलेषु विषमेषु दिवौकसां मुकुटेषु योग्यामभ्यासं विधत्ते । 'योग्या गुणनिकाभ्यासः' इत्यमरः । देवमुकुटनिवेशस्य कठिनध्यातृचित्तस्य निवेशयोग्यात्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ॥

चरणद्वयमर्भकस्य शौरेः शरदम्भोरुहचातुरीधुरीणम् ।

शकटासुरताडनेऽपि गुप्तं तव शक्त्या किल पादुके तवासीत् ॥ १२ ॥ चरणेति । हे पादुके । अर्भकस्य शिशोः शौरेः श्रद्धंशावतीर्णस्य कृष्णस्य शरदम्भोकह्योः शरत्कमलयोश्वातुर्याश्चतुरभावस्य धुरीणं धूर्वहम् । 'खः सर्वधुरात् ४।४।७८'
इत्यत्र धुर इत्यनुवर्त्य ख इति योगविभागात् वहत्यर्थे खः । अत्यन्तसुकुमारमिति
यावत् । तचरणद्वयं शकटरूपस्यासुरस्य ताडनेऽपि प्रहारेऽपि तव शक्त्या प्रभावेण
किल गुप्तमासीत् रिक्षतमासीत् । मृदुलेन बालकचरणेन तादशदुर्भक्षकशकटभक्रनं
त्वत्संश्वेषजनितातिशयेनेत्युत्प्रेक्षा गम्या ॥

उत्तस्थुषो रङ्गशयस्य शेषादास्थानसिंह।सनमारुरुक्षोः ।

मध्येनिशान्तं मणिपादुके त्वां लीलापदन्यासससीं प्रपद्ये ॥ १३ ॥

उत्तस्थुष इति । हे मणिपादुके, शेषात् शयनीयादुत्तस्थुष उत्थितवतः सहसा आस्थानसिंहासनं पादपीठमारुरुक्षोः आरोद्धमिच्छो रङ्गेशस्य मध्येनिशान्तं श्रीरङ्गायतनमध्ये। 'निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम्।' इत्यमरः । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा २।१।१८' इत्यव्ययीभावः । लीलापदन्यासस्य विलाससंचारस्य सखीं सहायभूतां त्वां प्रपये सेवे । सखीशब्दस्य भगवदन्तरङ्गतया सेवनं युक्तमित्यभिप्रायगर्भत्वात् परिकरः प्रेयस्थ ॥

प्राप्ताधिकाराः पतयः प्रजानामुत्तंसितामुत्तमपादुके त्वाम् । रक्केशितुः स्वैरविहारकाले संयोजयन्त्यिङ्कसरोजयुग्मे ॥ १४॥ आहोति । हे उत्तमस्य पुरुषोत्तमस्य पाडुके, प्राप्ताधिकारा लब्धाधिपत्याः प्रजानां प्राणिनां पतयः कमलासनाद्या उत्तंसितां निजिशारोभूषणीकृतां त्वां रङ्गेशितुः श्रीरङ्ग-नाथस्य स्तरिविहारकाले स्वेच्छासंचारसमये अङ्गिसरोजयुग्मे चरणकमलयुगले संयोज्यन्ति । प्रेयोऽलंकारः ॥

त्वयानुबद्धां मणिपादरक्षे लीलागतिं रङ्गशयस्य पुंसः । निशामयन्तो न पुनर्भजन्ते संसारकान्तारगतागतानि ॥ १५॥

त्वयेति । हे मणिपादरक्षे, त्वयानुबद्धां रचितां रङ्गशयस्य पुंसः श्रीरङ्गनाथस्य लीलागतिं कीडासंचारं निशामयन्तः पश्यन्तः । जना इति शेषः । 'शपोऽदर्शने' इति मित्वाभावात् 'मितां हस्वः ६।४।९२' इति हस्वाभावः । संसाररूपे कान्तारे दुर्गवर्त्मनि गतागतानि जननमरणानि पुनः भूयो न भजन्ते । त्वदनुबद्धभगवत्संचारसेवकानां न पुनः संचारावाप्तिरिति भावः । गतिपरिशीलनस्य गल्यभावहेतुत्वोक्तेर्व्याघातालंकारः ॥

व्यूहानुपूर्वीरुचिरान्विहारान्पदक्रमेण प्रतिपद्यमाना । विभर्षि नित्यं मणिपादुके त्वं मुरद्विषो मूर्तिरिव त्रिलोकीम् ॥ १६ ॥

व्यूहेति । हे मणिपादुके, व्यूहेन समूहतया । षोडशस्त्रीसहस्ररञ्जनादाविति भावः । आनुपूर्व्या रामकृष्णादिकमेण च, अन्यत्र वासुदेवादिव्यूहकमेण रुचिरान्विहारान् लीलान्ध संचारान् लीलाश्च पदक्रमेण तत्तिह्व्यमङ्गलविप्रहचरणानुगुणतया स्थानानुपूर्व्या च प्रतिपद्यमाना मजमाना लं मुरद्विषो रङ्गनाथस्य मूर्तिरिव त्रिलोकीं विभिष् पुष्णासि । 'डुमृञ् धारणपोषणयोः'। भगवानिव लमप्यनेकावतारेण जगद्रक्षसीति भावः । श्ठेषानुप्राणि-तोपमालंकारः ॥

पदेषु मन्देषु महत्स्वपि त्वं नीरन्ध्रसंश्लेषवृती गुरारेः। प्रत्यायनार्थं किल पादुके न स्वाभाविकं दर्पयसि प्रभावम् ॥ १७॥

पदेष्विति । हे मणिपादुके, लं मन्देष्वल्पेषु महत्सु पृथुलेषु पदेषु चरणेषु । वामन-त्रिविकमाद्यवतारेष्विति भावः । नीरन्ध्रसंश्वेषवती सती निरन्तरसंबन्धवती सती नोऽ-स्माकं प्रत्यायनार्थं किल विश्वासनाय किल खाभाविकं नैसर्गिकम् । भव इत्यर्थेऽध्यात्मादि-त्वात् ठन् । प्रभावं सामर्थ्यं दर्शयसि प्रकटयसि किल तत्तत्कालोचिताल्पत्वपरिष्रहस्य प्रभा-वप्रत्यायनफलत्वोत्प्रेक्षणात् फलोत्प्रेक्षा ॥

कृपाविशेषात्क्षमया समेतां प्रवर्तमानां जगतां विभूत्ये । अवैमि नित्यं मणिपादुके त्वामाकसिकीं रङ्गपतेः प्रसक्तिम् ॥ १८॥ कृपेति । हे मणिपादरक्षे, कृपाया विशेषादितशयात् क्षमया भूम्या क्षान्त्या च सः मेतां जगतो विभूत्ये संपदे प्रवर्तमानां त्वां रङ्गपतेः श्रीरङ्गनाथस्याकस्मिकीमतर्कितहे- तुकां प्रसक्ति प्रसादमवैमि जाने । सकलजनसाधारण्येन प्रवृत्तेराकस्मिकत्वोक्तिः । श्ठेषानुप्राणितोत्प्रेक्षा ॥

उपागतानामुपतापशान्त्ये सुखावगाहां गतिमुद्रहन्तीम् । पश्यामि शौरेः पदवाहिनीं त्वां निम्नेषु तुङ्गेषु च निर्विशेषाम् ॥१९॥

उपागतानामिति । हे पादुके, उपागतानां संनिहितानामुपतापशान्से तापशमनाय मुखावगाहां मुखेनाश्रयणीयामन्यत्र मुखमजनयोग्यां गतिं संचारं प्राप्यं खर्गा-दिकं चोद्रहन्तीं विश्रतीं संपादयन्तीं च निन्नेषु नीचेष्वस्मदादिषु गभीरप्रदेशेषु च तुक्रेषु महत्मु ब्रह्मादिषु उन्नतप्रदेशेषु च निर्विशेषां वैषम्यरहितां शोरेः श्रीरङ्गनाथस्य पदवाहिनीं पादुकां गङ्गां च लां पश्यामि । श्लेषालंकारः ॥

सह प्रयाता सततं प्रयाणे प्राप्तासने संश्रितपादपीठा ।

अलङ्घनीया सहजेन भूमा छायेव शौरेर्मणिपादुके त्वम् ॥ २०॥

सहित । हे मणिपादुके, सततं प्रयाणे यात्रायां सह प्रयाता गता । प्राप्तासने भगव-तीति शेषः । संश्रितं पादपीठं यया सा । सहजेन भूत्रा महत्त्वेन बहुदेशाक्रमणेन चाल-ञ्चनीया अतिशयितुमयोग्या अनितक्रमणीया च । सं शौरेश्छायेवानातपरेखेवासि । श्वेषानुप्राणितोपमा ॥

पदस्पृशा रङ्गपतिर्भवत्या विचक्रमे विश्वमिदं क्षणेन । तदस्य मन्ये मणिपादरक्षे त्वयैव विख्यातमुरुक्रमत्वम् ॥ २१ ॥

पद्स्पृद्दोति । हे मणिपादरक्षे, रङ्गपतिः श्रीरङ्गनायकः पदस्पृशा भवत्येदं विश्वं जगत् क्षणेनाल्पकालेन विचक्रमे विकान्तवान् । तत्तस्मादस्य विष्णोर्विख्यातमुरुकमलं महापद्विक्षेपवत्त्वं लयैवेति मन्ये । आक्रमणीयसंसर्गस्य लयैव साक्षात् संभवात् , पदस्य तु लद्यवहितलादिति भावः । धर्मोत्प्रेक्षा । 'यस्योरुषु त्रिषु विकमणेष्वधिक्षयन्ति भुवनानि विश्वा, उरुकमस्य स हि वन्धुरित्था विष्णोः पदे परमे मध्वउत्सः, विष्णवुरुक्षमे-षते सोमस्तं रक्षस्व' इत्येवमादिश्वतिख्यातिः । 'त्रिविकम उरुकमः' इति वैजयन्साम् ॥

संचारयन्ती पदमन्वतिष्ठः सहायकृत्यं मणिपादरक्षे । मातस्त्वमेका मनुवंशगोसुर्गोपायतो गौतमधर्मदारान् ॥ २२ ॥

संचारयन्तीति । हे मातमिणिपादरक्षे, लमेका लमेव मुख्या । 'एके मुख्यान्य-केवलाः' इत्येमरः । गौतमस्य मुनेधमदारान् भायोम् । 'भायो जायाथ पुंभून्नि दाराः' इत्य-मुद्धाः गोपायतो रक्षिष्यतः । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ३।३।१३१' इति लिडिति शतृप्र-यत्यः । मनुवंशगोम् रामस्य पदं चरणं संचारयन्ती सती सहायकृत्यं सहकारिकार्यमन्वतिष्ठः अनुष्ठितवती । सीतारूपलक्ष्मीसाहचर्याभावेऽपि विश्वामित्रेण सह मिथिलागमनसमये लत्साहचर्यस्याप्यभावेऽहत्यारक्षणं न स्यादिति भावः । अत्र पादुकाया अहत्याविषये रिरक्षिषारूपाशयमहत्त्ववर्णनादुदात्तालंकारः । तेन पुरुषकारत्वे सीताव्यतिरेकव्यक्तेरलंकारेणालंकारध्वनिः॥

त्वत्तस्त्रिविष्टपचरानसपत्तियिप्य-न्नारुख तार्क्ष्यमवरुख च तत्क्षणेन । शुद्धान्तभूमिषु पुनर्मणिपादरक्षे

विश्राम्यति त्वयि विहारवशेन शौरिः ॥ २३ ॥

त्वत्त इति । हे मणिपादरक्षे, त्रिविष्टपचरान् देवानसपत्नयिष्यन् निःसपत्नान् करि-ध्यन् । असुरवधेनेति गम्यते । असपत्रशब्दात् करोल्थे णिजन्ताहृदः शतृप्रलयः । शौरिः कृष्णस्त्वत्तोऽपादानात् । पश्चम्यास्तिल् । तार्क्यं गरुडमारुख तत्क्षणेनाल्पेनैव कालेनावरुख च, तार्क्योदित्युपस्कार्यम् । एतेन भगवतः पादुकाविश्वेषासहत्वं व्यज्यते । शुद्धान्तभूमिषु त्विथ (अधिकरणे) विहारवशेन लीलासंचारायत्ततया विश्राम्यति अध्व-श्रममपनुद्ति । तार्क्यपादुकयोर्लीलासंचारहेतुत्वेऽपि तार्क्यश्रमस्य पादुकायां तदपनो-दनस्य च वर्णनाङ्गातिरेकालंकारः ॥

> विक्रम्य भूमिमिखलां बिलना प्रदिष्टां देवे पदाविन दिवं परिमातुकामे । आसीदतो दिनकरस्य करोपतापा-त्संरक्षितुं पदसरोजमुपर्यमूस्त्वम् ॥ २४ ॥

विक्रस्येति । हे पदाविन, लं देवे त्रिविक्रमे बिलना वैरोचिनना प्रदिष्टां दत्ताम-खिलां भूमिं विक्रम्य पदप्रक्षेपेण दिवमाकाशं परिमातुकामे परिमातुं विक्रमितुं कामो यस्य तिस्मिन् सित । आसीदतः समीपमुपगच्छतो दिनकरस्य करेण किरणेन जनिता-दुपतापात् । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः १।४।२५' इत्यपादानलात् पश्चमी । पदसरोजं पदकमलं संरक्षितुमुपर्यूर्ध्वदेशे पदसरोजस्येति विपरिणामेन संबन्धः । अभूः आसीः । नैसर्गिकस्य पादुकोपादानस्योत्तानितभगवत्पदसरोजरक्षार्थलोत्प्रेक्षणात् फलोत्प्रेक्षा ॥

> त्वत्सङ्गमाननु सक्वद्विधिसंप्रयुक्ता शुद्धं परामधिजगाम शिवत्वहेतुम् । रङ्गाधिराजपदरिक्षणि कीदशी सा गङ्गा बभूव भवदीयगतागतेन ॥ २५ ॥

त्वत्सङ्गिति । नतु रङ्गाधिराजपदरक्षिणि, विधिना ब्रह्मणा संप्रयुक्ता संयोजिता गङ्गा सकृदेकवारं लत्सङ्गमात् तव संबन्धात् शिवलहेतुं गङ्गाधरस्य पावनलकारणं परा-मतिशयितां शुद्धिमधिजगाम प्राप्तवती । सा गङ्गा चित्रकृटगमनागमनकाले भवदीयेन गतागतेन गमनागमनाभ्याम् । 'विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि २।४।१३' इति द्वन्द्वैकव-द्भावः । किदशी वभूव । काका अवाद्धानसगोचरपावनता प्रतीयते । प्राक्सिद्धायाः शुद्धेर्ग-तागतेनोत्कर्षणेनानुगुणालंकारः ॥

> वृद्धिं गवां जनियतुं भजता विहारा--कृष्णेन रङ्गरसिकेन कृताश्रयायाः । संचारतस्तव तदा मणिपादरक्षे वृन्दावनं सपदि नन्दनतुल्यमासीत् ॥ २६ ॥

वृद्धिमिति । हे मणिपादरक्षे, गवां वृद्धिं जनियतुं विहारान् लीलासंचारान् भजता कृष्णेन कृष्णभूतेन रङ्गनाथेन कृतः आश्रयो यस्यास्तस्यास्तव संचारतः संचारेण तदा वृन्दा-वनसंचारकाले वृन्दावनं वृन्दावनाख्यं वनं सपिद शीघ्रं नन्दनतुल्यिमिन्द्रोद्यानसममासीत् । पुष्पफलपणरसामोदभरितमभूदिल्यर्थः । 'वृन्दावनं भगवता कृष्णेनाक्षिष्टकर्मणा । शुभेन मनसा ध्यानं गवां वृद्धिमभीप्सता॥' इत्युक्तभगवत्संकल्पजनिताया वृन्दावनसमृद्धेः पादु-कासंचारहेतुत्वोत्प्रेक्षणात् हेतुत्प्रेक्षा । नन्दनतुल्यिमित्युपमानुप्राणितत्वादुपमासंकीर्णा ॥

मातस्त्रयीमयतया चरणप्रमाणे
द्वे विकमेषु विविधेषु सहायभूते ।
नाथस्य साधुपरिरक्षणकर्मणि त्वं
दुष्कृद्विनाशनदशासु विहक्तराजः ॥ २७॥

मातरिति । हे मातः, त्रयीमयतया वेदप्रचुरत्वेन । बहुशो वेदप्रतिपाद्यत्वेनेति यावत् । अन्यत्र वेदात्मकतया 'सुपणांऽसि गरुत्मान्' इत्यादि श्रुतेः, 'वेदात्मा विहगेश्वरः' इत्यमियुक्तोक्तेश्व । नाथस्य चरणे पदे संचरणे हेतुभूतं च प्रमाणेयक्ताभूतं च । 'प्रमाणं हेतुमयादाशास्त्रेयक्ताप्रमातृषु ।' इत्यमरः । द्वे वस्तुनी विविधेषु विक्रमेषु संचारेषु पराक्रमेषु च सहायभूते सहकारिणी । कुत्र किमित्युत्प्रेक्षायामाह—नाथस्य साधूनां सतामहः स्यादीनां परिरक्षणकर्मणि त्राणरूपे कार्ये त्वं सहायभूता, दुष्कृतां वाणनरकमास्यवन्नक्ष्यदीनां निरसनविनाशनदशास्त्र कालेषु विहन्नराजो गरुडः सहायभूतः । पादुकागरुत्मतोरेक्षभंसाम्येऽपि रक्षणविनाशनरूपकार्यमुखेन दयाद्यत्वकोपनत्वयोः प्रतिपादनाद्यतिरेकासंकारो दीपकसंकीणः ॥

पादाविन कचन विक्रमणे भुजानां पञ्चायुधीकररुहैर्भजते विकल्पम् । नित्यं त्वमेव नियता पदयोंर्भुरारे-स्तेनासि नृनमविकल्पसमाधियोग्या ॥ २८ ॥ पादावनीति । हे पादाविन, भुजानां कचन विक्रमेण हिरण्यकशिपुवधसमये पश्चायुधी पश्चानामायुधानां समाहारः शक्कचकादिसमूहः करहहैर्नेखिकिल्पं पाक्षिकलं भजते ।
हिरण्यवधे आयुधव्यापाराभावादिति भावः । मुरारेः पादयोध्यरणयोर्विक्रमणे संचारे तु
नित्यं सदा लमेव नियता अविनाभूता । पादुकामन्तरेण संचरणविरहादिति भावः । तेन
कारणेन त्वमविकल्पकसमाधेरपाक्षिकाङ्गीकारस्य निर्विकल्पकध्यानस्य च । 'अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः।' इत्यमरः । 'समाधिनियमे ध्याने' इति हलायुधध । योग्यासि
अर्हा भवि । न्नित्युत्प्रेक्षा । अत्र संचारे पादुकैकोपादानमेव श्वेषेणास्त्रभूषणिषप्रहव्यावृत्तश्चद्वभावखरूपध्यानत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । वस्तुतस्तु पादुकायाः सविकल्पकध्यानैकविषयतया निर्विकल्पकथ्यानाविषयत्वमेव । अत एव न्निमित्युक्तम् ॥

अक्षेत्रविद्धिरिधगन्तुमशक्यवृत्ति-र्मातस्त्वया निरविधिनिधिरप्रमेयः । रथ्यान्तरेषु चरणाविन रङ्गसङ्गी वात्सल्यनिघ्नमनसा जनसात्कृतोऽसौ ॥ २९ ॥

अक्षेत्रेति । हे मातश्वरणाविन, अक्षेत्रविद्धिः शरीरस्वभावज्ञानरहितैः । निद्विद्विवेकधीमूढैरिति यावत् । केदारस्वभावानभिज्ञेश्व । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे' इति विश्वः ।
'चतुरः स्यात् क्षेत्रज्ञः कृतह्स्तः कृतमुखश्च कृतकर्मा ।' इति हालयुधः । अचतुरेरिति
वार्थः । अधिगन्तुं प्राप्तमशक्या वृत्तिर्यस्य सः । निरविधः परिच्छेदरहितोऽक्षयश्च ।
अप्रमेयः प्रमातुमशक्यः । रङ्गसङ्गी रङ्गविमानवर्ती । असौ निधिनिधिवत्पुरुषार्थः । वात्सत्यनिन्नं द्याधीनम् । 'अधीनो निन्न आयत्तः' इत्यमरः । मनो यस्यास्तया स्वया ।
स्थानतरेषु प्रतोत्यवकाशेषु । 'रथ्या प्रतोली विश्वित्ता' इत्यमरः । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तिधिमेदताद्थ्ये ।' इत्यमरः । जनसात्कृतः प्रेक्षकजनाधीनः कृतः । 'तद्धीनवचने ५।४।५४' इति सात्प्रत्ययः । व्याधातालंकारः; अक्षेत्रविदामनिधगम्यसाधिगम्यत्वकथनात् । 'तद्यथा हिरण्यनिधि निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः प्रजाः सर्वा अहरहर्गच्छन्त्य एनं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि
प्रत्युद्धाः' इति छान्दोग्येऽष्टमप्रपाठकेऽनिधगम्यत्वं श्रुतम् ॥

संपद्यते समुचितं क्रममाश्रयन्त्या सद्वर्त्मना भगवतोऽपि गतिर्भवत्या । इष्टे पदाविन पुनः क इवेतरेषां व्यावर्तनस्य विषमादपथप्रचारात् ॥ ३०॥

संपद्यत इति । हे पदाविन, समुचितं योग्यं क्रमं चरणविक्षेपं शक्तिं च । 'शक्तीं चरणविक्षेपे परिपाट्यामपि क्रमः ।' इति नानार्थरत्नमालायाम् । आश्रयन्त्या भक्त्या भगवतोऽ।पं सद्वर्त्मनां सन्मार्गेण गतिः संचरणं प्राप्यं च । संपद्यते भवति । इतरेषां भगवद्यतिरिक्तानां पुनस्त्वदर्थेऽविषमादननुगुणाद्पथप्रचारात् अमार्गसंचारात् निषि-द्वानुष्ठानाच व्यावर्तनस्य । क इव को वा इष्टे समर्थो भवति । त्वदन्यो न कोऽपील्पर्थः । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि २।३।५२' इति व्यावर्तनस्येति षष्ठी । काव्यार्थापत्तिरलंकारः ॥

रङ्गेश्वरेण सह लास्यविशेषभाजो लीलोचितेषु तव रत्नशिलातलेषु । मध्ये स्थितानि कतिचिन्मणिपादरक्षे सभ्यान्विशेषमनुयोक्तुमिदं प्रतीमः ॥ ३१ ॥

रक्षेश्वरेणेति । हे मणिपादुके, लीलायाः संचारिकडायाः । उचितेषु योग्येषु । रत्निशिलातलेषु मणिकृष्टिमेषु । रक्षेथरेण भगवता । नटपरिवृढेनेत्यपि गम्यते । सह लास्यिविशेषभाजः श्रृङ्गारमृत्तमेदवत्यास्तव । मध्ये गमनान्तरालसमये । कतिचित् स्थितानि काश्वन स्थितयः । तिष्ठतेर्मावे क्तः । सभ्यान् सामाजिकान् । विशेषमुत्कर्षम् । अनुयोक्तं प्रष्टुम् । इति प्रतीमो जानीमः । 'अकथितं च १।४।५।' इत्यत्र पृच्छतेरर्थं-प्रहणाद्विकर्मकत्वम् । रङ्गायतनचत्वरेष्वेकान्तसेवाक्रममवेक्षणावस्थाने भगवत्पादुकयोर्धुत्तारतम्यप्रश्नार्थलोरप्रेक्षणात् फलोरप्रेक्षा ॥ ३१ ॥

नित्यं पदाविन निवेश्य पदं भवत्यां निष्पन्दकल्पपरिमेयपरिच्छदानि । शृङ्गारशीतलतराणि भवन्ति काले रङ्गेश्वरस्य लिलतानि गतागतानि ॥ ३२ ॥

नित्यमिति । हे पदाविन, काले एकान्तसेवासमये । रक्नेश्वरस्य कर्तुर्भवसां पदं चरणं निवेश्य निक्षिप्य । निष्पन्दकल्पा निश्चलसदशाः परिमेयाः खल्पाः परिच्छदा-रुक्छत्रचामरादयो येषु तानि लिलतानि ह्यानि गतागतानि गमनागमनानि निस्पम-भीक्षणं राक्नारशीतलतराणि प्रेक्षणीयानि, अत्यानन्दावहानि च भवन्ति । पादुकासंब-न्धेनानन्दोत्कर्षकथनादनुगुणालंकारः । 'प्राविसद्धखगुणोत्कषोंऽनुगुणः परसंनिधेः' इति लक्षणम् ॥

भोगार्चनानि कृतिभिः परिकल्पितानि
प्रीत्यैव रङ्गनृपतिः प्रतिपद्यमानः ।
पश्यत्सु नित्यमितरेषु परिच्छदेषु
प्रत्यासनं भजति काश्चनपादुके त्वाम् ॥ ३३ ॥
भोगेति । हे काश्चनपादुके, कृतिभिः सद्भः परिकल्पितानि भोगार्थान्यर्चनानि

प्रतिपयमानो युक्त् रङ्गनृपतिरितरेषु परिच्छदेषु छत्रचामरमश्त्रासनादिषु त्वां प्रीलेव; नत्वन्ययेति भावः । नित्यं भजति । शास्त्रसिद्धस्य प्रत्यासनं पादुकाप्रहणस्य प्रीतिमात्रहे-तुकत्वोत्प्रेक्षणाद्धेतृत्त्रेक्षा । देवा मातङ्गराजेनैरावतेन विधृतां लाम् । विधृतं चारु सितात-पत्रं छत्रं येत्वे सुभगाभ्यां चारुभ्यां चामराभ्यां लोलहत्ताः (ते च) सन्तोऽन्वासतेऽ-तुसरन्ति । उदात्तालंकारः ॥

> विष्णोः पदं गतिवशादपरित्यजन्तीं लोकेषु नित्यविषमेषु समप्रचाराम् । अन्वेतुमर्हति धृतामितलेः सुरेन्द्रै-र्गन्ना कथं न गरुडध्वजपादुके त्वाम् ॥ ३४॥

विष्णोरिति । हे गरुडध्वजपादुके, विष्णोः पदं चरणं गगनं च गमनवशादपरि-यजन्तीं नित्यं विषमेषु सुखदुःखतारतम्यवत्सु लोकेषु जनेषु भुवनेषु च समः प्रचारः संचारो यस्यात्तामखिलैः सुरेन्द्रैर्धतां लां गङ्गा कथं नु अन्वेतुमनुसर्तुमहिति । न कथं-चित्तव सदशीत्यथः । भूगमनेन विष्णुपदत्यागान् विषमप्रदेशेषु कुटिलगतिलाच्छिव-मात्रं धृतलाच न तव सदशी गङ्गेति स्टेषानुप्राणितव्यतिरेकालंकारः ॥

भिक्षामपेक्ष्य दनुजेन्द्रगृहं प्रयातु-गुप्त्ये गवां विहरतो वहतश्च दूत्यम् । तत्तादृशानि चरणावनि रङ्गभर्तु-स्त्वत्सङ्गमेन सुभगानि विचेष्टितानि ॥ ३५ ॥

भिक्षामिति । हे चरणावनि, भिक्षामपेक्ष्य दनुजेन्द्रस्य बलेर्गृहं प्रयातुर्गच्छतो गवां गुप्त्ये रक्षाये विहरन्तः संचरन्तो दूखं दूतकृत्यम् । 'दूतविणग्भ्यां च' इति कर्मणि यत् प्रत्यय इति वृत्तिः । वहतश्च रङ्गभर्तुस्तत्ताहशानि विचेष्टितानि लत्संगमेन सुभगान्य-भूवितिति गम्यते । भिक्षाटनगोचारणपाण्डवदूत्यानामि परमकृत्यानां ह्यलं त्वत्संबन्धा-यत्तमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः । सार्थभौमचिह्नभूतपादुकासंबन्धादनुचितानामिप कृत्यानामिसंधिभेदमूल्त्वं व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुष्वितः ॥

निर्व्यज्यमाननवताललयप्रथिम्ना निर्यन्त्रणेन निजसंचरणक्रमेण । मृद्धासि रङ्गनृपतेर्मणिपादुके त्वं दुःखात्मकान्प्रणमतां दुरितप्ररोहान् ॥ ३६॥

निर्व्याज्यमानेति । हे रङ्गनृपतेर्मणिपादुके, निर्व्याज्यमानः प्रकटीभवन् , नवोऽद्भतः, तालस्य कालेन नृत्यगीतवाद्यक्रियापरिच्छेदस्य । 'तालः कालक्रियामानम्' इत्यमरः ।

लयस्य साम्यस्य । 'लयः साम्यम्' इत्यमरः । प्रथिमा पृथुत्वं येन तेन । नृत्तगीतवायातु-सारिणेति यावत् । निर्यन्त्रणेनाप्रतिवन्धेन निजेन संचरणकमेण गमनपरिपाव्या प्रणमतां नतानां जनानां दुःखात्मकान् प्रतिकूलरूपान् दुरितप्ररोहान् पापाङ्करान् मृद्रासि मर्दयसि । नृत्तानुगुणपादुकासंचारस्य दुरिताङ्करमर्दनत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥

> नित्यं य एव जगतो मणिपादरक्षे सत्तास्थितिप्रयतनेषु परं निदानम् । सोऽपि स्वतन्नचरितस्त्वदधीनवृत्तिः का वा कथा तदितरेषु मितंपचेषु ॥ ३७॥

नित्यमिति । हे मणिपादरक्षे, य एव भगवान् जगतः सत्तोत्पत्तः, स्थिती रक्षणम्, प्रयतनं हिताहितयोः प्रयत्तिनिवृत्ती तेषु परमुत्कृष्टं निदानमादिकारणम् । खतन्त्रचरितः खाधीनव्यापारः सोऽपि नित्यं त्वदधीनवृत्तिस्त्वदधीनगमनव्यापारः । तदितरेषु ब्रह्मादिषु मितंपचेषु क्षुद्रेषु । 'क्षुद्रकिंपचानमितंपचाः' इत्यमरः । 'मितनखे च ३।२।३४।' इति पचः खश् 'अरुर्द्विषदजन्तस्य ८।३।६७।' इति मितशब्दस्य मुमागमः । का वा कथा । न कापि वार्तेत्यर्थः । खतन्त्रचरितस्य त्वदधीनवृत्तित्वे क्षुद्राणां तथा मनुक्षे (?) सिद्धमिति काव्यार्थापत्तिरलंकारः ॥

निर्विष्टनागशयनेन परेण पुंसा न्यस्ते पदे त्विय पदाविन लोकहेतोः। स्वर्गीकसां त्वदनुधावनतत्पराणां

सद्यः पदानि विपदामपदं भवन्ति ॥ ३८॥

निर्विष्टेति । हे पदाविन, निर्विष्टमनुभूतं नागरूपं शयनं येन तेन परेण पुंसा लोक-हेतोलेंकप्रयोजनार्थे त्विय पदे चरणे न्यस्ते सित तवानुधावने तत्पराणां खर्गीकसां पदानि स्थानानि सद्यो विपदामापदामपदमस्थानं भवन्ति । असंगतिरलंकारः । 'विरुद्ध-भिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसंगतिः ।' इति लक्षणम् । स च पदशब्दश्चेषानुप्राणितः ॥

> शरदुपगमकाले संत्यजन्योगनिद्रां शरणमुपगतानां त्राणहेतोः प्रयास्यन् । जलिषदुहितुरङ्कान्मन्दमादाय देवि त्विय खळु निद्धाति खं पदं रङ्गनाथः ॥ ३९॥

शास्ति। हे देवि, शरदः ऋतुभेदस्योपगमकाले आगमकाले आगमनसमये योगनिद्रां स्वात्मानुभवरूपां निद्रां संत्यजन् शरणमुपगतानामभयार्थिनां देवानां त्राणहेतो रिपुनिद्रहेण रक्षणार्थे प्रयास्यन् गमिष्यन् रक्षनाथः स्वं पदं जलधिदुहितुः संवाहिकाया लक्ष्म्या अङ्कादमन्दं शनरादाय लिय खेळु निद्धाति निक्षिपति; नान्यत्र । पर्यायोऽलं-कारः । 'पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः ।' इति लक्षणम् । तेन लक्ष्मीबद्वालभ्यं व्यज्यते । शरत्काले भगवतो योगनिद्रात्यागः पुराणप्रसिद्धः ॥

स्पृशसि पदसरोजं पादुके निर्विघातं
प्रविशसि च समस्तां देवि शुद्धान्तकक्ष्याम् ।
अपरमपि मुरारेः पूर्वमाभीरकन्यास्विभसरणविधीनामित्रमा साक्षिणी त्वम् ॥ ४०॥

स्णृदासीति । हे देवि पादुके, त्वं मुरारेः पदसरोजं निर्विधातमप्रतिबन्धं यथा तथा सृशिति । समस्तां शुद्धां कक्ष्यामन्तः पुरावृतप्रदेशकोष्ठं प्रविशित्तं च । अपरमिष किंचेल्थः । पूर्वे कृष्णावतारकाले आभीराणां गोपानां कन्यास्वभिसरणविधीनां रल्थं-संचारकृत्यानामिष्रमा प्रथमा साक्षिणी; साक्षाद्रष्टासीति गम्यते । कारकदीपकमलंकारः । 'क्रमिकैकगतानां तु गुम्फः कारकदीपकम् ।' इति लक्षणात् । तेन पादुकाया अन्तरङ्गसस्वीत्वं व्यज्यते ॥

> प्रतिभवनमनन्ये पादुके त्वस्प्रभावा-द्विविधवपुषि देवे विश्रमद्यूतकाले अभिलिषतसप्रकीगेह्यात्राविधातं ग्लह्यति रहसि त्वां षोडशस्त्रीसहस्रम् ॥ ४१ ॥

प्रतिभवनिमिति । हे पादुके, अनन्येऽन्यत्वरिहते एकस्मिन् । अन्यशब्दस्य वृत्ति-विषये भावप्रधानत्वे बहुवीहिः; तत्पुरुषत्वे तु सर्वनामतयानन्यस्मित्रिति प्रसञ्यते । देवे लीलापरे श्रीकृष्णे त्वत्प्रभावात् तव शक्त्या विविधानि वपूषि यस्य तस्मिन् सित विश्रम-यूतकाले कीडार्थाक्षदेवनकाले षोडशस्त्रीसहस्रं षोडशत्वयुक्तं स्त्रीणां सहस्रम् । अभिलिषतः सपत्नीनां गेहस्य कर्मणो यात्रायाः प्रयाणस्य विधातः प्रतिबन्धो येन तत् सत् प्रतिभवन भवने भवने रहस्येकान्ते त्वां ग्लह्यित पणीकरोति । पादुकायां ग्लहत्वेन गृहीतायां भगवतोऽनन्यगेहगमनं न स्यादित्याशयेन व्याजेनेष्टसाधनात् पर्यायोक्तमलंकारः । 'पर्यायोक्तं तद्प्याहुर्यद्याजेनेष्टसाधनम् ।' इति लक्षणम् ॥

> तटभुवि यमुनायारछन्नवृत्ते मुकुन्दे मुहुरिंगमहेतोर्मुह्यतां यौवनानाम् । शमयितुमलमासीच्छङ्कचकादिचिह्ना प्रतिपदिविचिकित्सां पादुके पद्धतिस्ते ॥ ४२ ॥

तट्युवीति । हे पादुके, यमुनायास्तटभुवि तीरदेशे मुकुन्दे छन्नवृत्ते सित शक्ष-चक्रपद्मादिलाञ्छनवती ते पद्गतिरिधगमहेतोर्दर्शनार्थं मुहुः पुनः पुनर्मुद्यतामनुरागव-ताम् । 'अविद्यामूर्छयोमोंहः प्रीतिभेदेऽपि' इति कविदर्पणे । यौवनानां युवतीसमूहानाम् । 'यु मिश्रणे' इति धातोः शत्रन्तात् 'उणितश्च ४।१।६।' इति डीप् । समूहार्थे 'अनुदात्ता-देरम् ४।२।४४।' इति यौवतशब्दसिद्धिः । भिक्षादिषु पठितस्य युवतिशब्दस्य तु 'भस्याढे तिद्धते' इति पुंवद्भावे यौवनमिति स्थात् । गणपाठस्यान्यार्थत्वेन पुंवद्भावनिषेधे सामर्थ्या-भावात् । प्रतिपदं पदे पदे विचिकित्सां संशयं शमिवतुं निवर्तयितुमलं शक्तासीत् । शक्कचकादिचिद्वितपादुकामार्गस्य छन्नभगवदनुमापकत्ववर्णनादनुमानालंकारः ॥

> अधिगतबहुशाखान्मञ्जवाचः शुकादी-न्सरसिजनिल्यायाः प्रीतये संप्रहीतुम् । प्रकटितगुणजालं पादुके रङ्गबन्धो-रुपनिषद्टवीषु कीडितं त्वत्सनाथम् ॥ ४३ ॥

अधिगतेति । हे पादुके, अधिगता अवगताः प्राप्ताश्च बहुयः शाखा वेदप्रभेदाः पादपावयवाश्च यैस्तान् । 'शाखा तु पादे पक्षान्तरे भुजे । निकटे पादपान्ने च प्रभेदे छन्दसामि ॥'इति नानार्थरलमालायाम् । मञ्जवाचो मधुरालापान् शुकादीन् व्यासपुत्रादीन् विद्यानिष्ठान्, कीरशारिकादिपक्षिणश्च । सरसिजनिल्यायाः श्रियः प्रीतये लक्ष्म्याः पुरुष-कारलाद्वयत्र लीलार्थलात् संप्रहीतुं स्वीकर्तु प्रकटितुम् । गुणानां ज्ञानशक्त्यादिकस्याण-गुणानां जालं समूहो यस्य तत्, अन्यत्र विस्तारितानाम् । 'मौर्वा सूदृक्कोद्ररतन्लावृत्ती-निद्रयेषु रूपादौ । रागादौ सन्ध्यादौ स्वागादावप्रधानके च गुणः ॥'इति नानार्थरलमालायाम् । 'जालं स्वादानाये क्षारके चयः' इति कविदर्पणे । 'जालं जालकमिस्रोतौ गवाक्षानाययोर्गणे' । इति नानार्थरलमालायाम् । रङ्गभर्तुरुपनिषद्टवीषु वेदान्तवनेषु कीडितं विहरणं लत्समाथं लया सहितम् । वस्वभूषणादिवत्पादुकाया अपि ध्येयलादिति भावः । उपनिषद्टवीविहारे-ऽपि लां विना च तिष्ठतीति वाल्लभ्यातिशयोक्त्या प्रेयसीलप्रतीतेः समासोक्तिः श्वेष-रूपजानुप्राणिता ॥

मुनिपरिषदि गीतं गौतमीरक्षणं ते

मुहुरनुकलयन्तां मञ्जूबाचः शकुन्ताः ।

उषि निजकुलायादुत्थिता दण्डकेषु

स्वयमपि पदरक्षे स्वैरमाम्रेडयन्ति ॥ ४४॥

मुनीति । हे पदरक्षे, मुनिपरिषदि गीतं ते तव गौतम्या अहल्याया रक्षणं मुहुः पुनः पुनरनुकलयन्तोऽजुबदन्तो मञ्जुबाचः शकुन्ताः श्रुकादिपक्षिणो दण्डकेषु दण्डकारण्ये-पूषि प्रातर्निजकुलायात् खनीडात् । 'कुलायो नीडमिश्रयाम्' इत्यमरः । उत्थिताः सन्तः खयमपि खैरं यथेच्छमाम्रेडयन्त्यावर्तयन्ति । भाविकमलंकारः; वर्तमाननिर्देशेन भूतार्थ-साक्षात्कारवर्णनात् ॥

यमनियमविशुद्धैर्य न पश्यन्ति चित्तैः श्रुतिषु चुल्जकमात्रं दृश्यते यत्र भूमा। सुलभनिखिलभावं मांसदृष्टेर्जनस्य

खयमुपहरसि त्वं पादुके तं पुमांसम् ॥ ४५ ॥

यसेति । हे पादुके, यमैर्बह्मचर्यादिभिः पश्चभिर्नियमैः खाष्यायादिभिः पश्चभिश्च विद्युद्धैः द्युद्धैश्वत्तैश्च यं पुमांसं न पश्यन्ति न साक्षात्कुर्वन्ति । योगिन इति शेषः । 'ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्याखेयापरिप्रहान् । सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां खं मनो नयेत् ॥ खाष्यायशौचसंतोषतपांसि नियमात्मवान् । कुर्वात ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः ॥ एते यमाः सनियमाः पश्च पश्च च कीर्तिताः ॥' इति श्रीविष्णुपुराणे । यस्य भूमा महत्त्वं श्रुतिषु वेदेषु चुळुकमात्रं हस्तैकदेशपरिमितं यथा तथा दृश्यते 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेरप्युक्तिनिवृत्तेः । तं 'न मांसचक्षुरभिवीक्षते तम्' इत्युक्तम् । पुमांसं मांसदृष्टेर्णनस्य युलमा निखिला भावाः खभावा विभूतयश्च यस्य तं तथाभृतं खयमुप-हरस्युपहारीकरोषि । 'भावः खमावेऽभिप्राये चेष्टासत्तात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्येषु वृष्ठजन्तुविभूतिषु ॥' इति विश्वः । व्याघातालंकारः ॥

निधिमिव निरपायं त्वामनादृत्य मोहा-दहमिव मम दोषं भावयन्क्षुद्रमर्थम् । मयि सित करुणायाः पूर्णपात्रे त्वया किं परमुपगमनीयः पादुके रङ्गनाथः ॥ ४६॥

निधिमिवेति । हे पादुके, निरपायमक्षयं निधिमिव स्थितां लामनाहत्य मोहाद्वि-वेकात् क्ष्रदं हेयमर्थे सांसारिकसुखखरूपं प्रयोजनं भावयन्तनुभवन्नहमिव करणाया दयायाः पूर्णपात्रेऽत्यन्तयोग्ये मिय सित मामनाहत्य । 'वष्ठी चानादरे २।३।३८।'इति सप्तमी । अत्यन्तदीनलादिति भावः । मम दोषं दुर्गुणं भावयन् पश्यन् रङ्गनाथस्त्वया परमदुष्टं पुरुषान्तरसुपगमनीयः किं प्रापणीयः किम्; न प्रापणीय इत्यर्थः । आक्षेपालंकारः ॥

> कमि कनकिसन्धोः सैकते संचरन्तं कलशजलिकन्यामेदिनीदत्तहस्तम् । अनिशमनुभवेयं पादुके त्वय्यधीनं सुचरितपरिपाकं सूरिभिः सेवनीयम् ॥ ४७ ॥

१. 'अज्ञानात्' इति पाठान्तरम्. ९ पादु०

कमपीति । हे पादुके, कनकसिन्धोः कावेयाः सैकते पुलिने संचरन्तम् । कलश-जलिषः क्षीरसागरः । 'क्षीराव्धिः कलशोदधिः' इति वैजयन्ती । अमृतमयनकाले कलशस्थानीयत्वात् तस्य कन्या लक्ष्मीः, मेदिनी भूमिस्ताभ्यां दत्तहस्तम् , सूरिभिर्विद्वद्भिः सेवनीयं भजनीयम् , त्वय्यधीनं त्वदायत्तम् , सुचरितस्य पुण्यस्य परिणामभूतं रङ्गनाथ-मनिशं सदानुभवेयं सेवेयम् । पर्यायोक्तमलंकारः ॥

> परिसरमुपयाता पादुके पश्य मातः करणविलयखेदात्कांदिशीके विवेके । पुरुषमुपनयन्ती पुण्डरीकाक्षमप्रे पुनरुदरनिवासक्केशविच्छेदनं वः ॥ ४८ ॥

परिसरमिति । हे मातः हे पाडुके, त्वं करणानां चक्षुरादीनां विलयजनितात् खेदात् विवेके कांदिशीके भयद्वते सति । 'कांदिशीको भयद्वतः' इत्यमरः । चरमसमय इति यावत् । पुनरुदरनिवासेन पुनरुत्पत्त्या जनितस्य क्षेशस्य विच्छेदनं विनाशनं पुण्डरी-काक्षं पुरुषमप्रे मत्पुरत उपनयन्ती परिसरं समीपमुपयाता च सती नोऽस्मान् पश्य । प्रेयोऽलंकारः ॥

सा मे भ्यात्सपदि भवती पादुके तापशान्त्ये यामारूढो दिवमिव शुभैः सेव्यमानो मरुद्धिः । सौदामिन्या सह कमल्या सह्यजावृद्धिहेतुः काले काले चरति करुणावर्षुकः कृष्णमेघः ॥ ४९ ॥

सेति । हे पादुके, सा भवती में मम सपिद तापशान्सै तापत्रयनिवारणाय भूयात्। दिवमाकाशमिव यां भवतीमारूढः शुभैर्मरुद्धिदेवैवीयुभिश्व सेव्यमानः सहाजायाः कावेरी वृद्धेहेतुः करुणावर्षुको दयावर्षी कृष्ण एव मेघः स्यामो मेघश्व काले कालेऽपेक्षितसमयेषु वर्षाकालेषु च कमलया त्रियैव सौदामिन्या विद्युता सह चरती सेत्यन्वयः। श्लेषानुप्राणि-तरूपकर्सकीणैः प्रेयोऽलंकारः॥ ५१॥

सत्याल्लोकात्सकलमहितात्स्थानतो वा रघूणां शङ्के मातः समिषकगुणं सैकतं सद्यजायाः। पूर्वे पूर्वे चिरपरिचित्तं पादुके यत्त्यजन्त्या नीतो नाथस्तदिदमितरत्त्रीयते न त्वयासौ॥ ५०॥

सत्यादिति । हे पादुके, सह्यजायाः कावेर्याः सैकतं श्रीरङ्गक्षेत्ररूपं रघूणां स्थानतो वा अयोध्याया इव । 'वा स्यादिकल्पोपमानयोः' इत्यमरः । महितात् सर्वपूजितात् सत्या-

१. 'मन्बोदमिस् क्षीराव्धिः क्षीरोदः कलशोदधिः' इति वैजयन्तीस्यः पाठः.

ह्णोकात् ब्रह्मलोकमपेक्ष्य समधिकगुणमुत्कषेवदिति शङ्के मन्ये। यत् यस्मात्कारणात् चिरपरि-चितं पूर्वे पूर्वे ब्रह्मलोकायोध्यारूपस्थानं त्यजनत्या त्वयासी नाथस्तदिदं सह्यजासैकतं नीतः इतरत् स्थानान्तरं न नीयते। तस्मादिति पूर्वेणान्वयः। वाक्यार्थहेतुकं काव्य-लिङ्गमलंकारः॥

> अग्रे देवि त्विय सुमनसामिश्रमैरन्तरङ्गे-विन्यस्तायां विनयगरिमावर्जितादुत्तमाङ्गात् । दत्ते पादं दरमुकुलितं त्वस्रभावातिशङ्की देवः श्रीमान्दनुजमथनो जैत्रयात्रास्वनन्यः ॥ ५१ ॥

अन्न इति । हे देवि, त्वियं सुमनसां देवानामित्रमैः श्रेष्ठेरन्तरङ्गेरासैः परिजनैर्विनयस्य गरिम्णातिशयेनाविजितान्नमितादुत्तमाङ्गाच्छिरसः सकाशादम्रे देवस्य पुरतो जैन्नयात्रास्य जयार्थयात्राकालेषु विन्यस्तायां सत्यामनन्योऽसहायो दनुजमथनोऽसुरघाती श्रीमान् देवो रङ्गनाथस्तव प्रभावेन माहात्म्येनातिशङ्की संस्पर्शमीतः सन् पादं चरणं दरमीषद् मुकुलितं संकुचितं दत्ते ददाति । स्वाभाविकस्य पादाप्रसंकोचनपूर्वकाङ्गलीयित्रकाश्रय-णस्य पादुकामाहात्म्यज्ञानजन्यभयायत्तसंकोचत्वोत्प्रेक्षणात्तत्सिद्धविषया हेतूत्प्रेक्षा वाचका-भावाद्गम्या ॥

पौरोदन्तान्परिकलियतुं पादुके संचरिष्णो-र्व्यक्ताव्यक्ता विशक्तिविशिखावर्तिनी रङ्गभर्तुः। वेलानीतः श्रुतिपरिमलैर्व्यक्तिमभ्येति कल्ये विन्यासैस्ते विबुधपरिषन्मौलिविन्यासदृश्यैः॥ ५२॥

पौरैरिति । हे पादुके, पौरोदन्तान् नागरवृत्तान्तान् परिकलियतुं संचिरक्णो रक्नभर्तुव्यक्तांव्यक्ता ज्ञाताज्ञाता 'केन निविशिष्टेनानन् २।१।६०।' इति समानाधिकरणसमासः ।
विशिक्तानां जितेन्द्रियाणाम् । 'अत इनिठनौ ५।२।१९५।' इति वशशब्दात् ठक्नप्रत्ययः ।
विशिक्ता रथ्या सैव वर्तिनी एकपदी । वेलातीताः श्रुतय एव परिमलो येषां तैः श्रुत्युक्त कशक्कपद्मादिविहदर्शनात् श्रुतिज्ञापकैर्विबुधपरिषदां देवस्तोमानां मौलिविन्यासेन किरीटिनवेशेन दश्येस्ते तव विन्यासैर्विक्षेपजनितरेखाभिः कल्ये प्रत्यूषे । 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम्' इत्यमरः। व्यक्ति सप्टतामभ्येति प्राप्नोति । श्रुतिसिद्धशक्कचकादिविहः पादुकासमानाकारैः पिय पादुकारेखासंनिवेशस्तत्तत्प्रदेशवन्दारुदेविकरीटिवन्यासेश्व नैशः संचारो जनैरनुमीयत इत्युक्त्यानुमानालंकारः॥

१. 'वर्जितैक्तमान्नै:' इति पाठान्तरम्.

आसंस्काराद्विजपरिषदा नित्यमभ्यस्यमाना श्रेयोहेतुः शिरसि जगतः स्थायिनी स्नेन भूझा । रङ्गाधीशे स्वयमुद्यिनि क्षेप्तुमन्धं तमिस्रं गायत्रीव त्रिचतुरपदा गण्यसे पादुके त्वम् ॥ ५३ ॥

आसंस्कारादिति । हे पाडुके, आसंस्कारात् तापादिसंस्कारपञ्चकादारभ्य, अन्यत्रोपनयनादारभ्य द्विजपरिषदा द्विजसमूहेन निलं प्रतिदिनसभ्यस्यमाना आवर्लमाना ।
पञ्चसंस्कारानन्तरमेनेज्याङ्गतया पाडुकासमर्पणाभ्यासादिति भावः । श्रेयसां सुकृतानां हेतुः
स्तेन भूमा माहात्म्येन जगतः शिरिस स्थायिनि, अन्यत्र, 'उत्तमे शिखरे देवि' इति
मञ्जलिङ्गादुन्नतभागस्थलेन घेया लं रङ्गाधीशेऽन्धंतिमस्नमिवनेकापाद्कं पापं गाढान्धकारं
च क्षेष्ठं स्वयमुदियिन सति गायत्रीव निल्यजप्यमन्त्र इव त्रिचतुरपदा त्रीणि चलारि
वा पदानि चरणिवक्षेपास्त्रयश्चलारो वा पादा यस्याः सा । पादशब्दस्य 'संख्यासुपूर्वस्य
पा४।१४०।' इति समासान्तलोपे 'टावृचि ४।१।९।' इति टाप् । गण्यसे गणनीया भवसि ।
सिवलासमन्थरगमनवशेन पदिवक्षेपा गणियतुं शक्यन्त इति भावः । गायत्री तु 'त्रिपदा
गायत्री' इति प्रसिद्धा तुरीयगायत्र्या सह चतुष्पादा च जप्या । श्लेषानुप्राणित उपमालंकारः, रङ्गाधीशस्योदयोक्तया सूर्यलं गम्यत इति स्पकम् ॥

भवतीं परस्य पुरुषस्य रङ्गिणो महिमानमेव मणिपादु मन्महे । कथमन्यथा स्वमहिमप्रतिष्ठितः

प्रतितिष्ठति त्विय पदात्पदं प्रमुः ॥ ५४ ॥

भवतीमिति । हे मणिपादुके, भवतीं परस्य पुरुषस्य रिक्षणो महिमानमेव माहात्म्य-मेव मन्महे; अन्यथा लं माहात्म्यं न भवति यदि स्वे महिन्नि प्रतिष्ठितः प्रभुरात्माधारो भगवान् पदान्निर्गस्य पदं पदे पदे (अस्तन्तसंयोगे द्वितीया) लिय कथं प्रतितिष्ठति । सद-धीनतया कथं वर्तत इसर्योपत्तिरलंकारः ॥

> तिबिरष्टमी यदवतारवैभवा-द्राथमा तिथिस्निजगतामजायत । मणिपादुके तमुपनीय वीथिका-स्वतिथीकरोषि तदनन्यचक्षषाम् ॥ ५५ ॥

तिथिरिति । हे मणिपादुके, अष्टमी तिथियस श्रीकृष्णस्यावतारवैभवादाविर्भाव-माहात्म्यात् त्रित्वयुक्तानां जगतां प्रथमा प्रतिपत् मुख्या च तिथिरजायतः; तं कृष्णं वीथि-कासु श्रीरङ्गरभ्यासूपनीय तस्मिन् श्रीकृष्णेऽनन्यस्मिन्नेकस्मिन् चक्षुर्देष्टिर्येषां तेषां भगव-देकासकानामतिथीकरोषि निस्तिथीकरोषिः; गोचरीकरोषिति परिहारः । विरोधालंकारः ॥ भवतीं परस्य पुरुषस्य रिक्नणो महिमानमम्ब मणिपादु मन्महे । कथमन्यथा स्वमहिमप्रतिष्ठितः

प्रतितिष्ठति त्वयि पदात्पदं प्रभुः ॥ ५६ ॥

भवतीमिति । हे मणिपादुके, भवतीं परस्य रिक्षणः महिमानमेव माहात्म्यमेव मन्महे । अन्यथा त्वं माहात्म्यं न भवित यदि खे महिम्नि प्रतिष्ठितः प्रभुः आत्मा परः भगवान् पदान्निगेल पदं पदे । अल्पन्तसंयोगे द्वितीया । त्विय कथं प्रतितिष्ठति त्वदधीनतया कथं वर्तत इति । अर्थोपत्तिरलंकारः ॥

> तिथिरष्टमी यद्वतारवैभवा-त्प्रथमा तिथिस्त्रिजगतामजायत । मणिपादुके तमुपनीय वीथिका-स्वतिथीकरोषि तदनन्यचक्षुषाम् ॥ ५७ ॥

तिथिरिति । हे मणिपादुके, तिथिरष्टमी तिथिर्यस्य श्रीकृष्णस्यावतारवैभवादावि-भावमाहात्म्यात् त्रित्वयुक्तानां जगतां प्रथमा प्रतिपत् आद्या मुख्या च तिथिरजायत । तं कृष्णं वीथिकासु श्रीरङ्गरथ्यासूपनीय आनीय तिस्मञ्श्रीकृष्णे अनन्यस्मिन्नेकस्मिश्वसुर्दे ष्टिर्येषां तेषां भगवदेकासक्तामां अतिथीकरोषि गोचरीकरोषीति परिहारः । विरोधाभासः ॥

> अपारप्रख्यातेरशरणशरण्यत्वयशसा ननु त्वं रङ्गेन्दोश्चरणकमलस्यापि शरणम्। यया लभ्यः पङ्गप्रभृतिभिरसौ रङ्गनगर-प्रतोलीपर्यन्ते निधरनघवाचां निरवधिः॥ ५८॥

अपारेति । ननु पादुके, त्वमशरण्यानां रक्षकान्तररहितानां शरण्यत्वयशसा रक्ष-कत्वकीर्त्या अपारप्रख्यातेरनविधकप्रसिद्धे रक्षेन्दोश्वरणकमलस्यापि शरणं रिक्षत्री । 'शरणं गृहरिक्षत्रोः' इस्तमरः । यया स्त्यानघवाचामदुष्टवचसां वेदानां निरविधरक्षयो निषि-निधिवद्रोप्यपुरुषार्थोऽसौ रक्षेन्दो रङ्गनाथस्य प्रतोलीपर्यन्ते वीथिपरिसरे पङ्कप्रमृतिभिः पादरिहतौरिप लभ्यः प्राप्यः । वेदगोप्यस्य प्रतोलीसंबन्धस्याननुरूपस्य कथनाद्विषमभेदः ॥

तत्तद्वासगृहाङ्गणप्रणयनः श्रीरङ्गशृङ्गारिणो वाङ्गभ्यादविभक्तमन्थरगतिस्त्वं मे गतिः पादुके । लीलापङ्गजहञ्जकोत्पलगलन्माध्वीकसेकोत्थिता यत्रामोदविकल्पना विवृणुते शुद्धान्तवारक्रमम् ॥ ५९ ॥ तत्ति । हे पादुके, तत्तद्वासग्रहाङ्गणेषु लक्ष्म्यादिकेलिग्रहचलरेषु प्रणयिनोऽनुरागवतः । संचरत इति यावत् । श्रीरङ्गश्ङ्कारिणः श्रीरङ्गवासिनो यूनो वाल्लभ्याद्वलभतया अविभक्ताविकलिता मन्थरालसा गतिर्यस्याः सा लं मे गतिः प्राप्या । यत्र लयि लीला-थंपङ्कजात् श्रीहस्तप्रतात् हलकात् रक्तसंध्यकात् भूमिविधृतादुत्पलात् कुवलयात् नीला-पाणिशृतात् । श्रीभूमिनीलादेवीनां पद्महल्लककुवलयधारणं भगवच्छाल्लसिद्धम् । गलतो माध्वीकस्य मकरन्दस्य सेकेनोत्थिता । आमोदानां गन्धानां विकल्पना पर्यायप्रसरणं युद्धान्तानां लक्ष्म्यायन्तःपुराणां वारकमं विभक्तभोगकालानुपूर्व्यं विवृणुते व्याख्याति । सेति पूर्वणान्वयः । लक्ष्म्यादीनां पङ्कजादिसुरभिलहस्तैः पादुकापरिचरणात्तत्तदासक्तगन्थेन तत्तद्वारकमोऽनुमीयत इति भावः । वारकमभाविभोगाभ्यो लक्ष्म्यादिभ्यो व्यतिर्वस्य सार्वकालिकभोगस्य शब्दशक्त्या प्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः ॥

संभवतु पादरक्षे सत्यसुपर्णादिरौपवाह्यगणः । यात्रासु रङ्गभर्तुः प्रथमपरिस्पन्दकारणं भवती ॥ ६०॥

संभवित्विति । हे पादरक्षे, रङ्गभर्तुर्यात्रासूत्सवेषु सत्यः सुपर्णश्रेत्यादिक औपवा-ह्मगणो राजवाहनसमूहः । गरुडस्य सत्यसुपर्णादिनामभेदेन बहुधावस्थानं भगवच्छा-स्रसिद्धम्—'श्रीसालत (?) । सत्यः सुपर्णो गरुडस्तार्क्ष्य विहगेश्वरः ।' इति । संभ-वतु तिष्ठत्वित्यनादरः । भवती त्वमेव प्रथमपरिस्पन्दस्य कारणं हेतुः । प्रथमं पादुकाम-धिरुह्म बहिनिर्गत्य बाहनाधिरोहणादिति भावः । आक्षेपालंकारः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेद्गटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचा-यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे सटीका संचारपद्धतिरेकादशी ।

अथ द्वादशी पुष्पपद्धतिः।

अथास्यां पद्धतौ पुष्पार्चनमवलम्ब्य पादुकां स्तौति— शौरेः संचारकाले पुष्पवृष्टिर्दिवश्र्युता । पर्यवस्यति यत्रैव प्रपद्ये तां पदावनीम् ॥ १ ॥

द्वीरेरिति । शोरेः श्रीकृष्णस्य संचारकालेषु दिवश्चयुता पुष्पवृष्टिर्यत्रैव पादुकायामेव पर्यवस्यित तां पदावनीं प्रपद्ये । अवर्जनीयस्य पादमूलपुष्पपतनस्य पादुकोद्देशपुष्पवर्ष-त्वमुत्र्प्रेक्ष्यते । तथा च प्रेय उत्तम्भ्यत इति संकरः ॥

दैवतं मम जगत्रयार्चिता दिव्यदम्पतिविहारपादुका । पाणिपादकमलार्पणात्तयोर्या भजत्यनुदिनं सभाजनम् ॥ २ ॥

दैवतमिति । जगन्नयेणार्चिता दिव्ययोरप्राकृतयोर्दम्पलोर्जायापलोः लक्ष्मीभगवतो-विंहारार्था पादुका मम दैवतं परमोपेयमिल्यर्थः । तयोर्दिव्यदम्पलोः लक्ष्म्याः पाणिक-मलयोर्भगवतः पादकमलयोश्च परिचरणसंचारकालेषु यथाकममर्पणादनुदिनं दिने दिने सभाजनं पूजनं या भजति । सेति पूर्वेणान्वयः । यथासंख्यानुप्राणितपरिणामाङ्गकः प्रेयोऽलंकारस्तेन दिव्यदम्पत्योरचर्यत्वे किमुतेतरेषामिति काव्यार्थापत्तेर्व्यजनादलं-कारध्वनिः ॥

> तव रङ्गराजमणिपादुके ततो विहिताईणः सुरसरित्पयसा । अवतंसचन्द्रकलया गिरिशो नवकेतकीदलमिवार्चयति ॥ ३ ॥

तविति । हे रङ्गराजमणिपादुके, ततो गिरिशः सुरसरितः शिरोलमगङ्गायाः पयसा विहिताईणो दत्तार्घ्यजलः सन्नवतंसभृतया शिरोभूषणभृतया चन्द्रकलयेन्दुमण्डलेन प्रणामस-मयलमेनेति भावः । तव नवकेतकीदलमपैयतीव । प्रणामसमयलमगङ्गाचन्द्रकलयोः संब-न्धसार्घ्यदानार्चनलसुरोक्ष्यते ॥

कुसुमेषु समर्थितेषु भक्तैस्त्वयि रक्नेश पदाविन प्रतीमः । शठकोपमुनेस्त्वदेकनाम्नः सुभगं यत्सुरभित्वमस्य नित्यम् ॥ ४ ॥

कुसुमेष्विति । हे रङ्गनाथपदाविन, त्विय भक्तरर्चकैः कुमुमेषु समर्पितेषु दत्तेषु सत्सु तत्सुरभित्वं सौरभ्यं देवव्यावर्तकत्वं च नित्यं सदा प्रतीमः सदा त्वं देवेभ्यो विशिष्टितं जानीमः । यत् सुरभिलम् सुरभेदकलं परापरव्यवस्थया देवव्यावर्तकलं सौरभं च लदेकनाम्रस्लदभिन्ननामधेयस्यास्येदानीमर्चारूपेण भगवत्संनिधौ सेव्यमानस्य संबन्धि । तिदल्यध्याहृत्य पूर्वेणान्वयः । पाठकोपनिष्ठस्य पारम्यव्यवस्थापकलस्य श्वेषेण सौरभत-याध्यवसितस्याशेषार्चनव्यक्तपारम्यत्या पादुकायाः कथनात् पदार्थवृत्तिनिदर्शनालंकारः श्वेषसंकीर्णः ॥

पदे परस्मिन्भुवने विधातुः पुण्यैः प्रसूनैः पुलिने सरय्वाः । मध्ये च पादावनि सद्यसिन्घोरासीचतुःस्थानमिवार्चनाचे ॥ ५ ॥

पद् इति । हे पादाविन, परिसन् पदे वैकुण्ठे विधातुर्भुवने सत्यलोके सरय्वाः पुलिनेऽयोध्यायां सह्यसिन्धोः कावेया मध्ये श्रीरङ्गेशपुण्यमेनोङ्गेः । 'पुण्यं मनोङ्गेऽ-भिहितं तथा मुकृतधर्मयोः' इति विश्वः । 'पुण्यं तु चार्विप' इत्यमरः । प्रस्तैः कुमुमैस्ते तवार्चनं चलारि स्थानान्यधिकरणानि यस्य तत् भगवतोऽर्चनमिवासीत् । वैकुण्ठसत्य-लोकसाकेतश्रीरङ्गस्थानचतुष्टयार्चनं भगवच्छाल्लसिद्धकुम्मामिस्थण्डिलविम्बरूपस्थानच-तुष्टयसंबन्ध्भगवदर्चनसदशमित्युक्तेरूपमालंकारः ॥

तवैव रक्तेश्वरपादरक्षे सौमाम्यमव्याहतमाप्तुकामाः । सुरद्रमाणां प्रसवैः सुजातैरभ्यर्चयन्त्यप्सरसो मुहस्त्वाम् ॥ ६ ॥

तवैवेति । हे रक्नेश्वरपादरक्षे, अप्सरसस्तवाव्याहतं शाश्वतं सौमाग्यमुत्कृष्टमी-शलम् । 'मगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययकार्ककीतिषु' इत्यमरः । आप्तुकामः लब्धुमनस एव सत्यः सुरह्यमाणां देवतरूणां सुजातैर्हृंदीः प्रसनैः पुष्पैर्मुहुस्लामभ्यर्चयन्ति । अर्च- नसीभाग्ययोः कारणकार्ययोः सह वर्णनाद्धेतुरलंकारः, 'हेतुहेतुमतोः सार्धे वर्णनं हेतुः रिष्यते' इति लक्षणात् ॥

निवेशितां रङ्गपतेः पदाङ्गे मन्ये सपर्या मणिपादरक्षे । त्वदर्पणादापतितामपश्यद्वाण्डीवधन्वा गिरिशोत्तमाङ्गे ॥ ७ ॥

निवेशितामिति । हे मणिपादरक्षे, गाण्डीवधन्वा अर्जुनो रङ्गपतेः कृष्णलेनावती-णंख पदाब्जे निवेशितां निक्षिप्तां गिरिशस्य शिवस्योत्तमाङ्गे शिरसि तव कर्मणः अपणा-रक्षेपादापतितां गलितां सपर्यो पूजापुष्पमपश्यदिति मन्ये । भगवच्छक्त्यायत्तं स्वचर-णारिवन्दार्चितपुष्पस्य शिवशिरसि निधानं प्रसिद्धम् । भगवचरणसंसर्गात् पादुकानिप-तितं पुष्पं पादुकासंबन्धाच्छिवशिरसि निपतितमित्युक्त्या अहेतोहेतुमत्कथनाद्धेतृत्रे-क्षा । युद्धसमये भगवचरणापितं पुष्पं शिवशिरसि पार्थो दृष्टवानिति भारते प्रसिद्धम् ॥

पत्राणि रङ्गनृपतेर्भणिपादरक्षे
द्वित्राण्यपि त्विय समर्प्य विभूतिकामाः ।
पर्यायलब्धपुरुहृतपदाः शचीनां
पत्राङ्कराणि विलिखनित पर्योधरेषु ॥ ८ ॥

पञ्चाणीति । हे रङ्गनृपतेर्मणिपादरक्षे, विभूतिकामाः पुरुषाः । द्वे वा त्रीणि वा द्वित्राणि । अपिर्विकल्पे । 'गर्हासमुचयप्रश्रशङ्कासंभावनास्वपि' इत्यमरः । पत्राणि दलानि
स्वयि समर्प्य पर्यायेण क्रमेण लब्धं पुरुहृतपदमिन्द्रस्थानं यैस्ते सन्तः शचीनामिन्द्राणीनाम् । नानाकल्पाभिप्रायेण बहुलोक्तिः । पयोधरेषु स्तनेषु पत्राङ्कुराणि तमालपत्राङ्करसदशरेसाभेदान् विलिखन्ति । द्वित्रिपत्रसमर्पणादेव पुरुहृतस्थानावाप्तिकथनाद्विभावनालंकारः । 'हेतूनामसमप्रले कार्योत्पत्तिर्विभावना' इति लक्षणात् ॥

निर्वर्तयन्ति तव ये निचितानि पुष्पै-वैद्दारिकाण्युपवनानि वसुंधरायाम् । कालेन ते कमललोचनपादरक्षे क्रीडन्ति नन्दनवने कृतिनः पुमांसः ॥ ९ ॥

निर्वर्तयन्तीति । हे कमलोचनपादरक्षे, तव कृतिनो ये पुमांसो वसुंधरायां पुष्पै-निवितान्यास्तृतानि पूर्णानीति यावत् । वैद्वारिकाणि क्रीडाप्रयोजनान्युपवनान्यारामान्नि-वैर्तयन्ति । ते कालेन सुकृतपरिपाककालेन नन्दनवने क्रीडन्ति । हेतुहेतुमतोः सहवर्ण-नादेतुरलंकारः ॥

अर्चन्ति ये मधुभिदो मणिपादरक्षे भावात्मकैरपि परं भवतीं प्रसूनैः।

मन्दारदामसुभगैर्मुकुटैरजसं

वृन्दारकाः सुरभयन्ति पदं त्वदीयम् ॥ १० ॥

अर्चन्तीति । हे मधुभिदो मणिपादरक्षे, ये पुरुषा भावात्मकः परं परैरेवापि प्रसूनै-भवतीमर्चयन्ति पूजयन्ति ते खदीयं पदं चरणं वृन्दारका देवा मन्दारदामसुमगैर्दैवतरु-प्रसूनमालाकान्तिर्मुकुटैरजसं सदा सुरभयन्ति सुरभीकुर्वन्ति । प्रणमन्तीति भावः । विभावनाभेदो हेलसमप्रोक्तः ॥

अस्प्रष्टदोषपरिमर्षमलङ्घयमन्यै-ईस्तापचेयमखिलं पुरुषार्थवर्गम् । चित्रं जनार्दनपदावनि साधकानां

त्वय्यर्पिताः सुमनसः सहसा फलन्ति ॥ ११ ॥

अस्पृष्टेति । है जनार्दनपदावनि, त्वय्यपिताः । साधकैरिति श्रोज्यम् । समनसः पुष्पाणि साधकानां पूजकानामस्पृष्टो दोषस्य दुःखस्य परिमर्षः संवन्धो येन तम्, अन्यैर्देवतान्तराराधनायत्तैः फलैरलङ्ग्यमनतिकमणीयम्; एतदपेक्षया तेषामल्पत्वादिति भावः । हस्तैरपचेतुं योग्यं सुखलभ्यमिति यावत् । अखिलं निःशेषं पुरुषार्थवर्गं धर्मादिसमृहं सहसा फलन्ति । चित्रमाश्चर्यम् । पूर्ववद्विभावनाभेदः । तेन प्रिषद्कुसुमापेक्षया व्यतिरेको व्यज्यते ॥

वन्दारुभिः सुरगणैस्त्विय संप्रयुक्ता माला विभाति मधुसूदनपादरक्षे । विकान्तविष्णुपदसंश्रयबद्धसख्या भागीरथीव परिरम्भणकाङ्क्षिणी ते ॥, १२ ॥

वन्दारुभिरिति । हे मधुसूदनपादरक्षे, त्विय वन्दारुभिः प्रणामशिलैः सुरगणैर्दे-वसमूहैः संप्रयुक्ता समर्पिता माला, विकान्तस्य ब्रह्मलोकविक्रान्तिमतो विष्णुपदस्य संभ-येण संबन्धेन बद्धसख्या संपादितमैत्रीकाते तव परिरम्भणकाह्विण्यालिङ्गनेच्छावती भागी-रथी गङ्गेव विभाति । उत्प्रेक्षा ॥

> ये नाम रङ्गनृपतेर्मणिपादुके त्वा-मभ्यर्चयन्ति कमलैरिषकर्जुकामाः । आरोपयत्यवहिता नियतिः क्रमात्ता-न्कल्पान्तरीयकमलासनपत्रिकासु ॥ १३ ॥

ये नामेति । हे रङ्गनृपतेर्मणिपादुके, ये पुरुषा अधिकर्तुकामा अधिकारेच्छाव न्तस्त्वां कमळैरभ्यर्चयन्ति तानियतिरभ्यर्चनजन्यं भागधेयम् । 'भाग्यं स्त्री नियतिर्विधः- इत्यमरः । अवहिता सावधाना सती कल्पान्तरीयासु कल्पान्तरहितासु । तसौ हितिमि-त्यर्थे 'प्राक्कीताच्छः । ५।१।१।।' कमलासनपत्रिकासु तत्तत्कल्पत्रह्मपरिगणनप-त्रेषु क्रमादानुपूर्व्येणारोपयति । अर्चनजन्यादष्टस्य नियतकालफलाभिमुख्यमेव पत्रिकाले-खनत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्यनुक्तविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा वाचकाभावाद्गम्या ॥

त्वय्यर्पितानि मनुजैर्मणिपादरक्षे

दूर्वाङ्कराणि सुरुभान्यथवा तुरुस्यः । साराधिकाः सपदि रङ्गनरेन्द्रशक्तया

संसारनागद्मनौषधयो भवन्ति ॥ १४॥

त्वयीति । हे मणिपादरक्षे, मनुजैर्मनुष्यैस्त्वय्यिपतानि सुलभान्यल्पयल्लभ्यानि दूर्वाङ्कराण्यथवा तुलस्यो वा रङ्गनरेन्द्रस्य श्रीरङ्गनाथस्य विषवेद्यस्य च । 'नरेन्द्रो वा-रिके राज्ञि विषवेद्ये च कथ्यते' इति विश्वः । शक्त्या साराधिका वीर्योत्तराः सत्यः संसाररूपस्य नागस्य सर्पस्य दमनौषधयः निप्राहकौषधयो भवन्ति । पादुकासमर्चनाद्ध-गवत्प्रसादेन संसारनिष्टित्तर्भवतीत्यमुमर्थमालम्ब्य वाक्यार्थयोः सदशयोरेक्यारोपानिदर्श-नालंकारः ॥

> आराध्य नृत्मसुरार्दनपादुके त्वा-मासुष्मिकाय विभवाय सहस्रपत्रैः। मन्वन्तरेषु परिवर्तिषु देवि मर्त्याः

पर्यायतः परिणमन्ति सहस्रनेत्राः ॥ १५ ॥

आराध्येति । हे देवि, असुरार्दनपादुके, मत्यां आसुष्मिकायासुष्मिन् लोके भवाय परलोकानुमाव्यायेति यावत् । तत्र भव इत्यर्थे काशादिभ्यष्ठक् । तत्राकसादसुष्मित्रिति सविभक्तिकपाठसामध्यात् विभक्त्यलोपः । विभवायैश्वर्याय त्वां सहस्रपत्रैः कमलैराराध्य परिवर्तिष्वावर्तमानेषु मन्वन्तरेषु मन्वन्तराधिकारकालेषु पर्यायतः क्रमेण सहस्रनेत्राः परिणमन्ति इन्द्रा भवन्ति, नृतं न संदेहः । कार्यकारणयोः सारूप्यनिवन्धनात् समानालंकारः । सहस्रपत्रार्चनस्य सहस्रनेत्रत्वफलोक्तेनीत्रोत्प्रेक्षाः फलस्य सिद्धत्वेन संभावनी-यत्वाभावात्, नृतमिस्रेतस्य शास्त्रप्रमाण्यायत्तनिश्वयदार्व्यजनकत्वादिति रहस्यम् ॥

धन्यैस्त्वयि त्रिदशरक्षकपादरक्षे

पुष्पाणि काञ्चनमयानि समर्पितानि । विस्नंसिना विनमतो गिरिशोत्तमाङ्गा-

दारग्वधेन मिलितान्यपृथग्भवन्ति ॥ १६ ॥

धन्यैरिति । हे त्रिदशरक्षणपादरक्षे, धन्यैः सुकृतिभिः । 'सुकृती पुण्यवान् धन्यः' इत्यमरः । त्विय समर्पितानि काश्चनमयानि खर्णमयानि पुष्पाणि विनमतः प्रणामं कुर्वतो गिरिशोत्तमाङ्गाद्वद्रशिरसो विसंसिना विगिलितेनारग्वधेन राजवृक्षपुष्पेन मिलितानि सन्त्य-पृथग्भवन्त्यभिन्नानि भवन्ति । इदं काञ्चनमिदमारग्वधिमिति वेत्तुमशक्यानीति भावः । सामान्यालंकारः; आरग्वधसाद्द्रयात्काञ्चनपुष्पेषु विशेषास्कृर्तिवर्णेनात्, 'सामान्यं यदि सादशाद्विशेषो नोपलक्ष्यते' इति लक्षणात् ॥

विश्वोपसर्गशमनं त्वयि मन्यमानै-वैभानिकैः प्रणिहितं मणिपादरक्षे ।

पद्मासहायपद्पद्मनखार्चिषस्ते

पुष्पोपहारविभवं पुनरुक्तयन्ति ॥ १७ ॥

विश्वेति । हे मणिपादरक्षे, विश्वेषां समस्तानामुपसर्गाणामुपप्रवानाम् । 'उपसर्गः स्मृतो रोगे विद्योपष्ठवयोरिप' इति विश्वः । शमनमुपशमनं त्विय मन्यमानैस्त्वदायत्तं जानद्भिवेमानिकैः विमानैश्वरन्तीति वैमानिकाः । तेन चरतीति ठक् । तैः प्रणिहितं प्रयुक्तं ते तव पुष्पोपहारिवभवं पुष्पोपदासंपदं पद्मासहायस्य श्रीपतेः पद्मश्चयोनेखानियो नखदीप्तयः पुनक्क्तयन्ति पुनक्कं कुर्वन्ति । द्विगुणयन्तीत्यर्थः । विलिनप्रहादिविश्वोपकारभगवत्कृत्येषु देवैः पुष्पवृष्टिः पादुकायां पर्यवसिता सादस्यात्र-खदीप्तिभिद्विंगुणीकियत इत्युक्त्या प्राक्तिसद्धस्यगुणीत्कर्षकथनादनुगुणालंकारः ॥

नाकौकसां शमयितुं परिपन्थिवर्गा-न्नाथे पदं त्विय निवेशियतुं प्रवृत्ते । त्वत्संश्रितां विजहतस्तुलसीं वमन्ति प्रस्थानकाहलरवान्प्रथमं द्विरेफाः ॥ १८॥

नाकेति । हे पादुके, नाथे श्रीरङ्गनाथे नाकीकसां देवानां परिपन्थिवर्गान् । शत्रुसमू-हान् शमयितुं शर्मनार्थे त्वयि पदं निवेशयितुं श्रवृत्ते सति त्वत्संश्रितां तुलसीं विजहतः संखजन्तो द्विरेफा श्रमराः प्रथमं काहलवायकवादनात् पूर्वमेव प्रस्थानकाहलरवान् वम-न्सुद्विरन्ति । श्रमरशब्दस्य काहलरूपत्वमुत्श्रेक्ष्यलं वाचकाभावाद्गम्यते ॥

रक्नेशपादपरिभोगसुजातगन्धां संप्राप्य देवि भवतीं सह दिव्यपुप्पैः। नित्योपदर्शितरसं न किलाद्रियन्ते

नामीसरोजमपि नन्दनचञ्चरीकाः ॥ १९॥

रङ्गेरोति । हे देवि पादुके, नन्दनस्थाश्रम्ररीका श्रमरा रङ्गेशपदयोः श्रीरङ्गनाथ-चरणयोः पूज्यस्य रङ्गनाथस्य च । 'पादः पर्यन्तलेशाङ्गिपूज्यतुर्योशकांशुषु' इति कवि-

१. 'नाशयितुम्' इति पाठान्तरम्.

द्र्पणे । प्रशंसावचनैश्चेति समासः । परिभोगेनोपभोगेन सुजातः शोभनो गन्धो यस्यासां भवतीं दिव्यपुष्पेः सह संप्राप्य स्वर्गोद्यानकुसुमैः सार्धमधिगम्य नित्यमुपदर्शितो रसो मकरन्दो येन तन्नाभीसरोजं भगवन्नाभीपद्ममि नाद्रियन्ते किल न गृह्णन्त खल्छ । देव-समिपतः पुष्पेः सार्धमागमनान्नन्दनवनभृङ्गाः सततिवकस्वरं भगवन्नाभीपद्ममि न जिप्रन्ति भगवचरणोपभोगसुरभिलपादुकासौरभासिक्तवशादिति योगेऽप्ययोगवर्णनात् संबन्धातिशयोक्तिरलंकारः । श्लेषार्थशिक्तमिहम्ना पादुकाया नायकोपभुक्तनायिकालभ्यतीतेः समासोक्तिश्च ॥

प्रागेव काञ्चनपदाविन पुष्पवर्षा-त्संवर्तिते शमितदैत्यभयैः सुरेन्द्रैः । पद्मक्षणस्य पदपद्मनिवेशलाभे पुष्पाभिषेकसुचितं प्रतिपद्यसे त्वम् ॥ २०॥

प्रागेवित । हे काञ्चनपदाविन, शिमतानि दैत्येभ्यो भयानि येषां तैः सुरेन्द्रैरिन्द्रा-दिभिः पद्मेक्षणस्य भगवतः पुष्पवर्षात् प्रागेव पदपद्मयोर्भगवचरणयोरेवाञ्जयोर्निवेश-स्यावस्थानस्य लाभे प्राप्तौ संवर्तिते सत्युचितं योग्यं पुष्पाभिषेकं पादाञ्जसंबन्धरूपं प्रति-पद्मसे प्राप्नोषि । असुरजयानन्तरं ताक्ष्यांदवतीर्णस्य भगवतश्चरणयोर्देवैः पादुकायां सम-पितायां भगवतः पुष्पवर्षात् प्रागेव पादुकायाः पद्मरूपितभगवत्पदसंबन्धरूपमेव योग्य-पुष्पवर्षत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षालंकारः रूपकसंकीर्णः ॥

दिशि दिशि मुनिपत्न्यो दण्डकारण्यमागे न जहति बहुमाना न्नूनमद्यापि मूलम् । रघुपतिपदरक्षे त्वत्परिष्कारहेतो-

रपचितकुसुमानामाश्रमानोकहानाम् ॥ २१ ॥

दिशिदिशीति । हे रष्ठपतिपदरक्षे, दण्डकारण्यभागे दिशि दिशि विद्यमाना मुनिपत्न्यस्तव वित्रकृटस्थायाः परिष्कारहेतोरलंकरणार्थमपिनतान्याखतानि कुम्रुमानि येषां तेषामाश्रमानोकहानां खस्त्रावासवृक्षाणां मूलं बुश्लोपलक्षितप्रदेशम् । 'मूलं बुश्लोऽङ्गिनामकः' इत्यमरः । बहुमानात् पूज्यताबुद्धयेवाद्यापि न जहति न त्यजन्ति नृतम् । 'ओहाक् त्यागे' इति धातोर्लट्श्यमपुरुषवहुवचनम् । चित्रकृटस्थायाः पादुकायाः खस्त्राश्रमात्पुष्पाण्याख्य दण्डकारण्यादागतामिर्मुनिपलीभिः समर्चनसंभवाद्ण्डकारण्ये कथं पादुकाप्रसक्तिरिति चोद्यस्य नावकाशः । नैसर्गिकमाश्रमहुममूलावस्थानं पादुकासंबन्धायत्तवन् हुमतिपूर्वकमित्युत्रेक्ष्यते ॥

घटयसि परिपूर्णान्कृष्णमेघप्रचारे कृतिभिरुपहितैस्त्वं केतकीगर्भपत्रैः। वरतनुपरिमाणाद्वामतः स्यामलानां प्रणतिसमयलग्नान्पादुके मौलिचन्द्रान् ॥ २२ ॥

घटयसीति । हे पादुके, लं कृष्णमेघस्य मेघसदशस्य श्रीकृष्णस्य कालाम्बुदस्य च प्रचारे संचारे सति । भगवत्संचारकाले वर्षाकाल इत्यमिगम्यते । वर्षाकाले केतकी-पुष्पसंभवादिति भावः । कृतिभिः सूरिभिरुपहृतैरानीय समर्पितैः केतकीकुसुमस्य गर्भ-पत्रैरन्तर्द्शैः । धवलैरिति गम्यते । वरतनोः परिणामाद्वामतः सव्यभागे श्यामलानाम् । गौर्याः श्यामवर्णलादिति भावः । अर्धनारिश्वराणां रुद्राणाम् । कल्पभूयस्लाभिप्रायेण वहुचोक्तिः । प्रणतिसमये सेवाकाले लम्नान् मौलिचन्द्रान् शिरोभूषणचन्द्रखण्डान् परिपूर्गान् घटयसि । प्रणामोदेशेन प्रवृत्तानां रुद्राणामशक्यपूर्णचन्द्रलाभोक्तया विशेषभेदोऽकारः । 'किंचिदारम्भतो शक्यवस्त्वन्तरकृतिश्व सः ।' इति लक्षणात् ॥

परिचरणनियुक्तैः पादुके रङ्गभर्तुः पवनतनयमुख्यैरर्पितां त्वत्समीपे । विनतविधिमुखेभ्यो निर्विशेषां द्विरेफाः

कथमपि विभजन्ते काञ्चनीं पद्मभक्तिम् ॥ २३ ॥

परिचरणेति । हे रङ्गभर्तः पादुके, परिचरणे ग्रुश्रूषणे नियुक्तः । रामेणेति शेषः । पवनतनयमुख्यैईनुमदादिभिस्लत्समीपेऽपितां विनतस्य विधेर्वद्वाणो मुखेभ्यो वदनेभ्यो निर्विशेषां भेदकधमंश्रूत्यां काञ्चनीं हेमवणी मेरुप्रदेशेभ्यः समानीतां पद्मपिक्षं सरसिज-श्रेणीं द्विरेफाः कथमि सौरभवैलक्षण्येन विभाजन्ते विवेचयन्ति । पद्मसदशानां प्रणतन्त्रह्मवचनानां हेमपद्मानां च सौरभवैलक्षण्येन विशेषस्भूतिंकथनाद्विशेषकालंकारः । 'मीलितं यदि सादश्याद्भेद एव न लक्ष्यते । सामन्यं यदि सादश्याद्विशेषो नोपलक्ष्यते ॥' इति मीलित्तसामान्ययोर्लक्षणमुक्ता, 'भेदवैशिष्ट्ययोः स्भूर्तावुन्मीलितविशेषकौ ।' इति विशेष-कस्य लक्षणमुक्तम् ॥

विधिशिवपुरुद्ध्तस्पर्शितैर्दिव्यपुष्पैस्त्विय सह निपतन्तस्तत्तदुद्यानभृङ्गाः ।
मधुरिपुपदरक्षे मञ्जुभिः सैर्निनादैरविदितपरमार्थान्नूनमध्यापयन्ति ॥ २४ ॥

विधीति । हे मधुरिपुपदरक्षे, विधिशिवपुरुहूतैर्ज्ञह्मरुद्रमहेन्द्रैः (कर्तृभिः) स्पर्शि-तैर्दत्तैः । 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्' इत्यमरः । दिव्यैः खर्गोद्भवैः पुष्पैः सह त्विये निपतन्तस्तत्तदुद्यानानां तस्य तस्यारामाणाम् । वीप्सायां द्विरुक्तस्यापि तत्प-दस्योत्तरपदवृत्तिविषये सुप्सुपेति समासः; तथा महाकवीनां प्रयोगात् । भृजाः षट्पदा मज्ज-भिः खरैनिंनादैः । अविदितः परम उत्कृष्टः अर्थो वस्तु यस्तान् भगवत्पारम्यानभिज्ञा- निति यावत् । अध्यापयन्ति । वस्तुतत्त्वमिति शेषः । नूनमित्युत्प्रेक्षा । ब्रह्मादिभिः पादुकायामर्चितायां मध्यस्था भ्रमरा एवाचार्यकभावव्यवस्थया पारम्यं विवेचयन्तीवे-त्युत्प्रेक्षा ॥

प्रशमयति जनानां संज्वरं रङ्गभर्तुः
परिसरचिलतानां पादुके चामराणाम् ।
अनुदिनमुपयातैरुत्थितं दिन्यपुप्पैर्निगमपरिमलं ते निर्विशन्यन्धवाहः ॥ २५ ॥

प्रशासयतीति । हे पादुके, अनुदिनं दिने उपयातैदिं व्यपुष्पैरुत्थितमुक्कृम्भितं ते तव निगमपिरमलं वेदार्थात्मकं परिमलं विमदात्थिसौरभम् । नागरसौरभ्यमिति गम्य-ते । निर्विश्वन्ननुभवन् श्रीरङ्गभर्तुः परिसरे समीपे चलितानां वीजितानां चामराणां बालव्यजनानां गन्धवाहः पवनो जनानां सेवमानानां संतापमाध्यात्मिकादिकं श्रान्ति-जनितं प्रशामयत्यपनुदति । तापशान्त्या कार्येण सार्धे कारणस्य गन्धवाहस्योक्तेहेंतुर-लंकारः ॥

> अखिलभुवनरक्षानाटिकां दर्शयिप्य-न्निमिषतरुपुष्पैरिचते रङ्गमध्ये । अभिनयमनुरूपं शिक्षयत्यात्मना त्वां प्रथमविहितलास्यः पादके रङ्गनाथः ॥ २६ ॥

अखिलेति । हे पादुके, अनिमिषाणां देवानां तहणां मन्दारादीनां पुष्पैः प्रसूने रङ्गमध्ये विमानान्तः प्रदेशे नाट्यस्थानमध्ये च। 'रङ्गं स्यान्नर्तनस्थानम्' इति हलायुधः। अविते
सति पुष्पाञ्जलिविकरणानन्तरमखिलानां भुवनानां लोकानां रक्षणार्थे नाटिकां नृत्तम् ।
नटतेधीलर्थनिदेशे ण्डल् दर्शयिष्यत् । रङ्गनाथो नटः परिवृद्धः । आत्मना खयं प्रथमविहितलास्यः पूर्वमनुष्टितनृत्तः सन् लामनुरूपं योग्यमभिनयं भावव्यञ्जकचेष्टां शिक्षयति
शास्ति । अभ्यासयतीति यावत् । शास्तरर्थप्रहणादकथितकर्मलम् । लास्यगन्धि श्रीरङ्गनाथचरणानुयायिचलनायाः पादुकाया लोकरक्षणार्थे महानटनपूर्वभाव्यभिनयशिक्षकलं भगवत्युत्प्रेक्ष्यते । तत्र श्रिष्टपरम्परितरूपकसंकरः ॥

अगलितनिजरागां देवि विष्णोः पदं ते त्रिभुवनमहनीयां प्राप्य संध्यामिव त्वाम् । भवति विबुधमुख्यैः स्पष्टतारानुषङ्गं परिसरयति तैस्ते पारिजातप्रसूनैः ॥ २७ ॥

अगलितेति । हे पादुके, तत्प्रसिद्धं विष्णोः पदमित्तरेव विष्णुपदं गगनम् । अग-

िलतो निजानामात्मीयानां सेवकानां रागोऽनुरागो यस्याः सा, अन्यत्रानपेतस्वीयशोणि-मानं त्रिभुवनस्य महनीयां पूज्यां लां संध्यामिव प्राप्य ते परिसरपिततैः समीपं प्राप्तैः पारिजातप्रसूनैः सप्टस्ताराणां नक्षत्राणामनुषद्गः संबन्धो यस्य तद् भवति । आका-शस्य संध्यानन्तरं नक्षत्रानुषद्गवत् पादुकासमर्पणानन्तरमलंकारासने भगवत्पदस्य पुष्पानुषद्ग इति भावः । रूपकसंकीर्णोपमा ॥

व्यञ्जन्त्येते विभवमनघं रञ्जयन्तः श्रुतीर्नः प्राध्वं रङ्गक्षितिपतिपदं पादुके धारयन्त्याः । नादैरन्तर्निहितनिगमैर्नन्दनोद्यानभृङ्गा दिव्यैः पुप्पैः स्वितवपुषो देवि सौस्नातिकास्ते ॥ २८ ॥

दयञ्जन्तीति । हे देवि पादुके, एते पुरः स्थिता नन्दननामकदेवोद्यानसंबिन्धनो भक्षा एव सीस्नातिकाः । सुस्नातं पृच्छन्तीत्यस्मिन्वर्थे 'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः' वा इति ठक् । स्नानसौष्टवानुयोक्तारः अन्तिहिता गर्भिता निगमा वेदा यस्ते अव्यक्ताक्षरवेदपाट-सदशैरिति यावत् । नादैनेंडिस्माकं श्रुती रज्ञयन्तः सन्त आकर्णनानुरागवतीः कुर्वन्तः सन्तो रङ्गक्षितिपतेः पदं चरणमेव स्थानं प्राध्वं यथा तथा । 'आनुकूत्यार्थकं प्राध्वम्' इत्यमरः । धारयन्त्या दिव्यैः पुष्पैः समकरन्दैः स्निपतमिभिषक्तं वपुर्यस्यास्त्रस्यास्ते तवानष्यं हृद्यं विभवं संपत्तिं व्यज्ञन्ति । रूपकमलंकारः । सिंहासनस्थस्माभिषिक्तस्य राज्ञो न्नाह्मणा यथा स्तवपरा भवन्ति तथेति रूपकेणोपमा व्यज्यते ॥

किं पुष्पैस्तुलसीदलैरिप कृतं दूर्वापि दूरे स्थिता त्वत्पूजासु मुकुन्दपादु कृपया त्वं कामधेनुः सताम् । प्रत्यप्राहृतदर्भपञ्जवलवग्रासाभिलाषोन्मुस्वी धेनुस्तिष्ठतु सा वसिष्ठभवनद्वारोपकण्ठस्थले ॥ २९ ॥

किमिति । हे मुकुन्दपादु, सतां त्वत्यूजासु पुष्पैमंश्लिकादिभिः किमित्यनादरः ।
तुलसीदलैरिप कृतमलम् तान्यिप मा भूवन् । वारणार्थयोगे तृतीया। दूर्वापि दूरे स्थिता।
अस्त्विति शेषः । सापि मास्त्विति यावत् । त्वं भवती कृपया कामधेनुः त्वमेव त्वद्विषयसर्वविधपूजासाधनं पादुकापूजायाः शिरोवहनमात्रसाध्यत्वादिति भावः । सा कामप्रदत्वेन प्रसिद्धा धेनुस्तु प्रत्यग्रं नूतनं यथा तथा आहतानां दर्भपश्लवानां बालतृणिकसलयानां लवानां लेशानां प्रासे कवलनेऽभिलाषेण तृष्णयोन्मुखी उद्गतवदना सती
विषष्ठभवनस्य द्वारोपकण्ठस्थले प्रतीहारसमीपप्रदेशे तिष्ठतु इत्यनादरः । दर्भलवदानादिशुश्रूषासापेक्षा कामधेनुविसिष्ठस्थैवः नास्माकम् अनादरणीयेतिभावः।आह्मेपालंकारः॥

१. 'अनभिव्यक्ताक्षर-' इति पाठान्तरम्.

चूडारग्वधरजसा चूर्णसानं विधाय ते पूर्वम् । रङ्गेशपादुके त्वामभिषिञ्चति मौलिगङ्गया शम्भुः ॥ ३०॥

चूडेति । हे रहेशपादुके, शम्भुईरस्ते तव चूडारग्वधस्य शिखागतराजग्रन्तपुष्पस्य रजसा परागेण चूर्णस्नपनं स्नानीयानुलेपनं विधाय मौलिगङ्गया शिरोगतया सुरसरिता त्वामभिषिश्चति । हरप्रणाम एवारग्वधपरागगङ्गासंबन्धाचूर्णस्नपनगङ्गाजलाभिषेकत्वेनोत्प्रे-क्ष्यत इत्यनुक्तविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा वाचकाभावाद्यम्या ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेद्गटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचा-र्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे सव्याख्याने पुष्पपद्धतिर्द्वादशी ।

अथ परागपद्धतिस्रयोदशी प्रारभ्यते ।

अथास्यां पद्धलां पादुकापरागानालम्ब्य स्तौति— पान्तु वः पद्मनाभस्य पादुकाकेलिपांसवः । अहल्यादेहनिर्माणपर्यायपरमाणवः ॥ १ ॥

पान्त्विति । अहत्याया गौतमपत्न्या देहनिर्माणे पर्यायाः पाक्षिकाः परमाणव उपा-दानभूताः । परागसंबन्धादहत्याशिलात्वनिवृत्तेरिति भावः । पद्मनाभस्य पादुकयोः केलि-पांसवः क्रीडासंचारागता रेणवो वो युष्मान् पान्तु रक्षन्तु । पादुकपांसूनामहत्या-इरिरसमवायिकारणपरमाणुभिर्विकल्पप्रतिपादनाद्विकल्पालंकारः ॥

तव संचरणाद्रजो विधूतं यदिदं रङ्गनरेन्द्रपादरक्षे । अलमेतदनाविलातिकर्तुं कतकक्षोद इवाशु मानसानि ॥ २ ॥

तवेति। हे रङ्गनरेन्द्रपादरक्षे, तव भवत्याः संचरणात् संचारात् विधृतमुत्थितं यदिदं रजोऽस्तिः; एतद्रजः कतकक्षोद इव कतकवीजरेणुरिव सलिलानीति योज्यम् । मानसानि मनांस्यनाविलान्धकलुषाणि कर्तुमलं शक्तम् । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाच-कम्' इत्यमरः ॥

> पुनरुक्तपितामहानुभावाः पुरुषाः देचिदमी पुनन्ति विश्वम् । मधुवैरिपदारविन्दबन्धोरपरागास्तव पादुके परागै ॥ ३ ॥

पुनक्तेति । हे पादुके, मधुवैरिपदारिवन्दयोः मधुवैरिणः श्रीरङ्गनाथस्य पदारिवन्दयोश्वरणयोर्बन्धोस्तव परागैः स्वलमपुष्परेणुभिः । 'परागः सुमनोरजः' इत्यमरः । संस-गिंभिः पुनक्को द्विः कथितः पितामहस्य ब्रह्मणोऽनुभवो माहात्म्यं यैस्ते । अपरागा अपगतो रागो विषयेच्छा येषां ते परागरिहता इति विरोधोऽपि । ते ब्रह्मसदशानुभावा इत्यर्थः । केविहुर्लभा अमी परिद्रस्यमानाः पुरुषा विश्वं प्रपश्चं पुनन्ति । विरोधाभासर्सं-स्रष्टो विरोधाभासालंकारः ॥ अभियुक्तजनो निजार्भकाणां बहुशो रङ्गनरेन्द्रपादरक्षे । अवलेपपिशाचमोचनार्थं रजसा लिम्पति तावकेन देहान् ॥ ४ ॥

अभियुक्तिति । हे रङ्गनरेन्द्रस्य श्रीरङ्गनाथस्य पादरक्षे, अभियुक्तजनः पादुकादित-रपरो जनः । 'अभियुक्तः परे रुद्धे तथा स्यादतितत्परः।' इति विश्वः। निजार्भकाणामात्मी-यवालकानां देहान् । अवलेपो गर्व एव पिशाचस्तस्य मोचनार्थे तावकेन रजसा बहुशः बहुषु स्थलेषु लिम्पति उपदोग्धि । पादुकापरागसंसगेणानादिवासनागताहंकारो नश्य-तीति भावः। हेतुना सह हेतुमतो वर्णनाद्धेतुरलंकारः ॥

> शिरसा परिगृह्य लोकपालास्तव रङ्गेश्वरपादुके रजांसि । विषमेषु बलेषु दानवानां व्यपनीतान्यशिरस्त्रमाविशन्ति ॥ ५ ॥

शिरसेति । हे रङ्गश्वरपादुके, लोकपाला इन्द्रादयस्तव रजांसि शिरसा परिगृह्य दान-वानामसुराणां विषमेषु दुष्प्रवेशेषु वलेषु सेनासु व्यपनीतानि निरस्तान्यन्यानि शिरस्नाणि शिरःप्रावरणानि यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा आविशन्ति । तव रजांसि शिरसि कृला, निजक्षत्यभावविषये विस्नव्धा गच्छन्तीति भावः । पंदुकारजोरूपं विशेषमालम्ब्य शिर-स्नाणान्तरानादरोक्तराक्षेपालंकारः ॥

> कृतिनः शिरसा समुद्रहन्तः कितचित्केशवपादुके रजस्ते । रजसस्तमसोऽपि दूरभूतं परिपश्यन्ति विशुद्धमेव सत्त्वम् ॥ ६ ॥

कृतिन इति । हे केशवपादुके, केवित् केवन कृतिनः कुशलास्ते तव रजः परागं रजोगुणश्च शिरसा समुद्रहन्तो रजसो रजोगुणस्य तमसस्तमोगुणस्य च दूरभूतमसंनिहितम् । राजसतामसपुरुषज्ञानस्यागोचरमिति यावत् । विशुद्धमस्पृष्टहेयं सत्त्वं सत्त्वगुणप्रधानं द्रव्यं शुद्धसत्त्वमयं भगविद्व्यमङ्गलविप्रहं भगविहोकं च । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ
जले द्रव्यखभावयोः ।' इति विश्वः । परिपश्यन्त्येव न पश्यन्तीति न । पादुकापरागसंवन्धात् सम्यग्ज्ञानहेतुभूतसत्त्वगुणोन्मेषवन्तो भवन्तीति भावः । रजोगुणवतां सम्यग्ज्ञानवत्त्वं विरुद्धमिति विरोधः, परागोत्त्याभासीकियत इति विरोधाभासालंकारः ॥

अधिकं पदमाश्रितोऽपि वेधाः प्रयतो रङ्गधुरीणपादरक्षे । अभिवाञ्छति सङ्गमं परागैरभिजातैस्तव देवि नामिजातः ॥ ७ ॥

अधिकमिति । हे देवि रङ्गधुरीणस्य पादरक्षे, अधिकं पदं स्थानमाश्रितोऽपि ना-मिजातोऽनभिजातो भगवन्नाभेजातश्च वेधाः प्रयतः सन्नभिजातैः कुलीनैः प्राप्तरूपैश्च । सुभगैरिति यावत् । 'अभिजातः स्थिते न्याये कुलीनप्राप्तरूपयोः ।' इति विश्वः । तव परा-गैः संगममभिवाञ्छति काङ्कृति । पादुकापरागसंबन्धेस्छायां श्लेषेणाकुलीनलरूपेणाध्य-विस्तस्य नाभिजन्यलस्याहेतोईतुलोत्प्रेक्षणाद्धेतृत्प्रेक्षा, वाचकाभावाद्गम्या ॥ शुद्धसत्त्ववपुषेव भवत्या पादुके विरजसौ हरिपादौ । अस्तु किं पुनरिदं रजसा ते शुद्धसत्त्वमयता मनुजानाम् ॥ ८॥

शुद्धसत्त्वमिति । हे पादुके, शुद्धसत्त्वं केवलसत्त्वगुणद्रव्यं वपुर्यस्यास्तयैव सला भवला हरिपादौ भगवचरणौ विरजसौ रजोगुणरहितौ परागशून्यौ च । इलेतदस्तु । अभ्युपगच्छाम इत्यर्थः । तव रजोगुणेन पांसुना च मनुजानां शुद्धसत्त्वमयता रजस्तमो-गुणान्तरस्प्रष्टसत्त्वगुणप्रचुरता भवतीति गम्यते इति । इदंपुनः एतत् किं प्रश्ने । न वै युक्तमन्यत्रायुक्तमिति हृदयम् । विरोधाभासालंकारः ॥

तद्रजस्तव तनोति पादुके मानसानि कठिनानि देहिनाम् । प्रस्तरस्य पदवीगतस्य यद्याचकार मुनिधर्मदारताम् ॥ ९ ॥

ति । हे पादुके, तव तद्रजो देहिनां प्राणिनां मानसानि मनांस्यकितानि मृदूनि, ऋज्नीति यावत् । तनोति विद्धाति । यद्रजः पद्वीगतस्य मार्गगतस्य प्रस्तरस्य पाषाण-स्य मुनिधर्मदारतामृषिपत्नीलं व्याचकार व्याख्यातवत्; तदिति पूर्वेणान्वयः । वाक्यार्थहे तुकं काव्यिक मलंकारः ॥

रङ्गेशयस्य पुरुषस्य जगद्विभूत्ये रथ्यापरिक्रमविधौ मणिपादरक्षे । सीमन्तदेशमनवद्यसरस्वतीनां

सिन्दूरयन्ति भवतीचिलताः परागाः ॥ १० ॥

रङ्गेरायस्येति । हे मणिपादरक्षे, रङ्गेशयस्य पुरुषस्य जगतां लोकानां विभूत्ये संप्रदे रध्यायां परिक्रमवीथो परितः संचारकरणे भवत्या चिलता उत्थिताः । ठक् छलोपश्चेति नियमाद्भवतीशब्दस्य सर्वनामलेऽपि न पुंबद्धावः । परागा अनवद्यसरस्यतीनामदोषवाचां श्वुतिभगवच्छालाणां सीमन्तदेशं शिरोमध्यदेशं सिन्दूरवन्तं कुर्वन्ति । परिष्कारचूर्णवन्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । सिन्दूरवच्छब्दात् तत्करोतीति णिच् । णाविष्ठवद्भावे 'विन्मनोक्किक्' इति मतुपो छक् । वेदान्तवेद्यभगवत्संबन्धादुपनिषित्रष्ठानां पादुकापरागाणां शब्दशक्तिमहिन्ना स्रोलेन गम्यमाना श्रुतिशिरोऽलंकरणचूर्णलमुत्प्रेक्ष्यत इति समासोक्तिसंकिणेंयमुत्प्रेक्षा ॥

मान्येन रङ्गनृपतेर्मणिपादरक्षे
चुडापदानि रजसा तव भूषयन्तः ।
कालक्रमेण भजतां कमलासनत्वं
नाभीसरोजरजसां निवसन्ति मध्ये ॥ ११॥
मान्येति । हे रङ्गनृपतेर्मणिपादरक्षे, मान्येन पूज्येन तव रजसा चूडापदानि शिरांसि

भूषयन्तः पुरुषाः कालक्रमेण कमलासनलं ब्रह्मलं भजतां चतुर्मुखशरीरतया परिणमतां नाभीसरोजस्य भगवनाभीपद्मस्य रजसां परागाणां मध्ये निवसन्ति । क्रमेण ब्रह्माणो भवन्तीति हृदयम् । पादुकापरागसंबन्धवतामनुरूपनाभीपद्मपरागसंबन्धोक्तेः समालंकारः; 'समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः ।' इति लक्षणम् ॥

मातर्मुकुन्दचरणावनि तावकीना-श्चिन्तावशीकरणचूर्णविशेषकल्पाः । संचारपांसुकणिकाः शिरसा वहन्तो विश्वं पुनन्ति पदपद्मपरागलेशैः ॥ १२ ॥

मातरिति । हे मातः मुकुन्दचरणावनि, चिन्तायाश्चित्तवृत्तेवैशीकरणे खाधीनी-करणे चूर्णविशेषकल्पाः प्रसिद्धवशीकरणचूर्णसदशास्तावकीनास्त्वदीयाः संचाराधीनाः पांसु-कणिका रजोलेशाः शिरसा वहन्तः पुरुषाः पदपद्मानां निजचरणसरोजानां परागलेशो रजः-कणैर्विश्वं प्रपश्चं पुनन्त्यकल्मणं कुर्वन्ति । उदात्तालंकारः, विशेषणस्य साभिप्रायखात्प-रिकरालंकारश्च, तयोः संकरः ॥

> आयोजितान्यमलधीभिरनन्यलभ्ये पादावनि श्रुतिवधूपटवासकृत्ये । त्वत्संचरप्रचलितानि रजांसि शौरेः प्रख्यापयन्ति पदपद्मपरागशोभाम् ॥ १३॥

आयोजितानीति । हे पादावानि, अमलधीभिविशुद्धवुद्धिमः सद्भिरनन्यलभ्ये पादुकापरागे इतरैरसाध्ये श्रुतीनामेव वधूनां पटवासकृत्ये पिष्टातकाधिवासने । 'पिष्टातः पटवासकः' इत्यमरः । आयोजितानि पटवासत्वेनोक्षिखितानीति यावत् । तव संचारे संचारप्रदेशे गोचरप्रदेशे 'गोचरसंचर—३।३।१९९' इत्यादिनाधिकरणे घप्रत्ययान्तो निपातः। प्रचलितानि रजांसि शारेः श्रीरङ्गनाथस्य पद्योरेव पद्मयोः परागशोभां रजःश्रियं प्रत्यापयन्ति प्रथयन्ति । अत्र पादुकारजसां श्रुतिवधूपटवासत्वेन शाँरिपदपद्मपरागले न वानेकधोक्षेखादुक्षेखालंकारः॥

मूर्धानमम्ब मुरिभन्मणिपादरक्षे येषां कदापि रजसा भवती पुनाति । त्वामेव ते सुकृतिनः स्नपयन्ति काले मन्दारदामरजसा मकुटच्युतेन ॥ १४ ॥

मूर्थानमिति । हे अम्ब मुरभिन्मणिपादरक्षे, भवती रजसा येषां पुरुषाणां मूर्थानं कदापि सक्रदिष पुनाति परिशुद्धं करोति ते मुकृतिनो धन्याः काले तत्फलभूतस्वाधिका- रकाले मकुटच्युतेन मन्दारदाम्रो देवतरुपुष्पमालाया रजसा लामेव स्नपयन्ति।प्रणतिसमय इति भावः । परस्परोपकारकथनादन्योन्यालंकारः; 'अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः पर-स्परम् ।' इति लक्षणात् ॥

रथ्याविहाररजसा परिधूसराङ्गी
रङ्गेश्वरस्य लिलेतेषु महोत्सवेषु ।
प्रस्फोटयत्यवनतो मणिपादुके त्वां
गौरीपतिः स्वयमिभाजिनपछ्वेन ॥ १५॥

रथ्येति । हे मणिपादुके, गौरीपतिर्हरो रङ्गेश्वरस्य ललितेषु मनोज्ञेषु महत्सूत्सवेषु रथ्यायां विहारेण संचारेण जातेन रजसा परिधूसराङ्गी पांसुमस्रणाङ्गी लामवनतो विनयम्बः सिन्नभाजिनपञ्चवेन पञ्चवसदशेन गजचर्मणा प्रस्फोटयति निष्पांसूकरोति । उदान्तालंकारः; महापुरुषशिवचारित्रस्य पादुकामाहात्म्याङ्गलात् ॥

नेदीयसां निजपरागनिवेशपूर्वं स्पृष्ट्वा शिरांसि भवती भवरोगेभाजाम् । गाढं निपीड्य गॅरुडध्यजपादरक्षे

मानग्रहं शमयतीव परैरसाध्यम् ॥ १६ ॥

नेदीयसामिति । हे गरुडध्वजपादरक्षे, भवती नेदीयसामितसमीपवर्तिनां भवः संसार एव रोगस्तद्भाजां नराणां जनानाम् । 'भवः नंसारसंप्राप्तिश्रेयःशंकरजन्मस् ।' इति नानार्थरलमालायाम् । श्वीरांसि मस्तकानि निजानां परागाणां निवेशो निक्षेपः पूर्वो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा स्पृष्ट्वा संस्पृत्र्य गाढं दढं निपीड्य परेः पादुकेतरेरसाध्य-मशक्यनिरासं मानमनादिवासनाजनितं शरीरात्मश्रमरूपं गवंमेव प्रहं पिशाचम् । 'मानं लीणां कोपभेदे गर्वे वित्तोन्नतावि ।' इति नानार्थरलेमालायाम् । 'प्रहोऽनुप्रहनिर्वन्ध-प्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्योदौ पूतनादौ च सहिकयोपरागयोः ॥' इति विश्वः । क्रियाविशेषणं वा । शमयतीव नाशयतीव । लोके यथा मास्त्रिकः पिशाचावेशजनितरोगवतां शिरिस मस्मादिकं निक्षिप्य रोगमूलभूतं पिशाचं निरस्यति; तद्वत् पादुकापि भवरोगिणां नतजनानां शिरिस सार्पणसमये खलप्रपुष्परेणं निधाय खसङ्गेन गाढमापीड्य रोगनि-दग्नभूतमहंकारपिशाचं निरस्यतीति भावः । परागपतनपूर्वकं शिरिस निक्षिप्तपादुकायाः संसारहेतुभूताहंकारापनयनं मान्त्रिककृत्यसेनोत्नेक्ष्यत इति रूपकसंकीणोंत्रेक्षालंकारः ॥

आपातबल्लवतनोरकुमारयूनः पादावनि प्रविशतो यमुनानिकुङ्जान् ।

१. 'भवभीतिभाजाम्' इति पाठान्तरम्. २. अपरस्मिन् पुस्तके 'रत्नमालायाम्'

आसीदनङ्गसमरात्पुरतः प्रवृत्तेः सेनापराग इव ते पदवीपरागः॥ १७॥

आपातिति । हे पादाविन, ते तव पदवीपरागो मार्गरजः आपातेन तात्कालिकलेन 'आपातस्तदाले पतनेऽपि च' इति विश्वः । वह्ववस्य गोपस्येव तनुर्यस्य । वस्तुनः परमा-रमन इति भावः । तस्य यमुनाया निकुजात् लताग्रहाण्याविशतः कुमारयूनः कोमाराव-स्थाकृताज्ञानमननुभूय यौवनमभिनयतः । कोमार एव गोपिकाभिसरणादिति भावः । कृष्णस्य । अनङ्गस्य कामस्य समराद्रतिरूपात् पुरतः पूर्वे प्रवृत्त उत्थितः सेनापराग इव सैन्यरेणुरिवासीत् । आपातेत्यादिविशेषयोः पर्यायोक्तस्य कृष्णस्य गोपिकाभिरक्षणार्थे यमुनानिकुञ्जं गच्छतो भाविम्रुरतकलहाभेदेनाध्यवसाय पादुकापरागः कलहपूर्वभाविसेना-परागलेनोत्प्रेक्ष्यत इति पर्यायोक्तिसंस्वष्टरूपकातिशयोक्तिसंकीणीत्प्रेक्षालंकारः ॥

गङ्गापगातटलतागृहमाश्रयन्त्याः पादावनि प्रचलितं पदवीरजस्ते । प्रायेण पावनतमं प्रणतस्य शम्भो-रुद्धूलनं किमपि नूतनमातनोति ॥ १८॥

गङ्गापगेति । हे पादाविन, गङ्गानाभ्या आपगाया नयास्तटे तीरे विद्यमानं निकुझं भोगशयनाख्यस्य भगवतो विन्दुमाधवस्य वा आवासभूताम् । काशीमिति यावत् । तत्र हि शम्भोरविश्वितः प्रसिद्धा 'काश्यां तु भोगशयनम्' इत्युक्ता[क्त्या] । रामवनयात्रायां गङ्गातीरे कस्यांचिनिशायां निवासात् काशीसामीप्याच तदानीं तत्र इदागमनसंभवादिति भावः । आश्रयन्त्यास्ते तव प्रचिलतमुत्थितं पदवीरजः प्रणतस्य शम्भोः पावनतममन्तः परिशुद्धिहेतुं नूतनमपूर्वे प्राक्तनश्मशानभस्मोद्धूलनस्य परिशुद्धिहेतुत्वादिति भावः । किमप्युद्धूलनम् । उद्धूता धूलिरित्युद्धूलः । तस्याः शरीरे कृतिं 'तत्करोति' इति प्यन्ताद्भावे ल्युट् । प्रायेणातनोति भूमा करोति । अविमुक्तक्षेत्रे स्थितस्य भोगशयनास्थस्य भगवतो विन्दुमाधवस्य रामानुयात्रायां सविधमागतस्य वा सेवासमयलमपादुकारजः शिवस्य पावनतमोद्धूलनत्वेनोरभेक्ष्यते ॥

अन्ते तदा त्वमि लिम्बतमानयन्ती रङ्गाद्भजङ्गशयनं मणिपादरक्षे । कामं निवर्तयितुमर्हसि संज्वरं मे कर्पूरचूर्णपटलैरिव धूलिमिस्ते ॥ १९॥

अन्ते इति । हे मणिपादरक्षे, त्वं तदा अन्ते तस्मिन्समये । रङ्गाच्छ्रीरङ्गविमा-नात् । भुजङ्गः शयनं यस्य तं श्रीरङ्गनाथमविलम्बितं शीघ्रमानयन्ती सती मे मम सं- ज्वरमाध्यात्मिकादितापं तं तव धूलिभिरागमनोत्थितपरागैः कर्पूरचूर्णानां घनसारक्षो-दानां पटलैः समूहेरिव । 'पटलं छदिषि वजे' इति विश्वः । कामं प्रकामं निवर्तियतुम-पनेतुमहिस । उपमालंकारः ॥

> रङ्गेशपादसहधर्भचिर त्वदीया-न्मौलौ निवेश्य महितान्पदवीपरागान् । सन्तिक्षवर्गपदवीमितिलङ्घयन्तो मौलौ पदं विद्धते विबुधेश्वराणाम् ॥ २०॥

रक्षेद्रोति । रक्षेशपादस्य मुकुन्दचरणस्य सहधर्मचिर, पत्युः पत्नीपदिवनाभूतप्रचारे पादुके, सन्तो महान्तो मिहतान् पूजितान् लदीयान् पदवीपरागान् मार्गरजांसि मौलो केशे निवेश्य त्रिवर्गस्य धर्मकामार्थसमूहस्य । 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः' इस्पमरः । पदवीं मार्गम् । अण्डान्तवीर्तिलोकगतिमिति यावत् । अतिलक्ष्यन्तोऽतिकान्ताः सन्तो विबुधेश्व-राणां मौलो पदं चरणं विदधते कुर्वन्ति । पादुकापरागसंबन्धेनाधिगतपरावरज्ञाना मुमु-स्वो दिक्पालैश्वर्यं न गणयन्तीति भावः । शिरसा रजोवहनेन तद्विपरीतिशरोवाह्यत्व-वर्णनाद्विचित्रमलंकारः । 'विचित्रं तत्प्रयुक्तं चेद्विपरीतफलेच्छया' इति लक्षणम् ॥

मातस्तदा माधवपादरक्षे त्विय प्रसक्तं त्वरयोपयान्त्याम् । परामृशेयं पदवीपरागं प्राणैः प्रयाणाय समुज्जिहानैः ॥ २१ ॥

मातरिति । हे मातर्माधवपादरक्षे, अहं तदा अन्तकाले प्रयाणाय मृत्वा गमनाय समुजिहानैर्गच्छद्भिः । 'ओहाङ् गतौ' इति धातोर्लटः शानच् । प्राणैः प्राणवातैस्त्वरय । शिद्रयेणोपयान्त्यां समीपमायान्त्यां त्विय प्रसक्तं लग्नं पदवीपरागं परामृशेयमंपनयेयम् । प्रेयोऽलंकारः ॥

तथागता राघवपादरक्षे संपश्यमानेषु तपोघनेषु । आसीदहल्या तव पांसुलेशैरपांसुलानां स्वयमग्रगण्या ॥ २२ ॥

तथिति । हे राघवपादरक्षे, तथागता जारदोषेण तथा प्रसिद्धं पाषाणत्वं गता प्राप्ता। हितिषये भावप्रधानो निर्देशः । अहल्या तपोधनेषु मुनिषु संपर्यमानेषु प्रेक्षमाणेषु सस्य । संपूर्वस्य दशेरकर्मकत्वविवक्षायां 'दशेरुपसंख्यानम्' इत्यात्मनेपदे लटः शानन् । 'पाप्ना' रत्यादिना पर्यादेशः । तव पांसुलेशे रजःकणेः पांसुलानां पांसुसंबन्धरिहतानाम्। सिष्मादित्वात् पांसुशब्दाच लप्रत्ययः । अपुंखलीनामित्यपि । पतिव्रतानामिति यावत् । 'पासुलः पुंखले शम्भोः खन्नाङ्गे पांसुला भुवि' इति विश्वः । खयं परागेतरानपेक्षयाप्रे प्रथमं गण्या गणनीया आसीत् । पादुकारेणुसंबन्धादहल्या पतिव्रतानां प्रथमं गण्या गणनीया आसीत् । पासुसंबन्धरहितेति विरोधः; पतिव्रतेति परिहारः । विरोधाभासोऽलंकारः ॥

पश्यामि पद्मेक्षणपादरक्षे भवाम्बुधि पातुमिव प्रवृत्तान् । भक्तोपयानत्वरया भवत्या पर्यस्यमानान्पदवीपरागान् ॥ २३ ॥

परयामीति । हे पद्मेक्षणपादरक्षे, भवत्या भक्तोपयानत्वरया भक्तानामुपयाने स-मीपगमने त्वरया पर्यस्यमानानुतिक्षप्यमाणान् पदवीपरागान् भवं संसारमेवाम्बुधिं समुद्रं पातुं शोषियतुं प्रवृत्तानिव पश्यामि मन्ये । शीघ्रगमनेन पादुकापर्यसितपांसूनां संसारं सागरत्वेन परिणमध्य तच्छोषणफलकत्वमुत्येक्ष्यते । परिणामसंकीर्णे ॥

पञ्चायुधी भूषणमेव शौरेर्यतस्तवैते मणिपादरक्षे ।

वितन्वते व्याप्तदिशः परागाः शान्तोदयांश्ळञ्जचमूपरागान् ॥ २४॥

पञ्चिति । हे मणिपादरक्षे, शोरेः कृष्णस्य पञ्चानामायुधानां शङ्कचकादीनां समाहारः पञ्चायुधी सा भूषणमेव । असुरवधरूपफलाभावादलंकारमात्रमिति भावः । इतः
इसत आह—यत इसादि । यतः कारणात् व्याप्ता आकान्ता दिशो यैस्ते तव एते परागाः शत्रूणामसुराणां चमूपरागान् सेनारेणून् शान्तो नष्ट उदय आविभावो येषां तान्
वितन्यते कुर्वन्ति । पादुकापरागदर्शनमात्रेण दैसादिः परागत इति भयेनासुराणां पलायनाच्छत्रुसैन्यरेणुनींदेतीति भावः । अत इति पूर्वेण दंबन्धः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यितः
मलंकारः । उत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थं प्रति केतुत्वात् ॥

परिणतिमकठोरां प्राप्तया यत्प्रनावा-दलभत शिलया स्वान्गौतमो धर्मदारान् । पुनरुपजनि शङ्कावारकं पादुके त-त्प्रशमयति रजस्ते रागयोगं प्रजानाम् ॥ २५ ॥

परिणितिमिति । हे पादुके, गौतमो यस्यास्तव रजसो रजोगुणस्य प्रभावात् सामध्याद्कठोरां मृद्धीं परिणितं परिणामं प्राप्तया शिलया पाषाणेन स्वान् धर्मदारान् । आत्मीयपत्नीमित्यर्थः । अलभत तस्यां पूर्ववदनुरक्तोऽभूदिति भावः । तद्गौतमधर्मदारप्रापकं ते तव रजः पांसू रजोगुणध्य प्रजानां सेवकानां पुनः उपजनेः उत्पत्तेः शङ्काया वारकं
निवारकं तत् रागयोगं विषयलोभसंबन्धं प्रशमयति । निवृत्तिधर्मनिष्ठाञ्जनयतीति
यावत् । अहस्यापुनरुरपत्तिगौतमदारहेतोः प्रजापुनरुरपत्तिरागयोर्निवर्तकत्ववर्णनाद्विरोधः ।
पापनिवर्तकत्वं मोक्षहेतुत्वं चाविरुद्धमित्याभासीकरणाद्विरोधाभासालंकारः ॥

रजनिविगमकाले रामगाथां पठन्तः कुशिकतनयमुख्याः पादुके भावयन्ते । उपल्याकलसकैस्त्वत्परागैरकाण्डे

जनितमुनिकलत्रान्दण्डकारण्यभागान् ॥ २६ ॥

रजनीति । हे पादुके, कुशिकतनयमुख्या विश्वामित्रादयोऽहल्योत्पत्तिद्शिनः तपोधना रजनेनिशाया विगमकाले प्रभाते रामगाथां रामात्मनो भगवतश्वरित्रप्रन्थ-संदर्भे पठन्तः सन्त उपलशकलेषु पाषाणखण्डेषु सक्तेस्वत्परागरकाण्डे भगवत्संचार-विहारकालेऽपि विभीषणेन श्रीरामदत्तश्रीरङ्गविमानाहरणकाल इति यावत् । दण्डकारण्य-भागान् जनितानि कलत्राणि ऋषिपलयो येषां तान् भावयन्ते चिन्तयन्ति । विभीषणेन श्रीरङ्गविमानानयनकाले तत्र गलितैः पादुकापुष्परजोभिः कति कति मुनिपलयो जाता इत्यहत्यादृत्तान्तवेदिनो विश्वामित्रादयः प्रातः पठितरामकथाप्रसत्त्ययेदानीमपि चिन्तय-न्तीति भावः । प्रयोऽलंकारः ॥ यद्वा कुशिकतनयमुख्याः प्रातरुत्थाय रामकथां पठन्तः सन्त उपलशकलसक्तेस्वत्परागरनवसरेऽतर्कितेऽकाले जनितं मुनेगौतमस्य कलत्रं येषु तान् दण्डकारण्यभागान् गौतमाश्रमोपलक्षितदण्डकारण्यप्रान्तान् स्वत्संवन्धबहुमानेन 'कोसलान् जनपदानुपास्महे' इतिवद्धावयन्ते निरन्तरं चिन्तयन्तीति ॥

शुभसरणिरजोभिः शोभयन्ती धरित्रीं
परिणतिरमणीयान्प्रक्षरन्ती पुमर्थान् ।
भवसि भुवनवन्द्या पादुके रङ्गभर्तुः
शरणमुपगतानां शुश्चती कामधेनुः ॥ २०॥

शुभेति । हे पादुके, शुभैः सरणिरजोभिर्मार्गरेणुभिर्धरित्रीं शोभयन्ती शोभनं कुर्वाणा । कामधेनुसंचारवत् पादुकासंचारस्यापि पावनलादिति भावः । परिणतिभिराग्यामितत्तद्वस्थाभेदैर्दध्यादिपरिणामेश्व रमणीयान् हृद्यान् पुरुषेरर्थनीयान् धर्मादीन् क्षीर्रादिश्व प्रक्षरन्ती द्दती दुहाना च भुवनानां वन्या सेव्या लं रङ्गभर्तुः शरणमुपगतानां रङ्गनाथसंवन्धिनां प्रपन्नां श्रीरङ्गदिव्यालयमुपगतानां च । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इस्रमरः । शाश्वती निस्या कामधेनुरमीष्टदोग्धी गौभवति । श्वेषानुप्राणितरूपकमलंकारः ॥

पंवनतरिंतस्ते पादुके रङ्गभर्तु-विहरणसमयेषु व्याप्तविश्वः परागः । विषमविषयवर्त्तव्याकुलानामजसं व्यपनयति जनानां वासनारेणुजालम् ॥ २८ ॥

पवनेति । हे पादुके, रक्षभर्तुविंहरणसमयेषु पवनेन तरिलतश्चिलतः । व्याप्तं विश्वं समस्तं येन[सः] तव परागे । विषमेषु निम्नोन्नतेषु विषयवर्तमेसु विषयमार्गेषु शब्दादिवि-षयमार्गेषु व्याकुलानां सीदतां जनानां वासनात्मकमनन्तविषयपरिचयरूपं रेणुजालं पांसु-समूहम् । 'अनेकजन्मसाहस्त्रीं संसारपदवी व्रजन् । मोहं श्रमं प्रयातोऽसौ वासनारेणुकु-ण्ठितः ॥' इति श्रीविष्णुपुराणोक्तं व्यपनयति परिमार्ष्टि । पांसुयुक्तेषु पुनः पांसुसंसर्गस्था-नुकूलस्य पांसुव्यावर्तनरूपान्यथाकरणवर्णनाद्याघातालंकारः ॥ निष्पत्यूह्मुपासिषीमहि मुहुर्निःशेषदोषच्छिदो नित्यं रङ्गधुरंधरस्य निगमस्तोमार्चिते पादुके । धत्ते मूर्धभिरादिपद्मजनिता तत्ताहशी संतति-र्यत्संचारपवित्रितक्षितिरजःपङ्किं चतुःपञ्चषैः ॥ २९ ॥

निष्प्रत्यूहमिति । निःशेषं निरवशेषं कृत्सं यथा तथा दोषच्छिदः पापनिवर्तकस्य मोक्षप्रदस्य रङ्गधुरंधरस्य निलं सदा निगमस्तोमैर्वेदसमूहैरिविते पादुके, निष्प्रत्यूहं विप्रामावाय । भगवत्सेवाप्रतिवन्धकपापाभावायेति यावत् । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । सुहुरुपासिषीमिह ध्येयास्य उपपूर्वात् 'आस उपवेशने' इति धातोऽराशिषि लिङ्क्तमपुरुष-बहुवचनम् । आदिपद्मेन प्रपञ्चपरमकारणेन भगवन्नाभिपद्मेन जनिता उत्पादिता तत्ता-हशी प्रसिद्धस्त्रप्तानुभावा संतिश्रवुर्मुखरुद्दस्कन्दात्मिका यस्याः पादुकायाः संचारेण पवित्रितायाः क्षिते रजसां रेणूनां पिक्तं परम्परां चतुष्पञ्चपैः चतुभिर्वद्माणः, पञ्चभी रुद्रस्य, प्रद्भिः स्कन्दस्य, मूर्घभिः शिरोभिर्धत्ते वहति । ते पादुके इति पूर्वेणान्वयः प्रेयोऽलंकारः ब्रह्मादिप्रमणां वक्त्र्प्रेमाङ्गलादादिपद्मजनिता चतुष्पञ्चषैरिति ब्रह्मरुद्दस्कन्दानां पर्यायोक्तेस्तत्संकीर्णः ॥

रजसां परोरजस्तन्न खळु न लङ्घचेत भगवतोऽपि पदम् । किमुत हृदयं मदीयं भवती यदि नाम पादुके न स्यात् ॥ ३०॥

रजसेति । हे पादुकें, भवती यदि नाम न स्यात् न स्याचेत् परोरजः रजसः परो-वर्ति शुद्धसस्वात्मकम् अस्पृष्टपांसुकमित्यपि 'परोक्षेलिट्'इति निर्देशात् । वृत्तिविषये सान्त-परःशब्दः काचित्को दश्यते । भगवतः पदमपि चरणमपि रजसा रेणुना न लङ्क्येतेति न-खल्छ । आक्रम्येतैवेत्यर्थः । मदीयं हृदयमनादि रजोगुणं रजसा आक्रम्येतेत्यत्र किसुत न वक्तव्यमित्यर्थः । लया मम हृदयं भगवत्पदं चास्पृष्टरजस्कमासीदिति भावः । रजः-संसर्गे मम हृदयस्य किसुतेति कैसुत्योक्तया काव्यार्थापत्तिरलंकारः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेद्वटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे सटीका परागपद्धतिस्रयोदशी ।

अथ नादपद्धतिश्वतुर्दशी।

अथास्यां पद्धत्यां गर्भाश्मनादानालम्ब्य पादुकां स्ताति— श्रुतीनां भूषणानां ते राङ्के रङ्गेन्द्रपादुके ।

मिथः संघर्षसंजातं रजः किमपि शिक्षितम् ॥ १ ॥

श्रुतीनामिति । हे रङ्गेन्द्रस्य पादुके, ते तव शिक्षितं भूषणीभवदन्तर्मणिरवम् । 'भूषणानां तु शिक्षितम्' इत्यमरः । भूषणानां परिष्काराणां प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव- संबन्धेन पादुकानिष्ठलात्तच्छोभावहत्वाच भूषणत्वोक्तिः । तासां श्रुतीनां मिथोऽन्योन्यम् । 'मिथोऽन्योन्यं रहस्यिप' इल्पमरः । संघषंण स्पर्धया पादुकाभगवतोरुत्कषंपयातेन संमर्दजनितिनिर्घोषणेन श्रुतीनामहमहमिकया पादुकोत्कर्षवर्णनप्रवृत्तेरिति भावः । संजातं किमप्यवाद्धानोगोचरस्वरूपप्रकारं रजो रेणुं शङ्के मन्ये । श्रुत्येकदेशभूतस्य रजसः शब्दान्सकत्वात्तदात्मतया शिज्ञितमुत्प्रेक्ष्यते । भूषणलाह्मपणेन द्रव्यत्वोपचाराद्रजःसंभवः । पादुकारजःश्रुत्येकदेश इवेत्युपमा व्यज्यत इल्पलंकारेणालंकारच्विः ॥

मुरिभन्मणिपादुके भवत्याः स्तुतिमाकर्णयतां मया निबद्धाम् । अवधीरयसीव मञ्जुनादैरचमत्कारवचांसि दुर्जनानाम् ॥ २ ॥

मुरमिदिति । हे मुरभिन्मणिपादुके, मया निबद्धां खुतिं पादुकासहस्ररूपामाक-र्णयतां राज्वतां दुर्जनानां खलानामचमत्काराणि समर्थनग्र्न्यानि । प्रतिज्ञामात्ररूपाणीति यावत् । वचांस्याक्षेपवचनानि मञ्जभिर्मनोज्ञैर्नादैरवधीरयसीव निराकरोषीव । पादुकारवे असदाक्षेपतिरस्कारशब्दत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥

विहितेष्वभिवादनेषु वेदैर्गमनोदीरितगर्भरत्ननादा ।
मधुरं मधुवैरिपादरक्षे भवती प्रत्यभिवादनं विधत्ते ॥ ३ ॥

विहितेष्विति । हे मधुवैरिणः पादरक्षे, गमनेन संचारेणोदीरित उद्भूतो गर्भनि-क्षिप्तानां रत्नानां नादो यस्याः सा भवती वेदैः ऋगादिभिर्मूर्तिमद्भिरभिवादनेषु । 'अहं ऋग्वेदोऽस्मि' इस्रावुक्तिपूर्वकवन्दनेषु विहितेषु सत्सु मधुरं हृद्यं यथा तथा प्रस्मिवादनं 'आयुष्मान्भव सौम्य' इस्रादिहरमाशीर्वचनं विधत्ते । अत्र प्रसमिवादनत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति बाचकाभावाद्गम्यते॥

स्वदते किमिहैव रङ्गनाथो मीय तिष्ठन्यदि वा पदे परस्मिन् । इति प्रच्छिस देवि नूनमस्मान्मधुरैस्त्वं मणिपादुके निनादैः ॥ ४॥

स्वद्त इति । हे देवि मणिपादुके, रङ्गनाथः इह रङ्गायतन एव तिष्ठन् वर्तमानः स्वद्ते युध्मभ्यं रोचते किम् । यदि वा यद्वा मय्येव तिष्ठन् स्वदते किमित्येवंप्रकारेण त्वं मधुरैनिंनादैरस्मान् पृच्छिति । नूनमित्युत्प्रेक्षा । अनेन परमपदवार्तिनः सेवकदुर्लभत्वाच्छिरङ्गवर्तिनः सुलभत्वेऽपि सेवकाभिगमनसाकाङ्कृत्वाचानादरः । पादुकायां त्वागमय्या-भिमुख्यकरणेनायत्रसेव्यत्वादादरश्च युक्त इत्युक्तरं व्यज्यते । आक्षिप्ताभ्यां श्रीरङ्गवैकुण्डाभ्यां पादुकाया व्यतिरेको व्यज्यते ॥

अवरोधगतस्य रङ्गमर्तुर्गतिषु व्यक्तितगर्भरत्ननादा ।

प्रतिसंलपसीव पादुके त्वं कमलानूपुरमञ्जुशिञ्जितानाम् ॥ ५ ॥ अवरोधिति । हे पादुके, अवरोधगतस्यान्तःपुरगतस्य रङ्गभर्तुर्गतिषु गमनेषु व्य-जितः प्रकाशितो गर्भरत्नानां नादो यथा सा त्वं कमलाया लक्ष्म्या नूपुरयोर्मजीरयोर्मजूनां शिक्षितानां प्रतिसंलपसीव स्वागतादिप्रत्युत्तरं वदसीव । पादुकारवे श्रीनृपुरशब्दप्रत्युत्तर-त्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥

> मुरभिचरणारविन्दरूपमहितानन्दमवाप्य पूरुषार्थम् । अनवैर्मणिपादुके निनादैरहमन्नाद इतीव गायसि त्वम् ॥ ६ ॥

मधुभिदिति । हे मणिपादुके, त्वं मुरिभदश्वरणारविन्दरूपं महितमानन्दमेव पुरुषार्थं प्रयोजनमवाप्यानचैर्व्यसनश्चन्यैर्निनादैरहमन्नाद इति गायसीव 'एतत्सामगाय-न्नास्ते, अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः' इति श्रुतावुक्तं गानं करोषीव । अत्राधिगत-भगवत्पादाञ्जपुरुषार्थमुक्ताभेदं पादुकायामध्यवसाय तन्नादे मुक्तगानत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥

> मधुवैरिपदाम्बुजं भजन्ती मणिपादाविन मञ्जुशिञ्जितेन । पठसीव मुहुः स्वयं प्रजानामपरोपज्ञमरिष्ट ग्रान्तिमन्त्रम् ॥ ७ ॥

मधुवैरीति । हे मणिपादावानि, त्वं मधुवैरिणः पदाम्बुजं भजन्ती संश्रयन्ती ध्यायन्ती च सती देवताविशेषचिन्तनपूर्वकं ध्यायन्तीत्यपि गम्यते । मञ्जना शिक्षितेन अपरोपञ्चं त्वदन्यैरदृष्टपूर्वकं प्रजानां प्राणिनामरिष्टस्याञ्चभस्य शान्त्यर्थे मन्त्रं खयं मुहुः पठसीव । पादुकानादे जगदरिष्टशान्त्यर्थमन्त्रपाठत्वमुत्प्रेक्यते ॥

श्रुतिभिः परमं पदं मुरारेरनिदंकारमनेवमित्युपात्तम् । इदमित्थमिति त्रवीषि नूनं मणिपादावनि मञ्जुभिः प्रणादैः॥ ८॥

श्रुतिभिरिति । हे मणिपादावनि, श्रुतिभिवेँदैरनिदंकारं इदंकृतिरहितं स्फुटिवशेध्याववोधसून्यमिति यावत्। 'लमेव त्वां वेत्थ योऽिस सोऽिस' 'सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद'
इत्याद्युक्तेः । अनेवंप्रकारेयत्तासून्यम् । 'अधात आदेशो नेति नेति' 'यतो वाचो निवर्तन्ते'
इत्युक्तेः । इत्यनेन प्रकारेण । 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु' इत्यमरः । उपात्तं गृहीतम् । प्रतिपादितमिति यावत् । मुरारेः परममुत्कृष्टं पदं स्वरूपं चरणं च इदमेवंस्वकृपम् , इत्थमेवंप्रकारं परिदृश्यमानमङ्गलविप्रहृविशिष्टम् । अनुभूयमानवात्सस्यादिकस्याणगुणवचेत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण मङ्गभिः प्रणादेर्वविषि । नूनं पादुकानादेषु श्रुत्यपरिच्छित्रस्वकृपप्रकारवोधकशास्त्रसमुत्भेक्ष्यते; तेन श्रुतिभ्यो व्यतिरेको व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्विनः ॥

मुनयः प्रणिधानसंनिरुद्धे हृदि रङ्गेश्वररत्नपादुके त्वाम् ।

विनिवेश्य विभावयन्त्यनन्याः प्रणवस्य प्रणिधिं तव प्रणादम् ॥९॥
मृनय इति । हे रङ्गेश्वरस्य रलपादुके, मुनयो मननशीला योगिनः प्रणिधानेन यमनियमादिजन्येनैकाय्येण संनिरुद्धे सर्वविषयेभ्यो व्यावर्तिते हृदि मनसि त्वां निवेश्य विभाव्य, अनन्या देवतान्तरश्र्न्याः सन्तस्तव प्रणादं प्रणवस्योपासनकरणमन्त्रस्य प्रणिधिं
चरम् । उद्वोधकमिति यावत् । 'प्रणिधिरपसपंश्वरः स्पशः' इस्रमरः । विभावयन्ति

ध्यायन्ति । पादुकानादे प्रणवोद्घोधकशब्दत्वमुत्प्रेक्ष्यते प्रतिनिधिमिति वा । पादुकानादं श्रुला तद्विदः प्रणवमिप न चिन्तयन्तीति भावः । प्रणवप्रतिनिधित्वं वोत्प्रेक्ष्यते ॥

मधुरं मणिपादुके प्रवृत्ते भवती रङ्गपतेर्विहारकाले।

अभयार्थनया समभ्युपेता न विसंवादयतीव मञ्जनादैः ॥ १० ॥

मधुरमिति । हे मणिपादुके, भवतीं रङ्गपतेर्विहारकाले लीलासंचारसमये प्रवृत्ते स-सभयार्थनया भयाभावाशंसया समभ्युपेतानभिमुखमागतान् जनान् मङ्गिभनीदैर्मधुरं यथा तथा अविसंवादयतीव भयं त्यजतेति योग्यमुत्तरं वदतीव ॥

> श्रवसोर्मम पारणां दिशन्ती मणिपादावनि मञ्जुलैः प्रणादैः । रमया क्षमया च दत्तहस्तं समये रङ्गधरीणमानयेथाः ॥ ११ ॥

श्रवसोरिति । हे मणिपादाविन, लं मज्जुलैमेंनोज्ञैः प्रणादैमें भवसोः कर्णयोः तत्त्विहितबोधकशब्दश्रवणाभावेनोपोषितयोः पारणामुपोषिताशनम् । आप्यायनिमिति यावत् । दिशन्ती ददती सती रमया श्रिया क्षमया भूम्या च दत्तहस्तं समर्पितकरं रङ्गधुरीणं सिद्धोपायं समये चरमकाले आनयेथाः आगमयेः । लिण्मध्यमपुरुषेकवचनम् । प्रेयोऽलंकारः॥

अनुयाति नित्यम्मृतात्मिकां कलां तव रङ्गचन्द्रमणिपादु झंकृतम् । श्रवसा मुखेन परिभुज्य यत्क्षणा-दजरामरत्वमुपयान्ति साधवः ॥ १२ ॥

अनुयातीति । हे रङ्गचन्द्रस्य मणिपादु, तव झंकृतं झङ्कारशब्दः अमृतात्मिका-ममृतस्वरूपां कलां चन्द्रकलामनुयात्यनुसरति । साधवः सन्तः श्रवसा कर्णेनैव मुखेना-स्येन यत् झंकृतं परिभुज्य निपीय क्षणादल्पकालेन अजरामरत्वं मोक्षं चोपयान्ति । तज्झं-कृतमिति पूर्वेणान्वयः । 'प्रथमां पिवते विहः' इत्यादिनोक्तचन्द्रकलापानं यथा देवता-नामजरामरत्वापादकं तथा पादुकानादश्रवणमपि मुक्तयापादकमिति भावः । अनुयाती-त्युक्तयोपमा रङ्गचन्द्रः श्रवसा मुखेनेत्यादिपदैरुक्तरूपकानुप्राणिता ॥

परुषैरजस्रमसतामनर्थकैः

परिवादपैशुनविकत्थनादिभिः।

मधुकैटमारिमणिपादुके मम

श्रुतिदुष्कृतानि विनिवारय स्वनैः ॥ १३ ॥

परुषैरिति । हे मधुकैटभारेमंणिपादुके, परुषेरसद्धैः, अनर्थकैः प्रयोजनग्रन्यैरसतां खलानामजसं सदा जायमानैः । परीवादोऽपवादः अविद्यमानदोषाभिधानम् , पैशुनं विद्य-

मानदोषाविष्करणम् , विकत्थनं व्यथींक्तिः; एतदादिभिः दुःशब्दैर्ज्ञातानि मम श्रुतिदु-ष्कृतानि श्रवणसंबन्धीनि पापानि तव खनीवीनिवारय निवर्तय । प्रेयोऽलंकारः ॥

> पादुके परिजनस्य दूरतः सूचयन्ति खळु तावकाः स्वनाः । ळीळया भुजगतल्पमुज्झतः श्रीमतस्त्रिचतुरान्पदकमान् ॥ १४ ॥

पादुके इति । हे पादुके, तावकाः खना ठीलया ठीलासंचरणहेतोः भुजगरूपं तल्पं शप्यामुज्झतस्त्यजतः श्रीमतो रङ्गनाथस्य त्रिचतुरान् त्रीन् चतुरो वा पदकमान् चरणविक्षेपान् दूरतः स्थितस्य परिजनस्य सूचयन्ति खळु ज्ञापयन्ति किल । 'भगवानाग-च्छति सज्जीभव परिजन' इति कथयन्तीव पादुकाखना इत्युत्प्रेक्षा वाचकाभावाद्गम्या ॥

देवि दैत्यदमनाय सत्वरं प्रस्थितस्य मणिपादुके प्रभोः । विश्वमङ्गलविशेषसूचकं शाकुनं भवति तावकं रुतम् ॥ १५॥

देवीति । हे देवि मणिपादुके, तावकं त्वदीयं रुतं नादो दैत्यानामसुराणां निप्रहाय सत्वरं तूर्णे प्रस्थितस्य प्रयतस्य प्रभोः श्रीरङ्गनाथस्य विश्वेषां मङ्गलविशेषाणां सुभभेदानां सूचकं शाकुनं 'दर्शनाच खरो वरः' इत्युक्तं क्षेमकार्यादिसंबन्धि रुतं भवति । गम्योत्प्रेक्षा ॥

दातुमईसि तदा मम श्रुतौ देवि रङ्गपतिरत्नपादुके।

विह्वलस्य भवदीयशिक्षितं सादु कर्णरसनारसायनम् ॥ १६॥

दातुमिति । हे देवि रङ्गपते रत्नपादुके, लं तदा चरमसमये विह्नलस्य शिथिलकर-णस्य, रुगणस्येत्यपि, मम श्रुतौ श्रोत्र भवदीयं भवत्याः संबन्धि शिज्ञितमेव स्वादु रुच्यं कर्णस्यैव रसनाया रसायनं मध्वादिमधुरवस्तुमिश्रमौषधं दातुमईसि । परिणामालंकारः । शिज्ञितस्यैव रोगनिवर्तकस्वाद्वाषधत्वेन परिणतस्य विह्नलाय दातव्याभिधानात् ॥

अहमुपरि समस्तदेवतानामुपरि ममैष विमाति वासुदेवः।

तदिह परतरं न किंचिदस्मादिति वदसीव पदाविन प्रणादैः ॥१७॥ अहमिति । हे पदाविन, समस्तदेवतानां ब्रह्मादीनामुपरि शिरोभागे, अहं तेम्य उत्कृष्टेति यावत् । एष वामुदेवः परिदृश्यमानः श्रीरङ्गनाथो ममोपरि मम शिरिस मत्त उत्कृष्ट इत्थपि यावत् । तत्तस्मादिह प्रपन्नेऽस्माद्वामुदेवात्परतरमुत्कृष्टं किंचिदिप नास्तीति त्वं प्रणादैर्वदसीव । सारालंकारसंकीर्णयमुत्प्रेक्षा । पुष्पिताप्रावृत्तम् । 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताप्रा' इति लक्षणम् ॥

अवनतिवृधेन्द्रमौलिमाला मधुमदशिक्षितमन्थरप्रयाता । प्रथयसि परिरब्धशौरिपादा मणिकल्हेन वियातजल्पितानि॥१८॥

१. 'रजनाथः' इति क. पुस्तके.

अवनेति । 'हे पादुके, अवन' इलाध्याहार्यम् । अवनतानां विवुधेन्द्राणां मीलिषु स्थितानां मालाभिः मधुभिः पुष्परसैमंग्रैश्व। 'मग्रे पुष्परसे मधु' इति विश्वः। जिनतेन मदेन हर्षातिरेकेण शिक्षितमभ्यासितं मन्थरमलसं यथा तथा प्रयातं यस्याः सा । परिरच्धः परिचक्तः शौरेः पाद्श्वरणः पूज्यः शौरिरपि यया सा लं मणीनामन्तर्गतोपलानां कलहेन संघर्षजनितेन शब्देन वियातानि धृष्टानि जल्पितानि वचांसि प्रथयसि प्रख्यापयसि । अत्र विशेषणमहिम्रा पानासक्ताया नायिकाया व्यक्तेः समासोक्तिसंकीणेयमुत्प्रेक्षा ॥

आस्थानेषु त्रिदशमहितान्वर्तियत्वा विहारान् स्थाने स्थाने निजपरिजनं वारियत्वा यथार्हम् । वासागारं स्वयमुपसरन्पादुके मञ्जनादा-मापर्यक्कात्र खळ भवतीं रङ्गनाथो जहाति ॥ १९॥

आस्थानेष्विति । हे पादुके, आस्थानेषु सभाषु त्रिदशैर्देवैमंहितान् पूजितान् विहारान् वर्तयित्वा स्थानेस्थाने तत्तदुचितकश्याषु निजपरिजनं ब्रह्मादिकं यथाईमौचिन् समनतिकम्य वारियेला निवसं खयमद्वितीयं यथा तथा वासागारं शय्यागृहमुपसरन् गच्छन् रङ्गनाथो मज्जनादां भवतीमापर्यञ्चात् मञ्चमवधीकृत्य न जहाति खल्ज न स्यजित खल्ज । त्वन्मज्जनादश्रवणेच्छयेव न स्यजतीति भावः । अन्तरङ्गसखीकृत्यस्यज्ञनात्समासोक्तिरलंकारः ॥

अन्तर्न्यस्तैर्मणिभिरुदितं पादुके रङ्गबन्धी मन्दं मन्दं निहितचरणे मञ्जुलं ते निनादम् । पश्यन्त्यादिकमपरिणतेः प्राक्तनीं तां पराया मन्ये मित्रावरुणविषयादुच्चरन्तीमवस्थाम् ॥ २०॥

अन्तर्न्यस्तैरिति । हे पादुके, रङ्गवन्धी मन्दं मन्दं शनैः शनैनिहितचरणे निक्षिसपदे सित अन्तर्न्यस्तैर्गर्भनिक्षिप्तमिणिभी रह्महितं जातं मञ्जलं ते तव निनादम् ।
पश्चन्यादिः पश्चन्तीमं क्षिकशब्दावस्थाप्रमृतिः क्रमपरिणतिः, क्रमेण परिणामो यस्यास्तस्याः परायाः शब्दसूक्ष्मावस्थायाः संवन्धिनीं प्राक्तनीमाद्यां पश्चन्त्यात्मिकां मित्रावरुणयोः प्राणापानयोः । 'मित्रस्य भागोऽति वरुणस्याधिपत्यम्' इति मन्त्रकरणकपाश्वात्येष्टकोपधानब्राह्मणे 'प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः' इति प्राणापानयोर्मित्रावरुणशब्दाभ्यां निर्देशः श्रूयते । देवतावाचकशब्दस्यान्यत्रोपचारेण प्रयोगात् 'देवताद्वन्द्वे च'
इतानजुपपद्यते । तयोर्विषयादेशात् । 'विषयो गोचरे देशे योऽज्ञातो यस्य तत्र न'
इति नानार्थरत्रमालायाम् । नाभिप्रदेशादिति यावत् । उच्चरन्तीमुद्गच्छन्तीमवस्थां
परिणतिमन्यो हृदयारूढशब्दावस्थां भावयामीत्युत्प्रेक्षा । 'चलारि वाक् परिमिता पदानि
तानि विदुर्शक्षाणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या

वदन्ति' इति शब्दचातुर्विध्यं श्रुतम् । उपवृहितं च मन्त्रशास्ते " शब्दमात्रेण वर्जितान् । सचाभिमुखमायाति संकल्पादुरियतस्य च । शब्दरूपपदार्थस्य शब्दस्य परमौजसः ॥ संकल्पपदवीरूढस्फुरन्त्यन्तस्फुटस्थितम् । पदार्थोपरि यः शब्दो मध्यमं विद्धि तं मुने॥हृत्पद्मकर्णिकासंस्था प्रयक्षपदवीषु च । विद्यासु करणोत्थासु यथाभिव्य-क्तिमेव च ॥ वाच्यवाचकरूपेण स शब्दः स्थूल उच्यते । अतिस्थूलपरार्थेन स च वाग्विषये पुनः ॥ दश्यादृश्येषु भावेषु अभिव्यक्तं परादि च । स हि स्थूलतरः शब्दो व्यवहारेऽखिले स्थितः ॥' इति श्रीभागवते 'स एव जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः । मनो-मयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्राखरे वर्णं इति स्थिवष्टः ॥' इत्यस्य श्लोकस्य व्याख्यानावसरे श्रीधरेणोदाहृतमभियुक्तवचनम्—'या सा मित्रावरुणसद्दनादुचरन्ती त्रिषष्टिंवर्णानत्र प्रकट-करणैः प्राणसङ्गात्प्रसूते । तां पश्यन्तीं प्रथममुदितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां वाचं वक्षे करणविशदां वैखरीं च प्रपदे ॥' इति ॥

> प्रख्यातानां परिषदि सतां कारियत्वा प्रतिज्ञां प्रायेण त्वां प्रथितिवभवां वर्णयन्ती मया त्वम् । पादन्यासकममनुगुणं प्राप्य रङ्गाधिराजा-त्पद्यारम्भान्गणयसि परं पादुके स्वैर्निनादैः ॥ २१ ॥

प्रख्यातानामिति । हे पादुके, प्रख्यातानां प्रसिद्धानां सतां परिषदि समाजे ।
मयेखाचार्योक्तिः। प्रयोज्यकर्त्रा प्रतिज्ञां पादुकासहस्रं करोमीति संविदं कारियत्वा प्रथितः
प्रसिद्धो विभवः संपत्तिर्थस्यास्तां लां मया प्रयोज्यकर्त्रा वर्णयन्ती स्थापयन्ती । वर्णयतेश्वौरादिकात् ('हेतुमतश्व') ['हेतुमति च ३ । ९ । २ ६ ॥'] इति प्रयोजकव्यापारे
णिच्। त्वं रङ्गाधिराजात् श्रीरङ्गनाथसकाशात् । प्रातीतिकमपादानत्वमाश्रिस्य पश्चमी । अतुगुणमनुरूपं पादन्यासकमं पदविक्षेपपरिपाटीं प्राप्य स्वैर्निनादैः पद्यानां श्लोकानामारम्भानुपक्रमान् प्रायेण हेतुबाहुत्येन गणयसि परिगणयस्येव । पादुकाशब्दे क्रमभाविनि
प्रतिज्ञातश्लोकसहस्रस्येकं द्वे इत्यादिगणनरूपशब्दत्वमुत्रोक्ष्यते ॥

विष्णोरसिन्पदसरसिजे वृत्तिभेदैविंचित्रै-रैदंपर्यं निगमवचसामैककण्ट्येन सिद्धम् । इत्थं पुंसामनिपुणिधयां पादुके त्वं तदेव स्पृष्ट्वा सत्यं वदसि नियतं मञ्जुना शिक्जितेन ॥ २२॥

विष्णोरिति । हे पादुके, त्वं विष्णोः श्रीरङ्गनाथस्यास्मिन् दश्यमाने पदसरसिजे वरणाम्बुजे निगमवचसां वेदरूपाणां वाचामैदंपर्यमेतत्पदसरसिजवोधकत्वं विचित्रैर्नानारूपैर्वृत्तिभेदैः शक्तिलक्षणागौणीव्यञ्जनारूपपदपदार्थसंबन्धविशेषैरैककण्ळोन परस्पराविरोधेन सिद्धं निष्पन्नमित्थमनेन प्रकारेण अनिपुणिधयां मन्दबुद्धीनां पुंसां तदेव पद-

सरिसजमेव स्प्रप्टा मञ्जना शिञ्जितेन सत्यं शपथम् । 'सत्यं च शपथे' इति विश्वः । वदिसे व्रवीषि । नियतिमत्युरप्रेक्षा । श्रीरङ्गनाथपदाञ्ज एव वेदानां तात्पर्यमनेनैव शपे इति वदसीवेत्युरप्रेक्षा ॥

आम्नायैस्त्वामनितरपरैः स्तोतुमभ्युद्यतानां मध्ये भक्त्या मधुविजयिनः पादुके मोहभाजाम् । शिक्षातत्त्वस्त्वितवचसां शिक्षयस्येव पुंसां मात्रादीनि स्वयमनुपदं मञ्जभिः स्वैर्निनादैः ॥ २३ ॥

आस्नायैरिति । हे मधुविजयिनः पादुके, त्वमनितरपदैरन्यतातपर्यश्र्रन्येः त्वदेकप्रिति यावत् । आम्नायैर्वेदैस्त्वां भवतीं स्तोतुमभ्युद्यतानामुद्युक्तानां मध्ये स्तुतिमध्ये मोहभाजामवोधवतामत एव शिक्षायाः खरवर्णमात्रा शिक्षकशास्त्रस्य तत्त्वे याथार्थ्ये स्खलितवचसामवशोक्तीनां पंसामनुपदं पदे पदे मात्रादीनि हखदीर्घयुतोदात्तादीनि मञ्जभिः स्वैर्निनादैः खयं खरवर्णमात्रा शिक्षयस्येव यथावद्वाचयस्येव । पादुकानादे खग्वर्णमात्रादिशिक्षावचनलमुत्प्रेक्ष्यते ॥

लक्ष्मीकान्तं कमपि तरुणं रथ्यया निष्पतन्तं रागाद्रष्टुं त्वरितमनसां राजधानीवधूनाम् । प्रत्यादेशं भजति मधुरैः पादुके शिक्षितैस्ते चेतोहारी कुसुमधनुषः शिक्षिनीमञ्जनादः ॥ २४ ॥

लक्ष्मीकान्तमिति । हे पादुके, लक्ष्मीकान्तं श्रियः पति रथ्यया प्रतोल्या निष्प-तन्तमागच्छन्तं कमप्यनिर्वचनीयसौन्दर्यादिगुणं तरुणं युवानं श्रीरङ्गनाथं रागात् प्रेम्णा द्रष्टुं प्रेक्षितुं त्वरितमनसां त्वरया युक्तमनसाम् । संश्रान्तचेतसामिति वा 'रुष्यमत्वरसं-घुषाखनाम्' इति निष्ठायामिड्विकल्पः । राजधानीवधूनां श्रीरङ्गनगरस्त्रीणां चेतोहारी वित्ता-कर्षकः कुसुमधनुषो मदनस्य शिज्ञिन्या मौर्च्या मञ्जमेनोज्ञो नादस्ते तव मधुरैः शिज्ञितैः प्रत्यादेशं निराकृतिम् । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः । भजति । उपमेयेन पादुकाना-देन उपमानस्य मदनज्याघोषस्य तिरस्कारवर्णनात्प्रतीपभेदोऽलंकारः ॥

रङ्गाधीशे सह कमलया सादरं यायजूकैः सारं दिव्यं सवनहिवषां भोक्तुमाहूयमाने । नेदीयोभिर्निगमवचसा नित्यमंहःप्रतीपैः

प्रत्यालापं दिशति भवती पादुके शिक्षितैः सैः ॥ २५ ॥
रङ्गाधीश इति । हे पादुके, भवती यायज्कैरिज्याशीलैः कर्मयोगनिष्ठै रङ्गाधीशे
कमलया श्रिया सह दिव्यं वत्यु ह्यमिस्पर्थः । 'दिव्यं वत्गौ दिवि भवे' इति विश्वः ।

सवनहिवषां यश्चदेवतोद्देश्यकानां सारं श्रेष्टांशं भोक्तं सादरमादरसिहतं यथा तथा आहृयमाने सित नेदीयोभिरतिनिकटवित्तिभिनित्यं सदा अंहसां दुष्कृतानां प्रतीपैिवि-रोधिभिः खैरात्मीयैः शिक्षितैर्निगमवचसामाह्वानपराणां प्रत्यालापमागतो भगवानिति प्रत्युत्तरं दिशसीवेति गम्यते । पादुकानादे भगवताह्वानपरविद्यप्रत्युत्तरत्वमुष्प्रेक्ष्यते ॥

खपास्य नूनं मणिपादुके त्वां रङ्गेशपादाम्बुजराजहंसीम् । पत्युः प्रजानामलभन्त पूर्वे मञ्जु स्वनं वाहनराजहंसाः ॥ २६॥

उपास्येति । हे मणिपादुके, प्रजानां पत्युर्वद्वाणो वाहनभूता राजहंसाः पूर्वे पुरा रक्षेत्रस्य पादाम्बुजयो राजहंसीम् । हंसानामम्बुजसाहचर्यादेवमुक्तिः । लामुपास्य आराध्य मज्जुखनमलभन्त लब्धवन्तः । नूनमित्युत्प्रेक्षा । पादुकानादस्य राजहंसखनव्य-तिरेको व्यज्यत इसलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

अनादिमायारजनीवशेन प्रखापभाजां प्रतिबोधनाहीम् । पश्यामि नित्योदितवासरस्य प्रभातनान्दीमिव पादुके त्वाम् ॥ २७॥

अनादीति । हे पादुके, लाम् । शब्दायमानामिति लभ्यते । अनादेः पूर्वाविषिकिष्ठराया मायायाः प्रकृतेरेव रजन्या निशाया वशेनायत्तत्वेन प्रखापमाजामखन्ताबोषात्म-कष्ठपुतिमतां जनानां प्रतिबोधनार्हामुद्धोधनयोग्यां निस्यं सदा उदितस्य संमवादिपरि-णामश्चन्यस्य वासरस्य दिवसस्यामोक्षकालस्येति यावत् । प्रभातनान्दीमिव प्रातःपठनी-यमङ्गलगाथामिव पश्यामि । इपकसंकिणेयमुत्प्रेक्षा ॥

शृणोतु रङ्गाघिपतिः प्रजानामार्तध्विनं कापि समुज्जिहानम् । इतीव मत्वा मणिपादुके त्वं मन्दप्रचारैर्मृदुशिक्षितानि ॥ २८॥

श्रूणोत्विति । हे मणिपादुके, त्वं रङ्गाधिपतिः कापि यत्र कुत्रापि समुबिहान-मुद्रच्छन्तं प्रजानामार्तघ्वनि दीनशब्दं शृणोलाकर्णयिलिति मत्वेव ज्ञात्वेव मन्दप्रवारै-र्मृदुसंचारैर्मृद्वनुषं शिक्षितं यस्याः सा असि । छीलागमनेषु मन्दः पादुकानादो दीनशब्द-श्रवणाप्रतिवन्धज्ञानहेतुक इत्युरश्रेक्षणाद्धेतूरश्रेक्षा ॥

अन्ते ममार्ति शमयिष्यतस्ताममे सरण्या पततो मुरारेः । श्रमोपपन्नः श्रृणुयां भवत्याः शीतानि पादावनि शिक्षितानि ॥ २९ ॥

अन्त इति । हे पादाविन, अन्ते चरमकाछे अमेणोपपन्नः आन्तोऽहं ममतां प्रिस्टिन्सार्थित पीडां शमयिष्यतः सतः । शमयितुमित्ययः । आपतत आगच्छतो मुरारेरग्रे-सराणि वीचीतरम्भययेन पुरोगाणि । एतेन भगवतोऽपि त्वच्छिजितानां रक्षा लरावि-शयोऽस्तिति भावो व्यज्यते । शीतान्याहादनानि भवत्याः शिजितानि श्णुयामाकणंबेयम्। प्रेयोऽलंकारः ॥

स्वादूनि रङ्गेश्वरपादरक्षे श्रोत्रैः पिबन्तस्तव शिक्षितानि । पचन्त्यविद्योपचितानशेषानन्तर्गतानात्मविदः कषायान् ॥ ३० ॥

सादूनीति । हे रक्नेश्वरपादरक्षे, स्वादूनि रसावहानि शिक्षितानि रसायनानीति व्यज्यते । श्रोत्रैः श्रवणिर्जिह्वाभिरिति व्यज्यते । पिवन्तः । श्रवणमेव पानत्वेनाध्य-वसीयते । आत्मविदश्चिद्वचिद्ववेकवन्तः । शरीरस्वभावाभिज्ञा इत्यपि गम्यते । 'आत्मा यत्नो धृतिर्वृद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्ध्म च ।' इत्यमरः । अन्तर्गतानन्तः करणिश्रतान्, आस्यान्तर्गतानित्यपि । अविद्यया अज्ञानेन प्रकृत्या चोपचितान् विध्यतानशेषान् सर्वान् कषायान् विषयानुरागान् । 'कषायो रसभेदे स्यादनुरागे विलेपने' इति विश्वः । तुवरा-स्यरसभेदानित्यपि । पचन्ति शमयन्ति । श्रेषानुप्राणितमेकदेशविवर्तिस्पकमलंकारः ॥

अवैमि रङ्गाधिपतेः सकाशादवेक्षमाणेषु जनेषु रक्षाम् । उदारनादां मणिपादुके त्वामोमित्यनुज्ञाक्षरमुद्गिरन्तीम् ॥ ३१॥

अवैमीति । हे रक्नेश्वरपादरक्षे, जनेषु । दीनेष्विति गम्यते । रक्नाधिपतेः सकाशात् रक्षां रक्षणमपेक्षमाणेषु सत्यु । उदारनादां दक्षिणशब्दाम् । अपेक्षितकार्यक्षमनादामिति यावत् । 'दक्षिणे सरलोदारी' इत्यमरः । ओमित्यनुज्ञाक्षरमभ्युपगमशब्दम् । 'ओमिति मद्मप्रसीति, 'ओमित्यप्रिहोत्रमनुजानाति—' इत्यादावनुज्ञार्थतया ओंकारः श्रूयते, 'ओ-द्वारः स्यादनुमती परमात्मन्युपागमे' इति नानार्थरत्नमालायाम् । उद्गिरन्तीमुन्नारय-म्तीमवैमीत्युत्प्रेक्षासानिति दीनोक्तौ ओमित्यभ्युपगच्छन्तीति भावः ॥

> मधुद्धिषः सैरविहारहेतून्मञ्जस्वनाञ्चिक्षयसीव मातः । पर्यन्तमाजोर्मणिपादरक्षे पद्माधरण्योर्मणिनूपुराणि ॥ ३२ ॥

मधुद्धिष इति । हे मातर्मणिपादरक्षे, मधुद्धिषः श्रीरङ्गनायस्य खैरविहारहेतुः खच्छन्दसंचारकारणं त्वं पर्यन्तभाजोः पार्श्ववर्तिन्योः पद्माधरण्योः श्रीभूम्योः मणिमयानि न्युराणि मङ्गीरान् मङ्गुखनान् मनोङ्गब्दान् शिक्षयसीव प्राह्यसीवेत्युरप्रेक्षा । तथा श्रीभू-मनुपुररवापेक्षया पाहुकानादस्य व्यतिरेको व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारष्वनिः ॥

प्रास्थानिकेषु समयेषु समागतेषु
प्राप्ता पदं परिचितं द्विजपुंगवेन ।
पुष्णासि रङ्गनृपतेर्मणिपादुके त्वं
पुण्याहघोषमिव गर्भमणिप्रणादैः ॥ ३३ ॥

आस्थानिकेष्विति। हे मणिपांदुके, रङ्गनृपतेः प्रास्थानिकेषु यात्राहेषु 'तदहेम्' इति
उक् । समयेषु समागतेषु सत्सु द्विजपुंगवेन पक्षिराजेन ब्राह्मणोत्तमेन च परिचितमान्नितं
पर्य वरणं स्थानं च प्राप्ता लं गर्भमणिप्रणादैः पुण्याह्योषं लस्तिशब्दं पुष्णासीव पोषय-

सीव । द्विजपुंगवेन परिचितं पदमित्युत्तया पुरोहितभावः पादुकायां व्यज्यते । श्वेषातु-प्राणितोत्प्रेक्षा ॥

> आर्तध्वनेरुचितमुत्तरमन्तकाले कर्णेन मञ्जुनिनदेन करिष्यसीति । वासं भजन्ति कृतिनो मणिपादरक्षे पुण्येषु देवि पुलिनेषु मरुद्धृधायाः ॥ ३४ ॥

आर्तस्वनैरिति । हे देवि मणिपादरक्षे, कृतिनः कुशलाः सन्तस्लमन्तकाले मृतिसमये आर्तध्वनेदींनशब्दस्योचितं योग्यमुत्तरं मामेष्टेति प्रतिवचनं कर्णेषु श्रवणेषु मञ्जूना निनदेन करिष्यसीति पुण्येषु मञ्जूषायाः कावेर्याः पुलिनेषु सैकतेषु वासं स्थिति भजन्ति । पादुकानादे मृतिकालवाक्योत्तरत्वमुत्येक्ष्यत इति द्वयोः संकरः ॥

दूत्ये बलेर्विमथने शकटस्य भङ्गे यात्रोत्सवेषु च विभोः प्रतिपन्नसख्या । वीरायितानि विरुदोपहितानि नूनं मञ्जुखनैः प्रथयसे मणिपादुके त्वम् ॥ ३५ ॥

दूत्य इति । हे माणिपादुके, विभोः श्रीरङ्गनाथस्य दूत्ये पाण्डवदूतकर्मणि बलेवेरी-चनेविमथने निश्रहे वामनित्रविक्रमकृत्ये शकटस्यासुरस्य भङ्गे ताडने यात्रासु प्रयाणेषूत्सवेषु च चेत्रोत्सवादिषु च प्रतिपन्नसख्या प्राप्तमैत्रीका । अविनाभूतेति यावत् । लं विरुदेषु द्यादानविक्रमादिख्यापकपयेषूपहितानि प्रथितानि वीरायितानि वीरकुल्यानि । दयावीरकृत्यं दूत्ये, शकटासुरभङ्गादौ रणवीरकृत्यम् , उत्सवेषु दानवीरकृत्यमिति विवेकः । 'दानवीरो दयावीरो रणवीरश्च स त्रिधा।' इत्यभियुक्ताः। वीरशब्दात्क्यजन्तात् भावे कः । मञ्जभः खनैः प्रथयसे प्रख्यापयसि । नूनमित्युरप्रेक्षा ॥

स्तोतुं प्रवृत्तमि मां निगमस्तुतां त्वां व्यासज्यमानकरणं विषयेष्वजसम् । अन्तर्मणिध्वनिभिरच्युतपादुके त्वं संबोधयस्यनुकलं सहजानुकम्पा ॥ ३६॥

स्तोतुमिति । हे अच्युतपादुके, सहजानुकम्पा निसर्गतो द्याछुस्त्वं निगमैवँदैः खु-तामि लां स्तोतुं प्रवृत्तमजसं सदा विषयेषु शन्दादिषु व्यासञ्यमानानि व्यासज्ञवन्ति करणानि श्रोत्रादीनि यस्य तं मामन्तर्मणिजन्यैर्ध्वनिभिरनुकलं प्रतिक्षणं संबोधयिस सावधानयसि । अत्र संबोधनशन्दत्वमुत्प्रेक्यते ॥ देवस्य दानवरिपोर्मणिपादरक्षे
प्रस्थानमङ्गलविधौ प्रतिपन्ननादाम् ।
माभैष्ट माधव इति खयमालपन्तीं
जाने जगन्नितयरक्षणदीक्षितां त्वाम् ॥ ३७ ॥

वेवस्येति । हे मणिपादरक्षे, दानवानां रिपोर्देवस्य श्रीरङ्गिणः प्रस्थानरूपे प्रयाणा-समके मङ्गलिषों शुभकृत्ये प्रतिपन्ननादां प्राप्तस्वनां जगन्नितयस्य नैलोक्यस्य रक्षणे दीक्षितामङ्गीकृतनियमां हे माधव माभैष्ट भयं त्यजेति स्वयमालपन्तीं वदन्तीं जाने । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

> सच्छन्दविभ्रमगतौ मणिपादुके त्वं पादारविन्दमधिगम्य परस्य पुंसः । जातस्वना प्रतिपदं जपसीव सूक्तं विद्रावणं किमपि वैरिवरूथिनीनाम् ॥ ३८॥

स्वच्छन्देति । हे मणिपादुके, त्वं परस्य पुंसः स्वच्छन्दविश्रमगतौ स्वैरलीलासंचारे पादारिवन्दमिषाम्य प्राप्य जातस्वना सती वैरिवरूथिनीनां शत्रुसेनानां विद्रावणं पला-यनसाधनं किमिप प्रसिद्धलक्षणं सूक्तं मन्त्रं प्रतिपदं पदे पदे क्षणे क्षणे च जपसीव । पादुकाशब्दश्रवणेन शत्रुसेनापलायनात्तन्नादे सूक्तमन्त्रत्वसुत्प्रेक्ष्यते ॥

> रक्षार्थमाश्रितजनस्य समुज्जिहाने रङ्गेश्वरे शरदि शेषमुजङ्गतल्पात् । नादास्तव श्रुतिमुखा मणिपादरक्षे प्रस्थानशङ्खनिनदात्प्रथमे भवन्ति ॥ ३९॥

रक्षार्थमिति । हे मणिपादरक्षे, रक्षेश्वरे क्षीराव्धिशायिनि शरिद ऋतावाश्रितजनस्य प्रपत्रजनस्य रक्षार्थे शेषसंज्ञिकभुजज्ञरूपाच्छयनात् समुज्जिहाने उत्तिष्ठति सति । शरद्वा-दश्यां क्षीराव्धिशायिन उत्थानं शास्त्रसिद्धम् । श्रुतिमुखाः श्रवणमनोहरास्तव नादाः प्रस्थानार्थाच्छक्कनिनादात् प्रथमे पुरोभाविनः श्रेष्ठाश्च भवन्ति । 'प्रथमचरम १।१।३३' इत्यादिना जसः शीभावः । पादुकानादे प्रस्थानार्हवायघोषत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥

> नित्यं पदाम्बुरुहयोरिह गोपिकां त्वां गोपीजनियतमो मणिपादरक्षे । संपन्नघोषविभवां गतिभिर्निजाभिः प्रीत्येव न त्यजित रङ्गसमाश्रितोऽपि ॥ ४०॥

नित्यमिति । हे मणिपादरक्षे, गोपीजनानां बह्नवीनां त्रियतमो भगवान् एह् अनयोः । सप्तमीद्विवचनान्तादिदंशब्दात् 'इदमो हः ५ । ३ । १९' इति हम्रलयः । इदम इशादेशश्च । पदाम्बुरुहयोः परिदृश्यमानभगवचरणारिवन्दयोर्विषय इत्यर्थः । विल्यं सदा गोपिकां रक्षिकामेव बह्नवीं निजाभिरात्मीयाभिगितिभिः संवारेष्ठपायैश्व । 'गितिर्मार्गे दशायां च ज्ञाने यात्राभ्युपाययोः ।' इति विश्वः । संपन्नः संजातो घोषस्य नादस्य आभीरपत्न्याश्च । 'घोषो ध्वनिर्मेघनादः स एवाभीरपह्नवी ।' इति नानार्य-रलमाला । विभवो निर्नृतिर्धनं च । 'विभवो निर्नृतौ धने' इति विश्वः । संपत्तिर्यसालां लां रङ्गसमाश्रितोऽपि श्रीरङ्गविमाननिष्ठोऽपि नर्तनस्थानाश्चितोऽपि श्रीत्येव गोपीजन-प्रेम्णेव न त्यजति न जहाति । श्वेषानुप्राणितरूपकसंकीर्णेयमुर्ग्नक्षा ॥

प्रायः पदाविन विभोः प्रणतार्तिहन्तुः प्रस्थानमङ्गलविधौ प्रथमोद्यतानि । त्विच्छिङ्जितानि सपदि स्वयमारभन्ते कालोचितान्कनककाहलशङ्खनादान् ॥ ४१॥

प्राय इति । हे पदाविन, प्रणतानामार्तेर्दैन्यस्य हन्तुर्निवर्तकस्य विभोः प्रस्थान-मङ्गलिविषो निमित्ते यात्रोचितमङ्गलिविधानार्थम् । 'निमित्तात्कर्मयोगे' इति सप्तमी । प्रथमोद्यतानि पूर्वज्ञातानि लच्छिज्ञितानि कर्तृणि काल्येचितान् यात्रासमयाद्दीन् कनक-मयानां काहलानां राङ्कानां च नादान् सपदि स्वयं प्रायः हेतुबाहुल्येन आरभन्ते । वीचीतरङ्गन्यायेन पादुकानादजनिते शब्दे मङ्गलार्थकाहलरवलमुत्येक्ष्यते ॥

आम्रेडितश्रुतिगणैर्निनदैर्मणीना-माम्नायवेद्यमनुभावमभङ्गरं ते । उद्गास्यतां नियतमिच्छसि सामगानां तानप्रदानमिव शौरिपदावनि त्वम् ॥ ४२ ॥

आम्नेडितेनेति । हे शौरिपदावनि, त्वमाम्नायैर्वेदैवें (वेदनीयं) क्केयममङ्करं पूर्णे ते तवानुभावं माहात्म्यमुद्रास्यतामुचैर्गातुमुपक्रममाणानां सामगानां छन्दोगाना-माम्नेडितः । 'आम्नेडितं द्विश्लिरुक्तम्' इत्यमरः । श्रुतिगणो वेदसमूहो येषां तैः । वेदस- हशौरिति यावत् । सामगानामध्ययनेन पदवर्णादृत्तिदर्शनाच तथोक्तिः। मणीनामन्तर्गतानां निनदैर्गानस्य विवक्षितगानानुगुणस्तोमाक्षरगानस्य प्रदानं वितरणं निवतं व्यादृत्तं यथा-तथा तत्तद्गीत्यानुगुण्येनेति यावत् । इच्छसीव नियतमित्युक्तार्थस्यैव दार्व्यापादकं वा । उद्मेक्षा ॥

रथ्यासु रङ्गनृपतेर्मणिपादरक्षे त्वद्गर्भरत्नजनितो मधुरः प्रणादः ।

संदर्शनोत्सुकिथयां पुरसुन्दरीणां संपद्यते श्रवणमोहनमन्त्रघोषः॥ ४३॥

रथ्यास्विति । हे मणिपादरक्षे, त्वद्गर्भरक्षेजीनतो मधुरः प्रणादः रथ्यामु रङ्गनृपतेः संदर्शने उत्सुका इच्छावती धीर्यासां तासां पुरसुन्दरीणां श्रीरङ्गनगरवनितानां श्रवणानां श्रोत्राणां मोहनः प्रेमावेशजनकः । आकर्षक इति यावत् । मन्त्रघोषः संपद्यते जायते । भगवन्तं द्रष्टुमागता नार्यो मन्त्रवशीकृता इव पादुकानादासक्ताविषयान्तरं परिखजन्तीति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

आकस्मिकेषु समयेष्वपवार्य भृत्या-नन्तःपुरं विशति रङ्गपतौ सलीलम् । व्यामोहनेन भवती सुदृशामधीते मञ्जूखनेन मदनोपनिषद्रहस्यम् ॥ ४४ ॥

आकस्मिकेष्विति । हे पादुके, भवती रङ्गपतावाकस्मिकेषु समयेष्वप्राप्तकालेषु ह्यादिति यावत् । मृत्यान् परिजनान् परिवार्य निवर्त्य अन्तः पुरं विश्वति सित व्यामोहनेन प्रमावेशजनकेन मञ्जना खनेन मुदृशां लक्ष्म्यादीनां मदनोपनिषदः कामशास्त्रस्य रहस्यं ग्रमप्रमेयम् । रतिकर्तव्यत्वमिति यावत् । अधीते उपदिशतीत्यर्थः । पादुकानाद्रभवणा- इत्युत्युकाः मुदृश इति भावः । अत्र रत्युपदेशलमुत्येक्ष्यते ॥

यात्राविहारसमयेषु समुस्थितं ते रङ्गाधिपस्य चरणाविन मञ्ज नादम् । पर्योकुलेन्द्रियमृगम्रहणाय पुंसां संमोहनं शबरगीतिमव प्रतीमः ॥ ४५ ॥

यात्रेति । हे चरणावनि, रङ्गाधिपस्य यात्रारूपस्थोत्सवरूपस्य विहारस्य संचारस्य 'यात्रानुयापनोपाये गतौ देवार्चनोत्सवे ।' इति विश्वः ! समयेषु समुत्थितं ते तव मञ्जन्तादं पुंसां पुरुषाणामिन्द्रियसंबन्धिनां (ननु प्रहणकर्तृणां) पर्याकुलानां संभ्रान्ताना-मिन्द्रियाणां चक्षुरादीनामेव मृगाणां प्रहणाय संमोहनमासक्तिजनकं शवरगीतं किरातगी-तिमव प्रतीम इत्युत्प्रेक्षा । शवरगानश्रवणान्मृगा इव पादुकानादश्रवणासक्तेषु पुंसां श्रोत्रे-चितरेन्द्रियाण्यपि स्तव्धानि भवन्तीति भावः ॥

प्रायेण सह्यद्वितुर्नदराजकन्या जामातुरागमनसूचनमीहमाना । मञ्जप्रणादसुभगैर्मणिपादुके त्वा-मन्तर्युतामकृत यौतकरत्वखण्डैः ॥ ४६ ॥ प्रायणिति । हे मणिपादुके, नदराजस्य सागरस्य कन्या श्रीः सहादुहितुः कावेर्यां जामातुः दुहितृपतेः । कावेरीनद्याः सागरपत्रीत्वात् सागरकन्यापतेः श्रीरङ्गनायस्य कावेरीजामातृत्वं युक्तमिति भावः । आगमनसूचनमागतिज्ञापकमीहमाना इच्छती सती त्वां मञ्जूप्रणादैः सुभगात्तैः परस्परामिघातेन नादसंभवादिति भावः। योतकैः पित्रादिदत्तन्नीः धनै रख्नखण्डैर्मणिशककैरन्तर्गर्भे युतां मिश्रां प्रायेण हेतुबाहुल्येन अकृत कृतवती। कक्ष्मीः रत्नाकरस्य खितुर्गृहादागते रख्नखण्डैः पादुकागर्भे नादार्थं निक्षिप्तेर्मणिभर्मात्रे कावेर्ये तव जामाता भगवानागत इति सूचयति । पादुकां प्रेरितवतीवेति भावः । पादुकानादे कावेर्ये भगवदागमसूचकत्वसुत्प्रेक्ष्यते । एतच कावेरीतीरे भगवदागमस्वकळ इति मन्तव्यम् ॥

नित्यं विहारसमये निगमानुयातै-विंक्षेपताण्डवितगर्भमणिप्रस्नैः । नादैः खयं नरकमर्दनपादरक्षे नादावसाननिलयं वदसीव नायम् ॥ ४७॥

नित्यमिति । हे नरकासुरमर्वनस्य पादरक्षे, त्वं विहारसमये लीलासंचारकाळे निसं सदा निगमेवेंदैरनुयातैरनुसतः । वेदसदशैरिति यावत् । विक्षेपेण चरणोरक्षेपणेन ताण्ड-वितेश्विलतैर्गर्भनिक्षिप्तमणिभिः प्रसूनैक्त्पादितेनीदैनीयं श्रीरङ्गनायं नादावसाने पादुका-शब्दीपरितकाळे विलयोऽवस्यानं यस्य तमेव । अवस्थिते भगवित पादुकाशब्दिनृहत्ते-रिति सावः । नादावसानसमये योगदशायां प्राणवायुशब्दिनृहत्तिकाळे निलयः प्रकटत-यावस्थानं यस्य तं तथाभृतं खयं वदतीव । पादुकाशब्दिनृहत्तिकाळे भगवदवस्थानमेव योगशास्त्रसिद्धप्राणनादावसानकालीनावस्थानतया क्षेषेणाच्यवसीयते । नियहीतेन्द्रियस्य योगिनोऽन्तःश्रूयमाणप्राणशब्दिनृहत्तौ भगवतस्थरपप्रकाशो भवतीति तद्विदः । क्षेषानुप्रमंणितोत्प्रेक्षालंकारः ॥

साधारणेषु युवयोर्भणिपादरक्षे देवस्य दानवरिपोस्त्रिषु विक्रमेषु । अद्यापि शिक्षितवशादनुवर्तमानं न्यूनाधिकत्वविषयं कल्हं प्रतीमः ॥ ४८॥

साधारणेष्विति । हे मणिपादरक्षे, संबोधनद्विवचनम् । दानवरिपोर्देवस्य युवर्योः साधारणेषु विशेषहेलभावेन सामान्येषु त्रिषु विक्रमेषु भूमानार्थपदन्यासेषु न्यूनाधिकलविषयं मम अधिकम्, तव न्यूनमिलेतद्गोचरं कलहं वाग्युद्धमद्यापि शिक्षितमिषान्नाद्याजेनानु-वर्तमानं संतन्यमानं प्रतीम इत्युत्प्रेक्षा । त्रयाणां विक्रमाणां द्वयोः पादुकयोः समविभागान्यगोगान्युनाधिकभावेन जातः कलहो नाद्याजेनाद्याप्यनुवर्तत इत्यपह्वगमोत्प्रेक्षा ॥

प्रायः पदाविन विभोः प्रणयापराधे मानमहं शमयितुं महिषीजनानाम् । उच्चारयन्ति निनदैस्तव गर्भरता-न्युद्धातमक्षरमुपाश्रयभारतीनाम् ॥ ४९ ॥

प्राय इति । हे पदावनि, तव गर्भस्थानि रल्लानि विभोः कर्तुः प्रणयजनितेऽपराधे आगिस सित मिह्मीजनानां लक्ष्म्यादीनां मानमेव प्रणयकोपमेव प्रहं पिशाचं शमयितुः मुमारियतुं निनदैरुपाश्रयाणां सप्रतिपादकलेन समीपवर्तिनीनां भारतीनां वेदानामुद्धात- सुपक्रमस्थमक्षरं प्रणवं प्रायः उन्नारयन्ति गृणन्ति । 'ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । स्रवत्यनोंकृतं पूर्वे पुरस्ताच विशीर्यते ॥' इति स्मृतिरत्र माव्या । पिशाचनिवर्तक- मान्त्रिको यथा स्वमन्त्रारम्भे प्रणवं वदित तथा रल्लान्यपीति तन्नादप्रणवलमुत्रेक्ष्यते । उद्यातमक्षरमुपाश्रयभारतीनामिति पर्यायोक्तेस्तदिप संग्रह्यते । रूपकं तु स्वर्धायते ॥

अन्तश्चरेषु पवनेषु जितेष्वभिज्ञाः प्रत्यब्सुलीं परिणमय्य मनःप्रवृत्तिम् । आखादयन्ति सरसं मणिपादरक्षे नादावसानसमये भवतीनिनादम् ॥ ५०॥

अन्तरिति । हे मणिपादरक्षे, अभिज्ञा योगिनः अन्तश्चरेषु शरीरान्तःसंचारिषु पव-मेषु प्राणादिवातेषु जितेषु वशीकृतेषु सत्सु नादावसानसमये प्राणाद्यभिघातजन्य-शब्दोपरितकाके मनःप्रवृत्ति वित्तव्यापारं प्रत्यक्षुवीं प्रतीच्यात्मनि मुखमाभिमुख्यं यस्यास्ताम् । खाभिगोचरामिति यावत् । मुखस्याखाङ्गत्वात्प्रत्यक्षुखामिति पाठः समी-चीनः । फलमुखीतिवद्वा निर्वाहः । फलमुखयति कर्मण्यण्, 'टिङ्कुणज् ४।१।१५' इत्यादिना डीष् । प्रत्यक्षुखयति गोचरयतीति प्रत्यक्षुखीम् । परिणमय्य संपाद्य भवत्या ध्ये-यपरमात्मचरणसंश्विष्टाया निनादं सरसं प्रीतियुक्तं यथा तथा आखादयन्त्यनुभवन्ति । एतादृशहृदयंगमनादिविशिष्टपादुकायुक्तं भगवन्तं चिन्तयन्तीति मावः । प्रेयोऽलंकारः ॥

> दाक्षिण्यमत्र नियतं नियता सुधासि-त्रित्युद्गतो नियतमच्युतपादरक्षे । प्रत्येकसंश्रितपदस्तुतये भवत्योः संघर्षवाद इव मध्यमणिप्रणादः ॥ ५१॥

दाक्षिण्यमिति । हे अच्युतपादरक्षे, द्विवचनम् । भवत्योर्युवयोः मध्यनिष्ठानां

१. मनुस्मृतौ तु 'विशीर्यति' इति पाटः.

मणीनां प्रणादः प्रत्येकमेकैकधा संश्रितयोः पदयोर्भगवचरणयोः स्तृतये उत्कर्षकथनाय । अत्र दक्षिणपदे दक्षिणयं दक्षिणलं सन्येतरलं सारत्यं परच्छन्दानुवर्तित्वं च । 'दक्षिणः सरलावामपरच्छन्दानुवर्तिषु ।' इति विश्वः । नियतमविनाभूतम् । अस्मिन् वामपादे सुधा अमृतं सुखिनधानं सुखास्वादात्वं च नियता ।'डुधान् धारणपोषणयोः', 'धेद पाने' अनयोः 'आतश्चोपसगं ३।३।१०६' इति भावे अङ्प्रत्ययः । भगवद्वामपादाङ्गुष्टविनिःसृतया अमृत-धारयेति नित्योक्तिरत्र भाव्या । इति अनेन प्रकारेण नियतं यथा तथा । सदेत्ययः । उद्ग-तो जातः संघर्षवाद इव स्पर्धोक्तिरव । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

संचारकेलिकलहायितगर्भरत्ना सांसिद्धिकं सकलजन्तुषु सार्वभौमम् । रक्षार्थिनां प्रथयसीव पदाविन त्वं रङ्गेश्वरस्य निरवग्रहमानृशंस्यम् ॥ ५२ ॥

संचारित । हे पदाविन, संचारकेल्या कलहायितानि कृतकलहानि गर्भस्थानि रल्लानि यस्याः सा लम् । सांसिद्धिकं नैसागिंकम् । अध्यात्मादिलात् ठक् । सार्वमौमं सर्वास्त भूमिषु विदितम् । 'तत्र विदित इतिच। ५।१।४३' अत्र सर्वभूमिशब्दादण् । निर-वमहमप्रतिवन्धं रङ्गेश्वरस्य सकलेषु जन्तुषु आनृशंस्यं कारुण्यं रक्षार्थिनां प्रथयसीव प्रस्थापयसीव । सर्वत्रावैलक्षण्येन द्यालुर्यं भगवानागच्छतीति संश्रयेतेति रक्षापेक्षि-जनानप्रति वदसीवेत्युत्प्रेक्षा ॥

प्राप्तुं परं पुरिशयं पुरुषं मुनीना-मभ्यस्यतामनुदिनं प्रणवं त्रिमात्रम् । श्रीरङ्गराजचरणावनि शिक्षितं ते शक्के समुन्नयनसामविशेषघोषम् ॥ ५३ ॥

प्राप्तमिति । हे श्रीरङ्गराजस्य चरणाविन, ते तव शिक्षितं परं परिशुद्धात्मस्वरूपाद-प्युत्कृष्टं पुरिशयं 'प्: प्रणिनः सर्वगुहाशयस्य' इस्यन्तर्यामिणः पुरत्वेन निर्देष्टेषु प्राणिषु शयमन्तर्यामितया शयानं भगवन्तं पुरुषम् । 'भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इस्यि । निरुपाधी च वर्तेते वाषुदेवे सनातने ॥' इति निरुपाधिकशब्दवाच्यं वासुदेवं प्राप्तमधिगन्तुं त्रिमात्रं मात्रात्रययुक्तं प्रणवमोंकारं मनुं दिने दिने अभ्यस्यतां जपतां मुनीनां मननशीन्तानां योगिनाम् । पुनरेतं त्रिमात्रेण ओमिस्यनेनैवाक्षरेण परमपुरुषमभिष्यायीतेति प्रतिपादितध्यानवतामिस्यर्थः । समुत्रयस्य ब्रह्मलोकप्रापकस्य सामविशेषस्य ऋगक्षराभिव्य- क्रकगीतिभेदस्य घोषं ध्वनि शङ्के । 'स तेजि सूर्ये संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचा निर्मुच्यते एवं हैव स पाप्मना विनिर्मुक्तः स एतस्माजीवघनात्परात्पुरिशयं पुरुषमीक्षितः स सामभिरुनीयते ब्रह्मलोकम् ॥' इति श्रुतिरत्र भाव्या ॥ नित्यं समाहितिधयामुपदर्शयन्ती
नागेशयं किमपि धाम निजोध्वेभागे ।
हत्कर्णिकामनुगता मणिपादुके त्वं
मञ्जुखना स्फुरसि वाग्अमरी परेव ॥ ५४ ॥

नित्यमिति । हे मणिपादुके, समाहितिधियामवहितबुद्धीनां पुरुषाणां हृदो मनसः पद्मस्य कर्णिकां बीजकोषम् । हृदयान्तः प्रदेशमिति यावत् । अनुगता प्राप्ता नागेशयं शेष-शायिनम् । अमरीपक्षे मेघे विद्यमानम् । 'नागः पनगमातङ्गकूराचारिषु तोयदे ।' इति विश्वः । किमप्यणोरणीयांसमनिर्वचनीयं धाम तेजः श्रीरङ्गनाथरूपम् , अमरीपक्षे तु ईषज्ञेल्यमिति यावत् । 'गृहे देहे प्रभायां च धाम' इत्यमरः । निजे आत्मीये ऊर्ध्वमागे उपरिदेशे शिरोभागे उपनिषदि उपदर्शयन्ती अनुभावयन्ती मञ्जुखना हृद्यनादा त्वं परा उत्कृष्टा वाक् श्रुतिरेव अमरी मृङ्गी सेव स्फुरिस भाषि । श्रुषानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा । वागेव अमरीति व्यत्तरूपकम् । संभावनायामिवशन्दः । पादुका खोपरिभागे रङ्गनाथं तेजोमयं दर्शयति । श्रुतिस्तु खशिरोरूपायामुपनिषदि श्रीरङ्गनाथं 'अथ यदतः परोज्योतिः' इति तेजस्लेन प्रतिपादयति । अमरी तु खोपरिभागे खश्रमणवेगप्रस्तां नीलकान्ति दर्शयतीति विवेकः । 'नागेशयं किमपि धाम' इत्यत्र पर्यायतः कथनात्पर्यायोक्त्यलंकारोऽप्यत्र संकीर्यते ॥

मानेषु दानवरिपोर्मणिपादरक्षे त्वामाश्रितेषु निगमेष्ववधीरितेषु । मञ्जूखनैर्वदिस मैवमितीव मात-र्वेलां लिलङ्घयिषतो मनुजानिरोद्धम् ॥ ५५ ॥

मानेष्विति । हे मातः अम्ब, दानविरपोः श्रीरिङ्गणो मणिपादरक्षे लामाश्रितेषु लत्तात्पर्यकेषु निगमेष्वेव मानेषु प्रमाणेषु अवधीरितेष्ववद्मातेषु सत्सु वेलां मर्यादां लिलङ्घ-विषतो लङ्कितुमतिकमितुमिच्छतो मनुजान्मनुष्यात्रिरोद्धं वारियतुं मञ्जूखनैमैविमित्यं मा-स्लिखनेन प्रकारेण वदसीवेत्युत्प्रेक्षा ॥

कन्दत्सु कातरतया करणव्यपाये
रङ्गोपशल्यशयितेषु जनेष्वलक्ष्यम् ।
आसीदिस त्वरितमस्वलितानुकम्पा
मातेव मञ्जनिददा मणिपादुके त्वम् ॥ ५६ ॥

ऋन्दित्स्विति । हे मणिपादुके, लं रङ्गोपशस्येषु रङ्गविमानविशेषितनगरसीमान्तेषु । 'सीमान्त उपशस्यं स्यात्' इस्यमरः । शयितेषु संविष्टेषु जनेषु प्राणिषु करणानामिन्दिन

याणां व्यपाये निर्गमकाले चरमसमये कातरतया भीरुतया अलक्ष्यं निर्विषयं यथा तथा । कंचन रक्षितारमनुद्दिश्येलर्थः । कन्दत्सु अस्खलिता अविच्छिन्ना अनुकम्पा दया यस्याः सा मञ्जूखना आर्तशब्दनिवारकहृद्यरवा भवती मातेव जननीव लरितं शीघ्रमासीदिस आगच्छिसि । इयमुत्प्रेक्षा । संभावनायामिवशब्दः ॥

भाखत्सुवर्णवपुषा मणिपादरक्षे
पद्मासहायपदपद्मविभूषणानाम् ।
मञ्जीरिशिञ्जितविकल्पितमञ्जनादा
मञ्जूषिकेव भवती निगमान्तवाचाम् ॥ ५७॥

भास्वदिति । हे मणिपादरक्षे, मज्ञीरस्य नूपुरस्य शिज्ञितेन शब्देन विकल्पितः पाक्षिकः कृतः । सदश इति यावत् । मज्जुर्नादो यस्याः सा भवती भास्वन्ति प्रभावन्ति दीप्यमानानि च सुवर्णानि हेमानि शुभाक्षराणीव वपूषि शरीराणि येषां कनकमणीनाम् । अक्षरात्मनां चेत्यर्थः । पद्मासहायस्य श्रीसखस्य पद्पद्मयोविंभूषणानाम लंकाराणाम् । अतिशयप्रतिपादकानामिति यावत् । निगमान्तवाचामुपनिषद्वचसां मज्जूषिकेव पेटिकेव । प्रमेयभूतभगवचरणरक्षणात् तादशसंनिवेशवत्त्वाचेति भावः । उत्प्रेक्षा ॥

रङ्गेशपादकमला त्वदधीनवृत्ते-रन्येषु केषुचिदलक्ष्यमनन्यवेद्यम् । आन्नायगूदमबहिर्मणिभिः कणद्भि-र्नेदीयसां प्रथयसीव निजानुभावम् ॥ ५८ ॥

रङ्गेशेति । हे पादुके, लिमत्यध्याहार्यम् । त्वदधीनवृत्तेस्त्वदायत्तस्थिते रङ्गेशस्य पाद-कमलादन्येष्वितरेषु केषुचित्पुरुषेषु अलक्ष्यमदृश्यमनन्यवेद्यमात्मनैव क्षेयम् । आन्नायेषु वेदेषु गूढं गुप्तं निजमात्मीयमनुभावं प्रभावं नेदीयसामतिनिकटवर्तिनां सेवकानां कणद्भिः शब्दायमानैरवहिर्मणिभिरन्तस्थितरङ्गेः प्रथयसीव प्रख्यापयसीव । मदाश्रितानां कदाचि-दपि न ध्युतिरित्यादिक्रमेण वदसीव ॥

कालोपपत्रकरणात्ययनिर्विचेष्टे जातश्रमे मयि जनार्दनपादरक्षे । आश्वासनाय पुरतः प्रसरन्तु मात-र्वाताहरास्तव रवाः शमितार्तयो मे ॥ ५९ ॥

कालेति । हे मातर्जनार्दनस्य पादरक्षे, तव रवा एव वार्ताहरा दूताः काले मरण-समये उपपन्नेन जातेन करणानामिन्द्रियाणामस्ययेन विगमेन निर्विचेष्टे निर्व्यापारे मिय इतिश्रमे उत्पन्नश्रमे सित शमिता निवारिता आर्तयः पीडा यैस्ते सन्तः । मे मम आधा- सनाय धेर्यसंपादनाय पुरतोऽग्रे प्रसरन्तु प्रवर्तन्ताम्। रवाणां दूतत्वेन परिणतानामेवाश्वा-सनद्देतुलात्परिणामालंकारः। 'परिणामः क्रियार्थश्रेद्विषयी विषयात्मना।' इति लक्षणात्॥

> संरक्षणाय समये जगतां त्रयाणां यात्रासु रङ्गनृपतेरुपतस्थुषीषु । संपत्स्यते श्रुतिसुस्वैर्मणिपादरक्षे

> > मङ्गल्यसूक्तिरनघा तव मञ्जनादैः ॥ ६० ॥

संरक्षणायेति । हे मणिपादरक्षे, रङ्गनृपतेः श्रीरङ्गनाथस्यैव राज्ञस्त्रयाणां जगतां संरक्ष-णायावनार्थे यात्रासु प्रयाणेषु उपतस्थुषीषु आगतासु सतीषु श्रुतिसुखैः श्रोत्रानन्दैस्तव मङ्गना-देरनघा मनोज्ञा मङ्गल्यसूक्तिः श्रुमार्थाशीर्वादः संपत्स्यते संभविष्यति । इतः परमप्रीति-सावः । मङ्गल्यमिस्त्रत्र 'तत्रं साधुः ४।४।९८' इति साध्वर्षे यत्त्रस्ययः । मङ्गल्यसूक्तितया परिणतानामेव नादानां यात्रोपयोगित्वात्पूर्ववत्परिणामः ॥

> गर्भोपलैर्गमनवेगवशाद्विलोलै-र्वाचालिता मधुभिदो मणिपादरक्षे । प्रस्तौषि भावितिषयां पथि देवयाने प्रस्थानमङ्गलमृदङ्गविशेषघोषम् ॥ ६१ ॥

गर्भेति । हे मणिपादुके, त्वं गमनवेगवशाद्विलोलैरन्तिस्थितरलेः । 'उपलः प्रस्तरे रले' इति विश्वः । वाचालिता वाचालीकृता । सनादीकृतेति यावत् । वाचा लातीति वाचाला । 'आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३' ततो णिचि कर्मणि कः । सा सती देवयाने पथि अचिरादिमार्गे भावितिधयां प्रसक्तवुद्धीनां मुमुक्षूणां प्रस्थाने प्रयाणे मङ्गलार्थस्य मृदङ्गस्य वाद्यविशेषस्य । मृदङ्गा वाद्यविशेषाः । 'मृदङ्गा मुरजाभेदाः' इत्यमरः । तद्वि-शेषस्य तेषु च विलक्षणस्य घोषं ध्वनि प्रस्तौषि उपक्रमसे । पूर्ववत्परिणामः ॥

पर्यक्कमाश्रितवतो मणिपादुके त्वं पादं विहाय परिकल्पितमौनसुद्रा । श्रोतुं प्रभोरवसरं दिशसीव मात-र्नाभीसरोजशियतार्भकसामगीतिम् ॥ ६२ ॥

पर्यङ्कमिति । हे मणिपादुके, लं पर्यङ्कं मध्यमाश्रितवतोऽधिगतस्य प्रभोः श्री-रङ्गनाथस्य पादं चरणं विहाय विस्ञ्य परिकल्पिता मौनमुद्रा निःशब्दमयीदा यया सा । असंचारकाले नादाभावाद्विति भावः । नाभीसरोजे नाभिपद्मे शयितस्यार्भकस्य बालस्य । ब्रह्मण इत्यर्थः। सामगीतिं सामगानं श्रोतुमाकणियितुमवसरं कालं दिशसीव ददासीव। मौन-मेव बालगानश्रवणावसरदानत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । नादाभावे प्रतियोगित्वेन नादस्य संबन्धाना-दपद्धतौ संगतिः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ भोगाय देवि भवती मणिपादरक्षे
पद्मासहायमधिरोप्य भुजङ्गतल्पे ।
विश्वस्य भुक्तिमधिकृत्य विहारहीना
वाचंयमा किमपि चिन्तयतीव कार्यम् ॥ ६३ ॥

भोगायेति । हे देवि मणिपादरक्षे, विहारहीना लीलासंचारहीना भवती पद्मासहायं श्रीविशिष्टं श्रीरङ्गनाथं भुजङ्गतल्पे शेषशय्यायां भोगाय सुखानुभवाय अधिरोप्य वाचं-यमा अनुचारणव्रतवती । अशब्दायमाना सतीलर्थः । 'वाचि यमो व्रते' इति यमेः खच् । 'वाचंयमपुरंदरौ च' इल्पमन्तो निपातः । विश्वस्य जगतो गुप्ति रक्षामधिकृत्य प्रस्तुल्य किमपि किंचित्कार्ये विधेयं चिन्तयतीव ध्यायतीव आलोचयतीव । पूर्ववहुरप्रेक्षा ॥

नित्यप्रवोधसुभगे पुरुषे परिस्त-निद्रासुपेयुषि तदेकविहारशीला। मञ्जुखनेषु विरतेष्विप विश्वमेत-न्मौनेन हन्त भवती सुखरीकरोति॥ ६४॥

नित्येति । हे मणिपादुके, मञ्जुखनं विजहती परिखजन्ती चरणयोरन्तिके वर्त-माना परं विधृता नित्येन सदातनेन प्रवोधेन ज्ञानेन निद्राभावेन च सुभगे मनोज्ञे परिस-न्पुरुषे निद्रां खापमुपेयुषि । शयाने सतीत्यर्थः । तेन एकोऽद्वितीयः विहारः शीलं ख-भावो यस्याः सा सती । तदपृथक्सिद्धगतियुक्तेत्यर्थः । संवेशं खापं शयनम् । 'खापः खप्तः संवेश इत्यपि' इत्यमरः । इच्छिति । (परम्) । उत्प्रेक्षालंकारः । नित्यप्रवोधवतो निद्रावत्त्वोक्तया विरोधाभासश्च । तथा च तयोः संसृष्टिः । पादुकायास्तदेकविहारशीलेति विशेषणमहिस्ना विशेषणान्तरोपस्कारेण च पत्नीलं व्यञ्यत इति समासोक्तिरपीत्यलं बहुना ॥

> लाखं विहाय किमि स्थितमाश्रयन्ती रङ्गेश्वरेण सहिता मणिमण्डपेषु । मञ्जुखनेषु विरतेष्विप विश्वमेत-न्मौनेन हन्त भवती मुखरीकरोति ॥ ६५ ॥

लास्यमिति । हे मणिपादुके, इत्युपस्कार्यम् । मणिमयेषु मण्डपेषु रङ्गेश्वरेण श्री-रङ्गनायेन सूत्रधारेण च सिहता भवती लास्यं नृत्तम् । संचारमेव लास्यत्वेनाध्यवसीयते । विहाय स्वक्त्वा किमप्यनिर्वचनीयगुणं स्थितमवस्थानं नृत्तावसानसमयजमाश्रयन्ती सती म-कुखनेषु विरतेषु उपरतेषु सत्खिप एतत्पुरोविति विश्वं समस्तजनं मौनेन लदीयेन मननेन । नै:शब्येनेस्पर्थः । मुखरीकरोति श्वाधाशब्देन वाचालीकरोति । यद्यपि 'दुर्मुखे मुखराबद्ध-मुखौ' इति विशेष्यिनिष्ठे; तथापि 'मुखरः शब्दवस्यपि' इति रेफान्तो हस्यते । अत एव 'मौनद्वंहो मुखरयन्ति गुणास्लदीयाः ।' इति गोदास्तुतावाचार्यैः प्रयुक्तम् । लन्नादिनवृत्ति-स्लिक्षास्यप्रेक्षकजनश्वाघाघोषहेतुरभूदित्यर्थः । हन्तः हर्षे । शब्दे विरतेऽपि शब्दोत्पितिरिति विरोधः । जनश्वाघनेन परिहार इति विरोधाभासालंकारः । शब्दवृत्तिमहिन्ना नटीवृत्तान्त-प्रतीतेः समासोक्तिरि । लास्यमिति निगरणादूपकातिशयोक्तिरपीत्यलम् ॥

> विसापितेव भवती मणिपादरक्षे वैरोचनेर्वितरणेन तथाविधेन । एतावतालमिति देवि गृहीतपादा नाथं त्रिविक्रममवारयतेव पादैः ॥ ६६ ॥

विस्मापितेति । हे देवि मणिपादरक्षे, भवती तथाविधेन त्रैलोक्यदानरूपेण शुकादिनिवारणेऽपि प्रवृत्तेन वैरोचनेविरोचनपुत्रस्य वलेविंतरणेन दानेन (प्रयोजककर्त्रा) विस्मापितेव प्रापितविस्मयेव । 'निलं स्मयतेः' इति णिच्यालम् । आदन्तलात्पुगागमः ।
त्रिविकमं त्रयो विकमाः पादविक्षेपा यस्य तम् । नाथं श्रीरङ्गनाथं गृहीतपादा उपात्तवरणा सती । चरणप्रहणपूर्वमिति भावः । एतावतेल्यनेनाक्रमणकृत्येन अलम् । निलतः
परमपि पीडनीयो विलिरिति भावः । इल्यनेन प्रकारेण नादैरवारयतेव निवारयतीव ।
उत्प्रेक्षा ॥

सामानि रङ्गनृपतिः सरसं च गीतं लीलागतेषु विनिवारयति स्वतन्त्रः । श्रोतुं तव श्रुतिसुखानि विशेषवेदी मञ्जनि काञ्चनपदावनि शिक्जितानि ॥ ६७ ॥

सामानीति । हे काञ्चनपदावनि, खतन्त्रोऽनन्याधीनो विशेषवेदी तारतम्याभिज्ञो रङ्गमृपतिलाँलागतेषु विलाससंचारेषु एकान्तसेवाकालेषु श्रुतिसुखानि श्रवणानन्दकराणि तव शिक्षितानि श्रोतुं सामानि ऋगारूढगीतिः सरसं हृद्यं गीतं गानं च विनिवारयति । एकान्तसेवाकालेषु वैदिकलौकिकयोर्गानयोर्निवारणमत्यर्थमधुरपादुकाशिक्षितश्रवणार्थमिन्युरप्रेक्ष्यते । फलोरप्रेक्षालंकारः । विशेषवेदीत्यस्य विशेषणस्य साभिप्रायलात्परिकरालंकारश्च ॥

तत्तादृशीं प्रथयता रुचिरां खरेखां वर्णाधिकेन मधुसूदनपादरक्षे । पश्यन्ति चित्तनिकषे विनिवेश्य सन्तो मञ्जुखनेन तव नैगमिकं सुवर्णम् ॥ ६८ ॥

तत्तादशीमिति । हे मधुसूदनस्य पादरक्षे, सन्तो योगिनो नेगमिकं निगमस्य वे-

दस्य नगरस्य चाईम् । निगममईतील्थें 'तद्दंति ५।१।६३' इलाहांयष्टक् । सुवर्णम् 'आप्रणखात्सुवर्ण एव सः' इति हेमह्रपतया कमनीयवर्णवत्त्वेन च श्रुतिसिद्धं भगवन्तं कनकं च चित्ते
हृदये एव निकपे कपणोपले विनिवेश्य निधाय निष्ट्ष्य च तत्ताहशीमनिवंचनीयस्वरूपप्रकारां रुचिरां हृयां दीप्तां च खरेखां निजावलिम् ।ध्वनिपरम्परामिल्थः । 'वीथ्यालिराविलः पिक्षः श्रेणी रेखास्तु राजयः ।' इल्यमरः । अन्यत्र स्वकीयां निकषोपलिनघर्षणजनितां लेखां च प्रथयता प्रख्यापयता वर्णाधिकेन अक्षरात्मकशब्दाद्प्यधिकेन, अन्यत्र अल्यन्तभास्तरस्वरूपवता तव मञ्जना स्वनेन सह । सुवर्णेनेति गम्यते । पश्यन्ति तारतम्यं
विवेचयन्तील्थाः । 'सहयुक्तेऽप्रधाने २।३।१९' इति सहशब्दाप्रयोगेऽपि तृतीया । श्हेपानुप्राणितमेकदेशविवर्तिरूपकमलंकारः । उत्तमानुत्तमस्त्रणं वणिजो यथा निकषोपले निपृष्य पश्यन्ति तथिति भावः ॥

मुग्धस्य हन्त भवतीं स्तुवतो ममैता-न्याकर्ण्य नूनमयथायथजलिपतानि । इत्थं वद त्वमिति शिक्षयितुं प्रणादा-न्मञ्जूनुदीरयसि माधवपादुके त्वम् ॥ ६९ ॥

मुग्धस्येति । हे माधवस्य पादुके, त्वं भवतीं त्वां मोहात्त्वनमाहात्म्यापिरज्ञानेन स्तु-वतः प्रशंसतो ममैतानि श्रूयमाणानि अयथायथान्यसंगतानि । 'यथास्वे यथायथम् ८ । १।१४' इति स्वनति प्रामे(?)निपातः । ततो नज्समासः । जल्पितानि निन्यवचनानि आकर्ष्यं श्रुत्वा त्वमित्थं मदीयशिक्षितवद्वद भणेति मां शिक्षयितुमभ्यासयितुं मज्जून्प्रणा-दानुदीरयसि वदसि । उत्पादयसीत्यर्थः । हन्त हर्षे । नूनमित्युत्प्रेक्षा ॥

आदौ सहस्रमिति यत्सहसा मयोक्तं तुष्ट्रवता निरवधिं महिमार्णवं ते । आम्रेडयस्यथ किमेतदमृष्यमाणा

मञ्जुखनेन मधुजिन्मणिपादरक्षे ॥ ७० ॥

आदाविति । हे मधुजितो मणिपादरक्षे, आदौ पादुकासुत्यभ्यनुज्ञाकाले निरविधं परिच्छेदरितं ते तव महिमानं माहात्म्यमेवार्णवं समुद्रं तुष्ट्र्षता स्तोतुमिच्छता मया स- हसमिति संख्यानमुक्तम्; एतत्तत्संख्यानममृष्यमाणा असहमाना सती । अथानन्तरम् । प्रतिज्ञानन्तरमित्यर्थः । मज्जना स्वनेनाम्नेडयित पुनः पुनर्वदिति किम् । सहस्रं सहस्रमिति काव्यस्यानविधत्वसूचनया परिहससीखर्थः । पादुकानादे कियासमिमहारेण परिहासोक्ति- लमुत्रोक्ष्यते ॥

परिमितपरिबर्हे पादुके संचरिष्णों त्विय विनिहितपादे लीलया रङ्गनाथे।

नियमयति विपर्ञ्वीं नित्यमेकान्तसेवी निशमयित्मुदारात्रारदस्ते निनादान् ॥ ७१ ॥

परिमितेति । हे पादुके, निल्यं सदा एकान्तसेवी रहःसेवनशीलो नारदस्त्विय वि-निहितपादे रङ्गनाथे परिमितपरिवर्दे खल्पपरिच्छदं यथा तथा लीलया संचरिष्णो सं-चारशीले सति उदारान्महतः । गुणोत्कृष्टानिल्यर्थः । 'उदारो दातृमहतोः' इल्पमरः । ते तव निनादानिश्चमयितुं श्रोतुं विपश्चीं वीणां नियमयति । निजवीणां न वादयतील्यर्थः । तथा च नारदवीणानादादिप पादुकानादो ह्यतर इति भावः । फलोत्प्रेक्षा ॥

> विहरति विशिखायां रङ्गनाथे सळीळं गमनवशिकोळेर्गर्भरतैः कणन्त्याः । मणिवळयनिनादैर्भञ्जळेखे दिशन्ति प्रतिवचननिनादं पादुके पौरनार्थः ॥ ७२ ॥

विहरतीति । हे पादुके, पौरनार्यो रङ्गनाथे विशिखायां श्रीरङ्गनगरवीथिकायां स-लीलं यथा तथा विहरति सति गमनवशेन विलीलैः संचलैर्गर्भरलैरन्तर्गतमणिभिः कण-ग्लाः शब्दायमानायास्ते तव मञ्जुलैर्मनोङ्गर्मणिमयानां वलयानां कटकानां गतिवशेन श-ब्दायमानानां निनादैः प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं दिशन्ति ददति । पादुकानादप्रत्युत्तरलं पौर-नारीवलयनादेषूर्प्रक्ष्यते । वाचकाभावाद्रम्योरप्रेक्षा ॥

अनुकृतसवनीयस्तोत्रशस्त्रां निनादै-रनुगतनिगमां त्वामास्थितो रङ्गनाथः । अनितरविबुधाई सञ्यमास्वादयिष्य-न्दिशति चरणरक्षे यज्ञवाटं द्विजानाम् ॥ ७३ ॥

अजुकृतेति । हे चरणरक्षे, निनादैरनुकृतानि सवनीयानि प्रातःसवनादिसवनन्नयाक्षतयानुष्ठेयानि । 'तस्मै हितम् ।५।१।५' इति प्राग्धितीयस्छः । स्तोत्राणि प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणानिष्ठगु

चरणकमलमेतदङ्गनाथस्य नित्यं शरणमिति जनानां द्शीयन्ती यथावत् ।

प्रतिपदमपि हृद्यं पादुके स्वादुभावा-दनुवदति परं ते नादमाम्नायपिक्कः ॥ ७४ ॥

चरणिति । हे पांदुके, आम्रायानां वेदानां पिक्करावली रङ्गनाथस्थैतत्पिरिदृश्यमानं वराणकमलं जनानां प्राणिनां नित्यं सदा शरणं रिक्षितृ इति यथावत् यथाईम् । 'तद्ईम् । भाषा १९००' इत्यहींथें वितः । दर्शयन्ती सती प्रतिपदं पदेपदेऽपि खादुभावात् दृश्यन्तात् हृयं ते तव नादमनुवदित परमनुवदत्येव । पादुकानादो यथा पुरोवितं भगवचरणं शरणिति वदित तथा वक्तृत्वमुद्रभेक्षयाध्यवस्य तथा श्रुतिरपीत्युपमीयते । अतः किन्प्रौढोक्तिसिद्धयमुपमा । यद्वा पादुकानादेन प्रथमावगते भगवचरणस्य शरणले श्रुतेरनन्तरप्रवृत्तिमभिप्रेखानुवादलमुद्रभेक्ष्यते । तदा परिमित्येतत् ध्रुवादिशब्दवदनुगुणं भविते ॥

रहितभुजगतल्पे त्वत्सनाथे प्रजानां प्रतिभयशमनाय प्रस्थिते रङ्गनाथे । प्रथममुद्यमानः पादुके तूर्यधोषा-

त्प्रतिफलति निनादः पाञ्चजन्ये त्वदीयः ॥ ७५ ॥

रहितेति । हे पाढुके, रहितं खक्तं भुजगतत्यं शेषशय्या येन तस्मिन् । त्वत्सनाथे लया सहिते रङ्गनाथे जनानां प्रतिभयानां भयहेत्नामसुरादीनाम् । 'भयंकरं प्रतिभयम्' इत्यसरः। शमनाय विनाशनाय प्रस्थिते सित प्रयाणवित सित तूर्यघोषात् परिजनकर्तृकात् प्रथमं पुरा उद्यमान उद्भवन् त्वदीयो निनादः पाञ्चजन्ये भगवच्छक्के प्रतिफलित प्रति-ध्वनि जनयित । माङ्गलिकशब्दघोषस्य पादुकानादप्रतिफलनेनैव कथनात्समाधिरलंकारः। 'समाधिः कार्यसौकर्ये करणान्तरसंनिधेः।' इति लक्षणम् ॥

बकुलधरतनुस्त्वं संहितां यामपदयः श्रुतिपरिषदि तस्याः सौरमं योजयन्ति । हरिचरणसरोजामोदसंमोदितायाः

प्रतिपदरमणीयाः पादुके ते निनादाः ॥ ७६ ॥

वकुलेति । हे पादुके, हरेश्वरणसरोजयोरामोदेन सौरभण संमोदितायाः संतोषितायास्ते प्रतिपदं पदे प्रतिपदेन व्याख्येयपर्यायपदेन रमणीया निनादाः । बकुलपुष्पामरणा ततुः शरीरं यस्याः सा शठकोपत्वेनावतीणां लम् । बकुलेति, हरिचरणेति बिशेषणद्वयं मूलतद्विवरणावस्थयोर्मानससमुल्लासार्थम् । यां द्रमिडोपनिषदात्मिकां संहितां
संदर्भमपत्रयः प्रेक्षितवती । तस्या द्रमिडोपनिषदः सौरभं परिमलम् । 'इगन्ताच लघुपूर्वात्।५।१।१२१।' इति भावे ष्यडपवादोऽण्। श्रुतिपरिषदि संस्कृतवेदसमूहे योजयन्ति संषटयन्ति । यथा भगवचरणारविन्दानुभवपरद्विजा द्वावि संस्कृतद्रविडवेदावाम्रेडयन्ति
तथा पादुकापि खयं व्याख्यात्री सती नादेन संस्कृतद्रमिडवेदौ संकलस्य पठित्वा द्रमिडो-

पनिषत्सौरभ्यं भगवत्पादप्रतिपादकत्वं भोग्यलापरपर्यायो वा। संस्कृतवेदेऽपि खोक्तद्रमिडो-पनिषत्प्रमेयसंवादेन निदर्शयतीति निर्गमः । उत्प्रेक्षालंकारो वाचकाभावाद्गम्यः । यद्वा संहितादृष्ट्या पादुकायां संहितासमानाधिकरणानां नादानां तत्सामानाधिकरण्यायत्तत्सौ-रभ्यवतां वेदेषु प्रतिपाद्यतालक्षणसंबन्धेनावस्थितानां द्रमिडोपनिषत्सौरभासञ्जकलमुत्थे-स्यते । द्रमिडोपनिषत्प्रतिपाद्यपादुकाप्रतिपादकतया संस्कृतवेदस्य भोग्यलमिति भावः ॥

> दनुतनयनिहन्तुर्जेत्रयात्रानुकूले शरदुपगमकाले सद्यजामापतन्ती । श्रुतिमधुरमुदारं शिक्षितुं ते निनादं परिहृतनिजवासाः पादके राजहंसाः ॥ ७७ ॥

द्नुतनयेति । हे पादुके, राजहंसाः 'राजहंसास्तु ते चझुचरणेलेंहितैः सिताः ।' इस्तमरः । दनुतनयानां दानवानां निहन्तुः श्रीरङ्गनाथस्य जैत्रयात्राया जयशीलयात्राया अनुकूले योग्ये शरदः ऋतुभेदस्योपगमकाले आगमनसमये श्रुतीनां श्रोत्राणां मधुरं प्रियमुदारमुत्कृष्टगुणकं ते तव निनादं शिक्षितुमभ्यसितुं परिहृता निजवासा मानससरः प्रभृतयो यैस्ते सन्तः सहाजां कावेरीमापतन्ति । शरदागमनकाले कावेर्यो हंसागमनं पा- इकानादाभ्यासार्थमित्युत्प्रेक्ष्यते । तेन हंसरवापेक्षया पादुकानादस्योत्कर्षरूपो व्यतिरेको व्यन्यत इस्तलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

विहरणसमयेषु प्रत्यहं रङ्गभर्तु-श्चरणनखमयूखैः सोत्तरीया विशुद्धैः । परिणमयसि नादं पादुके गर्भरत्नै-र्दमयितुमिव शिष्यान्दीर्धिकाराजहंसान् ॥ ७८ ॥

विहरणेति । हे पादुके, लं रङ्गभर्तुः प्रस्तहमहरहः विहरणसमयेषु लीलासंचारका-लेषु विद्युद्धैश्वरणयोर्नेस्नानां मयूस्तैः किरणैः सोत्तरीया उपरिपरिधानांद्युकविशिष्टा सती शिष्यान् शिक्षणीयान् दीर्घिकासु श्रीरङ्गनगरवापीषु स्थितान् राजहंसान् दमयितुं शिक्षथि-तुमिव गर्भरक्षेनीदं परिणमयसि उत्पादयसि । यथोपाध्यायः आचारप्राप्तमुत्तरीयं दधानः शिष्यान् शिक्षयितुं खण्डिकां वक्ति तथा पादुकापि इंसान् शिक्षयितुं नादमुत्पादयतीत्यर्थः। फलोरप्रेक्षालंकारः पूर्ववत् ॥

परिषदि विरतायां पादुके रङ्गभर्तुः
परिजनमपत्रार्थे प्रस्थितस्यावरोधात् ।
मिणिनिकरसमुद्यन्मञ्जनादापदेशादिमेलपिस यथाई नृनमालोकशब्दम् ॥ ७९ ॥

परिषदीति । हे पादुके, स्नं परिषदि गोष्ट्यां विरतायामुपरतायां सस्यां परिजनं पित्रायामुपरतायां सस्यां परिजनं पित्रायाक्रमण्यायां विहिनिष्ध्यावरोधानन्तः पुराणि प्रस्थितस्य प्रयातुमुखतस्य रङ्गभर्तु-मंणिनिकरेणान्तः स्थितेन समुद्यतां मञ्जनादानामपदेशाद्वयाजात् यथाई प्रभोः श्रीरङ्गना-थस्य योग्यमालोकशब्दमभिलपसि नृनम् । कैतवापह्यतिसंकीणयमुत्येक्षा ॥

> गुरुजनियतं तद्गोपिकानां सहस्रं दिनकरतनयायाः सैकते दिव्यगोपः । वशमनयदयलाद्वंशनादानुयातै-स्तव खळु पदरक्षे तादृशैर्मञ्जनादैः ॥ ८० ॥

गुरुजनेति । हे पद्रक्षे, दिव्यगोपः श्रीकृष्णो गुरुजनैः पितृश्वश्चरादिभिनियतं प्रति-रूढं तद्गोपिकानां वह्नवीनां सहस्रम् । अनेकसहस्रोपलक्षणमेतत् । दिनकरतनयाया यमु-नायाः सैकते पुलिने वंशनादेन वेणुरवेणानुयातैरनुगतैस्तादशैस्तव मञ्जनादैरयलादनायासेन वशमनयदायत्तमकरोत् । खल्विति प्रसिद्धौ । समाधिरलंकारः ॥

निजपद्विनिवेशान्निर्विशेषप्रचारा-

न्परिणमयति भक्तान् रङ्गनाथो यथा माम् । इति विहरणकाले मञ्जुशिञ्जाविशेष-र्हितमुपदिशसीव प्राणिनां पादके त्वम् ॥ ८१ ॥

निजेति । हे पादुके, लं रङ्गनाथो यथा तथा भक्तान् निजपदे खीयचरणे, अन्यत्र श्रद्धसन्वस्थाने विनिवेशात्रिधानात् निर्विशेषो वेल्रक्षण्यरहितः प्रचारः आवरणं गमनं च येषां तान् परिणमयति इत्यनेन प्रकारेण विहरणकाले संचारकाले मञ्जभिः शिक्षाविशेषैः प्राणिनां हितमुपदिशसीय । 'संपद्याविभीवः स्वेनशब्दात् निरक्षनः परमं साम्यमुपैति जक्षन् कीडन् रममाणः कामात्रीकामरूप्यनुसंचरन्' इत्यादिकमत्रानुसंधेयम् । खनिष्ठिकिय्या सदर्थवोधनान्निदर्शनाभेदानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा । निदर्शनायां च यथा मामित्युपमाकवलनादुपमासंकीणी सा ॥

अयमयमिति तैस्तैः किल्पतानध्वभेदान्प्रतिपदमवलोक्य प्राणिनां व्याकुलानाम् ।
चटुलमणिकलापैः शौरिपादाविन त्वं
मुखरयसि विहारैर्मुक्तिघण्टापथाप्र्यम् ॥ ८२ ॥

अयमयमिति । हे शोरेः पादाविन, लमयमयमित्येष एष इति तैस्तैः शंकरादिभिः कित्पताननुनीतान् अध्वभेदान्मागिविशेपान् प्रतिपदं पदे पदेऽवलोक्य वीक्ष्य अनिर्धा-रणेन व्याकुलानां संभ्रान्त्रमनस्कानां प्राणिनां सुक्तेमीक्षस्य घण्टापथाम्यं बहुजनप्रणतमा- गैविशेषं भगवचरणारविन्दरूपं चटुलाश्वचला मणिकलापा रत्नविकारा यैस्तीर्वेहारैर्भुखरय-स्युद्धोषयति । गम्योत्प्रेक्षा । भगवचरणारविन्दमेव सर्वेषां मुत्त्युपाय इति वदसीवेत्यर्थः॥

पदकमलमुदारं दर्शयन्ती मुरारेः कलमधुरनिनादा गर्भरत्नैर्विलोलैः । विषमविषयतृप्णाव्याकुलानि प्रजाना-

मभिमुखयसि नूनं पादुके मानसानि ॥ ८३ ॥

पद्कमलिति। हे पादुके, उदारं महत् सर्वाभीष्टदं वा मुरारेः पदकमलं पादाञ्जनेव कमलं जलं हरिणं च। 'कमलं सिलले ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे। मृगप्रभेदे कमलः कमला श्रीपरिक्षयोः॥' इति विश्वः। 'स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः' इत्यमरः। तदानी-मुद्दारमपरिक्षिष्टत्वेन महान्तिमिति कमलिवेशेषणम्। दर्शयन्ती पिपासुमृगग्रहणाय जलं प्र-दर्शन्तीयम्। व्याकुलमृगग्रहणाय सजातीयो मृगो दर्शनीयस्तद्वदिति भावः। विलोलेगर्भ-रत्नैः कलाः अव्यक्तमधुराः प्रियनिनादा यस्याः सा। अभिमुखीकरणाय। सूचकशब्दस्य प्र-योज्यलादिति भावः। कर्णावतंसकरिकलभादिवन्मधुरशब्दसंनिधानेन केवलाव्यक्तपरः कलः। 'ध्वनौ तु मधुरास्फुटे' इत्यमरः। त्वं विषमेषु तारतम्यवत्सु अनन्यगुणेषु निन्नोन्नतेषु च विषयेषु शब्दादिषु देशेषु च तृष्णया स्पृह्या, अन्यत्र मृगतृष्णया पिपासुतया च। मृगतृष्णयेस्त्र नामेकदेशमहणम्। व्याकुलानि विहस्तानि। 'विहस्तव्याकुलौ समी' इस्य-मरः। प्रजानां मानसानि मनांति। मृगानीति गम्यते। अभिमुखयित स्वाभिमुखीकरो-षि मृनम्। श्वेषानुप्राणितेकदेशविवर्तिरूपकसंकीणयमुरुप्रेक्षा॥

मधुरिपुपदरक्षे मन्दबुद्धौ मिय त्वा-मनविधमिहिमानं त्वत्प्रसादात्स्तुवाने । मणिनिकरसमुत्थैर्मञ्जनादैः कवीना-मुपरमयसि तांस्तान्नूनमुत्सेकवादान् ॥ ८४ ॥

मध्विति । हे मधुरिपोः पदरक्षे, त्वं मन्दबुद्धावल्पप्रज्ञे मिय त्वत्प्रसादात् अनवधि-निष्परिच्छेदो महिमा यस्पास्तां त्वां स्तुवाने वर्णयति सित मणिनिकरेण समुरथैर्मञ्जभि-नादैः कवीनां तांस्तान् मदन्यः कविर्नास्तीत्येवंरूपानुत्सेकवादान् गर्वोक्तिरूपानुपरमयसि । अपुनकृत्पादाय नाशयसीत्यर्थः । नूनमित्युत्प्रेक्षा ॥

> शरणमुपगते त्वां शार्ङ्गिणः पादरक्षे सकृदिति विधिसिद्धं त्यक्तुकामेऽपि मोहात् । प्रचित्तमणिजालव्यिङ्गतैः शिङ्गितैः स्वै-रलमलमिति नृतं वारयस्यादरेण ॥ ८५ ॥

शरणिमिति । हे शार्जिणः पादरक्षे, त्वां शरणमुपगते उपायत्वेनाश्रिते पुरुषे सक्ट-देकदा न तु पुनः पुनः इति विधिसिद्धं 'सक्टदेव प्रपन्नाय' इति विधायकशास्त्रवोधितमपुन-रज्जेष्ठयत्वं विमोहादज्ञानेन व्यक्तं कामो यस्य तिस्मिन् सित । विद्यात्वेन आप्रयाणादनुवर्त- नीयत्वं प्रतीत्य पुनरनुष्ठानेनेति भावः । प्रचितानां मणीनां जालेन व्यक्तिः प्रकाशितैः शिक्तिः अलमलिति (वीप्सायां द्विहिक्तः ।) आदरेण वारयसि निषेधयसि । पुनः पुन-वैचनमादरातिशयायत्तमिति भावः । नृनमित्युत्प्रेक्षा ॥

विकलकरणवृत्तौ विह्नलाङ्गे विलक्षं विलपित मिय मोहाद्विश्रती शौरिपादम् । परिसरमधिगन्तुं पश्य पादाविन त्वं प्रतिभयमिखलं मे भर्त्सयन्ती निनादैः ॥ ८६ ॥

विकलेति । हे पादाविन, विकलानामुपरतानां करणानां चश्चरादीन्द्रियाणां वृत्ति-र्व्यापारो यस्य तस्मिन् विह्वलाङ्गे भयालसशरीरे मिय मोहादझानात् विलक्षं लक्ष्यश्चन्यं यथा तथा विलपित परिदेवयित सित नादैरिखलं समस्तं प्रतिभयं भयहेतुं, यमदूतादिकं भर्त्सयन्ती भर्त्स्यत इति भर्त्सः । 'तर्ज भर्त्स तर्जने' इति धातोः ऋदन्तात्तकरोतीति ण्यन्ताच्छतिर ङीपि रूपम् । तेना(न)कस्मादात्मनेपदिन इति चोद्यस्य नावकाशः । त्वं शौरेः पादं चरणं शौरिपूज्यपुरुषं च विश्रती सती । परिसरं समीपम् । मे इत्यनुषङ्गः । अधिगन्तुं प्राप्तुं पश्य संकल्पयः । प्रेयोऽलंकारः ॥

करणविगमकाले कालहुंकारशङ्की
द्वतपदमुपगच्छन्दत्तहस्तः प्रियाभ्याम् ।
परिणमयतु कर्णे रङ्गनाथः खयं नः
प्रणविमव भवत्याः पादुके मञ्जनादम् ॥ ८७ ॥

करणिति । हे पादुके, करणानामिन्द्रियाणां विगमकाले उपरितसमये कालस्य य-मस्य हुंकारं भत्सैनरवं शिक्कतुं संभावियतुं शीलं यस्य स तथोक्तः श्रियाभ्यां दत्तहस्तः समर्पितालम्बनहस्तो दुतपदं शीध्रवरणिवक्षेपं यथा तथा उपगच्छन् समीपमागच्छन् रङ्गनाथो नोऽस्माकं कर्णे श्रोत्रे भवला मञ्जनादं प्रणविमव ओंकारिमव परिणमयतु । खलक्षपरस्वरूपज्ञापनाय प्रणविमव त्वन्नादं श्रावयत्विल्यर्थः । उपमानुप्राणितः प्रेयोऽलंकारः ॥

> कमलवनसर्खां तां कौमुदीमुद्धहन्तं सविधमुपनयन्ती तादृशं रङ्गचन्द्रम् । प्रलयदिनसमुत्थान्पादुके मामकीना-न्प्रशमय परितापाञ्शीतलैः शिक्षितैः स्वैः ॥ ८८ ॥

कमलेति । हे पादुके, त्वं कमलवनस्य पद्मवण्डस्य सखीं वयस्यां तां प्रसिद्धां कीमुदीं चिन्द्रकाम् । श्रियमिति यावत् । प्रसिद्धा कौमुदी कमलवनविरोधिनी, इयं तु श्रीहपा कमलाश्रयत्वात्तदुल्लासिकेति व्यतिरेकः । 'भास्करेण प्रभा यथा' इत्युक्तरीत्या निससंबन्धोऽभिन्नेतः । उद्गहन्तं तादशं तापत्रयनिवर्तकं रक्के विद्यमानं भगवन्तमेव चन्द्रम् ।
सकलजनोल्लासकतया चिन्द्रकाचन्द्रत्वोक्तिः । सविधं निकटमुपनयन्ती आगमयन्ती
सती प्रलयदिने चरमकाले समुत्थानुद्भृतान् मामकीनान्मदीयान् परितापान् स्वैनिंजैः
शिक्तिः । आप्यायकैरिस्पर्धः । शिक्षितैरमृतैरिति व्यज्यते । प्रशमय शामय । एकदेशविवर्तिह्पकसंकीणः प्रेयोऽलंकारः ॥

पशमयतु भयं नः पश्चिमश्वासकाले रहिस विहरणं ते रङ्गनाथेन सार्धम्। नियतमनुविधत्ते पादुके यन्निनादो

निखिलभुवनरक्षाघोषणाघोषलीलाम् ॥ ८९ ॥

प्रशामयत्विति । हे पादुके, रहिस एकान्ते रङ्गनाथेन सार्धे ते तव विहरणं ली-लासंचारो नोऽस्माकं पश्चिमश्वासकाले भयं प्रशमयतु । यस्य विहरणस्य संविन्धिनिनादो निस्तिलानां भुवनानां लोकानां रक्षार्थाया घोषणाया डिण्डिमाख्यवाद्यविशेषस्य रक्षाघो-षणाब्यप्रवन्धिवशेषस्य वा घोषस्य शब्दस्य लीलां विलासमनुविधत्ते ं अनुकरोति नियतम् । नात्र संदेह इत्यर्थः । निदर्शनानुप्राणितं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

> त्रिकविनिहितहस्तं चिन्तयित्वा कृतान्तं गतवित हृदि मोहं गच्छता जीवितेन । परिकलयतु बोधं पादुके शिक्षितं ते त्वरयितुमिव सज्जं त्वद्विधेयं मुकुन्दम् ॥ ९०॥

त्रिकेति । हे पादुके, लिंद्रिधेयं तब वश्य मुकुन्दं त्वरियतुं शीघ्रं प्रवर्तियतुं सर्जं संबद्धित स्थितं ते तब शिक्षितं (कर्तृ) गच्छता गमनोन्मुखेन जीवितेनोपलिक्षते हिंदि । ममेति शेषः । कृतान्तं यमम् । त्रिके गले विनिहितो हस्तो येन तं तथा चिन्त-ियत्वा मोहं मूच्छीं गतवित सित बोधं ज्ञानं परिकलयतु विद्धातु । व्यामुग्धं हृद्यमुद्धो-धयतु । प्रेयोऽलंकारः ॥

उपमं संवित्तेरुपनिषदुपोद्धातवचनं तब श्रावं श्रावं श्रुतिसुभगमन्तर्भणिरवम् । विजृम्भन्ते नूनं मधुमथनपादावनि मम द्रवीभूतद्राक्षामधुरिमधुरीणा भणितयः ॥ ९१ ॥ उपप्रमिति । हे मधुमथनस्य पादावनि, मम भणितय उक्तयः संवित्तः समीचीनइानस्योपप्रमाश्रयमुपनिषदां वेदान्तानामुपोद्धातवचनं प्रस्तावकवाक्यं श्रुतीनां श्रोत्राणां
मुभग वियतमं तवान्तर्मणीनां रवं श्रावं श्रावं श्रुला श्रुला । 'आभीक्ष्ये णमुल् च
३।४।२२' इति णमुल् 'निस्तवीप्सयोः ।८।१।४' इति द्विवचनम् । स्विष्ठं श्रोतृलं मणितिष्वारोप्यते । द्रवीभूतायाः परिपाकवशाद्विलीनाया द्राक्षाया मृद्दोकाफलस्य मधुरिमणो माधुर्यस्य धुरीणा धूर्वहा विज्ञम्भन्ते परिणमन्ति । नूनमित्युत्प्रेक्षा । स्वदीयशिकितश्रवणवासनया मम भणितयो द्राक्षाफलवन्मधुरतमाः परिणमन्तीति भावः । उपप्रमुपोद्वातवचनमित्येकस्यानेकधोन्नेखादुन्नेखालंकारस्य ॥

विलासेः क्रीणन्तो निखिलजनचेतांसि विविधा विहारास्ते रङ्गक्षितिरमणपादावनि मुहुः । विगाहन्तामन्तर्मम विल्लठदन्तर्मणिशिला-

खलात्कारव्याजक्षरदमृतधाराधमनयः ॥ ९२ ॥

विलासैरिति । हे रङ्गक्षितिरमणपादाविन, विलासैर्विश्रमैर्निखिलानामशेषाणां जनानां चेतांसि मनांसि कीणन्तः । कर लब्धद्रव्यवद्वशीकुर्वन्त इत्यर्थः । विविधा अनेक-प्रकारा विलुठतां परिवर्तमानानामन्तर्मणिशिलानामन्तर्गतरलाश्मनां खलात्कारस्य शब्दिवशेषस्य । खलादिति शब्दानुकारः । व्याजेन छन्नना क्षरन्त्याः सवन्त्याः अमृतधारायाः सुधाधोरण्या धमनयो नाडीवद्धारकाः । 'नाडी तु धमनिः शिरा' इत्यः मरः । ते तव विद्वारा लीलासंचारा मम अन्तः हृदये मुद्धः पुनः पुनर्विगाहन्तां निम-जन्तु । दढं विषयीभवन्त्विति यावत् । प्रेयोऽलंकारः । व्याजादित्यत्र केतवापह्न-तिरलंकारः ॥

श्रुतिश्रेणीस्थेयश्रुतिसुभगशिङ्जामुखरितां
भजेम त्वां पद्मारमणचरणत्रायिणि परम् ।
न मुद्रानिद्राणद्रविणकणविश्राणनदशाविशालाहंकारं कमपि घनहुंकारपरुषम् ॥ ९३ ॥

श्रुतीति । हे पद्मारमणस्य चरणत्रायिणि, श्रुतिश्रेण्या वेदपङ्केः स्थेयया विवादपदिनिः र्णेन्या श्रुतीनां श्रवणानां सुभगया मधुरबा शिजयान्तर्मणिरवेण मुखरितां लां परं लामेव 'केवले परमव्ययम्' इति विश्वः । भजेम सेवेमिह । 'भज सेवायाम्' इति धा-तोर्लिङ्कत्तमपुरुषवहुवचनम् । मुद्रया यथावस्थितिज्ञापकजातुषादिचिह्नेन निद्राणस्य निः व्यापारतया स्थितस्य द्रविणस्य धनस्य कणस्य लेशस्य विश्वाणनस्य दानस्य द्शायां, समये विशालः पृथुलोऽहंकारो गर्वो यस्य तम् । धनेन सान्द्रेण हुंकारेण तर्जनवाग्व्या-पारेण परुषं कृरं कमप्यनामधेयं श्चद्रपुरुषं न भजेम । हेतुरलंकारः । श्चद्रसेवाभावेन

कार्येण साकं कारणस्य पादुकासेवाया वर्णनाद्रूक्षाक्षराश्रवणं पादुकानादश्रवणफलं कुददानापात्रलं भगवचरणरक्षकपादुकासंबन्धफलमिति विवेकः ॥

तवैतच्छ्रीरङ्गक्षितिपतिपदत्रायिणि नृणां
भवत्यागश्चिन्तारणरणकभङ्गाय रणितम् ।
शरीरे स्वं भावं प्रथयति यदाकर्णनवशान नः कर्णे भावी यममहिषघण्टाघणघणः ॥ ९४ ॥

तवित । हे श्रीरङ्गक्षितिपतेः पदत्रायिणि, तवैतच्छूयमाणं रणितं नादः (कर्तृ) नृणां मानवानामागसोऽपराधस्य चिन्तया विमर्शेन । भगवदपचारादिविमर्शेनेत्यर्थः । जिन्तस्य रणरणकस्य भयानुस्यूतेर्भङ्गाय निवर्तनाय भवति । यस्य रणितस्याकर्णनवशाच्छू- वणवशाद्धेतोः शरीरे कलेवरे स्वमात्मीयं भावं धर्मे विशरणवत्त्वम् । नाशमिति यावत् । श्रीयंत इति शरीरम् । 'शृ विशरणे' इति धातोरौणादिक ईरन् प्रत्ययः । यद्वा 'शृ हिंसा-याम्' इति धातोः 'कृ-शृ-पृ-कटी-पटी-शोटिभ्य ईरन्' इति ईरन्प्रत्ययः । तथा च शरीरे स्वशब्दार्थे विशरणकर्तृत्वं हिंसाकर्मत्वं वा स्वासाधारणधर्मे प्रथयति स्वापयित सिते । नश्यति सतीत्यथः । यममहिषस्य कृतान्तवाहनसैर(रि)भस्य घण्टानां कण्टभूषणिकि हिणीनां घणघणः शब्दविशेषः । घणघण इत्यनुकारः । अस्माकं कर्णे न भावी न भविष्यति । यमवश्यता नास्माकमिति भावः । तदिति पूर्वेणान्वयः । काव्यलिङ्गमलंकारः । शरीरशब्दार्थनिर्वचनान्निरुक्तिरलंकारः संसुङ्यते ॥

परित्रस्ताः पुण्यद्रवपतनवेगात्प्रथमतः क्षरद्भिः श्रीरङ्गक्षितिरमणपादावनि तदा । विदामासुर्देवा विलमथनसंरम्भमनषैः

प्रणादैस्ते सद्यः पदकमलविक्रान्तिपिशुनैः ॥ ९५ ॥

परित्रस्ता इति । हे श्रीरङ्गक्षितिरमणस्य पादावनि, तदा विलराज्यसमये परित्रस्ता बलेभीता देवाः पुण्यद्रवस्य ब्रह्मकमण्डलुगतघर्मस्य प्रसावस्य भगवचरणक्षालनार्थस्य । 'धर्मोशपुष्पस्वणेषु पुण्यं धर्मविति त्रिषु ।' 'द्रवः प्रसावगमनरसिवश्रमनर्मेषु ।' इत्युभयत्रापि नानार्थरस्रमाला । भगवत्पादप्रक्षालनसमये ब्रह्मकमण्डलुगतं पुण्यमेव गङ्गाजलतया द्रवीभूतमिति भगवच्छास्त्रे । पतनवेगात् पतनजवात् प्रधमतः पूर्वे क्षरद्भिः स्यन्दमानैः । वीचीतरङ्गन्यायेन शीघ्रमागच्छद्भिरित्यर्थः । अनर्धमंनोङ्गः सबो विकान्तिक्षण एव पदकमलस्य भगवचरणारिवन्दस्य विकान्तौ पदिवस्रेपे विषये पिशुनैः सूचकैस्ते प्रणादैविलिमथने महाविलिनिष्रहे संरम्भसुद्योगं विदामास्रुष्कौतवन्तः । 'उषविद्जाग्रभ्योऽन्यतरस्याम्' इत्याद्प्रस्यः । ब्रह्मापितभगवत्पाद्जलभूतगङ्गापतनात्प्रागेव शीघ्रमागच्छद्भिः पादुकाशव्देरेव बलिनिष्रहं ज्ञातवन्तो देवा इ-

त्युक्त्वा ज्ञापनकारणान्तरसंनिधानेन ज्ञानस्य कार्यस्य सौकर्यवर्णनात्समाधिरलंकारः । पादुकानादस्य वलिनिम्रहानुमापकत्वादनुमानालंकारः ॥

खेषु खेषु पदेषु किं नियमयस्यष्टौ दिशामीश्वरान्सैरालापकथाः प्रवर्तयसि किं त्रय्या सहासीनया ।
रङ्गेशस्य समस्तलोकमहितं प्राप्ता पदाम्भोरुहं
मा भैषीरिति मामुदीरयसि वा मञ्जूखनैः पादुके ॥ ९६॥

स्वेदिवति । हे पादुके, लं रङ्गेशस्य समस्तलोकैमीहितं पदाम्भोरुहं प्राप्ता सती । व्रह्मादिवत्पद्मासनिन्धेत्यपि गम्यते । मञ्जस्वनैरष्टौ दिशामीश्वरानिन्द्रादीन् स्वेषु स्वेषु निजेषु निजेषु पदेषु स्थानेषु नियमयसि किम् । अनतिलङ्घनेन व्यवस्थापयसि किमि- व्यर्थः । सह स्वेन सार्धमासीनया भगवत्पदप्रतिपादकतया त्रय्या वेदत्रयेण स्वैरालापकथाः स्वेच्छया मिथोभाषणपरम्पराः प्रवर्तयसि किम् । मां माभैषीः न भीतो भवेत्युदीरयसि वा वदसि किम् । संदेहालंकारः ॥

रङ्गे देवि रथाङ्गपाणिचरणस्वच्छन्दलीलासिख स्तोकस्पन्दितरम्यविश्रमगतिपस्तावकं तावकम् । कालोपागतकालिकंकरचम् हुंकारपारम्परी-

दुर्वारप्रतिवावदूकमनघं श्रोप्यामि शिञ्जारवम् ॥ ९७ ॥

रङ्ग इति । हे देवि, रथाङ्गपाणेश्वरणयोः खच्छन्दलीलायाः स्वेच्छाविहारस्य सिख वयस्ये इति संबुद्धिः । रङ्गे स्तोकस्पन्दितेन इषचलनेन रम्याणां विश्रमगतीनां भगवतो लीलासंचरणानां प्रस्तावकं प्रारम्भकं काले चरमकाले उपागतानां कालस्य यमस्य किंकराणां चम्वाः सेनाया हुंकाराणां भर्त्सनवाग्व्यापाराणां पारम्पर्याः परम्परायाः । स्वार्थे डीष् । दुर्वारं दुर्जयं प्रतिवावद्कं प्रतिवादिनम् । पादुकानादेन यमिकंकरनादस्येव पराभवादिति भावः । अनमं मनोज्ञं तावकं शिजारवं श्रोष्यामि । चरमसमय इति शेषः । प्रेयोऽलंकारः ॥

त्वच्छिञ्जारवशकरारससदाखादात्सतामुन्मदा
मातर्माधवपादुके बहुविदां प्रायः श्रुतिर्मुह्मति ।
सारासारसकृद्धिमर्शनपरिन्छानाक्षरप्रन्थिमिप्रन्थैस्त्वामिह वर्णयाम्यहमतस्नासत्रपावर्जितः ॥ ९८ ॥

त्वदिति । हे मातः माधवपादुके, बहुविदां बहुश्रुतानां सतां श्रुतिः श्रोत्रं तव शि-ज्ञारवस्यैव शर्करारसस्य सदाखादानिरन्तरानुभवादुन्मदा हषोंद्रेकवती सती प्रायः प्रायेण मुद्यति । प्राय इत्युत्प्रेक्षा । विषयान्तरप्रहणग्रून्या भवति । अतो हेतोरहं त्रासत्रपाव-जितो भयलज्ञारहितः सन् इह रज्ञास्थान्यां सारासारयोर्गुणदोषयोर्विषये सकृद्धिमर्श- नस्य एकवारिव चारणस्य परिम्लानाः कृशाः । सकृद्विमर्शनस्याप्यलाभेन कृशा इसर्थैः । अविचारिता इति यावत् । अक्षरप्रन्थयो रङ्गादिप्रन्थिवदुःसहविन्यासाक्षरसमूहा येषां तैः प्रन्थैः संदर्भेस्लां वर्णयामि स्तामि । सतां पादुकानादासक्तत्वादप्रकृत्प्रन्थे गुणदो- षविचारप्रसक्तेर्यथाकथंचिद्वर्णनेऽपि न भयलजासंक्तिरिति भावः । उत्प्रेक्षासंकीर्णे काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

तवाम्ब किल खेलतां गतिवशेन गर्भाश्मनां रमारमणपादुके किमपि मञ्जुभिः शिञ्जितैः । पदस्तुतिविधायिभिस्त्वदनुभावसिद्धान्तिभिः सयूथ्यकलहायितं श्रुतिशतं समापद्यते ॥ ९९ ॥

तविति । हे अम्ब रमारमणस्य पादुके, श्रुतिशतं बहुविधाः श्रुतयस्तव गतिवशेन खेलतां नलतां गर्भाश्मनामन्तर्गतरलानां मञ्जभिः शिज्ञितैरेव पदस्तुतिविधायिभिर्भगवचरणस्तावकैस्तवानुभावे विषये सिद्धान्तिभिर्निर्णायकैः पुरुषैः सह किमिप परस्परमात्रविदितं सयूथ्यकलहायितम् । समानानां यूथं सयूथम्, तत्रभवाः सयूथ्याः । 'सगर्भसयूयसनुताचत् ४।४।११४ इत्यत्रैव निपातनात्समानस्य सभावः । अस्य छान्दस्तवेऽपि 'समानोदर्यसोदर्थसगर्भ्यसहजाः समाः' इति भाषायामिष सगर्भ्यशब्दप्रयोगादाचार्थरिप सयूथ्यशब्दः प्रयुक्तः । तैः कलहायितं कलहकृत्यं समापचते प्राप्नोति । उरमेक्षा । श्रुतीनामिष भगवत्पादस्तावकत्वात्पादुकामाहात्म्यप्रतिष्ठापकत्वाच तथात्वेन रूपितः पादुकानादैः परस्परजिजीषया कलहो जात इवेति भावः ॥

क्षिपति मणिपादरक्षे नादैर्नूनं समाश्रितत्राणे । रङ्गेश्वरस्य भवती रक्षापेक्षाप्रतीक्षणविलम्बम् ॥ १००॥

क्षिपतीति । हे मणिपादरक्षे, भवती नादैः रङ्गेश्वरस्य समाश्रितानां त्राणे रक्षणे रक्षापेक्षया वैषम्यनैष्टृण्यनिवर्तकस्य समाश्रितकर्तृकरक्षाप्रार्थनस्य प्रतीक्षणेनाभ्यर्थनेन विलम्बं कालक्षेपम् । 'संसारतम्त्रवाहिलादक्षापेक्षां प्रतीक्षते ।' इत्युक्तम् । क्षिपति निवर्तयति । नूनमित्युत्प्रेक्षा । अज्ञानेन स्वरक्षणप्रार्थनारहितान् जन्तून् रक्षेति भगन्वन्तं पादुकानादैः प्रेरयति वेति भावः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्गटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे सटीका नादपद्धतिश्रतुर्दशी ॥

रलसामान्यपद्धतिः।

अथास्यां पद्धत्यां पादुकावयवप्रत्युप्तानि रत्नानि सामान्यतो वर्णयति— उदर्चिषस्ते रङ्गेन्द्रपादावनि बहिर्मणीन् । अन्तर्मणिरवं श्रुत्वा मन्ये रोमाश्चिताकृतीन् ॥ १ ॥

उद्चिष इति । हे रङ्गेन्द्रपादावनि, उद्चिष उद्गता अर्चिषो दीप्तयो येषां तान् ते तव वहिमंणीन् वाह्यावयवश्त्युप्तरस्नानि अन्तर्मणिरवं श्रुला हर्षातिरेकेण रोमा-श्रिताः संजातपुरुकाः आकृतय आकारा येषां तान् मन्ये । बहिमंणिदीप्तिष्वन्तर्मणि-रवश्रवणजनितरोमाञ्चत्वमुत्प्रेक्यते ॥

विधेहि शौरेर्मणिपादुके त्वं विपद्यमाने मयि रिमजालैः । आसीदतामन्तकिकंकराणां वित्रासनान्वेत्रलताविशेषान् ॥ २ ॥

विधेहीति । हे शै।रेमीणपादुके, त्वं मिय विपयमाने विपदं प्राप्नुवित सित रिह्मि जालैः किरणसमूहैरासीदतां मम समीपमागच्छतामन्तकिकंकराणां वित्रासनान् भीति-जनकान् वेत्रलताविशेषान् वेत्रविश्लीभेदान् विधेहि । आपत्समये मम समीपं गता-यास्तव किरणान्वेत्रलतात्वेन प्रतील्य यमिकंकराः पलायन्तामिति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

मुकुन्दपादाविन मध्यनाड्या मूर्घन्यया निष्पततो मुमुक्षोः । आत्रह्मलोकादवलम्बनार्थे रत्नानि ते रिसगणं सृजन्ति ॥ ३॥

> अस्र्यभेद्यां रजनीं प्रजानामालोकमात्रेण निवारयन्ती । अमोघवृत्तिर्मणिपादरक्षे मुरद्विषो मूर्तिमती दया त्वम् ॥ ४ ॥

असूर्येति । हे मणिपादरक्षे, असूर्यभेद्यां सूर्यनिवर्तनीयरजनीभिन्नाम्, असूरिमि-रज्ञैरनिवर्तनीयां च प्रजानां रजनीं संसारात्मिकामालोकमात्रेणोइयोतेनैव भगवत्कटाक्ष-मात्रेण च । 'आलोको दर्शनोइयोतों' इत्यमरः । निवारयन्ती अमोघा अप्रतिबन्धा वृत्तिर्व्यापारो यस्याः सा त्वं सुरद्विषः श्रीरङ्गनाथस्य मूर्तिमती शरीरिणी दया अनुकम्पा भवसीति गम्यते । रूपकातिशयोक्तिश्छेषाभ्यामनुप्राणितेयसुरप्रेक्षा ॥

रङ्गेशपादावनि तावकानां रत्नोपलानां युतयः सरन्ति । श्रेयःफलानां श्रुतिवल्लरीणामुपन्नशाखा इव निर्व्यपायाः ॥ ५ ॥

रक्नेरोति । हे रक्नेशपादाविन, तावकानां त्वदीयानां रत्नोपलानां धृतयो दीप्तयः । श्रेयांसि धर्मादीनि फलानि साध्यान्येव फलानि यासां तासां श्रुतीनामेव वह्नरीणां व-ह्यीनां मझरीणाम् । 'वह्नरिमेंझरिः श्लियाम्' इत्यमरः । निर्व्यपाया अनपायाः । उपप्र-शाखा इव आश्रयदारूणीव स्फुरन्ति । उत्प्रेक्षासंभावनायामिवशब्दः ॥

> कस्यापि पुंसः कनकापगायाः पुण्ये सलीलं पुलिने शयालोः । समीपवृत्तिर्मणिपादुके त्वं संवाहयन्तीव पदं करैः सैः ॥ ६ ॥

कस्येति । हे मणिपादुके, लं कनकापगायाः कावेर्याः पुण्ये चारुणि । 'पुण्यं तु चार्विप' इत्यमरः । पुलिने सैकते शयालोः शयनशीलस्य । आलुचि शीङ्ग्रहणं कर्तव्य-मित्यालुच् । कस्याप्यनिर्वचनीयमहिन्नः पुंसः श्रीरङ्गनाथस्य । इति पर्यायोक्तिः । पदं चरणं समीपवृत्तिर्निकटस्थिता सती स्वैरात्मीयैः करैः किरणैरेव हस्तैः । 'वलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । संवाह्यन्ती मृदु मर्दयन्तीव । श्वेषरूपकसंकीर्णयमुत्प्रेक्षा ॥

दिद्रक्षमाणस्य परं निधानं स्नेहान्विते योगदशाविशेषे । संवित्प्रद्वीपं मणिपादरक्षे संधुक्षयन्तीव मरीचयस्ते ॥ ७ ॥

दिद्यमाणस्येति । हे मणिपादरक्षे, ते तव मरीवयो रलकिरणाः परमुत्कृष्टं नि-धानं निधिं श्रीरङ्गनाथं दिद्यमाणस्य द्रष्टुमिच्छतः । 'ज्ञाश्चरमृदशां सनः ।११३।५७' इति सन्नन्तादृशेरात्मनेपदम् । लढः शानच् । योगिनः लेहेन ध्येयविषयकप्रीत्या तैलेन च । 'अब्विशेषगुणलेहस्तैलसौहार्वयोश्च सः ।' इति नानार्थरलमालायाम् । अञ्चिते योगदशा-विशेषे ध्यानावस्थितिभेदे दीपवर्तिकाभेदे च 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ।' इत्यमरः। 'दशा वर्त्यामवस्थायां वल्लान्ते स्युर्दशा अपि ।' इति विश्वः । संविदेव ज्ञानमेव प्रदीपं संधुक्षयन्ति संदीपयन्तीव । 'धुक्षधिक्ष संदीपनल्लेशनजीवनेषु ।' ततो हेतुमण्जिन् । विषयदर्शने दीपवद्भगवद्र्यानातुक्लयोगे त्वन्मरीचय अनुकूला इति भावः । श्लेषानुप्रा-णितेयमुत्प्रेक्षा ॥

समाधिभाजां तनुते त्वदीया रङ्गेशपादावनि रत्नपिक्कः । स्थानं प्रयातुं तमसः परं तत्प्रदीपक्कत्यं प्रभया महत्या ॥ ८॥

समाधिभाजामिति । हे रङ्गेशपादावनि, त्वदीया रक्नानां पङ्किमेहला विस्तृत-प्रभया रुचा समाधिभाजां तमसस्तमोगुणप्रचुरायाः प्रकृतेरन्धकाराच । 'तमोऽन्ध-कारे स्वर्भानौ तमः शोके गुणान्तरे ।' इति विश्वः । परमुत्तरं तत्प्रसिद्धं स्थानं परमपदं प्रयातुं प्रदीपस्य कृत्यं कार्यं तनुते । यथा दीपवशेन तमसः परं वस्तु प्राप्नुवन्ति तथा् त्वद्रव्नकिरणसंवन्धात्प्रकृतिमण्डलमतीत्य परमपदं लभन्ते योगिन इति भावः । निदर्शना-भेदोऽलंकारः ॥

> बभ्नासि रङ्गेश्वरपादरक्षे मन्ये यथाई मणिरिंगजालैः । सेवानतानां त्रिदशेश्वराणां शेषापटीं शेखरसंनिविष्टाम् ॥ ९ ॥

ब्रह्मासीति । हे रहेश्वरपादरक्षे, लं मणिरिइमज.लैः सेवार्थमानतानां त्रिद्शेश्व-राणाभिन्दादीनां शेखराणामापीडानां संनिकृष्टां समीपस्थां शेपाख्यां पटीं यथाई यथा-योग्यं ब्रह्मासि । प्रसृता नानावर्णरह्मदीस्यस्तत्तद्देवच्डासु नानाविधशेषापटं ब्रध्नन्तीवेति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

भजन्ति रङ्गेश्वरपादरक्षे प्रकल्पयन्तो विविधान्पुमर्थान् । उदर्चिषश्चिन्तयतां जनानां चिन्तामणित्वं मणयस्त्वदीयाः ॥ १० ॥

भजन्तीति । हे रङ्गेश्वरपाद्रक्षे, उद्दिषः उद्गतदीप्तयस्त्वदीया मणयश्विन्तयतां पादुकां ध्यायतां जनानां विविधान् पुमर्थान् पुरुषार्थान् धर्मादीन्त्रकल्पयन्तः सन्तश्वि-न्तामणिलं चिन्तामणिसंज्ञकरत्नविशेषत्वं भजन्ति प्राप्नुवन्ति । चिन्ताफलदो मणि-श्विन्तामणिरिति निरुत्तयलंकारेण चिन्तामण्यभेदाध्यवसायात्रिरुक्तिसंकीर्णरूपकालंकारः ॥

नाथस्य दत्ते नदराजकन्या पातुं शुभान्पादनखेन्द्ररश्मीन् । मणिप्रभाभिः प्रतिपन्नपक्षां लीलाचकोरीमिव पादुके त्वाम् ॥ ११ ॥

नाथस्येति । हे पादुके, नदराजस्य क्षीरसमुद्रस्य कन्या श्रीः मणिप्रभाभी रह्नदी-प्तिभिः प्रतिपन्नी प्राप्ती पक्षा पार्श्वभागावेव गरुती यस्यास्तां खां नाथस्य श्रीरङ्गनाथस्य ग्रुभान् ग्रुद्धान् पादयोर्नेखानामेवेन्द्र्नां रदमीन् किरणान् पातुमास्वादयितुं लीलाचकोरी-मिव चन्द्रिकाप्रियक्षियमिव । 'चकोरस्तु चलच्छुरुत्पीडश्वन्द्रिकाप्रियः ।' इति वैज-यन्ती । दत्ते ददाति । श्रिया समर्पितायां पादुकायां नखचन्द्रिकापिपासुचकोरीत्व-मुत्प्रेक्ष्यते ॥

जनस्य रङ्गेश्वरपादुके त्वं जातानुकम्पा जनयस्ययत्नात् । आकृष्य दूरान्मणिरिक्मजालैरनन्यलक्षाणि विलोचनानि ॥ १२ ॥

जनस्येति । हे रक्नेश्वरपादुके, लं जातानुकम्पा सती मणीनां रिमसमूहैरेव जालै-रानायैः । 'जालं गवाक्ष आनाये कोरके दम्भवृन्दयोः ।' इति विश्वः । जनस्य लोकस्य विलोचनानि चक्षूंषि दूरात् दर्शनविष्ठकृष्टप्रदेशादाकृष्य अयलादनायासेन अनन्य-लक्षाणि खमात्रगोचराणि जनयसि । करोषीत्यर्थः । जननयनेषु जालाकृष्टत्वमुत्प्रे-क्यते । तत्र च जालैरिति श्विष्ठक्षपकम् ॥ रङ्गेशपादावनि तावकीनैः स्पृष्टाः कदाचिन्मणिरिशमपाशैः ।

कालस्य घोरं न भजन्ति भूयः कारागृहान्तेषु कशाभिघातम् ॥ १३॥ रङ्गेशेति । हे सोशपादावनि, तावकीनैस्त्वदीयैः । मणीनां रदमय एव पाशा रज्ञ-वस्तैः । कदाचित्स्रष्टा एकदा स्पृष्टा जनाः कालस्य यमस्य कारागृहान्तेषु वन्दीगृहान्तेषु । 'कारा स्याद्वन्धनालये' इत्यमरः । भूयः पुनः कशाभिघातं ताडनरजुप्रहारं न भजन्ति न प्राप्नुवन्ति । कारागृहे कशाभिघातात्रिपिध्यात्र रत्नरिमपादाभिघात-वर्णनात्परिसंख्याभेदः । 'परिसंख्या निषिध्यकमेकस्मिन्वस्तुयन्त्रणात् ।' इति लक्षणात् ॥

रत्नानि रक्नेश्वरपादरक्षे त्वदाश्रितान्यप्रतिवैर्भयूखैः।

आसेदुषीणां श्रुतिसुन्द्रीणां वितन्वते वर्णनिचोललक्ष्मीम् ॥ १४ ॥
रत्नानीति । हे रक्षेथरपादरक्षे, त्वदाश्रितानि रत्नानि अप्रतिषेरप्रतिवन्धेः ।
'प्रतिषः प्रतिषाते च रोषे च' इति विश्वः । मयूखेः किरणेरासेदुषीणामासन्नानां श्रुतीनामेव सुन्दरीणां सेवनाय मूर्तिमतीनां वर्णयुक्तनिचोलानां कुहुमादालेपनवतां कूर्णसकानाम् । 'वर्णो द्विजादौ शुक्कादौ स्तुतौ रूपे यशोऽक्षरे । विलेपने कुथायां च' इति
विश्वः । 'कूर्पासस्तु निचोलकः' इति यादवः । लक्ष्मीं शोमां वितन्वते । उत्प्रेक्षालकारः ।

निद्रारसप्रणयिनो मणिपादरक्षे रङ्गेश्वरस्य सविधं प्रतिपद्यमाना । शय्याफणीन्द्रमभितो भवती विधत्ते

रत्नांशुभिर्यवनिकामिव दर्शनीयाम् ॥ १५ ॥

निद्रेति । हे मणिपादरक्षे, निद्रारसे योगनिद्राखादे प्रणयिनः । 'रसो गन्धरसे खादे तिक्तादौ विषरागयोः । राष्ट्रारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुवारिदे ॥' इति विश्वः । रिष्ठेश्वरस्य सविधं प्रतिपद्यमाना भवती रत्नांश्चभिः शय्यारूपं फणीन्द्रं शेषमभितः शेषस्योभयपार्श्वेऽपीत्यर्थः । 'अन्यत्रापि दश्यते' इति द्वितीया । दर्शनीयां मनोज्ञामिति यावत् । यवनिकां तिरस्करिणीं विधत्ते । इवेत्युरप्रेक्षा ॥

सद्यस्त्वदुद्रहदशानमिताकृतीनां स्रस्तांसकं निजरुचा मणिपादुके त्वम् । पद्मासहायपरिवारविलासिनीनां पट्टांशुकैरिव पयोधरमावृणोषि ॥ १६ ॥

सद्य इति । हे मणिपादुके, त्वं निजरुचा खदीस्या तवोद्रहदशायामुपादानकाले आन-मिताः प्रह्लीकृता आकृतयो यासां तासां पद्मासहायस्य परिवारविलासिनीनां परिज-नवनितानां सस्तं गलितमंसकमुत्तरीयं यस्मात्तं पयोधरं स्तनं पट्टांशुकैराष्ट्रणोषीव विद-भावीव इत्युत्प्रेक्षा ॥ देवस्य रङ्गवसतेः पुरतः प्रवृत्तै-रुद्धृतविश्वतिमिरां मणिरिहमजालैः । मन्ये मदीयहृदयायतनप्रवेश-

माङ्गल्यदीपकणिकां मणिपादुके त्वाम् ॥ १७ ॥

देवस्येति । हे मणिपादुके, रङ्गवसतेदेवस्य पुरतोऽत्रे प्रवृत्तैमणिरिहमजालैरुदूत-विश्वतिमिरां निरस्तसमस्तान्धकारां लां मदीयहृदयायतनस्य मनोरूपस्य प्रवेशे माङ्गल्यां मङ्गलार्हाम् । 'तत्र साधुः । ४ । ४ । ९८' इति यत् । दीपकणिकां सूक्ष्मदीपिकामन्तर्या-म्यनुगुणां मन्ये । उत्प्रेक्षा ॥

आकीर्णरत्निकरां मणिपादुके त्वां रङ्गेश्वरस्य लिलतां विपणि प्रतीमः । यत्संश्रयेण भवति स्थिरमक्तिमूल्यं

कैवल्यमत्र जगतां कयविकयाईम् ॥ १८ ॥

आकीर्णेति । हे मणिपादुके, आकीर्णः प्रत्युप्तः प्रसारितश्च रत्नानां मणीनां श्रेष्ठ-वस्तूनां च । 'रत्नं श्रेष्ठे मणाविप' इति विश्वः । निकरो यस्यास्तां त्नां रत्नेश्वरस्य विणजो लिलतां मनोज्ञां विपर्णि पण्यवीथिकाम् । 'विपणिः पण्यवीथिका' इत्यमरः । अत्र श्रीरज्ञे यस्याः पादुकायाः संश्रयेण स्थिरा अप्रतिवन्धमक्तिरेव मूल्यं क्रयसाधनद्रव्यं यस्य तत् । कैवल्यं मोक्षम् । 'मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्चेयोनिश्चेयसामृतम् ।' इत्यमरः । जगतां क्रयवि-क्रयाईमुपादानवितरणाई भवति । तामिति पूर्वेणान्वयः । उत्प्रेक्षा ॥

व्यक्कं क्षमो भगवतो जगदीश्वरत्वं वज्राङ्कराध्वजसरोरुहचक्रचिह्नम् । आश्चिष्य निर्भररुचिं मणिपादुके त्वा-मासीदनाभरणसुन्दरमङ्किपद्मम् ॥ १९ ॥

व्यक्कुमिति । हे मणिपादुके, जगदीश्वरतं सर्वनियन्तृत्वं व्यक्कं प्रकाशियतुं क्षमं योग्यं वज्रं कुलिशम्, अङ्कशं स्रणिः, ध्वजः, सरोरुहं पद्मम्, चकं रथाङ्गम् (इत्येतानि रेखारूपाणि ।) चिह्वानि लक्षणानि यस्य तत् । अङ्कशादिरेखावनः सार्वभौमलम् । 'श्रङ्गारातनवाजिकुङ्गरधनुःश्रीवत्सयूपेषुभिर्मालाकुण्डलचामराङ्गुशयवेः शैलध्वजंस्तोरणः । मध्यखस्तिकवेदिकाव्यजनकैः शङ्कातपत्राम्बुजैः पादे पाणितलेऽथवा नृपतितां यान्ति । स्रियो राज्ञिताम् ॥' इत्युत्पलपरिमलेऽभिहितम् । अङ्किपदां भगवतः पादाब्जं निर्मरहर्वि पूर्णदीप्ति पूर्णानुरागं च । 'रुचिर्मयूखे शोभायामभिषङ्गाभिलाषयोः' इति विश्वः । स्वामाश्विष्य परिरभ्य अनाभरणमाभरणाभावेन सुन्दरं चारु आसीत् । नायिकाश्वेषणे भूषणस्य विरुद्धलादिति भावः । अत्र वज्रवकाद्यायुधशब्दैः सार्वभौम-लस्य पादपद्मे प्रतीते रुच्याश्वेषशब्दाभ्यां पादुकाया नायिकालप्रतीतेश्व समासोक्तिरलं-कारः । आभरणेन कारणेन विना कार्यस्य सौन्दर्यस्योक्तिर्विभावनापि । तयोः संस्रष्टिः ॥

> रत्नप्रभापटलचक्रमनोहरा त्वं पद्मारुणं पदमिदं त्वयि रङ्गभर्तुः । मन्ये तदेतदुभयं मणिपादरक्षे चक्राव्जमण्डलम्किंचनरक्षणार्थम् ॥ २०॥

रत्नप्रभेति । हे मणिपादरक्षे, लं रत्नानां प्रभापटलस्य द्युतिसमूहस्य चकेण चका-कारेण । मण्डलीभावेनेति यावत् । मनोहरा हृद्या पद्मवत् कोकनदवत् अहणं रक्तं रङ्गभ-तुरिदं पदं लिय तदेतदुभयं उक्तं परिदश्यमानमुभयं त्वं पदाब्जं च अर्किचनानां भगव-दर्चनोपायश्चन्यानां रक्षणार्हे भगवदर्चनाधिकारसंपादनेन त्राणयोग्यं चकाब्जमण्डलं चकाकारमण्डलरेखावृतमब्जाकारमण्डलरेखासंनिवेशं मन्ये । पादुकारत्नप्रभामण्ड-लमेव बहिश्वकरेखात्वेन भगवत्पादाब्जमेबान्तरब्जरेखात्वेनोत्प्रेक्ष्यते । भगवच्छान्ने-ऽर्चकाचार्यकसंपादकचकाब्जमण्डलदीक्षाप्रकरणे चकाब्जमण्डलरेखाविन्यासः सप्रपद्यः प्रतिपादितः ॥

> त्रासात्स्वयं प्रणमतां दनुजेश्वराणां सङ्ख्येऽवळ्लशिरसामि मौलिरतेः। आयोजयन्त्यनुकलं मणिपादुके त्वां सैरन्ध्रिकेव मुरवैरिकृपाणधारा॥ २१॥

त्रासादिति । हे मणिपादुके, मुरवैरिणः कृपाणस्य खङ्गस्य धारा नेमिः त्रासाद्भयात् स्वयमात्मना प्रणमतां प्रद्वीभवतां सङ्घये युद्धेऽवस्त्वनिश्रारसां छिन्नशिरसामपि दनुजेश्वरा-णामसुरप्रभूणां मौलिरक्षेः किरीटमणिभिस्त्वामनुकलं क्षणे क्षणे सैरन्ध्रिकेव अलंकारि-केव आयोजयन्ति घटयन्ति । उपमालंकारः । प्रणमतां किरीटमणिभिः स्वतः संसर्गः । इतरेषां तु किरीटमुत्पाट्य पादुकायां घटनादिति भावः ॥

> आस्कन्दनानि विबुधेन्द्रशिखामणीनां त्वामाश्रितान्यसुरसूदनपादरक्षे । रत्नानि ते स्तुतिसुवर्णपरीक्षणार्थे नूनं भजन्ति निकषोपलतां कवीनाम् ॥ २२ ॥

आस्कन्दनानीति । हे असुरसूदनस्य पादरक्षे, विबुधेन्द्राणामिन्द्रादीनां शिखान्
मणीनां चुडारङ्गानामास्कन्दनानि असस्कान्तादिवदाकर्षकाणि । तेषां प्रणामादिति भावः ।

खामाश्रितानि रक्षानि कवीनां संदर्भयितॄणां ते तव स्तुतेर्वर्णनस्य शोभनानि वर्णान्येवा<mark>क्षराणि</mark> सुवर्णानि हेमानि तेषां परीक्षणार्थे मौष्ठवासौष्ठवशोधनाय निक्रपोपलतां निकषा**३मतौ** भजन्ति । नूनमित्युत्प्रेक्षा । पादुकारत्रवर्णनेनैव कवीनां तारतम्यव्यक्तिर्भवतीति भावः ॥

> पादावनि प्रणयिनां प्रतिपादितार्थां क्रीडासरोजमिव शोरिपदं भजन्तीम् । प्रत्युप्तरत्निकरप्रतिपन्नशोभां पश्यामि रोहणगिररिधदेवतां त्वाम् ॥ २३ ॥

पादावनीति । हे पादावनि, प्रणयिनां भक्तिमतां याचकानां च । 'प्रणयास्त्वमी । विसम्भयाञ्चाप्रेमाणः ।' इत्यमरः । प्रतिपादितो विश्राणितोऽर्थः प्रयोजनं धनं च यया ताम् । 'अथोंऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजनिनृत्तिषु ।' इत्यमरः । कीडासरोजिमच लीलापद्ममिव स्थितं शौरिपदं वहन्तीं प्रत्युप्तेन रत्ननिकरेण प्रतिपन्ना प्राप्ता शोभा यस्यास्तां लां रोहणिगरे रत्नाकरपर्वतस्याधिष्ठात्रीं देवतामिव । पादुकायां रत्नस्वनिदेव-तालमुत्प्रेक्ष्यते ॥

यामेव रत्निकरणैर्मणिपादरक्षे चूडापदे तनुभृतां भवती विधत्ते । शक्रादिदैवतशिखामणिरज्यमानै-स्त्वामेव ते प्रकटयन्ति पदैरमिख्याम् ॥ २४ ॥

यामेवेति । हे मणिपादरक्षे, भवती तनुभृतां चूडापदे शिरिस रत्निकरणैयामेवा-भिख्यां शोभां विधत्ते ते तनुभृतः शकादीनां देवतानां शिखामणिभी रज्यमानैवर्णा-न्तरवत्तया कियमाणैः पदेरिङ्गिभिस्तामेवाभिक्ष्यां प्रकटयन्ति । पर्यायेणैकस्याः शोभायाः शिरिस पादे च वर्णनात्पर्यायभेदोऽस्तंकारः ॥

> रब्राङ्करैरविरला मणिपादरक्षे पाकोन्मुखैः परिगता पुरुषार्थसस्यैः । देवेन रङ्गपतिना जगतां विभूत्यै केदारिकेव कृपया परिकल्पिता त्वम् ॥ २५ ॥

रह्नाङ्करैरिति । हे मणिपादरक्षे, रह्नेरेवाङ्करैरविरला सान्द्रा पाके परिणामे उन्मुबै-रुगुक्तैः । संनिहितसाध्यैरित्थर्थः । पुरुषाधेरेव सस्यैः शाल्यादिफलैः परिगता व्याप्ता लं रङ्गपतिना देवेन राज्ञा । 'देवासुरे घने राज्ञि' इति विश्वः । जगतां लोकानां विमूखै संपदे कृपया केदारिकेव क्षेत्रभूमिरिव परिकल्पिता कृता । उत्प्रेक्षा ॥

निर्धूतमोहतिमिरास्तव रत्नदीपै-

र्निर्विश्यमानविभवं नदराजपुत्र्या ।

प्रत्यक्षयन्ति निगमान्तिनगूढमथे पादावनि त्वयि निवेशितभावबन्धाः ॥ २६ ॥

निर्धूतेति । हे पादावनि, लिय निवेशिता विन्यस्ता भाववन्धा अभिप्रायसंबन्धा यैस्ते भक्तास्तव रक्षान्येव दीपास्तैनिर्धूतो मोहोऽज्ञानमेव तिमिरं तमो येषां ते सन्तो नदराजपुत्र्या लक्ष्म्या निर्विश्यमानः संभुज्यमानो विभवो विभूतिर्धनं च यस्य तम् । निगमानते वैदानते नगरप्रान्ते च निगूढं सिद्धं गुप्तं च अर्थे श्रीरङ्गनाथरूपमेव वस्तु रायं च प्रसक्षयन्ति साक्षात्कुर्वन्ति । दीपेन तिमिरमपवार्य पृथिव्यन्तग्रंप्तं निर्धि प्रेक्षन्ते यथा तद्ददिति भावः । रूपकमलंकारः श्रेषानुप्राणितः ॥

रत्नोपलप्रकरसंभव एष दूरा-

द्रङ्गाधिराजचरणावनि तावकीनः।

आर्द्रोपराघपरिखिन्निधयां प्रजाना-

माश्वासनार्थ इव भाति करप्रसारः ॥ २७॥

रत्नेति । हे रङ्गािश्राजनरणावनि, रत्नोपलानां प्रकरैः संभवो जातस्तावकीन-स्वदीयो दूरादसंनिकृष्टः । 'दूरान्तिकार्थभ्यो द्वितीया च २ । ३ । ३५।' इत्यत्र नकारानु-कृष्टा प्रातिपदिकार्थे पञ्चमी । एषः पुरोवतीं करस्यैव किरणस्यैव हस्तस्य प्रसारः प्रसरण-मार्द्रागसा सवस्तनागसा। अयं च समीपानागमने हेतुः । परिखित्रा दीना धीर्यासां तासां प्रजानामाश्वासनार्थं इव धैर्यसंपादनायैव भाति । यथा लोके जना अपराधिनः करं प्रसार्याश्वासयन्ति तथेति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः स्वेषानुप्राणितः ॥

> व्यामुद्धतो विषयिबालमृगान्मदीया-न्संसारघर्मजनितासु मरीचिकासु ।

पादावनि प्रगुणरत्नमयूखजालै-

राकृष्य विश्रमय केशवकान्तिसिन्धौ ॥ २८ ॥

व्यामुद्यतः इति । हे पादावनि, संसार एव घमों निदाधस्तेन जनितासु मरी-विकासु सुखत्वेन श्राम्यमाणेषु दुःखेक्वेव मृगतृष्णासु । 'मृगतृष्णा मरीचिका' इत्यमरः । व्यामुद्यतोऽनुकूलत्वेन श्राम्यतो मदीयान् विषयीन्द्रियाण्येव बालमृगान् हरिणशावान् । 'ह्षीकं विषयीन्द्रियम्' इत्यमरः । 'मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः।' इति चामरः । बालत्वमतिचापलसूचनाय । प्रगुणैक्षकृष्टैः प्रकृष्टतन्तुकृतेश्व । 'मौवींसूदृृृृकोद्दरतन्त्वावृृृृृृृृतेश्व । सत्त्वादौ संघ्यादौ लागादावप्रधानके च गुणे ॥' इति नानार्थरत्न-माला । प्रकृष्टवर्णेश्व रत्नमरीचीनां जालैः समूहैरेव आनार्थराकृष्य कोडीकृत्य केशवस्य कान्तौ दिव्यमङ्गलप्रभायामेव सिन्धौ समुद्रे नद्यां वा विश्रमय आप्यायय । रूपकमलं-कारः प्रयक्ष ॥ अन्तर्निधाय मुनिभिः परिरक्ष्यमाणा-मात्मीयरिक्मगुणितां मणिपादरक्षे । रङ्गेशपादकमलप्रतिपन्नमुद्रां नीवीमवैमि भवतीं निगमान्तवाचाम् ॥ २९ ॥

अन्तरिति । हे मणिपादरक्षे, मुनिभियोंगिभिरन्तः हृदये गृहगर्भादिगुप्तप्रदेशे च निधाय निक्षिप्य परिरक्ष्यमाणां दुर्बुद्धिभिरनिभभाव्यतया चिन्त्यमानाम्, अन्यत्र दस्यु-भ्यस्त्रायमाणां च आत्मीये रिझ्मिभः किर्णवृद्धिभिश्च गुणितां बहुलीकृतां रङ्गेशस्य पाद-कमले प्रतिपन्ना प्राप्ता मुद्रा मर्यादा यस्यास्ताम्, अन्यत्र पद्माकाररेखायुक्तां च निगमा-न्तवाचां वेदान्तवाक्यानाम्, अन्यत्र निगमेषु नगरेखन्ता मनोहरा वाचो येषाम् । चतु-रोक्तीनां वणिजामिति यावत् । नीवी मूलधनमवैमि । 'नीवी परिपणो मूलधनम्' इस्य-मरः। पादुकां प्रतिपाद्य शुतयो हृष्यन्तीति भावः । श्लेषसंकीणोंत्प्रेक्षालंकारः ॥

रामस्य रङ्गवसतेश्चरणानुषङ्गात्काष्ठां गतां भुवनपावनतां दधाना ।
पादावनि प्रचुररत्नशिलानिबद्धाः
संसारसंतरणसेतुरसि प्रजानाम् ॥ ३०॥

रामस्येति । हे पादावनि, रङ्गवसते रामस्य चरणानुपङ्गात् पादाविनाभावात् संचारसंवन्धेन च काष्टामुत्कृष्टतां गतां प्राप्ताम्, भुवनानां लोकानां पावनतां पापनि-वर्तकतां दधाना, अन्यत्र काष्टां दक्षिणदिशं गतिति विपरिणामः । 'काष्टोत्कर्षे स्थितौ दिशि' इत्यमरः । भुवनस्य समुद्रजलस्य पावनतां दधाना पोपयन्ती । 'डुधाञ् धारणपो-पणयोः' इति धातुः । 'विष्टपं भुवनं जगत्', 'जीवनं भुवनं वनम्' इत्युभयत्राप्यमरः । प्रचुराभिर्भूरिभी रल्लशिलाभिः श्रेष्ठपाषाणेश्व निवद्धा लं प्रजानां संसारसंतरणस्य समुद्र-सद्दशभवोत्तारणस्य सेतुरसि । समुद्रोत्तारस्य नलसेतुरिवासीति भावः । श्वेषालंकार-संकीणयमुरप्रेक्षा ॥

दिविषन्मुकुटेषु संचरन्त्याः प्रचुरस्ते मणिपादुके प्रकाशः । दिवि रङ्गपतेर्महोत्सवार्थे वितता वन्दनमालिकेव भाति ॥ ३१॥

दिविषदिति । हे मणिपादुके, दिविषदां देवानां मुकुटेषु किरीटेषु संचरन्त्यास्ते प्रचुरो बहुलः प्रकाशः नवरल्लजनितः । रङ्गपतेर्महोत्सवार्थे दिवि आकाशे वितता विस्तृता वन्दनमालिकेव तोरणमालिकेव भाति । वन्दनमालिका चित्रपटशकलविरचि-ता वेद्या । 'बुधैर्वन्दनमाला तु तोरणं परिकीर्तितम् ।' इति हलायुधः । उत्प्रेक्षा । संभा-वनायामिवशब्दः ॥

प्रभवन्ति दवीयसां स्वभावात्तव रत्नानि मुकुन्दपादरक्षे । अयसामिव इन्त लोहकान्ताः कठिनानां मनसां विकर्षणाय ॥ ३२ ॥

प्रभवन्तीति । हे मुकुन्दपादरक्षे, तव रत्नानि द्वीयसामत्यन्तदूरवर्तिनाम्, खभा-वात्कर्ठिनानामवशंवदानां मनसां लोहकान्ता अयस्कान्तशिला अयसां लोहभेदानामिव विकर्षणायाकर्षणाय प्रभवन्ति शक्ता भवन्ति । हन्त इति हर्षे । भक्त्यभावेऽपि सौन्दर्या-तिशयेन मनांसि सज्जन्त इति भावः । उपमालंकारः ॥

परिपश्यति देवि रङ्गनाथे रहिस त्वं सिवधे निविश्य लक्ष्म्याः। परिपुष्यसि रत्नधामिभः स्वैरनसूयेव मनोज्ञमङ्गरागम् ॥ ३३॥

परिपश्यतीति । हे देवि पादुके, रङ्गनाथस्य महिषी अपि गम्यते । 'देवी कृताभि-षेकायाम्' इत्यमरः । रहस्येकान्ते रङ्गनाथे परिपश्यति सति सविधे समीपे निविश्य निष-य सैरात्मीये रलानां धामभिः प्रभाभिरनसूयेव अत्रिपलीव लक्ष्म्याः, अन्यत्र सीतारूपाया मनोज्ञं ह्यमङ्गरागमनुलेपनम् । 'अङ्गरागोऽनुलेपनम्' इति हलायुधः । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्षेत्रादौ लोहितादिषु ।' इति विश्वः । परिपुष्विस पोवयसि । अनसूयाङ्गरागापणं रामायणे—'इदं दिव्यं परं माल्यं वस्त्रमाभरणानि च । अङ्गरागं च वैदेहि महाईमनु-लेपनम् ॥ मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेत् ॥' इति । उपमालंकारः श्लेषा-नुप्राणितः ॥

तव रत्नकरार्पितं नवीनं परिगृह्य स्थिरमंशुकं मनोज्ञम् । जरदंशुकवत्सुलेन देहं कृतिनः केशवपादुके त्यजन्ति ॥ ३४ ॥

तविति । हे केशवपादुके, कृतिनस्तव रत्नानां करैः किरणैरेव हस्तैरिपतं दत्तं नवीनं नूतनं स्थिरमनेककालवर्ति मनोज्ञमंशुकं खशरीरलप्नकरणमेव वस्त्रं परिगृह्य देहं शरीरं जरदंशुकवत् जीर्णवस्त्रवत् सुखेनाक्षेशेन स्पजनित । रूपकसंकीर्णीपमा ॥

अभितो मणिपादुके निबद्धेः कृतसंस्कारिवशेषमात्मरतैः । कुरुते भवती पदं मुरारेः कठिनेऽस्मिन्हृदये निवेशयोग्यम् ॥ ३५॥

अभित इति । हे मणिपादुके, भवती अभितो निबद्धैः प्रत्युप्तैरात्मरत्नैः कृतसं-स्कारविशेषं कृतालंकरणमपूर्वशक्तियुक्तं च मुरारेः पदं किठने कर्कशे मेऽस्मिन् हृदि चित्ते निवेशयोग्यं निक्षेपाई कुरुते । रत्नपरिष्कारवशाख्येयसीन्दर्यायत्तथ्यानसीकर्ये लभ्यत इति भावः। भगवचरणस्य रत्नशिलासु निक्षेपः कठिनमनःसंचारार्थोऽभ्यासत्वेनोन्त्र्येक्यते ॥

निजरलकराश्चलैर्मदीयानपराधानवध्य दत्तसाम्या । रमया सहितस्य रङ्गभर्तुः पदयोर्पय पादुके स्वयं माम् ॥ ३६॥ निजेति । हे पादुके, त्वं निजानां रत्नानां कराणां किरणानामेव हस्तानामञ्चलेरप्रेमंदीयानपराधान् वैधर्म्यापादकदुष्कर्मभेदानेव पूर्वावस्थितवर्णभेदानवधृय निमृज्य
दत्तसाम्या विश्राणितनिजसाधर्म्या । साधर्म्यमेकवर्णत्वम्, भगवत्केङ्कर्ययोग्यत्वं
च । सा सती रमया श्रिया सहितस्य रङ्गभर्तुः पादयोश्वरणयोर्मा स्वयमप्य । परिचरणयोग्यं कुर्वित्यर्थः । करेत्यत्र श्विष्टरूपकम् । अपराधानित्यत्रैकदेशविवर्तिसाम्येत्युपमा, उत्तराधें मुक्तेः पर्यायोक्तिः, श्लोकप्रधानतया पर्यायश्वेत्येतेषां यथायथमङ्गाङिभावेन संकरः ॥

रिंमजालपरिवेषवन्धुरा रङ्गभूमिपतिरत्नपादुके । विश्वलोचनविहङ्गहारिणी वागुरेव वितता विराजसे ॥ ३७ ॥

रदमीति । हे रङ्गभूमिपितरत्नपादुके, रदमीनां किरणानां जालं समूह एव रजुर-चितानायस्तस्य परिवेषेण मण्डलेन बन्धुरा मनोज्ञा त्वं विश्वेषां लोचनान्येव वि पक्षिणस्तान् हरतीति तथोक्ता । 'बहुलमाभीक्ण्ये । ३ । २ । ८९ । ' इति णिनिः । वितता विस्तृता वागुरा मृगवन्धिनीव विराजसे । तिर्यक्षात्रप्रहणसाधने स्थिती लाक्षणिकौ जालवागुराशव्दौ । उरप्रेक्षा ॥

मानसाम्बुजिवकासहेतुभिः सेविता मणिगणैः प्रभाकरैः । पादुके वहसि सिद्धराश्रितां देवि विष्णुपदसंपदं नवाम् ॥ ३८॥

मानसाम्बुजिति । हे देवि पादुके, मानसस्येवाम्बुजस्य विकासहेतुभिरुल्लासकरै-मीणिगणैरेव प्रभाकरैः सूर्यैः । द्वादशादित्यविवक्षया बहुत्वम् । सेविता त्वं सद्भिः साधु-भिरेव नक्षत्रैराश्रितां नवामपूर्वी विष्णुपदसंपदं हरिचरणश्रियमेव प्रकाशश्रियं वहसि । रूपकानुप्राणितः पदार्थनिदर्शनवर्तिरूपकालंकारः । तत्र श्वेषोऽप्यक्षं भवति ॥

अधिशयितफणीश्वरस्य शौरेः स्वयमधिरूढपदोपधानपार्श्वा ।

मणिवलयजुषा करेण मन्दं स्पृशसि पदावनि पादयोर्थुगं तत् ॥ ३९॥

अधिदायितेति । हे पदाविन, त्वमिधशियतः शयनंकियया प्रकान्तः । 'अधिशीङ्-स्थासां कर्म । १ । ४ । ४६' इति 'शीङ् खप्ने' इति धातोरिधकरणस्य कर्मसंज्ञायां कर्मणि कः । स फणीश्वरः शेषो येन तस्य शेषशायिनः शौरेः स्वयमधिरूढमात्मनारूढं पदोपधानस्य चरणोपबर्दस्य । 'उपधानं चोपबर्दः' इत्यमरः । पार्श्वे भागो यया सा सती तत्पादयोर्युगं युग्मं मणिवलयं स्वजालं स्वकटकं च जुषते सेवत इति तथोक्तेन करेण किरणेनैव हस्तेन मन्दं शनैः स्पृशिस । संवाहयसीत्यर्थः । चरणसंवाहकनायिका-स्वयक्तेः समासोक्तिः ॥

भवत्यन्ते त्वां प्रणतस्य जन्तोस्तदोकोऽप्रज्वलनं त्वत्पकाशैः। यतो नाड्या मध्यमया विनिर्यन्गतिं विन्देत्केशवपादरक्षे ॥ ४०॥ भवतीति । हे केशवपादरक्षे, प्रणतस्य प्रणतवतश्वलनपूर्वकाधोदेशसंयोगस्य नमत्यर्थत्वात् 'गत्यर्थाकर्मकिश्विशीङ्स्थासवसजनहहजीर्यतिभ्यथ । ३ । ४ । ७२' इति
कर्तिर क्तः । यद्वा नन्तुं प्रकान्तवतः 'आदिकर्मणि क्तः कर्तिरे वा ।३।४।७९'
इत्यादिना क्तः कर्तिरे । जन्तोः प्राणिनः त्वत्प्रकाशस्तव रत्नप्रमाभिस्तदोकः तत्प्रसिद्धमोकः स्थानं हृदयमप्रज्वलनमप्रे ज्वलनं प्रकाशो यस्य तत् भवति । यतोऽप्रज्वलनादोकसः मध्यमया नाड्या सुपुमाख्यया धमन्या विनिर्यन् जन्तुः गर्ति प्राप्य भूमि परमं
पदं विन्देत् लभेत । तदिति पूर्वेणान्वयः । उत्कान्तिकाले भगवत्संकल्पायत्तं हृदयाप्रप्रकाशनं पादुकारत्नप्रकाशजन्यत्वेनोत्प्रेक्यते । 'तदोकोऽप्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारा
विद्यासामर्थात् तच्छेषगत्यजुहृतियोगाच हार्दानुगृहीतः शताधिकया' इति सूत्रमत्रानुसंघेयम् । त्रिष्ठुप्छन्दिस प्रस्तारिको वृत्तभेदः । 'मुरमृत्पादरक्षे' इति पाठे समवृत्तम्,
'केशवपादरक्षे' इति पाठे तु विषममिति विवेकः ॥

अशिथिलपरिणद्धा रिमजालैर्मणीनां दुरिधगमतमं नः पारमारोपयन्ती । कमलनयनमाद्यं कर्णधारं दधाना भवसि भवपयोधेः पादुके पोतपात्री ॥ ४१॥

अशिथिलेति । हे पादुके, मणीनां रदमीनां किरणानां जालैः समूहैरशिथिलं दढं यथा तथा परिणद्धा संबद्धा संयता च नोऽस्मान् दुरिधगमं दुष्प्रापतमं पारं तमसः पारं परमपदमुत्तरकूलं च आरोपयन्ती प्रापयन्ती कमलनयनं भगवन्तमायं कर्णधारं नाविकाप्रगण्यं दधाना त्वं भवपयोधेः संसारसागरस्य पोतपात्री पोतरूपा पात्री। 'यानपात्रं तु पोतोऽिधभवे त्रिष्ठु' इत्यमरः। भवसि। सावयवरूपकमलंकारः। स च श्लेषातुप्राणितः॥

मणिकिरणगणैस्ते किल्पते गुल्मभेदे

मृगयुरिव कुरङ्गी त्वां पुरस्कृत्य भव्याम् ।

हरति चरणरक्षे भक्तिपाशावरुद्धं

हृदयहरिणयूथं प्राणिनां रङ्गनाथः ॥ ४२ ॥

मणीति । हे चरणरक्षे, ते तब मणिकिरणगणैर्गुल्मभेदे स्तम्बिवशेषे । 'अप्र-काण्डे स्तम्बगुल्मो' इस्तमरः । कक्ष इस्तर्थः । कल्पिते सित । किरणसमूहस्य गुल्मवत्प्र-तीतिरिति भावः । मृगयुर्व्याधो भव्यां योग्यां कुरङ्गीं हरिणीमिव रङ्गनाथो भव्यां ग्रुभाम् । 'भव्यं सस्ये शुभे चाथ भेद्यवद्योग्यभाविनोः ।' इति विश्वः । त्वां पुरस्कृत्य अप्रेकृत्वा प्राणिनां भक्तिभिरेव पाशैरवरूढं हृदयानामेव हरिणानां मृगानां यूथं कुलं हरित युक्षाति । लोके गुल्मच्छन्नः कांचिच्छिक्षितां मृगीमप्रे प्रदर्श्य अन्यानमृगान् जालादिभि-यृक्षाति तद्वदिति भावः । रूपकानुप्राणितोपमालंकारः ॥

> परिचितपदम्ला पादुके रङ्गिणस्त्वं प्रभवति अजमध्ये कौस्तुभोऽयं तथापि । भवति भृशमधस्ताचेजसा भव्यभूझा शलभितदुरितानां तावकानां मणीनाम् ॥ ४३ ॥

परिचितिति । हे रङ्गिणः पादुके, त्वं परिचितपदमूला भगवत्पादाधःप्रदेशे नि-लासक्तित्थर्थः । अयं कौस्तुभस्तु भुजमध्ये भगवदुरःस्थले प्रभवति प्रौढतया प्रकाशते । तथापि कौस्तुभो भव्यभूष्रा शोभनवैपुल्यवता तेजसा प्रभया शलभितानि पतङ्गकी-टबद्धस्मीकृतानि दुरितानि दुष्कर्माणि येस्तेषां तावकानां त्वदीयानां मणीनां गृहमधस्ता-द्भवति । कर्ष्वस्थितस्थाधःस्थितिरिति विरोधः । दुरितनिवर्तकतयोत्कृष्टेभ्यः पादुका-रह्मभयो वक्षःस्थलस्थितस्य कौक्तुभस्य दुरितानिवर्तकतया निकर्ष इति परिहारः । वि-रोधाभासालंकारः ॥

> कल्पश्रेणीदिनपरिणतौ जन्तुजाले प्रसुप्ते विष्वग्व्याप्ते जगित तमसा पादुके तादृशेन । स्त्यानालोकैस्तव मणिगणैवीसगेहप्रदीपाः संपद्यन्ते सह कमलया जागरूकस्य सूनः ॥ ४४ ॥

कल्पश्रेणीति । हे पादुके, कल्पश्रेण्या ब्रह्मदिनसमूहस्येव । 'कल्पः स्याध्यक्षये न्याये शास्त्रे ब्रह्मदिने विधा।' इति विश्वः । दिनस्य भगविद्गिस्य । कल्पा तु,तो नृणामिति ब्रह्मदिनरात्र्योमंनुष्यापेक्षया कल्पद्वयत्वमुक्तममरेण । परिणतो सायंसमये । ब्रह्मप्रलय इत्यर्थः । जन्तुजाले प्राणिसमूहे प्रमुप्ते । नष्ट इत्यर्थः । ताहरोन 'आसीदिदं तमोभूतम-प्रज्ञातमलक्षणम् ।', 'तम आसीत्तमसा गूढमप्रे प्रकेतम्' इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेन तमसान्धकारेण जगित विष्वक् समन्तात् व्याप्ते आकान्ते सित कमलया श्रिया सह जागरूकस्य जागरणशीलस्य यूनः श्रीरङ्गनाथस्य स्त्यानाः सान्द्रा आलोका दीप्तयो येषां तैस्तव मणिगणैर्वासगेहस्य शय्यागृहस्य प्रदीपा दीपाः संपद्यन्ते । रत्नालोका एव दीपा भवन्तीस्थिः । उत्प्रेक्षा ॥

श्रीरङ्गेन्दोश्चरणकमलद्धन्द्वसेवावलेपा-दारूढायां त्विय मलभुजामानतान्मौलिभागान् । तेषां चूडामणिभिरनवैस्तावकानां मणीनां केशाकेशि प्रभवति मिथस्रासलेशोज्झितानाम् ॥ ४५ श्रीरङ्गेन्दोरिति । हे पादुके, इत्युपस्कार्यम् । त्विय श्रीरङ्गेन्दोश्वरणकमलद्वन्द्वस्य सेवया प्रत्यासत्त्या जनितादवलेपात् गर्वात् मखभुजां देवानामानतान् नम्नान् मौलि-भागान् किरीटदेशान् आरूढायां सत्यां त्रासो रल्लदोषः भयं च । 'त्रासो भीर्मणि-दोषयोः' इति विश्वः । तस्य लेशेन लवेनोज्झितानां त्यक्तानां तावकानां मणीनामनष्व-मंनोङ्गः, अव्यसनैरित्यपि गम्यते । तेषां देवानां चूडामणिभिः शिरोरल्गेः सह केशाकेशि केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं केशाकेशि प्रभवति जायते । केशाकेशीत्यत्र 'तत्र तेनेदिमिति सरूपे २ । २ । २ ० ॥' इति बहुनीहिः । 'इच् कर्मव्यतिहारे । ५ । ४ । १ २ ५ १ इति इच् प्रत्ययः । तिष्ठद्वप्रभृतिषु इच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वम् । लोके केन-चिद्वलिप्तेन प्रभौ न्यकृते पार्श्वस्थानां परिजनानां कलहो भवतीति भावः । देवचूडारोह-स्थावलेपमूलत्वं परस्परत्लिकरणसंर्मास्य कचाकचित्वं चोत्प्रेक्ष्यते ॥

त्वद्रत्नोपलरिमपञ्चरतनुत्राणं स्थिरं विश्वतो मातर्माधवपादुके न तु पुनर्हस्तैः स्पृशन्त्याकुलैः । दृरोत्सिक्तदुराढ्यजिह्यगबिलद्वाःपालकोपानल-ज्वालामित्रकठोरवेत्रलतिकादत्तार्धचन्द्रं वपुः ॥ ४६ ॥

त्वद्रस्ति । हे मातर्माधवपादुके, स्थिरं तव रत्नोपलानां रश्मयः पत्ररिमव कुलाय इव । 'कुलायस्तु पत्ररं नीडमिल्लियाम्' इति वैजयन्ती । त एव तनुत्राणं कञ्चकं विश्रतः पुरुषा दूरं भृशमुत्सिक्तानां गर्वितानां दुराट्यानां दुष्टधिनकानामेव जिह्मगानां सपीणां विलद्वारः गृहद्वारस्थैव वल्मीकरन्ध्रमुखस्य । 'ल्ली द्वाद्वीरं प्रतीहारः' इत्यमरः । पालाना रिक्षणामेव रक्षकसपीणां कोपानलज्वालाया विह्वज्वालासदृशकोपस्य मित्रेण सदृश्यां कठोरया वेत्रलतिकया कशया दत्तोऽर्धचन्द्रो गलहस्तो न्यकार इति यावत् । 'गल्हस्ते वाणमेदेऽप्यर्धचन्द्रः' इति विश्वः । वपुः पुनः भूयः आकुलैः संभ्रान्तिईस्तैनं तु स्पृशन्ति । तादृशशरीरसंस्पर्शेऽपि जुगुप्सन्ते । तादृशन्यकारसंसर्गस्तु दूरत एव । कञ्चकाव्यशरीरे वेत्रलत्।प्रहारादिन्यकारस्यानवकाशादिति भावः । मुक्ता भवन्तीति भावः । पर्यायोक्तिरलंकारो स्पक्संकीर्णः ॥

संवर्तीदितसूर्यकोटिसदृशीं रङ्गेशपादावनि
प्रस्तौषि प्रतियद्भरत्निकरज्योतिश्छटामुद्भटाम् ।
तन्मन्ये तदनन्यसूरिपरिषन्मध्येनिवेशाय नस्तादृग्वासरसेऽपि भेत्रुमचिरादस्माकमन्धं तमः ॥ ४७॥

संवर्तेति । हे रङ्गेशपादाविन, त्वं संवर्ते प्रलये उदितायाः सूर्यकोट्याः अनेकेषां रवीणां सहशीमुद्धटामधिकां प्रतियलरलानां परिष्कारमणीनां निकरस्य ज्योतिश्खटां तेजःसमूहं प्रस्तौषि प्रारमसे इति यत्तत् ज्योतिकत्पादनं नोऽस्मान् ताहशेऽतिहेयतया

प्रसिद्धे वक्तुमि जुगुप्सिते वासे प्रकृतिमण्डलवासे रसेऽपि प्रीत्यामि त्विये विषये-ऽनन्यानामाश्रयणीयान्तररहितानाम् । त्वदेकान्तिनामिति यावत् । सूरीणामनन्तशठको-पादीनां परिषदो गोष्ट्रचा मध्येऽचिरात् झटिति निवेशायावस्थापनाय अन्धं तमो गाढा-न्धकारम् । अज्ञानमिति यावत् । भेत्तुं नाशयितुमिति मन्ये । उत्प्रेक्षा ॥

> सलीलं विन्यस्य त्विय चरणरक्षे निजपदं यदच्छानिष्कान्ते विहरति हरी रङ्गरसिके । दिशासीधानष्टौ जनयसि तदा निर्भरमिल-न्मणिच्छायामायाघनघटितकेतुव्यतिकरान् ॥ ४८ ॥

सलीलिमिति । हे चरणरक्षे, यदच्छानिष्कान्ते रङ्गरसिके हरी त्विय निजपदं विन्यस्य सलीलं यथा तथा विहरति सित अष्टी दिशा एव सौधास्तान् निर्भरमधिकं मिलन्तीनां सान्द्रीभवन्तीनां मणिच्छायानां रत्नप्रभाणां मायया व्याजेन घनं सान्द्रं यथा तथा घटितानां निवद्धानां केतूनां ध्वजानां व्यतिकराः संपर्का येषां तान् जनयसि । तथा करोषील्यथः । उत्सवेषूत्रतगृहशिखरेषु ध्वजानां स्थापनं कुर्वन्तीति भावः ॥

महाँचराश्चिष्टा मणिभिरवधृतद्युमणिभिः कथंचित्क्षेत्रज्ञैरधिगतपदामम्ब भवतीम् । मुकुन्देन त्रातुं पदकमलमूले विनिहितां निरावाधां मन्ये निधिमनघवाचां निरविधम् ॥ ४९ ॥

महार्घेरिति । हे अम्ब पादुके, महार्घेर्बहुमूल्यैरवधूता निराकृता ग्रुमणयः सूर्या यैस्तैर्मणिभिराश्चिष्टां संबद्धां क्षेत्रज्ञैः पुरुषेः देशविशेषाभिज्ञैश्च कथंचित् यन्नेनाधिगतं ज्ञानं पदं खरूपं स्थानं च यस्यास्ताम् । मुकुन्देन (कर्त्रा) अन्यत्र मुकुन्दसंज्ञकेन निधिना साकम् । सहार्थे तृतीया। त्रातुं पदं निधिं चेति शेषः । पदकमलयोर्मूलेऽधस्तात् चिह्नभूतजलजस्याधस्तात् विनिहितां निक्षिप्ताम्, अत एव निराधारां भवतीमनघवाचां वेदानां कल्याणोक्तीनां पुरुषाणां च निरविधमक्षयं निधिं शेविधं मन्ये । श्लेषातु-प्राणितेयमुरप्रेक्षा ॥

तापत्रयं निरुन्धे पचित कषायान्विशोषयति पङ्कम् । तेजस्त्रितयमिदं ते शङ्के रङ्गेन्द्रपादुके तेजः ॥ ५० ॥

तापेति । हे रङ्गेन्द्रपादुके, ते तव तेजः प्रभा तापत्रयमाध्यात्मिकाधिदैविकाधि-भौतिकरूपम्, अन्यत्र वसन्तप्रीध्मशरद्रूपऋतुत्रयसंवन्धि सौरालोकजनितशरीरतापं निरुन्धे । नाशयतीत्थर्थः । एतेन चन्द्रत्वमुक्तम् । कषायान् पापानि व्याधि च पचित नाशयित परिणमयित वेत्यर्थः । एतेनाङ्गित्वमुक्तम् । पङ्कं पापं कर्दमं च विशोषयित नाशयित । एतेन सूर्यत्वमुक्तम् । अत इदं तेजः (कर्म) तेजस्त्रितयं चन्द्राप्तिसूर्यरूपं शङ्के जानामि । उरिप्रक्षालंकारः श्लेषसंकीर्णः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथ-पादुकासहस्रे सव्याख्याने रत्नसामान्यपद्यतिः पश्चदशी ॥

बहुरलपद्धतिः षोडशी ॥

अथास्यां संकीर्णवर्णयुक्तानि[स्त्रानि] समालम्बय पादुकां वर्णयति —

मुखबाहूरुपादेभ्यो वर्णान्सृष्टवतः प्रभोः । प्रपद्ये पादुकां रत्नैर्व्यक्तवर्णव्यवस्थितिम् ॥ १ ॥

मुखेति । मुखं च बाहुश्च ऊरुश्च पादश्च मुखबाहुरुपादम् । प्राण्यङ्गलात् द्वन्द्वैकव-द्भावे सित एकरोषः । तथाच 'विश्वतश्चश्चरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वत-स्पात्' इति भगवतो मुखादिबाहुल्यश्चितः । तेभ्यो वर्णान् ब्राह्मणादीन् सृष्टवत उत्पादितवतः । 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' इत्यादिश्चतेः । प्रभोः श्चीरङ्गनाथस्य रह्नेभुक्तापद्मरागादिभिव्यंक्ता प्रकटा वर्णव्यवस्थितिः शुङ्कादिरूपासंकरो यस्यास्ताम् । स्वसधर्मनिष्ठब्राह्मणादियुक्तामित्यपि गम्यते । पादुकां प्रपये । समालंकारः । भगवतः
पादुकायाश्च व्यवस्थितवर्णत्वेनानुरूप्यावगमात् । स च श्वेषमूलकः । वाच्यं तु प्रेयः तस्य
च परिकरोऽङ्गम् ॥

मणिभिः सितरक्तपीतकृष्णैर्भवती काञ्चनपादुके विचित्रा । युगभेदविकल्पितं मुरारेर्युगपद्दर्शयतीव वर्णभेदम् ॥ २ ॥

मणिभिरिति । हे काश्चनपादुके, भवती सितैः रक्तैः, पीतैः हरिद्रावर्णैः कृष्णैश्व । 'वर्णो वर्णेन' इति समासः । मणिभिर्मोक्तिकपुष्परागपद्मरागेन्द्रनीलैर्विचित्रा कर्बुरा सती युगभेदेन कृतयुगादिना विकल्पितं व्यवस्थितं मुरारेवंणंभेदं रूपविशेषं युगपदेकदा दर्शयतीवित्युत्प्रेक्षा । युगपदित्युक्तेव्यंतिरेको गम्यते । 'आसन् वर्णाक्षयो ह्यस्य गृहती-ऽनुयुगं तन्ः । शुक्लो रक्तस्था पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥' इति समापर्वणि ॥

नवरत्नविचित्रिता मुरारेः पदयोस्त्वं मणिपादुके विभासि । नवलण्डवती वसुंघरेव प्रणयाज्जन्मभुवं समाश्रयन्ती ॥ ३ ॥

नरलवेति । हे मणिपादुके, नवरलैमौंकिंकपद्मरागमरकतेन्द्रनीलवेड्यंगोमेदकपुष्प-रागप्रवालहेमभिविचित्रता कर्बुरिता लं मुरारेः पदयोनेवखण्डवती भारतिकपुरुषहरिव-वेलावृतमद्राश्वकेतुमालरम्यहिरण्मयकुरुसंज्ञकखण्डवती प्रणयादुत्पत्तिजातप्रीला जन्मभुवं जन्मस्थानं भगवचरणम् । 'पन्त्रां भूमिः' इति श्रुतेः । समाश्रयन्ती वसुंधरा भूमिरिव विभासि । उत्त्रेक्षा ॥

सहसा विनिवेद्य सापराधांस्त्वदधीनस्वपदे मुकुन्दपादे । अरुणोपलसक्तमौक्तिकश्रीः स्मयमानेव विभासि पादुके त्वम्॥ ४॥

सहसेति । हे पादुके, अहणोपलेषु पद्मरागेषु सक्ता मौक्तिकानां श्रीः प्रभा यस्याः सा लं सापराधान् सागसः पुरुषान् त्वदधीनं स्वपदं स्वरक्षणं स्वव्यवसायश्च यस्य तस्मिन् मुकुन्दपादे भगवचरणे सहसा झटिति आर्दापराधानेवेस्वर्थः । विनिवेद्य एतान् रक्षेति विज्ञाप्य स्मयमानेव ईषद्धसन्तीय विभासि । स्वरक्षणीये विषये इमं रक्षेति विनयोक्तिर्हासास्पदमिति भावः । पादुकायामप्रस्तुतलक्ष्मीवृत्तान्तप्रतीतेः समासोक्तिसंकीणोत्प्रेक्षा ॥

बहुरत्नसमुद्भवं मयूखं तव मन्ये मणिपादुके मुरारेः । चरणोपगतं मयूरपिच्छं मकुटारोहणसाहसं प्रमाष्ट्रम् ॥ ५ ॥

बह्विति । हे मणिपादुके, तव बहुरत्नसमुद्भवं मयूखं किरणं मुरारेः कृष्णस्य बालकी-बाकाले मकुटारोहणं शिरस्त्राधिरोहणमेव साहसं धृष्टकृत्यमपराधमिति यावत् । प्रमार्ष्टुम-पनेतुं चरणोपगतं पादपतितं मयूरिपच्छं शिखिबर्हे मन्ये । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

प्रभया हरिनीलमौक्तिकानां विकसन्त्या दिशसीव पादुके त्वम् । मधुभिचरणारविन्दलक्ष्म्याः स्रजमिन्दीवरपुण्डरीकवद्धाम् ॥ ६ ॥

प्रभयेति । हे पादुके, लं विकसन्त्या प्रसरन्त्या हिर्रिनीलमौक्तिकानां प्रभया मधु-भिद्धरणारविन्दयोर्लक्ष्म्याः शोभाया एव देवताया इन्दीवरैर्नालोत्पकैः पुण्डरीकैः सिता-म्भोजैश्व । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्' इत्यमरः । बद्धां स्रजं मालां दिशसीव । उत्प्रेक्षा-लंकारः ॥

तव माधवपादुके मणीनां प्रभया देवि सितासितारुणानाम् । वहते गिरिशस्य मौलिगङ्गा कुमुदेन्दीवरपद्मकाननानि ॥ ७॥

तविति । हे देवि माधवपादुके, सिता असिता नीला अरुणाश्च तेषां तव मणीनां प्रभया गिरिशस्य रुदस्य मालिगङ्गा शिरःस्थिता गङ्गा कुमुदानां सितोत्पलानाम्, इन्दीव-राणां नीलोत्पलानां, पद्मानां कोकनदानां काननानि समूहान् वहते । गम्योत्प्रेक्षालंकारः । तेन च शिवनिरन्तरप्रणामत्वं व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

पृथग्विधानां द्युतिभिर्मणीनां त्वां पादुके लोहितशुक्ककृष्णाम् । विहारहेतोरिह रङ्गभर्तुः पादानुषक्तां प्रकृतिं प्रतीमः ॥ ८॥

पृथगिति । हे पादुके, पृथग्विधानां नानाप्रकाराणां मणीनां युतिभिलांहितां शुक्रां कृष्णां च । 'अजामेकां लोहितशुक्रकृष्णाम्' इति श्रुत्युक्तसत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तां च लां

रङ्गभर्तुरिह विहारहेतोः लीलार्थे पादे चरणे । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इत्युक्तेः एकदेशे च अनुषक्तां संबद्धां प्रकृतिं प्रधानम् । 'प्रधानं प्रकृतिः क्षियाम्' इत्यमरः । प्रतीमः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

तमालनीलयुतिमिन्द्रनीलैर्मुक्तानुविद्धां मणिपादुके त्वाम् । अवैमि रङ्गेश्वरकान्तिसिन्धोर्वेलामविश्रान्तगतागतार्हाम् ॥ ९ ॥

तमालनीलेति । इन्द्रनीलैस्तमालवत्तापिच्छवत् तमालैश्व नीलाः युतिर्यसास्तां मुक्ताभिरनुविद्धां लां रङ्गेश्वरस्य कान्तेः प्रभाया एव सिन्धोः समुद्रस्य अविश्रान्तं संततं गतागतयोर्भगवद्गमनागमनयोः, अन्यत्र अधिकगमनागमनयोरहीं योग्यां वेलां तटभु-वमवैमि । अधिकगमनागमनयोग्यसमुद्रतीरे तमालाश्च मौक्तिकानि च सन्ति, अविश्र-मेण संचारश्च भवतीति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

अवैमि रङ्गेश्वरपादुकाभ्यामकालकाल्यं विभवं विधातुम् । वज्रेन्द्रनीलव्यपदेशदृश्यं बन्दीकृतं नृनमहस्त्रियामम् ॥ १०॥

अवैमीति । रङ्गेश्वरस्य पादुकाभ्यां (कर्तृभ्यां) अकालकाल्यं कालविधेयभित्रम् । 'न कालस्तत्र वै प्रभुः' इति स्मृतेः । विभवं मुक्तिरूपैमश्वर्यं विधातुम् । खसेवकाना-मिति शेषः । वज्रेन्द्रनीलयोर्हीरहिरीलयोर्व्यपदेशेन व्याजेन दृश्यं प्रेक्ष्यं अहिल्लयाममहश्व त्रियामा च तयोर्द्वन्द्वैकवद्भावः । बन्दीकृतं नूनम् । बलात्रिरुद्धमित्यर्थः । नूनमित्युत्प्रेक्षा केतवापह्वगर्भो ॥

पदस्य गोप्ती भवती मुरारेर्मणिस्प्रशा मौक्तिकरत्नभासा । अन्तर्दशं साञ्जनया मुनीनामनक्ति कर्पूरशलाकयेव ॥ ११ ॥

पदस्येति । हे पादुके इलाध्याहार्यम् । मुरारेः पर्तस्य व्यवसायस्येत्यपि गम्यते । गोप्ती भवती मणिस्पृशा हरिनीलसंसर्गवत्या । सामान्यशब्दोऽत्र विशेषपरः । मौक्तिकानामेव रत्नानां भासा साज्ञनया नयनकज्जलवत्या कर्पूरशलाकया धनसारिलप्ततूलिकया मुनीनामन्तर्दशं मनोरूपं नयनमनिक्त अज्ञनयुक्तं करोति । इवेत्युत्प्रेक्षा । सैरिप्रिका कर्पूरयुक्तया तूलिकया अज्ञनवत्या चक्षुरनक्तीति भावः। पदगोप्त्रीति विशेषणस्य ज्ञानरक्ष-णाभिप्रायगर्भेलात्परिकरः । अन्तर्दशमिति रूपकातिशयोक्तिरिस्रलम् ॥

मुक्तामयूलप्रकरैः सुभद्रा कृष्णा महेन्द्रोपलरिमजालैः । मान्या मुरारेर्मणिपादुके त्वं विहारयुक्ता विजयं वृणोषि ॥ १२ ॥

मुक्तेति । हे मणिपादुके, मुक्तानां मयूखानां मौक्तिकिकरणानां प्रकरैः सुभदा अतिभव्या, सुभद्राख्यां कृष्णस्य खसापि गम्यते । महेन्द्रोपलानां रिस्मिजालैः कृष्णा नीला । द्रौपदीखपि गम्यते । मुरारेमीन्या बहुमन्तव्या लं विहारेण संचारेण विलासेन वा युक्ता सती विजयमुत्कर्षम्, अन्यत्र अर्जुनं च वृणोषि उपादत्से । पतित्वेन वरयसीस्यपि गम्यते । विशेषणमहिम्रा सुभद्राद्रौपदीविवाहप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः ॥

> विचित्रवर्णी मणिपादुके त्वां छन्दोमयीं सामनिवद्धगीतिम् । मुनीन्द्रजुष्टां द्विपदां मुरारेः प्रत्यायिकां कांचिद्दचं प्रतीमः ॥ १३॥

विचित्रेति । हे मणिपादुके, विचित्रवर्णां कर्बुररूपाम्, अन्यत्र नानाविधाक्षराम् । छन्दोमयीं स्वरसंचारप्रचुराम्, अन्यत्र त्रिष्टुवादिश्वत्तात्मिकाम् । 'छन्दः पद्ये च वेदे च स्वराचारामिलावयोः ।' इति विश्वः । सामनि सान्त्ववादनविषये निवद्धा शरणागतैः पद्यादिरूपेण निवद्धा गीतिर्गानं यस्यास्ताम्, अन्यत्र सान्ना स्वरविशेषेण निवद्धगीतिं गानयुक्ताम् । मुनीन्द्रैयोंगीश्वरैर्जुष्टां सेविताम्, अन्यत्र विश्वामित्रादिकृषिभिर्युक्ताम् । द्विपदां भगवचरणयुगलयुक्ताम्, अन्यत्र द्वौ पादौ यस्यास्ताम् । 'टावृचि १।४।९ ॥' इति टाप् । पादः पत् । लां मुरारेः प्रस्थायिकां वोधिकां कांचित् ऋचं ऋग्मन्त्रं प्रतीमः । इत्युत्प्रेक्षा श्वेषानुप्राणिता ॥

प्रसेदुषी गोत्रभिदः प्रणामैः पुष्णासि रङ्गेश्वरपादुके त्वम् । मणिप्रभासंचळनापदेशात्प्रायस्तदहीणि शरासनानि ॥ १४॥

प्रसेदुषीति । हे रङ्गश्वरपादुके, त्वं गोत्रभिद इन्द्रस्य प्रणामैः प्रसेदुषी प्रसन्ना सती मणीनामिन्द्रनीलमरकतपद्मरागमौक्तिकानां प्रभासंवलनस्य किरणसंसर्गस्यापदेशाह्या-जात् तदर्हाणीन्द्रस्य योग्यानि शरासनानि धन्त्वि पुष्णासि पोषयसि । प्राय इत्युप्रेक्षा । नानारक्रप्रभासंसर्ग इन्द्रचापवद्वर्तत इति भावः ॥

शोणाश्मनां नवहरिन्मणिरश्मिमेशं बालातपं बलिविमर्दनपादरक्षे । श्यामीकृतं शुकशकुन्तगणप्रवेशा-

च्छक्के सतां किमपि शालिवनं विपकम् ॥ १५ ॥

शोणेति । हे बलिविमर्दनस्य पादरक्षे, तव हरिन्मणीनां मरकतानां रिमिभिभिन्नं संस्रष्टम्, शोणारमनां पद्मरागाणां वालातपमक्षीणिकरणसमूहं (कर्म) शुकशकुन्तानां कीरपिक्षणां गणस्य प्रवेशात् स्थामीकृतं विपक्षं परिणतं किमिप विलक्षणं सतां शालि-वनं ब्रीहिभेदसमूहं शङ्के मन्ये ॥

संभिद्यमानमणिमौक्तिकविद्यमश्रीः सैरंश्रिकेव भवती मणिपादरक्षे । प्रस्तौति रङ्गनृपतेश्वरणारविन्दे कस्तुरिकाष्ट्रसृणचन्दनपङ्कचर्चाम् ॥ १६ ॥ संभिद्यमानेति । हे मणिपादरक्षे, संभिद्यमाना परस्परसंवन्धवती मणीनां नीलानां विद्वमाणां प्रवालानां मौक्तिकानां च श्रीः प्रभा यस्याः सा भवती सैरंध्रिकेव अलंकारिश-ल्पकारिकेव रङ्गनृपतेश्वरणारिवन्दे कस्तूरिकाया मृगमदस्य घुम्रणस्य कुङ्कमस्य चन्दनस्य च । पङ्कराब्दः प्रत्येकमन्वेति । पङ्केन चर्चा स्थासकं प्रस्तौति प्रारभते । वर्णसाम्येन नीलादिरल्लिकरणेषु मृगमदादिलेपनत्वमुत्प्रेक्ष्यते । मण्यादीनां कस्तूरिकादीनां च यथा-संख्यमन्वयाभिप्रायेणोद्देशाद्यथासंख्यमलंकारः । उत्प्रेक्षाङ्गम् ॥

आतन्वतीमसुरमर्दनपादरक्षे

शुद्धान्तपक्ष्मलदृशां मदनेन्द्रजालम् ।
वैहारिकीं विविधरत्नमयूखलक्ष्यानमन्ये समुद्रहसि मोहनपिच्छिकां त्वम् ॥ १७ ॥

आतन्वतीमिति। हे असुरमर्दनपादरक्षे, त्वं विविधानां रत्नमयूखानां लक्ष्याद्व्याजात् सद्भान्तपक्ष्मलहशां भगवद्नतःपुरविनतानां मदनिनिर्मितमिन्द्रजालं व्यामोहककलाविशेष-मातन्वतीम् । भगवद्विषयप्रमावेशजिनकामित्यर्थः । वैहारिकीं विहारप्रयोजनाम् । 'प्रयोजनाम् । 'प्रयोजनाम् । 'प्रयोजनाम् । 'प्रयोजनाम् । 'प्रयोजनाम् । 'प्रयोजनाम् । प्राप्ति । प्राप्ति । महनिपिच्छिकां चित्तव्यामोहनार्थो पिच्छिकां मयूर्षहंगुच्छं समुद्रहसि । मन्य इत्युत्प्रेक्षा । ऐन्द्रजालिकः प्रभूणां विनोदनाय कर्षुतिपिच्छिकाभ्रमणेन सामाजिकान् व्यामोहयतीति भावः ॥

> रतैर्व्यवस्थितसितासितशोणवर्णे-रालोकवद्भिरजहच्छुतिसंनिकर्षेः । द्रष्टुं मुकुन्दचरणावनिमेषदृश्यो संदृश्यसे जननि संभृतनेत्रपङ्किः ॥ १८ ॥

रत्नैरिति । हे जनि मुकुन्दचरणावनि, व्यवस्थिता असंकीर्णतया स्थिताः सितासि-तशोणवर्णाः ग्रुक्ककृष्णरक्तस्पाणि येषां तैः, अन्यत्र गोलकनीनिकाप्रान्तायवयवेषु व्यव-स्थितग्रुक्ककृष्णरक्तादिरूपैः आलोकवद्भिः योतयुक्तैः, अन्यत्र दर्शनिकयोयुक्तैः अजहत् अत्यजन् श्रुतेवेदस्य संनिकषैः प्रतिपायप्रतिपादकलसंबन्धो येषां तैः, अन्यत्र आकर्णमा-यते रत्नैरनिमेषं यथा स्यात्तथा अनिमेषेदेवेश्व दश्यो प्रेक्ष्यो श्रेयो च मुकुन्दचरणो द्रष्टुं संग्रता संपादिता नेत्रपिक्किपैः अलिपोयाः सा सती संदश्यसे प्रेक्ष्यसे । बहुविलोचनै-रिनमेषत्या प्रेक्षणीयं भगवचरणारिवन्दसौन्दर्ये द्रष्टुं पादुका तादशसंनिवेशविशिष्टैर्नाना-रिक्नेश्वक्षंत्रि संपादितवतीति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः श्रुवानुप्राणितः ॥

गारुत्मतान्तरितमौक्तिकपङ्किलक्ष्या-दूर्वामधूकरचितं दुरितोपशान्त्ये ।

मातः स्वयं वहसि सुग्धियां प्रजानां मङ्गल्यमाल्यमिव माधवपादुके त्वम् ॥ १९॥

गारुत्मतेति । हे माधवपादुके, त्वं गारुत्मतैमेरकतैरन्तरितानां पर्यायतो व्यवस्थिनतानां मौक्तिकानां पक्तः श्रेण्या लक्ष्याङ्माजात् मुग्धियामविवेकिनां प्रजानां दुरितस्मानि-ष्टस्योपशान्तये निवर्तनाय दूवीया मधूकेन गुडपुष्पाख्यतरुपुष्पेण च रचितं निवद्धं मङ्ग-त्यमाल्यं ग्रुभार्थमालां खयं वहसीव । दुरितोपशमनाय प्रजाभिवहनीयस्याचारप्राप्त-दुर्शीमश्रमधूकमालावहनस्य पादुकया करणं करुणयेति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

रङ्गाघिराजपदरक्षिणि राजते ते वज्रोपसंघटितमौक्तिकविद्धमश्रीः। सक्ता चिरं मनसि संयमिनां निवासा-त्सूर्येन्दुवह्निमयमण्डलवासनेव ॥ २०॥

रङ्गेति । हे रङ्गाधिराजपदरिक्षिणि, ते तव वज्रेण हीरमणिना उपसंघटिता समी-पतः प्रान्ते श्रिष्टा मौक्तिकान्तर्गतविद्वमाणां श्रीः कान्तिः संयमिनां योगिनां मनिष्ठ विरं निवासादनेककालावस्थानात् सक्ता लग्ना सूर्येन्दुविद्वमयस्य रिवसोमाप्रिसदशहृदया-वयवात्मकस्य मण्डलस्य वासनेव अनुसृतिरिव राजते । मैत्रायणीयोपनिषदि हृदयमिष-कृत्यात्रोदाहरन्ति—'रिवमध्ये स्थितः सोमस्तस्य मध्ये हुताशनः । तेजोमध्ये स्थितं सक्त्वं सक्त्वमध्ये स्थितोऽच्युतः ॥' इति । अधस्ताच ततः परमाकाशस्तत्र हि सौरसौ-म्याप्रेयसात्त्विकानि मण्डलानि । उत्प्रेक्षा ॥

> आसक्तवासवशिलाशकलास्त्वदीयाः पद्मासहायपदरक्षिणि पद्मरागाः । प्रत्यक्षयन्ति कमपि अमराभिलीनं पादारविन्दमकरन्दरसप्रवाहम् ॥ २१ ॥

आसक्तेति । हे पद्मासहायपदरिक्षणि, आसक्ताः समीपश्चिष्टाः पद्मरागाः कमिप विलक्षणं भ्रमरैर्भृङ्गैरिमितो लीनं परिचुम्बितं पादयोरेवारिबन्दयोः मकरन्दरसानां मधुद्र-वाणां प्रवाहं प्रत्यक्षयन्ति प्रदर्शयन्ति । उत्प्रेक्षा ॥

अन्तःपुराणि समयेष्वभिगन्तुमेका
रङ्गेशितुर्श्वपयसीव पदावनि त्वम् ।
मुक्तांशुजालमिलनाद्वचिरैः प्रवालैविम्बाधरं सितविशेषयुतं प्रियाणाम् ॥ २२ ॥

अन्तःपुराणीति । हे पदावनि, लमेका जनान्तररहिता मुक्तानामंशुजालैर्मिलना-त्संश्वेषात् । मिलनशब्दे लघूपधगुणाभावः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् । 'परिमिलन-मप्राप्य हरितम्' इति प्रयोगोऽपि । रुचिरैर्वणीत्कर्षेण शोभमानैः प्रवालैर्विद्धमैः समयेषु रतियोग्यकालेषु रङ्गेशित् रङ्गभर्तुरन्तःपुराण्यभिगन्तुं प्राप्तुं स्मितविशेषैर्मन्दहासभेदैर्युतं प्रियाणां लक्ष्म्यादीनां विम्बाधरं विम्वफलसदशमधरं ज्ञपयसि स्मरयसि । 'ज्ञपमिच'इति चौरादिको धातुर्ज्ञापनार्थः । मित्त्वादुपधाहस्तः । मौक्तिकप्रभायुक्तविद्यमस्य स्मितयुक्ताधर-स्मारकत्वं वर्णसाम्यादिति भावः । इंवेत्युत्प्रेक्षा ॥

> रक्नेश्वरस्य मृगयोश्चरणावसक्तां रक्षःकपीन्द्रमकुटेषु निवेशयोग्याम् । मन्ये पदावनि निबद्धविचित्ररत्नां मायामृगस्य रचितामिव चर्मणा त्वाम् ॥ २३ ॥

रक्नेश्वरस्येति । हे पदाविन, निवद्धानि विचित्राणि नानावर्णानि रत्नानि यसास्तां लां सगयोर्मारीचसगहर्तू रक्नेश्वरस्य चरणावसक्तां रक्षःकपीन्द्राणां विभीषणसुप्रीवादीनां मक्कटेषु किरीटेषु निवेशयोग्यां निक्षेपणाईं मायासगस्य मारीचस्य चर्मणा अजिनेन रिचतां पादुकामिव मन्ये । अरण्यगमनकाळे रामस्य पादुकाविरहेऽपि विभीषणसुप्रीवादिमौळिषु निधानाय मारीचसृगचर्मणा रिचतान्या पादुकेयमित्युत्प्रेक्ष्यते । मारीचसृग-शरीरं नानारत्नवर्णमिति रामायणे ॥

बभ्रासि रङ्गपतिविश्रमपादुके त्वं मायाकिरातमकुटेन च बईमालाम् । आकृष्टवासवधनुःशकलैर्मणीना-मन्योन्यसंघटितकर्बुरितैर्मयूखैः ॥ २४ ॥

बभ्रासीति । हे रङ्गपतिविभ्रमपादुके, लमाकृष्टान्यपहृतानि वासवधनुष इन्द्रचापस्य शकलानि खण्डानि थैः । इन्द्रचापशकलसदृशवणैंरित्यर्थः । अन्योन्यं परस्परं संघटनेन कर्बुरितैर्विचित्रितैर्मणीनां मयूर्लैर्मायाकिरातस्य किरातवेषधारिणः शम्भोर्मकुटे नवां बर्द्दमालां मयूरिपच्छपुङं बप्रासि । उत्प्रेक्षा ॥

अन्योन्यबन्धुरहरिन्मणिपद्मरागा
रङ्गेश्वरस्य चरणाविन राजसे त्वम् ।
आत्मोपमानविभवाचिरितार्थयन्ती
शैलात्मजागिरिशयोरिव मूर्तिमेकाम् ॥ २५॥

अन्योन्येति । हे रङ्गेश्वरस्य चरणावनि, अन्योन्यं वन्धुरा वर्णोत्कर्षेण शोभमाना हरिन्मणयो मरकतानि पद्मरागाश्च यस्याः सा त्वमेकामभिन्नां शैलात्मजागिरिशयोः पार्वतीशिवयोर्मृर्तिमर्धनारीश्वरशरीरमात्मना पादुकयोपमानविभवात्सादश्यसंपत्त्या चरि-तार्थयन्ती कृतार्थांकुर्वाणेव राजसे । पाद्मे ज्ञानपादे तृतीयाध्याये—'समुत्पन्नः सदा रहो युगान्तानिसमप्रभः ।' इति रुद्रस्य गारत्वात्पावेलाः श्यामलाच वर्णसाम्यमिति भावः । उरम्रेक्षालंकारः ॥

तापत्रयप्रशमनाय समाश्रितानां संदर्शितारुणसितासितरत्नपङ्कीः । पुष्णासि रङ्गनृपतेर्मणिपादुके त्वं प्रायः सरोजकुमुदोत्पलकाननानि ॥ २६॥

तापिति । हे रङ्गनृपतेमीणपादुके, त्वं संदर्शिता अरुणानां सितानामसितानां च रह्मानां पञ्जीर्थया सा सती समाश्रितानां तापत्रयप्रशमनाय सरोजानां कुमुदानामुत्पलानां च काननानि पुष्णासि । प्राय इत्युत्प्रेक्षा । तापातुरास्तापप्रशमनाय शरीरेषु पद्मादिदलानि विद्धते तथा पादुका विश्वसेवकानां शैलोपचारं करोतीति भावः । तापत्रयस्य पद्मादि-वनत्रयमित्यातुरूप्यात्समालंकारः । स्फुरित मणीनां पद्मादीनां च ..... यथा-संख्यालंकारोऽपि ॥

> देहचुतिं प्रकटयन्ति महेन्द्रनीलाः शौरेः पदाम्बुजरुचिं तव पद्मरागाः । अन्योन्यलव्धपरभागतया त्वमीपा-माभाति कान्तिरपरा मणिपादरक्षे ॥ २७ ॥

देहेति । हे मणिपादरक्षे, तव महेन्द्रनीलाः पद्मरागाः शारिदेंह्युति प्रकटयन्ति पदाम्बुज्किचि प्रकटयन्ति । पादस्यारुणत्वादिति भावः । अमीपामिन्द्रनीलपद्मरागाणा-मन्योन्यं लब्धपरभागतया प्राप्तवर्णात्कपेण तु तवापरा शारिकान्तिविलक्षणा तत्कान्तिः प्रभाति । उपमासंस्रष्टभेदकातिशयोक्त्यलंकारः । 'भेदकातिशयोक्तिः स्यात्तस्यवान्यत्वव-णनम् ।' इति लक्षणम् । अनया च निरुपमत्वं व्यज्यते ॥

आकीर्णमौक्तिकहरिन्मणिपद्मरागा-मम्भोजलोचनपदावनि भावये त्वाम् । तत्पादविश्रमजुपां श्रुतिसुन्दरीणां वर्णोपधानमिव मौलिनिवेशयोग्यम् ॥ २८ ॥ १४ पादु० आकीर्णेति । हे अम्मोजलोचनपदाविन, आकीर्णाः परस्परं संश्विष्टा मौक्तिक-हरिन्मणिपद्मरागा यस्पास्तां लां तस्य श्रीरिङ्गणः पादे विश्रमं श्रमापनोदनं जुषां तत्र श्रयानानामिति गम्यते । श्रुतीनामेव सुन्दरीणां मौलिनिवेशस्य शिरोनिधानस्य योग्यं वर्णोपधानं चित्रपटनिर्मितसुपवर्हमिव भावये मन्ये । उत्प्रेक्षा । साच रूपकानुप्राणिता ॥

आसन्नवासवशिलारुचिरास्त्वदीयाः

पद्मेक्षणस्य पदरिक्षणि पद्मरागाः । संभावयन्ति समये कचिदुष्णभानोः

सद्यःप्रसूतयमुनासुभगामवस्थाम् ॥ २९ ॥

आसन्नेति । हे पद्मेक्षणस्य पदरिक्षणि, आसन्नामिर्वासविश्वामिरिन्द्रनीलै रुचि-रास्त्वदीयाः पद्मरागाः क्षचित्समये सद्यःप्रसूत्योत्पादितया यसुनया कालिन्द्या सुभगां रम्यामुष्णभानोरवस्थां दशां संभावयन्ति बहु मानयन्ति । तत्तुत्या इति यावत् । उप-माभेदः ॥

> मुक्तेन्द्रनीलमणिभिर्विहिते भवत्याः पङ्गी दृढे परमपूरुषपादरक्षे । मन्ये समाश्रितजनस्य तवानुभावा-

> > दुन्मोचिते सुकृतदुष्कृतशृङ्खले द्वे ॥ ३० ॥

मुक्तेति । हे परमपूरुषपादरक्षे, भवत्या मुक्तामणिभिरिन्द्रनीलमणिभिश्व विहिते हढे पश्ची तवानुभावात्प्रभावादुन्मोचिते ततोऽवमुच्य खाङ्गीकृते द्वे समाश्रितजनस्य मुकृतदुष्कृते पुण्यपाप एव श्रङ्क्षले निगले(डे) मन्ये इत्युरप्रेक्षा । पुण्यपापयोः सत्त्वतमोगुणमूललेन सितनीलरूपवत्त्वमध्यवसाय वर्णतो मौक्तिकनीलर्जसाम्यमुक्तम् ॥

उद्गीर्णगाढतमसो हरिनीलभङ्गा-स्ताराविशेषरुचिराणि च मौक्तिकानि ।

त्वत्संगमात्सरसिजेक्षणपादरक्षे

संयोजयन्ति निशया भवमौलिचन्द्रम् ॥ ३१ ॥

उद्गीर्णेति । हे सरिषेजेक्षणपादरक्षे, उद्गीर्णानि बहिर्विस्तारितानि गाढतमांसि नील-कान्तय एव यस्ते हरिनीलमङ्गा नीलमणिखण्डानि ताराविशेषवन्नक्षत्रभेदवहितराणि मौक्तिकानि च सेवासमये त्वत्समागमात् भवमौलिचन्द्रं निशया संयोजयन्ति । मौक्तिक-संस्टा नीलकान्तिनक्षत्रयुक्तरात्रितया वर्णतोऽध्यवसीयते । गम्योत्प्रेक्षा ॥

विष्णोः परेन घटिता मणिपादुके त्वं व्यक्तेन्द्रनीलरुचिरुज्जवलमौक्तिकश्रीः

कालेषु दीव्यसि मरुद्भिरुदीर्थमाणा कादम्बिनीव परितः स्फुटवारिविन्दुः ॥ ३२ ॥

विष्णोरिति । हे मणिपादुके, विष्णोः पदेन हरिचरणेनाकाशेन च घटिता
युक्ता व्यक्ता इन्द्रनीलस्य रुचिर्यस्थाः सा उज्ज्वला मौक्तिकानां श्रीर्यस्थाः सा त्वं कालेषु
भगवतः संचारकालेषु वर्षास्त्रपि मरुद्धिर्देवर्वायुभिश्वोदीर्यमाणा स्तूयमाना प्रेर्यमाणा च
परितः सर्वतः स्फुटा वारिविन्दवो यस्याः सा कादम्बिनीव मेघमालेव 'कादम्बिनी
मेघमाला' इत्यमरः । दीव्यसि कीडसि । संचारोऽपि गम्यते । श्वेपानुप्राणितेयमुपमा ॥

भासा खया भगवतो मणिपादरक्षे

मुक्ताञ्चिता मरकतोपलपद्धतिस्ते ।

नित्यावगाहनसहं सकलस्य जन्तो
गङ्काञ्चितं जनयसीव समुद्रमन्यम् ॥ ३३ ॥

भासेति । हे भगवतो मणिपादरक्षे, मुक्ताभिरविता ते तव मरकतोपलपद्धिः सकलस्य जन्तोनित्यावगाहनसहं नित्यसेवायोग्यं नित्यक्षानक्षमिस्यपि । समुद्रस्य सर्वदा न स्नानयोग्यत्वम्, अपर्वणि निपेधादिति व्यतिरेकोऽपि । गङ्गयाश्चितमन्यं विलक्षणं समुद्रं जनयति सजतीव । मौक्तिकनीलरलसंसर्गो गङ्गासागरसंवन्धवद्भातीति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

सूर्यात्मजा हरिशिलामणिपङ्किलक्ष्या-त्त्वां नित्यमाश्चितवती मणिपादरक्षे । आदौ जनार्दनपदे क्षणमात्रलमा-मासन्नमौक्तिकरुचा हसतीव गङ्गाम् ॥ ३४ ॥

सूर्येति । हे मणिपादरक्षे, सूर्यात्मजा यमुना हरिशिलामणिपक्षिलक्ष्यादिन्द्रशिला-मणिपक्षित्र्याजात् त्वां नित्यमाश्रितवती सती आदौ पूर्वे जनादंनपदे क्षणमात्रं लग्नां सक्तां गङ्गामासन्नानां मौक्तिकानां रुचा दीह्या हसतीव परिहसतीव । सापह्रवोत्प्रेक्षा ॥

पर्यन्तसंघटितभासुरपद्मरागाः

पद्मोदरअमरकान्तिमुषस्त्वदीयाः । .त्वत्संश्रयेण चरणावनि शक्रनीलाः

पीताम्बरेण पुरुषेण तुलां लभन्ते ॥ ३५ ॥

पर्यन्तेति । हे चरणावनि, पर्यन्तेषु प्रान्तप्रदेशेषु संघटिता भाष्ट्रराः पद्मरागा येषां ते पद्मोदरे सरसिजमध्ये विद्यमानानां श्रमराणां कान्ति मुण्णन्त्यपहरन्तीति तथो- कास्तत्सदशा इति यावत् । शक्रनीलास्त्वत्संश्रयेण त्वामाश्रितेन पीताम्बरवता पुरुषेण भगवता तुलां साम्यं लभन्ते । भगवतो नीलत्वात्पीताम्बरस्य रक्तत्वादिति भावः । रूपकसंस्रशेपमालंकारः ॥

> शङ्के पदाविन सदा परिचिन्वती त्वं रङ्गेशितुश्चरणपङ्कजसौकुमार्यम् । अग्रे महोभिररुणोपलमौक्तिकानां प्राज्यां विनिक्षिपसि पह्नवपुष्पपङ्किम् ॥ ३६॥

शक्के इति । हे रङ्गेशितुः पदाविन, चरणपङ्कजयोः सौकुमार्ये मार्दवं परिचिन्वती बहुशोऽनुभवन्ती अरुणोपलानां पद्मरागाणां मौक्तिकानां च महोभिः प्राज्यां वहुलां पल्लवानां पुष्पाणां च पिक्कमप्रे भगवतः पुरतः सदा भगवत्संचारकालेषु विनिक्षिपस्या-स्तृणोषि । भगवचरणारविन्दस्य कठिनस्थलविक्षेपासहत्वादिति भावः । पल्लवपुष्पास्तर-णत्वं पद्मरागमौक्तिकिकरणेषूर्प्रेक्ष्यते ॥

निर्गच्छता चरणरक्षिणि नीयमाना रङ्गेश्वरेण भवती रणदीक्षितेन । स्ते सुरारिसुभटीनयनाम्बुजानां ज्यौत्सीं निशामिव सितासितरत्नभासा ॥ ३७॥

निर्गच्छतेति । हे चरणरक्षिणि, रणदीक्षितेन युद्धोयुक्तेन निर्गच्छता रङ्गेश्वरेण नीयमाना भवती सितासितरलानां मौक्तिकेन्द्रनीलानां भासा सुरारिस्त्रभटीनां दैखयो-धवनितानां नयनानामेवाम्युजानां ज्यौत्क्षीं ज्योत्क्षावतीं चिन्द्रकायुक्ताम् । (ज्योत्क्षादि-भ्य उपसंख्यानम्) इति मत्वर्थेऽण् । निशां रात्रिं सूत इव जनयतीव । राज्याः स्याम-वर्णत्वाचन्द्रिकायाः सितत्वादिति भावः । चिन्द्रकाया निशायाः संवन्धेन पद्मसंशोषणवत् पद्धिकामणिकिरणादर्शनेनासुरस्त्रीनयनसंशोषणादिति भावः ॥

मरकतहरिताङ्गी मेदुरा पद्मरागैरिभनवजलिन्दुन्यक्तमुक्ताफलश्रीः।
कलयसि पदरक्षे कृष्णमेघप्रचारात्कनकसरिदनूपे शाद्वलं सेन्द्रगोपम्॥ ३८॥

मरकति । हे पदरक्षे, मरकतैर्हरितं स्याममङ्गं यस्याः सा पद्मरागैर्मेदुरा सान्द्रा-भिनवजलविन्दुवत् व्यक्ता प्रकाशमाना मुक्ताफलानां श्रीर्यस्याः सा । अभिनवजलवि-न्दुभिर्व्यक्तमुक्ताफलश्रीरिसपि । लं कृष्णस्यैव कालमेघस्य प्रचारात्कनकहरितः कावेर्या अनूपे कच्छभूमौ । 'जलप्रायमनूपं स्थात्कच्छः' इसमरः । सेन्द्रगोपमिन्द्रगोपाख्यकीट युक्तं शाद्वलं बालतृणहरितप्रदेशम् । 'शाद्वलः शादहरिते' इत्यमरः । कलयि । मेघप्र-चारकाले कच्छेषु नवजलविन्दव इन्द्रगोपकीटा बालतृणानि च संभवन्तीति भावः । रूपकानुप्राणितेयमुरप्रेक्षा ॥

> विरचितसुरसिन्घोर्विष्णुपादारविन्दा-त्समधिकमनुभावं पादुके दर्शयन्ती । बलभिदुपलमुक्तापद्मरागप्रकाशैः परिणमयसि नृतं प्राप्तशोणं प्रयागम् ॥ ३९ ॥

विरचितित । हे पादुके, विरचितोत्पादिता सुरसिन्धुर्गज्ञा येन तस्मात् विष्णुपा-दारविन्दादिष समधिकमनुभावं प्रभावं दर्शयन्ती लं वलभिदुपलानामिन्द्रनीलानाम्, सुक्तानाम्, पद्मरागाणां च प्रकाशैः प्रभाभिः प्राप्तः शोणो नदीभेदो येन तम् । शोणनदी-संस्रष्टमित्यर्थः । प्रयागं गङ्गायमुनासंगमं परिणमयस्युत्पाद्यसि । नूनमित्युत्प्रेक्षा । भगवत्पदं गङ्गामात्रमजनयत्, पादुका तु सितासितरक्तवर्णाभिः प्रभाभिगेङ्गायमुना-शोणाः स्जतीत्यनुभावाधिक्यम् ॥

> विविधमणिमय्सैर्व्यक्तपक्षां विचित्रै-र्जलिपिदुहितुस्त्वां विद्या लीलाचकोरीम् । अनिशमविकलानां पादुके रङ्गभर्तु-

श्चरणनखमणीनां चिन्द्रकामापिबन्तीम् ॥ ४० ॥ विविधेति । हे पादुके, विचित्रेनांनावर्णेविधिमणीनां मयूखेर्व्यक्तौ प्रकाशमानौ पक्षौ पाश्चौ गहतौ च यस्यास्तां लामविकलानां पूर्णानां रङ्गमर्तुखरणयोर्मुक्तामणिसदश-नखानाम् । चन्द्राणामिति गम्यते । चन्द्रिकां प्रभामनिशमापिबन्तीमाखादयन्तीं जलनि- धिदुहितुर्लक्ष्म्या लीलार्थो चकोरीं चन्द्रिकाप्रियाख्यपक्षिभेद्खियं वैधीत्युरप्रेक्षा ॥

चरणकमलसेवासङ्गिनां रङ्गभर्तु-

र्विनयगरिमभाजां वर्जितैरातपत्रैः । पुनरि पदरक्षे पुष्यसि त्वं सुराणां

बहुविधमणिकान्त्या बर्हिपिच्छातपत्रम् ॥ ४१ ॥

चरणेति । हे पदरक्षे, लं विनयगरिमभाजां प्रश्रयातिशयवतां वर्जितैरातपत्रैश्छ-त्रेरपलक्षितानां रङ्गभर्तुश्वरणकमलयोः सेवायामासङ्गिनां तत्पराणां सुराणां बहुविधानां मणीनां कान्त्या वहिंपिच्छातपत्रं मयूरकलापनिर्मितातपत्रं पुनरिप पुष्यसि । उत्प्रेक्षा ॥

> मरकतरुचिपत्रा मौक्तिकसोरपुष्पा स्फुटिकसलयशोभा भासुरैः पद्मरागैः।

फलमिललमुदारा रङ्गनाथस्य पादे

कलयति भवती नः कल्पवल्लीव काचित् ॥ ४२ ॥

मरकतेति । हे पादुके, इलध्याहार्यम् । मरकतरुचिरेव पत्रं पणं यस्याः सा भाष्ठरेः पद्मरागैः स्फुटा किसलयशोभा यस्याः सा उदारा महती दात्रीव भवती काचि-त्कल्पवल्लीव रङ्गनाथस्य वृक्षस्थेलापि गम्यते । पादे चरणे । मूल इलापि गम्यते । नोऽस्माकमभीष्सितमखिलं फलं प्रयोजनं च कलयति जनयति । रूपकानुप्राणितो-रप्रेक्षा ॥

> बहुमणिरुचिराङ्गी रङ्गनाथस्य पादा-न्निजशिरसि गिरीशो निक्षिपन्पादुके त्वाम् । स्मरति ललितमन्तर्जीलनीयं भवान्या-स्तरलघनकलापं षण्मुखस्योपवाह्मम् ॥ ४३ ॥

बिह्नि । हे पादुके, गिरीशो रुद्रो बहुभिर्मणिभी रुचिरमङ्गं यस्यास्तां लां रङ्गनाथस्य पादादादाय निजशिरसि निक्षिपन्सन् लिलतं मनोइं भवान्या अन्तः अन्तःपुरे लाल-नीयं तरलाश्च्यला घना निविडाश्च कलापा वहीणि यस्य तं पण्मुखस्य सुब्रह्मण्यस्थीप-वासं वाहनं मयूरं स्मरसि । स्मृतिरलंकारः ॥

> विविधमणिसमुत्थैर्व्यक्तमापादयन्ती दिवसरजिनसंध्यायौगपद्यं मयूखैः । उपनिषदुपगीतां पादुके रिङ्गणस्त्वा-मघटितघटनाही शक्तिमालोचयामः ॥ ४४ ॥

विविधेति । हे पादुके, विविधमणिसमुत्थैमीं क्तिकेन्द्रनीलपद्मरागनिर्गतैमें यूखैर्दिन्यस्य राज्याश्च, एतयोः सन्ध्यायाश्च यौगपद्यमेककालमेलनं व्यक्तं यथा तथा आपाद्यन्तीं कुर्वाणां त्वामुपनिषदा 'परास्य शक्तिविविधैव श्रूयते' इत्यनयोपगीतामघटिन्तानां वस्तूनां घटने संयोजने ऽहीं योग्यां रिङ्गणः शक्ति सामर्थ्यमालोचयामश्चिन्तयामः । उत्प्रेक्षा ॥

सकलमिदमवन्ध्ये शासने स्थापयन्ती

मुरमथनपदस्था मौक्तिकादिमकारा।

प्रकटयसि विशुद्धस्यामरक्तादिरूपान्

फलपरिणतिभेदान्प्राणिनां पादुके त्वम् ॥ ४५॥

सकलमिति । हे पादुके, मुरमथनस्य पादे चरणे तेन दत्तेऽधिकारस्थाने च तिष्ठ-वीति तथोक्ता सकलमिदं जगदवन्ध्येऽमोधे शासने आज्ञायां स्थापयन्ती नियमयन्ती मौक्ति- कादिप्रकारा मौक्तिकनीलपद्मरागयुक्तशरीरा त्वं धमेदेवतेति व्यज्यते । विशुद्धं दुःखा-शिष्ठप्रममलं सितं च श्यामं नीलं तमोमूलत्वेन कृष्णवर्णे च । दुःखरूपमिति यावत् । रक्तं लोहितं रजोमूलत्वेन रक्तवर्णे दुःखाश्विष्ठप्रमिति यावत् । प्वमादिरूपं शुक्कादिखरूपं च येषां तान् । प्राणिनां फलानां परिणतिभेदान् परिपाकविशेषान् मोक्षखगांनिरयत्म-कान् प्रकटयसि । धर्माधिष्ठाता भगवान् सात्त्विकराजसतामसधर्मनिष्ठानां मोक्षखर्ग-नरकादिफलानि प्रयच्छतीति भावः । फलेषु सत्त्वादिमूलत्वेन सितत्वादिव्यवहारः । समासोक्तिसंकीर्णयमुत्प्रेक्षा ॥

प्रदिशति मुदमक्ष्णोः पादुके देहभाजां शतमखमणिपङ्किः शार्ङ्गिणस्तुल्यवर्णा । परिसरनिहितैस्ते पद्मरागप्रदीपै-र्घनतरपरिणद्धा कज्जलश्यामिकेव ॥ ४६ ॥

प्रदिश्वतिति । हे पादुके, शार्क्षिणस्तुस्यवर्णा सदशस्या ते तव शतमखमणीनामि-न्द्रनीलानां पिक्कः परिसरे समीपे निहितैः पद्मरागैरेव प्रदीपैर्धनतरमितसान्द्रं यथा तथा परिणद्धा जनिता कज्जलस्याज्ञनस्य स्थामिकेव नीलिमेव । मनोज्ञादित्वाद्भावे बुज् । देह-भाजां प्राणिनामक्ष्णोः । प्रस्थेकापेक्षया द्विलम् । सुदं हर्षे प्रदिशति ददाति । उपमासंस-ष्टोत्प्रेक्षा ॥

> कलयापि हानिरहितेषु सदा तव मौक्तिकेषु परितः प्रथते । उपरज्यमानहरिणाङ्कतुला हरिपादके हरिशिलामहसा ॥ ४७ ॥

कलयेति । हे हरिपादुके, सदा कलयापि लेशेनापि हानिरहितेष्वपकर्षरिहितेषु पूर्णेषु तव मौक्तिकेषु हरिशिलाया इन्द्रनीलस्य महसोपरज्यमानस्य राहुणा गृह्यमाणस्य हरिणाङ्कस्य चन्द्रस्य तुला साम्यं परितः सर्वमौक्तिकेष्वपि प्रथते । इन्द्रनीलसंनिकृष्टेषु मौक्तिकेषु राहुप्रस्तचन्द्रसाम्यमुच्यत इत्युपमालंकारः ॥

मरकतपत्रला रुचिरविद्धमपछविता
पृथुतरमौक्तिकस्तविता निगमैः सुरभिः ।
उपवनदेवतेव चरणाविन रङ्गपतेरिमल्पतो विहारमिंगम्य पदं स्पृशसि ॥ ४८ ॥

मरकतेति । हे चरणावनि, मरकतैः पत्रला पत्रयुक्ता । सिघ्मादित्वाल्लच् । कवि-रौर्विद्वमैः पल्लविता संजातपल्लवा । तारकादिलादितच् । प्रधुतरैमौक्तिकैः स्तविता संजा- तगुच्छा । 'स्याद्वच्छकस्तु स्तवकः' इत्यमरः । निगमैंबंदैः सुरभिः सौरभवती त्वसुपवन-स्योद्यानस्य देवतेव विहारसुद्यानं कीडामभिलपतो रङ्गपतेः पदमभिगम्यागत्य स्पृशसि । पादुका भगवन्तसुपवनविहारार्थमाह्नयितुमागतोद्यानदेवतेवेत्युत्प्रेक्ष्यते । तत्र च रूप-कमङ्गम् ॥

> सदोत्तुङ्गे रङ्गक्षितिरमणपादप्रणयिनि त्वदालोके तत्तन्मणिकिरणसंभेदकलुपे । प्रतिस्रोतोत्रृत्त्या प्रथितरुचिभेदं न सहते

नवाम्भः खाच्छन्द्यं नमदमरकोटीरमकरः ॥ ४९ ॥

सदेति । हे रङ्गक्षितिरमणस्य पादप्रणयिनि, नमताममराणां कोटीरेषु किरीटेषु विद्यमाने मकरः प्रतिमारूपो मतस्यविशेषः स एव जीवन्मकरः सदोनुङ्गे उत्कृष्टे उन्नत-प्रदेशवर्तिनि च तत्तन्मणीनां पादुकानिष्टमौक्तिकपद्मरागादिरलानां संभेदेन संसर्गेण कुछुषे शवले कपिले च त्वदालोके तवोद्द्योते । प्रवाह इत्यपि गम्यते । नवानां नृतना-नामम्भसां खाच्छन्यं स्वरगमनं (कर्म) प्रथितः प्रख्यातो क्चीनां मकररलकिरणानां भेदो विशेषो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा, अन्यत्र प्रथितः प्रख्यातो क्चिमेदो रसभेदी यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । प्रतिश्वोतसोऽभिमुखप्रवाहस्य वृत्त्या व्यापारेण । प्रति-प्रवाह इवेल्पर्थः । न सहते न क्षमते । रणद्वीवेल्पर्थः । मकरो नवीनजलप्रवाहेऽभिमुख-तया गच्छन् तं रुणद्वि तथा प्रतिमामकरोऽपीति भावः । रूपकानुप्राणितोत्प्रेक्षालंकारः ॥

जनयसि पदाविन त्वं मुक्ताशोणमणिशकनीलरुचा । नखरुचिसंततिरुचिरां नन्दकनिस्त्रिंशसंपदं शौरेः ॥ ५०॥

जनयसीति । हे पदावनि, त्वं मुक्तानां मौक्तिकानां शोणमणीनां पद्मरागाणां शक्तनीलानामिन्द्रनीलानां च हचा प्रभया शौरेः नखानां हिचसंतत्या किरणश्रेण्या हिचरां नन्दकाख्यस्य निश्चिशस्य । कनकमयत्सहमत इत्यपि गम्यते । अन्यथा पद्मरागवर्णानन्वयात्। यद्वा नखकान्तेः श्वेतरक्तोभयवर्णात्मकपाटलक्ष्पलान्मुक्ताशोणाश्मनोहपादानम् । संपदं शोभां जनयसि । गम्योत्श्रेक्षा ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेष्ट्रटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरज्ञनाथपादुकासहस्रे वहुरत्रपद्धतिः पोडशी ।

पद्मरागपद्धतिः सप्तदशी ।

अथास्यां पद्धत्यां पद्मरागरत्नमालालंकृतां पादुकां वर्णयति— प्रपद्ये रङ्गनाथस्य पादुकां पद्मरागिणीम् । पद्मकनियतां तस्य पद्मवासामिवापराम् ॥ १ ॥ प्रपद्म इति । पद्मरागिणीं पद्मरागयुक्ताम्, अन्यत्र पद्मे सरसिजे रागिणीं धार्यस्वेन स्थानत्वेन च स्नेहयुक्तां तस्य श्रीरङ्गनाथस्य पदे एकस्मिन् नियतां नित्यं वर्तमानाम् । प्रसिद्धायास्तु वक्षःस्थलवृक्तित्वेन पदनैरन्तर्यं नास्तीति भावः । पदैकनियतामिति शिव-भागवतादिवत्समासः । अपरामन्यां पद्मवासां लक्ष्मीमिव स्थितां रङ्गनाथस्य पादुकां प्रपये । श्रेषानुप्राणितेयसुत्प्रेक्षा । प्रेयोऽलंकारोऽङम् ॥

अतिवाद्मनसं विचिन्त्य शौरेः पदरक्षे पदपद्मसौकुमार्यम् । परिपुप्यसि पद्मरागभासा पदवीमाहितपछ्ठवामिव त्वम् ॥ २ ॥

अतिवाद्यानसमिति । हे पदरक्षे, त्वं शौरेः पदपद्मयोः सौकुमार्ये मार्दवमित-वाद्धसं वाचो मनसश्चागोचरं विचिन्त्य पद्मरागाणां भासा पदवीं भगवतः संचारमार्ग-माहितानि निक्षिप्तानि पह्नवानि यस्यां तां परिपुष्यसीव । तथा करोषीवेत्यर्थः । पूर्वे पुष्पसंवितितास्तरणत्वमुक्तम्, इदानीं केवलपह्नवास्तरणत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति विशेषः ॥

> पदपल्लवसङ्गिभिः प्रदीप्तैरिधकोल्लासिभिरम्व पद्मरागैः । अनले शयनं कचिन्मुरारेरिवसंवादयसीव पादुके त्वम् ॥ ३ ॥

पदेति । हे अम्य पादुके, त्वं पदपह्नवयोः सङ्गिभिः सक्तेः, अतएवाधिकमुह्नसन्ति प्रभाद्वारा प्रसरन्तीति तथोक्तैः पद्मरागर्भुरारेः क्षचित् क्षाप्यनलेऽमो शयनमविसंवादय-सीव यथार्थीकरोषीव । शास्त्रीयममो शयनं प्रत्यक्षतया दर्शयसीवेत्युप्रेक्षा । भगवच्छास्त्रे पौष्करे । 'युगान्तेषु च संहारं यः करोति च सर्वदा । शङ्कराख्यो महारदः प्रादुर्भावान्तरं हि तत् ॥ देवस्थानलशायोर्वे सर्वायुःसंस्थितस्य वा ॥' इति ॥

विवृणोति रङ्गपतिरत्नपादुके त्वयि पद्मरागमणिपद्धतिः शुभा । निविडोरुसंघटनपीडनक्षरन्मधुकैटभक्षतजपङ्कवासनाम् ॥ ४ ॥

विवृणोतीति । हे रङ्गपतिरत्नपादुके, त्विय (अधिकरणे) श्रुभा पद्मरागमणिप-द्धतिः पद्मरागपिक्कः निविडं दृढं यथा भवति तथोवोः संघटनेन जनितेन पीडनेन संम-र्दनेन क्षरतः स्रवतो मधुकेटभयोरसुरयोः क्षतजपङ्कस्य रक्तकर्दमस्य वासनामनुवृत्तिं विवृणोति व्याख्याति । भगवतोरुभ्यां मधुकेटभवधे क्रियमाणे ततः सस्तं रक्तं पादुकायां पतितमिदानीमिप वर्तत एवेत्युत्प्रेक्षा ॥

प्रतियन्ति रङ्गपतिपातुके जनास्तव पद्मरागमणिरिहमसंतितम् । अभिजग्मुषां त्वदनुभावखण्डिताद्घसंचयाद्भिगलितामसृक्छटाम् ५ प्रतियन्तीति । हे रङ्गपतिपादुके, जनास्तव पद्मरागमणीनां रिहमसंतितं तवातु-भावेन खण्डिताद्विताद्भिजग्मुषां लां शरणागतानामघसंचयारपापसमूहात् । अघसंज्ञासु-रादिति च गम्यते । विगलितां क्षरितामस्वस्टटां शोणितधारां प्रतियन्ति जानन्ति । इस्स्रोक्षा ॥

परयन्ति रङ्गेश्वरपादुके त्वां पौराङ्गनास्पर्शितरागवन्धाम् । शृङ्गारयोनेज्वलनस्य दीप्तैरङ्गारजालैरिव पद्मरागैः ॥ ६ ॥

पश्यन्तीति । हे रङ्गेश्वरपादुके, पौराङ्गनाः श्रीरङ्गनगरनार्यस्वां राङ्गारयोनेः कामस्य । 'कामः शम्बरसूद्नो मधुसखः राङ्गारयोनिः स्मृतः।' इति हलायुधः। तस्यैव ज्वलनस्यामेदींसरङ्गारजालैरिमयुक्तकाष्टखण्डेरिव स्थितैः पद्मरागैः स्पर्शितो दत्तो रागवन्धो रिक्तमयोगोऽनुरागवन्धश्च यस्यास्तां पश्यन्ति तथोत्प्रेक्षन्ते । पद्मरागेषु मदनाङ्गारत्वमु-त्र्येक्ष्यते । तत्र च श्रेषाङ्गम् ॥

अवैमि दोषापगमस्य हेतुं तमोऽपहां संभृतपद्मरागाम् । अशेषवन्द्यां मणिपादुके त्वां रङ्गेशसूर्योदयपूर्वसंध्याम् ॥ ७ ॥

अवैमीति । हे मणिपादुके, दोपाणां रागद्वेषादीनामपगमस्य नाशस्य हेतुम्, अन्यत्र रात्रेरपगमहेतुं तमः शोकमन्धकारं चापहन्तीति तथोक्ताम् । 'तमोऽन्धकारे स्वर्भानी तमः शोके गुणान्तरे ।' इति विश्वः । 'अपे क्षेश्वतमसोः ३।२।५०॥' इति ढः । संभूताः पद्मरागा यस्यास्ताम्, अन्यत्र संभृताः पद्मेषु रागा विकासजनितमध्यशोणि-मानो यया ताम् । अशेषवन्धां त्यां रङ्गेशस्यैव सूर्यस्योदयस्य सूचिकां पूर्वसन्ध्यां प्रातःस-न्थ्यामवैमि । श्वेषानुप्राणितोत्प्रेक्षा ॥

> अवाप्य पादाविन रङ्गभर्तुः पदाम्बुजे पह्नवसंस्तराभाम् । त्वत्पद्मरागद्युतयो भजन्ते कालानलत्वं कलुषाम्बुधेर्नः ॥ ८॥

अवाप्येति । हे पादानिन, तन पद्मरागाणां गुतयो रङ्गभर्तुः पदाम्बुजेऽम्बुजिनिव पादे पह्नवसंस्तरस्य किसलयास्तरणस्याभां शोभामनाप्य नोऽस्माकं कलुषाम्बुधेः पापस-मुद्रस्य । 'कलुषं वृज्जिननोधमंहो दुरितदुष्कृतम् ।' इत्यमरः । कालानलत्वं संवर्ताप्तित्वं भजन्ते प्राप्तुवन्ति । पह्नवतस्तुखानहस्याप्तिवच्छोषकत्वकथनास्त्याधातालंकारः ॥

> निसर्गसिद्धं मणिपादरक्षे देवस्य रङ्गावसथपियस्य । बालार्कवर्णाः पदपद्मरागं त्वत्पद्मरागाः पुनरुक्तयन्ति ॥ ९ ॥

निसर्गेति । हे मणिपादरक्षे, बालार्कवर्णा उदयसूर्ययुतयस्तव पद्मरागा रङ्गावसथ-प्रियस्य देवस्य श्रीरङ्गनाथस्य निसर्गेण स्वभावेन सिद्धं वर्तमानं पदपद्मयो रागं शोणि-मानम् । पद्मरागमिति च प्रतीयते । पुनरुक्तयन्ति द्विगुणयन्ति । पद्मरागद्वयवदिति च गम्यते । अनुगुणभेदोऽलंकारः ॥

पदेन विश्वं मणिपादरक्षे पत्न्या समं पालयतो सुरारेः । यद्याःपयोधौ परिकल्पयन्ति प्रवालशोभां तव पद्मरागाः ॥ १०॥ पदेनेति । हे मणिपादरक्षे, तव पद्मरागाः पत्न्या लक्ष्म्या समं सार्धे पदेन चरणेन व्यवसायेन च विश्वं जगत् पालयतो मुरारेथैशस्येव पयोधौ प्रवालशोभां विद्वमलताश्चियं परिकल्पयन्ति । 'विद्वमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम्' इल्पमरः । रूपकसंकीर्णोत्प्रेक्षा ॥

अर्चिप्मती काञ्चनपादरक्षे प्रस्तौति ते पाटलरत्नपङ्किः।

रेखा रथाङ्गस्य महःप्रपश्चं रङ्गेशपादाम्बुजमध्यभाजम् ॥ ११ ॥ अर्चिष्मतीति । हे काञ्चनपादरक्षे, अर्विष्मती दीप्तिमती । ज्यालाविशिष्टेखपि गम्यते । ते तव पाटलानां रत्नानाम् । पद्मरागाणामिल्यर्थः । पिक्वः रङ्गेशस्य पादाम्बुज-मध्यम् । पद्मासनमिल्यपि गम्यते । तं भजतीति तथोक्तस्य रेखाह्रपस्य रथाङ्गस्य चकस्य महःप्रपञ्चं तेजोविस्तारं प्रस्तौति प्रारभते । संपादयतीति यावत् । उत्प्रेक्षा ॥

त्वयैव पादाविन शोणरत्नैर्वालातपं नूनमुदीरयन्त्या । पद्मापतेः पादतलप्रऋढं रेखाम्बुजं नित्यमभूदनिद्रम् ॥ १२ ॥

त्ययेति । हे पादावनि, शोणरत्नैः पद्मरागैर्वालातपं तेजःसमूहमेव सूर्यकिरणमुदी-रयन्त्योत्पादयन्त्या त्वयेव पद्मापतेः श्रीरङ्गनाथस्य पादतले जलस्याधस्तादित्यपि गम्यते । प्रहृढं दृढतया वर्तमानम्, उत्पन्नमित्यपि । रेखाम्बुजं रेखारूपं पद्मं, नित्यं सदा अनिद्र-मन्यानभिभूतम्, विक्रस्तरमित्यपि । अभृत् । नूनं वालातपसंनिधानात्पद्मविकासो भव-तीति भावः ॥

> नित्यं निजालोकपथं गतानां श्रेयो दिशन्तीं श्रितपद्मरागाम् । महीयसीं माधवपादरक्षे मन्यामहे मङ्गलदेवतां त्वाम् ॥ १३ ॥

नित्यमिति । हे माधवपादरक्षे, निलं सदा निजानामालोकानामुद्द्योतानां कटा-क्षाणां च पन्थानम् । 'ऋक्पूरच्धू:पथा—५।४।७४' इलकारप्रत्ययः । गतानां पुंसां श्रेयो मोक्षमैश्वर्यं च दिशन्तीम् । 'मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिश्रेयसामृतम् ।' इलमरः। 'श्रेयस्तु मङ्गले धर्में' इति विश्वः । श्रितः पद्मरागः पद्मश्रेदश्च यया तां महीयसीमत्यु-रकृष्टां लां मङ्गलानां देवतामधिष्टात्रीमेव मङ्गलदेवतां लक्ष्मीम् । 'रमा मङ्गलदेवता' इल-मरः । मन्यामहे जानीमः । श्लेषानुप्राणितल्यक्षपोत्प्रेक्षा ॥

> देवस्य रङ्गरसिकस्य विहारहेतो-रात्मानमङ्किकसले विनिवेद्य पूर्वम् । प्रायो निवेदयसि शोणमणिप्रकाशैः प्रत्यूषपद्मकलिकां पदरक्षिणि त्वम् ॥ १४ ॥

देवस्यति । हे पदरक्षिणि, त्वं रङ्गरसिकस्य नृत्यप्रियस्य सभानायकस्य देवस्य रङ्गनाथस्य । राज्ञ इत्यपि गम्यते । विहारहेतोः संचारार्थे लीलार्थमित्यपि । पूर्वे वृत्तात्पू-विमित्यपि । आत्मानं स्वमङ्गिकमले विनिवेद्य समर्प्य देवं श्रीरङ्गनाथं प्रणम्येत्यपि । प्रस्मरस्य प्रसरणशीलस्य । विश्वं व्याप्नुवत इत्यर्थः । कलेर्युगस्य कलिस्नुगस्य श्रीरङ्गसीन्नि प्रवेशं संसर्गे संप्रति निवारियतुं निरोद्धमित्रमयं प्राकारं वरणम् । 'प्राकारो वरणः सालः' इत्यमरः । प्रायेण हेतुभून्नेत्युत्प्रेक्षाबोतकशब्दः । आरभते उत्पादयि । भगव-त्संनिधानायत्ता कलियुगधर्मनिवृत्तिः पद्मरागप्रभावरणनिरोधकृतेत्युत्प्रेक्ष्यते ॥

लीलागृहान्तरविहारिणि रङ्गनाथे लाक्षारसैररुणरक्तमयूखलक्ष्यैः । प्रायेण रङ्गयति पादसरोजयुग्मं सैरन्धिकेव भवती मणिपादरक्षे ॥ २१ ॥

लीलेति । हे मणिपादरक्षे, भवती रङ्गनाथे लीलाग्रहान्तरे क्रीडाभवनमध्ये विहारिण सित संचरित सत्यरूणरानां पद्मरागाणां मयूखा एव लक्ष्यं व्याजो येपां तैर्लाक्षारसैरलक्षकद्रवैः सैरन्ध्रिकेव प्रसाधिकेव पादसरोजयोर्युग्मम् । श्रीरङ्गनाथ-स्येत्याक्षिप्यते । प्रायेण रज्ञयति रक्तं करोति । अनुलिम्पतीत्यर्थः । उत्प्रेक्षा । उपमानु-प्राणिता सापह्नवा च ॥

रक्नेशितुर्विहरतो मणिपादरक्षे रथ्यान्तरे सुमनसः परिकीर्यमाणाः । त्वत्पद्मरागिकरणस्फुरणाद्भजन्ते संध्यातपान्तरिततारकपङ्किलक्ष्मीम् ॥ २२ ॥

रङ्गेशितुरिति । विहरतो रङ्गेशितू रथ्यान्तरे प्रतोलीमध्ये परिकीर्यमाणाः । जनै-रिति शेषः । सुमनसः पुष्पाणि तव पद्मरागिकरणानां छुरणाङ्ग्यापनात् संध्यातपैः संध्याकालरक्तसूर्यप्रभाभिरन्तरिताया अनुलिप्तायास्तारकपङ्केनेक्षत्रश्रेण्या लक्ष्मीं शोभां भजन्ते । निदर्शनालंकारः ॥

> रङ्गाधिराजपदरिक्षणि विश्रतस्त्वां गङ्गातरङ्गविमले गिरिशस्य मौलौ । संवर्धयन्ति महसा तव पद्मरागाः शैलात्मजाचरणयावकपङ्कलक्ष्मीम् ॥ २३ ॥

रङ्गाधिराजेति । हे रङ्गाधिराजपदरक्षिणि, तव पद्मरागा महसा प्रभया (कर-णेन) लां विश्रतो वहतो गिरिशस्य शिवस्य गङ्गातरङ्गीर्विमले परिशुद्धे । इदं च पादुकाव-हनयोग्यतासंपादकं विशेषणम् । मौलौ शिरिष शैलात्मजाया गौर्याश्वरणयोर्यावकपङ्कस्य लाक्षारसस्य मानापनोदनार्थे प्रणतिसमयलमस्य लक्ष्मी शोभां संवधर्यन्ति पुण्णन्ति । उत्प्रेक्षा ॥ शरणमुपगतानां शर्वरीं मोहरूपां शमयितुमुद्यस्थान्मन्महे वालसूर्यान् । पदसरसिजयोगादङ्गनाथस्य मूयः

परिणमदरुणिम्णः पादुके पद्मरागान् ॥ २४ ॥

शरणिमिति । हे पादुके, रङ्गनाथस्य पदसरिसजयोनिसर्गरक्तयोयोगात् संपर्कात् भूयः पुनरिप परिणमन् जायमानोऽरुणिमा येषां तान् पद्मरागान् शरणमुपगतानां प्रपन्ना-नाम् । गृहवर्तिनामित्यपि गम्यते । मोहरूपामज्ञानात्मिकां शर्वरीं रात्रि शमयितुं नाश-यितुमुदयस्थानुद्योन्मुखान् । पूर्वपर्वतान्तर्वर्तिन इति गम्यते । 'उदयः पूर्वपर्वतः' इत्य-मरः । वालसूर्यानुद्यद्वाखरान् मन्महे मन्यामहे । इत्युत्प्रेक्षा श्वेषानुप्राणिता ॥

हरिपदरुचिराणां पादुके तावकाना-मरुणमणिगणानां नूनमर्धेन्दुमौलिः । प्रणतिसमयल्यां वासनामेव धत्ते

कलमकणिशकान्तिस्पर्धिनीमिर्जटाभिः ॥ २५॥

हरिपदेति । हे पादुके, अर्धेन्दुमौिलः शिवः कलमकणिशस्य व्रीहिविशेषमञ्जर्याः । 'किणिशं सस्यमञ्जरी' इस्यमरः। कान्सा दीप्सा स्पिधेतुं कलहायितुं शीलमासामिति तथो-काभिः । कलममञ्जरीवद्रक्तवर्णाभिरिस्थिः । जटाभिः स्वकेशसंघातिईरेभँगवतो । भगव्यस्पवद्वितराणां तावकानां खदीयानामरूणमणिगणानां पद्मरागनिकराणां प्रणतिसमये वन्दनकाले लग्नां सक्तां वासनां प्रभानुसतिमेव धत्ते न त्वरुणवर्णमिति भावः । शिवस्य जटागतमरूणत्वं सेवासमयलप्रपादुकापद्मरागिकरणानुस्रतिदेनोत्प्रेक्ष्यते ॥

प्रतिविहरणमेते पादुके रङ्गभर्तुः

पदकमलसगन्धाः पद्मरागास्त्वदीयाः। तरुणतपनमैत्रीमुद्धहद्भिभयूखैः

स्थलकमलविमूर्ति स्थापयन्त्यव्यवस्थाम् ॥ २६ ॥

प्रतिविहरणिमिति । हे पादुके, रङ्गमर्तुः पदकमलयोः सगन्धाः संबन्धिनः । सदशा इल्यथः । एते लदीयाः पद्मरागास्तरुणतपनेन मैत्रीम् । सादृश्यमिति यावत् । उद्वह-द्रिम्यूलैः किरणैः प्रतिविहरणं प्रतिसंचारम् । वीप्सायामव्ययीमावः । अव्यवस्थामिन-यतदेशां स्थलकमलानां विभूतिं संपदं स्थापयन्ति । संपादयन्तील्यशः । पद्मरागप्रभा भगवत्संचारमार्गेष्वनियतस्थलकमलत्वेनोत्प्रेक्यते ॥

अयमतितरभोगात्रञ्जयन्वीतरागां-स्तरुणमणिगणानां तावकानां प्रकाशः।

मधुरिपुपदरक्षे मङ्गु जाज्वल्यमानः शलभयति जनानां शाश्वतं पापराशिम् ॥ २७ ॥

अयमिति । हे मधुरिपुपदरक्षे, अनितरभोगान् पादुकामात्रानुभवासक्तान् वीत-रागान् विषयानुरागरहितान् राज्यनाहादयन् । रागं कुवैत्रित्यपि विरोधः प्रतीयते । तावकानामरुणमणिगणानां पद्मरागसमूहानामयं परिहश्यमानः प्रकाशो जाज्वस्यमानो देदीप्यमानो ज्वालाविशिष्टोऽनिश्च सन् जनानां शाश्वतं पापराशिं मङ्क्वाशु शलभयति । शलभमिव दहतीस्थः । परिणामालंकारः श्विष्टपरम्परितरूपकानुप्राणितः ॥

> प्रचुरिनगमगन्धाः पादुके रङ्गभर्तुः पदकमलसमृद्धि प्रत्यहं भावयन्तः । दधित शकलयन्तो गाढमन्तस्तिमस्रं समुचिततरुणत्वं तावकाः पद्मरागाः ॥ २८॥

प्रसुरेति । हे पादुके, प्रसुरो भृथिष्टो निगमगन्धो वेदसाँरभ्यं येपां ते । अन्यत्र 'वेदैरस्न्यिक्षिभिरेति सूर्यः' इति शृत्युक्तवहुभेदसंवन्धवानित्यर्थः । 'गन्धो गन्धक आमोदे छेशे संवन्धगर्वयोः ।' इति विश्वः । प्रसुरो निगमस्य गन्धः सारभ्यं यस्या-स्तामिति समृद्धिविशेषणं वा । प्रस्तं प्रतिदिनं रङ्गभर्तः पदयोरेव कमलयोः समृद्धिं पृष्टिं भावयन्तो जनयन्तः, अन्यत्र पद्मविकासमित्यर्थः । गाढं सान्द्रमन्तस्तमिसं चित्तावर-कतमोगुणं शकलयन्तः, अन्यत्रान्धकारं निराकुर्वन्त इत्यर्थः । तावकाः पद्मरागाः समु-चितमुक्ताकाराणां साम्यात् योग्यमित्यपि । अरुणत्वं रक्तवर्णविशिष्टलं सूर्यलं च । 'मिहिरारूणपूपणः' इत्यमरः । दधति वहन्ति । श्वेषानुप्राणितं रूपकमलंकारः ॥

लाक्षालक्ष्मीमधररुचके रङ्गिणः पादरक्षे
वक्राम्भोजे मदपरिणतिं पद्मरागद्यतिस्ते ।
कर्णोपान्ते किसल्यरुचिं देवि सेवानतानां
सीमन्ते च त्रिदशसुदशां सौति सिन्दूरशोभाम् ॥ २९ ॥

लाक्षेति । हे देवि रिक्षणः पादरक्षे, ते तव पद्मरागाणां ग्रुतिर्द्धां सेवानतानां सेवार्थं प्रह्वीभूतानां त्रिदशसुदशां देवल्लीणामधरहचके रुचकसदश ओष्ठे । मल्लादीनां कण्ठस्थमोष्ठसदशसंनिवेशमाभरणं रुचकशब्दार्थः । 'रुचकं मङ्गलद्रव्ये श्रीवाभरणदन्त्रयोः ।' इति विश्वः । 'उपिनतं व्याद्रादिभिः—२।४।५,६' इति समासः । लाक्षालक्ष्मीमलक्षकसंपदं वक्षामभोजे मदपरिणति मधुपानजन्यशोणिमानं कणस्थोपान्तेऽप्रदेशे किसलयहर्चि कर्णपूरपल्लवशोभां सीमन्ते मस्तकमध्यरेखायां सिन्दुरशोभां रक्तसिन्दुरियं च साँखनुजानाति । पु श्रसये श्रसवोऽभ्यनुज्ञानांतिते वैयाकरणाः । तत्तदेशयोन

ग्यालंकारं विद्धातीत्यर्थः । पद्मरागप्रभाया विषयभेदेनानेकथोलेखादुलेखः । सर्वेषामे-किष्ठयान्वयतात्तुत्ययोगिता च संस्रष्टा ॥

> अरुणमणयस्तवेते हरिपदरागेण लब्धमहिमानः । गमयन्ति चरणरक्षे द्युमणिगणं ज्योतिरिङ्खणताम् ॥ ३० ॥

अरुणेति । हे चरणरक्षे, तवैतेऽरुणमणयः पद्मरागा हरेः पदयोश्वरणयो रागेणारुणिमा लन्धमहिमानः प्राप्तोत्कर्षाः सन्तो युमणिगणं सूर्यसमूहं प्रलयोदितसप्तमाखरसमूहं वा ज्योतिरिक्षणतां खयोतकीटतां गमयन्ति नयन्ति । पादुकापद्मरागमहसा यांवरिकाः सूर्याः खयोताः कियन्त इत्युक्तयात्युक्तिरलंकारः । 'अत्युक्तिरद्धतातथ्यशौर्योदार्यादिवर्णनम् ।' इति लक्षणम् ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेष्ट्रनाथस्य श्रीमद्वेदान्ता-चार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे पद्मरागपद्धतिः सप्तदशी ॥

मुक्तापद्धतिरष्टादशी।

अथास्मां पद्धत्यां मौक्तिकमात्रालंकृतां पादुकां वर्णयति— वद्धानां यत्र नित्यानां मुक्तानामीश्वरस्य च । प्रत्यक्षं शेषशेषित्वं सा मे सिच्छातु पादुका ॥ १ ॥

बद्धानामिति । यत्र पादुकायां बद्धानां प्रत्युप्तानां नित्यानामनपायानां मुक्तानां मौक्तिकानामीश्वरस्य च शेषशेषितं स्वत्वामिभावः प्रत्यक्षं चक्षषा प्रेक्षं भवतीति गम्यते । भगवत्स्वलादिति भावः । अन्यत्र बद्धानां संसारिणां मुक्तानां त्यक्तसंसाराणां नित्यानां कदाप्यस्पृष्टसंसाराणामनन्तगरुडादीनामेतेषां त्रिविधजीवानामीश्वरस्य च पादुकाविषये चरणमूर्धवहनाभ्यां शेषशेषितं स्वामित्वदासत्वे प्रत्यक्षं तत्तज्जीवचक्षुर्गम्यं सा पादुका मे मम सिद्धातु काङ्कितहेतुर्भवतु । प्रेयोऽलंकारः, उपमालंकारष्वनिश्व ॥

तय रङ्गधुरीणपादरक्षे विमुला मौक्तिकपद्धतिर्विभाति ।

सुहृदि त्विय साधितापवर्गैः समये संक्रमितेव साधुकृत्या ॥ २ ॥

नखेति । हे रङ्गधुरीणपादरक्षे, तव विमला मीकिकपद्धतिर्मुक्तामणीनां पिक्कः । सुकाशव्दात् 'विनयादिभ्यष्टक् ५।४।३४।' इति खाधिकष्ठक् । साधितापवर्गैः संपादित-मोक्षैः पुरुषैः समये पुण्यपापत्यागकाले सुहृदि त्विथ संक्रमिता संप्रापिता साधुक्रत्या सुकृतमिव विभाति । सत्त्वमूल्यास्सुकृतस्य श्वेलव्यपदेशः 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम्' इति शृयते । उत्प्रेक्षा ॥

शरणागतसस्यमालिनीयं तव मुक्तामणिरिंगनिर्झरौँघैः । ननु रङ्गधुरीणपादरक्षे जगती नित्यमदैवमातृकाभूत् ॥ ३ ॥ १५ **पादु** इरिणेति । नतु है रङ्गधुरीणपादरक्षे, शरणागतान् प्रपन्नानेन सस्यानि नीह्योषधीः मलते धारयतीति तयोक्ता । 'मल धारणे' इति धातोराभीक्ष्णे णिनिः । इयं जगती भूमिः । 'जगती रलगर्मा न' इस्तमरः । तव सुक्तामणिरश्मीनां मौक्तिकिरणानामेव निर्मराणां वारिप्रवाहाणामोधिनिकरैः । 'स्तोमौधनिकरनातवारसंघातसंचयाः' इस्तमरः । निस्तं सदा अदैवमातृका वृष्टिमात्रनिष्पाद्यनीहियुक्तदेशभिन्ना । नदीमातृकेति यावत् । नदीप्रवाहेर्बाह्य इव पादुकामुक्ताप्रभाभिः प्रपन्ना मोदन्त इति भावः । रूपकालंकारः ॥

अधिविष्णुपदं परिस्फुरन्ती नवमुक्तामणिनिर्मलप्रकाशा ।

परिपुष्यसि मङ्गलानि पुंसां प्रतिपचन्द्रकलेव पादुके त्वम् ॥ ४॥

अधीति । हे पादुके, अधिविष्णुपदं भगवचरणे आकाशे च । विभक्तयर्थेऽव्ययीभावः । परिस्फुरन्ती शोममाना नवैर्मुक्तामणिभिः नवसुक्तामणिवच निर्मलः प्रकाश

भावः । पारस्फुरन्ता शाममाना नवमुक्तामाणाभः नवमुक्तामाणवच निमलः प्रकाश उद्योतो यस्याः सा लं प्रतिपचन्द्रकलेव प्रयमाचन्द्रकलेव पुंसा मङ्गलानि श्रेयांसि त्रीह्या-दिसकलेषधीः रक्षणानि च । 'मङ्गलं श्रेयांसि श्रेते दूर्वायामिप मङ्गलम् । सर्वार्थरक्षणे चापि मङ्गलं समुदाहृतम् ॥' इति विश्वः । परिपुष्यसि अभिवर्धयसि । श्रेषानुप्राणितो-पमालंकारः ॥

निहिता नवमौक्तिकाविष्रस्यामितः काञ्चनपादुके मुरारेः । नखचन्द्रमसां पदाश्रितानां प्रतिमाचन्द्रपरम्परेव भाति ॥ ५ ॥

निहितिति । हे काश्वनपादुके, लामभितस्तव पार्श्वद्वयेऽपि । 'ततोऽन्यत्रापि द्रयते' इति द्वितीया । निहितानां प्रत्युप्तानां नवानां मौक्तिकानामावळीः पङ्कीः मुरारेः पद्माश्रितानां नखानामेव चन्द्रमसां प्रतिमाचन्द्राणां प्रतिबिम्बचन्द्राणां परम्परेव पङ्किरिव माति । इदं च भगवत्युरोवर्तिन्यां पादुकायामित्यवगन्तव्यम् । उत्प्रेक्षालंकारः । संभावनायामिवशब्दः ॥

समतामुपैति वपुषापि सदा भवदीयमौक्तिकमहरछुरिता । हरिपादुके हरिपदोद्भवया कनकापगासुरपुरापगया ॥ ६ ॥

समतामिति । हे हिरपादुकें, सदा भवदीयानां लदीयानां मौक्तिकानां महसां प्रमया छुरिता रूषिता कनकापना कावेरी हरेः पदोद्भवया चरणजनितया सुरपुरापनया गङ्गया सह वपुषापि शरीरेणापि । पावनत्वादिगुणेः साम्यं न वक्तव्यमिति भावः । साम्यं साहस्यसुपैति प्राप्नोति । गङ्गापयसः शुक्रत्वं कावेर्यास्तु मौक्तिकप्रभाह्मणादिस्यवन् गन्तव्यम् । उपमालंकारः ॥

तव रङ्गचन्द्रतपनीयपादुके विमला समुद्रहति मौक्तिकावलिः। चरणारविन्दनवचन्द्रमण्डलप्रणयोपयातनवतारकारुचिम्॥ ७॥ तविति । हे रङ्गचन्द्रस्य तपनीयपादुके काखनपादुके, 'तपनीयं शातकुम्भम्' इति सुवर्णपर्यायेष्वमरः । विमला शुद्धा तव मौक्तिकानामाविलः पिद्धः । 'तीथ्यालिराविलः पिद्धः श्रेणी रेखास्तु राजयः ।' इत्यमरः । चरणारिवन्दयोर्भगवत्पादाम्बुजयोर्नखानामेव चन्द्रमण्डलानां प्रणयेन स्नेहेनोपयातानां निकटगतानां मनोज्ञानां तारकाणां नक्षत्राणां रुचि शोभां समुद्रहति थत्ते । निदर्शनालंकारो वा उरप्रेक्षा वा वाचकान्भावाद्गम्या ॥

चन्द्रचूडमुकुटेन लालिता चारुमौक्तिकमयूखपाण्डरा । रङ्गनाथपदपद्मसङ्गिनी लक्ष्यसे सुरधुनीव पादुके ॥ ८॥

चन्द्रेति । हे पादुके, चन्द्रचूडस्य शिवस्य मुकुटेन किरीटेन लालिता मानिता चारुभिर्मीक्तिकमयूर्वेस्तद्वच पाण्डरा शुक्रा रङ्गनाथस्य पदपद्मयोः सङ्गिनी तदुद्भवा लं मुरधुनीव गङ्गेव लक्ष्यसे । श्वेषानुप्राणितोपमालंकारः ॥

ये भजन्ति भवतीं तवैव ते मौक्तिकद्युतिविकरूपगङ्गया । वर्धयन्ति मधुवैरिपादुके मौलिचन्द्रशकलस्य चन्द्रिकाम् ॥ ९ ॥

य इति । हे मधुवैरिपादुके, ये पुरुषा भवतीं भजन्ति सेवन्ते ते पुरुषास्तव मौकि-कानां गुतिरूपया विकल्पगङ्गया पर्यायगङ्गयेव मौलिचन्द्रशकलस्य निजिशरोभूषणचन्द्र-खण्डस्य चन्द्रिकां कौमुदीम् । 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्रा' इत्यमरः । वर्धयन्ति पोष-यन्ति । पादुकासेयया रुद्रत्वं प्राप्नुवन्ति पादुकामौक्तिकप्रभात्मिकामन्यामिष गङ्गां वह-नतीति पर्यायोक्त्यलंकारः ॥

> मुक्तामयूखैर्नियतं त्वदीयैरापूरियप्त्रवतंसचन्द्रम् । विभित्तं रङ्गेश्वरपादरक्षे देवो महान्दिशतसंनतिस्त्वाम् ॥ १० ॥

मुक्तेति । हे रङ्गेश्वरस्य पादरक्षे, दर्शितसंनतिः प्रकाशितप्रणामो महान् देवः शिव-स्त्वदीयमुक्तानां मयूखिरवर्तसचन्द्रं शिरोभूपणेन्दुकलाम् । 'वतंसोत्तंसावतंसाः कर्ण-पूरेऽपि शेखरे ।' इति वैजयन्ती । आप्रियिष्यन् पूर्णे करिष्यन् सन् लां विभर्ति बहति । नियतमित्युत्प्रेक्षा ॥

परिष्कृता मौक्तिकरिमजालैः पदस्य गोप्त्री भवती सुरारेः । भवत्यनेकोर्मिसमाञ्चलानां पुंसां तमःसागरपोतपात्री ॥ ११ ॥

परिष्कृतेति । हे पादुके, इत्युपस्कार्यम् । मीक्तिकानां रिमजार्छः किरणसमृहैरेव रज्ञुसमृहैः । 'किरणप्रप्रही रश्मी' इत्यमरः । परिष्कृतालंकृता सुरारेः पदस्य चरणस्य वस्तुनश्र गोष्त्री रिक्षत्री भवती अनेकाभिक्षिभिः पीडाभिः सत्ताजनित्रद्विपरिणतिक्षय-नाशक्षपषद्यभावविकारेश तरक्षेश्व । 'क्रिमस्तरक्षे पीडायां वेगे भक्तप्रकाशयोः ।' इति विश्वः । समाकुळानां संभ्रान्तानां पुंचां तमःसागरस्य शोकसागरस्य पोतपात्री यानपात्रं भवति । श्ठेषानुप्राणितरूपकालंकारः ॥

रङ्गेशपादप्रतिपन्नभोगां रत्नानुविद्धैर्महितां शिरोभिः।

मुक्तावदातां मणिपादुके त्वां मूर्ति मुजङ्गाधिपतेः प्रतीमः ॥ १२ ॥

रङ्गेशित । हे मणिपादुके, रङ्गेशस्य पादेन पूज्यरङ्गेशेन च । पादशब्दस्य पूज्यवा-चकलात् तातपादादिवत् प्रयोगः । प्रतिपन्नः प्राप्तः भोगः सुखं कायश्च यस्यास्ताम् । 'भोगः सुखे चाहेः शरीरफणकाययोः' इति विश्वः । रत्नानुविद्धैः शिरोमणियुक्तैः शिरो-भिदेवादिमीलिभिः फणेश्च महितां पूजितां सुक्ताभिर्मुक्तावचावदातां शुश्रां लां शुजङ्गा-धिपतेः शेषस्य मूर्ति प्रतीमः । इत्युत्प्रेक्षा श्वेषानुप्राणिता ॥

> मुकुन्दपादावनिमौक्तिकैस्ते ज्योत्स्नामयं विश्वमिदं दिवापि । वैमानिकानां न भजन्ति येन व्याकोचतामञ्जलिपद्मकोशाः॥ १३॥

मुकुन्देति । हे मुकुन्दपादाविन, ते तव मौक्तिकैरिदं विश्वं जगत् दिवापि दिवसे-ऽपि ज्योत्क्षामयं चन्द्रिकाप्रचुरं भवति । येन ज्योत्क्षाव्यापातेन वैमानिकानां देवाना-मज्ञलय एव पद्मकोशाः सरसिजमुकुला व्याकोचतां विकखरभावम् । 'प्रफुल्लोत्फुल्ल-संफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः' इत्यमरः । न अजन्ति । पादुकानिकटे देवानामज्ञलिकर-णस्य पद्मकोशतया रूपितस्य मौक्तिकप्रभया चन्द्रिकारवेन रूपितया अविकासवर्णनात्का-व्यलिङ्गरूपसंकीर्णोत्प्रेक्षा ॥

समाश्रितानामनघां विशुद्धि त्रासव्यपायं च वितन्वती त्वम् । सायुज्यमापादयसि स्वकीयैर्भुक्ताफलैर्माघवपादुके नः ॥ १४ ॥

समाश्रितानामिति । हे माधवपादुके, लं समाश्रितानां नोऽस्माकमनघां पापा-संवितां मनोज्ञां च विद्युद्धि रागादिराहित्यं श्रैलं च त्रासत्य भयस्य रक्तदोषस्य च व्यपायमसंवन्धं च वितन्वती सती खकीयैर्मुकाफलैस्लक्किनष्कलकृत्येश्व मुक्तेः सायुज्यं परस्परसाम्यमापादयसि करोषि । श्रेषालंकारः उपमालंकारध्वनिश्व ॥

अवैमि पादावनि मौक्तिकानां कीर्णामुद्रश्रेः किरणप्ररोहैः।

यात्रोत्सवार्थे विहिता मुरारेरभङ्करामङ्करपालिकां त्वाम् ॥ १५ ॥

अवैमीति । हे पादाविन, तव मौिककानामुद्रमेरिधिकैरूर्ध्वमुखेश्व किरणानां प्ररोहै-रङ्करे: कीर्णो व्याप्तां त्वां मुरारेर्थात्रोत्सवार्थे पूजाविशेषरूपाय विहितामभङ्घरां पूर्णामङ्ग-राद्धां पालिकामङ्करार्पणपात्रीमवैमि । उत्सवारम्भेऽङ्करार्पणं कुर्वन्तीति भावः । उत्प्रेक्षा ॥

शिवत्वहेतुं सक्रास्य जन्तोः स्रोतोविशेषैः सुभगामसंख्यैः । मुक्तामयूखैः सुरसिन्धुमन्यां पुष्णासि रङ्गेश्वरपादुके त्वम् ॥ १६॥ शिवत्वेति । हे रङ्गेश्वरपादुके, त्वं सकलस्य जन्तोः शरीरिणः शिवलस्य पावन-त्वस्य हेतुमसङ्गयरपरिच्छेयैर्मुक्तानां मयूर्वेरेव स्रोतोविशेपैः प्रवाहभेदैः सुभगां हृया-मन्यां विलक्षणां सुरसिन्धुं गङ्गां पुष्णासि वर्धयसि । उत्प्रेक्षा ॥

रक्ने शयानस्य पदाविन त्वां लावण्यसिन्धोः सिवधे निषण्णाम् । परिस्फुरन्मौक्तिकजालदृश्यां प्रसूतिभिन्नां प्रतियन्ति शुक्तिम् ॥ १० ॥

रङ्ग इति । हे पदाविन, रङ्गे शयानस्य रङ्गेश्वरस्य लावण्यस्य दिव्यमङ्गलविष्रहस-मुदायशोभाया एव सिन्धोः समुद्रस्य सविधे निकटे निषण्णां वर्तमानां परिस्फुरतां मौक्तिकानां जालेन दृश्यां प्रेक्षणीयां लां प्रसूला मौक्तिकभेदेन भिन्नां स्फुटितमुखां शक्तिम् । 'मुक्तास्फोटः स्त्रियां शक्तिः' इल्यमरः । प्रतियन्ति । सन्तै इति श्रेषः । रूपक-स्वेषाभ्यामनुप्राणितोत्प्रेक्षा ॥

अवैमि रङ्गेश्वरपादरक्षे मुक्ताफलानि त्विय निस्तुलानि । तेनैव कल्पान्तरतारकाणामुप्तानि वीजानि जगद्विधात्रा ॥ १८ ॥

अवैमीति । हे रङ्गेश्वरपादरक्षे, त्विय (अधिकरणे) निस्तुलानि वर्तुलानि मुक्ताफ-लानि तेन जगद्विधात्रैव जगत्स्रष्ट्रा रङ्गेश्वरेणैवोसानि प्ररोहणाय विकीर्णानि कल्पान्तरतार-काणां बीजानि कारणानि अवैमि । इत्युत्प्रेक्षा ॥

> विक्रम्यमाणमभवत्क्षणमन्तिरक्षं मायाविना भगवता मणिपादरक्षे । व्योमापगाविपुलबुद्धुददर्शनीयै-र्मुक्ताफलैस्तव शुभैः पुनरुक्ततारम् ॥ १९ ॥

विक्रस्यमाणमिति । हे मणिपादरक्षे, मायाविना बलिवश्चकेन भगवता विक्रम्य-माणमादीयमानमन्तिरिक्षमाकाशं व्योमापगाया आकाशगङ्गाया विपुलबुद्धदवत् दर्शनी-यैस्तव मुक्ताफलैः पुनक्कतारं द्विगुणीकृतनक्षत्रयुक्तमभवत् । उत्प्रेक्षा चेयमुपमा-संस्रष्टा ॥

> लक्ष्मीविहाररसिकेन पदाविन त्वं रक्षाविधो भगवता जगतो नियुक्ता। सत्त्वं तद्दिमिव द्रशयसि प्रभूतं मुक्तामयुखनिकरेण विस्तुतरेण ॥ २०॥

लक्ष्मीति । हे पदाविन, लक्ष्म्या विहारे रिसकेन प्रीतिमता भगवता जगतः प्रपद्यस्य रक्षाविधौ परित्राणकृत्ये नियुक्ता लं विस्तृतरेण मुक्तानां मयूलानां निकरेण प्रभूतं प्रचुरं तद्हें रक्षणोपयुक्तं सत्त्वं सत्त्वगुणं दर्शयसीव । सत्त्वगुणस्य श्रैसहेतुलात् ताम्त्रिकैः कविभिश्व श्रेतलव्यवहारः [कृतः] । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

पादार्पणेन भवतीं प्रतिपाद्यमाने
श्रीरङ्गचन्द्रमसि संभृतमौक्तिकश्रीः ।
अङ्गीकरोषि चरणावनि कान्तिमय्यामुद्भिद्यमानकुमुदेव कुमुद्भती त्वम् ॥ २१ ॥

पादेति । हे चरणावनि, संभता मौक्तिकानां श्रीर्यया सा लं श्रीरक्ते विद्यमाने भग-बलेव चन्द्रमसि पादयोश्वरणयो रश्मीनां चार्पणेन निक्षेपेण भवतीं प्रतिपाद्यमाने प्राप्तु-वित सित उद्भिद्यमानानि खयमेव विकसन्ति कुमुदानि सितोत्पलानि यस्याः सा कुमुद्वतीव कैरविणीवाम्यामुरकृष्टां कान्ति दीप्तिमङ्गीकरोषि । रूपकसंकीर्णोपमा । श्वेषोऽप्यन्नम् ॥

त्रय्यन्तहर्म्यतलवर्णसुधायितेन ज्योत्स्नाविकल्पितरुचा मणिपादुके त्वम् । मुक्तामयी मुरभिदङ्किसरोजभाजां वर्णेन ते शमयसीव सतामवर्णम् ॥ २२ ॥

त्रयम्तिति । हे मणिपादुके, मुक्तामयी मै।क्तिकप्रचुरा लं त्रय्यन्तस्य वैदान्तस्य हर्म्यतलस्य वर्णमुधायितेन धवलस्यालेपभूतेन । अतात्पर्यविषयार्थस्यमालिन्यनिवर्तकेनेस्पर्यः । ज्योत्स्रया विकल्पिता सदशी हक् कान्तिर्यस्य तेन ते तव वर्णेन स्पेण मुराभदिद्वसरोजे भजन्तीति तेषां सतां महतामवर्णमपवादं मालिन्यं च शमयिति निवर्तयसीव । वर्णेनावर्णशान्तिरिति शमालंकारः । उत्प्रेक्षा, श्हेषोऽप्यङ्गम् ॥

वैकुण्ठपादनखवासनयेव नित्यं पादावनि प्रसुवते नवमौक्तिकानि । अच्छित्रतापशमनाय समाश्रिताना-मालोकमण्डलिमषादमृतप्रवाहम् ॥ २३ ॥

वैकुण्ठेति । हे पादाविन, तव माँकिकानि वैकुण्ठस्य श्रीरङ्गनाथस्य पादनस्नानां वासनयेव परिचयादिव समाश्रितानामच्छित्रस्यानादिकालप्रयुत्तस्य तापस्याध्यात्मिकादि-तापत्रयस्य संतापस्य रामनायालोकमण्डलमिषादच्छिकरणव्याजात् नित्यं सदामृतप्रवाहं सुधापरीवाहं प्रसुवते जनयन्ति । सापह्नवोहप्रेक्षा ॥

> रामानुवृत्तिजिटिले भरतस्य मौली रङ्गाधिराजपदपङ्कजरक्षिणि त्यस् ।

एकातपत्रितजगत्रितयाद्वितीयं मुक्तांशुभिः कृतवती नवमातपत्रम् ॥ २४ ॥

रामेति । हे रङ्गाधिराजपदपङ्करिक्षणि, एकातपत्रं द्वितीयच्छत्ररिहतम् । राजान्त-ररिहतिमिति यावत् । तथा कृतं जगित्रतयं यया सा लं रामस्यानुवृत्त्यानुवर्तनेन जिटेले जटायुक्ते । जटाशब्दान्मलर्थे इलच् । भरतस्य रामानुजस्य मीली मुक्तानामंश्चिमस्तवा-द्वितीयं सदशराजच्छत्ररिहतं मनोज्ञमातपत्रं कृतवती । उत्प्रेक्षा । एकातपत्रितजगित्रत-येसस्य साकूतत्वात्परिकरश्च ॥

पादावनि स्फुटमयूलमधुप्रवाहा

मुग्धा परिस्फुरति मौक्तिकपद्धतिस्ते ।

रूढस्य रङ्गपतिपादसरोजमध्ये

रेखारमनः मुरतरोरिव पुष्पपङ्किः ॥ २५ ॥

पादावनीति । हे पादाविन, स्फुटा व्यक्ता मयूखा एव मधुप्रवाहो मकरन्दप्रसू तिर्यस्याः सा मुग्धा सुन्दरा ते तव मौक्तिकानां पद्धतिः पद्धी रङ्गपतेः पादसरोजमध्ये रूढस्य लप्तस्य उत्पत्रस्येखि रेखात्मनो रेखारूपस्य सुरतरोः कल्पवृक्षस्य पुष्पपिद्धितिव परिस्फुरति । उत्प्रेक्षा ॥

> आम्रेडितैः पदनखेन्दुरुचा मनोज्ञै-र्युक्तांशुभिर्धुरभिदो मणिपादुके त्वम् । खाभाविकीं सकलजन्तुषु सार्वभौर्मी

प्रायः प्रसक्तिममलां प्रकटीकरोषि ॥ २६ ॥

आम्नेडितैरिति । हे मणिपादुके, लं सुरिभदः पदयोर्नसानामेवेन्दूनां रुवाम्नेडि-तैर्बहुलीकृतैर्मनोक्नेर्मुक्तांश्चभिः स्वाभाविकीं नैसर्गिकीं सार्वभौमी सर्वभूमिषु विदिताममलो कालुष्यरहितां सकलजन्तुषु विषये प्रसिक्तं प्रसादं प्रकटीकरोषि व्यक्तीकरोषि । प्रसादस्य सत्त्वगुणमूललाच्छैत्योक्तिः । प्राय इत्युत्प्रेक्षा ॥

निःसीमपङ्कमिलनं हृदयं मदीयं नाथस्य रङ्गवसतेरिधरोदुमिच्छोः। मातस्तवैव सहसा मणिपादरक्षे

मुक्तांशवः स्फटिकसौधतुलां नेयन्ति ॥ २७ ॥

निःसीमेति । हे मातर्मणिपादरक्षे, तव मुक्तांशवो निःसीम्नानविधकेन पश्चेन पापन कर्दमेन च मिलनं मलीमसं मदीयं हृदयमिपरोद्धमारोद्धमिच्छो रज्ञवसर्वेनीयस्य तत्त्रीलर्ये स्फटिकशिलामयस्य सौधस्य तुलां,साम्यं सहसा झटिति नयन्ति । हृदयिम-स्यतुष्ट्यते । राजागमसमये मलीमसं सौधं सुधादिभिः परिष्कुर्वन्तीति भावः । उपमालंकारः ॥

> स्थामा तनुभगेवतः प्रतिपन्नतारा त्वं चिन्द्रकाविमलमौक्तिकदर्शनीया । स्थाने तदेतदुभयं मणिपादरक्षे बोधं क्षणान्नयति बुद्धिकुमुद्धतीं नः ॥ २८॥

इयामेति । हे मणिपादरक्षे, प्रतिपन्नाः प्राप्तास्ताराः ग्रुद्धमोक्तिकानि नक्षत्राणि व यस्याः सा । 'तारो मुक्तादिसंग्रुद्धौ तरले ग्रुद्धमौक्तिके । क्रक्षाक्षिमध्ययोस्तारा' इति विश्वः । भगवतस्त्रज्ञुः शरीरं स्थामा स्थामलवर्णा कालरात्रिश्च । 'त्रिष्ठ स्थामौ हरि-स्कृष्णौ स्थामा स्थाच्छारिवा निशा' इत्यमरः । त्वं चिन्द्रकावत् विमलैमौक्तिकैर्दर्शनीया तदेतदुभयं भगवत्तुः पादुकारूपवस्तुयुगलं नोऽस्माकं बुद्धिमेव कुमुद्रतीं क्षणात् वोधं विकासं नयति । स्थाने युक्तम् । श्रेषानुप्राणितरूपकम् । चिन्द्रकाविमलमौक्तिकदर्शनीयेत्युपमा, अनुगुणश्च संकीर्णः ॥

उद्गाढपङ्कशमनैर्मिणपादरक्षे मुक्तांशुभिर्मुरभिदो नखरिहमभिन्नैः । चूडापदेशु निहिता त्रिदशेश्वराणां तीर्थोदकैः स्नपयसीव पदार्थिनस्तान् ॥ २९ ॥

उद्गाढिति । हे मणिपादरक्षे, त्रिद्शेश्वराणामिन्द्रादीनां चूडापदेषु शिरःसु निहिता त्वसुद्राढानां दढानां पद्धानां पापानां कर्दमानां च शमनैनिंवर्तकेर्भुरभिदो नखरिम-भिर्भित्रैः संस्प्रैर्भुक्तांश्चभिरेव तीथोंदकैः पुण्यजलैः पदार्थिनः स्थानाभिलाविणस्तान् त्रिद्शेश्वरानिन्द्रादीन् स्नपयसीव । उत्प्रेक्षा रूपकसंकीर्णा ॥

> रक्तेशपादनखचन्द्रसुधानुरूपं संप्राप्य सिद्धगुलिका इव तावकीनाः । संसारसंज्वरजुषां मणिपादरक्षे संजीवनाय जगतां प्रभवन्ति मुक्ताः ॥ ३०॥

रङ्गेदोति । हे मणिपादरक्षे, तावकीनास्त्वदीया मुक्ता मौक्तिकानि सिद्धगुलिका इव रसादिद्रव्यनिष्पत्रीषधिगुलिका इव रङ्गेशस्य पादयोर्नखानामेव चन्द्राणां प्रभयेव मुख्यामृतेनानुलेपं रूषणं संप्राप्य संसारक्षणं संज्वरं तापव्याधि जुषन्ते ये तेषां जगतां संजीवनाय प्रभवन्ति कल्पन्ते । उपमा । भिषक्(जो) ज्वराङ्क्रशादिरसगुलिकामनुपाने संयोज्य दत्त्वा ज्वरातुरं संजीवयन्ति तद्वदिति भावः ॥

भावोत्तरैरधिगता भरतप्रधानैः

प्रत्युप्तमौक्तिकमिषेण विकीर्णपुष्पा ।

रङ्गेश्वरस्य नियतं त्वयि लास्यभाजो

रङ्गस्थलीव ललिता मणिपादुके त्वम् ॥ ३१ ॥

भावेति । हे मणिपादुके, भावोत्तरैर्भत्तयुत्कर्षवद्भिरमिनयद्क्षेश्व भरतप्रधानैः केकेयीतनयप्रमुखेर्नटपरिवृढेश्वाधिगता ज्ञाता प्राप्ता च प्रत्युप्तानां मोक्तिकानां मिषेण व्याजेन विकीर्णानि पुष्पाणि यस्याः सा लं त्विथ (अधिकरणे) लास्यभाजो नृत्यसदश-गतिमतो रक्षेश्वरस्य भगवतो नटपरिवृढस्य ललिता मनोज्ञा रक्षस्थलीव नर्तनस्थानमिव । नियतमित्युत्प्रेक्षा श्लेषापह्ववगर्भा ॥

मन्ये मुकुन्दचरणावनि मौलिदेशे विन्यस्य देवि भवतीं विनतस्य शंमोः।

आपादयन्त्यधिकृताः प्रतिपन्नतारं

चूडातुषारिकरणं तव मौक्तिकौषैः ॥ ३२ ॥

सन्य इति । हे मुकुन्दचरणावनि, अधिकृता अर्चका विनतस्य शंभोमींलिदेशे शिरिस भवर्ती विन्यस्य चूडातुषारिकरणं शिखाचन्द्रं तव मौक्तिकानामोधैर्निकरैः प्रति-पनास्तारा नक्षत्राणि येन तदापादयन्ति कुर्वन्ति । उत्प्रेक्षा ॥

पद्मापतेर्विहरतः प्रियमाचरन्ती

मुक्तामयूखनिवहैः पुरतो विकीर्णैः ।

कन्दानि काश्चनपदावनि पद्मिनीनां

मन्ये विनिक्षिपसि मन्दिरदीर्घिकासु ॥ ३३ ॥

पद्मेति । हे काश्चनपदाविन, विहरतः कीडतः पद्मापतेः श्रीरङ्गनाथस्य व्रियमिष्टमा-चरन्ती लं पुरतोऽश्रतो विकीणेंर्याप्तेर्मुक्तामयूखानां निवहमेन्दिरदीर्घिकासु गृहवापीषु चन्द्रपुष्करिणीप्रशृतिषु पद्मिनीनां निलर्नानां कन्दानि करहाटान् । 'करहाटः शिफाकन्दः किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम्' इस्पमरः । विनिक्षिपसीति मन्ये । इस्युत्प्रेक्षा । अर्धर्चा-देराकृतिगणसात् कन्दानीति स्त्रीवनिर्देशः । कन्दान् इ इति वा पदच्छेदः । 'इ इस्रेत-द्विस्मयेऽस्ययम् विचित्रखेदकोपात्तेषु(?)' इति नानार्थरस्नमाला ॥

> आशास्य नूनमनघां मणिपादरक्षे चन्द्रस्य वारिधिसुतासहजस्य वृद्धिम् ।

धात्रीं मुकुन्दपदयोरनपायिनीं त्वां ज्योत्स्ना समाश्रयति मौक्तिकपङ्किलक्ष्यात् ॥ ३४ ॥

आशास्येति । हे मणिपादरक्षे, ज्योत्मा चिन्द्रका वारिधियुताया लक्ष्म्याः सहजस्य सोदर्यस्य चन्द्रस्यानघां व्यसनरिहतां क्षयरिहतामित्यर्थः । वृद्धिमुपचयमाशास्यापेक्ष्य मुकुन्दपदयोधीत्रीं धारिकां पोषिकां चानपायिनीमविनाभूतां नित्यां च लां मौक्तिकानां पक्षेः श्रेण्या लक्ष्याह्याजात् समाश्रयति । उत्प्रेक्षा अपहृवश्चेषोत्तम्भिता च ॥

ये नाम केऽपि भवतीं विनयावनम्नेरुत्तंसयन्ति कृतिनः क्षणमुत्तमाङ्गेः ।
इच्छन्ति रङ्गनृपतेर्मणिपादरक्षे
त्वन्मौक्तिकौषनियतामिह ते विशुद्धिम् ॥ ३५॥

य इति । हे रङ्गनृपतेर्मणिपादरक्षे, ये नाम केऽपि कृतिनो ये केचन कुशला विन-येनावनमैरुत्तमाङ्गेः शिरोभिर्भवतीं लां क्षणमुत्तंसयन्ति वहन्ति ते इह जगति तव मौक्तिकोधेर्मुक्तानिकरैनियतां नित्यस्थितां महतीं विश्वद्धिं श्वेत्यमेव पावनतामिच्छन्ति । कृतिनां पादुकावहनं पादुकामौक्तिकगतशब्दश्लेषाभिहितपावनत्वावाप्त्यर्थमित्युत्प्रेक्ष्यते ॥

> अनुदिनल्लितानामङ्गुलीपल्लवानां जनितमुकुल्शोभैर्देवि मुक्ताफलेस्त्वम् । प्रकटयसि जनानां पादुके रङ्गभर्तुः पदसरसिजरेखापाञ्चजन्यप्रसृतिम् ॥ ३६ ॥

अनुदिनेति । हे देवि पादुके, त्वमनुदिनं प्रतिदिनं ललितानां मनोज्ञानां ग्लानिश्-न्यानामिति च गम्यते । अङ्गुलीनामेव भगवत्पादाङ्गुलीनामेव पहवानां किसलयानां जनितोत्पादिता मुकुलशोभा यस्तुर्मुकाफले रङ्गभर्तुः पदसरसिजरेखारूपस्य पाञ्चजन्यस्य भगवच्छक्कस्य प्रसूति प्रजानां जनानां प्रकटयसि । शक्केषु माक्किकप्रसिद्धिमालम्ब्य पादुकामौक्तिकानां भगवचरणरेखाशक्कजन्यत्वमुत्प्रेक्ष्यते । पूर्वार्थेऽङ्गुलीपह्नवमध्यगत-मुकुलत्वमुत्प्रेक्ष्यते । उभयत्र रूपकमङ्गम् ॥

बिलिविमथनवेलाव्यापिनस्तस्य विष्णोः पदसरसिजमाध्वी पावनी देवि नूनम् । जननसमयलमां जाह्नवी तावकानां

वहति चरणरक्षे वासनां मौक्तिकानाम् ॥ ३७ ॥ बलीति । हे देवि चरणरक्षे, वलिविमधनवलायां व्यापिनः प्रसिद्धस्य विष्णोक्षिविक- मस्य पदयोरेव सरसिजयोर्माध्वी मकरन्दात्मिका पावनी परिशुद्धिहेतुर्जाह्ववी गङ्गा जननसमये उत्पत्तिकाले लग्नां सक्तां तावकानां मौक्तिकानां वासनामवयवानुर्द्धति वहति नूनम् । गङ्गाजलगतश्वेत्यं पादुकावयवानुर्द्धतिकृतमित्युरप्रेक्ष्यते । पूर्वे मकरन्दलं रूपि-तम् । तयोः संसृष्टिः ॥

मधुरिपुपदमित्रैवैरिमिन्दोः सरोजैः शमयितुमिव ताराः सेवमानाश्चिरं त्वाम् । प्रचुरिकरणपूराः पादुके संश्रितानां कलिकलुषमशेषं क्षालयन्तीव मुक्ताः ॥ ३८ ॥

मध्विति । हे पादुके, मधुरिपुपदयोर्मित्रैः सहिद्धः सरोजैः पद्मैरिन्दोश्चन्द्रस्य वैरं द्वेषं शमिवतं निवर्तयितुं लां चिरं सेवमानास्तारा इव नक्षत्राणीव स्थिताः । द्वयोर्वेरस्य तत्संबिन्धिभः शमनीयत्वादिति भावः । प्रचुरः किरणपूरो यासौ ताः । सुक्ता मौक्ति-कानि नय इत्यपि गम्यते । संश्रितानां कलिकलुषं कलिकालजनितदुरितम् पङ्ममित्यपि गम्यते । अशेषं निरवशेषं यथा तथा क्षालयन्ति अपनयन्तीव । उत्प्रेक्षाद्वयसंस्रष्टिः ॥

मुकुलितपरितापां प्राणिनां मौक्तिकैः सै-रमृतमिव दुहानामाद्रिये पादुके त्वाम् । विषधरफणपङ्किर्यस्प्रभावेण मन्ये ललितनटनयोग्यं रङ्गमासीन्मुरारेः ॥ ३९ ॥

मुकुलितेति । हे पादुके, खैमौंकिकैः प्राणिनाममृतं सुधां दुहानां दुहन्तीम् । अत एव मुकुलितः शिमतः परितापो यया तां त्वामाद्रिये पूजयामि । विषधरस्य कालियस्य सर्पस्य फणपिक्षः स्फटाश्रेणी । 'स्फटायां तु फणा द्वयोः' इस्समरः । यस्या अमृतस्राविण्याः पादुकायाः प्रभावेण मुरारेः श्रीष्णस्य लिलतनटनस्य शृक्तारमृत्तस्य थोग्य-मुचितं रक्तं रक्तस्थानमासीदिति मन्ये । अन्यथा नटनासंभवादिति भावः । उत्प्रेक्षाद्व-यस्य काव्यलिङ्गस्य च यथासंभवमङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

सक्चदिप विनतानां त्रासमुन्मूलयन्तीं त्रिभुवनमहनीयां त्वामुपाश्रित्य नूनम् । न जहित निजकान्ति पादुके रङ्गभर्तु-श्चरणनखमणीनां संनिधौ मौक्तिकानि ॥ ४० ॥

सकृदिति । हे पादुके, माँकिकानि सकृदिप विनतानां प्रपन्नानां त्रासं भयं मणि-दोषं चेति गम्यते । उन्मूलयर्नीं नाशयन्तीं त्रिभुवनस्य महनीयाम् । त्रिभुवनशब्दस्य पात्रादित्वात्रपुंसकत्वम् । त्वाभुपाश्रित्य रङ्गार्तुश्वगणनत्वानामेव सणीनां मौक्तिकानाम् । परदीस्यिभभावितामिति भावः । संनिधौ समीपे निजामाःमीयां कार्नित न जहित न स्वजन्ति नूनम् । अन्यथा भगवनस्विकरणैरिभभूतत्वापत्तेरिति भावः । उत्प्रेक्षा ॥

सुवनमिदमशेषं बिश्रतो रङ्गमर्तुः पदकमलमिदं ते पादुके धारयन्त्याः ।

चिरविहरणखेदात्संभृतानां भजनित

श्रमजलकणिकानां संपदं मौक्तिकानि ॥ ४१ ॥

सुवनिमिति । हे पादुके, मौक्तिकानि अशेषिमदं भुवनं विश्रतो वहतो रङ्गभर्तु-रिदं पदकमलयुगं धारयन्त्यास्ते तव चिरं विहरणेन संचारेण जनितात् खेदात् श्रमात् संश्रतानां जनितानां श्रमजलकणिकानां खेदिवन्दूनां संपदं शोभां वहन्ति । भारिक्षत्रस्य स्वेदजलानि भवन्तीति भावः । गम्योत्प्रेक्षासंख्या निदर्शना ॥

> प्रकटितयशसां ते पादुके रङ्गभर्तु-द्विगुणितनखचन्द्रज्योतिषां मौक्तिकानाम् । करणविलयवेलाकातरस्यास्य जन्तोः शमयति परितापं शाश्वती चन्द्रिकेयम् ॥ ४२ ॥

प्रकटितेति । हे पांडुके, रक्तभर्तुः प्रकटितानि स्मारितानि यशांसि यैस्तेषाम् । श्रीरिक्षणो यशोबद्वर्तमानानामित्यर्थः । द्विगुणितानि नखानामेव चन्द्राणि ज्योतींषि यैस्तेषां ते तव मौक्तिकानां शाश्वती नित्येयं चन्द्रिका प्रभारिमका करणविलयकाले चरमसमये कातरस्याधीरस्यास्य जन्तोः । ममेत्यर्थः । परितापमेव संतापं शमयति । स्मृतिक्पकातिशयोक्तयनुप्राणितः प्रेयोऽलंकारः ॥

दिव्यं धाम स्थिरमियतां देवि मुक्तामणीनां
मध्ये कश्चिद्भवति मधुजित्पादुके तावकानाम् ।
न्यस्तो नित्यं निजगुणगणव्यक्तिहेतोभवत्यामात्मज्योतिःशमिततमसां योगिनामन्तरात्मा ॥ ४३॥

द्विध्यमिति । हे मधुजित्पादुके, भवत्यां त्वियं निजानां गुणगणानामपहतपाप्म-त्वादीनां श्रैत्यदीस्यादीनां च व्यक्तिहेतोराविभावाय प्रकाशाय च न्यस्तः समर्पितः प्रत्युप्तश्च आत्मरूपेण परमात्मरूपेण ज्योतिषा निजदीस्या च शमितं तमस्तमोगुणोऽन्ध-कारश्च येषां तेषां योगिनां मुमुश्चूणामन्तरात्मा जीवात्मा दिव्यं श्रेष्ठमप्राकृतं च स्थिरं नित्यं धाम तेजः परमपदं चाभियतां प्राप्नुवतां तावकानां त्वदीयानां मुक्तामणीनाम् । मुक्तानामित्यपि गम्यते । मध्ये कश्चिद्रवति सजातीयो भवति । विशेषो न लक्ष्यत इति भावः । मुक्तामणीनां मुमुश्चूणामन्तरात्मनां च श्वेषापादितधर्मसाम्यवतां विशेषो न छक्ष्यत इत्युक्तेर्मीलितमलंकारः । स च श्वेषानुत्राणितः । 'मीलितं यदि साहस्याद्धि-शेषो नोपलक्ष्यते ।' इति लक्षणम् ॥

> गुद्धे नित्यं स्थिरपरिणतां देवि विष्णोः पदे त्वा-मास्थानीं ताममितविभवां पादुके तर्कयामि । आलोकैः स्वैर्भवनमिललं देवि वन्द्याप्यकामं

मुक्ताः शुद्धिं यदुपसदनाद्विश्रति त्रासहीनाः ॥ ४४ ॥

शुद्ध इति । हे देवि पादुके, गुद्धे गुद्धसत्त्वात्मके च विष्णोः पदे चरणे परमपदे च निलं सदा स्थिरमिशिलं यथा तथा परिणतां लमां वर्तमानां च त्वामितविभवा-मनविधकप्रभावामनविधकिश्वर्यो च ताम् 'सहस्रस्थूणे दृढे विभिते उम्रे यत्र देवाना-मिथिदेव आस्ते' इति श्रुतिप्रसिद्धामास्थानीमानन्दमयाख्यमहामणिमण्डपं तर्कयामि । उत्प्रक्षा । त्रासहीना मणिदोषरिहता निर्भयाश्व मुक्ता मौक्तिकानि निवृत्तसंसाराश्व यस्या आस्थानीरूपायाः पादुकाया उपसदनात् सेवनात प्राप्त्या च स्वैरालोकेरह्योतैर्क्षान्थ दीपवत् प्रदीपवदिखलभुवनं व्याप्यावृत्य कामं भृशं ग्रुद्धि नैर्मल्यं विश्रति वहन्ति । इति पूर्वणान्वयः। उत्प्रेक्षा श्वेषानुप्राणिता ॥

प्राप्ता शौरेश्वरणकमलं पादुके भक्तिभाजां प्रत्यादेष्ट्रं किमपि वृजिनं प्रापिता मौलिभागम् । देवेन त्वं दशशतदृशा दन्तिराजस्य धत्से मूर्धि न्यस्ता मुखपटरुचि मौक्तिकानां प्रभाभिः॥ ४५॥

प्राप्तिति । हे पादुके, शौरेश्वरणकमलं प्राप्ता भक्तिभाजां पुरुषाणां किमिप संसार-रूपं वृजिनं पापं प्रत्यादेष्टुं निराकर्तुं मौलिभागं शिरोदेशं प्रापिता नीता लं दशशतदशा सहस्राक्षेण देवेनेन्द्रेण दन्तिराजस्यैरावतस्य मूर्प्रिं न्यस्ता सती मौक्तिकानां प्रभाभिर्मु-सपदर्शेनं मुक्तासारविरचितमुखावरणशोभां धत्से । इत्युत्प्रेक्षा ॥

तव हरिपादुके पृथुलरत्नमौक्तिकभुवः प्रचलदमर्त्यसिन्धुलहरीसहधर्मचराः। पदमजरामरं विदधते कथमम्ब सतां

प्रणतसुरेन्द्रमौलिपलितंकरणाः किरणाः ॥ ४६ ॥

तवेति । हे हरिपादुके, प्रचलन्याः प्रवहन्या अमर्शसन्धुलहर्या गङ्गाप्रवाहस्य सहधर्मचराः सहशास्तव पृथुलेभ्यो मौक्तिकरल्रेभ्यः । भवन्तीति भुवः । एते किरणाः प्रणतानां सुरेन्द्राणां जरारहितानामि मौलीनां केशानां पलितंकरणाः जरासाधनानि सन्तः। आव्यमुभग-'इत्यादिना पलिते उपपदे कर्तुः करणेऽधे स्युन् । 'अहिंद्विदजन्तस्य

मुम् ।६।३।६७॥' इति मुमागमः । सतां पदं स्त्ररूपमजरामरं जरारहितं नाशरहितं न कथं विद्धते । एतल्लोकविलक्षणमित्यर्थः । व्याघातालंकारः ॥

> कपर्दे कस्यापि क्षितिधरपदत्रायिणि तथा मुहुर्गङ्गामन्यां क्षरित तव मुक्तामणिमहः। मुधारम्भः कुम्भस्थलमनुकलं सिञ्चति यथा

निरालम्बो लम्बोदरकलभग्रुण्डालचुलकः ॥ ४७ ॥

कपर्द इति । क्षितिधरस्य श्रीरङ्गनाथस्य पदत्रायिणि कस्यापि हरस्य कपर्दे जटाज्टे तव मुक्तामणीनां महः मुहुः शश्वदन्यां प्रसिद्धगङ्गाविलक्षणां गङ्गां तथा क्षरित स्रवि । गङ्गेव प्रसरतील्यधः । यथा लम्बोदरस्यैव गजाननस्यैव कलभस्य गजपोतस्य शुण्डालस्य शुण्डायाः।'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' इति रप्रलयः। चुलुकः पुटो निरालम्बः सन् मुधारम्भो व्यर्थोद्योगः सन् कुम्भस्थलं मस्तकदेशमनुकलं क्षणे क्षणे सिश्चित उक्षति । तथेति पूर्वणान्वयः। 'अटन्लाः स्वच्छन्दं हरिपद्धरे हाटकधरे' इति पाठे तु हरिपद्धरे पादुके इति संबुद्धिः। हाटकधरे हेमपर्वते मेराविल्यर्थः। 'अहार्यधरपर्वताः' इल्लमरः। तत्र सच्छन्दं सरे यथा तथा अटन्लाः संचरन्लाः । तवेल्यादि पूर्ववत्। भ्रान्तिमदलंकारसंकीर्णोत्प्रेक्षा ॥

मुकुन्दपदरक्षिणि प्रगुणदीसयस्तावकाः क्षरन्त्यमृतनिर्झरं कमपि मौक्तिकग्रन्थयः । मनागपि मनीषिणो यदनुषङ्गिणस्तत्क्षणा-ज्ञरामरणदन्तुरं जहति हन्त तापत्रयम् ॥ ४८ ॥

मुकुन्देति । हे मुकुन्दपदरक्षिणि, प्रगुणदीप्तयो भूरिमहसस्तावकास्त्वदीया मौकि-कानां प्रनथयः पङ्गयः । अत्र प्रथितेषु प्रनिथशन्दः । अक्षरं निस्यं कमपि विलक्षण-ममृतिनर्झरं सुधां मोक्षं च क्षरन्ति सावयन्ति वितरन्तीत्यर्थः । मुक्तादीप्तिरमृतवद्भा-तीति भावः । मनीषिणः वुधा मनागिष ईषदिप यदनुषङ्गिणो येषाममृतस्नाविणां मौक्तिकानां संवन्धवन्तः सन्तः जरामरणाभ्यां दन्तुरं विषमं तापत्रयमाध्यात्मिका-धिभौतिकाधिदैविकलक्षणं जहति स्वजन्ति । काव्यलिङ्गानुप्राणितोत्प्रेक्षालंकारः ॥

> देवः श्रीपदलाक्षया तिलकितस्तिष्ठत्युपर्येव ते गौरीपादसरोजयावकथनी मूले समालक्ष्यते । इत्थं जल्पति दुर्मदान्मुरभिदः ग्रुद्धान्तचेटीजने

प्रायस्त्वं मणिपादुके प्रहसिता मुक्तामयूखच्छलात् ॥ ४९ ॥ देव इति । हे मणिपादुके, थ्रियो लक्ष्म्या पदलाक्ष्मया चरणालक्तकेन तिलकितः

परिष्कृतः । तिलकशन्दात् तारकादिलादितच् । 'तिलकं चित्रके प्राहुर्ललामेऽतीव कालके ।' इति विश्वः । लक्ष्म्याश्वरणयोः प्रणतः । लक्ष्म्याश्वरणेन मूर्प्तं ताडित इति गम्यते । देवः श्रीरङ्गनाथस्ते तवोपर्येवोध्वंभाग एव तिष्ठति वर्तते । रखासक्त इति गम्यते । गौर्याः पादसरोजयावकेन धनी धनवान् । गौरीपादालक्तकं धनवद्वहु मन्यत इति भावः । पादताडने लजाद्दीन इल्यपि गम्यते । शिवो मूलेऽधस्तात् । पादुकायाः शिरोनिष्ठलादिति भावः । समालक्ष्यते दृश्यते । अन्यविटदर्शनभीत्याच्छन्न इल्यपि गम्यते । इत्थमनेन प्रकारेण मुरभिदः श्रीरङ्गनाथस्य ग्रद्धान्तचेटीजनेऽन्तःपुरपरिचारकदासीजने दुर्मदाद्वेण वद्ति गर्ध्वं वदति सति लं मुक्तानां मौक्तिकानां मयूखव्याजेन प्रहसिता हिततवती । चेटीभिर्जालानुरूप्येण तस्य प्रशंसनस्यार्थान्तरगर्भताया ध्वनिष्टरया कविनाविष्करणाद्विश्वतोक्तिरलंकारः । 'विश्वतोक्तिः श्विष्टगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि ।' इति लक्षणम् । तदनुप्राणितः कैतवापहुतिरलंकारः ॥

रक्नेशचरणरक्षा सा मे विद्धातु शाश्वतीं शुद्धिम् । यन्मौक्तिकप्रभाभिः श्वेतद्वीपमिव सह्यजाद्वीपम् ॥ ५०॥

रक्नेदोति । सा रक्नेशस्य चरणरक्षा मे मम शाश्वर्ती शुद्धि मौक्तिकरूपाम् । श्रैल-मिलपि गम्यते । विद्धातु तनोतु । यस्या मौक्तिकानां प्रभाभिः सहाजायाः कावेर्या द्वीपं मध्यपुलिनं श्वेतद्वीपमिव भवतीति गम्यते । उपमा पूर्वार्धे प्रेयः, तयोः संकरः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतम्त्रस्य श्रीमद्वेद्गटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे मौक्तिकपद्धतिरष्टादशी ॥

मरकतपद्धतिरेकोनविंशी।

भथास्यां पद्धलां मरकतमात्रपरिष्कृतां पादुकां वर्णयति— वन्दे गारुत्मतीं वृत्त्या मणिस्तोमैश्च पादुकाम् । यया नित्यं तुलस्येव हरितत्वं प्रकाश्यते ॥ १॥

वन्द इति । वृत्त्या भगवद्वहनरूपव्यापारेण मणिस्तोमैमरकतरत्नसमूहैथ -गारुत्मतीं गरुत्मतो गरुडस्य सहशीम् । साहर्यं संबन्धमात्रविवक्षायाम् 'तस्येदम्' इत्यण् । 'गारु-त्मतं मरकतमश्मगभों हरिन्मणिः ।' इत्यमरः । पादुकां वन्दे । यया मरकतमणियुक्तपा-दुक्या तुलस्येव नित्यं सदा हरितत्वं हरिरूपं तत्त्वं वस्तु हरितभावथ । 'पालाशो हरितो हरित्' इत्यमरः । प्रकार्यते प्रकटीकियते । तामिति पूर्वेणान्वयः । अर्थद्वयेऽप्युपमान्त्रंकारः । वृत्त्या मणिस्तोमैथेति समुच्यालंकारः ॥

सविलासगतेषु रङ्गभर्तुस्त्वदधीनेषु वहिप्कृतो गरुत्मान् । अधिगच्छति निर्वृतिं कथंचिन्निजरत्नैस्त्विय पादुके निविष्टैः ॥ २ ॥ सविलासेति । हे पादुके, त्वद्धीनेषु लदायत्तेषु रङ्गभर्तुः स्विलासगतेषु लीला-संचारेषु वहिष्कृतोऽनिन्वतो गरुत्मान् । संचारेषु वाहनाभावात् । त्विय निविष्टः प्रत्युप्तैर्निजरलेरात्मीयमणिभिर्गारुत्मतैः । गारुत्मतशब्दे गरुडसंबन्धप्रतीतेरिति भावः । कथंचित् निर्दृतिं भगवदङ्गसुखानुभवमधिगच्छति प्राप्नोति । परम्परासंबन्धेनापि तुष्य-तीति भावः । गारुत्मतसंबन्धस्य हेतोईतुत्ववर्णनाद्वेतुत्त्रेक्षा ॥

समये मणिपादुके मुरारेर्भुहुरन्तःपुरमुग्घचेटिकास्ते ।

हरितान् हरिदश्मनां मयूखांस्तुलसीपछवशङ्कया क्षिपन्ति ॥ ३ ॥ समय इति । हे मणिपादुके, मुरारेरन्तः पुरमुग्धचेटिकाः श्रद्धान्तमृददास्यः समये भगवत्संचारकाले ते तव हरितान् हरिदश्मनां मयूखान् तुलसीपछवानां शङ्कया भ्रमेण क्षिपन्ति । खपादसंवन्धभयादन्यत्र निरस्यन्तीति भावः । भ्रान्तिमदलंकारः ॥

हरितः सहसा हरिन्मणीनां प्रभया रङ्गनरेन्द्रपादरक्षे । तुलसीदलसंपदं दधाति त्विय भक्तैर्निहितः प्रसूनराशिः ॥ ४ ॥ हरित इति । हे रङ्गनरेन्द्रपादरक्षे, त्विय (अधिकरणे) भक्तैर्निहितोऽर्पितः प्रसूनानां पुष्पाणां राशिः समूहः सहसा झटिति हरिन्मणीनां मरकतानां प्रभया हरितः स्यामः सन् तुलसीदलानां संपदं शोभां दधाति वहति । निदर्शनालंकारसाद्वणसंकीणैः ॥

> प्रसादयन्ती मणिपादुके त्वं विक्षेपयोगेन विहारवेळाम् । हरिन्मनोज्ञा हरिकान्तिसिन्धोः संदृश्यसे शैवळमञ्जरीव ॥ ५॥

प्रसादयन्तीति । हे मणिपादुके, विक्षेपयोगेन भगवचरणविक्षेपेण हेतुना, अन्यत्र प्रसरणेन हेतुना । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ।' इत्यमरः । विहारवेलां लीलाकालम्, अन्यत्र क्षोभजनितसमुद्रजलकाल्यम् । 'विहारो भ्रमणे स्कन्धे लीलायां सुभगालये ।' इति विश्वः । 'अञ्च्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरिप ।' इत्यमरः । प्रसादयन्ती ह्षंयुक्तं कुर्वन्ती वैमल्ययुक्तं कुर्वन्ती । शैवालयोगेन जले प्रसादो भवन्तीति प्रसिद्धः । भगवद्धपंसेयोगात् कालस्य ह्षंयोगः । हरिद्धिमरकतैः । सामान्यशब्देन विशेषरत्नाभिधानम् । स्थामवर्णेन च मनोज्ञा हरेः कान्तेः प्रभाया एव सिन्धोः समुद्रस्य शैवलानाम् । 'जलनीली तु शैवालं शैवलः' इत्यमरः । मजरी वल्लरीन संदश्यसे । श्लेषहपकाभ्यामनुप्राणितोत्प्रेक्षा ॥

वभ्रासि रङ्गेश्वरपादरक्षे हरिन्मणीनां प्रभया स्फुरन्त्या । चूडापदेषु श्रुतिसुन्दरीणां माङ्गल्यदूर्वोङ्करमाल्यपङ्किम् ॥ ६ ॥ चभ्रासीति । हे रङ्गेश्वरपादरक्षे, स्फुरन्त्या हरिन्मणीनां प्रभया श्रुतीनामेन सुन्द-रीणां चूडापदेपु शिरःसु माङ्गल्यानां मङ्गलार्थानाम् । 'तत्र साधुः' इति यत् । दूर्वाङ्करर-चितमाल्यानां पङ्कि श्रेणि वभ्रासि । उत्प्रेक्षा ॥ अच्छेचरिमनियतैर्घटिता हरिद्धिः सद्वर्त्मना गतिमती मणिपादरक्षे । संदृश्यसे सवितृमण्डलमध्यभाजो

रङ्गेश्वरस्य रथसंपदिवापरा त्वम् ॥ ७ ॥

अच्छेद्येति । हे मणिपादरक्षे, अच्छेद्यैरप्रतिबन्धसरणैरिवलयेश्व रिमिमः किरणै रज्जुमिश्व नियतैरिवनाभूतैर्वद्धेर्हरिद्धिर्मरकतरक्षेः स्यामवर्णेरश्वेश्व । 'हरित् कक्कमि वर्णे व तृणवाजिविशेषयोः ।' इति विश्वः । घटिता संबद्धा सद्धत्मेना समीचीनमागेण नक्षत्र-पथेन च गतिमती लं सवितुः सूर्यस्य मण्डलस्य विम्बस्य मध्यं भजतीति तथोक्तस्य रोष्टेश्वरस्यापरा सूर्यरथसंपदिव स्यन्दनात्मकसंपत्तिरिव संदर्यसे । 'य एषोऽन्तरादिसे हिरण्मयः पुरुषः' इति श्रुतेर्भगवतः सूर्यमण्डलावस्थानम् । श्रेषानुप्राणितोत्रेक्षा ॥

रयामायमाननिगमान्तवनोपकण्ठाः

स्थाने पदावनि हरिन्मणयस्त्वदीयाः। पर्यन्तशाद्वलवतीं प्रथयन्ति नित्यं

नारायणस्य रुचिरां नखरिं मगङ्गाम् ॥ ८॥

इयाम्नित । हे पदाविन, श्यामायमानाः श्यामलीभवन्तो निगमान्तानां वेदान्ता-नामुपकण्ठाः समीपदेशा येखे, श्यामीमवत्पत्तनपर्यन्तवनसमीपदेशाश्च । 'उपकष्ठान्ति-काभ्यणभ्यप्रा अपि' इखमरः । त्वदीया हरिन्मणयो मरकतरत्नानि रुचिरां मनोज्ञां नारायणस्य नखानां रिश्ममेव गङ्गां नित्यं पर्यन्ते समीपे शाद्वलवर्ती बालतृणहरितदेश-वर्ती प्रथयन्ति प्रख्यापयन्ति । इपकसंकीर्णोत्त्रेक्षा । श्वेषश्चाङ्गम् ॥

उद्दिश्य कामपि गतिं मणिपादरक्षे रङ्गेश्वरस्य चरणे विनिवेशितात्मा । प्रायो हरिन्मणिरुचा दृढमक्तिबन्धा

प्रादुष्करोति भवती तुलसीवनानि ॥ ९ ॥

उद्दिश्येति । हे मणिपाद्रक्षे, कामि गति लन्मात्रपरिज्ञातं किंचित्प्राप्य गमनं चोद्दियापेक्ष्य रक्षेश्वरस्य चरणे विनिवेशितात्मा न्यस्तभरा निक्षिप्तस्वशरीरा च् भवती हढो मिक्किन्धः प्रेमानुबन्धो रलवदिति विभागसंबन्धश्च यस्याः सा सती हिन्मणीनां रुचा तुलसीवनानि प्रादुष्करोति संपादयसीव । इत्युत्प्रेक्षा । फलार्थिनो मत्त्या भगवद्-र्घनाय तुलसीदलानि कल्पयन्तीति भावः । स्लेषश्चाङ्गम् ॥

सेवार्थमागतवतां त्रिदशेश्वराणां चूडामणिप्रकरशालिषु मौलिषु त्वम् । १६ पादः

संवर्तयस्यस्रमर्दनपादरक्षे

खेनारमगर्भमह्सा शुकपङ्किशोभाम् ॥ १०॥

सेवार्थेति । हे असुरमर्दनपादरक्षे, लं सेवार्थमागतवतां त्रिदशेश्वराणामिन्द्रा-दीनां चूढामणिप्रकरान् शिखागतरलसमूहान् शालितुं संवरितुं शीलं येषां ते तथोक्ताः । चूढामणिप्रकरवन्त इल्थंः । 'शल चलनसंवरणयोः' इति धातुः । ताच्छील्ये णिनिः । तेषु चूढामणिप्रकरात्मकशाल्याख्यवीहिमेदवस्तु इल्पि गम्यते । मौलिषु किरीटेषु स्वेन निजेनाश्मगर्भाणां मरकतानाम् । 'अश्मगर्भो हरिन्मणिः' इल्प्यरः । सहसा अंग्रुन् श्रुकानां कीराणां पद्धः शोमां संवर्तयसि । उत्प्रेक्षा श्रेषानुप्राणिता ॥

> दरपरिणतपूर्वा वल्लरीनिर्विशेषे-र्मरकतशकलानां मांसलैरंशुजालैः । पशुपतिविधृता त्वं तस्य पाणौ निषण्णं मधुरिपुपदरक्षे वश्चयस्येणशावम् ॥ ११ ॥

दरित । हे मधुरिपुपदरक्षे, लं पशुपतिना रुद्रेण विश्वता विश्वता सती दरपरिणत-येषत्परिपक्तया । 'ईषदर्थे दराव्ययम्' इति विश्वः । दूर्वावल्लयां निर्विशेषेरत्यन्तसदशै-मीसकैः स्फीतैमेरकतिश्वलानां गारुत्मतरत्नखण्डानामंशुजालैः किरणसमूदैस्तस्य रुद्रस्य पाणौ हस्ते निषण्णं वर्तमानं एणशावं हरिणशिशुं वश्चयित आकर्षयित । 'वश्च गतौ' इति घातुः । हेतुमति णिच् । नत्वत्र प्रलम्भनधर्मः। 'गृधिवश्ची प्रलम्भने' इत्यात्मनेपद-प्रसन्नात् । प्रलम्भनं लाक्षिप्यते । दूर्वाप्रतीतिजनकैरंशुभिः सह तत्कार्यस्याकर्षणस्य वर्णनात् हेतुरलंकारः । तेन भ्रान्तिमदलंकारो व्यञ्यत इस्रलंकारेणालंकारष्वनिः ॥

> हरिचरणसरोजे न्यासयोग्यं भवत्याः प्रगुणममिल्धनन्त्यो वर्णलामं तुलस्यः । प्रतिदिश्रमुपहारैः पादुके तावकानां

मरकतशकलानामाश्रयन्ते मयूखान् ॥ १२ ॥

हरीति । हे पादुके, तुलस्यो इरिचरणसरोजयोन्यांसस्य निक्षेपस्य योग्यमई प्रयु-णमुत्कृष्टं भवत्या मरकतप्रचरायास्तव वर्णस्य स्थामरूपस्य लाभमभिलवन्तः काङ्गुन्त्यः सत्यः तावकामां मरकतशकलानां मयूसान् उपहारैः खदलरूपाभिरुपदामिः । 'उपहा-रस्तयोपदा' इत्यमरः । प्रतिदिनमाश्रयन्ते सेवन्ते । अर्चनार्थमानीतेषु तुलसीद्वेषु तुलसीदत्तोपहारसं रूपयित्वा प्राप्तिस्तुलसीदलसंबन्धाश्रयणत्वेनोत्प्रेक्ष्यते ॥

हरितमणिमयुखैरश्चिताध्यात्मगन्धै-र्दिश्वसि चरणरक्षे जातकौतृह्ळा त्वम् ।

दनुजमथनलीलादारिकाणामुदारां दमनकदलपङ्किं देवि मौलौ श्रुतीनाम् ॥ १३ ॥

हरितेति । हे देवि चरणरक्षे, लं जातकीतृहला उत्पन्नकुतृहला सती अधितः पूजितोऽध्यात्मगन्धो वेदान्ते संबन्धो येषां तैः, वेदान्तभाग एव गन्धः सौरमं येषां तैः, अध्यात्मं शरीरे गन्धः सौरमं येषां तैरिति चार्थः । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो न्नह्म वर्ध्मं च ।' इत्यमरः । अध्यात्ममिति विभक्तयर्थेऽव्ययीभावः । 'नाक्षेः पूजायाम्— ६१४१३०' इति नलोपाभावः । हरितमणीनां मयूर्वेः दनुजमथनस्य श्रीरङ्गनाथस्य लीलादारिकाणां कीडाकुमारीणां श्रुतीनां मौलो शिरित दमनकस्य गन्धोषिधिविशेषस्य दलपि पत्रश्रेणीं दिशित ददासि । पादुकामरकतिकरणेषु प्रतिपाद्य पादुकासंबन्धेन श्रुतिसंबन्धात् तस्याश्रूडापरिष्कारकमरकतदलमालात्वमुत्प्रेक्यते ॥

अधिगतबहुशाखैरश्मगर्भप्रसूतैर्मधुरिपुपदरक्षे मेचकैरंशुजालैः ।
अनितरशरणानां नूनमारण्यकानां
किमपि जनयसि त्वं कीचकारण्यदुर्गम् ॥ १४ ॥

अधिगतित । हे मधुरिपुपदरक्षे, त्वम्, अधिगताः प्राप्ता बह्वयः शाखा वेदभागाः शाखाश्च यैस्तैमेंचकैः स्यामैरसमगर्भेमैरकतैः प्रसूतैक्तपादितैरंशुजालैरनितरशरणानामव्यतिरिक्तरक्षकाणामन्यगृहहीनानां च । 'शरणं गृहरिक्षत्रोः' इत्यमरः । आरण्यकानामरण्येऽध्येयानां वेदभागानामेवमरण्यवासिनां मनुष्याणां वानप्रस्थानाम् । 'अग्ण्यान्मनुष्ये ४।२।१२९' इति सूत्रे 'पथ्यध्यायन्यायविद्वारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम्'
इतिवचनात् ठक् [बुज्] । किमिप विलक्षणं कीचकारण्यं खनयुक्तवेणुवनमेव दुगं परागम्यप्रदेशं जनयसि । 'वेणवः कीचकास्ते स्यर्ये खनन्त्यनिलोद्धताः ।' इत्यमरः । नूनिमत्युत्प्रेक्षा ॥

प्रचुरिनगमशाखां पादुके रिक्षणस्त्वां चरणनखमयूखेश्चारुपुष्पानुबन्धाम् । मरकतदलरम्यां मन्महे संचरन्तीं कनकहरिदनूपे कांचिदुद्यानलक्ष्मीम् ॥ १५॥

प्रचुरेति । हे पादुके, प्रचुरा निगमशासा वेदभागा एव शासा यस्यास्तां रिक्नण-सरणयोर्नसानां मयूबैश्वारू रम्यः पुष्पानुवन्धः प्रसूनयोगो यस्यास्तां मरकतदलरम्यां मरकतस्वष्टरम्यां मरकतैरिव स्थितैर्दर्लः पत्रै रम्यां लां कनकहरितः कावेर्या अनूपे कच्छदेशे संचरन्तीं कांचिदुधानलक्ष्मीमुपवनश्रियं मन्महे इत्युरश्रेक्षा ॥ नखिकरणनिकायौर्नित्यमाविर्मृणाले महितरसिवशेषे मेचकैरंशुभिस्ते । परिकलयसि रम्यां पादुके रङ्गभर्तुः पदकमलसमीपे पद्मिनीपत्रपङ्किम् ॥ १६॥

नस्वेति । हे पादुके, लं रङ्गभर्तुर्नखिकरणानां निकायैः समूहैिनंत्यं सदा आविर्भू-तानि मृणालानि विसानि यस्य तस्मिन् । महितो रसविशेषः प्रीतिभेद एव जलभेदो यस्य तस्मिन् । रङ्गभर्तुः पदस्यैव कमलस्य समीपे मेचकैः श्यामस्ते मरकतमध्यास्तवां-श्चभी रम्यां पद्मिन्या निलन्याः पञ्चपक्षिं दलश्रेणि परिकलयसि संपादयसि । उत्रेक्षा ॥

> अनिमिषयुवतीनामार्तनादोपश्चान्त्यै त्विय विनिहितपादे लीलया रङ्गनाथे। दधित चरणरक्षे दैत्यसौधानि नूनं मरकतरुचिमिस्ते मङ्क्षु दूर्वोङ्कराणि॥ १७॥

अनिमिषेति । हे चरणरक्षे, रङ्गनाथेऽनिमिषाणां देवानां युवतीनां स्त्रीणामार्तना-दस्योपशान्त्ये । अम्रुरवधार्यमिति भावः । त्विय (अधिकरणे) लीलया विनिहितपादे निक्षिप्तचरणे सति देलसौधानि ते मरकतरुचिभिर्दूर्वोङ्कराणि मङ्श्च सपदि द्धित वहन्ति । अम्रुरगृहेषु श्रून्यागारत्वसूचकदूर्वाप्ररोहलं पादुकामरकतिकरणेषूर्प्रक्ष्यते ॥

> विपुलतममह। भिर्वीतदोषानुषक्तं विलसद्परिनैल्यं देवि विष्णोः पदं तत्। पृथुमरकतदृश्यां प्राप्य पादाविन त्वां प्रकटयति समन्तात् संप्रयोगं हरिद्धिः॥ १८॥

विपुलेति । हे देवि पादावनि, विपुलतमैरखन्तविशालैमंहोभी रक्तकरणैरुपलक्षितं वीतोऽस्ट्रष्टो दोषानुषक्को हेर् संसर्गो यस्य तत् । अन्यत्राहोभिदिंवसैवीतो दोषानुषक्को रात्रिसंबन्धो यस्य तत् । विपुलतममतिविशालं विलसत् प्रकाशमानमुपरि प्रपदमागे नैल्यं नीलवर्णे यस्य तत् । अधोभागस्य रक्तवर्णेलादिति भावः । अन्यत्र विलसत् उपरिनैत्यमूर्ष्वप्रदेशे नीलिमा यस्य तत् । प्रकाशस्योपरिभागे नीलत्या प्रतीतेः ।
तद्विष्णोः पदं चरणं प्रकाशं च (कर्तृ) पृथुमरकतदृश्यां लां प्राप्य हरिद्विदिंगिः,
अन्यत्राश्वेश्व समन्तात् सर्वत्र संप्रयोगं संसर्गे प्रकटयति । मरकतमयपादुकासंबन्धेन
भगवचरणारिवन्दं श्यामीभवत्सर्वदिश्च संचरित । प्रकाशं तु हरिद्वर्णयुक्तं सवितृमण्डलान्तर्वितिभगवत्संचाराय हरिदश्वसुक्तं च भवतीति भावः । स्टेषालंकारः । विपुलतममहोमिरिस्यत्र समकः, अन्यत्र त्वमङ्ग इति विवेकः ॥

पद्माभूम्योः प्रणयसरणिर्यत्र पर्यायहीना यत्संसर्गादनघचरिताः पादुके कामचाराः । तारासक्तं तमिह तरुणं प्रीणयन्ते जरत्यो नित्यश्यामास्तव मरकतैर्नुनमाझायभावः ॥ १९ ॥

पद्मेति । हे पादुके, यत्र भगवित पद्माभूम्योः श्रीभूम्योः प्रणयसरिणः प्रेमप्रकारः पर्यायहीना असदशी । कामचाराः शास्त्रानियम्या गोपस्त्रीविहारादयो यस्य भगवतः संसर्गादनघानि पापरिहतानि चरितानि कृत्यानि येषां ते तथोक्ताः। अभूविति गम्यते । तारे प्रणवे प्रसक्तं वोधकत्वेन तत्परम् । प्रणववोध्यमित्यर्थः । तारास्तु नक्षत्रेषु प्रसक्तं चन्द्रमित्यपि प्रतीयते । तं तरुणं युवानं जरत्योऽनादिकालवितन्यः । वृद्धा इत्यपि गम्यते । आम्रायवाचस्तव मरकतैर्नित्यस्यामाः। नित्यस्यामीकृता युवत्य इत्यपि गम्यते । सत्यः इह जगति प्रीणयन्ते रज्ञयन्ति । नूनमित्युरप्रेक्षा श्रेषानुप्राणिता ॥

स्थलकमिलनीव काचिच्चरणावनि भासि कमलवासिन्याः । यन्सरकतदलमध्ये यः कश्चिदसौ समीक्ष्यते शौरिः ॥ २० ॥

खलेति । हे चरणावनि, लं कमलवासिन्याः श्रियः काचिद्विलक्षणा स्थलोतपत्रा कमिलनीव आवासनिलनीव भासि राजसे । यस्याः पादुकाया मरकतद्लानां मरकतर-लक्षण्डानामेव पत्राणां मध्ये असौ शौरिः श्रीरङ्गनाथो यः कश्चिद्विलक्षणः सजातीयः समीक्ष्यते संदर्यते । परिष्काररलेषु खयमि रलवद्भवति, निलनीदलेषु दलवच भव-तीलर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेष्टरनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपाडुकासहस्रे मरकतपद्धतिरेकोनविंशी॥

इन्द्रनीलपद्धतिविशी।

अथास्यां पद्धसामिन्द्रनीलमात्रालंकतां पादुकां वर्णयति— हरिणा हरिनीलैश्च प्रतियत्तवतीं सदा । अयत्तलभ्यनिवीणामाश्रये मणिपादुकाम् ॥ १॥

हरिणेति । हरिणा श्रीरङ्गनाथेन हरिनीलैरिन्द्रनीलरलैश्व सदा निरन्तरं प्रतियत्न-वर्ती परिष्कारयुक्ताम् । सदा प्रयत्नवतीमित्यपि गम्यते । 'कुञः प्रतियत्ने' इत्यत्र गुणान्तराधानं प्रतियत्न इति व्याख्यातारः । अयत्नलभ्यमनायासेन प्राप्यं निर्वाणं सुखं मोक्षश्च यया करणभूतया तां मणिपादुकामाश्रये सेवे । अयत्नालभ्यसुखवत्यपि यत्नव-तीति विरोधप्रतीतेविरोधाभासोऽलंकारः, हरिणा हरिनीलैश्वेति समुचयः, आश्रय इति प्रेयः । तेषां संस्रष्टिः ॥ हरिरत्नमरीचयस्तवैते नवनीलीरसनिर्विशेषवणीः।

श्रुतिमूर्धनि शौरिपादरक्षे पलितानुद्भवभेषजं भवन्ति ॥ २ ॥

हरिरत्नेति । हे शारिपादरक्षे, नवस्य नूतनस्य नीलीरसस्य नीलाख्याषिविवेशेष्य द्रव्यस्य निर्विशेषः सदशो वर्णो येषां ते तव एते परिदृश्यमाना हरिरत्नानां मरी-चयो रश्मयः श्रुतीनां वेदानां मूर्धनि शिरिस पिलतस्य जराजन्यशोक्त्यस्य । 'पिलतं जरसा शोक्त्यम्' इत्यमरः । अनुद्भवार्थमजननार्थे भेषजमाष्यं भवन्ति । भिषजो नीलीरसविशिष्टेनोषधविशेषेण जराशोक्त्यमनुत्पन्नमेव कुर्वन्तीति भावः। उत्प्रेक्षा गम्या॥

> अलकैरिव बिम्बितैः श्रुतीनां हरिनीलैः सृजसि त्वमुन्मयूसैः । कमलादियतस्य पादरक्षे करुणोदन्वति शैवलपरोहान् ॥ ३ ॥

अलकेरिति । हे पादरक्षे, त्वं विम्वितः पादुकायां प्रतिफलितैः श्रुतीनामलकैश्रूणं-कुन्तलैरिव स्थितेरुन्मयूखैरुद्रता मयूखा येएां तैईरिनीलैः कमलादयितस्य रङ्गभर्तुः करुणोदन्वति दयासमुद्रे शैवलानां प्ररोहानुद्भृतान् सजितः । उत्प्रेक्षा ॥

> अनमैहिरिनीलपद्धतीनां प्रथमानैर्मिणिपादुके मयूखैः । अधरीकुरुषे रथाङ्गपाणेरमितामूर्ध्वमवस्थितस्य कान्तिम् ॥ ४ ॥

अनघेरिति । हे पादुके, त्वमनघे रम्यैः प्रथमानैः प्रस्त्वरैहिरिनीलपद्धतीना-मिन्द्रनीलपङ्कीनां मयूखेरूर्ध्वमुपर्यवस्थितस्य रथाङ्गपाणेः श्रीरङ्गनाथस्यामितामधिकां कान्तिमधरीकुरुषे ततोऽप्युत्कृष्टतया भासि, तद्ध्वमिष स्वभासा आवृणोषीति चार्यः । उपरिस्थितस्याधस्तादवस्थानमिति विरोधः । उक्तः परिहार इति विरोधाभासालंकारः ॥

चरणावनि भाति सद्यकन्या हरिनील्युतिभिस्तवानुविद्धा । वयुदेवसुतस्य रङ्गवृत्तेर्यमुनेव स्वयमागता समीपम् ॥ ५ ॥

चरणावनीति । हे चरणावनि, हरिनीलानामिन्द्रनीलानां द्युतिभिरनुविद्धा व्याप्ता सह्यकन्या कावेरी रङ्गद्दत्तेर्वष्ठदेवस्रतस्य श्रीरङ्गनाथस्य समीपं स्वयमागता । विहा-रार्थमिति भावः । यसुनेव कालिन्दीव भाति । बलभद्रसमीपे पूर्वे यसुनागमनविति वसुदेवसुतशब्देन प्रतीयते । उत्प्रेक्षा ॥

अवधीरितदेवतान्तराणामनधैस्त्वं मणिपादुके मयूखैः । हरिनीलसमुद्भवैर्विधत्से हरिसारूप्यमयत्नतो जनानाम् ॥ ६ ॥

अवधीरितेति । हे मणिपादुके, लं हरिनीलसमुद्भवैरनधैर्मंयूखैरवधीरितानि देव-तान्तराणि भगवद्भातिरिक्तदेवता थैस्तेषां जनानामयन्नतोऽनायासेन हरिसाह्त्यं भग-बत्समानवर्णलं भगवत्समानखह्मपत्वं विधत्से तनोषि । परमसाम्यलक्षणमोक्षमपि संपाद्यसि । श्विष्टह्मकम् ॥ नेत्रेषु पुंसां तव पादरक्षे नीलाश्मभासा निहिताञ्जनेषु । श्रिया समं संश्रितरङ्गकोशो निधिः खयं व्यक्तिमुपैति नित्यम्॥७॥

नेत्रेष्विति । हे पादरक्षे, तव नीलाइमनां भासा पुंसां नेत्रेषु नयनेषु निहितमञ्जनं येषु तेषु सत्सु श्रिया समं संश्रितो रङ्गविमानमेव कोशो धनगृहं येन सः निधिः श्रीर-ङ्गनाथो नित्यं खयमात्मना व्यक्ति प्रकटतामुपैति । जना नयननिहितेनाज्ञनेन निर्धि पश्यन्तीति भावः । निध्यज्ञनत्वमुत्प्रेक्ष्यते । निधिशब्देन भगवत उपादानाद्रूपका-तिशयोक्तिः ॥

अभङ्गुरामच्युतपादरक्षे मान्यां महानीलरुचिं त्वदीयाम् । निश्रेयसद्वारकपाटिकायाः शङ्के समुत्पाटनकुश्चिकां नः ॥ ८ ॥

अमङ्कुरेति । हे अच्युतपादरक्षे, अमङ्घरां संततां मान्यामुत्कर्षवर्तीं लदीयां महानीलानामिन्द्रनीलरलानाम् । 'महानीलो मङ्गराजे मणिनागविनोषयोः ।' इति विश्वः । किंच दीप्ति नोऽस्माकं निश्रेयसद्वारस्य मोक्षद्वारस्य कपाटिकायाः कपाटस्य समुत्पाट-नार्थो कुश्चिकामयःकुशीविशेषां शक्के । मोक्षद्वारकपाटिकाविघटनाय कुशीलमुत्प्रेक्यते ॥

जीवयत्यमृतवर्षिणी प्रजास्तावकी दनुजवैरिपादुके । घोरसंचरणघर्मनाशिनी कालिकेव हरिनीलपद्धतिः ॥ ९ ॥

जीवयतीति । हे दनुजनैरिपाडुके, अमृतवर्षिणी मोक्षजनिका जलसाविणी च । 'पयः कीलालममृतम्' इस्पमरः । तावकी हरिनीलानां पद्धतिः पिक्कचौरं संसरणं संसा-रमेव घर्मे श्रीष्मजनितातपं नाशयतीति तथोक्ता कालिकेव मेघपिक्करिव । 'मेघजा-हेऽपि कालिका' इस्पमरः । प्रजाजनान् जीवयति श्रीणयति । उपमा रूपकानुप्राणिता ॥

शतमखोपलभङ्गमनोहरा विहरसे मुरमर्दनपादुके । मणिकिरीटगणेषु दिवौकसां मधुकरीव मनोरमपङ्किषु ॥ १०॥

दातमखेति । हे मुरमर्दनस्य पादुके, शतमखोपलभङ्गीरिन्द्रनीलशकलैर्मनोहरा इन्द्र-नीलदलवच मनोहरा लं मनोरमा पिक्षः श्रेणिर्येषां तेषु दिवाकसां देवानां मणिमयानां किरीटानां गणेषु समूहेषु । मालाखिति गम्यते । मधुकरीव सङ्गीव विहरसे क्रीडसे । उपमालंकारः श्रेषानुप्राणितः ॥

> अन्विच्छतां किमपि तत्त्वमनन्यदृश्यं सम्यक्षकाशजननी घृतकृष्णरूपा । पादावनि स्फुरसि वासवरत्तरम्या मध्येसमाघि नयनस्य कनीनिकेव ॥ ११॥

अन्विच्छतामिति । हे पादाविन, सम्यक्प्रकाशजननी समीचीनस्य प्रकाशस्था-ह्योतस्य श्वानस्य च जननी लं घृतं कृष्णस्य रूपमाकारो नीलवर्णं च यया सा । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाटके पशुशब्दयोः । प्रन्थावृत्तो नाटकादावाकारश्लोकयोरिप ॥' इति विश्वः । वासवरह्नेरिन्द्रनीलेरिन्द्रनीलवच रम्या लं किमिप अवाद्यनसगोचरमनन्यदृश्य-मयोगिनामगोचरं तस्त्वं वस्तु श्रीरङ्गनाथरूपमन्विच्छतां मृगयमाणानाम् । योगिनामि-स्वर्थः । समाधेयोंगस्येव नयनस्य मध्ये कनीनिकेव तारकेव । 'तारकाक्ष्णः कनीनिका' इस्समरः । स्फरिस भासि । श्लेषातुप्राणितोरप्रेक्षा ॥

> मातः सलीलमधिगम्य विहारवेलां कान्ति समुद्रहसि काञ्चनपादुके त्वम् । लक्ष्मीकटाक्षरुचिरैहिरिनीलरले-

र्लावण्यसिन्धुपृषतैरिव रङ्गधाझः ॥ १२ ॥

मातरिति । हे मातः काञ्चनपादुके, लं सलीलं यथा तथा विहारवेलां लीलासं-नारकालम् । समुद्रकूलमित्यपि गम्यते । अधिगम्य प्राप्य लक्ष्म्याः कटाक्षवत् दृष्टि-विक्षेपवत् । 'कटाक्षो दृष्टिविक्षेपे' इति हलायुधः । रुचिरैहिरिनीलरलेरिन्द्रनीलमणिभी रङ्गधान्नः श्रीरङ्गनाथस्य लावण्यस्येव सिन्धोः समुद्रस्य पृषतैर्विन्दुभिरिव । 'पृषन्ति विन्दुपृ-षतः' इत्यमरः । कान्ति शोभां समुद्रहसि । समुद्रतीरे संचरतः शरीरे जलविन्दवः मतन्तीति भावः । इन्द्रनीलेषु भगवल्लावण्यसमुद्रविन्दुलमुत्प्रेक्ष्यते ॥

कृप्तावकु(गु)ण्ठनविधिमीणिपादरक्षे नीलांशुकैर्बलभिदश्मसमुद्भवैस्ते । संगच्छते मुनिजनस्य मतिः समाधौ

रात्री समस्तजगतां रमणेन लक्ष्म्याः ॥ १३ ॥

कृसेति । हे देवि मणिपाद्रक्षे, मुनिजनस्य योगिनो मतिः । अमिसारिकेति गम्यते । समस्तानां जगतां लोकानां रात्राविन्द्रियव्यापाररहिते । पृथगजनकरणव्यापारराहित्यमात्रेण रात्रिशब्दो लक्षणया प्रयुज्यते । 'या निशा सर्वभृतानां तस्यां जागतिं
संयमी ।' इति गीयते । समाधौ ध्याने ते तव बलभिद्रमभिरिन्द्रनीलैः समुद्भवैजातैर्नालांगुभिरेव नीलवन्नैः कृप्तोऽवकु(गु)ण्डनस्यामस्तकप्रावरणस्य विधिः क्रिया यया सा
सती लक्ष्म्या रमणेन श्रीरङ्गनायेन । अन्यकान्तानायकेनेत्यपि गम्यते । संगच्छते
संगता भवति । समासोक्तिसंकीणींत्रेक्षा । योगियुद्धेरेवाभिसारिकाया अवकु(गु)ण्डनलं
नीलवर्णरत्निकरणेष्ट्रेक्ष्यते ॥

द्रष्टुं कदाचन पदाविन नैव जन्तुः शकोति शाश्रतिनिधि निहितं गुहायाम ।

कृष्णानुरूपंहरिनीलविशेषदृश्या सिद्धाञ्जनं त्वमसि यस्य न देवि दृष्टेः ॥ १४ ॥

द्रष्टुमिति । हे देवि पदाविन, जन्तुर्जावो गुहायां हृदयमध्ये निहितं, देवखातिबिछे निक्षिप्तमित्यपि गम्यते । शाश्वतं निधिमक्षयशेवाधिं परमात्मरूपं द्रष्टुं कदाचन कदापि न शक्तोत्येव । कृष्णस्य भगवतोऽनुरूपैयोंग्येईिरनीलैविशेषतो दृश्या, अन्यत्र कृष्णं नीलः वर्णमनुरूपं निधिदर्शनयोग्यं हिरनीलविद्विशेषप्रेश्यं च लं यस्य जन्तोर्देष्टेलॉचनस्य ज्ञानस्य सिद्धाञ्जनं नानौषधिसिद्धमञ्जनं नासि । स.जन्तुरिति पूर्वेणान्वयः । अञ्जनहीनो निधिनिव पादुकासंवन्धहीनो भगवन्तं न जानातीति भावः । श्लेषानुप्राणितो रूपकालंकारः ॥

प्रत्येमि रङ्गनृपतेर्मणिपादुके त्वां कृष्णान्तरङ्गरुचिभिर्हरिनीलरत्नैः । विश्वापराधसहनाय पदं तदीयं विश्वंभरां सगवतीं समये भजन्तीम् ॥ १५ ॥

प्रत्येभीति । हे रङ्गनृपतेर्मणिपादुके, 'कृष्णां तदङ्गक्विभिर्हिरिनीलर्खः' इति पाठे तु भगवदङ्गसमकान्तिभिर्हिरिनीलर्खः कृष्णाम् । अन्यत्र खतःकृष्णामित्यर्थः । कृष्ण-स्यान्तरङ्गाखुल्या क्वयो येषां तैर्हिरिनीलर्छक्पलक्षितां लां विश्वेषां जगतामपराधा-नामागसां सहनाय क्षमणाय तदीयं रङ्गनाथसंबन्धि पदं चरणं समये प्रसन्नावस्थायां भजन्तीमाश्रयन्तीं कृष्णे भगवति अन्तरङ्गाभी रतासक्ताभी रुचिभिः प्रेमभेदैरुपलक्षितां भगवतीं पूज्यां विश्वंभरां भूमि प्रत्येमि । इत्युत्प्रेक्षा । विश्वंभरात्वात् विश्वापराधसहनाय भगवचरणावलम्बनमित्युक्तेविंशेष्यस्य साकृतत्वात् परिकरालंकारः । तयोः संकरः ॥

मत्वा मधीं परिमितां भवती तदन्यां वैकुण्ठपादरसिके मणिपादुके स्वान् । अङ्के स्वयं किरणलेपिभिरिन्द्रनीले-राशातटेषु ललितानपदानवर्णान् ॥ १६ ॥

मत्वेति । हे वैकुष्ठस्य पादयो रसिके रसानुभवपरे मणिपादुके, भवती तदन्या-मिन्द्रनीलेतरां मधीं कजलं परिमितां खल्पां मत्वा ज्ञात्वा किरणा एव लेपा विलेपन-साधनवर्णद्रव्याणि येषां सन्तीति तथोक्तः । लोकिकप्रयोगे लाघवानादरात्कर्मधारया-नमलर्थीयः । इन्द्रनीलेराशातटेषु दिगन्तेषु । प्रतिकाखिति गम्यते । ललितान् खान् निजानपदानवर्णान् विरुदावलिरूपाक्षराणि । 'अपदानं कर्मयृत्तम्' इत्यमरः । ख्यमक्के प्रकाशार्थे लिम्पति । प्रतिकासु प्रकाशाय मधीमजन्तीति भावः । वैयाकरणान्तरमतेऽङ्के-रुमयपदित्वादात्मनेपदप्रयोगः । उत्पेक्षा ॥ बलमथनमणीनां धामिसत्तावकानां मधुरिपुपदरक्षे वासरैरव्यपेता । अभिसरणपराणां बल्लवीनां तदासी-च्छमितगुरुभयार्तिः शर्वरी काचिदन्या ॥ १७ ॥

बलमथनेति । हे मधुरिपुपदरक्षे, तावकानां बलमथनमणीनामिन्द्रनीलानां धाम-भिः प्रभाभिस्तदा कृष्णावतारकालेऽभिसरणपराणां कृष्णाभिसारिकाणां बल्लवीनां शमिता निवारिता गुरुभ्यः श्रशुरादिभ्यो भयेन जनिता आर्तिर्दुःखं यया सा वासरैर्दिवसैरव्यपेता अखका अनिर्वचनीयकीड।हेतुः अन्या विलक्षणा शर्वेरी रात्रिरासीत् । इन्द्रनीलप्रभा-च्छत्रं दिनमेव गोपीनामभिसरणाय रात्रिरभूदिति भावः । उत्प्रेक्षा ॥

> श्रतमखमणिभङ्गेरुन्मयूखैर्दिशन्ती शरणमुपगतानां रङ्गनाथेन साम्यम् । प्रथयसि जगति त्वं पादुके हैतुकाना-मुपनिषदुपगीतां तत्कतुन्यायवार्ताम् ॥ १८॥

रातमखेति । हे पादुके, लमुन्मयूक्षः शतमखमणिभङ्गिरिन्द्रनीलद्लैः शरणमुपगतानां श्रीरङ्गनाथं प्रपन्नानां श्रीरङ्गायतनमागतानां च रङ्गनाथेन साम्यमेकवर्णसम् । मोक्षरूपपरमसाम्यमित्यपि गम्यते । दिशन्ती सती उपनिषदि उपगीतामुक्तां तत्कतुन्यायवातां सः प्राप्यगुणः ऋतुरुपासनं यस्य सः तत्कतुः पुरुषस्तस्य यो न्यायः श्रुत्युक्तस्तस्य
वातां वृत्तान्तम् । तथा च श्रुतिः—'यथा ऋतुरस्मिल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेस्थ
भवति ।' इति । येन प्रकारेणोपास्ते तं प्रकारं प्राप्नोतीत्यर्थः । अयं वेदान्ते निष्पन्नो
न्यायो जगति हैतुकानां तर्काधीनजयवताम् । दृष्टप्रमाणवादिनामिति भावः । 'तेन
दीव्यति खनति जयति जितम् ४।४।२' इति जयत्यर्थे हेतुशब्दाहुक् । 'इम्रमुक्तान्तात्कः
७।३।५१।' इति तस्य कादेशः । प्रथयसीव झापयसीव । रङ्गनाथं प्रपन्नानां श्रीरङ्गनाथेन
वर्णसारूप्यमेव परमसाम्यापत्तौ निदर्शनमिति हैतुकेभ्यो दर्शयतीति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

परिचरित विधी त्वां पादुके रङ्गभर्तुः पदसरसिजभृङ्गेर्भाष्ठिरेरिन्द्रनीलैः। पकटितयमुनौषा भक्तिनम्रस्य शंभोः

परिणमयसि चूडाविप्णुपद्याः प्रयागम् ॥ १९॥

परिचरतीति । हे पादुके, लां विधो शिवचूडाचन्द्रमस्येव विधो ब्रह्मणि परिच-रति सति गुश्रूपमाणे सति । विधुविधिशब्दयोः सप्तमीविभक्तिश्वेषण रुद्रप्रणितकालच- न्द्रसंसर्गो गङ्गोत्पत्तिकालकृतपरिचरणत्वेनाध्यवसीयते । यथा गङ्गा ब्रह्मपरिचरणकाले उत्पन्ना तथेयं यसुनापीति भावः । रङ्गभर्तुः पद्योरेव सरिक्षजयोर्धङ्गरेलिभिभासुरैरिन्द्र-नीलमणिभिः प्रकटितो यसुनाया ओघः प्रवाहो यया सा त्वं भक्त्या नम्रस्य प्रणतस्य शम्भोश्रुडाविष्णुपद्याः शिखागताया गङ्गायाः । 'गङ्गा विष्णुपद्गे' इत्यमरः । प्रयागं यसुन्नासंगमं परिणमयसि संपाद्यसि । शिवशिरस्थाया गङ्गाया इन्द्रनीलकान्तिसंबन्धो यसुन्नासंगमत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । गङ्गायसुनासंगमे प्रयागशब्दः प्रसिद्धः ॥

पदिकसलयसङ्गात्पादुके पत्रलश्री-र्नेखमणिभिरुदौरेर्नित्यनिष्पन्नपुष्पा । शतमखमणिनीला शौरिलावण्यसिन्धो-र्निबिडतमतमाला कापि वेलावनी त्वम् ॥ २० ॥

पदेति । हे पाटुके, भगवतः किसलययोरिव पदयोः सङ्गात् पत्रला पत्रवती श्रीः शोभा यस्याः सा । उदारैमें हद्भिनं समणिभिमें णिसदशैनं खैनिं लं निष्पत्रं पुष्पं प्रसूनं यस्याः सा लं कापि वेलावनी तीराटवीव । 'वेला काले च जलधेस्तीरनीरिवकारयोः ।' इति विश्वः । गम्योत्प्रेक्षा ॥

> त्विय विनिहितमेतत्केऽपि पश्यन्ति मन्दाः शतमलमणिजालं शार्क्तिणः पादरक्षे । वयमिदमिह विद्यः प्राणिनां भावुकानां हृदयगृहगुहाभ्यः पीतमन्धंतमिस्रम् ॥ २१ ॥

त्वयीति । हे शाङ्गिणः पादरक्षे, केऽपि मन्दा अल्पबुद्धयस्त्वयि (अधिकरणे) विनिहितमेतद्वस्तु शतमखमणिनीलं पश्यन्ति इन्द्रनीलत्वेन जानन्ति । वयं तु इह त्विय विद्यमानभिदं भावुकानां लां ध्यायतां प्राणिनां हृदयगृहस्य चित्तसदनस्य गुहाभ्योऽन्तः- प्रदेशेभ्य उद्भृत्य पीतमन्धंतिमस्रं गाढान्धकारम् । अज्ञानमत्र गाढान्धकारत्वेन निगी- थैते । मन्दा इति इन्द्रनीलत्वमपहुत्यान्धकारत्वाध्यवसायादपहुतिरलंकारः ॥

क्रुप्तस्यामा मणिभिरसितैः क्रप्णपक्षेण जुष्टा श्रेयः पुंसां जनयसि गतिं दक्षिणामुद्धहन्ती । तेनास्माकं प्रथयसि परं पादुके तत्त्वविद्धि-मौंलौ दृष्टा निगमवचसां मुक्तिकालाव्यवस्थाम् ॥ २२ ॥

कृतिति । हे पादुके, असितैनींलैर्मणिभिः कृप्तस्यामा ज्ञातस्यामवर्णा रात्रितया कृता च कृष्णस्य पक्षेण भक्तेन जुष्टा सेविता बहुलपक्षयुक्ता च दक्षिणां समर्थो गति संचारं दक्षिणायनं चोद्रहन्ती लं पुंसां श्रेयो मोक्षं जनयसि । तेन कारणेन तत्त्वविद्रि- स्तत्त्वहैर्भगवद्भासादिभिर्निगमवन्त्रसं वेदवन्तानां मौली वेदान्ते दृष्टां मुक्तिकालस्य मौक्ष-कालस्याव्यवस्थामनैयत्यम् । 'निशि नेति नेत्र संबन्धस्य यावद्देहभावित्वात् । अतश्चाय-नेऽपि दक्षिणे' इत्युक्तम् । अस्मकं प्रथयित परं ख्यापयसीव । पादुकायाः स्वक्रियया परान् प्रति सदर्थवोधनाच्छ्रेषानुप्राणितो निदर्शनाभेदः ॥

सिद्धिर्जुष्टा समुदितिवधुर्जैत्रयात्राविनोदेप्वातन्वाना रजनिमनघामिन्द्रनीलांशुजालेः ।
चित्रं ख्याता कुमुदवनतः पादुके पुप्यसि त्वं
व्याकोचत्वं विवुधवनितावऋपङ्केरुहाणाम् ॥ २३ ॥

सद्भिरिति । हे पादुके, सद्भिः साधुजनैर्नक्षत्रैश्च जुष्टा सेविता युक्ता च समुदितो विधुः श्रीरङ्गनाथश्चन्द्रश्च यस्याः सा । 'विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः', 'विधुः सुधांग्चः ग्रुश्रांग्चः' इति चामरः । इन्द्रनीलानामंग्रुजालैर्जैत्रयात्रारूपेषु विनोदेषु विलासकृत्येष्वनघां रम्यां रजितं रात्रिमातन्वाना कोर्भूम्या मुदः अवनतो रक्षणात् । कैरवखण्डात् 'पश्चमी विभक्ते' इति पश्चमी । ख्याता लं विबुधवनितानां देवताल्लीणां वक्षाणामेव पञ्चेरहाणां पद्मानां व्याकोचलं विकखरताम् । कैरवाधिकमुल्लासमित्यर्थः । पुष्यसि । चित्रमित्याश्चर्ये । रात्रौ पञ्चेरहविकास आश्चर्यावह इति भावः । श्लेष्ट्रपक्षप्रामनुप्राणितो व्याघातालंकारः॥

नित्यं लक्ष्मीनयनरुचिरैः शोभिता शक्रनीलैः शालमामक्षितिरिव शुभैः शार्ङ्किणो रूपभेदैः। साकेतादेः समधिकगुणां संपदं दर्शयन्ती मुक्तिक्षेत्रं मुनिभिरित्वलैगीयसे पादुके त्वम् ॥ २४॥

निस्यमिति । हे पादुके, लक्ष्म्या नयनवत् क्विरैः शक्तनीलैः शार्क्षिणो भगवतः शुभै रूपभेदैर्मूर्लन्तरैः शालप्रामशिलादिभिः शालप्रामक्षितिरिव शालप्रामोत्पत्तिभूमि-रिव शोभिता लं साकेतादेरयोध्यादेः समिधको गुणो यस्यास्तां संपदं शोभां दर्शयन्ती सती अखिलैर्ग्ननिर्मुक्तिक्षेत्रं मोक्षभूमितया गीयसे । अयोध्यादिभ्यो मुक्तिक्षेत्रंभ्योऽ-धिकतया प्रसिद्धशालप्रामभूमिरिव लमपि मुनिभिरुच्यस इति भावः । उपमालकारः ॥

पादन्यासियसहचरीं पादुके वासगेहात् त्वामारुद्ध त्रिचतुरपदं निर्गते रङ्गनाथे। अन्तःस्निम्धेरसुरमहिलावेणिविक्षेपिमेत्रैः

इयामच्छायं भवति भवनं शक्रनीलांशुभिस्ते ॥ २५॥

पादेति । हे पादुके, रङ्गनाथे पादन्यासे चरणविक्षेपविषये प्रियसहचरीं सखीं ला-मारुख बासगेहात् शय्यागृहात् त्रिचतुरपदं त्रीणि चलारि वा पदानि पादविक्षेपा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा निर्गते सित स्निग्धेः सान्द्रैः, वेणीपक्षे तैलद्रव्ययुक्तैरप्रसिह-लानामप्ररुखीणां वेणिविक्षेपस्य केशपाशविस्नंसनस्य मित्रैः सद्दशैः। भर्तृनाशजनितव्य-सनेन विश्वयकेशैरिव स्थितैरित्यर्थः। ते तव शक्षनीलानामिन्द्रनीलानामंशुभिर्भवनमन्त-गॅर्भे स्यामच्छायं नीलकान्तियुक्तं भवति। उपमालंकारः॥

याते बाह्याङ्क(ङ्ग)ण(न)मभियतः पादुके रङ्गमर्जुः संचारेषु स्फुरति विततिः शक्रनीलप्रभायाः। विष्वक्सेनप्रभृतिभिरसौ गृह्यते वेत्रहस्तै-

र्भृविक्षेपस्तव दिविषदां नूनमाह्यानहेतुः ॥ २६ ॥

यात इति । हे पादुके, वाह्याङ्क(ङ्ग)ण(न)मिभयतो गच्छतो रङ्गभर्तुः संचारेषु ते तम शक्रनीलप्रभाया इन्द्रनीलकान्तेर्या वितितिर्विस्तृतिः स्फुरति । असौ वितिर्विन् प्रहरतैर्विष्वक्सेमप्रभृतिभिः सेन।पतिमुख्यैदिविषदां देवानामाह्यानाहेतुस्तव अवोर्विक्षेपो एह्यते चलनत्वेन ज्ञायते नूनमित्युत्प्रक्षा । वर्णसाम्यात्प्रभावितितिर्देवानामाह्यानाय पादुका भूषिक्षेपत्वेन सेनानीप्रभृतिभिर्ज्ञायते ॥

अक्ष्णोरञ्जनकल्पना यवनिका लास्यप्रस्तेर्गते-श्चिद्गङ्गायमुना मुकुन्दजलधेर्नेलातमालाटनी । कान्ताकुन्तलसंततिः श्वतिवध्कस्तूरिकालंकिया नित्यं रलपदावनि स्फुरति ते नीला मणिश्रेणिका ॥ २७ ॥

अक्ष्णोरिति । हे रज्ञपादावनि, ते तव नीला मणीनां श्रेणिका इन्द्रनीलपिक्किरक्ष्णोः सेवकनयनयोरञ्जनकल्पना कज्जलपिरिकृतिः, लास्यस्य नृत्तस्य प्रसूतेक्त्पादिकाया
रज्ञभर्तुर्गतेः संचारस्य यवनिका तिरस्करिणी, चिद्रङ्गाया ज्ञानस्येव गङ्गायाः संवन्धिनी
यमुना, मुकुन्दस्येव जलभेः समुद्रस्य वेलायाः कृलस्य संवन्धिनी तमालाटवी तापिच्छवनम्, काम्तानां श्रीभूम्यादीनां कुन्तलसंतित्तलकपिक्कः, श्रुतेरेव वष्ताः कस्तूरिकालंकिया भुगमदपरिकारः । एभिः प्रकारानिलं स्फुरति । उल्लेखभेदोऽलंकारः । तत्तद्विषयभेदेन बहुधोक्षेखात् ॥

निरन्तरपुरंदरोपलभुवं द्युतिं तावकी-मवैमि मणिपादुके सरणिसिङ्गिनीं रिङ्गिणः। तदीयनवयौवनद्विरदमञ्जगण्डस्थली-

गलन्मद्झलंझलाबहुलकज्जलस्यामिकाम् ॥ २८ ॥

निरन्तरेति । हे मणिपादुके, तावकीं त्वदीयां निरन्तरेभ्यः पक्कितयावस्थितेभ्यः पुरन्दरोपछेभ्य इन्द्रनीलमणिभ्यो भवतीति तथोक्तां रिक्वणः सरणिसिक्किनीं मार्गसक्तां

युतिं तदीयस्य श्रीरङ्गनाथसंबिन्धनो नवयोवनस्येव द्विरदमह्नस्य गजश्रेष्ठस्य गण्डस्थल्याः कटप्रदेशात् गलन्त्याः स्वनन्त्याः मदझलंझलाया दानप्रवाहस्य बहुलां सान्द्रां कजलवत् मषीवत् स्थितां स्थामिकां नैल्यत्वेनावैमि । इत्युत्प्रेक्षा । झलझलशब्दवत् झलंझ-लाशब्दः प्रवाहपरः । अनुकरणशब्दादर्श आयम् । झलंझलं करोतीति 'तत्करोति' इति ण्यन्तात्पचायम् ॥

प्रतीमस्त्वां पादाविन भगवतो रङ्गवसते-र्घनीभृतामित्थं पदकमलमाध्वीपरिणतिम् । स्फुरन्तः पर्यन्ते मदगरिमनिष्यन्दमधुप-प्रसिक्तं यत्रैते विद्धति महानीलमणयः ॥ २९ ॥

प्रतीम इति । हे पादाविन, लामित्थं पादुकारूपेण घनीभूतां पिण्डीभूतां रङ्गव-सर्तेभगवतः पदयोरेन कमलयोमीध्या मकरन्दस्य परिणितं परिपाकं प्रतीमो जानीमः । यत्र माध्वीसरणो पर्यन्ते प्रान्ते स्फुरन्त एते महानीलमणयो मदगरिम्णा हर्षातिशयेन निष्पन्दानां निश्चलानां मधुपानां अमराणां प्रसिक्तं संसर्गे विद्धित कुर्वन्ति । काव्यिल-इसंकीर्णेयमुत्थेक्षा ॥

नमतां निजेन्द्रनीलप्रभवेण मुकुन्दपादुके भवती। तमसा निरस्यति तमः कण्टकमिव कण्टकेनेव॥ ३०॥

नमतामिति । हे मुकुन्दपादुके, भवती निजेभ्य आत्मीयेभ्य इन्द्रनीलेभ्यः प्रभवतीति तथोक्तेन तमसा प्रभात्मकेनान्धकारेण । वर्णसाम्यादन्धकारव्यपदेशः । नमतां सेवमानानां तमः शोकमेव तमोऽन्धकारं कण्टकेन सूच्यप्रेण कण्टकं चरणतल-लग्नं कण्टकमिव निरस्यति । लोके चरणलग्नं कण्टकं कण्टकेनैव निरस्यन्ति तथेहापीति श्लेषेण कथनात् श्लेपसंकीणेंयमुपमा ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेह्नटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे इन्द्रनीलपद्धतिर्विशी ॥

अथ विम्बप्रतिविम्बपद्धतिरेकविंशी।

अथास्यां पद्धलां मणिमय्यां पादुकायां स्वनिमित्तं प्रतिफल्नयोग्यत्वमालम्ब्य पादुकां वर्णयति—

शौरेः गुद्धान्तनारीणां विहारमणिद्र्पणम् । प्रसक्तेरिव संस्थानं पदत्राणमुपास्महे ॥ १ ॥

द्यारेरिति । शौरेः श्रीरङ्गनाथस्य शुद्धान्तनारीणां श्रीभूम्यादिदिव्यमहिषीणां विहारार्थे लीलार्थे मणिमयं दर्पणमादर्शमभिरूप्य श्रेक्षणस्थानं प्रसक्तेः प्रसादस्य खच्छ- तायाः संस्थानमाकारमिव स्थितम् । मूर्तिमन्तं प्रसादमिव स्थितमिखर्थः । पदत्राणं पादुकासुपासमहे ध्यायामि । पूर्वत्र रूपकमुत्तरत्रोत्प्रेक्षेत्यवगन्तव्यम् ।तयोः प्रेयसा संसृष्टिः ॥

कमलापतिपादुके कदाचिद्विहगेन्द्रस्त्विय विन्वितो विभाति ।

सविलासगतेऽपि रङ्गभर्तुर्निजमात्मानमिवोपयातुकामः ॥ २ ॥

कमलेति । हे कमलापतेः पादुके, कदाचित्त्वयि विम्बितः प्रतिफलितो विह-गेन्द्रो गरुडो रङ्गभर्तुः सविलासगतेऽपि निजमात्मानं शरीरमुपयातुं भगवतो धारकत्वे । नापैयितुं कामोऽभिलाषो यस्य स इव विभाति । उत्प्रेक्षा ॥

मणिपङ्किषु ते दिशामधीर्शाः प्रतिबिम्बानि निजानि वीक्षमाणाः। अभियन्ति मुकुन्दपादुके त्वामधिकारान्तरसृष्टिशङ्कयेव ॥ ३ ॥

सणीति । हे मणिपादुके, दिशामधीशा इन्द्रादयस्ते तव मणिपक्किषु निजान्यात्मी-यानि प्रतिबिम्बानि वीक्षमाणाः सन्तोऽधिकारान्तराणामन्येषामिन्द्रादीनामधिकियत आरभ्यते दिशां रक्षणमेभिरिति करणे घज्। सृष्टेक्त्पादनस्य शङ्कयेव लामभियन्ति आश्रयन्ते । खाधिकारहानिभयात् संश्रयन्तीति भावः । हेत्द्रप्रेक्षा ॥

मणिमौिकशतेन विम्बितेन प्रणतानां परितः सुरासुराणाम् । सुरभिन्मणिपाद्के महिझा युगपत्तेषु समर्पितेव भासि ॥ ४ ॥

मणीति । हे मुरभिन्मणिपादुके, प्रणतानां मुराणाममुराणां च परितः सर्वतो विम्बितेन प्रतिफिलितेन मणिमौलीनां रल्लिरीटानां शतेन बहुभिर्मिहिन्ना प्रभावेण (अनेकमूर्तिपरिप्रहहेतुरयम्) तेषु देवामुरिकरीटेषु युगपदेकदा समर्पितेव निक्षिप्तेव भाषि । उत्प्रेक्षा ॥

उपनीतमुपायनं सुरेन्द्रैः प्रतिबिम्बच्छलतस्त्वयि प्रविष्टम् । स्वयमेव किल प्रसादमूझा प्रतिगृह्णासि मुकुन्द्पादुके त्वम् ॥ ५ ॥ उपनीतेति । हे मुकुन्दपादुके, त्वं सुरेन्द्रिहपनीतमाहृतं प्रतिफलनच्छलेन लिर्ध्य प्रविष्टसुपायनसुपहारं प्रसादस्य सच्छताया भूमा अनुमहातिशयेनेति च गम्यते । स्वयमेव प्रतिगृह्णासे किलेखुत्प्रेक्षा ॥

रक्नेश्वरस्य नवपछवलोमनीयो पादौ कथं नु कठिना स्वयमुद्धहेयम् । इत्याकलय्य नियतं मणिपादुके त्वं पद्मास्तरं वहसि तत्प्रतिबिम्बलक्षात् ॥ ६ ॥

रक्नेश्वरस्थेति । हे मणिपादुके, लं नवपञ्चनलोमनीयो हयो रक्नेश्वरस्य पादौ कठिना रन्नमयलादिति स्वयमहम् । पद्मासनास्तरणादिकमन्तरेणेति भावः । कथं नूद्रहेयं विश्वामित्याकलय्य ज्ञाला तयोः पादयोः पद्मसदृशयोः प्रतिफलनव्याजात् पद्मास्तरं सरसिजैरास्तरणं वहसि । नियतिमत्युत्प्रेक्षा सापहना ॥

पार्दापणात्मथमतो हरिदश्मरम्ये

मध्ये तव प्रतिफलन्मणिपादरक्षे ।

मन्ये निदर्शयति रङ्गपतिर्युगान्ते

न्यप्रोधपत्रशयितं निजमेव रूपम् ॥ ७ ॥

पादेति । हे मणिपादरक्षे, रङ्गपतिः पादार्पणात् चरणनिक्षेपात् प्रथमतः पूर्वे (आरोहणसमये)हरिदश्मिमंरकते रम्ये तव मध्ये प्रतिफलन् सन् युगान्ते प्रलयसमये न्यप्रोधपत्रे वटदले शियतं संविष्टं निजं रूपमेव खात्मरूपमेव निदर्शयत्युदाहरति । इति मन्ये इत्युत्प्रेक्षा । पादुकारोहणायाभिमुखतया प्रह्वस्य भगवतः प्रतिफलनं वटदले शयनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते ॥

यात्रावसानमधिगच्छति रङ्गनाथे विश्राणयस्यनुपदं मणिपादुके त्वम् । प्रायः प्रयाणसमये प्रतिबिम्बितानां तीर्थावगाहमपरं त्रिदशेश्वराणाम् ॥ ८॥

यात्रेति । हे मणिपादुके, लं रङ्गनाथे यात्रावसानमुत्सवसमाप्तिमधिगच्छिति सित प्रयाणसमये प्रस्थानकाले प्रतिविभ्वितानां त्रिदशेश्वराणामनुपदं पदे । तत्तत्काले-ष्वित्यर्थः । अपरं चन्द्रपुष्करिणीस्नानविलक्षणं तीर्थावगाहमुत्सवावस्थसानं विश्राणयसि ददासि प्राय इत्युत्प्रेक्षा ॥

> उचावचेषु तव रत्नगणेषु मात-वेधाः प्रयाणसमये प्रतिबिम्बिताङ्गः । आशङ्कते मधुभिदो मणिपादुके त्वा-मागामिकल्पकमलासनपङ्किगभीम् ॥ ९ ॥

उच्चेति । हे मातः मधुभिदो मणिपादरक्षे, वेधा ब्रह्मा उचावचेध्वनेकप्रकारेषु । 'उचावचं नैकभेदम्' इत्यमरः । तव रत्नगणेषु प्रयाणसमये प्रतिविम्बिताङ्गः सन् लामागामिकल्पाधिकारिणां कमलासनानां ब्रह्मणां पङ्किर्गर्भोऽन्तस्थितो यस्यास्ताम् । स्राशङ्कते मन्यते । उत्प्रेक्षा ॥

आलोलरिमनियतां मणिपादुके त्वा-मारुग्न संचरति रङ्गपतौ सलीलम् । अन्तःपुरेषु युगपत्सुदृशो भजन्ते दोलाधिरोहणरसं त्विय बिम्बिताङ्गचः ॥ १०॥

आलोलेति । हे मणिपादुके, रञ्जपतावालोले रिमिभः किरणे रज्जुभिश्च नियतां, व्याप्तां लामारुह्य सलीलं यथा तथा अन्तःपुरेषु संचरित सित युगपत्त्विय विम्बिताङ्गयः, सुद्द्यो दोलाधिरोहणेन प्रेङ्कोलिकाङ्गीडनेन जनितं रसं प्रीर्ति भजन्ते । श्लेषा-नुप्राणितोत्प्रेक्षा ॥

> कालेषु राघवपदाविन भक्तिनम्रः कार्याणि देवि भरतो विनिवेदयंस्ते । स्वद्रलबिम्बिततयापि मुहुः स्वकीयां राजासनस्थितिमवेक्ष्य भृशं कल्रजे ॥ ११ ॥

कालेष्विति । हे देवि राघवपदाविन, कालेष्वधिकारिदेनेषु भक्त्या नम्रो भरतस्ते तुभ्यं कार्याणि कर्तव्यानि विनिवेदयन् सन् तव रत्नेषु विम्वितत्या प्रतिफलनत्वेनापि ।, वस्तुतोऽवस्थाने किमुतेति भावः । जातां राजासने स्थितिमवस्थानमवेक्ष्य मुहुर्भशं , छल्जे। लजायुक्तोऽभूदिल्पर्थः। प्रतिफलनस्य लजाहेतुत्वाभावेऽपि तत्संबन्धोक्तेरित्सयो-किभेदः । तेनालन्तविनीतत्वं व्यज्यत इल्पलंकारेणालंकारष्विनः ॥

> प्रत्यागते विजयिनि प्रथमे रघूणां विन्यस्यति त्विय पदं मणिपादरक्षे । रत्नौषविम्बितनिशाचरवानरां त्वां पूर्वक्षणस्थमिव पुष्पकमन्वपत्रयन् ॥ १२ ॥

प्रत्यागत इति । हे मणिपादरक्षे, विजयिनि रावणहन्तरि प्रत्यागते पुनरायाते रघूणां प्रथमे रामे लिय पदं विन्यस्यति सति रक्षीधेषु विम्विता निशाचरा विभीषणप्रश्तयो वानराश्व यसात्तां लां पूर्वक्षणस्थमधिरूढराक्षसवानरराघवयुक्तं पुष्पकं पुष्पकाख्यविमान-मिवान्वपर्यन् । प्रजा इति शेषः । उपमालंकारः ॥

वैयाकुर्ली शमयितुं जगतो वहन्त्या रक्षाधुरां रघुधुरंधरपादरक्षे । प्रान्यं यशः प्रचुरचामरबिम्बरुक्ष्या-त्प्रायस्त्वया कवलितं प्रतिभूपतीनाम् ॥ १३ ॥

वैयाकुलीमिति । हे रघुधुरंधरपादरक्षे, जगतो वैयाकुली व्याकुलभावम् । ब्राह्मणादिलाद्गावे व्यव् । 'न व्वाभ्यां पदान्ताभ्याम् ७।३।३' इलादिना वृद्धिनिषेध' १७ पादु० ऐजागमश्व । ध्यनः षिलात् 'षिद्रौरादिभ्यश्व अ।१।४१' इति डीष् । 'हल्साद्धितस्य ६।४।१५०' इति यलोपः । शमयितुं रक्षाधुरां रक्षाभारम् । 'ऋक्पूः ५।४।७४' इत्यादिना अकारः समासान्तः । वहन्त्या लया प्राज्यं बहुलं प्रतिभूपतीनां वैरिनृपाणां यशः(कर्म) प्रचुराणां बहुलानां चामराणां सितवालव्यजनानां विम्वलक्ष्यात् प्रतिफलन-व्याजात् कवलितं प्रस्तम् । प्राय इत्युत्प्रेक्षा ॥

प्रतिदिशसुपयाते देवि यात्रोत्सवार्थं त्विय विहरणकाले विम्बिते जीवलोके । वहिस मणिगणैस्त्वं पादुके रङ्गमर्जुः कविलतसकलार्थी कांचिदन्यामबस्थाम् ॥ १४ ॥

प्रतिदिशामिति । है देवि पादुके, लं यात्रोत्सवार्थं नैत्रादिरूपमहोत्सवार्थं प्रति-दिशं नानादिग्भ्यः । वीप्सायामव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे शरतप्रसृतिभ्यः ५१४११०७' इलाच् । उपयाते समागते जीवलोके प्राणिसमूहे विहरणकाले मणिगणैरुपलक्षितायां लिये विभ्वते सति कवलिता प्रस्ताः सकला अर्था वस्तूनि यस्यां तामन्यां विलक्षणां रक्तमर्तुः कांनिदवस्थां प्रपश्चप्रलयदशां वहसि । निदर्शनालंकारः । प्रलये भगवान् प्रपश्चमुदरे निक्षिप्य रक्षति तद्वदिति भावः ॥

मगवति गरुडस्थे वाहन्स्थाः सुरेन्द्रास्त्विय विनिहितपादे मूमिमेवाश्रयन्ति ।
तदपि चरणरक्षे रत्नजाले त्वदीये
प्रतिफलितनिजाङ्गास्त्रस्यवाहा भवन्ति ॥ १५ ॥

भगवतीति । हे चरणरक्षे, भगवति श्रीरङ्गनाथे गरुडस्थे सति सुरेन्द्रा वाहनस्थाः सस्यानाधिरूढा भवन्ति, भगवति त्विय विनिहितपादे सति यानानि त्यक्ता भूमिमेवा-श्रयन्ति। तदिप तथापि भूमिस्थत्वेऽपि लदीये रत्नजाले प्रतिफलितनिजाङ्गाः सन्तः तुल्या एकस्पा वाहा वाहनानि येषां ते तथोक्ता भवन्ति । खयमपि पादुकारूढा इव भानतीति भावः । उत्प्रेक्षा ॥

सच्छाकारां सुरयुवतयः समितिच्छन्दलक्ष्या-द्वाहन्ते त्वां प्रणतिसमये पादुके सामिमानाः। स्नीरतानां परिमविषो सृष्टिमात्रेण दक्षां नीचैःकर्तुं नरससमुनेरुविशीमूरुजाताम् ॥ १६॥

स्वच्छेति । हे पादुके, छरयुवतयो देववनिताः सामिमाना गर्वयुक्ताः सत्यः स्वीरलानां वनिताश्रेष्ठानां परिभवविधौ न्यकारे स्विमात्रेण दक्षां शक्तां नरसखमुनेर्नारा- यणस्त्रोरो सक्थिन जातां जनितामुर्वशीसिङ्गिकां देवस्त्रियं नीनैःकर्तुं तिरस्कर्तुं खच्छा-कारां विमलशरीरां लां प्रणतिसमये खप्रतिच्छन्दलक्ष्यात् निजप्रतिफलनव्याजात् गाइन्ते । भगवदृरुसंबन्धायत्तरूपोत्कर्षवतीमुर्वशीमिभभवितुं स्वदन्तर्भावमण्काङ्कन्ति देववनिता इति भावः ॥

सेच्छाकेलिप्रियसहचरीं सच्छरताभिरामां स्थाने स्थाने निहितचरणो निर्विशनरङ्गनाथः । संचारान्ते सह कमलया शेषशय्याधिरूढे

त्यकापि त्वां त्यजित न पुनः सप्रतिच्छन्दलक्ष्यात् ॥ १७॥ स्वेच्छेति । हे पादुके, इत्युपस्कार्यम् । त्वयीत्यपि । निहितचरणो न्यस्तपादः स्वेच्छाकेल्याः खच्छन्दलीलायाः प्रियसहचरीं प्रियसखीं खच्छे रत्नेरिभरामां लां स्थाने स्थाने तत्तत्प्रदेशे निर्विशत्रनुभवन् रङ्गनाथः संचारान्ते संचारावसाने त्वां त्यक्त्वा कमलया श्रिया सह शेषशय्यामधिरूढोऽपि खप्रतिच्छन्दलक्ष्यात् खप्रतिफलनव्याजात् न त्यजित । प्रतिविम्वात्मना पुनरि लिथ तिष्ठतीत्थर्थः । त्यक्तवतोऽप्यत्याग इत्युत्प्रेक्ष्यते । तेनाघटने घटनाशक्तिव्यंज्यते ॥

त्वामेवैकामधिगतवतः केलिसंचारकाले
पार्श्वे स्थित्वा विनिहितदृशोः पादुकेऽनन्यलक्ष्यम् ।
त्वद्रलेषु प्रतिफलितयोर्नित्यलक्ष्यप्रसादा
पद्माभून्योर्दिशति भवती पादसेवां सुरारेः ॥ १८॥

त्वामेवेति । हे पादुके, भवती केलिसंचारकाले एकां त्वामेवाधिगतवती सुरारेः पार्श्वे स्थित्वानन्यलक्ष्यं विषयान्तररिहतं यथा तथा विनिहितदशोस्त्विय दत्तदृष्ट्योस्तव रहेषु प्रतिफलितयोः पद्माभूम्योर्निलं लक्ष्यो दश्यः प्रसादो नैर्मल्यम् । हुर्षेश्व गम्यते । यसाः सा सती सुरारेः पादसेवां दिशति ददाति । गम्योत्प्रेक्षा ॥

एकामेकः किल निरिवशत्पादुके द्वारकायां क्रीडायोगीकृतबहुतनुः षोडशस्त्रीसहस्रे । शुद्धे देवि त्वदुपनिहिते विम्बितो रत्नजाले

मुक्के नित्यं स खलु भवतीं भूमिकानां सहसेः ॥ १९ ॥

एकामिति । हे देवि पादुके, कीडायोगी लीलायां संनाही । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ।' इत्यमरः । श्रीकृष्ण इत्यर्थः । द्वारकायां पुर्यो कृता बह्वथस्तनवो
येन सः सन् षोडशानां स्नीसहस्राणां समाहारे पात्रादित्वात्रपुंसकत्वम् । एकां स्नियमेकः
एकश्रीरतया निरविश्चत् भुक्तवान् । किलेति प्रसिद्धौ । स इदानीं शुद्धे खच्छे त्वय्युप-

निहिते प्रत्युप्ते रह्मजाले विम्बितः सन् भूमिकानां वैजालव्यक्षकवेषाणां सहस्रैः। षहुभिः शरीरैरिलर्थः। भवतीं भुक्के खळु। अनयोत्प्रेक्षया गोपीभ्यः पादुकायां भोग्य-ताया व्यतिरेको व्यज्यत इललंकारेणालंकारध्वनिः॥

हरिपदनखेषु भवती प्रतिफलति तवैतद्पि रत्नेषु ।

उचिता मिथः पदावनि बिम्बप्रतिबिम्बता युवयोः ॥ २०॥

हरीति । हे पदाविन, भवती हरेः पादनखेषु प्रतिफलति । तद्यि हरेः पदमपि तव रहेषु प्रतिफलति । एवं युवयोर्भगवत्पद्पादुकयोर्मिथोऽन्योन्यं विम्वप्रतिविम्वता विम्वे खप्रतिफलिते वस्तुनि खस्य कियाव्यतिहारेण विम्वनं प्रतिविम्वता सैव दृष्टान्तदा-ष्टान्तिकलमुचितं युक्तम् । परस्परं संनिहितत्वात्, खच्छावयवलात्, अस्यन्तसदृशत्वा-वेति भावः । परस्परविम्बप्रतिविम्बभावस्यानुरूपस्यानुवर्णनात् समालंकारः । 'समासाद्व-गंनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः ।' इति लक्षणात् ॥

इति किवतार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेह्टनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे विम्वप्रतिविम्बपद्धतिरेकविंशी ।

काश्चनपद्धतिद्वीविंशी।

अधास्यां पद्धत्यां काञ्चनमयी पादुकां वर्णयति-

कल्याणप्रकृतिं वन्दे भजन्तीं काञ्चनश्रियम् । पदाहीं पादुकां शौरेः पद एव निवेशिताम् ॥ १ ॥

कल्याणिति । कल्याणप्रकृतिं कल्याणं कनकं प्रकृतिः शरीरोपादानं यस्याखां श्रुभात्मिकां च । 'कल्याणमक्षये खणें कल्याणं मङ्गलेऽपि च ।' इति विश्वः । काश्यनिश्रयं कनकप्रभां कामि शोमां च भजन्तीम् । अतएव पदाहीं चरणयोग्यां स्थानाहीं च पदे चरण एव साकेतसिंहासने च निवेशितां शोरेः पादुकां वन्दे । अविशेषेण श्रेषम- हिन्ना सावभौममहिषीन्नसान्तप्रतीतेः समासोक्तिः ॥

मधुिब्र्नुकान्तितस्कराणां जलदानामभयं विधातुकामा । चपलेव तदङ्किमाश्रयन्ती भवती काञ्चनपादुके विभाति ॥ २ ॥

मधुजिदिति । हे काश्वनपादुके, भवती मधुजितः श्रीरङ्गनायकस्य तनुकान्तेः शरीरप्रभायास्त्रस्कराणाम् । अन्यथा तेषां तादशरूपाप्रसक्तेरिति भावः । जलदानां मेघानामभयं दण्डजनितभीतिराहिसं विधातुं कर्तुं कामो यस्याः सा । तस्य श्रीरङ्गनाथ-स्याद्धि चरणमाश्रयन्ती चरणमहणपूर्वकमुपच्छन्दयन्ती चपला विद्युदिव । 'तडित् सौदाक्षिको विद्युत् चश्चला चपला अपि' इस्रमरः । विभाति । उत्प्रेक्षा । स्रीचापछेन भर्तृवश्वपरिजिद्दीषया पादपतनपूर्वकं सान्त्वयतीस्वयंत्रतीरोः समासोकिः ॥

निकषीकृतरम्यकृष्णरला भवती काञ्चनसंपदं व्यनक्ति ।
परिपुष्यति पादुके यदीक्षा सहसा नः समलोष्ठकाञ्चनत्वम् ॥ ३ ॥
निकषीकृतेति । हे पादुके, निकषीकृतं वर्णपरीक्षार्थं कषणोपलीकृतः रम्यकृष्णरत्नं नीलरत्निमव स्थितः कृष्णः श्रीरङ्गनाथः । नीलमणिरित्यपि गम्यते । यया सा ।
निकषोपले कनकोरकर्षवत् भगवति पादुकोरकर्षे व्यज्यत इति भावः । भवती काञ्चनसंपदं कनकश्चियम् । कामपि शोभामिति च सभङ्गश्लेषेण गम्यते । व्यनक्ति प्रकाशयति ।
यस्याः संपदः ईक्षा वीक्षणं नोऽस्माकं सहसा झिटति समानि तुल्यानि एकवर्णानि च
लोष्ठकाञ्चनानि येषां तेषां भावं परिपुष्यति वर्धयति । पादुकाविश्रहसेवनात् त्रैलोक्यवैराग्येण लोष्ठवत् काञ्चनेष्वत्यनादरो भवति । पादुकाविश्रहकनकसंपदः कृष्णरत्ननिवेशेन वीक्षणे इतरेषु प्राकृतकनकेषु लोष्ठवद्यन्तापकर्षवुद्धिर्जायत इति भावः ।

सुरिमर्निगमैः समय्रकामा कनकोत्कर्षवती पदावनि त्वम् । दिशसि प्रतिपन्नमाधवश्रीरिनशोन्निद्रमशोकवैभवं नः ॥ ४ ॥

काव्यलिङ्गमलंकारः श्लेषानुप्राणितः ॥

सुरमिरिति । हे पदाविन, निगमैर्वेदैः सुरिमः सौगन्ध्यवती, अन्यत्र निगमैः पिकैष्पलक्षिता सुरिभविसन्तसमयः । 'सुरिभक्षम्पके खणं जातीफलवसन्तयोः । सुगन्धे व मनोक्षे च वाच्यवत्—' इति विश्वः । समप्राः पूर्णाः कामा अभिलाषाः कल्याणगुणाश्च यसाः सा, अन्यत्र पूर्णः कामो मदनो यस्य । वसन्ते कामोद्रेकादिति भावः । कनकेन हेम्रा, अन्यत्र चम्पकष्टक्षेणोत्कर्षवती अतिशययुक्ता । 'चम्पकः कनकाह्वयः' । 'कनकं चम्पके खणं किंशुके नागकेसरे ।' इति विश्वः । प्रतिपन्ना प्राप्ता माधवस्य श्रीरङ्गनायस्य, अन्यत्र वैशाखमासस्य । 'वैशाखे माधवो राधः' इत्यमरः । श्रीः सम्पत् यया सा त्वं नोऽस्माकमिनशं सदा उन्निद्रम्, अन्यत्र विकखरमशोकं दुःखरितं वैभवं सम्पदं सुक्तिम्, अन्यत्र अशोकाल्यवृक्षस्य वैभवं पुष्पसंपदं दिशसि । वसन्तसमयेऽशोकस्य पुष्पोद्रवादिति भावः । अत्र श्वेषमहिम्ना वसन्तकालवृत्तान्तप्रतीतेः श्वेषालंकारः ॥

सति वर्णगुणे सुवर्णजातेर्जगति ख्यातमसौरमादवर्णम् ।

श्रुतिसौरभशालिना खंहेम्ना भवती शौरिपदावनि व्युद्स्थात् ॥ ५ ॥ सतीति । हे शौरिपदावनि, भवती सुवर्णजातेः सुवर्णत्वरूपधर्ममात्राकान्तस्य द्रव्यस्य कनकस्य वर्णगुणे भाखरङ्गोत्कर्षे सति असौरभात् सौगन्ध्याभावाद्धेतोः जगति लोके ख्यातं प्रसिद्धमवर्णमपवादं सुवर्णे सौरभं नास्तीत्येवंरूपम् । 'अवर्णाक्षेपनिर्वाद्-परीवादापवादवत् ।' इत्यमरः । श्रुतिसौरभशालिना वेदात्मकपरिमल्वता खहेम्ना निज-विप्रहसुवर्णेन व्युदस्थात् निरस्तवती । सुवर्णजात्याकान्ते यत्र कापि सौरभ्ये तादशा-पवादो न भवतीति भावः । सौरभेण हेतुना सह अपवादनिरासस्य कार्यस्य वर्णनाद्धेतुर-लंकारः । वर्णगुणेऽप्यवर्णमित्युक्तेविरोधाभास्य ॥

प्रतिपन्नमयूरकण्ठधाम्ना परिशुद्धेन पदावनि खकेन । कमलास्तनभूषणोचितं तद्भवती रत्नमलंकरोति हेम्रा ॥ ६ ॥

प्रतिपन्नेति । हे पदावनि, प्रतिपन्नं प्राप्तं मयूरकण्ठस्य केकिशीवाया धाम कान्ति-र्येन । 'मयूरकण्ठवर्णत्वं शुद्धस्वर्णस्य लक्षणम् ।' इति शिल्पिशास्त्रे । परिशुद्धेन पुटपाका-दिभिनिरस्तोपष्टम्भकेन स्वकेन हेम्रा निजसुवर्णेन कमलायाः श्रियः स्तनयोभूषणं परि-ष्कारकं तद्रत्नं श्रेष्ठवस्तु श्रीरङ्गनाथरूपम् । पद्मरागमणिरपि व्यज्यते । अलंकरोति परि-करोति । ते सुवर्णप्रत्युप्तं रत्नं पत्गौदि(?)भूषणनिष्ठं स्त्रियो वहन्तीति भावः । रूपकाति-श्रयोक्तिसंकीर्णयं गम्योत्प्रेक्षा ॥

> कान्त्या परं पुरुष्माप्रणखात्सुवर्णे कर्तुं क्षमा त्वमिस काश्चनपादरक्षे । अन्यादशीं दिशसि या विनतस्य दूरा-दारग्वधस्तवकसम्पदिमन्दुमोलेः ॥ ७ ॥

कान्त्यीत । हे काचनपादरक्षे, त्वं परमुत्कृष्टं पुरुषं श्रीरंज्ञनाथं कान्ता निजव-णंत्रभया आप्रणखात् नखात्रमारभ्य शिखापर्यन्तं सुवर्णं शोभमानवर्णयुक्तं कनकमयं च कर्तुं क्षमाि शक्तािस । 'य एषोऽन्तरािदत्ये हिरण्मयः पुरुषो दश्यते हिरण्यश्मश्रुिहे-रण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः ।' इति श्रुत्युक्तमाप्रणखात्सुवर्णत्वं त्वत्कनकप्र-भावलनकृतिमिति भावः । या भवती दूरात् विप्रकृष्टदेशे विनतस्येन्दुमौलेः शिवस्यान्या-दशीं प्रसिद्धराजगृक्षपुष्पस्तवकाद्य्युत्कृष्टामारग्वधस्तवकस्य राजगृक्षपुष्पगुच्छस्य सम्पदं दिशसि ददािस । पादुकाकनकप्रभया शिवमौलिचन्द्रः आरग्वधस्तवकवद्भवतीित भावः । दूरस्थस्य शिवस्य तथात्वे खिसमनेव वर्तमानस्याप्रणखात् सुवर्णत्वं कैमुत्यसिद्धमिति भावः। कैमुत्येनार्थसंसिद्धाया उत्प्रेक्षायाः कथनात् काव्यार्थापत्तिसंकीर्णयमुत्प्रेक्षा ॥

> चन्द्राकृतिः कथमकरुपयथास्तदानीं वैमानिकप्रणयिनीवदनाम्बुजानाम् । विक्रान्तिकालविततेन निजेन धान्ना बालातपं बलिविमर्दनपादुके त्वम् ॥ ८ ॥

चन्द्रेति । हे बलिविमर्दनस्य त्रिविकमस्य पादुके, चन्द्राकृतिः कनकमयाकारा । चन्द्ररूपेखपि गम्यते । 'चन्द्रः सुधांशुकर्प्रकापिलस्वर्णवारिषु ।' इति विश्वः । त्वं तदानीं त्रिविक्रमावतारे विक्रान्तिकाले त्रैलोक्यमानसमये विततेनोर्ध्वं प्रस्ततेन निजेन धान्ना प्रभया वैमानिकानां देवानां प्रणयिनीनां स्त्रीणां वदनानामेवाम्बुजानां पद्मानां बालातपं सदस्तनसूर्यप्रभां कथमकल्पयथाः कल्पितवती । वदनाम्बुजविक।सहेतुत्वात् पादुकाकन-

१. 'पद्मरागादि' इति भवेत.

कप्रभेव बालातपत्वेनाध्यवसीयते । इन्दोः पद्मोल्लासकातपत्वं विरुद्धमिति भावः । विरु-द्वात् कार्योत्पत्त्या विभावनाभेदः । स च श्लेषानुप्राणितः ॥

लेभे तदाप्रभृति नूनमियं भवत्याः

कान्त्या कवेरतनया कनकापगात्वम् । यावन्मुकुन्दपदहेमपदावनि त्वं

पुण्यं विभूषितवती पुलिनं तदीयम् ॥ ९ ॥

लेभे इति । हे मुकुन्द्पद्संबन्धिन हेमपादावनि, त्वं तदीयं कावेरीसंबन्धि पुण्यं वाह पुलिनं सैकतं यावत् यदाप्रभृति विभूषितवती (विभीषणेनानीता) तदाप्रभृति तदानीमारभ्येयं कवेरतनया कावेरी भवत्याः कान्त्या कनकापगात्वं कनकनदीतं लेभे लब्धवती । नूनमित्युत्प्रेक्षा । कावेर्याः कनकनदीसंज्ञा पादुकाकनकसंबन्धादित्यहेतोहतु-लमुत्थेक्ष्यते । नामनिर्वचनात्रिक्वत्यलंकारः । संकरः ॥

चित्रं सरोजनिल्यासहितस्य शौरे-वासोचितानि चरणावनि संविधित्सोः । सद्यो विकासमुपयान्ति समाधिभाजां चन्द्रातपेन तव मानसपङ्कजानि ॥ १०॥

चित्रमिति । हे चरणावनि, समाधिभाजां योगिनां मानसानि हृदयान्येव पङ्कानि पद्मानि (कर्तृणि) सरोजनिलयया कमलवासिन्या श्रिया सिहतस्य शौरेः श्रीरङ्गनायस्य वासोचितानि निवासयोग्यानि स्थानानि संविधित्सोः संविधातुकामायास्तव चन्द्रातपे- न कनकप्रभयेव चन्द्रिकया सद्यस्त्दानीमेव विकासं फुल्लतामुपयान्ति । चित्रम्। ज्योत्स्रया पद्मविकासो लोके अदृष्टचरत्वादाश्वर्यावह इति भावः । सरोजनिलयाशब्दस्य योगि- हृत्यद्मवासप्रीतिहेतुत्वाभिप्रायगर्भत्वात् परिकरः । चन्द्रातपेन पद्मसमुल्लासवर्णनाद्भिभावना- भेदोऽलंकारः ॥

त्वय्येव पादमिधरोप्य नवं प्रवाहं नाथे पदावनि निशामियतुं प्रवृत्ते । आत्मीयकाञ्चनरुचा भवती विधत्ते हेमारविन्दमरितामिव हेमसिन्धुम् ॥ ११ ॥

त्वयीति । हे पदाविन, भवती नाथे प्रभी श्रीरङ्गनाथे त्वय्येव । न तु वाहनपरि-च्छद्युक्त इति भावः । पादं चरणमिषरोप्य नवं प्रवाहं नूतनकावेरीप्रवाहं निशामियेतुं इष्टुं प्रवृत्ते सति हेमसिन्धुं कावेरीं आत्मीयानां काश्वनानां हेन्नां रुवा प्रभया हेममथे-ररिवन्दैः पद्मैर्मरितामिव विघत्ते । भगवन्मुखोल्लासाय कावेर्यो कनकपद्मानि संपारि-तवतीति भावः । उत्प्रेक्षा ॥ विहरति पुलिनेषु त्वत्सखे रङ्गनाथे कनकसरिदियं ते पादुके हेमधाझा । वहति सलिलकेलीसस्तचोलावरोध-

स्तनकलशहरिद्रापङ्कपिङ्गामवस्थाम् ॥ १२ ॥

विहरतीति । हे पादुके, इयं कनकसरित् कावेरी त्वत्सखे त्वामारुहोत्यर्थः । रङ्गनाथे पुलिनेषु सैकतेषु विहरति संचरति सति ते तव हेमधाम्ना खर्णप्रभया सलिल-केल्या जलकीड्या स्रस्तैः क्षालितैः चोलावरोधानां सेवार्थमागतचोलदेशप्रभोरन्तः-पुरुक्षीणां चोलदेशजाताया भगवन्महिषीगोदाया वा कलशसदशस्त्रनसंवन्धिमिईरिद्रापङ्कैः पिङ्गां पिशङ्गवर्णमवस्थामिव वहति । स्रस्तकूर्णसानामिति वा । चोलः कूर्णसः । निद्र्शनालंकारः ॥

सुरभिनिगमगन्धा सौम्यपद्माकरस्था कनककमिलनीव प्रेक्ष्यसे पादुके त्वम् । अमर इव सदा त्वां प्राप्तनानाविहारः

शतमलमणिनीलः सेवते शार्क्षधन्वा ॥ १३॥

सुरभीति । हे पादुके, सुरिमर्प्राणतर्पणो निगमो वेद एव गन्धो यस्याः सा, अन्यत्र नगरयोग्यसौरमयुक्ता । 'सुरिमर्प्राणतर्पणः' इत्यमरः । सौम्ये सुन्दरे पद्मायाः फरे लक्ष्मीहस्ते परिचरणकाले, अन्यत्र तटाके सौम्ये सोमसंवन्धिन । चन्द्रपुष्करिण्यानम्ब सत्याम् । 'पद्माकरस्तटाकोऽस्त्री' इत्यमरः । तत्र तिष्ठतीति तथोक्ता कनकमयी कमलिनी निल्नीव प्रेक्ष्यसे । जनैरिति शेषः । प्राप्तो नानाविधो विहारः संवारः, अन्यत्र भूषणं येन सः शतमखमणिवत् इन्द्रनीलवत् नीलः शार्क्षधन्वा श्रीरङ्गनाथो अमर इव सङ्ग इव त्वां सदा सेवते आश्रयति । श्लेषसंकीणीपमालकारः ॥

कनकरुचिरवर्णी पादुके सद्यसिन्धुः श्रियमिव महनीयां सिन्धुराजस्य पत्नीम् । स्वयमिह सविधस्था सौन्यजामातृयुक्ता-मुपचरति रसेन त्वामपत्याभिमानात् ॥ १४॥

कनकेति । हे पादुके, सिन्धुराजस्य समुद्रस्य पत्नी स्नी सहासिन्धः सह्यादिजाता कावेरी इह श्रीरङ्गे स्वयं सविधस्था सती कनकरिवरवर्णो कनकेन हेन्ना, अन्यत्र कनक्वत् रुचिरो वर्णो रूपं यस्यास्ताम् । सौम्यजामातृसंज्ञेन रङ्गनाथेन, अन्यत्र सुन्दरेण वरेण युक्ताम् अतएव श्रियमिव महनीयां त्वामपत्याभिमानात् रसेनात्यन्तादरेणोपचरति समाजयति । सिन्धुराजस्य पत्नीमिति संबन्धसूचकं विशेषणमिति परिकरः । श्रेषानुप्राम्णितोपमालंकारः ॥

अनुकलमुपजीन्या दृश्यसे निर्जराणां त्रिपुरमथनमौली शेखरत्वं द्धाना । प्रतिपदमधिगम्यपाप्तश्रङ्गासि शौरे-

स्तदपि चरणरक्षे पूर्णचन्द्राकृतिस्त्वम् ॥ १५ ॥

अनुकलमिति । हे शौरेश्वरणरक्षे, त्वमनुकलं प्रतिक्षणं कलायां च । 'पोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालयोः कला ।' इति विश्वः । निर्जराणां जराहीनानां मुक्तानां देवानां चोपजीव्या रक्षणार्थं संश्रयणीया, अन्यत्र आहारार्थमाश्रयणीया दश्यसे । 'प्रथमां पिवते विह्वः' इति शास्त्रात् ज्ञायते । त्रिपुरमथनस्य शिरोभूपणत्वं द्धासि । हरस्य चन्द्रचूड-तात् । प्रतिपदं पदेपदेऽधिगम्येन प्राप्येन भगवता प्राप्तं राज्ञं प्रभुत्वं यस्याः सा, अन्यत्र प्रतिपदं प्रथमां तिथिमधिगम्य प्राप्य (त्यप्) प्राप्तं राज्ञं शिखरं यया सा असि भवसि । 'राज्ञं प्रभुत्वे शिखरे चिह्वकीडाम्युयन्त्रके ।' इति विश्वः । तदिप तथापि पूर्ण-चन्द्राकृतिः समप्रकनकमयशरीरासि । पार्विकचन्द्राकृतिरित्यपि गम्यते । देवैरशनेन क्षयात् कृत्रचूडाचन्द्रस्य कलामात्रत्वात् प्रथमायां पूर्णत्वाभावाच सत्यपि विरोधे पूर्णत्वो-किरीधाभासालंकारः हेमार्थेन परिहतः श्वेषानुप्राणितः ॥

कनकमि तृणं ये मन्वते वीतरागा-स्तृणमि कनकं ते जानते त्वक्ष्प्रकाशैः । मधुरिपुपदरक्षे यत्त्वदर्थोपनीतान् परिणमयसि हैमान् देवि दूर्वाङ्करादीन् ॥ १६॥

कनकमपीति । हे मधुरिपुपदरक्षे, ये वीतरागा निस्पृहाः पुरुषाः कनकमिष स्वर्णमिष तृणवन्मन्वते । तृणवन्नाद्रियन्त इति भावः । ते पुरुषास्तृणमिष त्वत्प्रकाशैः (करणैः) कनकं जानते स्वर्णस्त्रया भ्रमन्ति । यत् यसात् त्वं त्वदर्थे त्वदर्थनायोपनीतानर्च-कैरपाहतान् दूर्वाङ्करादीन् हैमान् कनकवर्णतया परिणमयसि । तसादिति पूर्वेणान्वयः । काव्यलिङ्गभ्रमविषमव्याघातानां संकरः ॥

> विशुद्धिमधिगच्छति ज्वलनसंगमात्काञ्चनं विदन्ति च जगन्ति तन्न खल्लं तद्विपर्यस्यति । कथं कनकपादुके कमल्लोचने साक्षिणि त्वयैव परिश्चद्धता हत्मुजोऽपि जाघट्यते ॥ १७॥

विशुद्धिमिति । हे कनकपादुके, काश्चनं कनकं ज्वलनसंगमादिप्तसंयोगात् विशुद्धिं वर्णोत्कर्षम् । पावनत्वमि गम्यते । अधिगच्छति प्राप्नोति । तत् जगन्ति होका विदन्ति जानते । तत् न विपर्यस्यति वैपरीत्येन न विजानते । खछ प्रसिद्धी । कम्ललोचने पुण्डरीकाक्षे साक्षिणि प्रस्थक्षप्रष्टरि सित त्वयेषः सेवाकाले शिरित निक्षि-सया हुतमुजोऽप्रेरिप परिशुद्धता पावनत्वं कथंतु जाघट्यते घटते । क्रियासमिमहारे यङ् । भगवतः कनकमयपादुकासंबन्धादप्रेरिप परिशुद्धता भवतीति प्रसिद्धकार्यकारणवैपरी-स्ववर्णनात् विभावनाभेदोऽलंकारः ॥

तारासङ्गपथितविभवां चारुजाम्बूनदाभां त्वामारूढिखदशमहितां पादुके रङ्गनाथः । संचारिण्यां सुरशिखरिणस्तस्थुषा मेखलायां धरे मत्तद्विरदपतिना साम्यकक्ष्यां समीक्ष्याम् ॥ १८॥

तारेति । हे पादुके रङ्गनाथस्तारस्य प्रणवस्य ग्रुद्धमौक्तिकस्य च, अन्यत्र नक्षत्राणामासङ्गेन तात्पर्येण संबन्धेन प्रथितः प्रख्यातो विभवः समृद्धिर्यस्यास्ताम् । चारः
मनोज्ञा जाम्बूनदस्य स्वर्णस्याभा यस्यास्ताम् । त्रिदशैदेवैमीहितां पूजितां बहुमतां च
त्वामारूढः सन् संचारिण्यां गमनशीलायां सुरशिखरिणो मेरोमेंखलायां नितम्बे
तस्थुषा स्थितेन मत्तद्विरदपितना मद्गजश्रेष्ठेन समीक्ष्यां प्रेक्षणीयां साम्यस्य सादश्यस्य
कक्ष्यां धत्ते । श्वेषानुप्राणितोपमालंकारः ॥

कनकरुचिरा काव्याख्याता शनैश्वरणोचिता श्रितगुरुबुधा भासद्रूपा द्विजाधिपसेविता । विहितविभवा नित्यं विष्णोः पदे मणिपादुके त्वमसि महती विश्वेषां नः ग्रुभा ब्रहमण्डली ॥ १९॥

कनकेति । हे मणिपादुके, कनकेन हिम्रा किया कनकवहिचरो लोहिताङ्गः । अङ्गारकोऽपि व्यज्यते । काव्ये रामायणादिप्रवन्धिवशेषेराख्याता प्रतिपादिता । काव्यश्वेदन बोध्यः शुक्तोऽपि । 'शुक्तो देखगुरुः काव्यः' इत्यमरः । शनैश्वरणस्य संचारसोचिता योग्या राशीनामनेककालावस्थायीशनैश्वरोऽपि । श्रिता आश्रिता नाथयामुनप्रशत्य आचार्या बुधास्तरवज्ञा व्यासादयो यस्यां सा । गुरुर्वृहस्पतिः बुधः सौम्यश्व । भासतिः जिष्ठं रूपं यस्याः सा । द्विजाधिपैविंप्रमुख्यैः सेविता । द्विज्रराजश्वन्द्रोऽपि । निसं सदा विष्णोभगवतः पदे चरणे आकाशः इसिप । विहितः संपादितो विभवो यस्याः सा । महती पूज्या त्वं विश्वेषां नस्त्वदाश्रितानां सर्वेषामस्माकं श्रुभा प्रहाणां सूर्यादीनां मण्डली समूहोऽसि । श्रुभस्थानस्थितप्रहमण्डलवदभीष्टदात्री भवसीखर्थः । श्रुषानुप्राणितरूपक्मण्डलवदभीष्टदात्री भवसीखर्थः । श्रुषानुप्राणितरूपकमण्डलवरभावतः ॥

प्रज्विलतपञ्चहेतिहिरण्मयीं त्वां हिरण्यविलयाहीः । आवहतु जातवेदाः श्रियमिव नः पादुके नित्यम् ॥ २०॥

प्रज्वलितेति । हे पादके, प्रज्वलिता दीप्ता पश्चहेतयश्वकादिदिव्याय्यादि । बहिज्वाला च गम्यते । 'रवेराचिश्व शक्षं च बहिज्वाला च हेत्यः ।' इत्यमरः । प्रसिद्ध-बहिस्त काली, कराली, स्फलिङ्गिनी' धूम्रवर्णा, विश्वरूची, रोहिता, मनोजवेतिज्यान्य-सप्तकविशिष्टः । अयंतु चकादिसंज्ञितपञ्चज्वालायुक्त इति व्यतिरेकः । हिरण्यविख्यस्य हिरण्यासुरव्यंसनस्याही योग्यः, अन्यत्र कनकद्वीभावस्य योग्यः। जातवेदाः 'जाता-स्वदर्थे वेदाश्व जातवेदास्ततो हासि ।' इति महाभारते । सकलवेदप्रतिपाद्यवज्ञादिक-मीराध्यश्च भगवान् श्रीरङ्गनाथो हिरण्मयीं काश्चनमयीं भवतीं श्रियमिव चंदि लक्ष्मी शोभां त्वामेव । 'लक्ष्मीः श्रीरपि संपत्तिः पद्माशोभात्रियहुपु ।' इदि विश्व: । अस्माकं नित्यं सदा आवहत ददात । अद्य मेऽभिमतवत लामपि हेन्द-तया वितरिवल्यर्थः । 'चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातचेदो ममावह' इति श्रीमुक्तमत्रा-नुसंधेयम् । 'यस्छन्दसामृषभो विश्वरूपः ।' इति भगवतो वेदवेदात्वं जातवेदशब्दमः तिनिमित्तमभिधाय, अन्ते 'ततो मे श्रियमावह' इत्युक्तं तैत्तिरीयोपनिषदि । 'आरोन्दं भास्करादिच्छेच्छ्रियमिच्छेत् हताशनात् । शहरात् ज्ञानमन्विच्छेन्मोक्षमिच्छेचनाई-नात्॥' इति स्मृतिः। 'ऋचः सामानि यज्षि सा हि श्रीरमृता सताम्।' इति प्रतिपना त्रयी चात्र श्रीशब्दार्थः । विहिश्रियमिव रङ्गनाथक्पो विहस्तामावहित्युको क्षेत्रद्वरा-णितोपमालंकारः ॥ २० ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेष्ट्रटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ता-चार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे काश्चनपद्धतिर्द्वाविंशी ।

शेषपद्धतिस्रयोविंशी ।

क्षयास्यां पद्मलामियुक्तोक्तिभिः संप्रतिपत्रं पादुकायाः शेषवेषान्तरमालम्ब्य सौति —

सृष्टां भूमावनन्तेन नित्यं शेषसमाधिना । अहं संभावयामि त्वामात्मानमिव पादुके ॥ १ ॥

सृष्टामिति । हे पादुके, अनन्तेन शेषेण निसं सदा शेष इति समाधिः समर्थने तेन सह । यथा जना इमां शेषेयमिति समर्थयेयुस्तथेस्यः । 'समाधिनियमे प्याने निवासे च समर्थने ।' इति विश्वः । भूमी सृष्टामुत्पाधिता त्वामनन्तेन श्रीरक्तादेन । 'अनन्तः शेषविष्ण्वोः स्यात्' इति विश्वः । निसं कालपरिच्छेपरहितं शेषसमाधिना दासत्वसमर्थनेन सह भूमी सृष्टम् । 'तोयेन जीवान् विसर्धा भूम्याम्' इति श्रुतिः । विक्रपरिणामः । आत्मानं जीवातमानमिवाई संभावयामि मन्ये । अनन्तो भगवषरपपरिचरणार्थस्युटखळक्षणं खाकारान्तरं पादुकारूपं सृष्टवानिति भावः । अगुभर्षमासभूम्य विशेषण्डेपकृता साधारण्यमेण पादुका जीवात्मत्वेनोरभ्रेष्यते ॥

नतु कथं पादुकायाः शेषमूर्खन्तरत्वमित्यत आह—
पद्माभोगात्पादुके रङ्गभर्तुः पादस्पर्शाद्भोगमन्यत्प्रपित्सोः ।
शेषस्यैकां भूमिकामव्रवीत्तामाचार्याणामग्रणीर्यामुनेयः ॥ २ ॥

पद्मेति । हे पादुके, आचार्याणां यतीन्द्रश्रीवत्साङ्कराममिश्रमहापूर्णादीनामप्रणीः श्रेष्ठो यामुनेयो यामुनाचार्यस्त्वां पद्माया छक्ष्म्या भोगात् सुखतयानुभाव्यात् रङ्गमर्तुः श्री-रङ्गनाथस्य पादस्पर्शनाद्धेतोः अन्यं भगवत्किल्पतभोगशब्दाभिधेयात् भिन्नं भोगं सुखम् । भगवचरणारिवन्दस्पर्शजन्यं सुखमिल्पर्थः। कायः फणं चेल्पि गम्यते । 'भोगः सुखे धने चाहेः शरीरफणकाययोः ।' इति विश्वः। नतु पादस्पर्शादन्यमिल्पन्वयः। अर्थासम्प्रस्यात् प्रिपत्सोः प्राप्तमिच्छोः शेषस्यानन्तस्येकां भूमिकां वेषान्तरत्याववीदुक्तवान् । त-दुक्तं स्तोत्ररत्ने—'निवासशय्यासनपादुकांग्रुकोपधानवर्षातपवारणादिभिः। शरीरभेदैलव शेषतां गतैर्यथोचितं शेष इतीरितो जनैः॥' इति । तल्पीभूय भगवन्तं परिचरन् छक्ष्म्या संवाहनेनानुभाव्य तचरणारिवन्दस्पर्शजन्यमुखमनुबुभृषुः पादुकारूपं विग्रहं परिगृहीत-वानिलाह् भगवान् यामुनाचार्यः। तत इदमवगम्यते पादुका शेषमूर्ल्यन्तरिमिते। भोगमन्यमिति श्वेषः। अववीदिति शब्दप्रमाणोपन्यासात् शब्दालंकारः। आचार्याणामग्रणीरित्युक्त्या सामान्यतो भगवतोऽपि परमगुरुभूतात् गुणोत्कर्षव्यजनादुक्तात् पाद्यरान्त्रशास्त्रादिपि यामुनेयोक्तिरेवास्माकमादरणीयेल्यभिप्रायप्रतीतेः परिकरिष्ट॥

शेषत्वमम्ब यदि संश्रयति प्रकामं त्वद्भृमिकां समधिगम्य भुजङ्गराजः । त्वामेव मिक्तविनतैर्वहतां शिरोभिः काष्ट्रां गतं तदिह केशवपादरक्षे ॥ ३ ॥

शेषत्वमिति । हे अम्ब केशवपादरक्षे, भुजङ्गराजः शेषस्तव भूमिकां वेषं परिगृह्य शेषत्वं भगवद्दास्यं प्रकामं भशम् । पादवाहनापेक्षयाधिकस्य शेषत्वस्याभावादिति भावः । संश्रयति यदि भजति यदि तर्हि भक्तया विनंतैर्नेष्ठैः शिरोभिर्वहतां पुरुषाणां तच्छेषत्व-मिह शेषतदन्येषां मध्ये काष्टां गतमनवधिकमुत्कर्षे प्राप्तम् । 'काष्टोत्कर्षे स्थितौ दिशि' इस-मरः । त्वदात्मकस्यानन्तस्य भगवच्छेषत्वोत्कर्षे त्वच्छेषाणां त्वद्पेक्षयोत्कृष्टानां भगव-च्छेषलं कैमुस्यसिद्धमिति भावः । काव्यार्थापत्तिरलंकारः ॥

> मा भूदियं मिय निषण्णपदस्य नित्यं विश्वंभरस्य वहनाव्यथितेति मत्वा । धत्से बलाभ्यधिकया मणिपादुके त्वं शेषात्मना वसुमतीं निजयैव मूर्त्यो ॥ ४ ॥

माभूदिति । हे पादुके, इयं वसुमती मिथ (अधिकरणे) निषणो पदे यस्य तस्य विश्वंभरस्य वहनात् धारणात् व्यथिता पीतिता पीडावती माभूदिति मत्त्वा बल्नेनाभ्यिष-कयोत्कृष्टया शेषात्मना अनन्तभोगाकारया निजया मूर्त्या वसुमती भूमि धत्से द्धासि । उत्प्रेक्षा ॥

> तत्तादृशा निजबलेन निरूढकीर्तिः शेषस्तवैव परिणामविशेष एषः । रामेण सत्यवचसा यदनन्यवाद्यां वोढुं पुरा वसुमतीं भवती नियुक्ता ॥ ५ ॥

तत्ताहरोति । हे मणिपादुके, इत्युपस्तार्यम् । तत्ताहशा अनिर्वचनीयखरूपप्र-कारयुक्तेन निजेन वलेन शक्त्या निरूढकीर्तिः समप्रयशाः वलाधिकत्वेन विदित एषः शेषः तव परिणामविशेषः शरीरभेद एव । यत् यस्मात् सत्यवचसा रामेण भगवता दाशरिथना अनन्यवाद्यां स्वेतरावहनीयां वसुमतीं वोढुं पुरा भवती नियुक्ता । ततो हेतोरिति पूर्वेणान्वयः । भगवता वहनीयाया वसुमत्या वहनात् शेषस्त्वत्परिणामभेद इति समर्थनीयसमर्थनात् काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

शेषत्वसीमनियतां मणिपादरक्षे
त्वामागमाः कुलवधूमिव बालपुत्राः ।
त्वद्रूपभेदशयितस्य परस्य पुंसः
पादोपधानशयितासुपधानयन्ति ॥ ६ ॥

शेषत्वेति । हे मणिपादरक्षे, आगमा वेदाः । शेषत्वसीमनियतां शेषलस्य पारत-ह्यस्य सीम्नि नियतां व्याप्तां तव रूपमेदे मूर्त्यन्तरे शेषाभिधाने शयितस्य परस्य पुंसः श्रीरङ्गनाथस्य पादे चरण एवोपधाने उपवर्हे शयिताम् । भर्तुः पादान्तिके शयानामि-स्पि गम्यते । त्वां वालाः शिशवः पुत्राः सुताः कुलवधूं पतित्रतामिवोपधानयन्ति उपवर्हाकुर्वन्ति । बहुधा भर्तृपरिचरणपरां कुलिश्चयं शिशव इव त्वामागमाः संश्रयन्ति । तद्वारात्तु भगवदाश्रयणमिति व्यञ्चत इत्युपमया वस्तुध्वनिः ॥

> भरतशिरसि लग्नां पादुके दूरतस्त्वां खतनुमपि ववन्दे लक्ष्मणः शेषभूतः । किमिदमिह विचित्रं नित्ययुक्तः सिषेवे

दशरथतनयः सन्रङ्गनाथः खमेव ॥ ७ ॥

भरतेति । हे पादुके, शेषभूतोऽनन्तावतारो लक्ष्मणो भरतस्य शिरसि लमां राम-प्रयाणसमये नन्दिप्रामादानीयमानां स्वतनुमि निजशरीरभूतामि त्वां दूरतोऽसंनि- कृष्टदेशतो ववन्दे ननाम । अतो निस्नं सदा युक्तः समीपवर्ती रङ्गनाथः इक्ष्वाकुकुला-राध्यो दशरथतनयो रामः सन् स्वमात्मानमेवेह श्रीरङ्गे सिषेवे सेवितवान् इतीदं किं विचित्रं । न किमप्यार्थ्वयम् । शेषनन्तव्यशेषिसत्त्वेऽपि दूरस्थस्वतनुवन्दनदर्शनेन शेष्य-न्तररहितस्य शेषिणः संनिकृष्टस्ववन्दनं नाद्भुतमित्युक्तया काव्यार्थापत्तिरस्रंकारः ॥

भूयोभूयः स्तिमितचिलते यस्य संकल्पसिन्धो ब्रह्मेशानप्रभृतय इमे बुद्धदत्वं भजन्ति । तस्यानादेर्युगपरिणतौ योगनिद्रानुरूपं कीडातल्पं किमपि तनुते पादुके भूमिकान्या ॥ ८॥

भूय इति । हे पाउके, अन्या तव भूमिका ते वेषान्तरं वटपत्ररूपा इमे ब्रह्मोशान-प्रभृतयो विरिश्चिशिवाद्या भूयोभूयो मुहुर्मुहुः स्तिमिते निश्चले चिलते प्रलये परिणाम-काले चोपरते वर्तमाने चेल्थः। यस्य भगवतः संकल्परूपे सिन्धो समुद्रे बुद्धदत्वं भजन्ति झटिति चोत्पत्तियुक्ता भवन्ति । अनादेरनुत्पत्रस्य तस्य भगवतो युगपरिणतौ युगान्ते योगनिद्राया ध्यानात्मकस्य खापस्यानुरूपं योग्यं किमपि विलक्षणं क्रीडातल्पं लीलार्थश्ययां तनुते । युगान्ते वटपत्रशायिनः खयमेव तल्पीभूतवटपत्रतया परिणमसीति भावः । रूपकमलंकारः, उदात्तालंकारः, प्रयोऽपि । ब्रह्मादिविषयाया नश्वरत्वहेतुकजुगु-प्सायाः पादुकाभक्त्यक्रत्वात् ॥

अहीनात्मा रङ्गक्षितिरमणपादावनि सदा सतामित्थं त्राणात्प्रथितनिजसत्रत्वविभवा । अविद्यायामिन्या स्पृशसि पुनरेकाहपदवीं कतूनामाराध्या कतुरपि च सर्वस्त्वमसि नः ॥ ९ ॥

अहीनिति । हे रङ्गक्षितिरमणपादावनि, सदा अहीनः श्रेष्ठोऽहीनां सर्पाणामिनस्य प्रभोः आत्मैवात्मा खरूपं शरीरं वा यस्याः सा । अहर्गणसाध्यस्रस्याकसोमयागरूपा च । अहर्ग्शब्दात् 'अहः सः कतौ' इति खप्रस्यये सस्येनादेशे च अहीनेति रूपम् । निसं सदा सतां साधूनां त्राणात् रक्षणात् प्रथितो निजस्यात्मीयस्य सत्रत्वस्य विभवो विस्तारो यस्याः सा । सत्रमंज्ञकयागात्मकत्वेन प्रसिद्धा च । आस्त्युपैतिचोदनाचोदितः बहुयजमानो यागः सत्रशब्दार्थः । आस्त्युपैतिचोदनाचोदितःवं सत्रत्वमिति तद्विदः । नोऽस्माकमविद्यायाः प्राचीनकर्मवासनाया एव यामिन्या राज्याः एकाहपदवीमद्वितीयवासरमङ्गीमेकदिनसाध्यस्रस्यात्ममानीचापि त्वं सर्वः पूर्वोक्ताशेषकतुरि असि भवित । क्रतुमिराराध्यायाः श्रेषानुप्राणितकत्वात्मकत्वसुर्थेक्यते ॥

बहुमुखर्मोगसमेतैर्निर्भुक्ततया विशुद्धिमापन्नैः । शेषात्मिका पदावनि निषेव्यसे शेषमृतैस्त्वम् ॥ १०॥

बिह्निति । हे पदाविन, शेषातिमका अनन्ताख्यनागराजस्वरूपा लं बहुमुखैरनेक-प्रकारैमोंगैः मुखेः समेतैर्युक्तैः, अन्यत्र बहुमुखः सहस्रवदनो मोगः शरीरं यस्याः सेति विभक्तिलिङ्गयोः परिमाणः । निर्मुक्ततया प्राप्तमोक्षत्वेन विद्यद्धि दोषराहित्यमापत्रैः प्राप्तैः, अन्यत्र निर्मुक्ततया मुक्तकश्चकत्वेन । 'निर्मुक्तो मुक्तकश्चकः' इत्यमरः । विद्यद्धि धावत्यमापत्रैरित्यर्थः । शेषभूतैर्दासभूतैः अनन्तात्मकैरित्यपि । निषेत्यसे सेव्या भवसि । श्रेपानुप्राणितः समालंकारः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेह्नटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ता-चार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे शेषपद्धतिस्रयोविंशी ॥

द्वन्द्वपद्धतिश्रतुर्विशी।

अथास्यां पद्धलां पादुकागतयुगलभावमालम्ब्य तां वर्णयति—
प्रपचे पादुकारूपं प्रणवस्य कलाद्वयम् ।
ओतं मितमिदं यस्मिन्ननन्तस्यापि तत्पदम् ॥ १॥

प्रपद्म इति । पादुकारूपं भगवतः पादुकात्मकं प्रणवस्योंकारस्य । 'ओंकारप्रणवी समी' इत्यमरः । ओतमोकारात्मकम् । 'तपरस्तत्कालस्य १११।७०' इति तपरत्वम् । परस्परसंगतमित्यप्यर्थः । कलाद्वयं मात्रायुगलम् । कला स्यान्मूलरैबृद्धयोः शिल्पादावंशमात्रयोः ।' इति विश्वः । प्रपये । पादुकायुगलं प्रणवावयवभूताकारेकारात्मकपरस्परसंगतमात्रायुगलबद्धर्तमानम् । भजे इत्यर्थः । यस्मिन् पादुकायुगले प्रणवकलायुगले च अनन्तस्य परिच्छेदरिहतस्य भगवतोऽपीदं पुरोवर्ति श्रूयमाणं च तत् पदं प्रसिद्धचरणः प्रणवरूपशब्दश्च मितं परिच्छित्रम् । चकारेण इतं युक्तं चेदं कलाद्वयमिति प्रतिनिदेशस्य पूर्वेणान्वयः । पदविशेषणत्वेन वोपस्कार्यम् । ओकारे मकारप्रश्लेषेण प्रणवात्मको भगवतो वाचकः शब्दो भवति । 'ओंतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणित्रविधः स्मृतः ।' इति स्मर्यते । श्रेषातुप्राणितं रूपकमलंकारः ॥

मणिपादुकयोर्युगं मुरारेस्तव नित्यं विद्धातु मङ्गलानि । अधिकृत्य चराचरस्य रक्षामनुकम्पाक्षमयोरिवावतारः ॥ २ ॥

मणीति । चराचरस्य जङ्गमस्थावरात्मकस्य प्रपश्चस्य रक्षामवनमधिकस्य मुरारेरतु-कम्पाक्षमयोर्दयाक्षान्त्योरवतार इव स्थितं मणिपादुकयोर्युगं मम नित्यं मङ्गलानि श्रेयांसि विद्धातु तनोतु । इयमुत्प्रेक्षा । नोपमा । तथाविधदयाक्षमावतारस्याप्रसिद्धत्वादभूतोपः मेलपि वदन्ति ॥ चरणा मणिपादुकं मुरारेः प्रणतान्पालयितुं प्रपद्यमानम् । विपदामिह देवमानुषीणां प्रतिकारं युवयोर्द्वयं प्रतीमः ॥ ३ ॥

चरणाविति । हे मणिपादुके, संबोधनद्विवचनम् । प्रणतानाश्रितान् पालियतुं रिक्षतुं मुरारेश्वरणौ प्रतिपद्यमानं युवयोर्द्वयं (कर्म) देवा मानुपाश्च तेथां संविन्धनीना-मिति द्वन्द्वसमासात् तिद्धतोत्पत्तिः । 'तस्येदम् ४।३।१२०' इस्यण् । 'टिङ्गाणञ्—४।१। १५' इस्यादिना डीष् । देवमात्रसाध्यानां मनुष्यकृतीनां चेस्यर्थः । विपदामापदां प्रतिकारं निष्कृतिमिव प्रतीमः । देवमानुषसंविध्यत्वेन द्वेधावस्थितानां विपदां द्विधावस्थितं प्रतिकारं कारमिव पादुकाद्वयं जानीम इस्यर्थः । उत्प्रेक्षा ॥

मुरभिन्मणिपादुके भवत्योर्विहितो नूनमसौ मिथो विभागः। भजतामपरस्परप्रियाणामविरोधाय सुरासुरेश्वराणाम्॥ ४॥

मुरिभिद्ति । हे मुरिभदो मणिपादुके, भवत्योः असौ दरयमानो मिथोऽन्योन्यं विभागो द्वेधाभावः । भजतां सेवमानानां परस्परमन्योन्यं प्रियाः मुहृदो न भवन्ति ये तेषां मुरामुरेश्वराणां देवामुरप्रभूणामविरोधाय कलहाभावाय विहितः कृतः । नूनितयु-त्रेक्षा । अन्यथा देवामुरेश्वराणामेकस्यां पादुकायां स्वस्नामित्नाभिमानेन एकार्थप्रीतिकृतो वर्जनीयः कलहो भवेदिति भावः ॥

अहितोन्मथनाय संश्रितानामलमालोकवशेन शब्दतो वा । कर्योश्च रथाङ्गपाञ्चजन्यौ मधुहन्तुः पदयोश्च पादुके ये ॥ ५ ॥

अहितेति । मधुहन्तुः श्रीरङ्गनाथस्य करयोविद्यमानौ रथाङ्गं चक्रम्, पाञ्चजन्यः शङ्कस्तावुमौ । 'शङ्को लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्रकं सुदर्शनम् ।' इत्यमरः । 'खङ्गोऽस्य नन्दकः शङ्कः पाञ्चजन्यः प्रकारितः ।' इति हलायुधः । 'तं पाञ्चजन्यं शिकोटिशुश्रम्' इति प्रयोगश्च । तथा च 'रथाङ्गपाञ्चजन्ये' इति काचित्कः पाठश्चिन्त्यः । रथाङ्गपाञ्चजन्यानिति पाठ एवाचार्याभिन्नेतः । पदयोश्चरणयोविद्यमाने ये पादुके । अस्य यच्छब्द्रस्य रथाङ्गपाञ्चजन्यपरत्वेन लिङ्गविपरिणामश्च कार्यः । ततस्तानीति 'नपुंसकमनपुंसकेन— १।२।६९' इति नपुंसकैकशेषेणाध्याहारः । आलोकवशेन, उद्योतवशेन च शब्दतः शङ्काचाजन्यरवेण कीर्तनेन चाहितानामनिष्टानां शत्रृणां चोन्मथनाय ध्वंसायालं शक्तानि । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।' इत्यमरः । सुदर्शनोद्योतशङ्करवाभ्यां शत्रुनिरासः पादुकादर्शनकिर्तनाभ्यामनिष्टनिरास इति विवेकः । श्वेषानुप्राणितदीपकमलंकारः । वदन्ति वर्ष्यावर्णानां धमेक्यादीपकं युधाः ।' इति लक्षणम् । तेन सुदर्शनपाञ्चजन्यसान्द्रयं पादुकयोर्व्यज्ञत्व इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

अवधीरितसाधुपद्धतीनामलसानां मधुवैरिपादुके द्वे । इतरेतरसाहचर्यमित्थं प्रतिपन्ने इव दैवपौरुपे नः ॥ ६ ॥ अवधीरितिति । द्रे मधुवैरिणः श्रीरङ्गनाथस्य पादुके, द्विवचनोक्तस्यापि द्वित्वस्य फुटावगमाय द्वे इति प्रयोगः । अवधीरिता अतिलङ्किता पद्धतिः मागः । आचार इ- स्पर्थः । यैस्तेषामलसानामशक्तानां नोऽस्माकमितरेतरमन्योन्यं साहचर्ये सहायलमित्थं परिदृश्यमानपादुकायुगलप्रकारेण प्रतिपन्ने प्राप्ते दैवं भाग्यं पौरुषं पुरुषकारः ते इव । पादुकायुगलं परस्परानुकूलदैवपुरुषयल्लत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । अवधीरितसाधुपद्धतीनामलसा- नामिति च विशेषणद्वयं खतो दृष्टपौरुषाभावयोहेंतुरिति परिष्कारश्च ॥

पार्श्वयोः सरसिजावसुंधरे पादयोश्च मणिपादुके युवाम् । संनिकर्षथ न चेन्मधुद्विषः किं करिष्यति कृतागसां गणः ॥ ७॥

पार्श्वयोरिति । हे मणिपादुके, मधुद्विषः श्रीरङ्गनाथस्य पार्श्वयोः सरितजा पद्मा वर्षुधरा भूमिश्व । 'रमाव्धिजा भागवी च स्त्रीलिङ्गाश्वाम्बुजाह्नयाः ।' इति यादवः । पाद्योश्वरणयोर्थुवां चैतौ यूयमिति युष्मच्छव्दस्याध्याहारः कार्यः । 'त्यदादीनि सर्वेनित्सम् १।२।७२॥' इति त्यदादिशेषौचित्यात् । संनिकर्षथ नचेत् समीपवर्तिन्यो न यदि । संप्वांत् कृपेर्लिट मध्यमपुरुषे बहुवचनम् । कृतागसामपराधिनां गणः समृहः किं करिष्यति । अकिंचित्करतया सीदेदिति भावः । अपराधिषु भगवतः प्रसक्तं कोपं ,निवारियतुं श्रीभू-मिवत् पादुकायुगलमि वर्तत इति भावः । दीपकसंकीणेयं संभावना । तथा च श्रीभू-मिसाहदयं पादुकाया व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

पादुके भवभयप्रतीपयोभीवयामि युवंयोः समागमम् । सक्तयोर्दनुजवैरिणः पदे विद्ययोरिव परावरात्मनोः ॥ ८ ॥

पादुके इति । हे पादुके, भवजनितभयस्य प्रतीपयोविरोधिन्योः द्नुजवैरिणः पदे वरणे सक्षे च सक्तयोः संबन्धवत्योः । इदं विशेषणद्वयं विद्ययोरिष । युवयोः समागमं संसर्गे परावरात्मनोः शास्त्रजन्यज्ञानयोगसाक्षात्कारस्वरूपयोविद्ययोरिव ज्ञानयोः समागममिव भावयामि । उत्प्रेक्षा । मुण्डकोपनिषदि 'द्वे विद्ये वेदितव्ये इति हस्म यद्रद्वाविदो वदन्ति परा नैवापरा न' इति श्रूयते । 'ब्रह्मविषये परोक्षापरोक्षरूपे द्वे विद्ये उपादेये' इति भगवता भाष्यकृता व्याख्यातम् । उपवृहितं न श्रीविष्णुपुराणे—'द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति नाथवंणी श्रुतिः । परया त्वक्षरप्राप्तिः ऋग्वेदादिमयापरा ॥' इति ॥

रङ्गसीमनि रथाङ्गलक्ष्मणिश्चन्तयामि उपनीय पादुके । शापदोषशमनाय यत्परे चक्रवाकिमथुनं कृतास्पदम् ॥ ९॥

रक्नेति । रक्नसीमनि श्रीरक्ननगरे विद्यमानस्य रथाक्नलक्ष्मणः श्रीरक्ननाथस्य तपनी-यमश्री कनकप्रचुरां पादुकां शापजनितस्य रात्रौ स्त्रीपुंसयोविरहरूपस्य दोषस्य शमनाय निवर्तनाय तत्पदे श्रीरक्ननाथचरणे कृतास्पदं विहितप्रतिष्ठानं चक्रवाकयोः । 'कोकश्वकश्व-कवाको रथाक्नाह्वयनामकः।' इस्त्रमरः। मिथुनं स्त्रीपुंसी चिन्तयामि । उत्प्रेक्षा। रथाक्नस्थमण

१८ पादु०

इति श्वेषेण चक्रवाकप्रतीतेः इदं चक्रवाकागमसाकूतमिति परिकराकुरश्च । पुरा किल दाशरथिश्वकवाकं शप्तवानिति पुराणान्तरे । तदभेदाच्छरणागृतिर्युक्तेति भावः ॥

> मानयामि जगतस्तमोपहे माधवस्य मणिपादुके युवाम् । दक्षिणोत्तरगतिकमोचिते पद्धती इव मयूलमालिनः ॥ १० ॥

मानयामीति । हे माधनस्य मणिपादुके, जगतो भुवनस्य तमःशोकमन्धकारं च अपहतो विनाशयत इति तथोक्ते युवां दक्षिणोत्तरयोर्यान्यकाँवरिक्षंवन्धिन्योर्गस्योः संचारयोः क्रमस्य पर्यायस्योचिते, अन्यत्र दक्षिणोत्तरयोरपसव्यसव्ययोर्गस्योः क्रमस्य पद-विक्षेपस्योचिते । पादुकयोः पर्यायतो दक्षिणवामपादगत्यनुगुणविक्षेपयोग्यसादिति भावः। मयूसमालिनः सूर्थस्य पद्धती इव दक्षिणायनोत्तरायणसरणी इव मानयामि संभावयामि । केषानुप्राणितेयमुपमा ॥

रङ्गनाथपदयोरलंकिया राजते कनकपादुकाद्वयी । तद्विमूतियुगलीव तादृशी छन्दतः समविभागमाश्रिता ॥ ११ ॥

रङ्गनाथिति । रङ्गनाथस्य पदयोश्वरणयोर्लीलामुक्तिस्थानयोश्वालंकिया भूषा कनक-मध्योः पादुकयोर्द्वयी तादशी पादत्वेन त्रिपदत्वेन च प्रसिद्धा छन्दतः खेच्छया समिव-भागं विभूतिविभागमाश्रिता तस्य श्रीरङ्गनाथस्य विभूत्योः प्रकृतिश्चद्धसत्त्वमण्डलात्म-क्योः सम्पदोर्युगली द्वयीव राजते विभाति । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।' इति भूत्योर्विषमांशतया श्रूयते । तथाभृते लीलाविभूतिनित्यविभूतिखेच्छया समविभागमाश्रिते इत्युक्तरभूतोपमा ॥

साक्षात्पदं मधुभिदः प्रतिपादयन्त्यौ

मानोपपत्तिनियते मणिपादुके द्वे ।
अन्योन्यसंगतिवशादुपपन्नचर्या
माज्ञां श्रुतिस्मृतिमयीमवधारयामि ॥ १२ ॥

साक्षादिति । मधुभिदः श्रीरङ्गनाथस्य पदं चरणम्, अन्यत्र खरूपं साक्षात् प्रसक्षतया अन्यत्र शक्त्याख्यया अव्यवहितवृत्त्या प्रतिपादयन्त्या आश्रितेभ्यो ददला बोधयन्त्या च मानेन परिमाणेनोपपत्त्या गल्या च नियते व्याप्ते भगवत्पादतुल्यपरिमाण-गतियुक्ते इल्खंः । अन्यत्र मानोपपत्तिभ्यां प्रमाणतर्काभ्यां नियते व्यावृत्ते तात्प्यंगो-चरार्थनिष्ठे इति यावत् । 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृहयेत् । आर्षे धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ॥ यस्तर्केणानुसंधत्ते स वेदं वेद नेतरः ॥' इत्युक्तेः श्रुतिस्मृलोः प्रमाणतर्कानुप्रहस्यावस्यकत्वम् । द्वे मणिपादुके (कर्मणि) पादुकयोरन्योन्यं संगति-धशात् परस्परानुप्रहेण उपपन्ना चर्या अनुष्ठानम् । संचारश्च गम्यते । यस्यास्तां श्रुतिस्मृतिद्वर्यां वेदधर्मशास्त्रात्मिकामाज्ञां भगवतः शासनमवधारयामि जानामि । इत्युत्प्रेक्षा ॥

'श्रुतिः स्मृतिमेनैवाहा यस्तामुङक्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी यय १.६ ००० वर्षः 👡 । णवः ॥' इति श्रुतिस्ट्योराहासमुक्तम् ॥

विश्वोपकारमधिकृत्य विहारकाले.

प्वन्योन्यतः प्रथममेव परिस्फुर्न्याः । इप्टान्तयन्ति युवयोर्मणिपादरक्षे दिस्यं तदेव मिथुनं दिविपन्निपेत्र्यन् ॥ १३ ॥

विश्वेति । हे मणिपाइरक्षे, विहारकालेषु संवारकालेषु जंजकालेषु व क्याक् पकारमधिक्रसापेक्ष्य अन्योन्यवः प्रथममेव परिस्फुरन्स्योः परस्तरमद्वेष्ट्य ज्याक् मानयोर्धुवयोर्दिन्यं मनोजनप्राकृतं वा दिविषदां देवानां निषेत्यं मजनेषं व्य क्याक्यात् यणात्मकं मिथुनं इन्द्रमेव दृष्टान्तयन्ति निर्दिशन्ति । सदशतया क्यान्याते ज्याः उपमालंकारः । तेन एवकारेन इतरसाद्द्यव्यवच्छेदादुपमेयोपमा व्यवक व्यवक्यात्म्यात्मात्रम्

> द्वावेव यत्र चरणौ परमस्य पुंस-स्तत्र द्विया स्थितवती मणिपाद्यके स्वस् । यत्रैव द्वीयति देवि सहस्रपास्वं तत्रापि नृनमसि दक्षितताबदात्मा ॥ १४ ॥

हावेचेति । हे देवे, स्थियादुके, स्थं परमस्य पुरोति यत्र स्टब्यूक्टर्या विद्यान्य वर्गति त्रावतारे द्वियान्य प्रदेश स्थानयती विभाता । यत्र पेर्टब्र्यक्ट्ये परमः पुम्निति विभवत्या अनुप्रकः । यहस्यान्य वर्गयतीय अन्योग्य्यक्ट्ये क्रियां प्रदेश स्थानाः । यहस्यानाः वर्गयतीय अन्योग्य्यक्ट्ये क्रियां प्रदेश स्थानाः वर्गति । वर्गति अनुप्रकार स्टब्र्यक्ष्याः आत्मानाः शरीरामी वर्गति वर्गति वर्गति स्टब्र्यक्ष्यः । दर्शययात् पृत्रिति वर्गति वर्गति वर्गति । वर्गति वर्गति वर्गति वर्गति । वर्गति । वर्गति वर्गति । वर्गति ।

प्रयोधना अभिवद्यामाणिपावरको प्रवेद्धसम्बद्धिक व्यक्तिवर्तेषत्वी । प्रमेश युनो अष्टरित विष्णुपति ।पत्तर्वी क्रमेश युक्त अस्ति विष्णुपति ।पत्तर्वी

पर्योचन होन । ह बीलकार्य, मानिया क्याप प्रवासकार पर

इति श्वेषेण चक्रवाकप्रतीतेः इदं चक्रवाकागमसाकूतमिति परिकराक्रुस्थ । पुरा किल दाशरिश्यकवाकं शप्तवानिति पुराणान्तरे । तदभेदाच्छरणागृतिर्युक्तेति भावः ॥

> मानयामि जगतस्तमोपहे माधवस्य मणिपादुके युवाम् । दक्षिणोत्तरगतिक्रमोचिते पद्धती इव मयूखमालिनः ॥ १०॥

मानयामीति । हे माधवस्य मणिपादुके, जगतो भुवनस्य तमःशोकमन्धकारं च अपहतो विनाशयत इति तथोक्ते युवां दक्षिणोत्तरयोर्याम्यकौवेरिदक् संविन्धन्योगित्योः संचारयोः कमस्य पर्यायस्योचिते, अन्यत्र दक्षिणोत्तरयोरपसव्यसव्ययोगित्योः कमस्य पद्विक्षेपस्योचिते । पादुकयोः पर्यायतो दक्षिणवामपादगत्यनुगुणविक्षेपयोग्यलादिति भावः। मयूखमालिनः सूर्थस्य पद्धती इव दक्षिणायनोत्तरायणसरणी इव मानयामि संभावयामि । श्रेषानुप्राणितेयमुपमा ॥

रक्षनाथपदयोरलंकिया राजते कनकपादुकाद्वयी । तद्विभृतियुगलीन तादृशी छन्दतः समनिभागमाश्रिता ॥ ११ ॥

रङ्गनाथेति । रङ्गनाथस्य पदयोश्वरणयोर्लालामुक्तिस्थानयोश्वालंकिया भूषा कनक-मय्योः पादुकयोर्द्वयी तादशी पादत्वेन त्रिपदत्वेन च प्रसिद्धा छन्दतः खेच्छया समिव-भागं विभूतिविभागमाश्रिता तस्य श्रीरङ्गनाथस्य विभूत्योः प्रकृतिशुद्धसत्त्वमण्डलात्म-कयोः सम्पदोर्युगली द्वयीव राजते विभाति । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।' इति भूत्योर्विषमांशतया श्रूयते । तथाभूते लीलाविभूतिनित्यविभूतिखेच्छया समिवभागमाश्रिते इत्युक्तरभूतोपमा ॥

साक्षात्पदं मधुभिदः प्रतिपादयन्त्यौ
मानोपपत्तिनियते मणिपादुके द्वे ।
अन्योन्यसंगतिवशादुपपत्रचर्यामाज्ञां श्रुतिस्म्रतिमयीमवधारयामि ॥ १२ ॥

साक्षादिति । मधुभिदः श्रीरङ्गनाथस्य पदं चरणम्, अन्यत्र सक्ष्पं साक्षात् प्रसक्षतया अन्यत्र शक्त्याख्यया अव्यवहितवृत्त्या प्रतिपादयन्त्या आश्रितेभ्यो दृद्या बोधयन्त्या च मानेन परिमाणेनोपपत्त्या गत्या च नियते व्याप्ते भगवत्पादतुत्त्यपरिमाण-गतियुक्ते इत्यर्थः । अन्यत्र मानोपपित्तभ्यां प्रमाणतर्काभ्यां नियते व्यावृत्ते तात्पर्यगो-चरार्थनिष्ठे इति यावत् । 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृहयेत् । आर्षे धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ॥ यस्तर्केणानुसंधत्ते स वेदं वेद नेतरः ॥' इत्युक्तेः श्रुतिस्त्रस्रोः प्रमाणतर्कानुप्रहस्यावश्यकत्वम् । द्वे मणिपादुके (कर्मणि) पादुकयोरन्योन्यं संगति-स्थात् परस्परानुप्रहेण उपपन्ना चर्या अनुष्ठानम् । संचारश्च गम्यते । यस्यास्तां श्रुति-स्यतिद्वर्यो वेदधर्मशास्त्रात्वातिमकामाज्ञां भगवतः शासनमवधारयामि जानामि । इत्युत्प्रेक्षा ॥

'श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा यस्तामुलक्ष्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्रोही मद्रक्तोऽपि न दै-णवः ॥' इति श्रुतिस्मृत्योराज्ञात्वमुक्तम् ॥

विश्वोपकारमधिकृत्य विहारकाले प्वन्योन्यतः प्रथममेव परिस्फुर्न्त्योः ।
हप्टान्तयन्ति युवयोर्मणिपादरक्षे
दिव्यं तदेव मिथुनं दिविषन्निषेव्यम् ॥ १३ ॥

विश्वेति । हे मणिपादरक्षे, विहारकालेषु संचारकालेषु लीलाकालेषु च विश्वेषामुपकारमधिकत्यापेक्ष्य अन्योन्यतः प्रथममेव परिस्फुरन्त्योः परस्परमहंपूर्विकया प्रकाशमानयोर्षुवयोदिंव्यं मनोज्ञमप्राकृतं वा दिविषदां देवानां निषेत्र्यं भजनीयं तत् लक्ष्मीनारायणात्मकं मिथुनं द्वन्द्वमेव दृष्टान्तयन्ति निर्दिशन्ति । सदशतया पश्यन्तीति भावः ।
उपमालंकारः । तेन एवकारेण इतरसाद्द्यव्यवच्छेदादुपमेयोपमा व्यञ्यत इत्यलंकारेषालंकारध्वनिः ॥

द्वावेव यत्र चरणौ परमस्य पुंस-स्तत्र द्विधा स्थितवती मणिपादुके त्वम् । यत्रैव दशयति देवि सहस्रपात्त्वं तत्रापि नूनमसि दर्शिततावदात्मा ॥ १४ ॥

द्वाचेवित । हे देवि, मणिपादुके, त्वं परमस्य पुत्तो यत्र परव्यूह्पभृतिषु द्वावेव चरणौ तत्रावतारे द्विधात्वयुक्ततया स्थितवती स्थिता । यत्र विराट्प्रवाकारादिषु परमः पुमानिति विपरिणत्या अनुपद्गः । सहस्रपात्त्वं दर्शयत्येव अयोगव्यवच्छेदेन प्रकाश्यति । तत्रापि—'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।' इति श्रुत्युक्तावतारभेरेषु दर्शिताः प्रकाशितास्तावन्तः सहस्रसंख्याः आत्मानः शरीराणि यया सा असि । तृतं सहस्रविधाकारा भवस्यवेत्यर्थः । दर्शयत्येवेत्युक्तेरेवकारप्रतिनिर्देशतया नृनंशन्दोऽत्रै-वकारार्थः । न तृत्येक्षार्थः । विराडाकारादिषु पादुकाया असंभावितत्वप्रमाणाभावात् । पर्यायालंकारः । एकस्यां पादुकायां द्वित्वादीनामनेकासां संख्यानां कथनात् । 'एकस्थिन् यथनेकः स्थात् पर्यायः सोऽपि संमतः ।' इति लक्षणात् ॥

पर्यायतो मणिवशान्मणिपादरक्षे
पूर्वापरत्वनियमं व्यतिवर्तयन्त्या ।
मन्ये युवां महत्ति विष्णुपदे स्फुरन्त्या
संघ्ये समस्तजगतामभिवन्दनीये ॥ १५॥

पर्यायत इति । हे मणिपादरक्षे, पर्यायतः क्रमेण गतिवशातः पादविशेषनसाच

इति श्वेषेण चक्रवाकप्रतीतेः इदं चक्रवाकागमसाक्तमिति परिकराक्रुरश्च । पुरा किल दाशरिशक्षकवाकं शप्तवानिति पुराणान्तरे । तदभेदाच्छरणागृतिर्युक्तेति भावः ॥

> मानयामि जगतस्तमोपहे माधवस्य मणिपादुके युवाम् । दक्षिणोत्तरगतिकमोचिते पद्धती इव मयूखमालिनः ॥ १०॥

मानयामीति । हे माधवस्य मणिपादुके, जगतो भुवनस्य तमःशोकमन्धकारं च अपहतो विनाशयत इति तथोक्ते युवां दक्षिणोत्तरयोर्याम्यकीवेरदिक् संविन्धन्योगिलोः संचारयोः कमस्य पर्यायस्योचिते, अन्यत्र दक्षिणोत्तरयोरपसव्यसव्ययोगिलोः कमस्य पदिविक्षेपस्योचिते । पादुकयोः पर्यायतो दक्षिणवामपादगत्यनुगुणविक्षेपयोग्यलादिति भावः। मयूखमालिनः सूर्यस्य पद्धती इव दक्षिणायनोत्तरायणसरणी इव मानयामि संभावयामि । श्रेषानुप्राणितेयसुपमा ॥

रङ्गनाथपदयोरलंकिया राजते कनकपादुकाद्वयी । तद्विमूतियुगलीव तादशी छन्दतः समविभागमाश्रिता ॥ ११॥

रङ्गनाथिति । रङ्गनाथस्य पदयोश्वरणयोर्लालामुक्तिस्थानयोश्वालंकिया भूषा कनक-मध्योः पादुकयोर्द्वयी तादशी पादत्वेन त्रिपदत्वेन च प्रसिद्धा छन्दतः खेच्छया समिव-भागं विभूतिविभागमाश्रिता तस्य श्रीरङ्गनाथस्य विभूत्योः प्रकृतिग्रुद्धसत्त्वमण्डलात्म-कयोः सम्पदोर्युगली द्वयीव राजते विभाति । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।' इति भूत्योर्विषमांशतया श्रूयते । तथाभूते लीलाविभूतिनित्यविभूतिखेच्छया समविभागमाश्रिते इत्युक्तरभूतोपमा ॥

> साक्षात्पदं मधुभिदः प्रतिपादयन्त्यौ मानोपपत्तिनियते मणिपादुके द्वे । अन्योन्यसंगतिवशादुपपन्नचर्या-माज्ञां श्रुतिस्मृतिमयीमवधारयामि ॥ १२ ॥

साक्षादिति । मधुभिदः श्रीरङ्गनाथस्य पदं चरणम्, अन्यत्र खरूपं साक्षात् प्रत्यक्षत्या अन्यत्र शक्त्याख्यया अव्यवहित्वृत्त्या प्रतिपादयन्त्या आश्रितेभ्यो ददला बोधयन्त्या च मानेन परिमाणेनोपपत्त्या गला च नियते व्याप्ते भगवत्पादतुल्यपरिमाण-गतियुक्ते इल्थः । अन्यत्र मानोपपत्तिभ्यां प्रमाणतर्काभ्यां नियते व्यावृत्ते तात्पर्यगो-चरार्थनिष्ठे इति यावत् । 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृहयेत् । आर्षे धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ॥ यस्तर्केणानुसंधत्ते स वेदं वेद नेतरः ॥' इत्युक्तः श्रुतिस्मृत्योः प्रमाणतर्कानुप्रहस्यावस्यकत्वम् । द्वे मणिपादुके (कर्मणि) पादुकयोरन्योन्यं संगति-स्मृतिद्वर्यां वेदधर्मशास्त्रात्मकामान्नां भगवतः शासनमवधारयामि जानामि । इत्युत्प्रेक्षा ॥

'श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा यस्तामुल्लक्ष्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्रोही मद्भक्तोऽपि न बै-णवः ॥' इति श्रुतिस्मृत्योराज्ञात्वमुक्तम् ॥

विश्वोपकारमधिकृत्य विहारकाले प्वन्योन्यतः प्रथममेव परिस्फुर्न्त्योः ।
हप्टान्तयन्ति युवयोर्मणिपादरक्षे
दिव्यं तदेव मिथुनं दिविषन्निषेव्यम् ॥ १३ ॥

विश्वेति । हे मणिपादरक्षे, विहारकालेषु संचारकालेषु लीलाकालेषु च विश्वेषायु-पकारमधिकृत्यापेक्ष्य अन्योन्यतः प्रथममेव परिस्फुरन्त्योः परस्परमहंपूर्विकया प्रकाश-मानयोर्षुवयोर्दिव्यं मनोज्ञमप्राकृतं वा दिविषदां देवानां निषेव्यं भजनीयं तत् लक्ष्मीनारा-यणात्मकं मिथुनं द्वन्द्वमेव दष्टान्तयन्ति निर्दिशन्ति । सदशतया पश्यन्तीति भावः । उपमालंकारः । तेन एवकारेण इतरसाद्दयव्यवच्छेदादुपमेयोपमा व्यज्यत इत्यलंकारेणा-लंकारचनिः ॥

द्वावेव यत्र चरणौ परमस्य पुंस-स्तत्र द्विधा स्थितवती मणिपादुके त्वम् । यत्रैव दशेयति देवि सहस्रपात्त्वं तत्रापि नूनमसि दर्शिततावदात्मा ॥ १४ ॥

द्वावेवेति । हे देवि, मणिपादुके, त्वं परमस्य पुसो यत्र परव्यूहप्रशृतिषु द्वावेव वरणो तत्रावतारे द्विधात्वयुक्ततया स्थितवती स्थिता । यत्र विराट्पुरुषाकारादिषु परमः पुमानिति विपरिणला अनुषङ्गः । सहस्रपात्त्वं दर्शयलेव अयोगव्यवच्छेदेन प्रका-शयति । तत्रापि—'सहस्रशीर्षो पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।' इति श्रुत्युक्तावतारमेदेषु दर्शिताः प्रकाशितास्तावन्तः सहस्रसंख्याः आत्मानः शरीराणि यया सा असि । न्नं सहस्रविधाकारा भवस्येवेल्यर्थः । दर्शयलेवेत्युक्तेरेवकारप्रतिनिर्देशतया न्नंशब्दोऽत्रे-वकारार्थः । न तृत्येक्षार्थः । विराडाकारादिषु पादुकाया असंभावितत्वप्रमाणाभावात् । पर्यायालंकारः । एकस्यां पादुकायां द्वित्वादीनामनेकासां संख्यानां कथनात् । 'एकस्मिन् यश्नेकः स्थात् पर्यायः सोऽपि संमतः ।' इति लक्षणात् ॥

पर्यायतो मणिवशान्मणिपादरक्षे
पूर्वापरत्वनियमं व्यतिवर्तयन्त्यौ ।
मन्ये युवां महति विष्णुपदे स्फुरन्त्यौ
संघ्ये समस्तजगतामभिवन्दनीये ॥ १५ ॥

पर्यायत इति । हे मणिपादरक्षे, पर्यायतः क्रमेण गतिवशात् पादविक्षेपवशाच

पूर्वापरत्योः प्राग्भावपथाद्भावयोर्नियममैकान्त्यं व्यतिवर्तयन्त्यौ महती उत्कृष्टे विपुळे च विष्णुपदे भगवचरणे आकाशे च स्फुरन्त्यौ प्रकाशमाने समस्तानां जगतामभिवन्दनीये नमस्कार्ये संस्ये प्रातःसायंसंध्याकाळतया मन्ये । उत्प्रेक्षा । संध्याद्वयस्य कालगतिव-शात् पूर्वापरव्यतिवर्तनवत् पादुकाद्वयस्यापि पदविक्षेपवशात् पौर्वापर्यव्यतिवर्तनमिति विवेकः । श्लेषथोत्प्रेक्षाङ्गः ॥

> अश्रान्तसंचरणयोर्निजसंप्रयोगा-दम्लानतां चरणपङ्कजयोर्दिशन्त्यौ । मन्ये युवां रघुपतेर्मणिपादरक्षे विद्ये बलामतिबलां च विवेचयामि ॥ १६॥

अश्चान्तिति । हे रघुपतेः मणिपादरक्षे, निजसंप्रयोगात् खप्रहणात् श्रमरहितं संच-रणं ययोस्तयोः चरणपङ्कजयोः पद्मसदशपादयोरम्छानतां ग्रह्णानिराहित्यं दिशन्त्यो । इदं विद्ययोरिप विशेषणम् । युवाम् । कर्मणि । वलामतिबलां च बलातिवलासंग्ने मान्ये पूज्ये विद्ये मन्त्रो विचिन्तयामि विभावयामि । उत्प्रेक्षा । रघुपतेरिति विशेषणस्य विद्या-संबन्धसाकृतत्वात् परिकरश्च । श्रीरामायणे रामं प्रति विश्वामित्रवचनम्—'मन्त्रं ग्रह्मण राम त्वं बलामतिबलां तथा । न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः ॥'

> अन्तर्मोहादविदितवतामात्मतत्त्वं यथाव-त्पद्यामित्थं परिचितवतां पादुके पापलोक्याम् । नित्यं भक्तेरनुगुणतया नाथ पादं भजन्त्यौ निष्ठे साक्षात्स्वयमिहः युवां ज्ञानकर्मात्मके नः ॥ १७॥

अन्तरित । हे पादुके, निखं सदा भक्तभँगवद्विषयप्रेमात्मकस्मृतिसंतानस्यातुगुणतया हेतुतया नाथस्य श्रीरङ्गनाथस्य पादं चरणं भजन्त्यौ आश्रयन्त्यौ । इदं निष्ठयोरिप विशेषणम् । तयोरिप भक्त्यङ्गत्वात् । युवामन्तर्मोद्दात् अन्तःकरणाश्रितज्ञानिवरीधितमोगुणेन आत्मनोः जीवपरयोस्तत्त्वं साधर्म्यं यथाईमविदितवतामज्ञातवतामित्यमनुष्ठीयमानप्रकारेण पापलोक्यां नरकहेतुम् । पापलोकशब्दात् तत्र साधुरिति यत्प्रस्ययः । पद्यां मार्गम् । कृत्यमित्यर्थः । परिचितवतां पुनः पुनः अनुष्ठितवतां नोऽस्माकमिद्द जगित साक्षात् प्रत्यक्षतया दश्यमाने ज्ञानकर्मात्मिके ज्ञानयोगकर्मयोगक्षपे निष्ठे
च्यां । पादुकाद्वये पापिजनानुप्राहकज्ञानकर्मयोगद्वयलमुत्प्रेक्षते । तत्र चार्थश्रेषाङ्गम् ।

क्षानकर्मयोगप्रकारप्रपञ्चस्र गीतायामनुसंधेयः ॥

न्यस्तं विष्णोः पदिमह महस्त्वेन भूमा वहन्त्यो-राम्नायाख्यामविहतगतिं वर्तयन्त्योर्निजाज्ञाम् ।

आसन्नानां प्रणयपदवीमात्मना पूरयन्त्यो-र्द्वेराज्यश्रीभवति जगतामेकराज्ये भवत्योः ॥ १८ ॥

न्यस्तिमिति । हेपादुके, इति द्विवचनं संवोधनमुपस्कार्यम् । इह श्रीरक्ने न्यस्तं निक्षिप्तं महत् उत्कृष्टं विष्णोर्भगवतः पदं चरणं स्थानं च स्वेन भूम्ना निजमाहात्म्येन वहन्त्योः; आम्नायाख्यां वेदनामिकां निजामाज्ञां शासनमविहता अप्रतिवन्धा गतिः प्रवृत्तिर्यस्याः सा तां वर्तयन्त्योः प्रवर्तयन्त्योरासन्नानां समीपवर्तिनां प्रणयपद्वीं ह्वहमागमात्मना स्वेन पूरवन्त्योर्भवत्योः जगतां लोकानामेकराज्ये अद्वितीयराज्यभावे सत्यपि द्वेराज्यश्रीः राज्य-द्वयशोभा भवति । पादुकाया वस्तुतः शेषात्मकत्वेन एकत्वेऽपि भगवत्पादानुगुण्येन शरीरद्वयपरिप्रहात् प्रेक्षकाणां समभागिराजद्वित्वप्रतीतिर्जायत इति भावः । समासोक्त्यनु-प्राणितो विरोधाभासोऽलंकारः ॥

अप्राप्तानामुपजनयथः संपदां प्राप्तिमेवं संप्राप्तानां स्वयमिह पुनः पालनार्थं यतेथे। साक्षाद्रङ्गक्षितिपतिपदं पादुके साधयन्त्या योगक्षेमौ सुचरितवशान्मूर्तिमन्ता युवां नः॥ १९॥

अप्राप्तानामिति । हे पाडुके, रङ्गक्षितिपतेः पदं चरणं स्थानं वा साक्षाद्व्यव-धानेन प्रत्यक्षतया वा साधयन्त्रौ गमयन्त्रौ च नोऽस्माकमप्राप्तानां संपदामैश्वर्याणां प्राप्तिमधिगममुपजनयथ उत्पादयथः । मध्यमपुरुषद्विवचनम् । पुनर्भूयः संप्राप्तानामधि-गतानां संपदां पालनार्थे रक्षणाय स्वयं यतेथे प्रयस्ययः । 'यती प्रयत्ने' इति धातोर्कद-मध्यमपुरुषद्विवचनम् । सुचरितवशात् अस्मत्पुण्यपरिपाकवशात् मूर्तिमन्तौ शरीरिणौ योगक्षेमौ स्थः । अलब्धस्य लाभो योगः । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः । कार्यकारणयो-रमेदेन योगक्षेमविधायिन्योयोगक्षेमत्वाध्यवसायः । 'योगोऽपूर्वार्थसंपत्तो', 'क्षेमः स्थान्मङ्गले लब्धरक्षणे च ।' इत्युभयत्रापि विश्वः । 'कुशलं क्षेममित्रयाम्' इत्युक्तेः पुंस्त्वम् । काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

> बद्धहरिपादयुगलं युगलं तपनीयपादुके युवयोः । मोचयति संश्रितानां पुण्यापुण्यमयशृङ्खलायुगलम् ॥ २०॥

चद्धेति । हे पादुके, बद्धं संबद्धम् । राङ्कालितमिलापि गम्यते । हरैः पाद्युगळं येन तत् । युवयोर्युगळं संश्रितानां पुण्यं सुकृतम्, अपुण्यं पापम्, तदुभयात्मकं शङ्कालायुगळं निगडद्वयं मोचयति नाशयतीति यावत् । 'विद्वान् पुण्यपापे विघूष निराजनः परमं साम्यसुपैति ।' इति श्रुत्युक्तां सुक्तिं संपाद्यतीलर्थः । व्याघाताळंकारः । बन्धकस्य मोचकलवर्णनात् । अत्र यद्यपि युगळपदस्य त्रिवारमावर्तनात् कथितपदत्वं दोष इव तथापि 'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।' इत्यादाविव ताहूप्यप्रतीते-रुद्देश्यत्वात् कथितपदत्वमत्र गुण एव ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वताञ्चस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेष्ट्रटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ता-चार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे द्वन्द्वपद्धतिश्चतुर्विशी ॥

पादुकासंनिवेशपद्धतिः पञ्चविंशी।

अथास्यां पद्धत्यां पादुकासंनिवेशं वर्णयति-

अणोरणीयसीं विष्णोर्भहतोऽपि महीयसीम् । प्रपद्ये पादुकां नित्यं तत्पदेनैव संमिताम् ॥ १ ॥

सणोरिति । अणोरन्तर्यामिविप्रह्वामनाद्यवतारयुक्तस्याल्पतनोः विष्णोश्वरणानुप्र-हेण अणीयसीमल्पसंनिवेशाम्, महतिस्नविक्तमिवराट्परुषाद्याकृतेर्विष्णोश्वरणानुगुण्येन महीयसीं प्रसिद्धमहापदार्थान्तरापेक्षया वृहत्तरसंनिवेशाम् । अतस्तस्य पदेनैव परणेनेव । 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' इति श्रुत्युक्तभगवत्स्वरूपेण चेति गम्यते । संमितां समपरिमाणां पादुकां निस्यं प्रपद्ये । काव्यलिङ्गसंस्रष्टः प्रेयोऽलंकारः ॥

> प्रतितिष्ठति पादसंमितायां त्विय नित्यं मणिपादुके मुकुन्दः । इतरे तु परिच्छदास्त एते विभवन्यञ्जनहेतवो भवन्ति ॥ २ ॥

प्रतितिष्ठतीति । हे पादुके, मुकुन्दः पादेन संमितायां समपरिमाणायां त्विय निस्यं प्रतितिष्ठति गमनस्थितिकालयोः प्रतिष्ठितो भवति । ते प्रसिद्धा एते परिदृश्यमाना इतरे परिच्छदास्त्वदन्याञ्छत्रचामरादिपरिर्वहास्तु भगवतो विभवस्य संपदो व्यज्ञनेऽभि-व्यक्तो हेतवः कारणानि भवन्ति । भगवतः प्रतिष्ठा पादुकाधीना इतरपरिवर्हास्तु ऐश्वर्य-मात्रव्यज्ञका इति व्यतिरेकोऽलंकारः ॥

> तव रङ्गनरेन्द्रपादरक्षे प्रकृतिः सन्नपि भक्तिपारतन्त्र्यात् । भवतीं वहतीव पन्नगेन्द्रः प्रथितस्वस्तिकरुक्षणैः शिरोभिः ॥ ३ ॥

तवेति । हे रक्षनरेन्द्रपादरक्षे, पत्रगेन्द्रः शेषस्तव प्रकृतिरुपादानं सन्नि । शेष एव पादुकारूपेण परिणत इति भावः । प्रथिताः पादुकासमानाकारत्वेन प्रसिद्धाः खस्तिका बाहुखित्तिकसंनिवेशसमानाकारा रेखा लक्षणं लाञ्छनं येषां तैः शिरोभिः फणाभिर्भिकि-पारतच्यात् लिद्धष्यप्रेमपरवशतया भवतीं वहतीव धत्ते इवेत्युत्प्रेक्षा । शेषस्त्वदभि-मत्वेऽपि त्वत्संनिवेशं भक्तया वहतीति भावः । सर्पजात्याः खतःसिद्धे फणागतरेखाभेदे पादुकायुगलसंनिवेशत्वसुत्प्रेक्ष्यते ॥ परस्य पुंसः पदसंनिवेशान् प्रयुक्तते भावितपश्चरात्राः । अघप्रतीपानपदिश्य पुण्डानङ्कोषु रङ्गेशयपादुके त्वाम् ॥ ४ ॥

परस्येति । हे रङ्गेशयस्य पादुके, भावितपञ्चरात्राः परिशीलितपञ्चरात्रशास्ताः पुरुषा अधानां पापानां प्रतीपान् प्रतिकृत्वान् परस्य पुंसो द्वरेः पदयोः संनिवेश इव संनिवेशो येषां तान् पुण्डानपदिश्य व्याजीकृत्य त्वामङ्गेष्ववयवेषु प्रयुक्तते वहन्तीत्ययः । 'हरेः पादाकृतिमात्मनो हिताय मध्येछिद्रमूर्ध्यपुण्डं यो विद्धाति स परस्य पुंसः प्रियो भवति ।' इत्याथवंणे भगवच्छालेषु च भूयिष्ठं । धर्माणामुपदेशात् भावितपञ्चरात्रा इत्युक्तम् । द्वादशोर्ध्वपुड्पकारश्च भगवच्छाले बहुशः प्रतिपादितः । कैतवापह्नितिरुक्तारः ॥

विसृश्य रङ्गेन्द्रपर्तिवरायाः श्रुतेः स्थितां मूर्घनि पादुके त्वाम् । बभ्नन्ति वृद्धाः समये वधूनां त्वन्सुद्रितान्याभरणानि मौलौ ॥ ५॥

विसृद्येति । हे पादुके, वृद्धा ज्ञानाधिकास्त्वां रङ्गेन्द्रस्य पर्तिवराया वष्वाः श्रुतेर्मूर्येनि उपनिषदि स्थितां त्वां तथात्वेन विसृदय समये िवाहकाळे वधूनां पर्ति-वराणां कन्यानां मौळी शिरित त्वया मुद्रितानि चिह्नितानि । पादुकासमानाकाररेखायु-कानील्यर्थः । आभरणानि भूषणानि वप्नन्ति । लदिङ्कतानां श्रुतीनां सौमङ्गल्यं दृष्ट्वा खवधूनामपि तदाकाह्न्या वृद्धास्त्वां वप्नन्तीत्युक्तेरुत्प्रेक्षा ॥

बहन्ति रङ्गश्चरपादरक्षे दीघीयुषां दर्शितमक्तिबन्धाः । आज्ञाधिपानामवरोधनार्यस्त्वन्मुद्रिकां मङ्गलहेमस्त्रैः ॥ ६ ॥

वहन्तीति । हे रक्नेश्वरपादरक्षे, दीर्घायुषां चिरकालजीविनाम् । एतच मङ्गलाम-रणफलम् । आशाधिपानां दिगीश्वराणामवरोधनार्योऽन्तः पुरिक्षयः । दर्शिता मिक्त-बन्धाः प्रेमोत्कर्षा याभित्ताः सलो मङ्गलार्थेहेंमसूत्रौप्रैवेयकैत्तव मुद्रिकां लदाकाररेखां बहन्ति । गम्योत्प्रेक्षा । मङ्गलसूत्रप्रथिते प्रसिद्धे मङ्गलाभरणे पादुकासंनिवेशलमुत्प्रेक्यते॥

व्यूहक्रमेण प्रथितारमभे संदर्शयन्तीं मणिपादुके त्वाम् । पातुं त्रिलोकीं पदपद्मभाजं सौदर्शनीं शक्तिमवैमि शौरेः ॥ ७॥

ब्यूहेति । हे मणिपादुके, अग्रे उपिरमागे व्यूहक्रमेण वास्रदेवसंकर्षणादिब्यूहाव-तारानुपूर्व्या, अन्यत्र समूहीभावपरिपाव्या प्रथितारं प्रथमानम् । प्रसिद्धियुक्तमित्यर्थः । अन्यत्र प्रथितमरम् अराणि । जातावेकवचनम् । सुदर्शनावयविद्योषरेखा इत्यर्थः । संदर्शयन्तीं प्रकाशयन्तीम् । 'अरं शीघ्रे च चक्राक्ते' इति विश्वः । त्रिलोकीं लोकत्रय-समाहारम् । 'द्विगोः' इति डीप् । पातुं रक्षितुं शौरेः श्रीरक्तनायस्य पद्पद्मे भजन्तीति तथोक्ताम् । पद्मरेखामध्यगतामित्यपि गम्यते । तदा पदशब्दाः स्थानपरः । वां सौदर्शनी सुदर्शनशक्ति यन्त्रमवैमि । इत्युत्प्रेक्षा श्लेपानुप्राणिता । पादुकायुगलसंनिवेशे सुदर्शन-यन्त्रलमुत्प्रेक्ष्यते । यन्त्रविन्यासप्रकारस्तु परितः पादुकान्यूहो यथा भवति तथा संप्रदा-यतोऽवगन्तव्यः । त्रिकोणरेखाद्वयं व्यतिकृतं विलिख्य मण्डलरेखया संप्रवेष्ट्य पर्यन्तेषु पद्मदलानि विलिख्य पुनर्मण्डलरेखया संवेष्ट्य चतस्पु दिश्च ज्वालां विलिखेत् । तत्र विकस्यरपद्ममध्यस्थितत्वेन प्रतीयमाने त्रिकोणव्यतिकरे सति परितः षटपादुकासंनिवेशः प्रथितो भवति । तत्र परस्पराभिमुखदिग्गतपादुकायुगसंयोजनेन वीक्षणे परितः पादुकात्रिकद्वयप्रतीतिर्भवति ॥

> बद्धासिका कनकपङ्कजकर्णिकायां मध्ये कृशा मुरिरपोर्मणिपादुके त्वम् । संदृश्यसे सरिसजासनया गृहीतं रूपान्तरं किमपि रङ्गविहारयोग्यम् ॥ ८॥

बद्धिति । हे मुरिपोर्मणिपादुके, कनकमयस्य पङ्कजस्य कर्णिकायां वि(व)राटके । पद्मपीठे इति यावत् । बद्धा आसिका स्थितिर्थया सा आसीना मध्ये मध्यभागे वलप्रेऽपि कृशा तन्वी लं सरसिजासनया पद्मवासिन्या श्रिया गृहीतमङ्गीकृतं रङ्गे श्रीरङ्गे नर्तन-स्थाने च विहारस्य संचारस्य नर्तनस्य च योग्यमुचितं किमिप कक्ष्याबन्धनादिभिविल-स्थाने चिपान्तरं वेपान्तरं संदश्यसे । नर्तनार्थे सज्जीकृतकमलाशरीरत्वेन प्रेक्ष्यसे इस्थं: । श्वेषानुप्राणितोरप्रेक्षा ॥

मानोचितस्य मद्धीनजनस्य नित्यं माभूदतः कृपणतेति विचिन्तयन्त्या । नन्दीकृतं ध्रुवमवैमि वलमदेशे काइये त्वया कमललोचनपादरक्षे ॥ ९ ॥

मानोचितस्येति । हे कमललोचनपादरक्षे, निस्यं सदा मानोचितस्य पूर्जाहंस्य मदधीनजनस्य मदाश्रितजनस्य अतः कार्र्याद्धेतोः । विभवश्रन्यलमत्र कार्र्यशब्दार्थः । कृपणता कार्पण्यमदातृलासद्राहिलादिकं माभूदिति विचिन्तयन्त्या लया कार्र्य तजुलम् । आश्रितजनसंबन्धि अत्र तजुल्वमेव दारिद्रयत्वेनाध्यवसीयते । वलप्रदेशे खमध्यभागे ध्रुवं दढं यथा तथा वन्दीकृतं वलात्कारेण निरुद्धमवैमि । उत्प्रेक्षा ॥

मध्ये क्रशामुभयतः प्रतिपत्तवृद्धिः

मन्ये सभीक्ष्य भवतीं मणिपादरक्षे ।

नित्यं मुकुन्दपदसंगमविपयोगौ

निश्चिन्वते कृतिथियः सुखदःखकाष्ठाम् ॥ १०॥

मध्य इति । हे मणिपादरक्षे, कृतिधियो विद्वांसो मध्ये कृशां तन्वीम् । क्षिष्टामिखिपि गम्यते । उभयतोऽप्रपश्चाद्वागयोः प्रतिपन्ना प्राप्ता वृद्धिरुपचयः । हर्षोऽपि गम्यते । यया तां भवतीं समीक्ष्य सुकुन्दस्य पदयोः संगमः संवन्धः । भजनमिति च गम्यते । विप्रयोगो-ऽभजनमिखिपि । तो उभौ सुखदुःखयोः काष्टां परामविधि निस्तं निश्चिन्वते जानन्ति । इसहं मन्ये । पादुकायां भगवत्पाद्दृ संश्वेपयुक्ते भागद्वये वृद्धिदर्शनात् , तदृ हसंश्वेपरिहते मध्यभागे कार्श्वदर्शनाच भगवचरणभजनं सुखकाष्टा, तदभजनं दुःखकाष्टेति च सन्तो जानन्त । प्यन्सहर्ते क्षणं वापि वास्रदेशे न चिन्त्यते । सा हानिस्तन्महच्छिदं सा भ्रान्तिः सा च विकिया ॥' इति शास्त्रीयस्थिति सतामध्यवसाय सा पादुकावयवगतकार्श्वद्धिद्रर्शनहेतुकोत्प्रेक्यते ॥

रङ्गेशितुश्चरणपङ्कजयोर्भजन्तीं रक्षाप्रसाधनविकल्पसहामवस्थाम् । मान्याकृतिर्निविश्चासे मणिपादरक्षे मध्ये परिच्छदविभूषणवर्गयोस्त्वम् ॥ ११ ॥

रङ्गेशितुरिति । हे मणिपादरक्षे, मान्या माननीया आकृतिर्यस्याः सा त्वं रङ्गेशितुः श्रीरङ्गनाथस्य चरणपङ्कजयो रक्षाप्रसाधनयोरवनपरिकर्मयोर्विकल्पस्य पाक्षिक-साधनलस्य सहां क्षमामवस्थां दशां भजन्ती सती परिच्छदविभूषणवर्भयोर्मध्ये निविशसे । छत्रादिवत् भगवच्छरीररक्षिकाया एव पादुकायाः सौन्दर्यातिशयेन चरणभूषणत्वमध्यवसीयते । एकस्या एव पादुकाया विभूषणपरिवर्द्योर्मध्ये नैकत्रवर्णनाद्विशेषालंकारः । 'विशेषः सोऽपि वस्त्वेकं यद्यनेकत्र वर्ण्यते ।' इति लक्षणम् ॥

अङ्गान्तरेषु निहितान्यखिलानि कामं
पर्यायकल्पनसहानि विभूषणानि ।
नित्यं मुकुन्दपदपद्मतलानुरूपं
नैपथ्यमम्ब भवती नयनाभिरामम् ॥ १२ ॥

अङ्गान्तरेष्यिति । हे अम्य, भगवतोऽङ्गान्तरेषु चूडाकण्ठप्रशृतिषु निहितान्य-खिलानि विभूषणानि मुकुटकर्णिकादीनि कामं गृशं पर्यायकल्पनस्य विजातीयविभूषणा-नतरनिवेशस्य सहानि भवन्ति । भवती तु मुकुन्दपद्पदातलयोरनुरूपमनुगुणं गयनाभि-रामं निस्यं पर्यायान्तरासिहण्णु नैपथ्यमाकल्पत्वेन वर्तते । पादुकामन्तरेण पादतलरक्ष-णपरिष्कारयोरसंभवादिति भावः । व्यतिरेकालंकारः ॥

> ये नाम भक्तिनियतैस्तव संनिवेशं निर्विश्य नेत्रयुगलैर्न भजन्ति तृप्तिम् ।

कालक्रमेण कमलेक्षणपादरक्षे प्रायेण ते परिणमन्ति सहस्रनेत्राः ॥ १३ ॥

ये नामेति । हे कमछेक्षणपादरक्षे, ये नाम जातिविशेषहीना अपि पुरुषा भक्ति-नियतैर्भिक्तिवशैनेत्रयुगलैस्तव संनिवेशं निर्विश्यानुभूयं तृप्तिं न भजन्ति । ते पुरुषाः कालकमेण कियतापि कालेन प्रायेण सहस्रनेत्राः इन्द्रस्थानाधिकारिणः परिणमन्ति। पादु-कासंनिवेशवीक्षणे नयनद्वयसाध्ये तृष्ट्यभावस्य सहस्रनयनहेतुत्वोक्तेः काव्यलिङ्गमलंकारः॥

पदमप्रमाणमिति वादिनां मतं

मधुजित्पदे महति मास्मभूदिति ।

ब्युद्पादि तस्य चरणावनि त्वया

निगमात्मनस्तव समप्रमाणता ॥ १४ ॥

पद्मिति । हे चरणावनि, पदं पदशब्दाभिधेयं सर्वे प्रकृतिप्रख्यात्मकमप्रमाणं प्रमितिजनकं न भवति, पदस्य पदार्थस्मृतिमात्रहेतुत्वेनानुभवलक्षणप्रमाजनकत्वाभावादिति भावः । चरणपक्षे न विद्यते प्रमाणं परिच्छेद्कवस्त्वन्तरं यस्येति बहुन्नीहिः । अत्र प्रमाणभिन्नत्वेनाध्यवसितं परिच्छेदराहित्यम् । इति वादिनामेवं वदतां तार्किकमी-मांसकादीनां मतं सिद्धान्तो महति पूज्ये मधुजितः पदे पदशब्दाभिधेये । चरणशब्द• इत्यपि गम्यते । मास्मभूत् मा प्राधाङ्गीदिति एवमाकारया बुद्ध्या (कत्र्यां) तत्य मधुजित्पदस्यानुयोगिनो निगमात्मनो वेदास्वरूपायास्तव । प्रतिपाद्यप्रतिपादकसंबन्धेनाभेदोपचारः । वेदरूपया लयेत्यर्थः । समप्रमाणता तुत्यपरिमाणवत्ता सेव तुत्यप्रमित्वजनकताध्यवसीयते । व्युदपादि ब्युत्पादिता । पदमात्रस्याप्रमाणत्वे भगवचरणस्यापि पदत्वादप्रामाण्यतयाध्यवसितं परिच्छेदराहित्यं स्थादिति धिया तस्य वेदात्मकस्वसदशप्रमाणता वेद्य(द)तुत्व्यप्रमाणतवाध्यवसितया पादुक्या संपादितेति भावः । श्विष्टपरम्पर्रतिस्वक्रंकीणी हेत्त्यक्षा ॥।

अप्रभूतमभवज्जगत्रयं यस्य मातुमुदितस्य पादुके । अप्रभेयममितस्य तत्पदं नित्यमेव ननु संमितं त्वया ॥ १५ ॥

अप्रभूतिमिति । हे पादुके, जगत्रयं (कर्तृ) मातुं विकामितुमुदितस्योद्यतस्य यस्य त्रिविकमपदस्याप्रभूतमपर्याप्तमभवत् । अमितस्यानन्तस्य भगवतोऽप्रमेयमपरि-च्छेदां तत्पदं चरणं त्वया निस्यं संमितमेव परिच्छित्रमेव । निविति विवेकः । उत्ते परोत्कर्षवर्णनात् सारास्कंकारः ॥

> आलवालमिव भाति पादुके पादपस्य भवती मधुद्धिषः । यत्समीपविनतस्य शृक्षिनः सारिणी भवति मौलिनिझगा ॥ १६॥

आलवालमिति । है पादुके, भवती मधुद्विष एव पादपस्य कल्पवृक्षस्यालवाल-मिव भाति । अवस्थितत्वात् तादशसंनिवेशवत्त्वाचेति भावः । यस्या आलवालसदशा-यास्तव समीपे विनतस्य श्लूलिनः शिवस्य मौलिनिम्नगा शिरोगता गङ्गा सारिणी केदार-कुल्या भवति । उत्प्रेक्षा ॥

> मोदमानमुनिवृन्दषट्पदा भाति मुक्तिमकरन्दवर्षिणी । कापि रङ्गनृपतेः पदाम्बुजे कर्णिका कनकपादुकामयी ॥ १०॥

मोदमानिति । मोदमानानि हृष्यन्ति मुनीनां वृन्दान्येव पट्पदा श्रमरा यखाः सा । मुक्तिमेव मकरन्दं वर्षयतीति तथोक्ता कापि विलक्षणा कनकपादुकामयी कर्णिका वराटकः रङ्गनृपतेः पद एवाम्युजे भाति विलसतीति गम्यते । रूपकमलंकारः ॥

> युगपदनुविधास्यन् यौवतं तुल्यरागं यदुपतिरिधचके यावतो रूपमेदान् । तदिदमतिविकल्पं विश्रती संनिवेशं तव खळु पदरक्षे तावती मूर्तिरासीत् ॥ १८॥

युगपदिति । हे पदरक्षे, यदुपतिः श्रीकृष्णस्तुल्यरागं समानप्रेम युवतीनां वृन्दं यौवतं षोडशस्त्रीसहस्रं युगपदेककालेऽनुविधास्यन् अनुसरिष्यन् यावतो रूपभेदान् मूर्तिभेदानिधचके । अङ्गीकृतवानिल्यर्थः । तिददं बहुशरीराङ्गीकरणमनुविधास्यन्त्य इति विपरिणामेन संबन्धः । तवातिविकल्पं भगवतोऽपि बहुतरप्रकारम् । भगवतः षोडशसहस्रात्मकत्वे पादुकाया द्वात्रिंशत्सहस्रात्मकत्वस्यार्वजनीयत्वादिति भावः । संनिवेशं संस्थानं विश्रती दधती तावती भगवत्पादसमसंख्याका मूर्तिरासीत् । पादुकाया भगवचरणानुगुण्यवर्णनात् समालंकारः ॥ 'षोडशस्त्रीसहस्राणि शतमेकं तथाधिकम् । तावन्ति चक्रे रूपाणि भगवान् देवकीस्रतः ॥ एकेकांशेन ताः कन्या मेनिरे मधुसूदनम्। ममैव पाणिग्रहणं मैत्रेयः कृतवानिति ॥' इति श्रीविष्णुपराणे ॥

तत्त्वद्वृत्तेरनुगुणतया वामनीं व्यापिनीं वा प्राप्ते रङ्गप्रथितविभवे भूमिकां सूत्रधारे । मन्ये विश्वस्थितिमयमहानाटिकां नेतुकामा नानासंस्था भवति भवती पादुके नर्तकीव ॥ १९॥

तत्ति । हे पादुके, रङ्गे श्रीरङ्गविमाने नर्तनस्थाने च प्रथितो विभवः संपत् यस्य तस्मिन् सूत्रधारे नटपरिवृढे श्रीरङ्गनाथे तत्तद्वृत्तेः वामनित्रविकमादिविकमस्थितेः कैशिक्यादिवृत्तेश्वानुगुणतया वामनीं हस्वां व्यापिनीं महतीं वा भूमिकां वेषं प्राप्ते सित भवती विश्वस्थितिमयीं प्रपञ्चरक्षात्मिकां महतीं नाटिकां लास्यं नेतुं प्रापयितुं कामो यस्याः सा सती नर्तकी नटीव नानासंस्था बहुविधसंनिवेशयुक्ता भवति वामनित्रवि-कमायानुगुण्येन पादुकाप्यल्पा महती च भवतीति भावः । श्लेषरूपकाभ्यामनुप्राणि-तेयमुरप्रेक्षा ॥

माने परं समाने प्रत्यक्षेणागमेनापि । इरिचरणस्य तथापि तु वैषम्यं रक्ष्यरक्षकत्वाभ्याम् ॥ २०॥

मान इति । हे पादुके, इत्युपस्कार्यम् । हरेश्वरणस्य तवापि प्रत्यक्षेण चाश्चषादिना, श्वागमेन वेदादिशब्दप्रमाणेनापि माने परिमाणे ज्ञाने । प्रथमाद्विवचनम् । परं समाने अपि अत्यन्तसद्दशे । भगवत इति गम्यते । अपि तु हरेश्वरणस्य तवापि रक्ष्यरक्षक-त्वाभ्यां वैषम्यं विशेषः । हरिचरणो रक्ष्यः, पादुका रिक्षकेति विशेष इति भावः । व्यतिरेकालंकारः । वृत्तमार्योभेदः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेद्धटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ता-चार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे संनिवेशपद्धतिः पञ्चविंशी।

यन्त्रिकापद्धतिः षड्विंशी ।

भयास्यां पद्धसां भगवचरणाङ्घत्यवलम्बनाधीं यित्रकामालम्बय पांदुकां वर्णयति— उदमयन्त्रिकां वन्दे पादुकां यित्रवेशनात् । उपर्थपि पदं विष्णोः प्रत्यादिष्टप्रसाधनम् ॥ १॥

उद्ग्रेति । उदमा कर्ध्वामा यन्त्रिका अङ्गुल्यवलम्बनशङ्कः यस्यास्तां पादुकां वन्दे । यस्यामुद्ययन्त्रिकायुक्तायां पादुकायां निवेशनात् निक्षेपात् विष्णोर्भगवतश्वरणमुपरि कर्ष्ट्यभागेऽपि प्रस्यादिष्टं तिरस्कृतं प्रसाधनमलंकारो येन तत् भवति । पादुका भगव-बरणतलं स्वयंनिवेशेन परिष्करोति, यन्त्रिकया चरणोपरिभागं परिष्करोतीति भावः । उपमानस्य भूषणस्य यन्त्रिकयोपमेयया तिरस्कारवर्णनात् प्रतीपभेदः ॥

प्रसमं प्रतिरुद्ध कण्टकादीन् भवती शौरिपदाम्बुजादधस्तात् । चरणावनि धारयत्यमुष्मिल्लचितच्छायमुपर्यपि प्रतीकम् ॥ २ ॥

प्रसमिति । हे चरणाविन, भवती शौरेः पदाम्बुजात् पादाम्बुजस्याधस्तादधो-देशे । अत्र 'पष्ट्यतसर्थप्रस्ययेन २।३।३०।' इति षष्ठी स्यादिति नाशङ्कनीयम् । 'ततः पश्चात् संस्यते ध्वंस्यते—' इस्यत्र भाष्ये अतसर्थप्रस्ययान्तपश्चाच्छन्दयोगे तत इति पश्चमीप्रयोगेण पश्चम्या अनुज्ञानात् । कण्टकादीन् तीक्ष्णाप्रस्रोष्ठादीन् प्रसभं बस्ताकारका-रेण प्रतिकृद्धामुष्मिन् शौरिपदाम्बुजे उचिता छाया अनातपः शोभा च यस्य तं प्रतीकं पादुकावयवभूतां यित्रकाम् । 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपधन' इस्यमरः । उपर्यपि कर्ष्वमिप धारयति वहति । यित्रकायास्त्रज्ञत्वाभित्यकोः समासोक्तिरसंकारः ॥ मुरभिन्मणिपादुके त्वदीयामनघामङ्गुलियन्त्रिकामवैमि । खयमुन्नमितां प्रदेशिनीं ते परमं दैवतमेकमित्यृचन्तीम् ॥ ३ ॥

मुरिमिदिति । हे मुरिभदो मणिपादुके, अनघां मनोज्ञां लदीयामङ्गल्यवलम्बनार्थो यित्रकां खयमात्मनोत्रमितां परममुत्कृष्टं दैवतमेकमिद्वतीयं जीवन्तीं संख्यासूचनेन सुवन्तीम् । 'ऋच सुतौ' इति तौदादिको धातुः । ततः शतिर 'आच्छीनयोर्नुम्'। ते तव प्रदेशिनीं तर्जनीमङ्गलिमवैमि । उरिश्रेक्षा । लोके किंचिद्वणोरकृष्टमिद्वतीयतया सुवानाः प्रदेशिनीमुत्रमध्य सुवन्तीति भावः । उशन्तीमिति पाठे तु 'बहुलमेतिन्नदर्शनम्' इति बाहुलकात्तौदादिकः उशधातुर्भाषार्थं उन्नेयः । वष्टेस्तु शपो छिक शतुरवर्णात् परलाभावात् 'आच्छीनयोर्नुमि'ति नुमः प्रसिक्तः । बाहुलकालुगभावकल्पने शपो डित्त्वाभावेन संप्रसारणं न स्यादिसलं बहुना ॥

स्वदते मणिपादुके त्वदीया पदशाखायुगयन्निका विचित्रा । परमं पुरुषं प्रकाशयन्ती प्रणवस्येव परेयमर्थमात्रा ॥ ४ ॥

स्वद्त इति । हे मणिपादुके, विचित्रा आश्चर्यावहा लदीयेयं परिदृश्यमाना पद-शाखयोश्वरणाङ्गुल्योः, युगस्याङ्गुष्ठप्रदेशिनीयुगलस्यावलम्बनार्था यित्रका परमं चित्रप्र-पश्चादुत्कृष्टं पुरुषं जीवात्मानम्, यित्रकापक्षे परमं पुरुषं भगवन्तं प्रकाशयन्ती शापयन्ती यित्रकापक्षे, अङ्गुल्या निर्देशवत् सूचयन्ती शोभयन्तीत्यपि । प्रणवस्योकारस्य परा अन्ते स्थिता अर्धमात्रा लिपिरूपमकार इव खदते । प्रेक्षकाणां रोचते । अस्मदीयलि-प्यनुसारेण वेदितव्यम् । मकारलिपिर्हं यित्रकासदृशसंनिवेशा भवति ॥

> अनुयातमनोरथा मुरारेभेवती केलिरथश्रियं दधाति । चरणावनि यन्निका तवैषा तनुते कूबरसंपदं पुरस्तात् ॥ ५॥

अनुयातेति । हे चरणाविन, अनुयातोऽनुसतो मनोरथः आश्रितानां फलाकाङ्क्षा यसाः सा वेगातिशयेन । चित्तरूपस्यन्दनसदृशीत्यपि गम्यते । भवती मुरारेः केलि-रथस्य पुष्परथस्य श्रियं शोभां दधाति । एषा तव यन्त्रिका पुरस्तात् अप्रभागे विद्यमा-नस्य कृवरस्य युगंधराख्यकीलकविशेषस्य 'कृवरस्तु युगंधरः' इत्यमरः । संपदं शोभां तन्नुते । निदर्शनाभेदोऽलंकारः ॥

शङ्के भवत्याः सुभगं प्रतीकं रङ्गेशपादाङ्गुलिसंग्रहार्थम् । त्राणाय पादावनि विष्टपानामाज्ञाकरीमङ्गुलिसुद्रिकां ते ॥ ६ ॥

शङ्क इति । हे पादाविन, रङ्गेशस्य पादाङ्क्ट्योः संप्रदः अर्थः प्रयोजनं यस्य तं सुभगं सुन्दरं भवत्याः प्रतीकं यित्रकां विष्टपानां जगतां त्राणाय अहितेभ्यो रक्षणाय आज्ञाकरीं विरोधिभर्त्सनार्यों ते तव अङ्क्टीमुदिकामाञ्चामुद्रामिव शर्छ । इत्युत्प्रेक्षा ॥

अलंकृतं कर्णिकयोपरिष्टादुदयतालं तव यन्निकांशम्।

पद्मापतेः पादसरोजलक्ष्म्याः प्रत्येमि पादावनि केलिपद्मम् ॥ ७ ॥

अलंकृतिमिति । हे पादाविन, उपरिष्ठात् उपरिभागे कर्णिकया वराटकसदशावय-वेनालंकृतमुद्रमं तालं काण्डं च यस्य तं तव यित्रकारूपमंशमवयवं पद्मापतेः श्रीरङ्गनाथस्य पादयोरेव सरोजयोः स्थिताया लक्ष्म्याः शोभात्मिकायाः केलिपद्मं लीलातामरसमवैमि । उत्प्रेक्षा । शोभाया लक्ष्मीतादात्म्यं श्लेषेणाध्यवसीयते ॥

उपरि विनिहितस्य केशवाङ्गरुपरि पदावनि यन्निकात्मिका त्वम् । इति तव महिमा लघूकरोति प्रणतसुरेश्वरशेखराधिरोहम् ॥ ८॥

उपरीति । हे पदावनि, उपि तवोर्ध्वभागे विनिहितस्य केशवाङ्गेः श्रीरङ्गनाथचर-णस्योपिर लं यन्त्रिकात्मना वर्तसे इत्यतो हेतोस्तव महिमा माहात्म्यं प्रणतानामधःस्थि-तानां स्रदेश्वराणामिन्द्रादीनां शेखरेष्वधिरोहं लघूकरोत्सल्पीकरोति । उपिरिस्थितस्योपिर वर्तमानायाः पादुकाया अधःस्थितानामुपर्यिधरोहणं न चित्रमिति भावः । वाक्यार्थहे-द्वकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

> नित्यं पदावनि निबद्धिकरीटशोभं पद्मालयापरिचितं पदमुद्धहन्त्याः । अङ्गीकरोति रुचिमङ्गुलियन्निका ते साम्राज्यसंपदनुद्धपमिवातपत्रम् ॥ ९ ॥

नित्यमिति । हे पदाविन, नित्यं सदा निवद्धां संपादिता किरीटशोभा मकुटका-न्तिर्येन तत् । किरीटवद्वर्तमानमित्यर्थः । पद्मालयया लक्ष्म्या परिचितं पदं भगवचरण-मिति पर्यायोक्तिः । स्थानमिति गम्यते । उद्वहन्त्या वहनेन रक्षन्त्यास्ते तव संविन्धनी अङ्गुळियन्त्रिका साम्राज्यसंपदः सार्वभौमेश्वरस्यानुरूपं योग्यमातपत्रं छत्रमिव रुचिं परितः प्रसारितां दीप्तिमङ्गीकरोति । उपमालंकारः ॥

> प्रथमा कलेव भवती चरणावनि भाति रङ्गचन्द्रमसः। शृङ्गोन्नतिरिव यत्र श्रियं विभावयति यन्निकायोगः॥ १०॥

प्रथमिति । हे चरणाविन, भवती रङ्गे विद्यमानस्य चन्द्रमसः सकलजनाहादकस्य । भगवत इति यावत् । प्रथमा आद्या कलेव प्रतिपत्कलेव भाति । यत्र भवत्यां यित्रक-योर्योगः शङ्गयोश्वन्द्रकलाप्रयोहत्रतिरिव श्रियं शोभां विभावयति व्यञ्जयति । रूपकाति-

शयोत्तयनुप्राणितोपमालंकारः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वेतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्गटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे यन्त्रिकापद्धतिः पर्हिशो ॥ रेखापद्धतिः सप्तविंशी ।

भथास्यां पद्धलां पादुकागतान् रेखाभेदान् आश्रित्य तां वर्णयति-

सूचयन्तीं खरेखाभिरनालेख्यसरखतीम् । अलेखनीयसौन्दर्यामाश्रये शौरिपादुकाम् ॥ १ ॥

सूचयन्तीमिति । खाभिर्निजाभी रेखाभिरनालेख्यां लेखनानर्हामध्ययनमात्रप्रा-ग्राम् । लिखितवाचने दोषस्मरणात् । सरख़र्ती वेदात्मिकामुक्तिं सूचयन्तीं प्रत्यभिक्षा-पयन्तीमलेखनीयमालेख्यत्वेन लेखनाशक्यं सौन्दर्यमाभिरूप्यं यस्पास्तां शौरैः पादुका-माश्रये । सूचयन्तीमिति स्मृतिरलंकारः । प्रधानं तु प्रेयोऽलंकारः ॥

मणिमौलिनिघर्षणात् सुराणां वहसे काञ्चनपादुके विचित्रम् । कमलापतिपादपद्मयोगादपरं लक्षणमाधिराज्यसारम् ॥ २ ॥

मणीति । हे काञ्चनपादुके, सुराणां मणिमयस्य मौलेः किरीटस्य निघर्षणात् संघ-षणात् हेतोविंचित्रं नानाकारं विस्मयावहं कमलापतेः पादपद्मयोर्थोगादपरमन्यत् आधि-राज्यं साम्राज्यं सारं परमफलं यस्य तत् लक्षणं चिह्नं वहसे । हरिचरणपद्मयोगवदि-दमपि साम्राज्यसूचकमिति भावः । उत्प्रेक्षा ॥

> अभितो मणिपादुके स्फुरन्त्यास्तव रेखाविततेस्तथाविधायाः । मुरवैरिपदारविन्दरूढैरनुंकल्पायितमाधिराज्यचिहैः ॥ ३ ॥

अभित इति । हे मणिपादुके, अभितः पार्श्वद्वयेऽपि स्फुरन्खाखधाविधायाः परिहश्यमानाया एवमिति वक्तुमशक्यायाखव रेखाविततेः प्रथमकल्पस्य मुरवैरिणः श्रीरङ्गनायस्य पदारविन्दयो रूढैरुद्धूतराधिराज्यचिह्ववंत्राङ्कशादिभिरनुकल्पायितं प्रतिनिधिविस्थतम् । भावे क्तः । अनुकल्पायितमित्याचारक्यङा प्रतिपादितस्य साहश्यस्य रेखासूत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा नतूपमा । ताहशोपमानाप्रसिद्धेरिति द्रष्टव्या । भगवत्पादसाम्राज्यचिह्वादिप अस्या रेखायाः स्फुटव्यञ्चकलात् ततोऽप्युत्कर्षं इति निगर्वः ॥

रेखया विनमतां दिवौकसां मौलिरत्नमकरीमुखोत्थया । पादुके वहसि नृनमद्भुतं शौरिपादपरिभोगलक्षणम् ॥ ४ ॥

रेखयेति । हे पादुके, लं विनमतां दिवौकसां मौलौ विद्यमानाया रत्नमकर्या रत्न-कृतमकरप्रतिकृतेर्मुखेनाप्रेणोत्थयोत्पन्नया रेखयाद्धतं शौरिपादस्य भगवचरणस्य पूज्यस्य भगवतश्व परिभोगस्य बाह्यरतस्य चुम्बननखत्रणादेर्लक्षणं श्लापकं क्षतादि बहसि । नूनमित्युत्प्रेक्षा ॥

> त्रिदशमकुटरलोल्लेखरेखापदेशा-त्परिणमयसि पुंसां पादुके मूर्धि लगा।

नरकमथनसेवासंपदं साधयित्री नियतिविलिखितानां निष्कृतिं दुर्लिपीनाम् ॥ ५ ॥

त्रिद्शेति । हे पादुके, पुंसां मूर्णि मस्तके शिरस्ने लग्ना लं नरकमथनस्य हरेः सेवासंपदं मोक्षं साधियत्री कुर्वती सती । तृत्रन्तलात् 'नलोकाव्यय—२।३।६९' इति पष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया । त्रिदशानां मकुटरलानामुल्लेखेन निघर्षेण जनिताया रेखाया अपदेशात् व्याजात् नियत्या विधिना लिखितानां दुर्लिपीनां पापाभिव्यञ्जकाक्ष-राणां निष्कृतिं प्रतिरेखया अभिभवं परिणमयसि जनयसि । अपह्नवः । उपरिस्थितपादुकारेखया तत्त्वमपह्नुत्याभिभवात् प्रतिरेखात्वारोपात् ॥

पदकमलतलान्ते संश्रितान्यातपत्र-ध्वजसरसिजमुख्यान्यैश्वरीलक्षणानि । अवगमयसि शोरेः पादुके मादृशाना-मुपरि परिणतैः सैर्देवि रेखाविशेषैः ॥ ६ ॥

पदेति । हे देवि पादुके, लं खैरात्मीयैरुपरि परिणतैर्भगवत्पादतलसंसर्गाजातै रेखाविशेषेः शौरेः पदकमलयोरन्तर्मध्ये संश्रितानि आतपत्रम्, ध्वजः, सरसिजम् एतानि मुख्यानि प्रधानानि येषां तानि ऐश्वर्याः ईश्वरभावस्य लक्षणानि चिह्नानि माद-शानामवगमयसि ज्ञापयसि । उपरि सविता भूमेरालोकवत्त्वादितिवत् पादुकागतातपत्रा-दिसदशरेखाभेदैर्भगवत्पादतलगतरेखानुमातुं शक्यत इत्यनुमानालंकारः ॥

स्नाता पदाविन चिरं परिभुज्य मुक्ता पादेन रङ्गनृपतेः शुभलक्षणेन । रेखान्तरैनवनवैरुपशोभसे त्वं संस्कारचन्दनविलेपनपङ्कलग्नैः ॥ ७ ॥

स्नातिति । हे पदाविन, स्नाता ग्रुभलक्षणेन रङ्गनृपतेः पादेन । नायकेनेति गम्यते । चिरं परिभुज्यानुभूय । रतेनेत्यपि गम्यते । मुक्ता विस्ष्टा त्वं संस्कारार्थेन चन्दनक्ष्य-विलेपनपङ्केन लग्नैः श्लिष्टैनेवनवै रेखान्तरैलेखाभेदैः । नखक्षतादिभिरित्यपि गम्यते । उपशोभसे भाषि । समासोक्तिरलंकारः ॥

> भक्तया मुहुः प्रणमतां त्रिदशेश्वराणां कोटीरकोटिकषणादुपजायमानैः । आमाति शौरिचरणादिषकानुभावा रेखाशतैस्तव पदाविन कापि रेखा ॥ ८॥

भक्तयेति । हे पदाविन, भक्तया सुहुर्सुहुः पुनः पुनः प्रणतानां त्रिद्शेश्वराणामिन्द्रा-दीनां कोटीराणां किरीटानां कोटिभिरप्रभागः कषणादुपजायमानैस्तव रेखाशतैरनेकामी रेखाभिः शौरिचरणात् भगवत्पादादिधकानुभावा अधिकोत्कर्षा कापि शास्त्रापरिज्ञाता रेखा विभाति । सामुद्रिकशास्त्रगम्यभगवचरणतलगतच्छत्रादिरेखाभ्योऽप्यधिकानुभावा बहुरेखासमष्टिरूपा साम्राज्यसूचकरेखा भगवत्पादेऽनवगतापि तव राज्यलाभादाभातीति भावः । भेदकातिशयोक्तिः ॥

पादाविन प्रतिपदं परमस्य पुंसः
पादारविन्दपरिभोगविशेषयोग्या ।
स्वाभाविकान्सुभगभक्तिविशेषदृश्यात्रेखात्मकान्वहसि पत्रलताविशेषान् ॥ ९ ॥

पादावनीति । हे पादाविन, प्रतिपदं पदे परे परमस्य पुंसः पादारिवन्दस्य परि-भोगविशेषस्य संभोगभेदस्य संस्पर्शरूपस्य योग्या लं स्वाभाविकान् नैसर्गिकान् सुभगः सुन्दर्शभिक्तिविशेषरसंकीर्णपिक्किभेदैर्दश्यान् । सुभगानां भाग्यवतां भिक्तिविशेषर्दश्यानिस्पि गम्यते । अभिरूपान् रेखात्मकान् रेखारूपान् पत्रस्ताविशेषान् । 'भुजशिखरस्तनमण्ड-स्किपोस्करुष्ठेषु विरिचता कुशस्तैः । आलेपनेन रेखा निगद्यते पत्रवस्नीति ॥' इति इला-युधोक्तरीत्या रचितान् पत्रवस्नरीभेदान् वहसि । अपह्नवभेदः ॥

रेखापदेशतस्त्वं प्रशमयितुं प्रलयविष्ठवाशङ्काम् । वहसि मधुजित्पदावनि मन्ये निगमस्य मातृकालेख्यम् ॥ १० ॥

रेखेति । हे मधुजितः पदावनि, लं निगमस्य वेदस्य प्रलये कल्पान्ते विश्ववस्य नाशस्याशङ्कां संदेशं प्रशमयितुं रेखाणामपदेशतो व्याजात् मातृकारूपं छेख्यमक्षरिव-न्यासं वहसि । मन्ये । उत्प्रेक्षा । प्रलयेऽध्येतुपुरुषाभावेन वेदस्योच्छेदः स्यादिति परम-पुरुषेण लिखितपुस्तकवत् पादुका वर्तत इति भावः । प्रथमं वीक्षणीयः कोशो मातृका-शब्दार्थः ॥ १० ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेष्टरनाथस्य श्रीमद्वेदान्ता-नार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे रेखापद्धतिः सप्तविंशी ॥

सुभाषितपद्धतिरष्ट।विंशी।

अथास्यां पद्धत्यां वर्णनीयां पादुकामवलम्बय प्रसङ्गोचितान् सुभाषितस्त्रोकानुदा-इरति—

कलासु काष्ठामातिष्ठन्भुझे संबन्धिनामपि । पादुका रङ्गधुर्यस्य भरतारीध्यतां गता ॥ १ ॥ १९ पादु॰ कलास्विति । कलासु विद्यासु काष्टामुत्कर्षमातिष्ठन् अधिगच्छन् जनः संविन्धनां खानुबिन्धनामिष भून्नेऽभ्युद्याय भवतीति गम्यते । तदेव विशेषेण समर्थयते — रङ्गधुर्यस्य श्रीरङ्गनाथस्य भरतागमपारदृश्वनश्च पादुका भरतेन दाशरिषद्वितीयेन भरतैर्नटेखाराध्यतां पूज्यतां गता । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । भरतागमगौदपादुकाया भरतजनाराष्यत्वेन श्लेषगम्येन विशेषणेन सामान्यस्य विद्वत्संबिन्धजनाभ्युदयस्य समर्थनात् । 'उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः ।' इति लक्षणम् ॥

सन्तः खदेशपरदेशविभागशून्यं हन्त खवृत्तिमनघां न परित्यजन्ति । राज्ये वने च रघुपुङ्गवपादरक्षा नैजं जहा न खळु कण्टकशोधनं तत् ॥ २ ॥

सन्त इति । सन्तो महान्तः खदेशः खग्रामादिः, परदेशोऽन्यग्रामादिः तयोर्वि-भागो धर्मानुष्ठानवैषम्यं तच्छून्यं तद्रहितं यथा तथा प्रवाहादिकृततारतम्यानादरेणान-षामविष्ठतां खन्नितं खन्यापारं न परिखजन्ति त जहति । हन्त हर्षे । तदेव विशेषेण समर्थयते—रघुपुत्रवस्य रामस्य पादरक्षा राज्ये कोसलदेशे वनेऽपि चित्रकृटपरिसरार-ण्येऽपि नैजं खकीयम् । निजशन्दो वृत्तिविषये केवलमाप्तवाची । तस्मात्तस्येदमिल्पण् । निजशन्दस्यात्मीयवाचित्वेऽपि खकीयपुरुषसाध्यं खकीयाधःप्रदेशसाध्यं चेलर्थात् प्रसिद्धम् । कण्टकशोधनं सूच्यप्रमिरसनं क्षुद्रशत्रुनिरासं च । 'सूच्यप्रे क्षुद्रशत्रौ च रोम-हर्षे च कण्टकः ।' इत्यमरः । न जहौ न त्यक्तवती । खल्ज प्रसिद्धौ । पादुका वने सूच्यप्रं निराकृतवतीति भावः । पादुकाया राज्ये वने च कण्टकशोधनस्य वैषम्यादर्श-नात् सतां तथाभावो युक्त इति भावः । वर्णकान्तरम्—अन्तस्तत्त्ववुभुरसवः स्वपक्षप-रपक्षयोवैषम्यानादरेणानघां विजिगीषादित्यसनश्च्यां खन्नितं प्रथितदोषनिरसनस्यं स्वयापारं न परित्यजन्ति । तथाहि राज्ये परसिद्धान्तस्थाने वने स्वसिद्धान्तस्थानेऽपि रघुपुत्रवपादरक्षा नैजं तत् कण्टकशोधनं पूर्वोक्तं कण्टकोद्धारापरपर्यायम् । हेतुदोषनि-रसनमिति गम्यते । न जहौ । इति विशेषेण सामान्यसमर्थनमर्थान्तरन्यासः ॥

ब्रह्मास्ततामधिजगाम तृणं प्रयुक्तं
पुण्यं शरव्यमभवत् प्यसां निधिवी ।
पृथ्वी शशास परिमुक्तपदं पदत्रं
किं वा न किं भवति केलिविधी विभूनाम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मेति । प्रयुक्तं रामेण प्रेरितं तृणं दर्भो ब्रह्मास्त्रतामधिजगाम । रामेण प्रयुक्तो दर्भो ब्रह्मास्त्रीभूय काकमुपदुद्रावेति श्रीरामायणे । पुण्यं परशुरामसुकृतं पयसां निधिः समुद्रो वा शरव्यं शरवेध्यमभवत् । इदं च दाशरिशभागवसंवादे समुद्रतीरे प्रायोपवेशानन्तरं च रामायणे द्रष्टव्यम् । परिमुक्तं व्यक्तं पदं रामचरणं येन तत् । पदत्रं पादुकां पृथ्वीं महीं शशास आज्ञया ररक्ष ॥ उक्तं सामान्येन समर्थयते—विभूनां केलिविधें। लीलाकियायां किं वा वस्तु किं न भवति । सर्ववस्त्वप्यपेक्षितकार्यकरं भवतीत्यर्थः । अतः पूर्वोक्तमुपपन्नमिति भावः ॥

अन्येषु सत्स्विप नेरेन्द्रसुतेषु दैवा-इद्रष्टः पदादिषकरोति पदं पदार्हः । प्रायो निदर्शयति तत्प्रथमो रघूणां तत्पादयोः प्रतिनिधी मणिपादुके वा ॥ ४ ॥

अन्येष्विति । दैवात् दुरदृष्टाद्वेतोः पदात् स्थानात् चरणादिस्यपि । अष्टः पदार्दः स्थानयोग्यपुरुषोऽन्येषु खव्यतिरिक्तेषु नरेन्द्रस्य राज्ञः सुतेषु सत्स्विपि विद्यमानेष्विपि पदं स्थानमधिकरोस्यधितिष्ठति । तदुक्तमर्थं रघूणां प्रथमो रामो निदर्शयति स्थादद्येन ज्ञापयति । कैकेयीवचनेन स्थानाच्युतस्य भरतादिषु सत्स्विपि रामस्यारण्यवासानन्तरं पुनः स्वपदप्राप्तेरिति भावः । तस्य रामस्य पदयोः प्रतिनिधी अनुकल्पभूते मणिपादुके वा निदर्शयत इति द्विवचनान्तत्वेन विपरिणामः । रामपदाच्युतयोः पादुकयोर्भरतादिषु सत्स्विपि कोसलपदप्राप्तेरिति भावः । प्राय इत्यत्र हेतुः बाहुल्यं ज्ञापयति । पादुकयोः रामस्य च कियया सदर्थस्य परान् प्रति बोधनात् निदर्शनाभेदः । रघूणां प्रथमो मणि-पादुके वेति विकल्पकथनाद्विकल्पालंकारश्च ॥

चरणमनघवृत्तेः कस्यचित्राप्य नित्यं सकलभुवनगुप्त्ये सत्पथे वर्तते यः । नरपतिबहुमानं पादुके वाधिगच्छन् भगवति समयेषु प्रेक्षितज्ञैरुपास्यः ॥ ५ ॥

चरणिमिति। यः पुरुषोऽनघवृत्तेः ग्रुभचितस्य कस्यचित् महापुरुषस्य चरणं पदं प्राप्याधिगम्य सकलानां भुवनानां जगतां गुप्तौ रक्षणाय लोकसंप्रहाय च सत्यथे सन्मागं सदाचारे च वर्तते। स पुरुषः पादुके वा नरपतौ कियमाणं बहुमानं राजाई-पूजामित्यथः। नरपतिना कियमाणं बहुमानं वाधिगच्छन् सन् समयेषु कार्यकालेष्वा-चारेषु प्रेक्षितक्षैः। प्रभुप्रेक्षणमात्रेण कर्तव्यं जानद्विर्ध्वेरित्यर्थः। प्रेक्षावद्विः शिष्येश्व कोसलदेशस्थिवोपास्यः सेव्यो भवति। यथा पादुका रामपादाश्रयेण लोकरक्षणाय सन्मागं सेवारात् कोसलदेशाधिपत्यं प्राप्य कोसलदेशस्थानां मान्याभूत्। तथा राजानं परिचरन् सदावारपरः पुत्रस्थानं प्राप्य सृत्येरुपास्यो भवति। तथैनाचार्ये परिचरन् लोकानुप्रहाय धर्ममाचरन् शिष्योऽपि विवादपदाचारविषये स्वयमपि विवेकाय शिष्येः

रुपास्यो भवतीति चार्थः । 'प्रेक्षितज्ञास्तु कोशलाः' इति प्रसिद्धिः । श्लेषानुप्राणितेय-सुपमा ॥

> रामे राज्यं पितुरिमनतं संमतं च प्रजानां माता वन्ने तदिह भरते सत्यवादी ददौ च । चिन्तातीतः समजिन तदा पादुकाप्र्याभिषेको दुर्विज्ञानस्वहृदयमहो दैवमत्र प्रमाणम् ॥ ६ ॥

राम इति । रामे राज्यं पितुर्दशरथस्याभिमतम्, प्रजानां कोसलदेशस्थानां संम-तिमष्टं च । अभूदिति गम्यते । माता कैकेयी तत् राज्यं भरते विषये वन्ने वृतवती । इहास्मिन्नर्थं सखवादी राजा भरते राज्यं ददौ च । तदा तस्मिन् समये चिन्तातीतोऽत-किंतः पादुकाया अम्याभिषेकः साम्राज्याभिषेकः समजिन संजातः । अन्नास्मिन्नर्थं दुर्विज्ञानं ज्ञातुमशक्यं खहृदयं निजसंकल्पो यस्य तत् । दैवं विधिः प्रमाणं हेतुः । अहो आश्चर्ये । अन्न चिन्तातीतो दैवं प्रमाणमिति चार्थस्यासंभाव्यत्ववर्णनादसंभवोऽलंकारः । 'असंभवोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनम् ।' इति लक्षणात् ॥

नातिकामेचरणवहनात्पादुका पादपीठं यद्वासकं परिमह सदा भाति राजासनस्य । पूर्वत्रैव प्रणिहितमभुद्धन्त रामेण राज्यं शङ्के भर्तुर्वहुमतिपदं विकमे साहचर्यम् ॥ ७॥

नातिक्रामेदिति । पादुका चरणवहनात् भगवत्पाद्धरणाद्धेतोः पादपीठं नातिकामेत् । चरणवहनं पादुकापादपीठयोसुल्यमिति । तत उत्कर्शे नास्तीति भावः । अपि तु पादुकापेक्षया पादपीठस्यैनोत्कर्षोऽस्तीत्याह—युद्धेति । प्रकारान्तरेणातिकामेदित्यनुषक्तः । तदेवाह—(पादुकापादपीठयोमंध्ये) परमनन्तरनिर्दिष्टं पादपीठं राजासनस्य सिंहासनस्य सदा आसत्रं सद्भाति । राजासनप्रत्यासत्तत्वं पादपीठस्य सदातनत्वादधिकम् । पादुकायासु संचारकाळे राजासनप्रत्यासत्तर्यभावात् न्यूनमिति भावः । एवमिष रामेण राज्यं राजभावः पूर्वत्र पूर्वनिर्दिष्टपादुकायामेव प्रणिहितं न्यस्तमभूत् । हन्तेति । पादपीठस्य राजासनप्रत्यासत्त्रयाधिक्येऽपि राजासनानिधरोहहेतुको विषादः पुनः पादुकायाः स्थानिधरोहे गुणान्तरदर्शनेन हृष्यन् सिद्धान्तयति । विक्रमे पादविकमे च साह-वर्ये साहाय्यं भर्तुः प्रभोर्बहुमतिपदं बहुमानस्थानमिति राङ्के मन्ये । पादुकायाः पादविक्षेपसाह्वयंमेव क्षेषेण पराकमसहायत्वेनाध्यवसीयते । राजानः श्रुरमेव बहु मन्यन्त इति भावः । आक्षेपालंकारः । पादपीठापेक्षया न्यूनायाः पादुकाया राजासनाधरोहस्यान्यायन्त्युक्तवा पुनर्विचारं प्रतिवेधात् । 'आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिवेधो विचारणम् ।' इति स्वष्टात्वा ॥

प्रतिपदचपलापि पादुका रघुपतिना स्वपदे निवेशिता। समजनि निभृतस्थितिस्तदा भवति गुणः श्रियमभ्युपेयुषाम् ॥ ८॥

प्रतिपदेति । प्रतिपदं पदे पदे चपलापि चञ्चलापि । अनवस्थितापीति गम्यते । वपलः पारदे कीशे पुमान् स्त्रीपु तु चञ्चले । दुर्विनीते च नीचे इति नानार्थरस्रमाला । रघुपतिना रामेण स्वपदे साकेतसिंहासने निवेशिता सती तदा अधिकारकाले निम्तस्थि-तिर्निथलावस्थाना स्थिरा च समजनि संजाता । विशेषं सामान्येन समर्थयते—लोके श्रियमैश्वर्यमभ्युपेयुषां गुणः समीचीनधर्मो भवति ॥

गतिहेतुरभूत्कचित्पदे स्थितिहेतुर्मणिपादुका कचित्। नहि वस्तुषु शक्तिनिश्चयो नियतिः केवलमीश्चरेच्छया॥ ९॥

गतीति । मणिपादुका क्वित् कापि पदे भगवचरणे गतिहेतुरभूत् । कवित् पदे साकेतिसिंहासने स्थितिहेतू रक्षणकारणम् । गतिनिवृत्तिहेतुरिखपि अभूत् । तस्मा-द्वसुषु शक्तिनिश्चयः सामर्थ्यनिर्णयो नहि नास्त्येव । शक्तेनियतिर्व्यवस्था ईश्वरेरख्या केवलमीश्वरसंकल्पेनेव । अत्र विशेषण सामान्यसमर्थने पुनर्विशेषकथनात् विकस्वरा-छंकारः । 'यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः ।' इति लक्षणात् ॥

अधरीकृतोऽपि महता तमेव सेवेत सादरं मूष्णुः । अलभत समये रामात्पादाकान्तापि पादुका राज्यम् ॥ १०॥

अधरीकृत इति । भूष्णुर्विर्धिष्णुर्महता अधरीकृतोऽपि न्यकृतोऽपि सादरं प्रेमपू-वैकं तं महान्तमेव सेवते । उक्तमर्थं विशेषेण समर्थयते—पादाकान्तापि भगवचरणग्र-हीतापि । न्यकृतापीति गम्यते । पादुका रामात् रामस्य सकाशात् समये दण्डकारण्य-प्रवेशकाले राज्यं राजलमलभत । अत उक्तमुपपन्नमिति भावः । विशेषेण सामान्यस-मर्थनरूपार्थान्तरन्यासालंकारः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेद्धटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे सुभाषितपद्धतिरष्टार्विशी ॥

प्रकीर्णपद्धतिरेकोनत्रिशी।

अथास्यां पद्धलां नियतमेकमर्थमनवलम्ब्य संभाविताकारेण पादुकां स्तौति-

विधौ प्रवृत्ते यद्मव्यं गुणसंस्कारनामभिः । श्रेयःसाधनमात्मानं तत्पदत्रं तथास्तु मे ॥ १ ॥

विधाविति । द्रव्यं भव्यं यत् पदत्रं पश्चादि च । 'द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये' इलमरः । विधौ भगवति प्रवृत्ते संचारोन्मुखे सति । 'विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।' इल्पमरः । अन्यत्र विधौ विधिबोध्यकर्मणि । विधौयत इति विधिः । 'उपसर्गे घोः किः ३।३।९२' इति कर्मणि किप्रस्यः । प्रवृत्ते अनुष्ठेये सति गुणैः सुखस्पर्शवत्त्वलाघवादिभिः शारीरैर्द्या-क्षान्सायात्मधर्मेख, अन्यत्र 'श्वेतमालमेत भूतिकामः' इत्यादिश्रृत्युक्तेः श्वेसादिभिः संस्कारैरिधवासार्चनस्थापनादिगुणाधानैः, अन्यत्र प्रोक्षणादिभिः नामभिः शठकोपशे-षाननताद्यभिधानैः, अन्यत्र चित्राक्षामवसादिसंशायुक्ते कर्मणि द्रव्यविधानात् कर्मनाम-भिश्वोपलक्षितं सत् श्रेयः श्रेष्ठं साधनं गतिहेतुः । 'साध संसिद्धौ' इति धातोर्ण्यन्तात् करणे ल्युद् । स च गतौ च प्रयुज्यते । अन्यत्र साक्षात् क्रियाशरीरनिर्वर्तकत्वेन श्रेष्ठका-रणमाम्नातं श्रुत्योक्तम् । तत् पदत्रं पादुका मे मम तथा श्रेयसो मोक्षस्य साधनमस्त । श्रेषानुप्राणितः प्रेयोऽलंकारः । विधाविस्तत्र विभक्तिन्छेषः । श्रेयःसाधनमिस्यत्र सम-क्रिषेति द्रष्टव्यम् ॥

मधुरस्मितरम्यमौक्तिकश्रीर्विशसि व्यक्तितमञ्जुलप्रणादा । सह रङ्गनृपेण वासगेहं तनुमध्या मणिपादुके त्वमेका ॥ २ ॥

मधुरेति । हे मणिपादुके, मधुरिस्तितवद्गम्या मन्दहासवद्गम्या मौक्तिकानां श्रीः शोभा यस्याः सा । व्यक्तितमञ्जलप्रणादा प्रकटितमधुरस्वरा । व्यक्तितसानुरागवचना चिति गम्यते । 'प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।' इत्यमरः । तनुमध्या कृशमध्यभागा । अवलमे कृशेत्यपि । त्वमेकाद्वितीया सती रङ्गनृपेण भगवता सह वासगेहं शय्यागृहं विशसि । रिरंसुनायिकाव्यक्तेः समासोक्तिरलंकारः ॥

> ग्रुभशब्दिवशेषसंश्रितामिर्भवती शौरिपदावनि कियामिः । अनुतिष्ठति नूनमाश्रितानामिखलोपद्रवशान्तिकं नवीनम् ॥ ३ ॥

शुभेति । हे शौरिपदावनि, भवती शुभान् शब्दविशेषान्, अनिष्टनिरासकमञ्जां संश्रिताभिः क्रियाभिर्गतिभिः । वैदिककर्मभिरिति गम्यते । आश्रितानां नवीनं विलक्ष-णमिखलानामुपद्रवाणां शान्तिकसुपशमप्रयोजनकं कर्मानुतिष्ठति । नूनमित्युरप्रेक्षा ॥

मणिमिर्मधुवैरिपादरक्षे भवती विक्रमणे प्रवर्धमाना । युगपद्भवतां युगान्तकाले दिवि लक्ष्मीं विदये दिवाकराणाम् ॥॥

मणिमिरिति । हे मधुनैरिपादरक्षे, भवती विक्रमणे त्रिविक्रमावतारकाळे प्रवर्ध-माना सती मणिभिः खस्मिन् प्रत्युप्तैः स्थूलै रलैर्दिवि आकाशे युगान्तकाळे प्रलये युगपद् भवतामेकदा जायमानानां दिवाकराणां लक्ष्मी शोभां विद्धे कृतवती । उपमालं-कारः ॥

> मञ्जुखनां मणिमयूखकलापिनीं त्वां दृष्टा कपर्दसविधे विनिवेश्यमानाम् ।

गूढीभवन्ति गरुडध्वजपादरक्षे फूत्कारवन्ति पुरवैरिविभूषणानि ॥ ५ ॥

मञ्जूखनामिति । हे गरुडध्वजस्य पाद्रक्षे, पुरवैरिणो रुद्रस्य विभूषणानि सर्पाः
मञ्जुखनाम् । केकावतीमित्यपि गम्यते । मणीनां मयूखकलापः किरणसमूहोऽस्या
अस्तीति तथोक्तां पिच्छावतीं मयूरीमित्यपि । कपर्दस्य शिवजटाजूटस्य सविधे समीपे
विनिवेश्यमानां निक्षिप्यमाणां लां दृष्ट्वा फूत्कारवन्ति सशब्दमुखानिलानुद्विरयन्ति सन्ति
गूढीभवन्ति । कण्ठकक्षादिभागेषु निलीयन्त इत्यर्थः । गाढीभवन्तीति पाठे तु आत्मरक्षणार्थं दृढावस्थितानि भवन्तीत्यर्थः । भ्रमानुप्राणितस्वभावोक्तिरलंकारः । 'स्वभावोक्तिः
स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनम् ।' इति लक्षणात् ॥

मध्येपरिस्फुरितनिर्मलचन्द्रतारा प्रान्तेषु रत्ननिकरेण विचित्रवर्णा । पुष्णासि रङ्गनृपतेर्मणिपादुके त्वं चक्षुर्वशीकरणयन्नविशेषशङ्काम् ॥ ६ ॥

मध्य इति । हे रङ्गनृपतेर्मणिपादुके, मध्ये खमध्यभागे परिस्फुरिता निर्मला विद्युद्वाश्वन्द्रताराः कनकमोक्तिकानि यस्याः सा । 'तारो मुक्तादिसंद्युद्धौ तरले द्युद्धमौक्तिके ।'
इति विश्वः । 'चन्द्रः सुधांद्युकपूरकम्पीलखर्णवारिषु ।' इति च स एव । यन्त्रपक्षे मध्ये
परिस्फुरितनिर्मलं प्रकाशमानाभ्रकाख्यधातुविशेषमध्ये । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा २।१।१८'
इस्वय्ययीभावः । 'निर्मलं विमले विद्यानिर्माल्याभ्रकयोरिष ।' इति विश्वः । तत्र विद्यमाने चन्द्रे चन्द्रमण्डलाकारवर्तुलरेखायां तारं प्रणवो यस्य सः । प्रान्तेषु पर्यन्तमागेषु
रत्नानां निकरेण विचित्रवर्णा नानारूपा—अन्यत्र बहुविधमन्त्राक्षराणि यस्याः सा ।
लं चक्षुषां प्रेक्षकलोचनानां वशीकरणार्थस्य यन्त्रविशेषस्य शङ्कां पुष्णासि । वर्तुलाकारेऽभ्रके मण्डलाकाररेखां विलिख्य ललाटे मध्ये प्रणवं प्रान्तेषु वशीकरणमन्त्राक्षराणि
विलिख्य ललाटे तिलकधारणे जनवशीकारो भवतीति तिद्वदः । तद्वत्पादुकामध्यगतावयवोऽपि भासत इति भावः । उत्प्रेक्षा ॥

पादेन रङ्गनृपतेः परिभुज्यमाना
मुक्ताफलमकटितश्रमवारिबिन्दुः ।,
उत्कण्टका मणिमयूखशतैरुदग्रैः
सीत्कारिणीव चरणावनि शिक्षितैस्त्वम् ॥ ७ ॥

पादेनेति । हे चरणावनि, रङ्गनृपतेः पादेन । पुंसेखपि गम्यते । परिभुज्यमाना अनुभूयमाना । मुक्ताफलैः प्रकटिताः श्रमवारिविन्दवः खेदकणिका यस्याः सा। उदप्रैकः

न्मुखैर्मणीनां मयूखशतैरुत्कण्टका उद्गतपुलका लं शिक्षितैर्नादैः सीत्कारिणीव अधरदं-शनादिजनितसीत्कारवतीव । उत्प्रेक्षा । नायिकालव्यक्तेः समासोक्तिरङ्गम् ॥

दूरप्रसारितकरा निनदैर्भणीना-मायाति दैत्यरिपुरित्यसक्ट्र्डुवाणा । दैत्येश्वरानिममुखाञ्जनितानुकम्पा मन्ये निवारयसि माधवपादुके त्वम् ॥ ८ ॥

दूरिति । हे माधवपादुके, दूरं प्रसारितः करो रल्लकरण एव हस्तो यया सा जिनि-तानुकम्पा दयायुक्ता सं मणीनामन्तर्गतानां निनदैंदें स्वरिपुरसुरहन्ता आयाति आग-च्छतीति असकृदनेकवारं बुवाणा सती अभिमुखान् दैस्थेश्वरान् असुरप्रभून् निवारयिष प्रतिषेधित । नागच्छत प्रसायध्वमिति वदसीति मन्ये । उरप्रेक्षा ॥

> अच्छेद्यरिमनियतकमरत्नधुर्या निष्कम्पकूबरनिभं दघती प्रतीकम् ।

क्रीडागतेषु मधुजित्पद्पद्मरुक्ष्म्याः

कर्णीरथस्त्वमसि काञ्चनपादरक्षे ॥ ९ ॥

अच्छेदोति । हे काश्चनपादरक्षे, अच्छेद्यर्मिनि अभङ्करिकरणानि नियतकमाणि असंकीर्णपङ्कीनि रत्नधुर्याणि श्रेष्ठमणयो यस्याः सा । अन्यत्राशिथिकैः प्रप्रहैनियतकमा व्यावृत्तगतयो रत्नधुर्याः श्रेष्ठयुग्या यस्याः सा । निष्कम्पस्य स्थिरस्य कृवरस्य युगंधरस्य निमं सदशम् । निभशब्दस्य पृथक् प्रयोगाभावात् अखपदिवप्रहः । प्रतीकं यन्त्रिकारूपमवयवं दधती मधुजित्पदपद्मस्य लक्ष्म्याः शोभाया एव श्रियः क्रीडागतेषु लीलासं चारेषु कर्णारथो यात्रारथोऽसि । 'कर्णारथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।' इत्यमरः । श्रेषानुप्राणितगम्योदप्रेक्षा । वाचकाभावात् ॥

मञ्जस्वना मरकतोपलमेचकाङ्गी शोणाश्मतुण्डरुचिरा मणिपादुके त्वम् । पद्माविहाररसिकस्य परस्य यूनः पर्यायतां भजसि पञ्जरशारिकाणाम् ॥ १०॥

मञ्जस्वनेति । हे मणिपादुके, मञ्जखना हृद्यालापा च मरकतोपलैस्तद्वच मेचकं र्यामलमङ्गं यस्याः सा । 'तुडि तोडने' इति धातोः घन् । तुण्डशब्देन खण्ड उच्यते । शोणमणिखण्डक्चिरा शोणारमना पद्मरागेणेव तुण्डेन वदनेन रुचिरा लं पद्माविहारे लक्ष्मीलीलायां रिषकस्य परस्य यूनः श्रीरङ्गनाथस्य पज्ञरस्थानां शारिकाणां शुकीनां पर्यायतां साहरूयं भजित । उपमालंकारः ॥

शोणोपलैश्चरणरिक्षणि संश्रितेषु छायात्मना मरकतेषु तवावगाढः। अन्वेति शौरिरभितः फलपिक्कशोभि-न्यात्मानमेव शयितं वटपत्रमध्ये॥ ११॥

शोणेति । हे चरणरक्षिणि, शोणोपळैः पद्मरागैः संश्रितेषु तव मरकतेषु छाया-तमा प्रतिविम्बरूपेणावगाढः शोरिरभितः शोरैः पार्श्वद्वयेऽपि फलानां पद्मथा श्रेण्या शोभिनि राजमाने वटपञ्चस्य न्यश्रोधदलस्य मध्ये शयितं स्वप्तमात्मानं स्वमूर्तिमेवान्वेति अनुकरोति । उपमालंकारः ॥

> स्फीतं पदाविन तव स्नपनार्द्रमूर्ते-रासागरं ततमभून्मणिरिहमजालम् । लीलोचितं रघुस्रतस्य शरव्यमासन् यातूनि यस्य वलयेन विवेष्टितानि ॥ १२ ॥

स्फीतिमिति । हे पदाविन, स्नपनेन साकेतराज्याभिषेकेणाईमूर्तेस्तव स्फीतं भूथिष्ठं मणीनां रिमजालं किरणसमूह एव आनायः आसागरं समुद्रमभिव्याप्य ततं विस्तृतम-भूत्। यस्य जालस्य वलयेन मण्डलभावेन विवेष्टितानि कोडीकृतानि यातृनि रावणादि-रक्षांसि । 'नैर्ऋतो यातुरक्षसी' इत्यमरः । रघुस्रतस्य रामस्य । दशरथो रघुशब्देन तद्गो-त्रलादुपचर्यते । लीलोचितमाखेटकीडायोग्यम् । अयल्लस्यमिति यावत् । शरव्यं शरवे-ध्यमासन् । तदिति पूर्वणान्वयः । लिष्टक्षपकमलंकारः । उत्तराधें उदात्तम् । समासोक्तः । मृगलप्रतीतेः ॥

रत्नां ग्रुभिस्तव तदा मणिपादरक्षे संरज्यमानवपुषां रजनी मुखेषु । आकस्मिकागतमदर्शि महोषितंवं साकेतपत्तनसमीपरुहां द्रुमाणाम् ॥ १३ ॥

रह्नेति । हे मणिपादरक्षे, तदा अधिकारकाले तव रत्नांश्रिमः संरज्यमानवपुषां संश्विष्टगात्राणां साकेतपत्तनस्य । अयोध्यानामकनगरस्येति यावत् । समीपे रोहन्ति ये तेषां हमाणां चृक्षाणां रजनीमुखेषु राज्यागमेषु आकस्मिकमतर्कितहेतुकं यथा तथा आगतमुपसत्रं महौषधित्वम् । रात्रौ जवलतो वृक्षस्य महौषधीति नाम । तद्भावोऽदिशि हृष्टम् । जनैरिति शेषः । दिवा अमहौषधीनामेव वृक्षाणां रात्रौ महौषधित्वस्य पर्यायतः कथमात पर्यायमेदः ॥

रामे वनं दशरथे च दिवं प्रयाते निर्धूतविश्वतिमिरा सहसा बभूव । भूयिष्ठरत्निकरणा भवती रघूणां भूयःप्रतापतपनोदयपूर्वसंघ्या ॥ १४ ॥

राम इति । हे पादुके, इत्युपस्कार्यम् । रामे वनं प्रति गच्छति सति दशरथे च दिवं खर्गे प्रयाते सति भूथिष्ठरत्नकिरणा रघूणां भूयसः स्फारस्य प्रतापस्यैव तपनस्य सूर्यस्योदये आविभीवे पूर्वसंध्या प्राचीसंध्या भवती सहसा शीघ्रमेव निर्धृतानि विश्वेषां तिमिराणि शोकात्मकानि अन्धकाराणि च यया सा वभूव । रूपकमलंकारः ॥

प्रीतेन देवि विभुना प्रतिपादनीयां
पादाविन प्रतिपदोदितमञ्जनादाम् ।
विद्यां विदुर्भगवतः प्रतिपादनाही
पारायणागमपयोनिधिपारगास्त्वाम् ॥ १५ ॥

प्रीतेनेति । हे देवि पादावनि, पारायणागमानां समस्तवेदानां पारमुत्तराविधं गच्छन्तीति तथोक्तास्त्रयीपारदश्वानः सन्तः । 'साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे' इत्यमरः । प्रीतेन प्रसन्नेन विभुना समर्थेन ग्रुक्णा च प्रतिपादनीयां गमनीयाम् । पादुकाया भगवदधीनगतित्वादिति भावः । अन्यत्र विश्राणनीयां प्रतिपदं प्रतिचरणविक्षेपम्, अन्यत्र प्रतिस्राहित्वस्त्रम् । उदित उद्भूतो मञ्जनादो मधुरध्वनिर्यस्यास्ताम् । भगवतः प्रतिपादनाहीं संचारयोग्याम् । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति श्रुतेः । लामेवंभूतां विद्यां त्रयीं विदुः जानते । श्रेषानुप्राणितोर्थक्षालंकारः ॥

मुक्तां शुके सरवती स्थिरवज्रदं ष्ट्रा
पद्मादसम्पदनुरूपहिरण्यभेदा ।
मूर्तिः श्रियो भवसि माधवपादरक्षे
नाथस्य नूनमुचिता नरसिंहमूर्तेः ॥ १६॥

मुक्ति । हे माधवस्य पादरक्षे, मुक्तांश्चिममाँक्तिकप्रभाभिः केसरवती जटायुक्ता । स्थिराणि वज्राण्येव दंष्ट्राः सक्तदेशस्था मूलदन्ता यस्याः सा । प्रहादसंपद धानन्दसं- पत्तः, अन्यत्र हिरण्यस्वतसंपदः । अनुरूपो योग्यो हिरण्यभेदो बहुवणंस्रवणंविशेषः, अन्यत्र हिरण्याख्यास्ररगात्रदलनं यस्याः सा तः नरसिंहमूतेः श्रीनृसिंहत्वेनावतीणंस्य नाथस्य श्रीरङ्गनाथस्योचितानुरूपा श्रियो लक्ष्मया मूर्तिः शरीरान्तरं भवसि । 'देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी । विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्वनुम् ॥' इत्युक्ता

श्रीरेव नृसिंहावतारानुगुणं दिव्यमङ्गलविष्रहं पादुकात्मकमाश्रितवतीखर्थः । नूनमित्यु-त्रोक्षा । श्रेषसंभेदरूपकाण्यत्र संकीर्यन्ते ॥

संभावयन्ति कवयश्चतुरमचारां
मञ्जूखनां महितमौक्तिकपत्रलाङ्गीम् ।
स्वाधीनसर्वभुवनां मणिपादुके त्वां
रङ्गाधिराजपदपङ्गजराजहंसीम् ॥ १७॥

संभावयन्तीति । हे मणिपादुके, कवयः क्रान्तदर्शिन एव जलपक्षिणः । 'कं शिरोऽम्बुनोः' इत्यमरः । 'विः पक्षित्र्योमनी वातः' इति नानार्थरत्नमाला । इदं च हंसीत्वसंभावनायां साकृतम् । चतुरो रमणीयः प्रचारो गतिर्यस्यास्ताम् । मञ्जुस्वनां मिहतैमौंक्तिकैः पत्रलं गरुगुक्तमङ्गं शरीरं यस्यास्ताम् । 'स्वाङ्गाचोपसर्जनादसंयोगोप्थात् ४।१।५४।' इत्यत्रानुक्तसमुचयार्थन चकारेण 'अङ्गगात्रकष्ठेभ्यक्य—' इति समुचीयत इति वृत्तिकारादयः । स्वाधीनानि स्वायत्तानि सर्वाणि भुवनानि जगन्ति जलानि च यस्यास्ताम् । 'विष्टपं भुवनं जगत्' 'जीवनं भुवनं वनम्' इत्युभयत्राप्यमरः । स्वां रङ्गाधिराजस्य पदयोरेव पङ्कजयो राजहंसीं हंसविशेषित्रयं संभावयन्त्युत्प्रेक्षन्ते । 'राजहंसास्त्र ते चञ्चचरणेलीहितैः सिताः ।' इत्यमरः । श्रेषानुप्राणितोरप्रेक्षालंकारः ॥

मुक्तामयुखरुचिरां मणिपादरक्षे
मञ्जुखनां मणिभिराहितवर्णवर्गाम् ।
मन्ये मुकुन्दपदपद्मभधुत्रतीनामन्यामकृत्रिमगिरामधिदेवतां त्वाम् ॥ १८ ॥

मुक्ति । हे मणिपादरक्षे, मुक्तामयूखेमौक्तिकप्रभाभी रुचिरां रम्यां शुद्धां च मधुखनां ह्वनादां ह्वध्विनं च मणिभी रह्नेराहितः संपादितो वर्णवर्गः शुक्कादिरूपस-मूहोरक्षरिनचयश्च यस्पास्तां लां मुकुन्दस्य पदयोरेव पद्मयोर्मधुत्रतीनां सङ्गीवदासक्ता-नामकृत्रिमिगरां श्रुतीनामन्यां प्रसिद्धाधिदेवतापेक्षया विलक्षणामधिदेवतामधिष्ठात्रीं देवतां मन्ये । श्रेषानुप्राणितोरप्रेक्षा ॥

> आसाद्य केकयस्रतावरदानमूळं काळं प्रदोषमनिरीक्ष्य रमासहायम् । मञ्जपणादरहिता मणिपादरक्षे मौनव्रतं किमपि नून्मवर्तयस्त्वम् ॥ १९॥

आसाद्येति। हे मणिपादरक्षे, केकयस्रतायाः कैकेय्या वरदानस्य मूलं हेतुम् । अनि-रीक्ष्यः कोसलदेशेऽवीक्ष्यो रमासहायः सीतासमेतो दाशरिययंत्र तम् । रामस्य सीतया सह अरण्यगमनात् । 'न प्रदोषे हरिं पश्येत्' इति शास्त्रविषयमित्यपि गम्यते । प्रदोषं प्रकृतो रामविवासनरूपो दोषोऽवगुणो यस्मिन् तम् । रजनीमुखमित्यपि । 'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः । कालं वेलामासाय मज्जना प्रणादेन आलापेनेत्यपि गम्यते । रिहता श्रूत्या । प्रदोषे व्यवहारस्य निषिद्धलात् । सा सती किमपि विलक्षणं मौनवतं वाचंयमत्वनियममवर्तयः अनुष्ठितवती । नूनमित्युत्प्रेक्षा ॥

वैदूर्यरम्यसिलला महिता मरुद्धि-दछायावती मरकतोपलरियमजालैः । अश्रान्तमोहपदवीपथिकस्य जन्तो-विश्रान्तिमूमिरिव शौरिपदावनि त्वम् ॥ २०॥

वैद्यंति । हे शौरिपदावनि, वैदूर्याणि वालवायजरत्नानि । 'वैद्यं वालवायजम् ।' इत्यमरः । तान्येव तद्वच रम्याणि सिललानि जलानि यस्याः सा । महद्भिर्देवंमंन्दमाह-तैश्व महिता पूजिता । 'महद्देवं समीरे स्यात्' इति विश्वः । त्वमश्रान्तम् । 'सतताना-रताश्रान्तसन्तताविरतानिशम् ।' इत्यमरः । मोहपदव्यां विषयाभिनिवेशमार्गे पथि-कस्य संचारवतो जन्तोः शरीरिणो विश्रान्तिभूमिरिव विश्रामस्थानमिवासन्नजलेषु निविद्य-तहच्छायामन्दमाहतयुक्तेषु तटाकादितीरेषु श्रान्ताः पथिकाः श्रमापनोदनाय निविश्वन्त इति भावः । इवशब्दः संभावनायाम् । उत्प्रेक्षालंकारः श्लेषानुप्राणितः ॥

आद्यो रघुक्षितिभुजामभिषेकदीसै-राप्यायितस्तव पदाविन रिहमजालैः । मन्दीचकार तपनो व्यपनीतभीति-र्मन्दोदरीवदनचन्द्रमसो मयूलान् ॥ २१ ॥

आद्य इति । हे पदाविन, रघुक्षितिभुजां रघुवंशजानां राज्ञामायो गोत्रप्रथमः अभिषेकेण दीप्तैरुक्वलेख्यव रिमजालेराप्यायितः पुष्टस्तपनः सूर्यो व्यपनीतभीतिर्निरस्त-भावः सन् मन्दोद्या रावणमहिष्या वदनस्येव मुखस्येव च चन्द्रमसश्चन्द्रस्य सयूखान् किरणान् मन्दीचकाराल्पीकृतवान् । मन्दोदरीवदनस्य रावणनाशजनितदैन्यमेव किरणान्पीभावतयाध्यवसीयते । तत्र च पादुकारल्निकरणजनितपोषस्य सूर्यस्य हेतुलमुरभ्रक्ष्यते ॥

मान्या समस्तजगतां मणिभङ्गनीला
पादे निसर्गघटिता मणिपादुके त्वम् ।
अन्तःपुरेषु ललितानि गतागतानि
छायेव रङ्गनृपतेरनुवर्तसे त्वम् ॥ २२ ॥
मान्येति । हे मणिपादुके, समस्तजगतां मान्या बहुगन्तव्या मणीनामिन्द्रनीलानां

भक्तैः शकलैस्तद्वच नीला नीलवर्णा रङ्गनृपतेः पादे निसर्गेण स्वभावेन घटिता संबद्धाः स्वमन्तः पुरेषु ग्रुद्धान्तदेशेषु लिलतानि रम्याणि रङ्गनृपतेर्गतागतानि छायेव पुरुषाकारा-नातप इवानुवर्तसे ८ नुसरित । श्लेषसंकीर्ण उपमालंकारः ॥

> रङ्गाधिराजपदपङ्कजमाश्रयन्ती हैमी स्वयं परिगता हरिनीलरहैः। संभाव्यसे सुकृतिभिर्मणिपादुके त्वं सामान्यमूर्तिरिव सिन्धुसुताधरण्योः॥ २३॥

रङ्गेति । हे मणिपादुके, रङ्गाधिराजस्य पदपङ्कजमाश्रयन्ती स्वयं हैमी कनकमयी। गौरवर्णेस्यपि गम्यते । तं सिन्धुसुतधरण्योः श्रीभूम्योः सामान्यमूर्तिरिव साधारणशरीर-मिव सुकृतिभिर्धन्यैः संभाव्यसे । गौरद्यामवर्णसंमेलनात् लक्ष्मीभूम्योः साधारणविष्रहत्वं पादुकायासुरप्रेक्ष्यते ॥

अभ्यर्चिता सुमनसां निवहैरजसं सुक्तारुणोपलनखाङ्गुलिपछवश्रीः । श्रेयस्करीं सुरभिद्श्यरणद्वयीव कान्ति समाश्रयसि काञ्चनपादुके त्वम् ॥ २४ ॥

अभ्यर्चितिति । हे काञ्चनपादुके, सुमनसां पुष्पाणां देवानां च । 'सुपर्वाणः सुमनसः', 'ल्लियः सुमनसः पुष्पम्' इत्यमरः । निवहैः समूहैरजलं सदा अभ्यर्विता पूजिता सुक्तारुणोपलयोमीकिकपद्मरागयोराधारयोः, नखानामङ्गलीपल्लवानां च श्रीः शोभा यस्याः सा । मौक्तिकपद्मरागसदशनखाङ्गलिपल्लवश्रीरित्यपि । लं सुरभिदश्वरण-द्वयीव पादयुगलीव श्रेयस्करीं मोक्षहेतुभूतां कान्ति समाश्रयसि । उपमालंकारः ॥

निर्मृष्टरागरुचिरा मणिपादुके त्वं स्नातानुलेपसुरभिर्नवमाल्यचित्रा । प्राप्ते विहारसमये भजसे सुरारेः पादारविन्दपरिभोगमनन्यलभ्यम् ॥ २५ ॥

निर्मृष्टेति । हे मणिपादुके, निर्मृष्टेन शोधितेन निर्मेछेन गात्रेण रुचिरा स्नाता अभिषिका । कृतावगाहेखि । अनुलेपेन चन्दनादिचर्चया सुरिमः सौगन्ध्यवती नवैर्नूतनैर्मां स्थिश्वत्रा आश्चर्यकरी लं विहारस्य संचारस्य रखादिकी डायाश्च समये प्राप्ते सित अनन्यलभ्यमन्येषामलभ्यं सुरारेः पादारविन्दस्य पुंस इखि गम्यते । परिभोगं संस्पर्शनन्यं सुखम् । रतिजन्यमिखि । भजसे । रतासक्तनायिकावृत्तान्तप्रतीतेः समासोक्तरलंकारः ॥

नादे पदाविन तथा तव संनिवेशे निर्वेशनकममसद्यमपाचिकीर्षुः । यैरेव लोचनशतैरमिवीक्षते त्वां तैरेव पत्रगपतिः श्रुतिमान्वभूव ॥ २६ ॥

नाद् इति । हे पदावनि, तव नादेऽन्तर्मणिरचे तथा संनिवेशे विप्रहसंस्थाने च विषयेऽसह्यममर्पणीयं निर्वेशनस्यानुभवस्य कमं परिपाटीम् । कालव्यवधानमिति यावत् । अपाचिकीर्षुर्निराचिकीर्षुः पन्नगपतिः शेषो यैरेव लोचनशतैश्वश्चषां सहस्रेण । शतशब्दो-ऽत्रानेकवाची । लामभिवीक्षते पश्यति । तैलोंचनशतैरेव श्रुतिमान् कर्णयुक्तो वभूव । तस्य चश्चःश्रवस्लादिति भावः । शेषस्य खतःसिद्धं चश्चःश्रवस्त्वं पादुकानादसंनिवेशयोर्यु-गपदनुबुभूषाहेतुकत्वेनोरप्रेक्यत इति हेत्र्भक्षा ॥

> पादाविन स्फुटमयूखसहस्रहश्या विष्णोः पदेन भवती विहितप्रचारा । त्वद्भक्तियन्नितजनप्रथमस्य शंभो-वैकर्तनीमनुकरोति विहारमूर्तिम् ॥ २७ ॥

पादावनीति । हे पादावनि, स्फुटैमैयूखानां सहस्नैरनेकैः दशशतसंख्यैरिखपि । हस्या। विष्णोः पदेन चरणेनाकाशेन विहितः प्रचारः संचारो यया सा भवती तव भक्तया त्वद्विषयप्रेमाधिक्येन यन्त्रितानां परवशानां जनानां भागवतानां प्रथमस्याप्रेसरस्य । 'निम्नगानां यथा गङ्गा देवानामच्युतो यथा । वैष्णवानां यथा शंभुः पुराणानामिदं तथा ॥' इति श्रीभागवते । 'यथा सरिद्वरा गङ्गा वैष्णवानामहं यथा ।' इति श्रीरङ्गमाहात्म्ये नारदं प्रति शिववचनम् । वैकर्तनीं सूर्यसंवन्धिनीं मण्डलात्मिकां विहारमूर्ति लीलाविप्रहमनुकरोति । शिवस्याष्टासु मूर्तिषु सूर्यमण्डलस्यान्तर्भावादिति भावः । उपमालंकारः ॥

राज्ये वनेऽपि रघुवीरपदोचितायाः संस्मृत्य गौतमवधूपरिरक्षणं ते । मन्ये समाहितिषयो मणिपादुके त्वां मूर्झा भजन्त्यनुदिनं मुनिधर्मदाराः ॥ २८ ॥

राज्य इति । हे मणिपादुके, मुनीनां ऋषीणां धर्मदाराः पत्न्यो राज्ये कोसलदेशे बने चित्रकूटपरिसरारण्येऽपि रघुनीरसंबन्धिनः पदस्य स्थानस्य चरणस्य चोचितायासे तव गौतमवध्या श्रहत्यायाः परिरक्षणमुज्जीवनं संस्मृत्य विचिन्त्य समाहितिधयः सत्यो- ऽबहितमनस्काः सत्यो मूर्धो शिरसा भजन्ति सेवन्ते मन्य इत्युत्प्रेक्षा । भक्तिकृतस्य प्रणामस्याहस्थारक्षणचिन्तनहेतुत्वेनोत्प्रेक्षणात् ॥

त्वामाश्रितो मणिमयूखसहस्रहश्यां त्वच्छिञ्जितेन सह रङ्गपतिः समुद्यन् । आशङ्कचते समितिमर्गणिपादरक्षे विद्यासखः सवितृमण्डलमध्यवर्ती ॥ २९ ॥

त्वामिति । हे मणिपादरक्षे, सुमितिभः कृतिभिर्मणीनां मयूखसहस्नैर्द्श्यां प्रेक्षणीयां लामाश्रितस्तव शिक्षितेन नादेन सह समुद्यनाविर्भवन् रङ्गपितिर्विद्यासखित्रवेदीसिहतः सिवृत्मण्डलस्य मध्ये वर्तत इति तथोक्तः । तथा आशङ्क्यते । 'ऋगिभः पूर्वाहे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः । सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरसून्यिक्षिभिरेति सूर्यः।' इति श्रूयते । 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दश्यते' इति च ॥

रत्नाश्रितेर्हिरिपदं मणिपादुके त्वं स्प्रष्ट्वा करैः श्रुतिरसायनमञ्जुनादा । तत्त्वं तदेतदिति बोधयसीव सम्यक् वेदानप्रतारितवतो विविधानकुदृष्टीन् ॥ ३०॥

रक्ति । हे मणिपादुके, लं रक्ताश्रितैमणिसंबद्धैः । रक्तद्वांक्षतादिमाङ्गलिकवस्तुयुकौरिखपि गम्यते । 'मङ्गलद्रव्ययुक्तपाणिः पुरुषो दिव्यं कुर्यात्' इति हि स्पर्यते । करैः
किरणैरेव हस्तैः शौरेः श्रीरङ्गनाथस्य पदं स्पृष्ट्वा आलभ्य श्रुतीनां रसायनं रसायनवद्भोग्यो मङ्गनादः । शपथोक्तिरिखपि गम्यते । यस्याः सा सती वेदान् प्रतारितवतोऽयथायथतात्पर्यवर्णनेन प्रलोभितवतो विविधान् परस्परव्याहतोक्तीन् कुरुधीन् दुक्त्प्रेक्षामूलसिद्धान्तान् शंकरादीन् । 'गतिबुद्धि—१।४।५२' इत्यादिना कर्मलम् । तत्त्वमबाधितश्रुतितात्पर्यास्पदं वस्तु तत् चिदचिदात्मकप्रपश्चशरीरकश्चकितत्वेन श्रुतिबोधितमेतत्परिदश्यमानदिव्याल्रभूषणपत्रीपरिजनादिपरिष्कृतं दिव्यमङ्गलविप्रहोपेतं श्रीरङ्गनाथरूपमिति सम्यक् बोधयसीव । शिक्षयसीवेद्यर्थः । उत्प्रेक्षा । शपथेन विना दुर्बुद्धीनां
प्रस्थो नास्तीति भावः ॥

आनन्दस्ः प्रणयिनामनधप्रसादा रङ्गाधिराजपदरिक्षणि रक्तभासा । न्यस्ते मुहुर्निजभरे स्थिरतां भजन्त्या वर्णाशुकं वितरसीव वसुंधरायाः ॥ ३१ ॥

आनन्देति । हे रङ्गाधिराजपदरिक्षणि, प्रणयिनां भक्तानां याचकानां न्यानन्द्रसूः हवैसंपादिका अनघो रमणीयः प्रसादः खच्छता सौमुख्यं च यस्याः सा लं निजे आत्सीये भरे भारे खया न्यस्ते निक्षिप्ते सित । भूमौ भारे त्वदीयं बहुन्यां ससामिस्नर्थः ।

स्थिरतामपारिष्ठवलं भजन्ता वसुंघराया भूमे रक्षभासा नानावणर्ने मुहुवेर्णोशुकं चित्रपटं पारितोषिकं वितरसीव । उत्प्रेक्षा । राजानो महतो राजकृत्यस्य विधानेन आश्रान्तं सचिवादिकं पुरुषं वस्त्रादिपारितोषिकेण संभावयन्तीति भावः ॥

त्वं चित्रभानुरसि रत्नविशेषयोगाद्भूमा निजेन परिपुष्यसि पावकत्वम् ।
स्वेनैव शौरिचरणावनि चन्द्ररूपा
तेजस्त्रयीव मिलितासि तमोपहा नः ॥ ३२ ॥

त्विमिति । हे शौरिचरणाविन, लं रत्नविशेषाणां पद्मरागमरकतादीनां योगात् चित्रा बहुला भानवो मरीचयो यस्याः सा असि । सूर्यो भवसीत्यपि गम्यते । 'चित्रभा-तुर्विरोचनः' इति सूर्यपर्यायेष्वमरः । निजेन स्वीयेन भून्ना महिन्ना पावकलं पावनमित्रलं च परिपुष्यसि पुष्णासि । स्वेनैवात्मनैव चन्द्ररूपा कनकमयी । इन्दुरित्यपि । असीत्यप्य-तुषज्यते । मिलिता एकीभूता तेजसां सूर्यामिचन्द्राणां त्रयीव नोऽस्माकं तमः शोकम-न्धकारं च हन्तीति तथोक्ता असि । स्वेषानुप्राणिता भूतोपमालंकारः ॥

> प्रौढमवालरुचिरा सुवनैकवन्द्या रङ्गाधिराजचरणाविन रम्यचन्द्रा । संभिन्नमौक्तिकरुचिः सततं प्रजानां तापात्ययं दिशसि तारिकतेव संध्या ॥ ३३ ॥

प्रौढेति । हे रङ्गाधिराजचरणाविन, प्रौढप्रवालवत् अतिवालपह्नवत् रुचिरा रम्या भुवनानामेकवन्या असाधारणतया वन्दनीया । संध्याया अपि 'अहरहः संध्या-मुपासीत' इति वन्यत्वोक्तः । रम्यश्चन्द्रः सुवर्णम्, अन्यत्र इन्दुर्यस्याः सा । संभिन्ना संस्रष्टा मौक्तिकानां रुचिर्यस्याः सा लं तारिकता संजातनक्षत्रा । 'तदस्य संजातं तारका-दिभ्य इतच् ५।२।३६॥' इतीतच् । संध्येव संध्याकाल इव प्रजानां सततं तापाल्ययमाः ध्यात्मिकादितापशान्ति धर्मजनितसंतापशान्ति च दिशसि । उपमालंकारः ॥

> रङ्गेश्वरस्य पुरतो मणिपादुके त्वं रत्नांशुभिर्विकिरसि स्फुटमक्तिबन्धा । पादौ विहारियतुमद्भतसौकुमार्यौ प्रायः सरोजकुमुदोत्पलपञ्चपङ्किम् ॥ ३४॥

रङ्गेश्वरस्येति । हे मणिपादुके, स्फुटो भक्तिबन्धो रढभक्तिः । रज्ञदलानां पङ्गि-संनिवेशश्व गम्यते । यस्याः सा रङ्गेश्वरस्याद्धतं सोकुमार्यं मार्दवं ययोस्तौ पादौ विहार-यितुं संचारयितुं पुरतः पुरोदेशे रज्ञानामंग्रिभिः किरणैः सरोजं कुमुदं कैरवमुत्पलमिन्दी- वरं तेषां पत्रपक्षिं दलश्रेणीं विकिरसि विक्षिपसि । प्राय इत्युत्प्रेक्षा । भगवचरणयोः कठिनभूमिसंचारावहलादिति भावः ॥

> आसन्नवृत्तिरवरोधगृहेषु शौरे-रापादयस्यनुपदं वरवर्णिनीनाम् । आल्झरत्निकरणा मणिपादुके त्वं मञ्जूखना मदनवाणनिधर्षशङ्काम् ॥ ३५ ॥

आसन्नेति । हे मणिपादुके, शौरेरवरोघगृहेषु अन्तःपुरसग्नसु आसन्नवृत्तिः समीपवर्तिनी आलग्ना आसक्ताः रत्नानां किरणाः यस्याः सा। एतेन निषषंणजन्या दीप्तिर्वेज्यते । मञ्जस्वना । एतेन निषषंणशब्दो व्यज्यते । लं वरवर्णिनीनां श्रीरङ्गनाथ-दिव्यमहिषीणामनुपदं प्रतिचरणविक्षेपम् । प्रतिक्षणिमस्यपि । मदनवाणस्य कामशरस्य निषषंशक्षां शाणाभिस्तेजनशक्षामापादयसि । पादुकाया भगवरसंनिधानहेतुरवेनोदी-पकलादेवमुरप्रेक्ष्यते ॥

पर्याप्तमौक्तिकनखा स्फुटपद्मरागा
रेखाविशेषरुचिरा लिलतप्रचारा ।
रङ्गाधिराजपदयोर्मणिपादुके त्वं
सायुज्यमाश्रितवतीव समस्तवन्द्या ॥ ३६ ॥

पर्याप्तित । हे मिणपादुके, पर्याप्तानि पूर्णानि मौक्तिकान्येव नखाः यस्याः सा । स्फुटो व्यक्तः पद्मरागः कुरुविन्द एव पद्मस्य रिक्तमा यस्याः सा । रेखाविशेषैर्वजा- क्षुशादिभी रुचिरा । लिलतो हृद्यः प्रचारः संचारो यस्याः सा । समस्तानां वन्या लं रङ्गाधिराजस्य पद्योः सायुज्यं परमसाम्यमाश्रितवतीव प्राप्तवतीव । श्लेषहपकाभ्यामनु- प्राणितेयमुत्प्रेक्षा ॥

पाप्ताभिषेका मणिपादुके त्वं प्रदीप्तरत्ना रघुराजधान्याः । प्रदक्षिणप्रक्रमणाद्कार्षीः प्राकारमाभ्रेयमिव प्रभाभिः ॥ ३७॥

प्राप्तिति । हे मणिपादुके, प्राप्ताभिषेका लं प्रदीप्तानि ज्वलन्ति रक्नानि यस्याः सा सती रघुराजधान्या अयोध्यायाः प्रदक्षिणस्य प्रक्रमणादारम्भाद्धेतोः प्रभाभिरामेयं -विहकृतम् । अमेर्डक् । प्राकारं सालम् । 'प्राकारो वरणः सालः' इत्यमरः । अकार्षाः कृतवती । उत्प्रेक्षा ॥

रत्नासने राघवपादरक्षे प्रदीप्यमानास्तव पद्मरागाः । प्रायो नरेन्द्रान्भरतस्य जेतुः प्रतापवहेरभवन्प्ररोहाः ॥ ३८ ॥ रत्नासन इति । हे राघवपादरक्षे, तव रत्नासने प्रदीप्यमाना ज्वलन्तः पद्मरागा २० पादु० नरेन्द्रान् प्रतिभूपतीन् जेतुर्भरतस्य प्रतापस्यैव वहेः प्ररोहा अङ्करा अभवन् । प्राय इत्युत्प्रेक्षा ॥

शुमप्रणादा भवती श्रुतीनां कण्ठेषु वैकुण्ठपतिंवराणाम् । बभ्रासि नूनं मणिपादरक्षे माङ्गल्यसूत्रं मणिरिंगजालैः ॥ ३९॥

शुभेति । हे मणिपादरक्षे, भवती उपाध्यायीति व्यज्यते । शुभः प्रणादः शब्दः । भाङ्गस्यतन्तुनानेन' इति शब्दोचारणमपि गम्यते । यस्याः सा सती वैकुण्ठस्य श्रीरङ्गना-सस्य पर्तिवराणां विवाहोत्सवयुक्तवधूनां सेवया संनिहितानां कण्ठेषु मणिरिश्मजालैः सूत्रैरिस्थिप गम्यते । माङ्गस्यसूत्रं वधासि योजयसि । नूनमित्युरश्रेक्षा ॥

विचित्रवर्णा श्रुतिरम्यशब्दा निषेव्यसे नाकसदां शिरोभिः।
मधुद्धिषस्त्वन्मणिपादरक्षे श्रेयस्करी शासनपत्रिकेव ॥ ४०॥

विचित्रेति । हे मणिपादरक्षे, विचित्रवर्णा शवलरूपा, अन्यत्र नानाविधाक्षरयुक्ता श्रुतीनां श्रवसां रम्यो भोग्यः शब्दो यस्याः सा प्रमाणत्वेनाङ्गीकृता श्रेयस्करी मोक्षहेतुः, अन्यत्र श्रेष्ठकार्यज्ञापिका लं मधुद्विषः श्रीरङ्गनाथस्य शासनपत्रिकेव आज्ञापत्रमिव नाक-सदां देवानां शिरोभिर्निपेव्यसे प्रियसे । राज्ञां शासनपत्रिकामुपजीविनः शिरसा वह-न्तीति भावः ॥

स्थिरा स्वभावान्मणिपादुके त्वं सर्वेसहा स्वादुफलप्रसूतिः।
पृथ्वीव पद्मां परमस्य पुंसः संसुज्यसे देवि विभज्यसे च ॥ ४१॥

स्थिरेति । हे देवि मणिपादुके, सभावात् निसर्गतः स्थिरा दढा, अन्यत्र अच्छ-लत्या स्थिरशब्दवाच्या सर्वेसहा आश्रितापराधसहिष्णुः अशेषधारकतया भारसिहृष्णुः सर्वेसहशब्दवाच्या खादूनामत्यन्तभोग्यानां रसयुक्तानां च फलानां खर्गापवर्गादिप्रयो-जनानां शाल्यादीनां च प्रमूर्तिर्जनियत्री लं पृथ्वीव भूमिरिव परमस्य पुंसः श्रीरङ्गनाथस्य पद्मां संसञ्यसे संयुज्यसे । गमनकाले, अन्यत्र उत्पाद्यसे । 'पद्मां भूमिः' इति श्रुतेः । विभज्यसे विभागवती भवसि । स्थितिकाले, अन्यत्र त्रिविकमस्य पद्मां विभज्यसे मानेन पृथक्षित्रयसे च । तारणे संसर्ग उत्पत्तिर्विभागो लय इति वा बोध्यः । श्लेषानुप्राणितो-प्सालंकारः ॥

पश्यन्ति रङ्गेश्वरपादरक्षे पूजासु ते संहितपुष्पजालाम् । मृगीदशो वासवरत्नरेखां सचित्रपुङ्खामिव मन्मथज्याम् ॥ ४२ ॥

प्रयन्तीति । हे रङ्गेश्वरस्य पादरक्षे, मृगीदशः श्रीप्रभृतयो देव्यः पूजाखर्चन-कालेषु संहितं श्रिष्टं पुष्पजालं यस्यास्ताम् । शरसंधानमित्यपि व्यज्यते । कामस्य पुष्प-शरसादिति भावः । वासवरस्नानां महेन्द्रनीलानां रेखां पिङ्कं सचित्रपुक्कां शरविशिष्टाम् । 'वित्रपुक्कविशिखेषु कलम्वाः' इति हलायुधः । मन्मथस्य ज्यां मौर्वामिव पद्यन्ति । मुद्राल्या एव मन्मथधनुर्गुणत्वादिति भावः । उत्प्रेक्षा ॥

करैरुद्यैः स्फुरतां मणीनां मञ्जस्वना माधवपादुके त्वम् । अनुपदेशे कनकापगायाः कलेः प्रवेशं प्रतिषेधसीव ॥ ४३ ॥

करैरिति । हे माधवपादुके, लं स्फुरतां दीप्यमानानां मणीनामुद्रमैक्द्रताप्रैः करैः किरणैरेव हस्तैः कनकापगायाः कावेर्या अनूपदेशे कच्छसीम्नि श्रीरङ्गनगर्यामिति यावत् । कलेर्युगस्य प्रवेशं प्रतिषेधसि निषेधसीव । श्रीरङ्गे कृतयुगधर्मे प्रवर्तयसीति भावः ॥

आकान्तवेदिर्भवती तदानीमदिश मुक्तान्वितशोणरता । करमहार्थं भरतेन भूम्या लाजोत्करैर्वहिशिखेव कीर्णा ॥ ४४ ॥

आकान्तिति । हे पादुके, इत्युपस्कार्यम् । आकान्ता वेदिः सिंहासनरूपं धिष्यं यया सा । अध्याधारस्थण्डिलमपि गम्यते । मुक्तान्वितानि मौक्तिक्युक्तानि शोणर-लानि पद्मरागा यस्याः सा । तदानीमधिकारपरिप्रह्काले भरतेन भूम्याः करप्रहार्ये पाणिप्रहणाय वलिहरणाय लाजानामुत्करैः कीर्णा वहेः शिखेवार्विरिवाद्शिं दृष्टा । जनै-रिति शेषः । पादुकायां मौक्तिकपद्मरागसंवन्धालाजाकीर्णविहिशिखात्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥

पत्रला मणिगणैर्हिरण्मयी भासि रङ्गपतिरत्नपादुके । केलिमण्डपगतागतोचिता भूमिकेव गरुडेन कल्पिता ॥ ४५ ॥

पञ्चलेति । हे रङ्गपतिरत्नपादुके, मणिगणै रत्ननिचयैः पञ्चला पक्षयुक्ता हिरण्मयी लं भगवतः केलिमण्डपगतागतयोरुचिता गरुडेन कल्पिता परिगृहीता भूमिकेव वेष-रचनेव भाति । वर्णसाम्यात् पक्षवत्त्वाच पादुकायां गरुडभूमिकालसुरभेक्ष्यते ॥

उन्नतं बलिविरोधिनस्तदा पादुके पदसरोजमाश्रिता । मौक्तिकस्तबकमध्यसंमितं व्योमषट्वदतुलामलम्भयः ॥ ४६ ॥

उन्नतमिति । हे पादुके, उन्नतमुच्छितं बलिविरोधिनस्निविकमस्य पदसरोजमा-श्रिता त्वं तदोर्ध्वदेशस्थितिकाले मीक्तिकस्तवकस्य मुक्तासमूहस्य । पुष्पगुच्छस्येसपि गम्यते । मध्येन मध्यभागेन संमितं परिच्छित्रं व्योम आकाशं (कर्म) षद्पदतुलां श्रमरसादृश्यमलम्भयः लिम्भितवती प्रापितवती । लम्भयतेर्गस्यर्थत्वादणि कर्तुणौं कर्म-त्वम् । उपमालंकारः ॥

कोमलाङ्गुलिनिवेशयम्निका न्यस्तमौक्तिकमयूखदन्तुरा ।
मङ्गलानि वमसीव देहिनां रङ्गराजमणिपादुके स्वयम् ॥ ४७ ॥
कोमलेति । हे रङ्गराजस्य मणिपादुके, कोमलानामङ्गलीनां निवेशार्थायां यित्रकायां न्यस्तस्य मौक्तिकस्य मयूखेन दन्तुरोदमा खयं देहिनां प्राणिनां मङ्गलानि कल्या-

नरेन्द्रान् प्रतिभूपतीन् जेतुर्भरतस्य प्रतापस्यैव वहेः प्ररोहा अङ्करा अभवन् । प्राय इत्युत्प्रेक्षा ॥

शुभप्रणादा भवती श्रुतीनां कण्ठेषु वैकुण्ठपतिंवराणाम् । बभ्नासि नूनं मणिपादरक्षे माङ्गल्यसूत्रं मणिरिंदमजालैः ॥ ३९॥

शुभेति । हे मणिपादरक्षे, भवती उपाध्यायीति व्यज्यते । शुभः प्रणादः शब्दः । भाक्षत्यतन्तुनानेन' इति शब्दोचारणमि गम्यते । यस्याः सा सती वैकुण्ठस्य श्रीरङ्गना-यस्य पर्तिवराणां विवाहोत्सवयुक्तवधूनां सेवया संनिहितानां कण्ठेषु मणिरिश्मजालैः सूत्रैरिखिप गम्यते । माङ्गल्यसूत्रं ब्रासि योजयसि । नूनमित्युत्रेक्षा ॥

विचित्रवर्णा श्रुतिरम्यशब्दा निषेव्यसे नाकसदां शिरोभिः।
मधुद्विषस्त्वन्मणिपादरक्षे श्रेयस्करी शासनपत्रिकेव ॥ ४०॥

विचित्रेति । हे मणिपादरक्षे, विचित्रवर्णा शवलरूपा, अन्यत्र नानाविधाक्षरयुक्ता श्रुतीनां श्रवसां रम्यो भोग्यः शब्दो यस्याः सा प्रमाणत्वेनाङ्गीकृता श्रेयस्करी मोक्षहेतुः, अन्यत्र श्रेष्ठकार्यज्ञापिका लं मधुद्विषः श्रीरङ्गनाथस्य शासनपत्रिकेव आज्ञापत्रमिव नाक-सदां देवानां शिरोभिर्निषेव्यसे घ्रियसे । राज्ञां शासनपत्रिकामुपजीविनः शिरसा वह-न्तीति भावः ॥

स्थिरा स्वभावान्मणिपादुके त्वं सर्वेसहा स्वादुफलप्रसूतिः । पृथ्वीव पद्मां परमस्य पुंसः संसुज्यसे देवि विभज्यसे च ॥ ४१ ॥

स्थिरेति । हे देवि मणिपादुके, खभावात् निसर्गतः स्थिरा दढा, अन्यत्र अच्छ-लत्या स्थिरशब्दवाच्या सर्वेसहा आश्रितापराधसहिष्णुः अशेषधारकतया भारसिहृष्णुः सर्वेसहाशब्दवाच्या खादूनामत्यन्तभोग्यानां रसयुक्तानां च फलानां खर्गापवर्गादिप्रयो-जनानां शाल्यादीनां च प्रसूतिर्जनयित्री लं पृथ्वीव भूमिरिव परमस्य पुंसः श्रीरङ्गनायस्य पद्मां संस्उत्यसे संयुज्यसे । गमनकाले, अन्यत्र उत्पाद्यसे । 'पद्मां भूमिः' इति श्रुतेः । विभज्यसे विभागवती भवसि । स्थितिकाले, अन्यत्र त्रिविकमस्य पद्मां विभज्यसे मानेन पृथक्षित्रसे च । तारणे संसर्ग उत्पत्तिर्विभागो लय इति वा बोध्यः । श्रेषानुप्राणितो-प्मालंकारः ॥

पश्यन्ति रङ्गेश्वरपादरक्षे पूजासु ते संहितपुष्पजालाम् । मृगीदशो वासवरत्नरेखां सचित्रपुङ्खामिव मन्मथज्याम् ॥ ४२ ॥

पद्यन्तीति । हे रङ्गेश्वरस्य पादरक्षे, मृगीदशः श्रीप्रशृतयो देव्यः पूजाखर्चन-कालेषु संहितं श्रिष्टं पुष्पजालं यस्यास्ताम् । शरसंधानमिस्यिप व्यज्यते । कामस्य पुष्प-शरसादिति भावः । वासवरस्नानां महेन्द्रनीलानां रेखां पिङ्कं सचित्रपुङ्कां शरविशिष्टाम् । 'चित्रपुङ्गविशिखेषु कलम्बाः' इति हलायुधः । मन्मथस्य ज्यां मौर्वामिव पश्यन्ति । भृङ्गाल्या एव मन्मथधनुर्गुणत्वादिति भावः । उत्प्रेक्षा ॥

करैरुदग्नैः स्फुरतां मणीनां मञ्जस्वना माधवपादुके त्वम् । अनुपदेशे कनकापगायाः कलेः प्रवेशं प्रतिषेधसीव ॥ ४३ ॥

करैरिति । हे माधवपादुके, लं स्फुरतां दीप्यमानानां मणीनामुद्रमैहद्रतामैः करैः किरणैरेव हस्तैः कनकापगायाः कावेर्या अनूपदेशे कच्छसीम्नि श्रीरन्ननगर्यामिति यावत् । कलेर्युगस्य प्रवेशं प्रतिपेधसि निषेधसीव । श्रीरङ्गे कृतयुगधर्मे प्रवर्तयसीति भावः ॥

आक्रान्तवेदिर्भवती तदानीमदिशं मुक्तान्वितशोणरता । करमहार्थे भरतेन भूम्या लाजोत्करैविहिशिखेव कीणी ॥ ४४ ॥

आक्रान्तेति । हे पादुके, इत्युपस्कार्यम् । आक्रान्ता वेदिः सिंहासनरूपं धिष्ण्यं यया सा । अध्याधारस्थण्डिलमपि गम्यते । मुक्तान्वितानि मौक्तिक्रयुक्तानि शोणर- लानि पद्मरागा यस्याः सा । तदानीमधिकारपरिप्रहकाले भरतेन भूम्याः करप्रहार्थे पाणिप्रहणाय वलिहरणाय लाजानामुत्करैः कीर्णा वहेः शिखेवार्विरिवाद्शिं दृष्टा । जनै-रिति शेषः । पादुकायां मौक्तिकपद्मरागसंवन्धाल्लाजाकीर्णविहिशिखात्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥

पत्रला मणिगणैर्हिरण्मयी भासि रङ्गपतिरत्नपादुके । केलिमण्डपगतागतोचिता भूमिकेव गरुडेन कल्पिता ॥ ४५ ॥

पञ्चलेति । हे रङ्गपतिरत्नपादुके, मणिगणै रत्निचयैः पञ्चला पक्षयुक्ता हिरण्मयी लं भगवतः केलिमण्डपगतागतयोहिचता गहडेन किल्पता परिगृहीता भूमिकेव वेष-रचनेव भासि । वर्णसाम्यात् पक्षवत्त्वाच पादुकायां गहडभूमिकालमुरश्रेक्ष्यते ॥

उन्नतं बलिविरोधिनस्तदा पादुके पदसरोजमाश्रिता । मौक्तिकस्तवकमध्यसंमितं व्योमषद्भदतुलामलम्भयः ॥ ४६ ॥

उन्नतमिति । हे पादुके, उन्नतमुच्छ्तं बलिविरोधिनिन्निविकमस्य पदसरोजमा-श्रिता त्वं तदोध्वेदेशस्थितिकाले मीक्तिकस्तबकस्य मुक्तासमूहस्य । पुष्पगुच्छस्येलपि गम्यते । मध्येन मध्यभागेन संमितं परिच्छिन्नं व्योम आकाशं (कर्म) षट्पदतुलां भ्रमरसाहस्यमलम्भयः लम्भितवती प्रापितवती । लम्भयतेर्गल्यंत्वादणि कर्तुणौं कर्म-त्वम् । उपमालंकारः ॥

कोमलाङ्गुलिनिवेशयब्रिका न्यस्तमौक्तिकमयूखदन्तुरा । मङ्गलानि वमसीव देहिनां रङ्गराजमणिपादुके स्वयम् ॥ ४७॥

कोमलेति । हे रङ्गराजस्य मणिपादुके, कोमलानामङ्गलीनां निवेशार्थायां यन्त्रि-कायां न्यस्तस्य मौक्तिकस्य मयूखेन दन्तुरोदप्रा खयं देहिनां प्राणिनां मङ्गलानि कल्या- णानि वमसीवोद्गिरसीव । मङ्गलस्य सत्त्वमूलतया ग्रुद्धत्वमवलम्ब्यैवमुत्प्रेक्ष्यते । 'दिशसि' इति पाठे हस्तेन मङ्गलदानमुत्प्रेक्ष्यते ॥

पङ्कजासहचरस्य रङ्गिणः पादुके निजपदादनन्तरम् । न्यस्यतस्त्वयि जगन्ति जायते नागभोगशयनं निरङ्कशम् ॥ ४८ ॥

पङ्कजेति । हे पादुके, पङ्कजासहचरस्य लक्ष्मीसहितस्य (संचिरतवतः) अनन्तरं संचारानन्तरं त्विय निजपदात् खचरणात् (उद्घृत्य) जगन्ति भुवनानि न्यस्यतो निक्षि-पतो रिक्षणो नागभोगे शेषशय्यायां शयनं खापो निरङ्कशमनिरोधं यथा तथा जायते संपद्यते । श्रीरङ्कनाथः पादुकायां प्रथमं चरणं निवेश्य संचारानन्तरं जगद्रक्षाधुरं निवेश्य श्रिया सह शेषशय्यायां सुखेन शेत इति भावः । पादुकायां भगवत्पादस्य जगतां च गतिशयनकालयोः पर्यायतो वृत्तेः पर्यायभेदोऽलंकारः ॥

साधयन्ति मधुवैरिपादुके साधवः स्थिरमुपायमन्तिमम् । त्वत्प्रवृत्तिविनिवर्तनोचितस्वप्रवृत्तिविनिवर्तनान्वितम् ॥ ४९ ॥

साधयन्तीति । हे मधुवैरिणः पादुके, साधवः सन्तस्तव प्रवृत्तेः रक्षणीयोगस्य विनिवर्तने निरोधे उचिता योग्या या स्त्रप्रदित्तरात्मोयोगस्तस्य विनिवर्तनेन स्यागेनाः निवतं युक्तं भरन्यासेन स्वरक्षणगोचरस्वस्यापारपरिस्यागे पादुका प्रपन्नान् रक्षितुं स्वय- सुयुक्के । स्वरक्षणाय स्त्रप्रवृत्ती तु पादुका तटस्था सती तृष्णीं तिष्ठतीति भावः । स्थिरं 'नेहाभिकमनाशोऽस्ति' इत्युक्तरीत्या प्रत्यूहनिवहसुद्ध्य फलसाधनक्षममन्तिमं चरमसुपायं प्रपदनरूपमोक्षोपायं साधयन्त्यनुतिष्ठन्ति । सन्तः स्वरक्षणोयोगस्यागपूर्वकं त्वयि भरं न्यस्य कृतकृत्या भवन्ति । समिप ताटस्थ्यं परिस्यज्य तेषां रक्षाभरमङ्गीकरोषीति भावः । पादुकामाहात्म्याङ्गतया महापुरुषचारित्रवर्णनादुदात्तालंकारः ॥

नन्दस् नुपदपद्ममिन्दिरापाणिपल्लवनिपीडनासहम् । पादुके तव बलेन पर्यभूदूष्मलामुरगमौलिशर्कराम् ॥ ५०॥

नन्देति । हे पादुके, इन्दिराया लक्ष्म्याः पाणिपल्लवस्य पल्लवत्सुकुमारस्य हस्तस्य निपीडनस्य संवाह्नस्याप्यसहमसिहिष्णुम् । एतेन सौकुमार्यातिशयो व्यञ्यते । नन्दस्नोः श्रीकृष्णस्य पद्मसदृशं पदं तव बलेन शक्त्योष्मलामौष्ण्ययुक्तामुरगस्य कालियनागस्य मौलिं चूडारूपां शर्कराम् । मौलिरक्रमेव शर्करात्वेनाध्यवसीयते । शर्कराशब्दो मणि-विशेषवाची । शर्कराखण्डविकृता उपलार्ककरांशयोः । शर्करान्वितदेशे च । इति विश्वः । पर्यमृत् परिभृतवत् । स्वयमक्षतं सत् कालियशिरोमणीनभिभवतीत्यर्थः । मृदु-लस्य शर्कराभिभावुकत्वोक्तया व्याघातः । काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

मणिनिकरसमुत्थैः सर्ववर्णामयूलैः प्रकटितशुभनादा पादुके रङ्गभर्तुः।

निखिलनिगमसूतेर्बह्मणस्तत्सनाथा-मवगमयसि हृद्यामर्धमात्रां चतुर्थीम् ॥ ५१॥

मणीति । निखिलानां निगमानां सूतेः प्रवक्तः । 'तस्य वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्दग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः' इत्यादिश्रुतेः । ब्रह्मणः स्वरूपरूपगुणविभूतिभिर्निविभविद्वद्वेदुयुक्तस्य रङ्गभर्तुः । पादुके, इति संबोधनम् । मणिनिकरसमुरथैर्मयूखेः (पक्षद्वयेऽपि) सर्ववणां शुक्रादिसमस्तरूपवती प्रकटितः शुभो नादो यस्याः सा । अन्यत्रः लिङ्गविभक्तिविपरिणामेन प्रकटितशुभनादामिति कर्मधारयमाश्रित्यार्धमात्रां विशिनष्टि । ताल्वाद्यभिव्यक्तनादात्मिकामित्यर्थः । लं तेन परमपुरुषेण सनाद्यां विद्यमानवेदनताकाम् । परमपूरुषदैवत्यामित्यर्थः । हृद्यां रम्यां हृदयदेशादुत्पत्रां च निखिलिनगमसूतेः सकलवेदकारणस्य ब्रह्मणो वेदस्य । प्रणवस्यत्यर्थः । 'ओकारप्रभवा वेदाः' इत्युक्तया प्रणवस्य सकलवेदकारणत्वम् । चतुर्थामर्धमात्रां नादात्मिकामवगमयसि स्मार्यसे । प्रणवसिकृत्याकारादिवर्णत्रयस्य रूपविशेषान् देवताविशेषाश्चीक्तता शूयते यावसानेऽस्य चतुर्थर्धमात्रा सा विन्दुमती सर्ववर्णा पुरुषदैवलेति । नादात्मिका चतुर्थर्धः मात्रा परमपुरुषदेवताका देवतायाः शुक्रादिसमस्तरूपवत्त्वेत तद्वारा शुक्रादिसमस्तरूपवत्त्वेत तद्वारा श्रिक्रादिसमस्तरूपवत्त्वेत तद्वारा श्रिक्रादिसमस्तरूपवत्त्वेति च तद्वर्थः । श्रिष्ठादिसमस्तरूपवत्त्रतेति च तद्वर्थः । श्रिष्ठादसमस्तरूपवत्त्वति च तद्वर्थः । श्रिष्ठादसमस्तरूपवत्त्विति च तद्वर्थः । श्रिष्ठादसमसारूपवर्यक्तारः ॥

श्रुतिविषयगुणा त्वं पादुके दैत्यहन्तुः सततगतिमनोज्ञा स्वेन धाम्ना ज्वलन्ती । जनितभुवनवृद्धिर्दश्यसे स्थैर्ययुक्ता विधृतनिखिलभूता वैजयन्तीव माला ॥ ५२ ॥

श्रुतीति । दैलहन्तुरसुरमर्दनस्य पादुके, [इति] संबुद्धिः । श्रुतीनां वेदानां विषयः प्रतिपाधो गुणो ज्ञानशक्तयादिर्यस्याः सा । श्रोत्रप्राह्यशब्दरूषपुणयुक्ततया आकाशात्म-तापि प्रतीयते । समुदायिसमुदाययोरभेदादेवमुक्तम् । सततं गल्या संचारेण मनोज्ञा । अविरतगमनत्वेन वायुत्वमि । 'मातिरिश्चा सदागितः ।' इत्यमरः । स्वेन धान्ना प्रभया ज्वलन्ती दीप्यमाना ज्वालायुक्ततया विहत्वमि । जिनता भुवनानां जगतां वृद्धिः संपत् यया सा । भुवनशब्देन जललमि । तज्जनकतयाप्तन्मात्रापि । स्थैर्येण दृद्धिः संपत् यया सा । भुवनशब्देन जललमि । तज्जनकतयाप्तन्मात्रापि । स्थैर्येण दृद्धिः नत्वया युक्ता स्थिराशब्देन भावप्रत्यान्तेन पृथिवीत्वमि । लं विश्वतानि निस्तिलानि भूतान्याकाशवायुवहिजलपृथिवीरूपाणि पञ्चभूतानि यया सा वैजयन्ती वैजयन्ताख्या मालेव दृश्यसे । तदुक्तं श्रीविष्णुपुराणे—'पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाश्वतः । सा भूतहेतुतन्मात्रा भूतमाला च वै द्विज ॥' इति ॥

रघुपतिपदसङ्गाद्राज्यखेदं त्यजन्ती पुनरपि भवती स्वान् दर्शयन्ती विहारान् ।

अभिसमधित वृद्धि हर्षकोलाहलानां जनपदजनितानां ज्यायसा शिक्षितेन ॥ ५३ ॥

रघुपतीति । हे पादुके, इत्युपस्कार्यम् । रघुपतेः (अरण्यवासात् प्रत्यागतस्य) रामस्य पदयोः सङ्गात् संसर्गात् राज्यखेदं कोसलजनपदाधिपत्यजनितदुःखं त्यजन्ती पुनरिप खान् विहारान् लीलासंचारान् दर्शयन्ती भवती ज्यायसा श्रेष्ठेन शिष्ठितेन नादेन जनपदेषु जनितानां हर्षस्चकानां कोलाहलानां कलकलशब्दानाम् । 'कोलाहलः कलकलः' इत्यमरः । यृद्धिमुपचयमभिसमिधित संपादितवती संकित्पतवती । अभिसंप्र्वाद्धातोर्छ्ड्प्रथमपुरुषेकवचनम् । प्राक्षिद्धस्य कोलाहलस्य शिष्ठितेनौत्वण्यकथना-द्युगुणभेदोऽलंकारः । रघुपतिपदसङ्गस्याधिकारानिधकारयोत्तुत्यतायामप्यनिधकारे खेदल्याः । अधिकजनपदहर्षजनकत्वमि प्रकृष्यत इति भावः ॥

हरिचरणमुपन्नं पादुके संश्रिताया-मधिगतबहुशाखा(खं) वैभवं दर्शयन्त्याम् । अभजत विधिहस्तन्यस्तधर्मद्रवायां त्विय मुकुलसमृद्धिं मौक्तिकश्रीस्तदानीम् ॥ ५४ ॥

हरीति । हे पादुके, हरेक्षिविकमस्य चरणमुपन्नमाश्रयत्वेन संश्रितायाम् । एतेन पादुकायाः कल्पलतात्वं व्यञ्यते । अधिगताः प्रतिपाद्यतया प्राप्ता बहुदः शाखा वेद्माणः । विटपादिवृद्धिरिप गम्यते । येन तद्वैभवं संपत्ति दर्शयन्त्यां विधेर्वह्मणो हस्तेन न्यस्तो निक्षित्तो धर्मद्रवः पुण्यनिच्यन्दो यस्यास्त्याम् । जलतया द्रवीभूतेन पुण्येन त्रिविकमचरणं क्षालितवान् ब्रह्मेति ईश्वरसंहितायाम्—'द्रवीभूतस्ततो धर्मो हिरम्तया महामुने । गृहीला धर्मपानीयं पादं नाथस्य तुष्ट्ये ॥ क्षालितं परया भक्त्या पाद्याच्योदिभिरिचितम् । तदम्बु पतितं दृष्टा द्धार शिरसा हरः ॥ पावनार्थं जटामध्ये योग्योऽस्मीलवधारणात् । वर्षायुतानथ बहूत्र मुमोच तदा हरः ॥' त्विय मौक्तिकानां श्रीः शोभा तदानीं मुकुलानां कुञ्चलानां समृद्धि संपदमभजत प्राप्तवती । लोके लता उपन्नदानजलनिक्षेपादिवर्धिता शाखाद्यभिवृद्धिपूर्वका पुष्पाणि जनयतीति भावः । कल्प्लतव्यापारप्रतीतेः समासोक्तिः । तामालम्ब्य मौक्तिकेषु मुकुललमुत्प्रेक्ष्यत इति संकरः ॥

कनकरुचिरकान्तिः कल्पिताशोकभारा कृतपदकमलश्रीः क्रीडता माधवेन । दिशि दिशि सुमनोभिर्दर्शनीयानुभावा सुरभिसमयलक्ष्मीं पादुके पुष्यसि त्वम् ॥ ५५ ॥ कनकेति । हे पादुके, कनकेन हेम्रा चम्पकवृक्षेण च रुचिरा कान्तिर्यस्याः सा । किल्पतो रचितोऽशोकभारः शोकसत्ताहानिः, अशोकपुष्पसंपत्तिश्च यया सा । कीढता खेळता विकसता च माधवेन श्रीरङ्गनाथेन वैशाखमासेन च कृता जनिता पादकमलयोः श्रीयंस्याः सा । अन्यत्र कृतपदा विहितास्पदा कमलानां पद्मानां श्रीयंस्याः सा । दिशि दिशि सर्वाम्र दिश्च मुमनोगिदंवेः पुष्पेश्च दर्शनीयः प्रेक्षणीयोऽनुभावः प्रभावो यस्याः सा लं सुरभिसमयस्य वसन्तकालस्य लक्ष्मीं शोभां पुष्यित वर्धयित । स्वेषानुप्राणितो-पमालंकारः ॥

प्रणिहितपदपद्मा पादुके रङ्गभर्तः शुभतरगतिहेतुश्चारुमुक्ताप्रवाला । श्चिरपरिणतरागा शुद्धबोधानुबद्धां स्वजनयसि मुनीनां त्वन्मयीं चित्तवृत्तिम् ॥ ५६ ॥

प्रणिहितेति । हे रक्षभर्तः पादुके, प्रणिहितं सावधानतया न्यस्तं पद्पदां भगव-बरणारिवन्दं यसाः सा । शुभतराया अत्यन्तभव्याया गतेः संचारस्य परलोकावातेश्व हेतुः । चारुमुक्ताप्रवाला रम्यमौक्तिकविद्वमयुक्ता, अन्यत्र चारु यथा तथा मुक्ताः प्राप्तमोक्षाः आप्रवालाः वालानिभव्याप्य यया सा । ववयोरभेदः । लं स्थिरं यथा तथा परिणतो जातो रागः प्रेमा यस्याः सा । पक्षे पद्मरागिकरणे रक्तवर्णा शुद्धेन संशयादिरिहितेन बोधेन ज्ञानेनानुबद्धां सिहताम् । पादुकापक्षे तु शुद्धबोधैरकलिङ्कतबु-द्धिभिभैरतादिभिरनुबन्धवर्तीं त्वन्मयीं लदेकगोचरां मुनीनां योगिनां चित्तवृत्तिं मनो-व्यापारं भिक्तप्रप्रात्मकं खजनयसि खजनं करोषि । तत्सदृशी भवसीत्यर्थः । श्वेषानु-प्राणितोपमालंकारः ॥

> विरचितनवभागा रत्नभेदैर्विचित्रै-विविधविततरेखा व्यक्तसीमाविभागा । हरिचरणसरोजं प्रेप्सतामर्चनीयं प्रथयसि नवनामं मण्डलं पाद्के त्वम् ॥ ५७ ॥

विरचितित । हे पादुके, विचित्रैनीनारूपै रत्नभेदैः पद्मरागादिनवरत्नैर्विरिचिता नवभागा नवांशा यस्याः सा । विविधाभिर्विस्तृताभी रेखाभिर्लेखाभिर्वनराजिभिश्व व्यक्तः स्फुटः सीमाविभागोऽविध्ययभावो यस्याः सा लं हरेश्वरणसरोजं प्रेप्सतां प्राप्तु-मिच्छतामर्चनीयं पूज्यम् । 'कमंभूमिं जयं स्वर्गमपवर्गे च गच्छताम्' इत्युक्त्या कमंभू-मावेव धर्मानुष्ठानसंभवादिति भावः । नव एकोनदशसंख्या नाभा नाभेश्वकवर्तिनो-ऽपल्यानि । शिवादिलादण् तस्यदमिति वा । यस्य तम् । नाभिसंज्ञकचक्रवर्तिगोत्रप्रसू-तैनवधा कृतमिल्यर्थः । मण्डलं भारताख्यं भूमागम् । श्रीविष्णुपुराणे—'हेमाहयं द्व वै

वर्षं नाभेरासीन्महात्मनः ।' इति नाभिमुपकम्य 'तस्यवंभोऽभवत्पुत्रः' इत्यादिना तत्स-न्तितिभिक्तेरिह भारतं वर्षे नवभेदं च कृतमित्युक्तम् । 'भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्नि-शामय । इन्द्रद्वीपः केशभूश्व ताम्रपर्णो गभिक्तमान् । नागद्वीपक्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ बाहणः। अयं तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंयुतः॥' इति नः प्रख्यापयसीत्यर्थः उपमालंकारः॥

> परिणतगुणजाला पङ्किभिमौक्तिकानां बहुविधमणिरिइमग्रन्थबन्धाभिरामा । रघुपतिपदरक्षे राजवाह्यस्य कुम्भे कलितरुचिरभूस्त्वं कापि नक्षत्रमाला ॥ ५८॥

परिणतेति । हे रष्ठपतिपदरक्षे, मौक्तिकानां पङ्किभिः परिणतं जातं गुणजालमुरक्षेबाहुल्यमेव सूत्रसमूहो यस्याः सा । बहुविधानां मणीनां रश्मीनां किरणानां प्रत्थिबन्धो निविडसंवलनमेव रज्जुप्रन्थिवन्धनं तेनाभिरामा राजवाह्यस्य शत्रुंजयस्य कुम्भे
मस्तके कलिता वितत् विवर्दांसिर्यस्याः सा । कापि विलक्षणा नक्षत्रमाला हारभेदः
अभूरित । 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिका(कैः) ।' इति हारभेदप्रकरणेऽमरः । श्लेषानुप्राणितं रूपकमलंकारः ॥

चरितनिखिलवृत्तिश्चारुपद्मासनस्था गुणनिबिडितमुक्तापङ्किवद्धाक्षमाला । सविधमधिवसन्ती पादुके रङ्गभर्तु-श्चरणकमलमन्तर्बिम्बितं ध्यायसीव ॥ ५९ ॥

चिरतेति । हे पादुके, चरिता कृता निखिलानां यृत्तिर्जीवनं यया सा, अन्यत्र चरिता अनुष्ठिता निखिला यृत्तिर्मैत्राचा ऋतंभराचा च मनोवृत्तिर्यया सा । चारुणि पद्मासने पद्मपीठे तिष्ठतीति तथोक्ता गुणैरत्कर्षेः सूत्रैश्व निविडितानां मुक्तानां मौकिकानां पद्मया आवल्या बद्धा वशीकृता अक्षमाला सेवकानामिन्द्रियावलिरेव जपमाला यसाः सा । रङ्गभर्तुः श्रीरङ्गनाथस्य सविधं समीपमधिवसन्ती अध्यासीना । 'उपान्वध्याङ्घसः १।४।४८।' इति वसतेराधारस्य कर्मलम् । अन्तर्गभेदेशे विम्वितं प्रतिफलित-मन्तःकरणे ध्यानेन विषयीकृतमित्यपि । चरणकमलं ध्यायसीव निरन्तरं चिन्तयसीव । श्रेषानुप्राणितोत्प्रेक्षालंकारः ॥

अनुपि परिरक्षत्रेकपुत्राभिमाना-द्भवनमिदमशेषं पादुके रङ्गनाथः । निजपदनिहितायां देवि तिष्ठन्त्रजन्वा त्विय निहितमरोऽभूत् किं पुनः स्वापमृच्छन् ॥ ६०॥ अनुपधीति । हे पादुके, अशेषं समस्तिमदं भुवनं जगत् एकपुत्रे योऽभिमानः (पुत्रवतः) तादशस्रेहेनानुपि कैतवरिहतं यथा तथा । 'उपिधदछद्मकैतवे' इस्रमरः । पिरक्षन् पालयन् रङ्गनाथः तिष्ठन् निवृत्तगतिकः, वजन् गच्छन् सन् लिय निहितो भरः सभारो राज्यभारश्च येन सः । अभूत् । स्वापं निद्रां ऋच्छन् गच्छन् लियं निहित्तभरोऽभूदिति किं पुनः । कैमुससिद्धमिस्पर्थः । जागरूकस्प लियं निहितभरत्वे निद्रा-लोनं वक्तव्यमिस्पर्थः । काव्यार्थापत्तिरलंकारः ॥

त्वरितमुपगतानां श्रीमतो रङ्गमर्तु-स्त्वदुपहितपदस्य स्वरयात्रोत्सवेषु । मुखरयति दिगन्तान्मुह्यतां त्वस्प्रशस्तौ विहितकुसुमवृष्टिर्व्यावधोषी सुराणाम् ॥ ६१ ॥

त्वरितमिति । हे पादुके, इत्युपस्कार्यम् । लय्युपहितं पदं चरणं येन तस्य श्रीमतो रङ्गभर्तुः खैरयात्रोत्सवेषु खेच्छासंचारमहेषु लिरतं शीघ्रमुपगतानामागतानां तव प्रशस्तौ प्रशंसायां मुद्यतामत्यन्तानुरक्तानां सुराणां विहिता कृता कुसुमदृष्टिः पुष्पदृष्टिर्यया सा व्यावघोषी परस्परमुद्धोषः । व्यावपूर्वान् धुषेः कर्मव्यतिहारे णच्प्रस्थाः । 'णचः श्रियामञ् ५।४।१४' इत्यञन्तः । अञन्तत्वात् डीप् । दिगन्तान् मुख-रयति प्रतिध्वनिभरितान् करोति । वर्णनानुदात्तमलंकारः ॥

मनिस नियमयुक्ते वर्तमाना मुनीनां प्रतिपदमुपयान्ती भावनीयक्रमत्वम् । श्रुतिरिवं निजशब्दैः पादुके रक्षभर्तुः पदमनिरगम्यं व्यक्कमर्हा त्वमेव ॥ ६२ ॥

मनसीति । हे पादुके, नियमयुक्तेऽविहिते मुनीनां योगिनां मनसि वर्तमाना । विन्त्यमानेत्यधः । प्रतिपदं प्रतिचरणविक्षेपं प्रतिम्रुप्तिङन्तं च भावनीयो दर्शनीयः कमः आनुपूर्वी यस्याः सा । अन्यत्र भावनीयो गणनीयः कमः 'इषेला, लोर्जे, ऊर्जेला' इत्यादिक्रमेण गृहीतमुक्तरीत्या अध्ययनभेदो यस्याः सा । तस्या भावमुपयान्ती भजमाना लमेव श्रुतिरिव वेद इव अवितरगम्यं त्वदितिरिक्तानामप्राप्यं श्रुतिव्यतिरिक्तप्रमाणागोचरं च रक्तभर्तुः पदं चरणम् । खरूपमित्यपि । निजशब्दैरात्मीयनादैः, आत्मीयनारायणादि-पदेश्व व्यक्तमवगमयितुमही योग्या पादुकानादश्रवणाद्भगवदागमनं झातुं शक्यमिति भावः । श्रेषान्तप्राणितोपमालंकारः ॥

अविकलनिजचन्द्रालोकसंदर्शनीया प्रतिकलमुपमोग्या पादुके रङ्गभर्तुः।

मुकुलियतुमशेषं मौक्तिकज्योत्स्वया नः प्रभवसि तिमिरौषं पौर्णमासी निशेव ॥ ६३ ॥

अविकलेति । हे रङ्गभर्तुः पादुके, अविकलस्य पूर्णस्य निजस्यात्मीयस्य चन्द्रस्य सुवर्णस्य शिवानश्वालोकेन द्योतेन संदर्शनीया प्रेक्षणीया प्रतिकलं क्षणे क्षणे प्रतीन्दुभागं चोपभोग्या अनुभवेन सुखजनिका लं पौर्णमासी पूर्णिमासंबन्धिनी निशा रात्रिरिव मौक्तिकानां ज्योत्क्रया, अन्यत्र मौक्तिकवच्छुद्धया चन्द्रिकया नोऽस्माकमशेषं समस्तं तिमिरौष्ठमङ्गानसमूहम्, अन्यत्रान्धकारनिवहं मुकुलियतुं प्रभवसि शक्तासि । पूर्ववदुपमा ॥

हंसश्रेणीपरिचितगतिहीरिणी कल्मषाणां मौलौ शम्भोः स्थितिमधिगता मुग्धचन्द्रानुबद्धा । राज्ञामेका रघुकुलभुवां सम्यगुत्तारिका त्वं काले तस्मिन्क्षितिमधिगता पादके जाह्नवीव ॥ ६४ ॥

हंसश्रेणीति । हे पादुके, हंसानां मानसाँकसां योगिनां च । 'हंसो विहङ्गभेदे स्यात् हंसे विष्णो ह्यान्तरे । योगिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मिन' इति विश्वः । श्रेण्या समू-हेन पद्म्या च परिचिता सेविता गतिः संचारोऽन्यत्र प्रवाहो यस्याः सा । कल्मषाणां पापानां शरीरमलानां च हारिणी निरासिका शम्भोः शिवस्य मालौ शिरिस स्थितिम-वस्थानमिथगता प्राप्ता मुग्येन सुन्दरेण चन्द्रेण हेन्ना अनुबद्धा युक्ता, अन्यत्र मुग्येन बालेन चन्द्रेण शिवशिरःस्थेनानुबद्धा संगता रघुकुलभुवां राज्ञामिक्वाकुप्रभृतीनाम्, अन्यत्र सगरस्तानामेका । असहाया सतीति यावत् । सम्यक् यथावत् उत्तारिकोत्कृष्ट-लोकप्रापिका लं जाहवीव गन्नेव तस्मिन् काले सत्यलोकादयोध्यागमनसमये, अन्यत्र भगीरथतपःकाले क्षितिं भूमिमधिगता प्राप्ता । पूर्ववदुपमा ॥

स्वच्छाकारां श्रुतिसुरिभतां स्वादुभावोपपत्नां मार्गे मार्गे महितविभवां पादुके तीर्थभेदैः। श्रीतस्पर्शो श्रमविनयिनीं गाहते मन्दमन्दं

क्रीडालोलः कमलनिलयादत्तहस्तो युवा त्वाम् ॥ ६५ ॥

स्वच्छेति । हे पादुके, कमलिलयया श्रिया दत्तहस्तो युवा समर्पितकरः श्रीरङ्गनाधः खच्छो निर्मल आकारो यस्यास्ताम् । श्रुत्या वेदेन सुरिभतां सौरभ्यवतीम् ।
वेदवेद्यामिति यावत् । कावेर्या अपि नर्मदे सिन्धुकावेरीति श्रुतिबोध्यलात् । स्वादुभावेन, अन्यत्र माधुर्येणोपपन्नां युक्तां मार्गे मार्गे सरिणेषु तीर्थमेदैः पराङ्करापरकालादिभिः, अन्यत्र जलावतारिवशेषैमीहितो बहुमतो विभवः संपत्तिर्यस्यास्ताम् ।
श्रमस्य संसारजनितायाः शान्तेः, अन्यत्र घर्मजनितायाः । विनयिनीमपनोदिकां लाम् ।

कावेरीमित्यपि गम्यते । क्रीडायां लीलासंचारे, अन्यत्र जलकीडायां लोलः सतृष्णः सन् मन्दमन्दं शनैः शनैगीहते उपादत्ते, अन्यत्र मज्जनाय विशति । विशेषणसामर्थात् श्रुतिवोध्यमहानदीस्नानप्रतीतेः समासोक्तिः ॥

> अभ्यस्यन्त्योः क्रममनुपमं रङ्गभर्तुर्विहारे स्थाने स्थाने स्रपरिणतिं लम्भितस्तत्तदर्हाम् । पर्यायेण प्रहितपदयोः पादुके श्रुत्युदारः शिञ्जानादः स्फुरति युवयोः शृङ्खलावन्धरम्यः ॥ ६६ ॥

अभ्यस्यन्त्योरिति । हे पादुके, संबोधनद्विवचनम् । रङ्गभर्तुर्विहारे संचारेऽनुपमं निसुलं कमं गत्यानु [पू]र्वाम्, अन्यत्र प्रसमुक्तरीत्या श्रुत्युक्तारणम् । अभ्यस्यन्त्योः पुनः पुनः कुर्वन्त्योः पर्यायणानुपूर्व्या प्रहिते प्रयुक्ते पदे सुप्तिङन्तादिशब्दौ याभ्यां त्योर्युवयोः स्थाने स्थाने तक्तरप्रदेशेषु तस्य तस्याही योग्यां स्वरपरिणतिं नादपरिणामं लिम्भतः प्रापितो निम्नोन्नतप्रदेशेषु । नादस्य तरतमभावेन वैचिन्न्यादिति भावः । अन्यत्र स्थाने स्थानेऽनुदात्तादिस्वरयुक्तपदेषु तस्य तस्याही योग्यां स्वरपरिणतिं स्वरि-तादिस्वरमेदं लिम्भतः । यथा—'ऊर्जे ला वायवस्थ' इस्तत्र पदकालेऽनुदात्तस्य त्वापदस्य कमकाले स्वरितत्वम् । 'उच्चात् परोऽनुदात्तो यः स्वरितत्वमाप्नुयात्' इति संहितायां स्वरितत्वं विधीयते । 'अमे दुर्बूगत्य किं शिलवन्ये'स्त्र पदकालेऽनुदात्तानाम्, संहिताकाले प्रचयत्वम् । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां प्रचय उदात्तश्रुतिरिति विहितम् । श्रुतीनां श्रवसामुदारो भोग्यः, अन्यत्र श्रुतौ वेदे उदार उत्कृष्टः शिक्षानादोऽन्तर्मणिरवः श्रुङ्खलावन्धवत् शङ्कला यथा बद्धमुक्तरीत्या बध्यते तथा प्रयनेन रम्यः । कमाध्ययनमि तथा मनोक्वमित्यर्थः । रफुरति । उत्सवकाले चर्चारूपद्विकर्तृकश्रुत्यस्य यनप्रतितेः समासोक्तिरलंकारः ॥

आसन्नानां दिवसमपुनर्नक्तमापादयन्ती
स्फीतालोका मणिभिरभितः प्राणिनामस्तदोषा ।
प्रह्वैर्जुष्टा विबुधनिवहैः पादुके रङ्गभर्तुः
पादाम्भोजे दिशति भवती पूर्वसंध्येव कान्तिम् ॥ ६७ ॥

आसन्नामिति । हे पादुके, आसन्नानां सेवकानां संनिहितानां च प्राणिनां मेक्भूभागान्तरस्थानामसंनिहितानां दिवसत्वभावाद्दिवसं दिनमपुर्ननंक पुना राज्यागमन-क्रून्यं यथा तथा आपादयन्ती संपादयन्ती मणिभी रलेरभितः स्फीतः पूणं आलोक उद्योतो यस्याः सा । अस्तदोषा हेयप्रस्थनीकभूता, अन्यत्र अस्ता क्षिप्ता दोषा रात्रि-र्यया सा । तदास्तदोषा इति विसर्गान्ततया विपरिणामः । अव्ययस्योपसर्जनत्वेन सुपो छगभावात् 'अव्ययादाप् सुपः' इस्तत्र विहितविशेषणाश्रयणात् । प्रह्वैनेष्ठैर्विबुधानां

देवानां विदुषां च निवहैर्जुष्टा सेविता भवती पूर्वसंध्येव रङ्गभर्तुः पाद एवाम्भोजे कान्ति शोभां दिशति ददाति । श्रेषानुप्राणितोपमालंकारः ॥

रम्यालोका लिलतगमना पद्मरागाधरोष्ठी

मध्ये क्षामा मणिवलियनी मौक्तिकव्यक्तहासा ।

स्यामा नित्यं हरितमणिभिः शार्ङ्गिणः पादरक्षे

मन्ये धातुर्भविस महिलानिर्मितौ मातृका त्वम् ॥ ६८ ॥

रम्येति । हे शार्त्रिणः पादरक्षे, रम्य आलोक उद्योतो वीक्षणं च यस्याः सा लिलतं गमनं संचारो यस्याः सा । पद्मरागः कुरुविन्द एवाधरोष्ठो यस्याः सा । अन्यत्र पद्मराग्मस्वशाधरयुक्ता मध्ये क्षामा कृशा, अन्यत्र तनुविलत्रा । मणिवलयो रत्निचयोऽस्या-स्तीति तथोक्ता । अन्यत्र मणिमयकटकयुक्ता । मौक्तिकैर्मुक्तावच व्यक्तः स्फुटो हासो विकासो हिसतं च यस्याः सा । हिरतमणिभिर्मरकतैर्निलं सदा द्यामा द्यामलवर्ण-युक्ता । युवतिरिल्पि गम्यते । लं धातुर्वद्मणो महिलानिर्मितौ स्त्रीस्ष्टी मातृका प्रथमप्रकृतिर्भवसि । ब्रह्मा लो मातृकां दृष्टा स्त्रीरतानि प्रथमं ससर्जेति भावः । मन्य इत्युत्प्रेक्षा स्त्रेषानुप्राणिता ॥

स्थित्वा पूर्व कचन भवती भद्रपीठस्य मध्ये रत्नोदञ्चत्किरणनिकरा रङ्गिणः पादरक्षे । व्याकीणीनां नृपतिविरहादेवि वर्णाश्रमाणां नृतं सीमाविभजनसहं निर्मेमे सूत्रपातम् ॥ ६९ ॥

स्थित्वेति । हे रिक्षणः पादरक्षे, रिक्षेद्बन्तः किरणनिचया यस्याः सा भवती राज्ञी । शिल्पी, ऋषयश्च व्यज्यन्ते । पूर्वे कचन समये कोसलदेशाधिपत्यकाले भद्रपीठस्य सिंहासनस्य परिश्चद्धस्य विष्टरस्य स्थिरस्योत्रतप्रदेशस्य च मध्ये विविक्ते रम्ये च देशे स्थित्वा नृपते राज्ञः पुरुषश्रेष्ठस्य । विरहादभावात् व्याकीणांनां परस्परं संकीणांनां वर्णानां बाह्मणादीनां शुक्रादीनां चाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां बाह्मणादिग्रहाणां च सीमाविभजनस्य मर्यादास्थापनस्याविविभागस्य च सहं योग्यं सूत्रपातं व्यवस्थापनं शास्त्रकरणं तन्तु-निवेशनं च । 'सूत्रं तु सूचनं प्रन्थे सूत्रं तन्तुव्यवस्थाः ॥' इति विश्वः । निममे निर्मितवती । नूनमित्युत्प्रेक्षा समासोक्तिसंकीणां । राजासिंहासने स्थित्वा आज्ञया वर्णाश्यमव्यवस्थां फरोति ऋषयस्तु प्राचीना ग्रहदर्भासने स्थित्वा बुख्या वर्णाश्रमधर्मव्यवस्था-पक्कानि सूत्राणि प्रणयन्ति । शिल्पी तु दृढे कचिदासने स्थित्वा परस्परा संकीणवर्णं चित्रविरचनयासंकीणं ग्रहनिमोणतन्तुं निवेशयतीति त्रयोऽर्था विवेत्रनीयाः पक्षत्रयेऽपि । परितः प्रसताः किरणाः सर्वदिग्व्याप्तज्ञानत्वेन तन्तुसंतानत्वेन च संभाव्यन्ते ॥

मातर्मञ्ज्ञस्वनपरिणतप्रार्थनावाक्यपूर्व निक्षिप्तायां त्विय चरणयोः पादुके रङ्गभर्तुः । त्वय्यायत्तं किमपि कुशुरूं जानतीनां प्रजानां पर्याप्तं तन्न खुळु न भवत्यात्मनिक्षेपकृत्यम् ॥ ७० ॥

मातरिति । हे मातः पादुके, त्विय रङ्गभर्तुश्वरणयोर्मञ्ज्ञखनेन मञ्जूनादेन परिणतं प्रयुक्तं प्रार्थनावाक्यं खामिन्, पादुकामारोहेति सविनयवाक्यं खामिन् मद्रक्षाभरमङ्गी-कुरुविति याञ्जोक्तिश्च गम्यते । पूर्वे प्रथमं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा निक्षि-प्तायां समर्पितायां सत्यां गोमुत्ववरणादिकमपि गम्यते । किमपि कुशलं श्रीरङ्गनाथ-चरणहर्ष संसारनिवृत्तिहर्ष च लय्यावत्तं लदधीनगतिकतया जानतीनामवगच्छन्तीनां प्र-जानां तत्त्वयान् ष्रितमात्मनिक्षेपकृत्यं भगवत्प्राप्तिरूपं प्रपत्यन्त्वानं च पर्याप्तं भवति । न नेति नज्द्रयस्य प्रकृतार्थापादकतया तदेवालमिल्यर्थः । अर्चकेन संप्रार्थनावाक्य-पूर्वकं पादुकायां समर्पितायामधिरुह्य भगवति निर्गते तं प्रणम्य प्रजाः कृतार्था भव-न्तीति भावः । लद्भक्तानां मोक्षाय पृथक् प्रपत्तिनीतुष्ठेयेति प्रतीतेः समासोक्तिः ॥ 'मां मदीयं च निखिलं चेतनाचेतनात्मकम् । खकैंकर्योपकरणं वरद खयम् ॥' इस्रोवमाकारकप्रार्थनायुक्तायां त्वतप्रत्तौ तेषामप्यन्तर्भावादिति भावः । तथाहि स्मर्थते — 'पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥' इत्याचार्यप्रपत्तिरेव तदीय।नामप्यवगमे हेतुः । तदीयतानु-संधानमात्रं शिष्यकृत्यमिति चरमोपायवेदिन उपदिशन्ति । पादुकाकृतप्रपदनस्थेव कारणान्तरस्य संनिधानेन शिष्यापवर्गस्य कार्यस्य सौकर्यवर्णनात्समाधिरलंकारः । 'समा-धिः कार्यसौकर्ये कारणान्तरसंनिधेः ।' इति लक्षणम् ॥

> नित्यं रङ्गक्षितिपतिपदन्यासधन्यात्मनस्ते शिङ्गानादं श्रवणमधुरं पादुके दीर्घयन्तः । काले तिसान्करणविगमक्केशजातं विहन्यः संतापं नस्तरुणतुलसीगन्धिनो गन्धवाहाः ॥ ७१ ॥

नित्यमिति । हे पाडुके, नित्यं सदा रङ्गक्षितिपतेः पदस्य चरणस्य न्यासेन धन्या-त्मनः कृतार्थशरीरायास्ते तव श्रवणानां कर्णानां मधुरं स्वादु शिज्ञानादमन्तर्मणिरवं दीर्घयन्तो विस्तारयन्तः । अनुकूलवातसाचित्येन शब्दस्य बहुदूरव्यापनादिति भावः । तरुणतुलस्याः सुकुमारतुलसीपल्लवस्य गन्धः सौरभ्यमेषामस्तीति तथोक्ता गन्धवाहा मन्दानिलाः पाडुकासंसर्गिणस्तस्मिन् काले चरमसमये नोऽस्माकं करणानां चक्षरादीनां विगमो नाशस्तस्य क्षेशेन जातमुत्पन्नं संतापं पीडां विहन्युः शमयेयुः । धर्मादिक्षिष्टकः रणानां मन्दानिलः क्लान्त्युपशमहेतुरिति भावः । प्रेयोऽलंकारः ॥ संसाराध्वश्रमपरिणतं संश्रितानां जनानां तापं सद्यः शमयितुमलं शार्क्तिणः पादुके त्वम् । चन्द्रापीडे प्रणमति नवां चन्द्रिकामापिबद्भि-धीरानिर्यत्सलिलकािकाशीकरैश्चन्द्रकान्तैः ॥ ७२ ॥

संसारित । हे शार्ङ्गणः पादुके, लं चन्द्रापीडे शशिशेखरे शिवे प्रणमित सित नवां चन्द्रिकां शिवचूडाचन्द्रकौमुदीमापिवद्भिर्गृहृद्भिः अत एव धारारूपेण निर्यन्तीभि-गैलन्तीभिः सिललकणिकाभिर्जलिबन्दुभिः शीकरैः सान्द्रैश्वन्द्रकान्तैर्मणिभिस्त्विय प्रत्युप्तैः संश्रितानां सेवकानां जनानां प्राणिनां संसाराध्विन भवमागें । मरुभूमित्वं व्यज्यते । जातेन श्रमेण परिणतमुत्पन्नं तापमाध्यात्मिकादिरूपं सद्यस्तदानीमेव शम्यितुमपनेतुमलं शक्ता । सलिलकणिकासंसर्गस्य तापापनोदनाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः । पदार्थहै-तुकं काव्यलिङ्गमित्येके ॥

> वज्रोपेतां बलिभदुपलश्यामलां मञ्जुघोषां मुक्तासारां मधुरचपलां वीक्ष्य विष्णोः पदे त्वाम् । हर्षोत्कर्षादुपरि चलयन्पादुके चन्द्रकान्तं धत्ते नित्यं धृतघनरुचिस्ताण्डवं नीलकण्ठः ॥ ७३ ॥

वज्रोपेतामिति । हे पाइकं, धता घनहिनः सान्द्रप्रेमा येन सः, अन्यत्र धृता घने मेथे हिनः प्रीतियेंन स नीलकण्डः शिवः । मयूरोऽपि व्यज्यते । वज्रेण हीरेण, अन्यत्र अश्विनोपेतां युक्तां वलिभदुपलेनेन्द्रनीलेन, अन्यत्रेन्द्रनीलवत् स्यामलां नील-वर्णयुक्तां मज्जु घोषो नादः स्तितं च यस्यास्तां मुक्ताभिः सारामुत्कृष्टाम्, अन्यत्र मुक्ता विस्ट्रष्टा आसारा धारासंपाता यस्यास्ताम् । 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः । मधुरां रम्यां चपलां गतिकाले लोलाम्, अन्यत्र मधुरा चपला विद्युत् । 'तिहत् सौदा-मिनीं विद्युक्तश्चला चपला अपि।' इत्यमरः । यस्यास्तां लाम् । कादिम्बनीमिति व्यज्यते । विष्णोः पदे श्रीरङ्गनाथचरणे आकाशे च वीक्ष्य हर्षस्य संतोषस्योत्कर्षणोपिर कर्ष्यभागे चान्तमश्च चलयन् मन्दमान्दोलयन् सन् नित्यं सदा ताण्डवं नर्तनं धत्ते करोतीत्यर्थः । मेघमालां वीक्ष्य शिखी नृत्यति लां वीक्ष्य शिवो नृत्यतीत्यर्थः । श्रेषेण शिवकेकिनोः कादिम्बनीपादुकयोध्य भेदाध्यवसायान् श्रेषानुप्राणितं हपकमलंकारः । कादिम्बनीवाचकाभावादेकदेशिववीत् ॥

श्रीरङ्गेन्दोश्चरणकमलं तादशं धार्यन्ती काळे काले सह कमलया ऋप्तयात्रोत्सवश्रीः।

गत्वा गत्वा स्वयमनुगृहं द्वारमुन्निद्रनादा पौरान्नित्यं किमपि कुशलं पादुके प्रच्छसीव॥ ७४ ॥

श्रीरङ्गेन्दोरिति । हे पादुके, काले काले उचितसमयेषु कमलया श्रिया । परिश्वया कयाचनेलिप गम्यते । सह सार्धे कृता विहिता यात्रोत्सवस्य चैत्रायुत्सवस्य ।
मृगयाविहारश्च गम्यते । श्रीः शोभा यया सा । ताहशं त्वदेकधार्यं श्रीरङ्गेन्दोश्चरणकमलं
पद्मसदशपदम् । चन्द्रसंविधहिरणमिलापि । 'कमलं सलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे ।
मृगप्रभेदे कमलः कमला श्रीवरिश्वयोः ॥' इति सर्वत्रापि विश्वः । धारयन्ती वहन्ती ।
भटैर्वाहयन्तीलिपि गम्यते । राजानो मृगयायां मृगान् गृहीला भटन्तीति भावः ।
स्वयमतुगृहद्वारं पौराणां प्रतिभवनप्रतिहारं गला गलोन्निदः प्रवुद्धो नादो भृदुभाषणमिलापि गम्यते । यस्याः सा सती पौरान् श्रीरङ्गनगरवासिनो निलं किमपि 'पुत्रेष्विष्ठिषु
दारेषु प्रेष्वशिष्यगणेषु च' इति वहुप्रकारलात् सकृदुत्त्या बोधियतुमशक्यं कुशलं
पृच्छसीव । श्वेषानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा ॥ 'संप्रामात्पुनरागल कुजरेण रथेन वा । पौरान्
स्वजनवित्रसं कुशलं परिपृच्छति ॥' इति रामग्रतान्तप्रतीतेः समासोक्तिरि ॥

चतुरविहारिणीं रुचिरपक्षरुचिं भवतीं मनसिजसायकासनगुणोचितमञ्जरवाम् । अनुपदमाद्वियेमहि महेन्द्रशिलामहितां हरिचरणारविन्दमकरन्दमधुत्रतिकाम् ॥ ७५ ॥

चतुरेति । हे पादुके, इत्युपस्कार्यम् । चतुरश्रमत्कारो विहारो लीलासंचारः, अन्यत्र अमणमस्या अस्तीति तथोक्ताम् । रुचिरा रम्या पक्षयोः पार्श्वयोः, अन्यत्र गक्तो रुचिर्यस्यास्ताम् । मनसिजस्य कामस्य सायकासनस्य चापस्य गुणस्य मौर्व्या एवोचितो योग्यो मजुरवो मजुनादः, अन्यत्र झंकारो यस्यास्ताम् । अमराणामेव कामध्यनुर्गुणलादिति भावः । महेन्द्रशिलाभिरिन्द्रनीलैरिन्द्रनीलवच महिताम् । रुचिरामिति पाठस्तु कथितपदत्वादनादरणीयः । भवतीं हरेश्वरणयोरेयारविन्दयोः सुखस्पर्शादिरूप-गुणस्यैव मकरन्दस्य मधुनो भोग्यलात् मकरन्दत्वेन निगिरणम् । भोकों मधुत्रतिकां भृक्षीमनुपदं पदे अदियेमहि वहु मन्यामहे । श्वेषानुप्राणितेयमुरप्रेक्षा ॥

कनकरुचा जटामुरगमौलिमणीन् मणिभि-स्त्रिदिवतरङ्गिणीं सरलमौक्तिकदीधितिभिः। कुटिलतया कचिच्छशिकलामधरीकुरुषे मुररिपुपादुके पुरिभदः शिरसा विधृता॥ ७६॥ कनकेति। हे मुररिपुपादुके, लं पुरिभदः शिवस शिरसा विधृता सती कनकस्य खशरीरहेम्रो रचा दीऱ्या जटाम् । शिवस्य श्विष्टकेशलात् जटायाः पिशक्षवर्णलात् मणिभः (खगात्रे प्रत्युप्तः) रलेहरगस्य (शिवशिरोभूषणस्य) सर्पस्य मौलिमणीन् शिरोरलानि तरलमोक्तिकानां नायकमुक्ताफलानां दीधितिभिल्लिदिवतरिक्षणीं गक्षां किचत् मध्यदेशे कुटिलतया वक्तमावेन शशिकलां शिवच्चटाचन्द्रलेखां चाधरीकुरुषे अधःस्थितां करोषि । गुणोत्कर्षेण न्यक्ररोषीत्यपि । अनेकेषामेकिकयावर्णनात्तुल्ययोगिता । उपमानानामुपमेयैस्तिरस्कारोक्तेः प्रतीपमेदश्च । तथोः संकरः । एकस्याः सर्वन्मूषणात्मकत्ववर्णनात् तेभ्यो व्यतिरेकश्च ॥

काले तल्पभुजङ्गमस्य भजतः काष्टां गतां शेषतां • मूर्तिं कामपि विद्या रङ्गनृपतेश्चित्रां पदत्रद्वयीम् । सेवानम्रसुरासुरेन्द्रमकुटीशेषापटीसंगमे

मुक्ताचिनद्रकयेव या प्रथयते निर्मोक्तयोगं पुनः ॥ ७७ ॥

काल इति । रङ्गनृपतेश्वित्रामाश्चर्यंकरीं पदत्रद्वयीं पादुकायुगलीं काले संचार-समये काष्ठां शेषलस्य परमावधिं गतां प्राप्ताम् । चरणवहनादधिकस्य दासकार्यस्या-भावादिति भावः । शेषतां चरणवहनरूपं कैकर्यमेतादशशेषकार्यकरत्वात्तस्य शेषसंज्ञा-प्युपपद्यत इति भावः । भजतस्तल्पभूतस्य शय्याभूतस्य भुजङ्गमस्यानन्तस्य कामपि विलक्षणां मूर्वि विप्रहत्तया वेद्यि मन्ये । या पदत्रद्वयी सेवार्थे नम्राणां प्रणतानां सुरा-सुरेन्द्राणां देवासुरप्रभूणां मकुटीं (गतायाः) शेषपट्याः पादुकानिक्षेपात् पूर्वे वेष्टितस्य पटस्य संगमे संसर्गे सति मुक्तानां मौक्तिकानां चित्रकयेव प्रभयेव पुनर्निमीकस्य कश्चकस्य योगं संसर्गे प्रथयते प्रख्यापयति । मौक्तिकप्रभासंवलनेन पूर्वे निर्मोकप्रती-तिर्जाता तेषां शेषापटीसंसर्गात्पुनरि अन्यो निर्मोकयोगः प्रतीयत इति भावः । उपमासंस्पृष्टमनुमानमलंकारः । निर्मोकसंवन्धस्य शेषमूर्तित्वज्ञापकलात् ॥

> चन्द्रापीड्शिखण्डचन्द्रशिखरच्योतत्सुधानिर्शर-स्तोकाश्चिष्टसुरेन्द्रशेखररजःस्त्यानां स्तुमः पादुकाम् । ब्रह्मस्तम्बविभक्तसीमविविधक्षेत्रज्ञसर्गास्थिति-

ध्वंसानुम्हिनम्हमणियनी या सा क्रिया रिक्षणः ॥ ७८ ॥

चन्द्रेति । चन्द्रापीडस्य शिवस्य शिखण्डचन्द्रस्य शिखागतशशिनः शिखरादप्र-भागात् च्योततो गलतः सुधानिर्झरस्यामृतप्रवाहस्य स्तोकेन लेशेनालिष्टैः सकैः सुरेन्द्राणां शेखररजोभिः शिरोमाल्यपरागः स्त्यानां घनीभृतां पादुकां स्तुमः प्रशंसामः । या पादुका ब्रह्मणा चतुर्मुखेन स्तम्बेन तृणभेदेन गुल्मेन वा । 'अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मी' इत्यमरः । विभक्तसीम्नामुत्कपापकर्षाविधयुक्तानां विविधानां पूर्वपुण्यपापतारतम्येन बहु-प्रकाराणां क्षेत्रज्ञानामात्मनां सर्गः सृष्टिः, स्थितिः रक्षणम्, ध्वंसो लयः, अनुष्रहः पुण्य- फलदानम्, निप्रहः पापफलदानम्, तान् प्रणयति विधत्त इति तथोक्ता सा प्रसिद्धा किया लीलासंकल्पः । 'किया कर्मणि चेष्टायां करणे संप्रधारणे । आरम्भोपायशि-क्षाप्ठ चिकित्सानिष्कृतिष्वपि ॥' इति विश्वः । पादुकाया भगवत्संकल्पलीलात्मकतया प्रणामसुत्योः समर्थनात् काव्यलिक्षमलंकारः ॥

> लक्ष्मीनूपुरशिक्षितेन गुणितं नादं तवाकर्णय-न्नाजिन्नन्निगमान्तगन्धतुलसीदामोत्थितं सौरभम् । काले कुत्रचिदागतं करुणया साधि त्वया चाम्रतः पश्येयं मणिपादुके परतरं पद्मेक्षणं दैवतम् ॥ ७९ ॥

लक्ष्मीति । हे मणिपादुके, लक्ष्म्या नूपुरस्य मजीरस्य शिज्ञितेन नादेन गुणितसुप-वितं तव नादमाकणयन् शृण्वन् निगमान्त एव गन्धः सौरभं यस्य तेन निगमान्तस्य गन्ध इव गन्धो यस्य तेनेति वा । तुलसीदान्नोत्थितसुद्गतं तव सौरभमाजिप्रन् प्राणेनानुभवन् अहं तु कुत्रचित् काले चरमसमये कंषणया द्यया त्वया च सार्धमा-गतमासत्रं पद्मेक्षणं पुण्डरीकाक्षं परतरं समाभ्यधिकरहितं देवतं देवतानां परमदैवत-मित्युक्तं श्रीरज्ञनाथमन्नतः पद्येयम् । 'हिश्चर् प्रेक्षणे' इति धातोः लिङ्कत्तमपुष्यकेव-चनम् । प्रेयोऽलंकारः ॥

> वहित क्षितिव्यवहितां सोऽपि त्वां गतिषु पादुके रङ्गी । कमठपतिभुजगपरिवृढकरिवरकुलशिखरिभूमिकाभेदैः ॥ ८० ॥

वहतीति । हे पादुके, सोऽपि त्वया धृतोऽपि रङ्गी श्रीरङ्गनाथो गतिषु संचारेषु क्षित्या भूम्या व्यवहितामन्तरितां लां कमठपतिः क्षितिधारक आदिकूमों, भुजगपरिवृद्धो नागराजः शेपः, करिवरा दिग्गजाः, कुलशिखरिणः कुलपर्वतास्तरेव भूमिकाभेदैर्मूर्खन्त-रैर्वहति । 'यद्यद्विभूतिमत्तन्तं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम वेजोंऽश-संभवम् ॥' इत्युक्तरीत्या शेषदिग्गजादीनामपि भगवदात्मकत्वादिति भावः । परस्परध्या परस्परोपकारवर्णनादन्योन्यालंकारः । 'अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम्' । इति लक्षणात् ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेष्ट्रटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतियु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे प्रकीर्णपद्धतिरैकोनत्रिंशी ॥

चित्रपद्धतिश्रिशी।

भधास्यां पद्धत्यां पादुकाविषयान् शब्दिचत्रप्रधानान् श्लोकानुदाहरति— प्रतिष्ठां सर्विचित्राणां प्रपद्ये मणिपादुकाम् । विचित्रजगदाधारो विष्णुर्यत्र प्रतिष्ठितः ॥ १ ॥ प्रतिष्ठामिति । सर्वेषां वित्राणां शवलवर्णनानारत्नानां खशरीरविरिचतशक्षप्रमाणालेख्यानामुपकान्तानुप्रासयमकवन्धगत्यागत्यादिशब्दिचत्राणामन्यपद्धतिषु प्रतिपादितानामुपमाण्यंचित्राणां परीक्षिदुज्ञीवनाह्ल्यानिर्माणप्रभृत्यार्थ्यकृत्यानां च (यथासंभवमिषकारितया विषयतया च) प्रतिष्ठामास्पदीभृताम् । चित्रशब्द्यानेकार्थत्वं
'चित्रं किर्मारकल्माषशवलैताश्च कर्बुरे ।' 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इति कोशेन
शब्दचित्रार्थचित्रादिख्पालंकारिकव्यवहारेण चावधार्यम् । मणिपादुकां (भगवतो
रक्षनाथस्य) रत्नमयपादुकां प्रपद्येऽभीष्टोपायतया आश्रये । यत्र पादुकायां
विचित्रस्याश्चर्यकरस्य जगतः प्रपद्यस्याधार आश्रयो विच्छः श्रीरक्षनाथः प्रतिष्ठितोऽवाधेन स्थितवान् ॥ विचित्रप्रपद्याप्य आश्रयो विच्छः श्रीरक्षनाथः प्रतिष्ठितोऽवाधेन स्थितवान् ॥ विचित्रप्रपद्याप्यस्यापि आधारत्वात् सर्वचित्राधारत्वं युक्तमिति भावः । समालंकारः । एतेनास्यां पद्धलां बहुविधशब्दचित्रप्रचुरता प्रतिज्ञाता
भवतीति सूच्यार्थसूचनान्मुद्रालंकारः । तदुक्तम्—'सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः
पदः ।' अत्र पादादिषु प्रतिष्ठां प्रपये विचित्रं विष्णुरिति वर्णावृत्तरनुप्रासः । शब्दिनत्रम् । तदुक्तम्— 'वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च ।' इति ॥

वित्रान्तरमप्याह—

शृणु ते पादुके चित्रं चित्राभिर्मणिभार्विभोः । युगक्रमभुवो वर्णान्युगपद्वहसे खयम् ॥ २ ॥

शूणिवति । हे पादुके, ते तव वित्रं शब्दिवत्रप्रचुरमाश्चर्यं च संदर्भ शीलं च शूण पत्य । अत्र अवण्हाने चाश्चपत्वं प्राकट्यातिशयेनारोप्यते । अन्यथा 'पत्यार्थं-खानालोवने' ।८।१।२५' इति तवशब्दस्य ते इत्यादेशासंभवः । त्वक् च हक् च निपि-पासति जिह्नेत्यादिवत् । शुद्धसत्त्वमयपादुकाङ्गसौ सर्वकरणत्वारोप उपपवते । या त्वं चित्राभिर्द्वानावर्णाभिर्मणिभिर्विभोः श्रीरङ्गनाथस्य युगेषु कृतत्रेतादिषु कमभुवः आजु-पूर्वेण जायमानान् वर्णान् शुक्कादीन् युगपदेकदा स्वयमवतारभेदमनाहस्य वहसे विभिष्धं । अतो भगवता अनेककालरवतारभेदेश्व वहनीयान् वर्णान् त्वं सकृदेकावतारेण वहसीति भगवतोऽपि त्वच्छीलसाश्चर्यत्वम् । किं च युगतया यमकादिषु आदृत्तियुक्तन्तया कमेण तत्तद्वत्थित्वतातुपूर्व्यां च जायमानान् वर्णान् अक्षराणि च वहसि । अतस्त्वद्विषयसंदर्भश्व आश्चर्यावह इति भावः । 'आसन् वर्णाश्चरो ग्रास्य गृहतोऽजु-युगं तन्ः । शुक्को रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥' इति युगकमेण भगवतो नाना-वर्णप्रहणे प्रमाणं द्रष्टव्यम् । यमकवन्षेषु वर्णादृत्तिवर्णक्रमौ तत्र तत्र वक्ष्येते । अत्र शृणुत इति संहितायामात्मनेपदत्वश्रमादपशब्दाभासः शब्दिवत्रम् । तदुक्तम्— 'यत्रापशब्दधीः साधुभावज्ञानान्निवर्तते । तत्रापशब्दाभासः स्यायथेदंपुरुषो मन्हान् ॥' इति ॥' इति ॥

१. पुंनपुंसकयोर्विशेषणविशेष्यभावाभावेनापशब्दाभासत्वे अयं चासौ पुरुषश्चेति समासेन तमिष्टतिः.

सुरासुरार्चिता धन्या तुङ्गमङ्गलपालिका । चराचराश्रिता मान्या रङ्गपुङ्गवपादुका ॥ ३ ॥

सुरेति । सुरासुरैदेंवासुरैर्गर्चता पूजिता धन्या सकलसंपद्विश्विष्टा तुङ्गानामुत्कृष्टानां मङ्गलानां श्रेयसां पालिका पालयित्री चराचरैर्जङ्गमस्थावरैः स्वशरीरगत्तैरालेख्यरूपै-श्वाश्रिता रङ्गपुङ्गवस्य पादुका मान्या । सर्वेरिति शेषः । शिष्टं स्पष्टम् ॥

अयं गोमूत्रिकावन्धः । गोमूत्रवद्वकगितत्वेन वाच्यमानत्वात् संदर्भस्य । लक्षणं तु— 'वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्थयोः । गोमूत्रिकेति तां प्राहुर्दुष्करं तिद्वदो यथा ॥' इति । श्लोके उभयोरर्धयोराद्याक्षरमारभ्य एकेकाक्षरान्तिरतमेकेकाक्षरं यद्येकमेव भवित तदा वक्तत्या उभयोर्वांथ्योर्वाचियतुं योग्यत्वातां गोमूत्रिकां दुष्करेषु शब्दिव-त्रेषु तिद्वद आलंकारिका वदन्तीत्यर्थः । उद्धारस्तु— प्रत्येकं पोडशकोष्ट्रघटितं पिक्क-द्वयं विलिख्य प्रथमपक्षयां प्रथमार्धे द्वितीयपक्षयां द्वितीयार्धे च क्रमेण विलिख्य प्रथ-मार्धे प्रथमाक्षरं द्वितीये द्वितीयं प्रथमे तृतीयं द्वितीयार्धे प्रथमं प्रथमे द्वितीयमित्यादि कैकश्लेपणेन वाचने प्रथमार्धे भवित । एवं द्वितीयार्धे प्रथमं प्रथमे द्वितीयमित्यादि कमेण पूर्ववदेवेकेकमपहायैकेकश्लेपणेन वाचने द्वितीयार्धमिप भवित ॥

पद्मेव मङ्गलसरित्पारं संसारसंततेः । दुरितक्षेपिका भूयात्पादुका रङ्गभूपतेः ॥ ४ ॥

पद्मेति । मङ्गलसित् भद्रप्रवाहरूपा संसारसंततेः भवधोरण्याः पारमविधभूता । संसाराणवसंतारिकेति भावः । रङ्गभूपतेः पादुका पद्मेव लक्ष्मीरिव । साहस्यं च पूर्वो-क्षविशेषणानामर्थतः साधारणलात् । दुरितस्य पापस्य क्षेपिका निरासिका भूयात् । ममेलाक्षिप्यते । गृहचतुर्थं नामैतच्छव्दचित्रम् । चतुर्थपादाक्षराणां पादत्रयेऽपि तत्र तत्र गृहलात् । पादमिलात्र पा, दुरितेलात्र दु, क्षेपिकेलात्र कां, पारमिलात्र रम्, मङ्गलेलात् ग, भूयादिलात्र भू, पद्मेलात्र प, संततिरिलात्र तेः इति यथासंभवं चतुर्थपादोद्धारो दृष्ट्यः । लक्षणं तु—'यत्रैकपादवर्णानामन्यपादेषु गोपनम् । तहृद्यादकं नाम तद्भेदः प्रथमादिभिः ॥' इति । अन्यत्र गृहप्रथमपादादिकमप्यूत्यम् ॥

अनन्यशरणः सीदन्ननन्तक्केशसागरे । शरणं चरणत्राणं रङ्गनाथस्य संश्रये ॥ ५ ॥

अनन्येति । अनन्तेऽनवधौ क्षेशसागरे दुःखसमुद्रे सीदन् शोचन् अनन्यशरण
उपायान्तररहितोऽहं रङ्गनाथस्य चरणत्राणं शरणं संश्रये उपायत्वेन गृणे । निरोष्ट्रधोऽयं श्लोकः । त्राणमित्यत्र मकारस्य 'मोऽनुस्वारः' इति शास्त्रणानुस्वारतया परिणामान् न
नैरोष्ट्रयहानिः । तदुक्तम्—'हल्खरस्थानवर्णानां नियमो दुष्करेष्वसौ । इष्टश्चतुष्प्रभृत्येष
दस्यते सुकरः परः ॥' इति । अस्पर्थः—अचां हलां कष्ठादिस्थानानामेकाच्क-एक-

हल्क-एकस्थानक-क्वाच्क-द्विहल्क-द्विस्थानकेलादिरूपेण चतुष्पर्यन्तं नियमाश्रयणे दुष्करः शब्दचित्रभेदः । अनियमे सुकरः संदर्भः । न चित्रसिति । अयं तु ऋोक ओष्ठयपरिहा-रेण चतुःस्थानकः । उवर्णपवर्गौकारौकारवकारोपध्मानीयानामभावात् ॥

> प्रतिभायाः परं तत्त्वं विश्रती पद्मलोचनम् । पश्चिमायामवस्थायां पादुके मुद्धतो मम ॥ ६ ॥

प्रतिभाया इति । परमुत्कृष्टं तत्त्वं वस्तु । 'ततः समश्राभ्यधिकश्च दृरयते ।' इति श्रुतेः । पद्मलोवनं पुण्डरीकाक्षम् । 'कप्यासं पुण्डरीकमेवमिक्षणी' इति श्रुतेः । विश्रती लं पश्चिमायामवस्थायामन्त्यकाले मुद्यतो मोहं गच्छतो मम प्रतिभायाः प्रत्यक्षीभूयाः । कियावज्ञनं नाम प्रहेलिकाभेदः । तदुक्तम्—'कीडागोष्टीविनोदेषु तज्ज्ञेरा-कीणमञ्जणे । परव्यामोहने चापि सोपयोगा प्रहेलिका ॥' इत्युपक्षम्य 'विश्वतान्यस्वरूपेण यत्र शब्देन वज्ञना ।' इति । प्रतिभाया इत्यस्य पष्टचन्तप्रतिभाशब्दसाम्येन प्रतिपूर्वात् 'भा दीप्ती' इत्यस्माद्धातोः प्रार्थनायां लिङ्यस्यमपुरुषेकवचनान्तस्य कियाशब्दस्य वज्ञनात् ॥

यामः श्रयति यां धत्ते यैन यात्याय याच या। यास्य मानाय यैवान्या सा मामवतु पादुका ॥ ७ ॥

यामिति । याम्, अः, श्रयति । या, अम्, धत्ते । या, एन, याति । आय, या । आत्, च, या । या, अस्य, मानाय । या, ए, वान्या इति पदच्छेदः । अः विष्णुः । 'यद्देदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महें-श्वरः ॥' इति प्रणवप्रकृतिभृताकारवाच्यता भगवतः श्र्यते । स्मर्थते च—'अकारेणोच्यते विष्णुः सर्वलोकेश्वरो हरिः ।' इति । यां पादुकां श्रयति सेवते । गत्यधंमुपादत्त इति यावत् । या पादुकां अं विष्णुं धत्ते । या एन विष्णुना याति । पादुकायाः स्वभावतोऽन्याधीनगतिकत्वात् । या आय विष्णवे । तस्य शेषभूतेति यावत् । ताद्रथ्यं चतुर्था । या आत् विष्णोः । अभवदिति शेषः । तद्धीनसत्ताकेति यावत् । या अस्य विष्णोः मानाय पूजाये । प्रत्यासत्रपुष्पादिवत्समर्पणीयत्वेन पूजार्थलादिति भावः । या ए विष्णो विषये वान्या सम्यक् भजनीया । वन पण संभक्तावित्यस्मात् 'ऋहलोण्यत् ३।१।१२४' इति प्यत् । चकारः कर्नृयद्दत्तेषु संबध्यते । सा पादुका मामवतु । प्रार्थनायां लोद् । अत्र अशब्दस्य सप्तविभक्तयो । वच्यन्तेः सप्तस्विप वाक्येषु संहिताकालेऽविविद्यावन्तरान्तरभ्रान्त्याविविद्यातिभानात् प्रहेलिकाभेदः । पूर्वापेक्षया वित्तिविशेषशाली । लक्षणं तूक्तम् ॥

चर्या नः शौरिपादु त्वं प्रायश्चित्तेष्वनुत्तमा । निवेश्यसे ततः सद्भिः प्रायश्चित्तेष्वनुत्तमा ॥ ८ ॥ चरेंति । हे शाँरिपादु, लं नोऽस्माकं (धनादिसंसारप्रशृत्तपापवताम्) प्रायधितेषु पापापनोदनेषु कर्मसु अनुत्तमा उत्तमं न विद्यते यस्याः सा । उत्कृष्टतमा
वर्षा कियाहपा । प्राय इत्युत्प्रेक्षाव्यज्ञकः । ततः कारणात् अनुत्तमा अनुत्ता अनिरस्ता
मा लक्ष्मीर्यया सा । 'इन्दिरा लोकमाता मा' इत्यमरः । 'नुद प्रेरणे' इत्यसात्
कर्मणि कः । 'नुदविद-' इत्यादिना नत्वस्य विकल्पितत्वात् । नत्वाभावे रूपं नुत्तेति ।
भगवचरणपरिचरणकालेषु लक्ष्म्या आहता पादुकेति भावः । सद्भिः प्रायश्चित्तपरैः
साधुजनिश्चतेषु निवेश्यसे । प्रायश्चित्तानुष्टानवैकल्ये सति तत्प्रायश्चित्ताय पादुकां
सरन्ति सन्त इति भावः । पादायित्त यमकम् । [तदुक्तम्—] 'अव्यपेतव्यपेतातमा
या वृत्तिर्वर्णसंहतेः । यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् । एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पनात् । आदिमध्यान्तमध्याद्यमध्यमाद्यन्तसर्वतः ॥ अत्यन्तबह्वस्तेषां
भेदाः संभेदयोनयः ॥' इति ॥

रामपादगता भासा सा भातागदपामरा । कादुपानश्च कासह्या ह्यास काञ्चनपादुका ॥ ९ ॥

रामिति । रामपादं गता आश्रिता गदं व्याधि पान्तीति गद्पाः । विरोधिन इति यावत् । तेषां दोषरूपमनोव्याधिदायकत्वादिति भावः । 'आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३।' अगद्पाः विरोधिरहिता अमरा देवा यस्याः सा । देवविरोधिनवर्तिकेति यावत् । भासा दीप्त्या कासत्या कस्य सूर्यस्थासत्या सोहुमशक्या । सूर्याधिकतेजो-विशिष्टेति यावत् । सा प्रसिद्धा काञ्चनपादुका कात् ब्रह्मणः सकाशात् । 'मारुते वेधि ब्रप्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः' इत्यमरः । उपानश्चोपागतवती । उपपूर्वादश्चते-र्विद् । भाता विदिता आस अभूदित्यर्थः । आसेति तिङ्नतप्रतिरूपकमव्ययम् । हि प्रसिद्धा । रिज्ञणः पूजाकाले ब्रह्मणा समर्पिता तथात्वेन विदिता प्रसिद्धा च श्रीरङ्ग-नाथमाहात्म्ये । पादानुलोमप्रतिलोमयमकम् । [तल्लक्षणम्—] 'आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादार्थलोकगोचरा । यमकं प्रतिलोमत्वात्प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥' इति ॥

बाढाघालीझाटतुच्छे गाथाभानाय फुलले । समाधौ शठजिच्चडां वृणोषि हरिपादुके ॥ १०॥

बाढिति । हे हिरपादुके, बाढेन दृढेनाघानां व्यसनानाम् । 'दुःखैनोव्यसनेष्वघम्' इत्यसरः । आल्याः पद्मधाः झाटेन संसर्गेण तुच्छे शुन्ये । 'जट झट संघाते' इत्यसात् घत्र् । उत्तरपूर्वाधाश्चेषविनाशिनीति यावत् । यद्वा बाढया अघाल्यैव झाटेन कान्तारेण तुच्छे अनिवर्तनीयपापश्चन्ये इत्यर्थः । पापपिद्विरेव कान्तारत्वेन निरूप्यते । 'झाटो निकु कान्तारे वणसंमार्जनेऽपि वा ।' इति विश्वः । गाथानां द्रविडोपनिषत्पद्यानामान्मानाय प्रकाशाय । ताद्य्यें चतुर्था । फुलं विकिति खं मनोरूपेन्द्रियं यस्मिन् तिस्मन् । 'इन्द्रियेऽपि खम्' इत्यमरः । समाधौ मानससाक्षात्कारे शठिज्ञ्बं

शाठकोपस्य शिखां युणोषि संनिधत्स इति यावत् । योगनिष्ठः शाठकोपस्त्वां शिरसि लप्नां भावयतीति भावः । अनुभवप्राकट्याद्वर्तमानवद्वथपदेशः । 'चेमुमंपिलवि ' ताएइम्ण येणं ळल्म मेले' (१) इति द्रविडोपनिषदत्रानुसंधेया । अपुनरुक्तव्यक्षनं नाम शब्द-चित्रम् । तदुक्तम्—'खराणां व्यक्षनानां वा यत्रावृक्तिनं लक्ष्यते । अनावृक्ताणंकं तज्ज्ञाः शब्दिवतं प्रचक्षते ॥' इति ॥

सा भूपा रामपारस्था विभूपास्तिसपारता । तारपा सकृपा दृष्टिपूरपा रामपादुका ॥ ११ ॥

सा भूपेति । भुवं पातीति भूपा । 'आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३' । अचीवतारेषु मध्यमलोकरक्षिणी रामपारस्था रामरूपे पारे मर्यादास्थापके तिष्ठतीति तथोक्ता । 'सुपि स्थ: । ३।२।४' इति कः । 'पारं परं विष्णुरपारपारे' इति ब्रह्मपारस्तवे । 'परिगतवृषशैलं पारम' इति प्रकारेण रामरूपे पारे स्थिता । विभूपास्तेर्भगवद्वपासनस्य सपारता । पारेण सहितः सपारत्वस्य भावः सपारता । 'समासकृत्तद्वितेषु संबन्धा-भिधानम्' इत्यभियुक्ताः । उत्तरावधिसंवन्धिभूतेति यावत् । भगवदुपासनस्य पादकासंबन्धः फलमिति भावः। तारशब्देन प्रणवप्रतिपाद्यं ब्रह्मोच्यते। तत्पाति कण्टकनिवृत्तिद्वारेति तथोक्ता । दृष्टिपूरपा दुष्टेर्दोषस्य पूरं प्रवाहं पिवति नाशयतीति तथोक्ता । एवंभता रामपादका सकुपा दयावती । आश्रितापराधसहिष्णुरिति यावत् । अयं मुरजबन्धः । लेखनप्रकारस्त-'तिर्यगरेखा लिखेत् पद्य नव ना तत्र पद्मयः । अष्टकोष्टाश्चतस्रः स्युस्तासु श्लोकं लिखेत् कमात्॥' उद्धारस्त—आद्याहिराद्ययोः पद्भशोर्वाच्यो गोम्त्रिकाकमात् । किंचैकं द्वितयं द्वैतं द्वयमेकद्वयोरि । खपक्षिप्रकमादेवं विन्यासद्वितयं भवेत् ॥ एवं तृतीयतुर्याङ्गी खपङ्कयोस्तदुपक्रमात् ॥' इति । अस्यार्थः -- प्रथ-मपद्भी प्रथमाक्षरम्, द्वितीयपद्भी द्वितीयतृतीये, पुनः प्रथमपद्भी चतुर्थपश्चमे, पुनर्द्वितीयपङ्की षष्ठसप्तमे, पुनः प्रथमपङ्कावष्टमं च गृहीला प्रथमपादं वाचयेत्। एवं द्वितीयपद्भी प्रथमम् , प्रथमायां द्वितीयतृतीये, द्वितीयायां चतुर्थपश्चमे, प्रथमायां षष्टसप्तमे, द्वितीयायामष्टमं च गृहीला द्वितीयपादं वाचयेत् । एवं तृतीयपङ्कथा-द्यक्षरमारभ्य चतुर्थपद्भिसंकिलतया तृतीयपादं प्रथमपादबद्वाचयेत् । चतुर्थपद्भथाद्यक्षर-मारभ्य ततीयपङ्किवर्णसंकीर्णतया चतुर्थपादं वाचयेत्। अपरोऽपि वाचने नियमः—

> 'आवाष्ट्रिः प्रथमादौ स्थात् द्विद्विश्विस्तुरीयके । चतुर्थे पश्चमं च त्रिषष्ठं चाथ द्विसप्तमम् ॥ प्रथमायां ततः पङ्कौ द्रष्टव्यं चरमाक्षरम् ॥'

अस्यार्थः—प्रथमपङ्को प्रथमाक्षरम्, द्वितीयपङ्को द्वितीयाक्षरम्, तृतीयस्यां तृतीयम्, बतुर्थ्यो बतुर्थे पञ्चमं च, पुनस्तृतीयस्यां षष्ठम्, द्वितीयस्यां सप्तमम्, प्रथमायामष्टमं च गृहीला प्रथमपादो वाचियतकाः ॥ द्वितीयपादस्य तु-

'द्वितीयान्निर्द्वितीयादावाये द्वित्री द्वितीयके । तृतीये तुर्यके त्रिद्वी तृतीयायं च वाचयेत् ॥'

अखार्थः—द्वितीयायां प्रथमाक्षरम्, प्रथमायां द्वितीयं तृतीयं च, द्वितीयायां तृतीयायां च चतुर्थम्, चतुर्थ्यो तृतीयं द्वितीयं च, तृतीयायां प्रथमाक्षरं च गृहीला द्वितीयपादं वाचयेदिति नियमः।

वृतीयपादस्य तु-

'तृतीयोऽन्निर्द्वितीयान्ते आयसप्तमषष्टयोः । द्वित्रिपश्चमयोस्तुर्यषष्टसप्तमयोः क्रमात् ॥ तृतीयान्त्ये च लक्ष्यायां वन्धो सुरजसंज्ञिकः ॥' इति ।

अर्थेखु—द्वितीयपङ्कावष्टमम्, प्रथमायां सप्तमं षष्टं च, द्वितीयायां पश्चमम्, तृती-यायामपि पश्चमम्, चतुर्थ्यो षष्टं सप्तमं च, तृतीयायामष्टमं च गृहीला वाचयेत्। इसेवं द्वितीयतृतीयपादे। वृत्ताकारेण वा वाचयितुं शक्यो।

चतुर्थपादस्य—

'तुर्याक्रिस्त तदादी स्थात् त्रिद्विद्वित्र्यायतुर्यके । तत् पश्चमे द्विषष्ठे त्रिसप्तमे तुर्यकान्तिमे ॥'

अखार्थः—चतुर्थंपक्को प्रथमम्, तृतीयायां द्वितीयम्,द्वितीयायां तृतीयम्,प्रथमायां चतुर्थम्, तस्यामेव पश्चमम्, द्वितीयायां षष्ठम्, तृतीयायां सप्तमम्, चतुर्थ्यामष्टमं च गृहीला चतुर्थपादं वाचयेत्। एवं मुरजवन्धविन्यासप्रकारेण वाच्यमानोऽयं क्षोको मुरजवन्धसंक्षिको भवति। 'तच्छ(चि)त्रं यत्र वर्णानां खङ्काद्याकृतिता भवेत्।' इति काव्यप्रकाशिकायाम्। विवृतं च व्याख्यातृभिः—'ययदाकारता वर्णविन्यासस्यावभासते। ताभिस्ताभिश्च संज्ञाभिर्व्यावृत्तो वन्ध उच्यते।।' इति ॥

कारिका न न यात्राया या गेयास्यस्य भानुभा । पादपा हह सिद्धासि यज्ञाय मम साझसा ॥ १२ ॥

कारिकेति । यात्रायाः प्रवृत्त्यात्मिकायाः न न कारिका कारिकेव । भगवतो वा सर्वेषां वा प्रवृत्तिप्रयोजिकेति वाक्यार्थः । भानुमा मानोः सूर्यस्य भेव मा यस्याः सा तथोका या लं गेयासि गानयोग्यासि । अस्य विष्णोः पाद्पा पाद्रक्षिणी सा त्वमझसा झिटिति मम यङ्गाय मत्कर्तृकाराधनाय सिद्धासि प्राप्तासि । 'द्राक् झिटित्य असाहाय' इत्यमरः । इद्देति हर्षे । अनतिरिक्तपद्पदार्थानुलोमप्रतिलोमं नाम शब्दिवित्रम् । दुष्करयमकभेदः । लक्षणं तूक्तम् । 'साझसा मम यङ्गाय सिद्धासि हद्द पाद्पा । भानु-भासस्य या गेया यात्राया न कारिका ॥' इति प्रतिलोमं पाठेऽपि तान्येव पदानि त एव वाक्यार्थाः प्रत्येतुं शक्यन्त इति अनतिरिक्तपद्पदार्थानुलोमत्वम् ॥

सराघवा श्रुतौ दृष्टा पादुका सनृपासना । सलाघवा गतौ श्रिष्टा स्वादुर्मे सदुपासना ॥ १३ ॥

सराघवेति । सराघवा राघवेण सहिता श्रुती वेदे दृष्टा अन्तःपरिस्फुटतया इाता सनुपासना रामारण्यगमनकाळे राजासनवती, गती भगवतः संचारे विषये सळाघवा शैष्ट्रयसहिता ळिष्टा परस्परसंगता सदुपासना सद्भिरपास्यत इति कर्मणि 'ण्यासश्रन्थो युच् । ३।३।१०७' एवंभूता पादुका मे खादु मह्यं खदत इति यावत् । शरबन्धोऽयम् । तदुक्तम्—

'यत्रार्थयोश्रतुर्वणां आदावन्ते पुनस्रयः । मध्ये श्विष्टाश्रतुर्युगमाः शरवन्धोऽयमुच्यते ॥'

इति । उद्धारस्तु रेखाद्वयेन कोष्टचतुष्टयघटितामेकां पिक्समुत्पाय, तत्र पूर्वोत्तरार्धयो-रायाक्षरचतुष्टयं श्रिष्टं क्रमेण विलिख्य, ततः परं तां पिक्क द्विधा कृत्वा, एकैककोष्ट-घटितयोक्तयोरश्विष्टपञ्चमवर्णी विन्यस्य, पुनरेकीकृत्य, तत्र श्लिष्टघष्टं विलिख्य, भूयस्तां द्विधा कृत्वा, तयोरश्विष्टसप्तमा विलिख्य, पुनः श्लिष्टयोः श्लिष्टो, अश्विष्टयोरश्विष्टी इत्येवं क्रमेण त्रयोदशाक्षरपर्यन्तं विलिख्य पुनरेकीकृतायां कोष्टत्रयघटितायां पक्की श्लिष्टाक्षराणि त्रीणि विलिखेत् । एवं च किंचिदुत्रताश्विष्टपञ्चाक्षरविन्याससनिधरयं बन्धः ईपदुत्रतपर्वपञ्चकाधारशराकारवत्त्वात् शरवन्धसंज्ञको भवति । अत्र रलयोरभेदेन द्वितीयवर्णस्थितिलेख्या । एवं पिक्कद्वयपञ्चकवन्युरत्वात् सरवन्ध इत्येके ॥

काव्यायास्थित मावर्गव्याजयातगमार्गका । कामदा जगतः स्थित्यै रङ्गपुङ्गवपादुका ॥ १४ ॥

काव्यायेति । काव्याय, अस्थित, मावर्गव्याजयातगमार्गका इति पद्च्छेदः । मायाः श्रिय आवर्गे आवर्जने व्याजं निमित्तं यातं संचारं गच्छतीति तथोक्तः मार्गकः अल्पमार्गो यस्याः सा तथोक्ता । अल्पस्यापि पादुकासंचारमार्गस्य घण्टापथस्येव शोभा भवतीति भावः । कामिष्टं ददातीति कामदा । आतोऽनुपसर्गे कः । रङ्गपुङ्गव-पादुका जगतः प्रपन्नस्य स्थित्यै रक्षायै काव्याय अस्थित । जगद्रक्षणार्थं प्रवृत्तरामायण-पादुकासहस्रादिविषयतया आत्मप्रकाशनाय स्थितवतीत्यर्थः । 'प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च' इस्यात्मनेपदम् । 'श्वाष्ट्रहुस्थाशपां श्रीप्समानः । १ । ४ । ३४ ।' इति चतुर्थी । स्थित्या इस्यत्र तादर्थे चतुर्थी । गरुडगतिचकवन्धोऽयं श्लोकः । तदुक्तम्—
'मध्यस्थप्रथमादिद्यन्तरपङ्गयन्तरस्पृगेकार्णम् ।

गरुडगतिचकमेतद्रयर्धायन्तैकगं त्रिमण्डलगम् ॥' अस्यार्थः—मण्डल-रेखाचतुष्केण पक्षित्रयं विलिख्य, प्रथमपक्षी दश कोष्ठान् विलिख्य, द्वितीयतृतीयपङ्क्षयोः पद्म पत्त कोष्ठान् विलिख्य, मध्यमपङ्गी कुत्रचिद्ध्वकोषे प्रथमपादप्रथमाक्षरम्

तद्धोदेशे तृतीयपक्की प्रादक्षिण्येन कोष्टद्वये क्रमेणाक्षरद्वयम्, पुनर्मध्यमपक्की प्रथमाक्षर-कान्तरितकोष्ठे एकम्, तृतीयपक्षा द्वयमित्येवंप्रकारेण मण्डलगतिद्वयेन प्रथममर्थ-मुपकान्त एवाक्षरे समापयेत् । उत्तरार्धे च तत्रैवोपकम्य पूर्वक्रमेण प्रथमपक्की कोष्ठद्रयेऽक्षरद्रयं विलिख्य, द्वितीयपक्षी द्वितीयकोष्ठे एकं विलिख्य, पुनश्च प्रथमपक्की द्वयमित्येवंप्रकारेणोत्तरार्धे चैकया मण्डलगला तत्रैव प्रथमाक्षरे समापयेत् । एवं सलर्भद्वयेऽपि आवन्ताक्षरचतुष्टयमेकं भवति । तथा चतुर्यसप्तमी, सप्तमत्रयोदशी, दशमचतुर्थी, त्रयोदशदशर्मा च वर्णावेकरूपो । तथा प्रथमार्घे पादद्वयेऽपि द्वितीयाद्या, तृतीया, पश्चमतुरीया, षष्ठी, अष्टमसप्तमी च वर्णी श्विष्टी भवतः। एवं वकात्मकवीथ्यन्तरैकाक्षरावकात्मकखवीथ्यक्षरविन्यासघटितत्रिमण्डलगतिरूपत्वादस्य श्लोकस्य वकावकबहुमण्डलात्मकगरुडगतिसमानाकारमेतचकं गरुडगतिसंज्ञकं भवति । प्रकारान्तरम्—पञ्चकोणरेखापञ्चकं विलिख्य तदुपरि वृत्तं पञ्चकोणेषु पञ्चदलं च विलिख्य प्रथमदले प्रथमं तद्घोऽन्तराले द्वितीयं द्वितीयान्तरे तृतीयं बहिस्तृतीयपद्मे चतुर्थे पुनस्तृतीयान्तराले पश्चमं चतुर्थान्तराले षष्ठं बहिः पश्चमपद्मे सप्तमं पश्चमान्त-रालेऽष्टममिति प्रथमपादः । पुनर्वहिद्वितीयपद्मे दशमं बहिश्चतुर्थपद्मे त्रयोदशं च विलिख्य प्रथमपद्मे समापयेदिति द्वितीयपादः । उत्तरार्धे तु पञ्चकोणरेखयोर्मध्ये क्रमेण द्वितीयतृतीयौ पद्यमषष्ठी, अष्टमनवमी, एकादशद्वादशौ, चतुर्दशपद्यदशौ क्रमेण विलिख्य श्विष्टप्रथमपादप्रथमायक्षरमारभ्य प्रथमे समापयेत् । आयन्ताक्षर-चतुष्टयमेकं भवति । द्वितीयम्, तृतीयम्, चतुर्थम्, पश्चमम्, षष्टम्, सप्तमम्, दशमम्, त्रयोदशम्, एतान्यक्षराणि द्विधा भवन्ति ॥

> सुरकार्यकरी देवी रङ्गधुर्यस्य (सु)पादुका। कामदा कलितादेशा चरन्ती साधुवर्त्मसु॥ १५॥

सुरकार्यकरीति । सुराणामिष्टानिष्टप्राप्तिनिरसन्हपकार्यकरणशीला । 'कृत्रो हेतुताच्छीत्यानुलोम्येषु । ३।२।२ ॰। 'इति टः । देवी कीडावती दीप्तिमती वा । पचादी देविहिति हित्वेन पाठात् हीप् । कामदा उपासकानामिष्टस्य दात्री कलित आदेशः श्रुतिस्मृतिहृपाज्ञा यया सा तथोक्ता । साधुवर्त्मसु सन्मार्गेषु चरन्ती रङ्गधुर्यस्य (सु) पादुका कामदा इति योजना । द्विगृङ्गाटकचकवन्धोऽयम् । तदुक्तम्—

'प्रकान्तान्तं लिखेद्वर्णान् क्रभादेकत्र मण्डले । अन्यत्रैकान्तरं द्वा चेद्विशृङ्गाटक उच्यते ॥ 'इति । अस्यार्थः— मण्डलरेखात्रयेण पिक्कद्वियमुत्पाद्य द्वयमि प्रत्येकं द्वादशकोष्ठघटितं विधाय प्रथममण्डले प्रकान्तकोष्ठपर्यन्तं पूर्वार्धत्रयोदशाक्षराणि विलिख्य द्वितीयमण्डले प्रथमाक्षराव्यवहित-कोष्ठद्वये क्रमेण चतुर्दशं पद्यदशं च विलिख्य प्रथममण्डले प्रथमाक्षरैकान्तरितकोष्ठे षोडशं श्रिष्ठं वाचियत्वा उत्तरार्धप्रथमाक्षरमि तदेव वाचायत्वा पुनिर्द्वितीयमण्डले तृतीयनतुर्थकोष्ठयोः यथाक्रममुत्तरार्धद्वितीयतृतीये लिखिला, प्रथममण्डलपञ्चमकोष्ठे नतुर्थे वाचियला, द्वितीयमण्डले पञ्चमषष्ठयोः पञ्चमषष्ठाक्षरे लिखिला, प्रथममण्डल-सप्तमकोष्ठे सप्तमं वाचियला द्वितीयमण्डलसप्तमाष्टमयोरष्टमनवमाक्षरे विलिख्य प्रथममण्डलनवमकोष्ठे दशमाक्षरं वाचियला, द्वितीयमण्डलनवमदशमयोरेकादशद्वादशा-क्षरे लिखिला, प्रथममण्डले दशमकोष्ठे त्रयोदशाक्षरं वाचियता द्वितीयमण्डले एका-दशद्वादशयोश्वतुर्दशपञ्चदशाक्षरे विलिख्य प्रथममण्डलप्रथमकोष्ठे घोडशाक्षरं वाचियता क्षोकं समापयेत्। एवं सति द्वयोर्मण्डलयोः पर्यायेणानेकगतिसंसर्गाद्विराङ्गाटकत्वोक्तिः॥

भरताराधितां तारां वन्दे राघवपादुकाम् । भवतापाधितान्तानां वन्द्यां राजीवमेदुराम् ॥ १६ ॥

भरतेति । भरतेनाराधितां पूजितां तारामुत्कृष्टाम् । शब्दगतं तारत्वमत्र लक्षण-योच्यते । भवतापेन संसारसंबन्ध्याध्यात्मिकादितापत्रयरूपेण आधिना मनोब्याधिना तान्तानां ग्लानिमतां वन्यां खुत्याम् । तापत्रयातुराखदपनोदनाय पादुकां खुवन्तीति भावः । विदे अभिवादनखुत्योरिति धातुः । राजीवैः पूजासु समर्पितपद्मैमेंदुरां सान्द्रां राघवपादुकां वन्दे ॥ द्विचतुष्कचक्रवन्धोऽयम् । तदुक्तम्—

> 'वहिरन्तर्मण्डलस्थमष्टकोष्ठविद्दारि यत् । कोणाष्टकयुतं तद्विचतुष्कं चक्रमुच्यते ॥ तत्रायुग्माक्षरिष्ठष्टा यदि गोमूत्रिका भवेत् । आनुलोम्येन रचिता दुष्करेष्वियमुच्यते ॥' इति ।

एतदुक्तं भवति—दिब्युखकोणकं विदिद्युखकोणकं च द्वे चतुरसचके व्यत्ययीकृते विलिख्य तस्य विहरन्तश्च मण्डलरेखायुगं विलिख्य प्रत्येकमष्टकोष्ठघटितं विधाय बिहुमण्डले पूर्वार्धस्याश्विष्टाक्षराणि, अन्तर्मण्डले उत्तरार्धस्याश्विष्टाक्षराणि च चक्रमान्लिख्य अर्धद्वयस्य श्विष्टाक्षराष्टकं मण्डलद्वयमध्याष्टकोणेषु विलिखेत् । एवं द्विचतुष्ककोण-विशिष्टत्वादस्य चक्रस्य द्विचतुष्कचक्रमंज्ञा । इयम् युग्माक्षरश्विष्टानुलोमगोमूत्रिका । युग्माक्षरश्विष्टेति युग्माक्षरश्विष्टेति सेदः । सापि अस्मिन् चक्रे लिखितुं शक्या । युग्माक्षरश्विष्टत्वात् । मण्डलस्पर्शपूर्वकः कोणस्पर्शे इति भेदः ॥

कादुपास्यसदालोका कालोदाहृतदामका । कामदाध्वरिरंसाकाकासा रङ्गेशपादका ॥ १७॥

कादुपास्येति । कं जलमत्तीति कात् ऋषिः । अब्भक्षा वायुभक्षाश्चेति स्मृतेः । 'अद भक्षणे ' इति धातोः । 'अदोऽनमे । ३।२।६८। ' इति विद्रप्रत्ययः । तैरुपास्यः सन् आलोकः प्रकाशो यस्याः सा । 'आलोको दर्शनोद्योतो' इत्यमरः । काले उचितसमये उदाहृतानि उत्किप्य समर्पितानि दामकानि पुष्पमाला यस्याः सा तथोक्ता कामदा स्वसेवकाभीष्टदा अध्विन मार्गे रिरेसा रन्तुमिच्छा यसाः सा तथोक्ता। 'शेषाद्विभाषा ५।४१९५४' इति कप्। रक्षेशापादुका अकासेति च्छेदः। अस्य विष्णोः कास इव कासो यसाः सा तथोक्ता। 'कस गती' इति धातोः भावे धम्। विष्णुसदशगतिरिति यावत्। चतुरारचक्रवन्धोऽयम्। तदुद्धारकमस्तु प्रथमं मण्डलाकारामेकां रेखां विलिख्य तन्मध्ये तिर्थेगरेखाद्वयमूर्ध्वरेखाद्वयं च विलिख्य नामिमध्ये प्रथमाक्षरं तदुपरि द्वितीयं तृतीयं च विदिशा चतुर्थे पश्चमं च दिशि नेमिसमीपे पष्ठं तस्य प्रथमाक्षरस्य च मध्ये सप्तमं विलिख्याष्टमं किष्टं वाचयित्वा तान्येव प्रतिलोमतया नवमदशमैकादशभूतानि वाचयित्वा एवं क्रमेण विदिशा अक्षिष्टाक्षरखेचनपूर्वकं दिशि क्षिष्टाक्षरवाचनेन प्रथमपादप्रथमाक्षर एव क्षोकं समापयेदिति। अस्य क्षोकस्य चतुर-रिविश्वष्टत्वात् चतुरराचकवन्धसंज्ञा भवति। इदमेवाष्टदलपद्ममित्युच्यते। तदुक्तम्—

'कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्ष विदिक्ष च। प्रवेशनिर्गमी दिक्ष क्वर्योदष्टदलाम्बुजे ॥ ' इति ।

एतदुक्तं भवति—किर्णिकायुक्तमष्टदलपद्मं लिखिला किर्णिकायां प्रथमाक्षरमष्टसु दलेषु द्वितीयाक्षरमारभ्य द्वे द्वे अक्षरे च विन्यसेत्। तत्र त्रिषु दलेषु किर्णिकाक्षर-प्रवेशनिर्गमाभ्यां प्रथमदिग्दले किर्णिकाक्षरप्रवेशेन श्लोकसमाप्तिर्भवतीति । इदमेव चतुर्दलगर्भे द्वादशदलविशिष्टं पद्मं विलिख्य किर्णिकायां प्रथमाक्षरं षोडशसु दलेषु एकैकमक्षरं विन्यसेत्। प्रवेशनिर्गमा पूर्ववत्॥ चतुररचकलक्षणं तु—

'सकलेषु च पादेषु यद्याद्यन्ताक्षरैकता । गतागतानुकूल्येन न्यस्ते ये षष्ठसप्तमे ॥ ते द्वितीयतृतीयाभ्यामभिन्ने चरणान्तरे । तदा चतुररं चक्रमष्टवर्णाम्बुजादिवत् ॥ ' इति । पापाकृपारपालीपा त्रीपादीपादपादपा ।

कृपारूपाजपालापासापानृपाधिपा ॥ १८॥

पापिति । पापाकूपारपालीपा पापसमुद्रपिक्कि पिवतीति तथोक्ता। आतोऽनुपसर्गे कः ।
त्रिपादीं परमपदं पद्यत इति त्रिपादीपादो विष्णुः । पदेः कर्मण्यप् । 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति श्रुतेः । प्रकृतिमण्डलापेक्षया पादत्रयसमाहाररूपलात् परमपदस्य त्रिपादी-लम् । त्रिपादीशब्देन 'द्विगोः ४।१।२९' इति ङीप् । तस्य पादपा पादरक्षा कृपारूपा दयाप्रचुरा जपवत् पावन आलापः खविषयकीर्तनं यस्याः सा । खापा मुखेन प्राप्या । अधिपातीत्यधिपा । आतश्चोपसर्गे कः । नृपाणां राज्ञामधिपा खामिनी । शेषषष्ट्या समासः । मा मामपादरक्षत् ।

सकर्णिकषोडशदलपद्मित्म् । [तदुक्तम्]
'एकं सर्वे यदि भवेदेकान्तरितमक्षरम् ।
तत् घोडशन्तं प्रदं स्टिष्टार्णाभारकर्णिकम् ॥

अत्र गोमूत्रिकाप्यूद्या । तित्रयतो द्विचतुष्कचक्रबन्धश्च ॥ स्थिरागसां सदाराध्या विहताकततामता । सत्पादुके सरा सामा रङ्गराजपदं नय ॥ १९ ॥

स्थिरागसामिति । हे सतो ब्रह्मणः पादुके, 'ओं तत्सिदिति निर्देशो ब्रह्मणिल-विधः स्मृतः ।' इति स्मृतेः । स्थिराणि दढानि आगांसि अपराधा येषां तेषाम् । 'आगो-ऽपराधो मन्तुश्व' इत्यमरः । संसारिणामिति यावत् । सदा आराध्या पूज्या । विहतानि निरस्तानि अकततान्यमुखिनस्तृतानि अमृतानि अनिष्टानि दुःखसाधनानि च यया सा तथोक्ता । 'मुखशीषंजलेषु कम्' इति विश्वः । सरासा रासेन शब्देन सहिता । 'रास शब्दे' भावे घत्र । एवंभूता लं मा मां रङ्गराजस्य पदं चरणं स्थानं वा नय प्रापय । चतुरङ्गपदेषु पङ्किशो लेख्यः प्रथमश्वोकोऽयम् ॥

> स्थिता समयराजत्पागतरा मोदके गवि । दुरंहसां सन्नतादा साध्यातापकरासरा ॥ २०॥

स्थिति । समयेन श्विष्टाचारसंकेतेन राजतः शोभमानान् पातीति तथोक्ता । आगता रायः सुवर्णाने ऐश्वर्याणि वा यस्याः सा आगतरा खणमयी। प्राप्तश्वर्येति यावत् । 'खणेंऽपि राः' इत्यमरः । 'रायो इलि ७।२।८।' इत्यात्वम् । मोदके संतोषकरे । 'मदी हर्षे' । गवि रश्मो रवी वा । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे कतुभेद्षिभेदयोः । स्त्री तुर्यो दिशि भारत्यां भूमो च सुरभावि । न स्त्रियां खर्गवज्ञाम्बुरिश्महग्वाणलोमस्र ॥' इति विश्वः । स्थिता जगदानन्दकरविस्तवरमणिरिश्ममध्यवर्तित्वात् लोकवान्धवभूतादित्यमण्डलान्तर्वर्तिभगवरसंवन्धाद्वा तथोक्ता दुरंहसां दुष्टमंहो येपां तेषाम् । सन्नतामवसन्भावं द्यति खण्डयतीति तथोक्ता । 'दोऽवखण्डने' इत्यसाद्वातोः आतोऽनुपसर्गे कः । साध्य उत्पाद्योऽतापस्तापाभावो येषां ते कराः किरणा यस्याः सा तथोक्ता । पादुकारस्त्रिकरणसंसर्गात् नमतां तापशान्तिभवतीति भावः । आसरित समन्तात् सरतीति आसरा । पचायच् । सर्वेषु लोकेषु कामचारवती सा लं रङ्गराजपदं नयेति पूर्वेणान्वयः । अनयोः श्लोकयोरेकवाक्यतयान्वय इति आचार्यरुक्त इति संप्रदायः ॥

लोकतारेति । लोकमाश्रितजनं तारयतीति लोकतारः । आकाम्यत इत्याकामः । कमेणिंड् । कमेण्येरच् । तथाभूतश्रारः संवारो यस्याः सा । आश्रितजनसंवारकसर्वः जनाभिलषणीयसंवारयुक्तेति यावत् । कविराजेर्ब्यासवाल्मीकप्रभृतिभिः कविविशेषेः । हुरावचा कार्त्स्न्येंन वक्तुमशक्या गते गमने तारा उचैस्तरखनवती । 'तारोऽत्युचैस्नय-ब्रिपु' इस्पमरः । पादरा किरणदा । 'रा दाने' इस्पसाद्धातोरातोऽनुपसर्गेकः । रामपादुका आम एवम् । 'आमैवम्' इस्पमरः । राजते ॥ अर्धश्रमकंनाम दुष्करयमकभेदः । तदुक्तम्—

> 'आहुरर्धभ्रमं नाम श्लोकार्धभ्रमणं यदि । तदिष्टं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः ॥' इति ।

असार्थः असार्थः अनेकस्य पादानामधीराञ्चमणं यदि तदा तदर्धश्रमणं नाम दुष्करं बन्ध-चित्रं वदन्ति । यदि पादानां सर्वतो श्रमणं स्यात्तत्त्ववतोभद्रमिति । अर्धश्रमकस्यायं विन्यासप्रकारः — तिर्थक् पश्चरेखाः विलिख्य पङ्किचतुष्टये पादचतुष्टयं यथाक्रमं विलिख्ये । ततः प्रथमपादः पङ्किचतुष्टयायन्ताक्षरेष्वनुलोम एव वाच्यो भवति । तथा द्वितीयस्तदनन्तरेषु, तृतीयस्तदनन्तरेषु, चतुर्थस्तदनन्तरेष्विति । अयमत्र कमविवेकः । पादार्धानामनुलोमतो श्रमणेऽर्धश्रमणम् । पादानामनुलोमतः प्रतिलोमतश्च सर्वतो श्रमणे सर्वतोभद्रमिति ॥

जयामपापामयाजयामहे दुदुहे मया । महेशकाकाशहेमपादुकाममकादुपा ॥ २२ ॥

जयामपेति । जयामपा जय उत्कर्ष आमोऽपरिपको येपां तान् मुमुक्षून् पातीति तथोक्ता। अपामया अपगत आमयो यया सा। आश्रितानां तापत्रयस्यापनोदिकेति यावत् । अममकात् अममा निर्ममा अस्वे खलबुद्धिहीनाः । 'शेपाद्विभाषा । ५।४।१५४।' इति कप्। तानततीति अममकात्। 'अत सातत्यगमने' इत्यसात् किप्। स चासौ उः रुद्रः तं पातीति । यद्वा अममः ममकारराहृतो यः कः ब्रह्मा तमत्ति शिरर्छेदरूपया पी-डया बाधते । 'अदोऽनन्ने ।३।२।६८।' इति विद्र । ताहशमुं ठदं पातीति तथोका । महेश-काकाशहेमपादुका महान्तो ये ईशका इन्द्रादयः। 'ईश ऐश्वर्ये' इत्यस्माण्ण(ण्जु)ल । तेषामकमसुखम् । 'नाम्रा अकं भवति' इति श्रतेः । तदश्राति नाशयतीति महेशकाकाशो विष्णुः । अश्रधातोः कर्मण्यण् । तस्य हेमपादुका काज्ञनपादुका अजयामहे अजं विष्णुं यातीराजया कियू। तस्मिन् महे रक्षेशवसन्ताग्रसवे मया दुदुहे दुह्यते सा। ईप्सित-मिति शेषः ॥ सर्वतोभद्रं नाम बन्धचित्रमिदम् । लक्षणं तु पूर्वमुक्तम् । प्रस्तारप्रका-रस्त चतुरसं लिखित्व। तदन्तिस्तर्यगूर्ध्वे च ऋज्वायता अक्षरिवन्यासयोग्यान्तरालाः सप्त रेखा विलिखेत् । तत्राष्टकोष्ठघटिता अष्ट पद्मयो भवन्ति । तत्र प्रथमादिपद्भिचतुष्टये यथाकमं श्लोकस्य चतुरः पादान् लिखिला पञ्चमादिचतुष्टये व्युत्कमेण पादान् विलि-खेत्। तत्र चतस्विपि बाह्यपिक्षपु प्रथमपादो वाचियतुं शक्यते। तथा द्वितीयादिषु पिक्रिपु द्वितीयादयः पादाः । तत्र चैकैकपादस्य तिर्थगूर्ध्वे चानुलोमप्रतिलोमवाचना-भ्यामधी वाचनप्रकाराः संपद्यन्त इति ॥

पापादपापादपापादपाददपादपा । दपादपापादपादपादपा ददपादपा ॥ २३ ॥

पापादिति । पापात्, अपापात्, अपापा, अपादपाददपादपा, दपादपापादपाद-पादपा, ददपादपा इति पदच्छेदः ।

अपापा पापरिहता अस्य विष्णोः पादयोश्वरणयोः पाददान् किरणदान् पादान् पातीति तथोक्ता। पाधातोरातोऽनुपसर्गे कः। पादुकाकान्तिसंसर्गात् अगवचरणार-विन्दयोरिष कान्तिर्भवतीति भावः। ददेषु पादुकासमर्पकेषु विषयेषु। 'ददातिदधालो-विभाषा।३।१।१३९' इति श्वप्रत्यः। अस्मिन् परे 'श्वी।६।१।१०' इति द्वित्वे च 'श्वाभ्यत्योरातः।६।४।११९१। दशे इत्याल्वेषः। पान्त्यो रक्षन्त्य आपः अभिषेकजलानि यसाः सा। पान्ती शब्दस्य 'श्वियाः पुंवद्राषित—६।३।३४।' इलादिना पुंवद्रावः। अप् शब्दस्य 'श्वर्यु —५।४।४४' इलादिना समासान्ते अप्रत्ययः। दं रक्षणम्। पद्वेद् रक्षणे' इल्सात् घत्रयें कविधानमिति कः। 'आतो लोप इटि च ६।४।६४' इलान् श्वेपाऽपि। तत्पादयति संपादयतीति दपादो रक्षणसंपादकः। 'पद्व गतौ' इल्स्मात् हेतुमण्यन्तात् कर्मण्यण्। पापं दुक्ततमादयति अपनोदयतीति पापादः। अत्तर्ण्यन्तान् कर्मण्यण्। पापं दुक्ततमादयति अपनोदयतीति पापादः। अत्तर्ण्यन्तान् सकर्मण्यण्। तथाभूतौ पादौ चरणौ यस्य तस्य विष्णोः पादौ चरणौ पातीति तथोक्ता पादुका पापात् दुष्कृतात् अपादानात्। 'भीत्रार्थानां भयहेतुः।।४।४५' इति अपादानसंज्ञा। अपापादरक्षत्। मामिति शेषः। 'पा रक्षणे' इति धातोर्यको छकि लङ्॥ बण्यस्त्रत्विषययमकसर्वतोभद्रात्मकोऽयं वन्धः। अकाराकारयोरचोः पकारदकारयोर्देल्लोश्वेवात्र विद्यमानत्वात्। दपापादपापेति त्र्यक्षरयमकसद्भावात्सर्वतोभद्रत्वत्वत्व। दपापादपापेति त्र्यक्षरयमकसद्भावात्त्वते।भद्रलक्षणयोगाच॥

कोपोद्दीपकपापेऽपि कृपापाकोपपादिका । पूदपादोदकापादोद्दीपिका कापि पादुका ॥ २४ ॥

कोपेति । कोपोद्दीपकं भगवदमर्षजनकं पापं यस्य तस्मिन् जनेऽपि क्रुपापाकस्य भगवदनुकम्पापरिणामस्योपपादिका संपादिका । शेषषष्ठचा समासः । पूरं 'पूरु पवने' इति धात्वर्धे ददातीति पूदम् । भावे किए । पादोदकं गङ्गारूपं यस्य तस्य अस्य हरेः पादस्य चरणस्योद्दीपिका दीप्तिकरी पादुका कापि अवाद्यनसगोचरवैभवेत्यर्थः । त्र्यक्ष-रस्टोकः । लक्षणं तु पूर्वमुक्तम् ॥

ततातचातितचेता ताततीवेतितातित्रत्। तत्तचचातितता ततेतातेततात्रता ॥ २५॥

सतातत्तेति । ततातत्ता, अतितत्तेता, तातित, इतेतितातितुत्, तत्तत्ततातितता, तता, इतातेततातुता इति पदच्छेदः ।

तता विस्तृता अतत्ता सततं गच्छत्ता यस्याः सा । 'अत सातस्यगमने' इस्यसात् शति तद्ध । जगद्रक्षणाय सततगितशीलेतियावत् । तच्छब्देव ब्रह्म निर्दिश्यते । 'ॐलत्सिदिति निर्देशो ब्रह्मणिबिधः स्मृतः ।' इति हि स्मयते । अतिकान्तं तत् ब्रह्म भोग्यलप्राप्यत्वादिना यया सा अतितत् तस्य भावोऽितत्ता तया इना प्राप्ता अति-तत्तेता । इताः प्राप्ताः ईतयः पीडा येषां ते मितेतयः । तेषां भावः इतेतिता । तामित- श्वयेन तुद्दतीति तथोक्ता । 'तुद्द व्यथने' इस्यसात् किप् । तस्य तस्य वस्तुनस्तत्ता तत्तद्भावः तत्तत्तत्ता तस्याः तिः पिष्कस्तया तता विस्तृता तत्तत्तत्तातितता साधीन- सर्ववस्तुसत्ताकेस्यः । तता विस्तृता । यद्वा आतता आगतवीणादिवाद्या । 'ततं वीणादिकं वाद्यम्' इस्यमरः । प्रपणं इस्यादिवत् बहुव्रीहिः । इतातेन मन्मधजनकेन विष्णुना इता प्राप्ता तातुता पादुका अन्सादश्यात् तौतातितदिवत् पादुकासंज्ञा मूचकोऽयमनुकरणशब्दः । तदुक्तमाचार्यः—तकारपितिसूचितपादुकासंज्ञाक्षरान्तो- ऽत्यमेकाक्षरकोक इति संप्रदाय इति । एवंभूता पादुका तातित उत्सवेषु सर्वेषु पितेव परितुष्यतीति न्यायेन सर्वेषां जनकवदाचरित । अयमेकाक्षरकोकः । व्यक्षनानामेवैकरूप्यं द्रष्टव्यम् । प्रतियोगिभेदेन प्राप्तिविस्तरयोः प्रतिपादनात् ततेतशब्दपौन- कत्त्यं नास्तीति द्रष्टव्यम् । कथितपदलदोषो दुष्करित्रेषु नास्तीत्यालंकारिकाः ॥

यायायायायायायायायायायायायाया । यायायायायायायाया या या या या या या या ॥ २६॥

यायेति । यायाया, आय, आयाय, अयाय, अयाय, अयाय, अयाय, अयाया, यायाय, आयायाय, आयायाया, या, या, या, या, या, या इति पदच्छेदः ।

याया भृशिमिष्टं देशान्तरं प्राप्यतेऽनयेति यायाया। 'या प्राप्णे' इससात् यडन्तात् करणे अप्रस्यादिति अकारप्रस्यः—स्यिधकारिविहितः । अतष्टाप् । प्राप्णार्थत्वेन गस्यर्थलाभावात् 'निस्यं कौटिल्ये गतौ' इति न नियमः । प्राप्णे गतिरुपसर्जनं न गतिरेव प्राप्णम् । ऋगतौ प्राप्णे चेति भेदेन निर्देशात्र बहिगंस्यर्थं इति भाष्याच । यायाया इस्रनेन प्राप्णसाधनभूता पादुकोच्यते । सा आय विष्णवे । तच्छेषभूतेति यावत् । इतः परं चतुर्थपादस्थितानां यहत्तानां क्रमेण पूर्वत्रान्वयः कथ्यते । या पादुका आयाय सामिप्राह्मभागाय रामादिप्राह्मकोसल्यदेशभागाय । पादुकाराज्यमभूदिति भावः । या पादुका अयाय श्रुभावहिविधये । 'अयः श्रुभावहो विधिः' इस्प्रसरः । आश्रितानां सददृष्टप्रापिका भवतीति भावः । या पादुका अयाय श्रानाय । 'इण् गतौ' इस्प्रसाद्भावे एरण् । सर्वे गस्यर्था झानार्था इस्प्रभियुक्ताः । स्रसेवकानां सज्ज्ञानदायिनीति भावः । या पादुका अयाय इच्छाये । 'ई गतिपूजनकान्त्यसनसादनेषु' इति धातोरिच्छापरपर्यायकान्त्यर्थकादेरच् । जनानामियं मे देवता भूयादितीच्छां जनयतीति भावः । या पादुका अयाय निरसनाय । विरोधिनामिति शेषः । अयाया विष्णुं प्राप्ता ।

यातेर्यंडि लुक् । आतः कः टाप् । विरोधिनिरसनकाले भगवता गृहीतेति भावः । या पादका यायाय गमनाय । अत्रोपसर्जनगतिमात्रविवक्षायां यातेर्भावे घज् । आतो यक । चतुर्थ्येकवचनम् । अयाया विष्णुं प्राप्तेति पूर्ववदन्वयः । लीलासंचारार्थे भगवतीत्पादितेति भावः । या पादुका आयायाय आगमनाय । आङ्पूर्वात् यातेः पूर्वेवत् प्रक्रिया । खाश्रितरक्षणार्थे भगवदागमनहेतुरिति भावः । सर्वत्र तादथ्ये चतुर्था । उपकार्योपकारकभाववत् । या पादुका आयाया आयस्य समन्ताद्गतेः आया प्राप्तिः । आङ्पूर्वात् यातेः 'आतः' इति कः । सर्वेषु लोकेषु कामचारा भवतीति भावः । या एवंभूता इत्येवमाकाराणामष्टयद्वत्तवाक्यानां सा पादुका आय विष्णवे इति पूर्वेणा-न्वयः । यद्वत्तस्योत्तरार्धगतत्वात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्याक्षेपाहाभः । इममेवार्थमभि-प्रेखाष्टानां यद्वतानां पूर्वेणान्वय इत्याचायेंरनुगृहीतम् । विद्युन्मालावृत्तम् । 'मो मो गो गो विद्युन्माला' इति लक्षणम् । सर्वविषयसमुचय स्रोकोऽयं महायमकः । अचा-माकाराणां हलां यकाराणां चैकत्वात् एकखरचित्रमेकवर्णचित्रम्, द्विस्थानकं स्थान-चित्रम्, गोम्त्रिकासर्वतोभद्रकङ्गणवन्धमुरजवन्धपद्मवन्धादीनि वन्धनचित्राणि श्लोका-जुलोमप्रतिलोमं गतिचित्रम्, अर्धयमकपादचतुरावृत्तियमकपादार्घाष्टावृत्तियमकपाद-षोडशावृत्तियमककाक्षरद्वात्रिंशदावृत्तियमकानि च दृश्यन्त इति महायमकत्वम् । अर्थान्तरकथनं च विस्तरभयात् श्रोतृवुद्धिव्यामोहनभयाचोपेक्षितम् ॥

> रघुपतिचरणावनी तदा विरचितसंचरणा वनीपथे। कृतपरिचरणावनीपकैर्निगममुखैश्च रणावनी गता॥ २७॥

रघुपतीति । तदा विश्वामित्रेण सिद्धाश्रमप्रयाणकाले वनीपथे अरण्यमार्गे । वनशब्दात् स्रीलिविवक्षायां 'जातेरस्रीविषयादयोपधात् ।४।१।६३' इति ङीष् 'ऋक्पू—'
इत्यादिना पथिशब्दस्य अप्रत्ययः । विरिचतं संचरणं यया सा । रणावनीं मारीचादियुद्धभूमिं गता प्राप्ता रघुपतेश्वरणावनी पादुका वनीपकैर्याचके रक्षार्थिभिनिंगममुक्षेः
वेदा एव मुखानि येषां तैः गौतमशतानन्दप्रभृतिभिश्व कृतपरिचरणा विहितसपर्याका
अभूदिति गम्यते । पादचतुष्ट्यभागावृत्तियमकम् । 'ननरलगुरुभिश्व भदिका' इति
त्रैष्टुभम् । 'भवति नजाविह् मानिनी जरी' इति जागतम् । उभयसंकीर्णेयमुपजातिः ।
'इत्थं किलान्याखिप मिश्रितासु वदन्ति जातिष्वदमेव नाम ॥' इति संकीर्णवृत्तेषूपजातिसंज्ञा निर्दिष्टा ॥

दत्तकेलिं जगत्करुपनानाटिकारिक्षणारिक्षणा रिक्षणारिक्षणा । तादशे गाधिपुत्राध्वरे त्वां विनापादुका पादुका पादुकापादुका ॥२८॥ दत्तकेलिमिति । दत्तकेलिम्, जगत्करुपनानाटिकारिक्षणा, अरिक्षणा रिक्षणा, अरिक्षणा, इति पदच्छेदः । अथवा रिक्षणा त्रिः । उत्तरत्रापि तादशे, गाधिपुत्राध्वरे, त्वां, विना, अपात्, उ, का, पादुका, पादुकापादुका इति पदच्छेदः ।

हे पादु पादुके, जगतां चराचराणां कल्पना सृष्टिरेव नाटिका नटनम् । 'धात्वर्थ-निर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः' इति रूयधिकारविहितण्वुल् । तां रित्रतुं गन्तुं शीलमस्येति जग-त्कल्पनानाटिकारङ्गी तेन । 'रिंग गतौ' इति धातुः । ताच्छील्ये णिनिः । रङ्गं नृत्तस्थल-मस्यास्तीति रङ्गी नटः । सः न विद्यते यस्य तेन अरङ्गिणा अपूर्वनटोत्सवेन रङ्गिणा रङ्गनाथेन रामात्मना रङ्गिणा नटेन । व्यस्तरूपकम् । दत्ता केलिः संचारकालेषु लीला यसाः सा तां लां विना तादशे प्रसिद्धे गाधिपुत्राध्वरे विश्वामित्रस्य यागे का उ पादुका कैव पादुका कस्य सुखस्य आपादुका आपादनशीला सती । आङ्पूर्वोदन्तर्भाः वितण्यन्तात् पदेस्ताच्छीत्ये 'लपपतपद—३।२।१५४' इलादिना उकत्रप्रत्ययः । यद्वा कापादुका ईषत्पादनशीला । ईषद्रथे वेति का भावः । भगवत्पादुकापेक्षया तदन्य-पादुकागतिरत्यल्पेति भावः । का उ पादुका कैव पादुकेत्यर्थः । उशब्दस्यैवकारार्थता । 'तदेवामिस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः ।' इत्यत्र 'तदेव भूतं तदु भव्यमा इदम्' इत्यत्र च विवृता । अत्र रक्षणे नैरपेक्ष्यमवधारणार्थम् । अपादरक्षत् । यजमानं विश्वामित्र-मध्यादिकं चोपकरणिमति शेषः । मारीचादिकृतविघ्ननिवृत्त्या तदध्यादिकं विश्वामित्रं च त्वमेव रक्षितवतीत्यर्थः। 'पा रक्षणे' इत्यस्मालङ् । द्वितीयचतुर्थपादयोः पादभाग-चतुरावृत्तियमकयोः संसृष्टिः । सानिवणी वृत्तम् । 'रैश्वतुर्भिर्युता स्निवणीयं मता ।' इति लक्षणम् ॥

पादपान् स्थावरान्, अपादपान् जङ्गमांश्व आपद्यते प्राप्नोतीति पादपापादपापादम् । तच तत् पापं च तददन्तीति तथोक्ताः पापादस्तादृश्य आपो यस्याः सा पापादपा । स्थावरजङ्गमप्राप्तपापनाशकाभिषेकजलवतीति यावत् । 'ऋक्पूरच्धूःपथामानक्षे ।५।४।७४' इति समासान्ते अप्रत्ययः । पादं त्रिपाद्विभूत्यपेक्षया चतुर्योशं पाति रक्ष-तीति पादपा 'पादोऽस्य विश्वाभृतानि' इति श्रुतेः । अपादं पादमिन्नं नित्यविभूतिं पातीति तथोक्ता । 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति श्रुतेः । परच्यूह्विभवादिषु भगवत्परिगृहीता पादुका संचरणमुखेनोभयविभूतिरिक्षकिति उभयविशेषणार्थः । पदसंबन्धिनः पादाः पदशब्देनेन्द्रादिस्थानमुच्यते । तत्संबन्धिनस्तत्राधिकृता इन्द्रादयः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माद्विवस्तुषु' इत्यमरः । तान् पातीति पादपः । अः विष्णुः किप् । तस्य
पादो चरणो पाति रक्षतीति पादपापादपा । आतोऽनुपसर्गे कः । इन्द्रादिरक्षकस्य हरेः पादरक्षेत्रयः । इदं सर्वत्र विशेष्यम् । अत्र पूर्वोत्तराणां विशेषणानां विधेयतयान्वयः । पदं रक्षणं तत्संबन्धिनि पादे रक्षणसंबन्धिन रक्षये पित्रादौ त्राणार्थकात् पदशब्दात् २२ पादुः

'तस्येदम् ४।३।१२०' इत्यण् । पापातो भृशं रक्षकाः, अपापातस्तद्भित्रा अरक्षकाः । 'पा रक्षणे' इलस्मात् यङो छिक शत्रन्ती शब्दी। तेषु मातृपितृविषये रक्षकेष्वरक्षकेषु च यथाकममपापात् पापमञ्जभसंकल्पमतति सततं गच्छतीति पापात् । 'अत सातस्यगमने' इससात् किए । तद्भित्रा अपापात् । ग्रुभसंकल्पवतीत्वर्थः । अपापात् अपापं सकृत-मत्ति नाशयतीति अपापात्। 'अद भक्षणे' इलस्मात् 'अदोऽनन्ने।३।२।६८' इति विद । सुकृतनाशिनीति यावत् । भगवित्रष्टनिप्रहानुप्रहजनकलं पादुकायामारोप्यते । अवस्यरक्षितव्यरक्षकेषु शुभम्, अवस्यरक्षितव्यारक्षकेष्वशुभं च पादका विधत्त इति भावः । अं विष्णुं पापान्ति भृशं पिवन्तीति अपापा भगवदनुभवशीलाः । 'अन्येभ्योsपि द्रश्यते' इति विच् । तान् दायन्ति शोधयन्तीति अपापादाः शमदमादयः । 'दैप शोधने' इत्यस्मात् आतोऽनुपसर्गे कः । दमशमादिभिरेव हि भगवदनुभवानुकूलचित्त-ग्रुद्धिर्भवति । 'शान्तो दान्त उपरतिस्तितिक्षः समाहितो भूला बात्मानं पश्येत्' इति श्रुतेः । तान् गुणान् पापानि पुनः पुनः रक्षतीति तथोक्ता । बङ्खङन्तात् 'आतः-३।२।३' इति कः । पादुकासंबन्धात् सर्वेषु भगवदनुभवानु-कुलशमदमादयो जायन्त इति भावः । आयन्ति खण्डयन्तीत्यादाः खण्डकाः खाश्रित-विरोधिनस्तान् पान्ति शोषयन्तीति आदपाः । 'पै शोषणे' इत्यस्मादन्तर्भावित ज्यर्थात् किए। विरोधिनिरासकास्ते च ते पादाः किरणास्तान् पाति रक्षतीति तथोक्ता। स्विकरणप्रसरणमात्रेण विरोधिनः पराभूता भवन्तीति भावः। 'आतः--' इति कः। अत्र स्रिवणीवृत्तम् । षोडशावृत्तियमकद्यञ्झल्कश्लोकपादानुलोमाष्ट्रदलपद्मादिबन्धानां वित्राणां यथासंभवं संस्रष्टिः संकरश्च । अत्रायमष्टदलविन्यासप्रकारः—मण्डलाकार-रेखात्रयेण मण्डलं वीथीद्वयमुत्पाद्य तत्र दिक्षु विदिक्षु च द्विकोष्ठघटितद्लाष्टकं विधाय कर्णिकायां पाकारं लिखिला पाद इसक्षरद्वयमप्टलपि दलेषु विलिख्य दलाष्टककोष्ट-. द्वयनिविष्टस्याक्षरद्वयस्य पृथक् पृथक् कर्णिकायां प्रवेशनिर्गमाभ्यां श्लोकं वाचयेत्। षोडशदलपद्मविन्यासप्रकारस्तु पूर्ववन्मण्डलवीथीमुत्पाद्य तत्र षोडशदलानि विलिख्य तेषु घोडश पाकारान् विलिख्य कर्णिकायामेकं दकारं विन्यस्य दलनिष्ठपाकारोपक्रमोप-संहारं कर्णिकानिष्ठदकारमध्यमं च पादपा इत्यक्षरत्रयं वाचयेत् । चतुर्दलपद्मविन्यास-प्रकारस्त पूर्ववनमण्डलवीथीमुत्पाद्य तत्र चतस्यु दिश्च चलारि दलानि विलिख्य तेषु प्रसेष कोष्ठपञ्चकमुत्पाद्य तेषु प्रस्रेकं पादपापाद इसक्षरपञ्चकं विलिख्य कर्णिकायां पाकारं विन्यस्य प्रथमदलकोष्ठपञ्चकविलिखितस्याक्षरपञ्चकस्य कर्णिकाक्षरप्रवेशनिर्ग-माभ्यां प्रथमपादं वाचयेत् । एवसेव द्वितीयादिषु त्रिषु द्रलेषु त्रीनिप पादान् वाचये-दिखेतैर्विन्यासैर्वन्धा विच्छित्तिविशेषशालिनो भवन्ति ॥

> साकेनत्राणवेलाजनितततनिजपाङ्गणश्रीप्रभासा सामा प्रश्रीरटन्यामियम्ममयमिन्यापदुच्छेदिलासा ।

सालादिच्छेदतिग्माहवरुरुरुवहहीकरस्यामरासा सा रामस्याङ्किमभ्याजतिनननतिजस्थूलमुत्रातकेसा ॥ ३०॥

साकेतेति । साकेतस्यायोध्यायाखाणवेलायां पालनसमये जनित उत्पादितस्ततो विस्ततो निजप्राङ्कणे खस्थानसभाचलरे श्रीप्रभासः संपत्तिप्रकाशो यया सा । रत्नकाश-नाद्यनेकद्रव्यभूयिष्टसभावतीति यावत् । आभया कान्त्या सहिता साभा । प्रकृष्टा श्रीस्त्रयी-रूपा यस्याः सा प्रश्रीः । 'ऋचः सामानि यज्यि सा हि श्रीरमृता सताम्' इति श्रुतेः । त्रयीप्रतिपादोति यावत् । अटव्यां ताटकावनेऽममानां निर्ममाणां यमिनां मुनीनां व्यापदं ताटकाकृतां विविधापदमुच्छेत्तं शीलमस्येति व्यापदुच्छेदी लासो विलासो यस्यां सा । आमः अपको रासः शब्दः । 'रस शब्दे' इति धातोर्भावे घत्र् । अस्यतीत्यसा । 'अस क्षेपणे' इति धातोः पचायच । आमरासस्य असा निरासिका आमरासासा । स्वसेव-कानामपरिपक्षशब्दनिरसनपूर्वकस्य सारखतस्य दात्रीति भावः । सा प्रसिद्धा इयमेपा पादुका सालादि सारादि । रलयोरभेदः । आदिपदेन धनुषः परिप्रहः । तयोर्बल-धनुषोर्छेदे भन्ने तिगमस्तीक्णः आहवरः युद्धे प्रवृत्तो हुंकारशब्दः । 'रु शब्द' इति धातुस्त्रहर्णनिर्देशः । तेन लक्षणया तदर्थः प्रतीयते । तेन शब्देन रुखहस्य मृगधारिणो हरस्य हीकरस्य लजाकरस्य । शिववलधनुषोर्भज्ञाय विष्णुना कृतेन हंकारेण शिवो लिजतोऽभदिति रामायणे रामजामदम्यसंवादे । तादशस्य रामस्य रामात्मनावतीणस्य रङ्गनाथस्य अनुकम्प्य उत्रातः उत्रातकः । अनुकम्पायामिति कन् । उदिखेतदुत्कर्षा-र्थकम् । अनुकम्पनीये उत्कर्षेण त्रातके विषये नतिस्तत्कृतो नमस्कारः तज्ञानेतं तज्ञं स्थलं स्थील्यम् । स्थलशब्दोऽयं भावप्रधानतया निद्रियत । तद् यस्य तमि रामस्याङ्कि प्रथममापन्नं संरक्ष्यं नमथित्वा खयं हुर्षेण उल्वणीभवतीत्यर्थः । स्थूलमुदिति पदच्छेदे त वेह्नटपतिकमलमित्युद्धार्ये न सिध्यति, स्थूलमुत्रातक इति पदच्छेदे त कमलमिति सविभक्तिकत्वं सिध्यतीति द्रष्टव्यम् । अभ्याजाते साधनीभूय प्रेरयति । अभ्याङ्पूर्वकस्य 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्य प्रेक्षणार्थकत्वात् । ननेति नसुद्रयम-वधारणार्थे । प्रेरयखेवेखर्थः । तत्र निखसंश्विष्टेति यावत् । पादार्धभिकानिबिष्टदलन्यासं कोणास्पृष्टकर्णिकं दलाप्रभागेषु वेङ्कटपतिकमलमिति कविनामाहितमष्टदलपद्ममिदम्। असार्थः-पादस्य श्लोकचतुर्थोशस्यार्धभिक्तर्धभागः सा निविष्टा यस्मिन दलन्यासे स पादार्धभक्तिनिविष्टः । दलन्यासी यस्मिन् पद्मे तत्तथोक्तम् । दलद्वये पादस्य निवेशात ं दले पादार्धनिवेशो द्रष्टव्यः । अर्धशन्दोऽयमसमांशवाची । तथा च यथासंभवमर्ध-भागो द्रष्टव्यः। कोणैर्विदिगिभरस्प्रष्टा कर्णिका यस्मिन् तथोक्तम्। विदिक्दलवाचन-समये कर्णिकागतमक्षरं न वाचिथतव्यमिति भावः । यथा चैतत्तथा प्रस्तारे विविच्य वक्ष्यामः । दलाप्रभागेषु वेङ्कटपतिकमलमिति वेङ्कटपतेर्वेङ्कटनामा(था)परनामधेयस्या-नार्यस्य कमलं पद्मबन्धः तत्समर्पितम् । पद्ममिलपि प्रतीयते । इल्पनेन प्रकारेण कमलशब्दोपसर्जनतया कविनामघटनाक्षरविशिष्टमष्टदलपद्मित्रं एयम्। अष्टदलपद्म-

रेखायो छेखनीयलात् पद्यस्य तथालम् । तल्लेखनप्रकारस्त कर्णिकाकारेण प्रथमं मण्डलं विलिख्य तत्परितो दलाष्ट्रकमन्योन्यव्यतिकृताद्यरेखाकं विलिखेत्। एवं सति दलद्वय-रेखाव्यतिकीर्णप्रदेशोऽक्षरत्रयनिवेशयोग्यो भूत्वा दलाष्टकवत् प्रतीतो भवति । तत्र कर्णिकायां सा इति प्रथमपादप्रथमाक्षरं विलिख्य दिक्दलस्य व्यतिकीर्णान्तरालभागे के-त-त्रा इति वर्णत्रयं विन्यस्य तस्मित्रेव दले अन्तरालस्योपरिभागे रेखाप्रान्ते ण इति लिखिला, वे इति दलाप्रे लिखिला, प्रादक्षिण्येनावरुद्य भागान्तररेखाप्रान्ते ला इति लिखिला, तसाधो व्यतिकीर्णान्तराले अवरोहकमेण ज-नि-त इति त्रयं लिखिला कर्णिकाक्षरमस्ट्रष्ट्रैव त इस्रेतत् पुनर्द्विवारमावृत्य वाचियत्वा जनीस्रक्षरद्वयं प्रातिलोम्येन निजेति वाचियता तस्योपरितनान्तरदलस्य संनिहितरेखाप्रान्ते प्रा इति लिखित्वा दलाप्रे ह इति निवेश्य पुनः पूर्ववदवरुह्य भागान्तरे ण इति लिखित्वा तस्याधी व्यति-कीर्णान्तराले अवरोहकमेण श्री-प्र-भा इति त्रयं लिखित्वा सा इति कर्णिकाक्षरं शिष्टं वाचियत्वा पादं समापयेत् । पुनः कर्णिकाक्षरमारभ्यारोहकमेण प्रविष्टेनैव मार्गेण सा भा प्र श्री इति वाचिथत्वा तस्योपरि अनन्तरदलरेखाप्रान्ते र इति लिखित्वा अप्रे ट इति लिखित्वा अधोभागे अन्तराले व्या इति लिखित्वा अधोऽन्तरालेऽवरोहकमेण मि-य-म इति त्रयं विलिख्य कर्णिकामस्पृष्टा म इस्रेतत् द्विवारमावृत्य मियेस्रेतत्प्राति-होम्येन यमीति वाचियत्वा अनन्तरदलस्थोपरि संनिहितरेखाप्रान्ते व्या इति न्यस्य दलाप्रे प इति न्यस्य अधः पार्श्वान्तरे दु इति न्यस्य अधोऽन्तराले अवरोहक्रमेण श्रीदिला इति न्यस्य कर्णिकाक्षरं सा इति वाचिथत्वा अर्धे समापयेत्। एवमुत्तरार्धमपि सालादिच्छे इत्यादिकमेण दलेख प्रवेशनिर्गभाभ्यां विदिक्दलेष्वन्तरालप्रवेशे कर्णि-कामस्पृष्टेव यथासंभवं विलिख्य वाचयेत् । प्रथमनिर्गतदलान्तरालेनैव श्लोकान्ते प्रवेश:। एवं सति प्रादक्षिण्येन दलाष्टकाप्राक्षरेषु वेह्नटपतिकमलमिति वाचियतं श-क्यते । अनेनेदं पद्ममेव पद्माकारिवन्यासयोग्यत्वात् पद्मत्वेनाध्यवसाय पादकायां विषये आचार्यैः समर्पितमिति व्यज्यते । लक्षणं तु-'पादेषु प्रथमान्सैक्यपादो-पान्साक्षरत्रयम् । पादान्तरद्वितीयादि त्रितयं चेद्विपर्ययात् ॥ अष्टमादित्रयं वाच्यं गलागलोभेनेवादि । दशमस्याधिकावृत्तिरुदयं चेहलाप्रकम् । यदि कोणापरिस्पृष्टकर्णि-काक्षरवाचनम् । इदमष्टदलं पद्मं कविसंज्ञाङ्कितं तदा ॥' इति । स्नाधरावृत्तम् । 'म्रुश्ने-र्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता सम्धरा कीर्तितेयम् ॥' इति लक्षणात् ॥

रम्ये वेश्मनि पापरक्षसिमदाखासत्तधीनायिका नन्तुं कर्मजदुर्मदालसियां साहन्तनाधीकृता । सद्घाटअमिकास तापसतपोविसम्भभूयिका काचित् खैरगमेन केलिसमये कामव्रता पादुका ॥ ३१ ॥ रस्य इति । पापाना पापनां राक्षसानां भिदायां भेदे खासत्ता स्तरामासत्ता

धीर्वद्वियेस्य तस्य रामस्य नायिका प्रापिका सुवाहुमारीचप्रभृतिराक्षसनिवर्द्वणाय रामं विश्वामित्रयागभूमि प्रापितवतीति यावत् ॥ केलिसमये विलाससंचारसमये खैर-गमेन खच्छन्दगमनेन कामवता काम्यत इति कामः। 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' ३ । ३ । १९' इति कर्मणि घज् । तथाभूतं व्रतं नियमपरिप्रहो यस्याः सा । ठीलासंचार इव मनोहरलोकरक्षणादिनियमपरिग्रहवतीति भावः। सतां साधनां मुनीनां वाटेष्वाश्रम-श्रेणिषु भूमिकासु अमणेषु । पुनः संचारेष्विति यावत् । तापसानां तपिस्वनां तपिस विसम्भ ऐकाम्यं तस्य भूभूमिः जन्यजनकभावसंबन्धेन तदाधारभूतं यन्त्रं स्वविन्यासरे-खात्मकं यस्याः सा तथोक्ता तापस्वनभूमौ खाश्रमसमीपे रामपादुकामुद्रादर्शनात् निर्भ-यास्तपिस प्रवर्तन्त इति भावः । यन्त्रिकेत्यत्र 'शेषाद्विभाषा ५ । ४ । १५४' इति कप । अतः सा काचित् अनिर्वचनीयवैभवा पादुका रम्ये हृद्ये वेश्मनि श्रीरङ्गविमाने कर्मभि-र्दुष्कृतैर्जातो दुर्मदो यासां ताः कर्मजदुर्मदा दुष्टमदयुक्ता अतएव अलसा आवश्यक-विषयप्रहणाशक्ता धियो बुद्धयो येषां तेषां नन्तुं सेवितुं नाथीकृता खामिनीकृता। कर्तरि शेपत्वविवक्षया पष्टी । भगवज्ज्ञानाशक्ता रङ्गधान्नि पादकां सेवन्त इति भावः । हन्तेति हवें । अलसजनसेव्यदेवतालाभनिमित्तोऽयं हषे: । शार्दलविकीडितवृत्तम् ॥ वेङ्कटनाथीयं पादकासहस्रमिति कविकाव्यनामाङ्कितं महाचकमिदम् । उद्धारस्त दशमण्डलरेखात्मके नवमण्डलान्तरालवति नाभिस्थानेन सह प्रत्येकमेकोनविंशतिकोष्टघटितं घट्कोणं वीथी-त्रयं विलिख्य तत्रैकस्यां वीध्यामाद्यपादं लिखित्वा प्रादक्षिण्येन द्वितीयवीध्यां द्वितीयं तृतीयवीथ्यां तृतीयं च लिखित्वा नेमिस्थाने वीथीनामाद्यन्तकोष्टः कोष्ट्रषदकवि तत् कोष्ठद्वयमध्ये प्रत्येकं कोष्ठ्यगललेखनेनाष्टादशकोष्ठानि संपाद्य तृतीयपादान्तवर्णमारभ्य प्रादक्षिण्येन नेमिकोष्ठेषु चतुर्थपादं लिखित्वोपकान्तकोष्ठ एव समापयेत् । तत्र नाभि-स्थाने आद्यपादत्रयस्य दशमाक्षरं श्विष्टं भवति । पादत्रयस्याद्यन्तवर्णेः सह नेमिकोष्टेषु चतुर्थपादोद्धारः । तृतीयपादान्त्यवर्णेन चतुर्थपादाद्यन्तवर्णे श्रिष्टी भवतः । तृतीय-पष्टमण्डलयोर्वे इटनाथीयं पादुकासहस्रामिति कविकाव्यनामोद्धारः॥

लक्षणं तु—कोणषद्भसमाकान्तमण्डलीनवमात्मके। चके नेमीतरायां तु मण्डल्यां यत्र कुत्रचित्। मण्डलीगतिरित्येव यद्विवक्षितमुच्यते। तुर्यपादश्च नेमिस्थस्तन्महाचक्रमु-च्यते॥' इति। प्रस्तारेणेव स्पष्टोऽर्थः॥

श्रीसंवेदनकर्मकृद्वसु तवस्यामृद्धधैर्यस्फुटः श्रीपादाविन विस्तृतासि सुखिनी त्वं गेययातायना । वेदान्तानुभवातिपाति सुतनुः सान्द्रेड्यभावप्रथे-ऽङ्कस्था चाच्युतदिव्यदास्यसुमितः प्राणस्थसीताधन ॥ ३२ ॥ श्रीसंवेदनेति । श्रीश्रयी । 'सा हि श्रीरमृता सताम्' इति श्रुतेः । तस्याः संवेदनं हानं यस्य तत् । त्रयीबोध्यं कर्म कुर्वन्तीति श्रीसंवेदनकर्मकृतः त्रयीबोधितधर्मानुष्रातार-स्तेषां वसु धनभते । वसुशंब्दस्य नुपंसकस्य संवद्धौ रूपम् । सान्द्रेड्यभावप्रथे ईड्यः द्धायस्य भावस्तेन जाता प्रथा प्रसिद्धिः सान्द्रा घना ईड्यभावप्रथा यस्याः सा त-थोका । तत्र संबुद्धिः । स्तव्यत्वेन जगद्विदितेति यावत । प्राणवित्रप्रतीति प्राणस्था सा चासौ सीता जानकी तस्या धनवदपादेया पादका तत्र संयुद्धिः । एवंभूते हे श्रीपादा-बनि पादके, गेयं गानयोग्यं यातायनं गतिवत्मं यस्याः सा । 'अयनं वर्त्म' इत्यमरः । पादकासंचारितमार्गे सर्वे स्ववन्तीति भावः । वेदान्ते योऽनुभवस्तमतिपतित्तमतिक्रमितं शीलं यस्याः सा । शोभना तनुर्यस्याः सा । वेदान्तापरिच्छेद्योत्कर्षयुक्तस्वरूपेति यावत् । अङ्कवत् भगवतो विरुदवत् तिष्ठतीत्यङ्कस्था । चकारः सर्वत्र विशेषणसम्बन यार्थः । अच्युतिदव्यदास्ये शोभमाना मतिर्थस्याः सा । समितः सुखिनी निरितशयसुख-वती एवंभता त्वं विस्तृतासि । नानावतारेष बहरूपासि । ऋद्वेन समृद्धेन धेर्येण स्फरो विकित्वद्धिस्तव स्यां त्वच्छेषभतः स्याम् ॥ चतुरङ्गमष्टारं चक्रमिदम्। इदमत्र 'श्रीश्रीवे-हृदनाथेन वेदान्ताचार्यतावता । कविवादिमृगेन्द्रेण कृता पादावनीज्ञतिः ॥' इति । चतुष्पादीपादैरङ्कचतुष्टयम् । श्रीसंवेदनेति श्लोकरूपा या चतुष्पादी तत्संवन्धिनस्तत्रो-द्धार्याः श्रीश्रीवेद्वटनायेन इत्यादयश्चत्वारः पादास्तैर्नामखरूपगुणिकयायोधकैः कवेरक्चतु-ष्ट्रं चिह्नचत्रष्ट्रयमुद्धार्थमिति शेषः । उद्धारस्त पूर्ववदेव । दशमण्डलरेखात्मके नवमण्ड-लान्तरालवति चके नाभिस्थानेन सह एकोनविशतिकोष्ट्रघटितं विधिचत्रष्ट्यं दिक्ष विदिक्ष च विलिह्य एकस्यां वीध्यामाद्यपादं विलिह्य प्रादक्षिण्येन द्वितीयस्यां द्वितीयं तृतीयस्यां त्तीयं चतुर्थ्यो चतुर्थे च विलिखेत् ॥ तत्र नाभिस्थाने पादचतुष्ट्यस्य दशमाक्षरं क्षिष्टं भवति । तत्र प्रथममण्डले श्री श्रीवेद्धटनाथेन इलस्य पादस्य तृतीयमण्डले वेदान्ताचार्य-तावतेत्यस्य पष्टमण्डले कविवादिमृगेन्द्रेणेत्यस्य अष्टममण्डले कृता पादावनीनुतिरित्यस्य चोद्धारः । वीथीनां चतुष्टयादराणामष्टत्वम् । लक्षणं तु-कोणाष्टकसमाकान्तनवमण्ड-लचकरो । चतुर्वाधीगते पद्ये मण्डलेषु यथेप्सितम । पद्यं पद्यद्रयं वापि यथाशक्ति समद्ध-रेत् ॥ मण्डलीगतिरित्यतद्यारं चक्रमच्यते । इति प्रस्तारेणैव स्पष्टोऽर्थः ॥

फनकपीठनिविष्टतनुस्तदा सुमतिदायिनिजानुभवस्प्टता । विधिशिवप्रमुखैरभिवन्दिता विजयते रघुपुङ्गवपादुका ॥ ३३ ॥

कनकपीठेति । तदा अधिकारकाले कनकपीठे युवर्णसिंहासने निविष्टा तनुर्यस्याः सा । युमति शोभनवुद्धिं दत्ते इति युमतिदायिनी । शोभनवुद्धिपदे निजे आत्मीये अनुभवः प्रस्थादिहानं स्मृतं स्मृतिश्च ते यस्याः सा । पादुका साक्षात्कारादिभिः स्मरणेन च शोभनवुद्धिर्भवतीति भावः । स्मृतं स्मृतिर्भावे कः । विधिशवप्रमुखैर्बह्मह्मायैरभि-वन्दिता नमस्कृता रघुपुक्षवपादुका विजयते । द्वतिलिध्वतवृत्तम् । भिन्नवृत्तानुलोमगो-मृत्रिकायां प्रथमश्लोकोऽयम् ॥

दीनगोपीजनिक्किष्टभीनुत्सदा रामपादावनि खानुभावस्थिता । एघि मेऽवश्यमुत्तारभावश्रिता तेजसा तेन घुष्टिं गता पालिका ॥३४॥

दीनेति। हे रामपादावनि, दीनानां गोपीनां बल्लवाङ्गनानां जिन पुनरुत्पिति क्रिष्टं क्लेशं कंसादिकृतपीडां भियमिन्द्रादिजनितमयं च नुदिति क्षिपतीति तथोक्ता। 'नुद प्रेरणे' इत्यस्मात्किप्। तथात्वं च चिन्तयन्ती राधादो प्रसिद्धम्। सदा खानुमावस्थिता खे महिन्नि प्रतिष्ठिता उत्तारभावश्रिता संसारोत्तरणकारणत्वं प्राप्ता। तारयतेः करणे एरच्। तेन प्रसिद्धेन तेजसा खप्रभया घुष्टि प्रसिद्धिं गता। 'घुषिर् विशव्दने' इति धातोः क्षियां किन्। त्वं मे ममावश्यं सत्यं पालिका एथि रक्षिका भव। 'अस भुवि' इति धातोलींद-मध्यमपुरुषेकवचनम्। स्रग्विणीवृत्तम्। अनयोः श्लोकयोरेकान्तरितवर्णश्लिष्टतया पूर्वोन्तरार्थगोमूत्रिकावद्वाचनं द्रष्टव्यम्॥

धामनिराकृततामसलोका धातृमुखैर्विनता निजदासैः। पापमशेषमपाकुरुषे मे पादु विभूषितराघवपादा॥ ३५॥

धामनिराकृतेति । हे पादु, धाम्ना तेजसा निराकृतास्तामसलोका आसुरप्रकृति-जना यया सा तथोक्ता । धातृमुखैश्वतुर्भुखप्रशृतिर्निजदासैः खशेषभूतैर्विनता नमस्कृता विभूषितौ परिष्कृतौ राघवपादौ यया सा । त्वं रे मम पापं दुष्कृतमशेषं निःशेषं यया तथा अपाकुक्षे निराकरोषि । दोधकञ्चत्तमिद्म् । 'दोधकञ्चत्तमिदं भभमाद्रो' इति लक्ष-णात् भिन्नशृत्तप्रतिलोमगोमूत्रिकायां प्रथमश्लोकोऽयम् ॥

प्रातिलोम्येन वाच्यमानश्लोको यथा-

कृपानधत्रातसुभूरदुष्टा मेध्या रुचा पारिषदाम भूपा । पदावनि स्त्यानसुलैनेतृप्ता कान्त्या समेताधिकृतानिरोघा ॥ ३६ ॥

कृपेति। हे पादाविन, त्वं कृपया अनघं निर्दुःखं यथा तथा त्राता रक्षिता सुभूरार्या-वर्तादिपुण्यभूमिर्यया सा तथोक्ता अदुष्टा निरवद्या रुचा किरणेन मेध्या परिश्चद्धा। पावनरत्नकरणेति यावत्। पारिषदा परिषदि साधः जनसमाजे साधः। 'णोऽपीष्यते' इति साध्वथं परिषच्छव्दाण्णप्रत्ययः। साधुसभापरिष्कारिकेति यावत्। भुवं पातीति भूषा। अर्चावतारे भूलोकरिक्षकेति यावत्। स्त्यानैनिविडैः सुखैर्भगवदिक्षसंगमजैने तृप्ता तृप्तिरिहता अत एव कान्त्या भगवदिक्षसंगमेच्छया समेता भगवचरणयोनित्य-संश्चिष्टेति यावत्। अधिकृता कोसलदेशरक्षणसमयेऽधिकारयुक्ता अनिरोधा अप्रतिहत्त-संचारा एवंभूता त्वं आम आयाहि। पूजाकालेषु संनिधत्स्वेति यावत्। आङ्पूर्वात् 'अम गलादिषु' इति धातोलोंट्मध्यमपुरुषैकवचनम् । पूर्वश्चोकमनुलोमतया विलिख्य उत्तरश्चोकमुपान्त्यश्चिष्टद्वितीयाक्षरत्या उत्तरोत्तरैकान्तरित एकाक्षरिष्टिद्वत्या च विन्तित्व वाचयेत्॥

सारससौख्यसमेता ख्याता पदपा भुवि खाज्ञा । साहसकार्यवनाशा धीरा वसुदा नवन्यासा ॥ ३०॥

सारसेति । सारसेः पूजोपनीतपद्मेः सौख्यसमेता सुखवती खाज्ञा शोभनाज्ञावती साहसकारिणो भरतस्यावने रक्षणे आशा इच्छा यस्याः सा तथोक्ता भरतस्य साहसकारित्वम् 'शेष्ये पुरस्ताच्छालाया यावत्र प्रतियास्यति ।' इति रामायणे द्रष्टव्यम् । धीरा अच्छला श्रितरक्षणाध्यवसायवती वसुदा धनप्रदा नवा मनोहरा न्यासाः संनिवेशा यस्याः सा पदपा पादावनी सुवि ख्याता भूमो प्रसिद्धा । आयांभेदः । नित्रवृत्तानुलोम-प्रतिलोमप्रथमकोकोऽयम् ॥

सान्या वनदा सुवराधीशाना वर्यका सहसा। इट ॥

सान्यावनदेति । सान्या सम्यक् भजनीया । 'षण संभक्ती' इति धातोः कर्मणि ऋहलोण्यंत् । अवनदा रक्षणदा सहसा झटिति सुवरा सुखेन वरणीया । 'यृङ् वरणें' इति धातोः सुपूर्वात् खल् । अधीशाना खामिनी वर्ये श्रेष्ठं कं सुखं यस्याः सा वर्यका झा झानवती । देवतात्वाध्यवसायादेवसुक्तिः । विभोः श्रीरङ्गनाथस्य पादपतया पादर- क्षिणीत्वेन ख्याता प्रसिद्धा पदसंस्कारपक्षावलम्बने सामान्यतो विशेषानालोचनेन कप्- प्रस्थयान्तः । टाबभावे तल उत्पत्तौ पादपतेति रूपम् । अतः पादपातेति भाव्यमिति नाशक्वनीयम् । खा ख आत्माधीनः अः विष्णुर्यस्याः सा । स्वाधीनरङ्गनायेति यावत् । असौ पादुका मे मम सरसा श्रेहयुक्ता सखी वयस्या । हिताहितयोहपदेष्ट्रीत्यर्थः । पूर्वो-कविशेषणानां सखीसाधारण्यमि द्रष्टव्यम् । अयं श्लोकः पूर्वश्लोके प्रतिलोमतया वाचनीयः । यृत्तामार्योमेदः ॥

तारस्फारतरखररसभररा सा पदावनी सारा। धीरखैरचरस्थिररघुपुरवासरतिरामसवा॥ ३९॥

तारस्फारेति ॥ धीरो दढवुद्धिः स्वैरचरः खच्छन्दचारी स्थिरा रघुपुरवासरितर-योघ्यानगरवासाभिलाषो यस्य स चासौ रामः । सवः प्रेयो यस्याः सा तथोक्ता । 'षृङ् प्रेरणे' इत्यसादेरच् । तारेणोचैस्तरेण स्कारतरेण भूयसा । 'स्फारं भूयश्च भूरि च ।' इत्यमरः । खरेण निजनादेन रसभरं प्रीत्यतिशयं राति ददातीति रसभररा सा प्रसिद्धा पदावनी सारा आरेण गमनेन सिहता । 'ऋ गतौ प्रापणे च' इति धातोः मावे घत्र् । आश्रितरक्षणाय तत्र गमनवतीति मावः । आर्याद्यत्तम् ॥ पादुकायुगल-गर्भकिणिकमष्टदलपद्मिदमस्यदुपद्गं चित्रम् । अत्र दिश्च कोणेषु च कमात् प्रवृत्ताभ्यां पादाभ्यां रेफकिणिकं पत्राष्टकं द्वितीयचतुर्थपादाभ्यां किणकामध्ये पादुकाद्वयं तत्र दशसु अञ्चलिस्थानेषु सरित रामपदावनी सा इति वाक्योद्धारः ।' इति । एतदुक्तं मवति—

प्रथमं रेफरूपां कर्णिकां लिखित्वा दिक्दलेषु कोणदलेषु च कमाब्रिखितानां प्रथमतृतीय-पादप्रथमतृतीयपश्चमसप्तमाक्षराणां प्रत्येकं द्वितीयाक्षरत्वेन-कर्णिकारेफं वाचियत्वा कर्णि-कामध्ये रेफस्य पार्श्वद्वये द्वितीयचतुर्थपादाक्षरे: पादुकाद्वयं विलिखेत् । तल्लेखनप्रकारस्त द्वितीयपादप्रथमाक्षरमपि कर्णिकास्थं रेफमेव वाचयित्वा रेफस्य दक्षिणपार्श्वे । 'मध्ये कुशामुभयतः प्रतिपन्नवृद्धिं मन्ये समीक्ष्य भवती मणिपादरक्षे ।' इत्युक्तरीत्या पादकां कृत्वा पार्धिणस्थाने द्वितीयपादस्य स इति द्वितीयाक्षरं भ इति तृतीयाक्षरं च लिखित्वा चतुर्थाक्षरं कणिकारेफमेव वाचियत्वा द्वितीयतृतीययोग्परि रा इति पश्चमाक्षरं विलिख्य तद्ध्वे दक्षिणपादुकाकनिष्टाङ्कलिस्थाने सा इति षष्टमक्षरं लिखित्वा तस्यां पादुकाया-मङ्गुष्टायङ्गलिस्थानेषु चतुर्षु पदावनी इति अक्षरचतुष्टयं लिखित्वा कनिष्टिकास्थानस्थं सा इत्येतदक्षरं पूर्वे लिखितमेव वाचयित्वा द्वादशाक्षरं श्विष्टं पादुकामध्ये पश्चमाक्षरं वाचियत्वा अर्धे समापयेत् । एवमेव रेफस्य वामपार्श्वेऽपि पादुकां कृत्वा पार्धिणस्थाने चतुर्थेपादद्वितीयाक्षरं तृतीयाक्षरं च विलिख्य कर्णिकारेफं चतुर्थतया वाचयित्वा तदुर्घे पद्ममं वा इत्यक्षरं पादुकामध्यस्थाने लिखित्वा तदूर्वे वामपादुकाकनिष्टादाङ्गिलस्थानेषु पश्चमु सरति राम इति षष्ठसप्तमाष्टमनवमदशमाक्षराणि विलिख्य व्युत्कम्य एकादशा-क्षरं तत्पादुकाकनिष्टिकास्थानस्थं सकारं वाचयित्वा पादुकागर्भस्थे चतुर्थपादपश्चमा-क्षरे क्षोकं समापयेत् । एवं लिखिते सति प्रथमतृतीयचरणाङ्कितदलाष्ट्रकवित उल्ब-णक्षणिकाके विकल्वरे पद्मे कणिकाविन्यस्ताभ्यां द्वितीयचतुर्थपादाभ्यां पादुकायुगल-संनिवेशः सिध्यतीति। तत्र पादुकायुगलान्तराले कर्णिकारेफः स्फुटो भवति। तत्र दशख-क्कुलिस्थानेषु सरति रामपादावनी सा इति वाश्योद्धारः । अस्यार्थः—सा प्रसिद्धा रामपदावनी सरति गच्छति अस्मिन् पद्म इति शेषः । इदं पादुकायुगलगर्भकणिकमष्ट-दलपदारूपं चित्रमाचायैंः प्रथमं दष्टमिल्यर्थः ॥ इति ॥

चरमचरं च नियन्तुश्चरणावनिदंपरेतरा शौरेः।

चरमपुरुषार्थिचित्रौ चरणाविन दिशसि चत्वरेषु सताम् ॥ ४० ॥ चरमचरमिति । हे वरणाविन, लमिनदंपरेतरा सती इदंपरेव सती अयोग्यवच्छेदेन रङ्गनाथचरणप्रदानतात्पर्यविती सती वरं जङ्गमम्, अचरं नोभयमि नियन्तुस्तदुभयनियमनशीलस्य । तृत्रन्तलात् 'न लोकाव्यय—' इस्रादिना षष्टीनिषेधः । यथाप्राप्ति द्वितीयेव । शौरे रङ्गनाथस्य चरमपुरुषार्थस्य मोक्षस्य चितं ज्ञानम् । 'चिती संज्ञाने' इस्रसात् स्यधिकारे 'संपदादिभ्यः' इति किप् । त्रायेते रक्षत इति चरमपुरुषार्थनित्रौ । 'त्रैङ् पालने' इस्रसात् 'आतोऽनुपसर्गे कः' । चरणौ सतामधिगतात्मयान्थात्मयज्ञानानां चत्वरेषु गृहाङ्गणेषु दिशसि साधुजनगृहाङ्गणेषु रङ्गनाथमानयसीति भावः। पादद्वयभागद्वधावृत्ति यमकम् । प्रथमतृतीययोश्वरमेस्यावर्तनात् द्वितीयचतुर्थयोश्वरणान्वनीत्यावर्तनाज्ञ । पादचतुष्टयेऽपि चर इति वर्णद्वयावर्तनात् यमकानुप्रासयोः संकर इति ॥

अनालंकारिकत्यक्तमवैयाकरणोत्थितम् । यथामति मयाप्येषा व्याख्याता चित्रपद्धतिः । इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेष्ट्यनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे चित्रपद्धतिस्रिशी ॥

निर्वेदपद्धतिरेकत्रिशी॥

इयता प्रबन्धेन पादुकाया दिव्यमङ्गलविप्रहराणानात्मगुणांश्वानुभूय एतादशसुलभ-शुभालम्बने विद्यमानेऽपि आलम्बनान्तरभ्रमजनितं स्वापराधं पादुकायै निवेदयितुं प्रस्तौति—

> प्रपद्ये पादुकां देवीं परविद्यामिव स्वयम् । यामर्पयति दीनानां दयमानो जगद्गुरुः ॥ १ ॥

प्रपद्म इति । देवीं कीडापरां गुणैदींप्यमानां वा खयमात्मना परिवद्मां परभक्ति-मिव स्थितां पादुकां प्रपद्मे । उपमालम्बनसाधारणधर्ममाह, उक्तमर्थे च समर्थयते— यामिति । जगतां लोकानां गुरुराचार्यः श्रीरङ्गनाथः । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वे यो वै वेदांश्व प्रहिणोति तस्म ।' इति प्रथमं वेदसंप्रदायप्रवर्तकतया श्रुतेः । दीनानां संसारिखन्नानां दयमानः कारुणिकः सन् यां पादुकामर्पयति ददाति तामिति पूर्वेणान्वयः । सदाचार्यसकाशाल्रन्था भक्तिर्यथा खसंवन्धिनो दीनान् उज्जीवयति तथा श्रीरङ्गनाथसकाशाल्रन्था पादुकापीत्युक्तेरुपमालंकारः । तस्यवोत्तरार्धेन समर्थनात् काव्यलिङ्गसंक्रीणः ॥

अपि जन्मनि पादुके परिसन्ननधैः कर्मिसिरिद्दशो भवेयम् । य इमे विनयेन रङ्गभर्तः समये त्वां पदयोः समर्पयन्ति ॥ २ ॥

अपीति । हे पादुके, श्रहमनघैः प्रतिबन्धरहितैः कर्मभिस्त्वदर्चनरूपैः । परिस्मिन्निप जन्मिन भविष्यति मोक्षरूपे जन्मान्तरेऽपि । ईदशस्वतपरिचारकसदशो भवेयं जायेय । य इमे पुरुषा रङ्गभर्तुः पदयोस्त्वां समये लीलासंचारसमये विनयेन प्रश्र-येण समर्पयन्ति ईदश इति पूर्वेणान्वयः ।

'भहह सहजदासाः सूरयः स्नस्तवन्धां विमलचरमदेहा इत्यमी रङ्गधास्त्रि । महितमनुजतिर्यक्स्थावरत्वं श्रयन्ते सुनियतमिति हंसं प्राहुरेभ्यो नमः स्तात् ॥'

इति पराशरभट्टपादोक्तरीत्या मोक्षानन्तरं श्रीरङ्गे भगवानिवेच्छागृहीतदेहोऽहं मुक्ते-श्र्ये भगवत्केंकर्ये कुर्यामिति भावः प्रेयोऽलंकारः ॥ परिवर्तियता पितामहादीन् त्विमवानन्तमसौ वहत्यनेहा । अधुनापि न शौरिपादुके त्वामनघालम्बनमभ्युपैति चित्तम् ॥ ३ ॥

परिवर्तयिति । हे शौरिपादुके, पितामहादीन् पितृजनकप्रपितामहादीन् ब्रह्मा-दीश्व परिवर्तयिता पर्यायतो निराकुवन्, पादुकापक्षे ब्रह्मादीन् कल्पभेदेन कमशः प्रतिष्ठापयन्तीति लिङ्गपरिणामः । अनेहा कालः । 'कालो दिष्ठोऽप्यनेहापि' इत्य-सरः । 'ऋदुशनस्पुरुद्दसोऽनेहसां च ७ । १ । ९४' इति नङ् । लिमवानन्तमविध-रिहतं यथा वहति प्रवाहरूपेण याति, अन्यत्र अनन्तं भगवन्तं बहुसि धत्से । अधुना-पीदानीमपि चित्तम् । ममेति गम्यते । अन्यं रमणीयम्, आलम्बनं ध्यानविषयं त्वां नाभ्युपैति । इयता कालेनापि त्वां भजन् तदानीमप्यस्वाधीनमनस्कत्वात् न भजामि किं करोमीति निर्वेदः । पूर्वार्धे श्रेषानुप्राणितोपमा प्रेयश्व संस्वयते ॥

कमलाध्युषित निधौ निरीहे सुलभे तिष्ठति रङ्गकोशमध्ये । त्विय तत्प्रतिलम्भने स्थितायां परमन्विच्छति पादुके मनो मे ॥४॥

कमलेति । हे पादुके, कमलया श्रिया अध्युषितेऽधिष्ठिते । ताम्रपात्रवर्तिनीति गम्यते । 'कमलं सलिले ताम्ने' इति विश्वः । निरीहेऽवाप्तसमस्तकामे काहु।धिक इत्यपि । सुलभे भक्तयेकलभ्ये, अन्यत्र खननादिवहुव्यापारमन्तरेण प्राप्ये निधावनवधिकपुरु-षार्थभूते । श्रीरङ्गनाथे निधावित्यपि । रङ्गकोशस्य श्रीरङ्गविमानस्य मध्ये गुप्तश्रदेशे इत्यपि । तिष्ठति सति । 'कोशोऽल्ली कुब्बलेऽप्योधे गुह्येऽण्डे शास्त्रदिव्ययोः । ग्रहे देशे पुस्तकीये पेश्यामसिपिधानके ॥' इति नानार्थरत्नमालायाम् । लिय तस्य निधेः प्रति-लम्भने प्रत्यक्षतया ज्ञापने स्थितायां हेतुतया व्यवस्थितायां सत्यां मे मम मनो हृदयं परं श्रद्रपुरुषार्थमन्विच्छति । किं करोमि । अखाधीनचित्तत्वेन निवेदः विषादनमलंकारः । 'इष्यमाणविरुद्धार्थसंसिद्धिस्तु विषादनम् ।' इति लक्षणात् ॥

यद्यप्यहं तरलधीस्तव न सरेयं न सर्तुमहिति कथं भवती खयं मे। वस्से विहारकुतुकं कलयत्यवस्था का नाम केशवपदावनि वत्सलायाः॥ ५॥

यद्यपीति । हे केशवपदाविन, तरलधीक्षपलमिति हं यद्यपि तव न स्मरेयं न विन्तियेम् । 'अधीगर्थद्येशां कर्मणि । २ । ३ । ५२' इति षष्टी । भवती स्वयं मे मम सर्तु कथं नाईति । अईत्येव । तत्र दृष्टान्तमाह—वत्से तर्णके विद्वारकुतुकं लीला-संचारकुतुहलं कलयति विद्धाति सति वत्सलायाः पुत्रक्षेद्दवत्या धेन्वा अवस्था का नाम। अनिर्वचनीयसंश्रमवती धेनुभवतीति भावः । दृष्टान्तमलंकारः ।।

मातर्भुकुन्दकरुणामपि निहुवानात् किंवापरं किमपि किल्बिषतो मदीयात् । गाढं गृहीतचरणागमनापदेशा तत्प्रेरणप्रणयिनी तव चेन्न लीला ॥ ६ ॥

मातरित । हे मातः पादुके, मुकुन्दस्य खयमेव संश्रितमोचनोयुक्तस्य करणां कारण्यमपि निहुवानाद्यहुवानात् मदीयात् किल्विषात् परमुत्कृष्टं किमपि प्रतिबन्ध- शिक्तमद्भु किंचित् । किंवा किंचिद्पि नाधिकमिस्पर्थः । गमनस्य संचारस्यापदेशात् व्याजात् गाढं दृढं यथा तथा गृहीतमुपात्तं भगवचरणं यया सा । तस्य भगवतः प्रेरणं रक्षणोद्योगं प्रणयतीति तथोक्ता तव लीला न चेत् मदीयात् किल्विषात् किमपि किमपि परं नास्तीति पूर्वेणान्वयः । त्वं लीलया भगवन्तं चरणप्रहणपूर्वकं न सान्त्वयेयदि तदा मत्यापमेवाप्रतिबन्धशक्तितया विजयतेति भावः । संभावनालंकारः ॥

अखन्तनिर्विण्ण आचार्यः पादुकायां खदीनोत्त्यनाक्रणनमुत्रीय स्वातच्यादुपा-लभते—

क्षीबासि काञ्चनपदावनि कैटमारेः
पादारविन्दमकरन्दनिषेवणेन ।
देवि त्वदन्तिकजुपः कथमन्यथा मे
दीनाक्षराणि न श्रृणोषि दयाधिकात्वम् ॥ ७ ॥

श्रीवासीति । हे देवि काञ्चनपदाविन, कैटमारेः श्रीरङ्गनाथस्य पादयोरैवार-विन्दयोर्मकरन्दस्य सौगन्ध्यसौकुमार्यादिगुणजातमेव खाद्यतया मकरन्दत्याध्यवसी-यते । तस्य निषेवणेनानुभवेनापानेनेति गम्यते । श्रीवासि मधुपानादिव मत्तासि । 'मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः' इस्रमरः । अन्यथा श्रीवा नासि चेत् द्ययाधिका अनव-धिककरुणायुक्ता सं दैवात् तवान्तिकज्ञवः समीपवर्तिनो मे मम दीनाक्षराणि निर्वेद-वचनानि । दैन्येन समग्रोक्तिशक्तिहानिमभिन्नेसाक्षरस्रोक्तिः । कथं न श्रणोषि । अतो ज्ञायते सा सं मत्तासीति भावः । अर्थापत्तिरस्रकारः ॥

मातस्त्वदर्षितभरस्य मुकुन्दपादे भद्रेतराणि यदि नाम भवन्ति भूयः । कीर्तिः प्रपन्नपरिरक्षणदीक्षितायाः

किं न त्रपेत तव काञ्चनपादरक्षे ॥ ८॥

मातरिति । हे मातः काश्वनपादरक्षे, मुकुन्दस्य पादे चरणे त्वयापितो भरो यस्य . तस्य त्वयानुष्ठापितप्रपदनस्य मम भूयः पुनरिप भद्रेतराण्यश्चभानि यदि भवन्ति नाम तदा प्रपन्नानां परिरक्षणे दीक्षिताया गृहीतनियमायास्तव कीर्तिर्यशो न त्रपेत न लजेत किम् । तव कीर्तिरेव लजा स्यात्, मम तु न हानिरिति भावः । अशुभोत्पत्तिरूपस्य खदोषस्य पादुकादोषत्वेन वर्णनादुछासभेदोऽलंकारः ॥

> दौवारिकद्विरसनप्रबलान्तरायै-र्दूये पदाविन दुराट्यबिलप्रवेशैः । तद्रज्ञधामनिरपायधनोत्तरायां त्वय्येव विश्रमय मङ्कु मनोरथं मे ॥ ९ ॥

दौवारिकेति । हे पदाविन, अहं दौवारिकाः प्रति(ती)हारा रक्षिण एव द्विरसनाः सर्पाः, असलवादिनश्च तत्कृताः प्रवलान्तरायाः प्रत्यूहा येषां तैः । दुराव्यानां दुष्टधिन-कानां विलानां गृहाणामेव सर्पावासरन्प्रप्रगृहाणाम् । एतेन दुराव्यानामाशीविषत्वं गम्यते । प्रवेशेरन्तर्गमनैर्द्ये दुःखामि । तत्तस्मात्त्वं रङ्गधान्ना श्रीरङ्गविमानवर्तिना भग-वतैव निरपायेन अक्षयेण धनेनार्थेन उत्तरायामुत्कृष्टायां लथ्येव मे मम मनोरयम-भिलाषं मह्नु शीघ्रं विश्रमय परिसमापय । क्षुद्रपुरुषार्थेभ्यो निवर्श्व त्वय्येव निवेशयेति भावः । एकदेशविवर्तिरूपकानुप्राणितकाव्यलिङ्गसंकीर्णः प्रेयोऽलंकारः ॥

व्यामुह्यतां त्रिविधतापमये निदाघे मायाविशेषजनितासु मरीचिकासु । संस्पृष्टशौरिचरणा चरणावनि त्वं स्थेया स्वयं भवसि नश्चरमे पुमर्थे ॥ १०॥

व्यामुद्यतामिति । हे चरणाविन, संस्पृष्टः शौरेश्वरणो यया सा त्वम् । एतेन हस्तिनिर्देशो व्यञ्यते । त्रिविधतापमये आध्यात्मिकादितापत्रयप्रचुरे निदाधे संसार एव धर्मे मायायाः प्रकृत्या विशेषण गुणमेदेन । 'माया दम्भे कियायां च' इति विश्वः । जिनतासु मरीचिकासु शब्दादिविषयेष्वेव मृगतृष्णासु व्यामुद्यतां आम्यतां नोऽस्माकं चरमे पुमर्थे मोक्षे । पानीये इत्यपि गम्यते । ख्यं स्थेया भविस विशेषदर्शनहेतु-भविस । श्रीरङ्गनाथचरणं हंस्तेन निर्दिश्य अयमेव परमपुरुषाथां नान्यत्र श्रमित-व्यमिति निर्णयं जनयतीत्थर्थः । गम्योत्प्रेक्षा । पूर्वार्धगतं रूपकं तत्राङ्गमिति तयोः संकरः ॥

अच्छेद्यया विषयवागुरया निबद्धान् दीनाञ्जनार्दनपदावनि सत्पथस्था । प्रायः क्रमेण भवती परिगृह्य मौली कालेन मोचयति नः कृपया सनाथा ॥ ११ ॥

अच्छेद्ययेति । हे जनार्दनपदावनि, भवती कृपया सनाथा सती अच्छेद्यया हृदया विषयः शब्दादिभिरेव वागुरया मृगविध्या निवद्धान् दीनान् नोऽस्मान् मौलो शिरसि परिगृह्य गृहीत्वा नितसमयशिरःस्थितिरेव शिरोप्रहणत्वेनाध्यवसी-यते । सत्पथस्था समीचीनमार्गवर्तिनी आकाशस्थेत्यपि गम्यते । परितो मोचयितुमश-क्यत्वादूर्ध्वदेशान्मोचथितव्येत्यभिप्रायेणेदसुक्तम् । क्रमेण पर्यायतो मोचयति विषय-वागुराया निर्गमयसि । संसारानिवर्तयसीति भावः । प्राय इत्युत्प्रेक्षा ॥

संवाहिका चरणयोर्मणिपादरक्षे देवस्य रङ्गवसतेर्दियता ननु त्वम् । कस्त्वां निवारियतुमर्हित योजयन्तीं मातः सुतद्भुणगणेषु ममापराधान् ॥ १२ ॥

संवाहिकेति । हे मणिपादरक्षे, रङ्गवसतेः । रङ्गनामास्थानीगतस्येखिप गम्यते । देवस्य रङ्गनाथस्य । राज्ञ इत्यपि गम्यते । चरणयोः संवाहिका धारिका पादसंवाहनकरीत्यपि । त्वं दियता वल्लभा ननु । महिषीत्यपि गम्यते । तस्य देवस्य शोभनेषु गुणगणेषु दयाक्षान्त्यादिषु कत्याणगुणिनचयेषु ममापराधान् आत्मन आगांसि योजयन्तीं घटयन्तीं लां को निवारियतुं प्रतिरोद्धमहिति । न कोऽपीत्यर्थः । तथाच भगवतो दयाक्षान्त्यादिकमुद्धाव्य ममापराधान् मार्जयेति भावः । 'मातः स्वयं गुण-गणेषु' इति पाठे तु हे मातः, ममापराधान् गुणत्वेन परिणमयन्तीमित्यर्थः । दया-क्षान्त्यादेरपराधिसत्ताशोभित्वेन मयि भगवदुपकारिताबुद्धिमापादयन्तीमिति भावः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

> किं वा भविष्यति परं कलुषैकवृत्ते-रेतावताष्यनुपजातमनेहसा मे । एकं तदस्ति यदि पश्यिस पादुके ते पद्मासहायपदपङ्कजभोगसाम्यम् ॥ १३॥

किंवेति । हे पादुके, कछ्छे पापे एका वृत्तिर्व्यापारो यस्य तस्य पापैकनिरतस्य मे मम एतावता इयता अनेहसा कालेनानुपजातमनुत्पन्नं दुःखं परं किंवा भविष्यति । अनुभूतसदृशमेव भविष्यतीति भावः । त्वं मां यदि पश्यित तदा ते तव पश्चासहायस्य श्रीरङ्गनाथस्य पदपङ्कजयोभोगेन संस्पर्शजन्यसुखेन साम्यं सादृश्यमैक्यं तत् भविष्य-द्वस्तु एकमस्ति श्रीरङ्गनाथपादयोस्त्वद्रोगसाम्यमात्रं त्वस्कटाक्षान्मम भविष्यति । ल॰ त्कटाक्षाभावे मम तत्रास्तीति भावः । आक्षेपालंकारः । 'आक्षेपः खयमुक्तस्य प्रति" षेधो विचारणा ।' इति लक्षणात् ॥

> विविधविषयचिन्तासंतताभिश्चिरं मां जनितकछुषमित्थं देवि दुर्वासनाभिः। पदसरसिजयोस्त्वं पादुके रङ्गभर्तुः परिमलपरिवाहैः पावनैर्वासयेथाः॥ १४॥

विविधिति । हे देवि पादुके, त्वं विविधाभिर्बहुप्रकाराभिर्विषयिनिताभिः शब्दादिगोचरिचन्तैनः संतताभिर्निविडाभिर्दुर्वासनाभिर्हेयविषयानुभवजन्यदृढसंस्कारैः । दुर्गन्धैरिखिप गम्यते । इत्थं परिदृश्यमानप्रकारेण जित्तकळुषमुद्भृतृश्विनसमूहं पावनैः
परिश्चिद्धिजनके रङ्गभर्तुः पादयोरेव सरिसजयोः संविन्धिभः परिमळपरिवाहैः सौरभप्रवाहैः । नैरन्तर्येण परिवाहत्वोक्तिः । वासयेथाः संस्कुर्याः । सरिसजसंप्रकादुर्वेखुनोऽपि सौगन्ध्यं स्यादिति भावः । प्रकृतिसंबन्धं परिहार्यमुक्तं कुर्विति निष्कर्षः ।
तद्भुणालंकारः । 'तद्भुणः स्वगुणस्यागादन्यदीयगुणप्रहः ।' इति लक्षणात् ॥

शरणमधिगतस्त्वां शार्क्षिणः पादरक्षे सक्वदपि विनियुक्तं त्वत्सपर्याधिकारे । पुनरपि कथमेनं हस्तमुत्तानयेयं धनमदमुदितानां मानवानां समाजे ॥ १५ ॥

शरणिमिति । हे शार्क्षिणः पादरक्षे, त्वां शरणं रक्षकतया अधिगतः प्राप्तोऽहं तव सपर्याधिकारे पूजाकरणे सकृद्य्येकदापि विनियुक्तमेनं हस्तं धनमदेन मुदितानां हृष्टानां मानवानां समाजे समूहे पुनरिप कथमुत्तानयेयम् । पुनर्याचनार्थे करप्रसारणं समैव लज्जाबहमिति भावः । काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

यदि किमिप समीहे कर्म कर्तु यथाव-त्प्रतिपदमुपजातैः प्रत्येवयां निमित्तैः । अविधरसि यदि त्वं तत्र नैमित्तिकानां शरणमिह न किं मे शौरिपादावनि स्थाः ॥ १६ ॥

यदीति । हे शौरिपादाविन, अहं किमिप कर्म शास्त्रविहितं कर्तुमनुष्ठातुं यदि समीहे संकल्पयामि यदि तदा प्रतिपदं क्षणे क्षणे उपजातेकत्पन्नैनिंमित्तेमंन्त्रतन्त्रस्खलना-दिभिः प्रखनेयां प्रखनायं प्राप्तुयाम्, ततश्च तदकरणमेव वरमिति भावः । तत्र निमित्ते क्षं नैमित्तिकानां प्रायश्चित्तानामनिधरित यदि परम्परया प्रसक्तानां प्रायश्चित्तानामनिक्स्यापरिहाराय प्रतिनिधितया स्मृता त्वमेव सर्वप्रायश्चित्तात्मिका यदीखर्थः । तदेह

कर्मभूमी लं मे मम शरणं रक्षिका न स्थाः किंतु स्था एवे स्थिः। 'प्रायश्चित्तप्रसङ्गेषु सर्वपापसमुद्भवे । प्रायश्चित्तिरियं सात्र यत्पुनः शरणं व्रजेत् ॥' इति शास्त्रमत्रानुसंधे-यम् । संभावनालंकारः ॥

अन्तर्शनरघपरिकरराविला चित्तवृत्तिः शब्दादीनां परवशतया दुर्जयानीन्द्रियाणि । विष्णोः पादप्रणयिनि चिरादस्य मे दुःखसिन्धोः

पारं प्राप्यं भवति परया विद्यया वा त्वया वा ॥ १७॥

अन्तर्लीनैरिति । हे विष्णोः पादप्रणियनि, मे मम चित्तवृत्तिर्मनोऽवस्था अन्त-लीनेरन्तः सक्तरधानां पापानां परिकरेराविला कल्लपा इन्द्रियाणि श्रवणादीनि शब्दा-दीनां परवश्तत्या दुर्जयानि एवं सित चिरादनेककालानुस्यृतस्यास्य दुःखितन्धोः संसा-रसमुद्रस्य पारमुत्तराविधभूतं निश्चेयसं ग्रुभं लया वा परया विद्यया वा परभक्तया वा प्राप्यं भवति । अत्र विकल्पप्रश्लेन अन्तर्वाह्योन्द्रियाणां निष्रहाशक्तयुक्तया च परवि-द्याधिकारनिवृत्तिः स्यादिति फलितोऽर्थः । तस्मात्त्वमेव संसारमोचनी साधनान्तराव-लम्बनप्रतीक्षा न कर्तव्येति हृदयम् । अस्यवार्थस्य पूर्वार्धेन समर्थनात्काव्यलिङ्ग-मलंकारः ॥

> गोमायूनां मलयपवने तस्कराणां हिमांशौ दुर्वृत्तानां सुचरितमये सत्पथे त्वत्सनाथे । तत्त्वज्ञाने तरलमनसां शार्क्षिणः पादरक्षे नित्योद्वेगो भवति नियतेरीदृशी दुर्विनीतिः ॥ १८॥

गोमायूनामिति । हे शार्क्षिणः पादरक्षे, गोमायूनां शृगालानां मलयपवने मलय-पर्वतादागते पवने वसन्तकालमारुते तस्कराणां चोराणां हिमांशो चन्द्रे दुर्शतानां पापानां सुचरितमये पुण्यात्मके लया सनाये नाथवति सत्पथे सन्मागं प्रपदने तरल-मनसां चपलचित्तानां तत्त्वज्ञाने आत्मयाथात्म्यनिर्णये नित्यं सदा उद्देगो भीतिर्भवति । तदेव सामान्येन समर्थयति । नियतेर्विधेः दुविनीतिरुद्धृत्तता ईदृशी । समस्तजनाह्वाद-कानामि कचिद्भीतिजनकत्वं दैवस्य दुर्श्वत्तयेति भावः । दीपकानुप्राणितः सामान्येन विशेषसमर्थनक्ष्पोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥

> काले जन्तून्कलुषकरणे क्षिप्रमाकारयन्त्या घोरं नाहं यमपरिषदो घोषमाकर्णयेयम् । श्रीमद्रक्तेश्वरचरणयोरन्तरक्तैः प्रयुक्तं सेवाह्यानं सपदि शृणुयां पादुकासेवकेति ॥ १९ ॥

काल इति । हे पादुके, अहं कल्लपकरणे विह्नलेन्द्रिये तस्मिन् काले चरमसमये जन्तून् क्षिप्रं शीघ्रमाकारयन्त्या आह्नयन्त्याः यमस्य वैवस्ततस्य परिषदः सेनाया घोरं भयजनकं घोषमुच्छेदशब्दं नाकर्णयेयं न ग्रण्याम् । अपितु श्रीमतो रङ्गेश्वरस्य चरण-योरन्तरङ्गेरत्यासन्नपरिजनैः प्रयुक्तं पादुकासेवक इत्येवंरूपं सेवार्थमाह्नानं सपदि झ-टिति ग्रण्याम् । प्रपन्नानां यमवद्यताप्रसक्तेरभावेऽपि निवेदातिशयादेवमुक्तिः ॥ प्रयोऽलंकारः ॥

पापाणकरूपमन्ते परिचितगौतमपरिग्रहन्यायात् ।

पतिपद्परिचरणाई परिणमय मुकुन्द्पाद्रिक्षिणि माम् ॥ २०॥ पाषाणित । हे मुकुन्द्पाद्रिक्षिणि, अन्तेऽन्त्यकाले पापाणकल्पमवशकरणकले-वरम् । शिलात्वमिष गम्यते । मां परिचितस्य पूर्वे त्वया स्पृष्टस्य गौतमपरिप्रहस्य अह-ल्याया न्यायात् । तदृष्टान्तेनेल्यर्थः । पत्युः शेषिणः । अन्यत्र भर्तुः । पद्परिचरणस्य पादसेवाया अर्हे योग्यं परिणमय कुर्विल्यर्थः । पापाणभावं प्राप्ताहल्या यथा त्वया भर्तुः शुश्रूषार्हशरीरयुक्ता कृता तथा मामप्यवशशरीरं भगवश्यरणपरिचरणयोग्याप्राकृतशरीर-युक्तं कुर्विल्यर्थः । उपमालंकारः ॥

> इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य श्रीम-द्वेदान्ताचार्यस्य कृतिपु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रे

निवेदपद्धतिरेकित्रिशी॥

फलपद्धतिर्द्धात्रिंशी।

अथास्यां पद्धत्यां पादुकाया मुमुक्षप्राप्यत्वं प्रपञ्चयति-

उपाख्यातां तथात्वेन वसिष्ठाचैर्महर्षिभिः ।

उपायफलयोः काष्ठामुपासे रामपादुकाम् ॥ १ ॥

उपाख्यातामिति । वसिष्टार्थवंसिष्टवाल्मीकित्यासार्थमेहपिभिस्तथात्वेनोपायकल-काष्टात्वेनोपाख्यातां रामायणाद्युपाख्यानविषयीकृताम् । 'एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्मतः ।' इति सर्वलोकयोगक्षेमकरत्वेन रामायणादौ कथनादर्थादुपायफलकाष्टात्व-मुक्तमिति भावः । उपायफलयोः प्रपदनमोक्षयोः काष्टां परमावधिभूताम् । भगवद्वि-शिष्टपादुकैवोपायदशायामनुसंधेया मुक्तिदशायां प्राप्या चेति भावः । तां पादुकामुपासे सेवे । विशेषणद्वयस्थोपासनं प्रति हेतुलात्पदार्थहेतुकं काव्यलिक्नमलंकारः ॥

निविशेय निरन्तरं प्रतीतिस्निद्शानां विभवं तृणाय मत्त्वा । सविधे तव देवि रङ्गभर्तुः पदलीलाकमलं समुद्रहन्त्याः ॥ २ ॥ निविशेयेति । हे देवि, अहमिति शेषः । प्रतीतः पादुकोपासकत्वेन प्रसिद्धः सन् त्रिदशानां विभवं खर्गादिसौद्ध्यं तृणाय तृणसदृशत्वेन मत्त्वा । उपेक्ष्येति यावत् । 'मन्यकर्मण्यनादरे—२।३।१७' इति चतुर्था । 'एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ।' इति प्रमाणमत्रानुसंधेयम् । रङ्गभर्तुः पादमेव छीलाकमलं समुद्रहन्सा धारयन्सास्तव सविधे समीपे निरन्तरं सदा निविशेय आसीय । निपूर्वाद्विशतेलिंडुत्तमपुरुषकवचनम् । केंकर्यसाम्राज्यमनुभवेयमिति भावः । अस्यार्थस्य भङ्गधन्तरेण कथनात्पर्यायोत्त्यलंकारः । छीलाकमलं समुद्रहन्सा इति पद्मधारिण्या ऐश्वर्यदेवतायाः
सेवाभिव्यज्यत इति समासोक्तिरि ॥

किमहं मणिपादुके त्वया मे सुलमे रङ्गनिघौ श्रिया सनाथे। करणानि पुनः कदर्थयेयं कृपणद्वारदुरासिकादिदुःखैः॥ ३॥

किमहमिति । हे मणिपाडुके, अहं त्वया करणभूतया । मे मम सुलभे संप्राप्ते श्रिया सनाये लक्ष्मीसिते रङ्गविमानस्थे निधौ निधिवत्सर्वफलसाधने भगवति सित पुनर्भूयोऽपि कृपणानां श्रुद्राणां द्वारेषु दृष्टा अधिका स्थितिरादियेषां तैः । आदिशब्देना- जुवर्तनादीन्युच्यन्ते । दुःखैः करणानि वागादीन्द्रियाणि किं किमर्थं कदर्थयेयम् । कु- त्सिता अर्थाः कदर्थाः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । ६।३।१०१' इति कदादेशः । ततः 'तत्करो- ति' इति णिचि लिङ् । पीडयेयमिति फलितोऽर्थः । रङ्गनिधिलाभेन पीडाभावसमर्थना- त्काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

सकृद्प्यनुभूय रङ्गभर्तस्त्वदुपश्चेषमनोहरं पदाञ्जम् ।

अपुनर्भवकौतुकं तदैव प्रशमं गच्छति पादुके मुनीनाम् ॥ ४ ॥
सकृदिति । हे पादुके, मुनीनामपुनर्भवकौतुकं अपुनर्भवे पुनर्जन्मिनृद्दत्तौ कौतुकम् (कर्तृ) । मोक्षेच्छेति यावत् । लदुपश्चेषेण लत्परिष्वङ्गेण मनोहरं मनोज्ञं रङ्गभर्तुः
पदानं सकृदिष कदाचिदिष अनुभूय प्रपद्यति यावत् । तदैव तदानीमेव प्रशमं नियृत्ति
गच्छिति प्राप्नोति । सकृत्प्रपदनेनेव मुक्तिलाभात् पुनः फल्लेच्छाया अभावादिति
भावः । सकृत्सेवयैव महानन्दलाभात् मुक्तीच्छापि निवर्तत इत्यतिशयोक्तिर्वा । प्रपदनकौतुकाभावयोः कारणकार्ययोः सह वर्णनात् हेतुरलंकारः ॥

अपरस्परपातिनाममीषामनिदंपूर्वनिरूढसन्ततीनाम् ।

भरतव्यसनादनूनसीझां दुरितानां मम निष्कृतिस्तदासीः ॥ ५ ॥
अपरस्परेति । हे पादुके, इति शेषः । लमपरस्परं सततं पतन्ति यानि तेषाम् ।
'अपरस्पराः कियासातत्ये ६१९१९४४' इति निपातनात् अपरस्परशब्दः सातलार्थकः ।
अनिदंपूर्वा अनादिः निरूढा दढा सन्ततिः प्रवाहाविच्छेदो येषां तेषाम् । भरतस्य व्यसनात् दुःखात् अनुना अहीना अधिका सीमा मर्यादा येषां तेषां ममामीपां दुरितानां दुःखात् अनुना अहीना अधिका सीमा मर्यादा येषां तेषां ममामीपां दुरितानां दुःखात् अनुना अहीना अधिका सीमा मर्यादा येषां तेषां ममामीपां दुरितानां दुःखात् अनुना अहीना अधिका सीमा मर्यादा येषां तेषां ममामीपां दुःखं पादुका स्वलाभद्वारा यथीपशमितवती तथा ममापीति भावः । स्पक्रमलंकारः । भरतव्यसना-द्वनसीन्नामित्यपमापि संव्यज्यते ॥

त्वदुपासनसंप्रदायविद्भिः समये सात्वतसेविते नियुक्ताः ।

भरतव्रतिनो भवाम्बुराशिं कतिचित्काञ्चनपादुके तरन्ति ॥ ६ ॥

त्वदुपासनेति । हे काञ्चनपादुके, सात्वतैर्भगवच्छास्त्रनिष्टेः सेविते आश्रिते समये
दर्शने ते तवोपासनस्य संप्रदायं विदन्ति ये तिनियुक्ताः प्रेरिताः भरतव्रतिनो भरतवत्पादुकोपासनव्रतवन्तः कतिचित् केचन भवं संसारमेवाम्बुराशिं तरन्ति । तरणिक्रयोपयोगाय भवस्याम्बुधिलरूपणात्परिणामालंकारः ॥

अलमच्युतपादुके यथावद्भवती यच पदं त्वदेकधार्यम् । इतरेतरभ्भितं तदेतद्वितयं संवननाय चेतसो नः ॥ ७ ॥

अलिमिति । हे अच्युतपादुके, भवती त्वदेकधार्यम् । त्वयैकया धार्यमित्यथैः । यत्पदं च तदेतद्वितयमितरेतरभूषितमन्योन्यालंकृतं सत् नोऽम्माकं चेतसः संवननाय वशीकरणाय । 'वशिकया संवननम्' इल्पमरः । 'नमःखिक्ति—२।३।१६॥' इल्पादिना अलंयोगे चतुर्था । यथावत् यथाईमलं समर्थम् । वशीकरणयोईतुकार्ययोः सह वर्णनात् हेतुरलंकारः ॥

अनन्यसामान्यतया मुरारेरक्नेप्ववासेषु किरीटमुख्यैः । पादावनि त्वं निजमेव भागं सर्वात्मसाधारणतामनेषीः ॥ ८॥

अनन्येति । हे पादाविन, मुरारेरक्नेप्यवयवेषु किरीटमुर्द्यमंकुटप्रश्वतिभिरलंकारै-रन्यस्य सामान्यं साधारणं यत्र भवति तद्भावेन । असाधारणत्येनेति यावत् । किरीटादे-रङ्गान्तरत्वादिति भावः । अवाप्तेषु प्राप्तेषु सत्सु लमेव निजं भागम् । चरणद्भयमिति यावत् । सर्वेषामात्मनां साधारणानाम् । सर्वजनसमाश्रयणीयत्वमिति यावत् । अनेपी-नीतवती । 'निङ् प्रापणे' इत्यस्माहुङ्मध्यमपुरुषकवचनम् । 'अकथितं च १।४।५१॥' इति नयतेः कर्मान्तरसंभवात् द्विकमंकत्वम् । आशयमहत्त्वं नामोदात्तभेदोऽलंकारः ॥

समाश्रितानां मणिपातुके त्वां विपश्चितां विप्णुपदेऽप्यनास्था। कथं पुनस्ते कृतिनो भजेरन्वासादरं वासवराजधान्याम् ॥ ९ ॥

समाश्रितानामिति । हे मणिपातुके, लां समाश्रितानां विपश्चितां विष्णोः पदे वरणेऽपि परमपदेऽपीति च । नास्था 'वंकुण्डवासेऽपि न मेऽभिलापः ।' इत्युक्तरीला पातुकाभजनमेव भोग्यतममिति भावः । ते कृतिनः कुशलाः वासवराजधान्याममरावलां वा सादरं कथं पुनः कथं वा भजेरन् । न कथंचनेलाथः । 'वामुदेवे मनो यस्य जप्होमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो भेत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥' इति मुक्तिप्रतिवन्धकत-योक्तः । खर्गं कैमुल्येनादराभाववर्णनात्काव्यार्थापत्तिरलंकारः ॥

विमृश्य रङ्गेश्वरपादरक्षे वारकमं नृनमवारणीयम् । पद्मामहेऽपि स्पृशती प्रतीता स्थुलेन रूपेण वसुंधरा त्वाम्॥ १०॥ विमृद्येति । हे रङ्गेश्वरपादरक्षे, वसुंधरा भूमिरवारणीयमनतिलङ्घनीयं वारकमं लक्ष्मीभूमिलीलासु इयमस्मिन् दिने पादुकाम्राहिणीति एवंरूपं क्रमं विमृदय मत्त्वा पद्मामहेऽिष्,। इदं नीलाम्रहस्याप्युपलक्षणम् । स्थूलेन रूपेण लां स्पृश्वती सती प्रतीता प्रसिद्धा नूनं स्थूलरूपेण वसुंधरायाः पादुकास्पर्शस्य पद्मादिवारे अलाभविमर्शनहेतु-कत्वसुरम्भेक्ष्यत इति हेत्द्रमेक्षा ॥

अभिरक्षसि त्वमनपायनिधिं मणिपादुके मधुभिदश्चरणम् ।

अत एव देवि तदनन्यधनाः शिरसा वहन्ति भवतीं कृतिनः ॥११॥
अभिरक्षसीति । हे देवि मणिपादुके, लं मधुभिदो रङ्गनाथस्य चरणमेवानपायनिधिमभिरक्षसि । अत एव हेतोरन्यत् चरणादन्यद्वनं न विद्यते येषां तंऽनन्यधनाः ।
तदेकधना इत्यर्थः । कृतिनः कुशला भवतीं शिरसा वहन्ति । लोके निधिरक्षकस्य
प्रणामो निधिलोभयुक्तस्तद्वन्मेऽपीति भावः । निध्यभिरक्षणेन हेतुना कृतिनां शिरसा
पादुकावहनसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

पद्युगमिव पादुके मुरारेर्भवति विभूतिरकण्टका त्वयैव ।

कथिमव हृदयानि भावुकानां त्वदनुभवादुपजातकण्टकानि ॥१२॥ पद्युगमिति । हे पादुके, लयैव मुरारेविंभूतिर्लालावेभूतिस्तस्य पद्युगमिव अ-कण्टका । पादुकया पद्युगं यथा सूच्यप्रव्यधनरिहतं तद्वत् श्चद्रशत्रुरहितेस्यर्थः । 'सूच्यप्रे श्चद्रशत्रौ च रोमहर्षे अन्यकः ।' इत्यमरः । एवमपि भावुकानां सतां हृद-यानि तवानुभवात् ज्ञानादिना कथिमव कथं वोपजाताः कण्टका येषां तानि । जातानीति शेषः । श्चिष्टेन कण्टकशब्देन विरोधस्फूर्तेविंरोधाभासोऽलंकारः ॥

> ज्ञानिकयाभजनसीमिवदूरवृत्ते-वैदेशिकस्य तदवाप्तिकृतां गुणानाम् । मौलौ ममासि मधुसूदनपादुके त्वं गङ्गेव हन्त पतिता विधिनैव पङ्गोः ॥ १३॥

शानेति । हे मधुसूदनपादुके, लं ज्ञानं ज्ञानयोगः, किया कमेयोगः, भजनं भिक्त-योगस्तेषां या सीमा योगिभिरिधष्ठितदेशस्तस्या विदूरा वैदेशिकी वृत्तिर्यस्य तस्य तेषां ज्ञानिकयाभजनानामवाप्ति प्राप्ति कुर्वन्ति तत्कृतः । तेषां गुणानां शमदमाद्यात्म-गुणानां वैदेशिकस्य विदेशे भवस्य देशान्तरस्थस्य । आत्मगुणरहितस्येखयैः । ताद-शस्य मम मौलौ शिरसि पङ्गोः पादविकलस्य शिरसि विधिनैव भाग्यवशेनैव गङ्गेव पतितासि । हन्तेसाक्षयें । उपमालंकारः ॥

रङ्गेश्वरस्य यदिदं मणिपादरक्षे पादारविन्दयुगलं भवतीसमेतम् ।

पुंसामुपोषितविलोचनपारणाई क्षीरं तदेतदिह शर्करया समेतम् ॥ १४ ॥

रङ्गेश्वरस्येति । हे मणिपादरक्षे, पुंसामुपोषितानां सद्विषयालाभेन विषयान्तराचुम्बिनां लोचनानां पारणस्य व्रतान्ते भोजनस्यार्हम् । स्वसौन्दर्येण सञ्चननयनाकर्षास्थः । तत्प्रसिद्धमिदं प्रसक्षद्दयं रङ्गेश्वरस्य पादारविन्दयुगलं भवस्या समेतम् । सहितमिति यत् तदेतदिह श्रीरङ्गे शर्करया समेतं क्षीरं यथा खादु तद्वत् लत्समेतं भगवत्पादद्वयं महन्त्रो रोचत इति भावः । निदर्शनालंकारः । विम्बप्रतिविम्बभावेन सदृश्योवीक्यार्थयोरैक्यारोपात् । 'वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शनम्' इति लक्षणात् ॥

कामादिदोषरहितं तदनन्यकामाः

कमे त्रयोदशविधं परिशीलयन्तः।

पादावनि त्वदनुषङ्गविशेषदृश्य-

मेकान्तिनः परिचरन्ति पदं मुरारेः ॥ १५॥

कामादीति । हे पादाविन, अन्यस्मिन् त्वद्यतिरिक्तफलान्तरे काम इच्छा येषां न विद्यते तेऽनन्यकामाः त्वया अनन्यकामास्त्वदनन्यकामाः । त्वत्प्राप्ट्येकफला इति यावत् । तृतीयेति योगविभागात् शिवभागवतादिवत्समासः । एकान्तिनस्त्वदेकसाध्यवक्षाविधाः प्रकारा यस्मिन् तत् (कमं) । कःमादिभिः फलेच्छादिभिः । आदिशब्देन सङ्गकर्तृत्वेऽभिधीयेते । दोषविंरोधिभी रहितमस्पृष्टं यथा तथा परिशील्यन्तोऽभ्यसन्तः सन्तस्त्वद्जुषङ्गेण त्वद्जुवन्धेन विशेषेणाद्ररातिशयेन दृश्यं प्रकृषं मुरारेः पदं चरणं परिचरन्ति पूजयन्ति । अनुगृहीतं चात्र भगवच्छास्रवचनमाचार्यैः भ्रीपाद्यरात्ररक्षायाम्—

'त्रयोदशविधं कमं कामादिपरिवर्जितम् । गुणैः सांयमिकैर्युक्तमनुतिष्ठन्ति साधवः ॥'़ इति ।

तत्प्रकारश्च पाग्ने ज्ञानपादेऽष्टमाध्यायेऽभिहितः ॥

'वाळानःकायजत्वेन तपश्च त्रिविधं मतम् । देवद्विजगुरुप्राइप्जनं शौचमार्जवम् ॥ अहिंसा बद्धाचर्ये च तपः शारीरमीरितम् । अनुप्रहपरं वाक्यं सत्यं भूतोपकारकम् ॥ स्वाध्यायाभ्यसनं चेति वाचिकं कथितं तपः । संतोषः सततं बद्धाचिन्ता चात्मविनिष्रहः ॥ भावशुद्धिः सौम्यता च तपो मानसमीरितम् । श्रद्धानैः कृतं सम्यगफलाकाक्विभिनेरैः ॥ सास्वकं तत्तपो श्रेयं यद्धि विश्वानकारकम् ।
सत्कारमानपूजादिसिद्धार्थं राजसं स्मृतम् ॥
तामसं तु तपस्ततस्यादपरोत्सादनादिकम् ।
कमं ति विश्वं नैव विश्वानोत्पत्तिकारणम् ॥' इति ।
एकान्तिगोचरभक्तंगम्यायाः पादुकाभक्त्यन्नत्वात्त्रेयोऽलंकारः ॥
मौलौ स्थिता मस्तभुजामथवा श्रुतीनां
तद्रङ्गराजचरणावनि वैभवं ते ।
अस्मादृशामपि यदि प्रथितं ततः स्थात्सौलभ्यमम्ब तिददं तव सार्वभौमम् ॥ १६ ॥

मौलाविति । हे अम्ब रङ्गराजचरणाविन, मखभुजां देवनामथवा यद्वा श्रुतीनां मौला शिरित । वेदानते चेल्यथः । त्विमिति शेषः । स्थिता अवस्थितवतीति यत्तते तब बैभवं स्थितिरूपं प्रभावमसादशामस्मत्सदशानां मौलाविप प्रथितं प्रसिद्धं यदि ततस्तदा तत् प्रसिद्धमिदमस्मादशरविज्ञातं तव सौलभ्यं सावभौमं सर्वभूमा विदितं स्थात् । 'तत्र विदित इति च' इति सर्वभूमिशव्दादण् । श्रुतिज्ञातायास्तव भगवदवतारविश्लेषण देवशिरस्थितिर्यविप कतिपयविदिता सौलभ्यज्ञापिका, तथापि अतिनिकृष्टास्म-रिक्छरसि स्थितायां सत्यां तत्सौलभ्यं सर्वेर्लभ्यं सर्वेर्जातं स्थात्, अन्यथा न स्थात्; अतो मिक्छरसि स्थितीं कुर्विति भावः । संभावनालंकारः ॥

स्वभेऽपि चेत्त्वमिस मूर्धनि संनिविष्टा नम्रस्य मे नरकमर्दनपादरक्षे । स्थाने तदैतदिह देवि यतः समाधी सन्तो विदुस्तमि तादृशबुद्धिगम्यम् ॥ १७॥

स्वप्रेऽपीति । हे नरकमदंनपादरक्षे, देवि नम्रस्य नतस्य मे मम मूर्धिन खप्रेऽपि संनिविद्या चेत् । मम्त्रसिद्धिप्रद्युस्तप्रप्रकरणे 'दीपं शक्कं तथा यानं श्रीमृक्षं पादुकां तथा ।' इत्युक्त्वा, 'अक्षमालामेस्नलाद्येः शुभैः खप्रैविनिर्दिशेत् । मम्त्रसिद्धिं बहुमुखीम्' इत्याद्युक्तस्वाप्रिकपादुकादर्शनमप्यस्ति चेदिति भावः । तदा तर्हि एतत् खाप्रिकमूर्धा- वस्थानमिह् भगवत्सहचारिण्यां त्विय स्थाने युक्तम् । कृत इत्यत आह—यतः कारणात् समाधी योगकाले सन्तो मनुपराशरादयक्तमि लत्सनाथं भगवन्तमि तादः स्या स्वप्रशब्दाभिलप्यया बुद्धा यौगिकसाक्षात्कारेण गम्यं श्रेयं विदुर्जानन्ति । तथा हि स्मृतिः—एक्माभं खप्रधीगम्यमिति । स्वप्रधीगम्यं भगवत्सहचारिण्यां त्विय स्वप्रधीगम्यत्वं पतिव्रतास्वाभाव्यात् युक्तमिति भावः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम- लंकारः ॥

बद्धाञ्जिलेः परिचरन् नियमेन रक्ते विश्राणिताच्युतिनिधिं मणिपादुके त्वाम् । कस्यापि कूणितदृशो धनिनः पुरस्ता-दुत्तानयेय न कदापि करं विकोशम् ॥ १८॥

बद्धाञ्चलिरिति । हे मणिपादुके, अहं बद्धाञ्चलिः सन् विश्राणितोऽच्युत एवं श्रीरङ्गनाथ एवं । अक्षय इति गम्यते । निधिः शेवधिर्यया तां लां रङ्गे रङ्गविमाने नियम्नेनाविच्छेदेन परिचरन् परिचरणं कुर्वन् कस्यापि अनिवंचनीयैश्वर्यस्य कृणिते मदेन संकुचिते दशौ यस्य तस्य । 'कुण संकोचने' इति धातोः कर्मणि कः । धनिनो धनिकस्य पुरस्तादमे विकोशं विस्तारितं करं कदापि नोत्तानयेय न प्रसारयेय । उत्तानशक्यात् 'तत्करोति—' इति प्यन्तात् लिङि 'णिचश्व' इत्यात्मनेपदम् । उत्तमपुरुषेकवचनम् । लन्महिम्रा अक्षीणनिधिलाभात् अन्यं धनिनं नाथय इति भावः ॥ पादुकापरिचारणस्य निधिलाभात् धनिकानाथ्यणहेतुलात् काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

त्वय्यर्षितेन चरणेन सद्ध्वभाजः पादावनि प्रथितसात्त्विकभावहृत्याः । रक्नेशवद्विद्धते मुहुरक्नहारान् रक्ने महीयसि नटा इव भावुकास्ते ॥ १९॥

त्वयीति । हे पादाविन, त्विय विषयेऽपितेन दत्तेन । अनिभसंहितफलेनेति यावत् । चरणेनाचारेण सन्तमध्वानं साधुमर्यादां भजन्ति ये तथोक्ताः, अन्यत्र चरणेन सन्मार्गभाक् भगवान् । नटपक्षे अपितेन विविधं गमितेन । 'ऋ गतिप्रापणयोः'
इति धातुः । 'अर्तिही—' इति पुक् । पदेन नटयोग्यदेशभाजः प्रथितेन सात्त्विकमावेन
सात्त्विकत्वेन हर्याः, अन्यत्र प्रथितानां सात्त्विकानां सतां भावेनाभिप्रायेण हर्यः ।
योगिध्येय इति यावत् । अन्यत्र प्रथितैः प्रसिद्धैः अन्तःकरणनिवेंशैंभावेव्यापारः ।
अभिप्रायसूचकाभिनयिरिति यावत् । 'निर्वृत्ते त्वक्रसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाक्तिकसात्त्विके ।'
इत्यमरः। 'भावः स्वभावेऽभिप्राये चेष्टासत्यात्मजन्मस् । क्रीडालीलापदार्थेषु' इति विश्वः ।
भावुका रसिकाः सन्तः पादुकानुभावपरा रसिकाः सदस्याध्य महीयि महत्तरे रक्ते
श्रीरक्तभूमौ नृत्तदेशे च । 'रङ्गो रणसले रागे नृते रक्तं त्रपुण्यपि ।' इति विश्वः । नटा
इव रङ्गेशवत् रङ्गेशार्हम् । अर्हाथं वितः । स्वयं नटपरिगृहस्य यथा प्रेक्षणीयं तथेत्यपि । मुहुरङ्गहारानङ्गविक्षेपान् गमनानि च विद्धते कुर्वन्ति । 'श्रावका वासुदेवस्य
तथेव नटनर्तकाः ।' इत्युक्तरीत्या भगवत्परिष्कृतत्वत्प्राप्तिजनितहर्षेणानन्याः सन्तो नृत्यनतीत्यर्थः । श्रेषमूलकोपमालंकारः ॥

येन स्थिता शिरिस मे विधिनाधुना त्वं तेनैव देवि नियतं मम साम्पराये । लक्षीकरिष्यसि पदावनि रङ्गनाथं लक्ष्मीपदाम्बुरुह्यावकपङ्कलक्ष्यम् ॥ २०॥

येनेति । हे देवि पदावनि, त्वमधुना येन विधिना भाग्येन मे मम शिरसि स्थिता तेनैव भाग्येनैव लक्ष्म्या अम्बुरुहसदृशयोः पदयोगीवकपङ्केनालक्तकद्ववेण लक्ष्यं दर्शनीयम् । लक्ष्मीसमेतोरस्कमिति यावत्। रङ्गनाथं मम साम्परायेश्नितमदृशायां लक्षी-करिष्यसि प्रत्यक्षं करिष्यसि । नियतमित्यवधारणे । पादुकाया भक्तशिरःप्रापकमदृष्टं रङ्ग-नाथमप्रापय्य न विरमतीति भावः ॥ काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

> हरिचरणसरोजे भक्तिभाजां जनाना-मनुकरणविशेषेरात्मनैवोपहास्यम् । परिणमय दयाद्री पातुके तादृशं मां भरतपरिषदन्तवितिभः प्रेक्षणीयम् ॥ २१ ॥

हरीति । हे पादुके, लं हरेः सरोजसद्दशे चरणे भक्तिभाजां भक्तिमतां जनानामजुकरणानामजुकृतीनां विशेषेभेंदेस्तसद्दशचेष्टितैरात्मना खेनैवोपद्दासं खस्येव हासास्पदम् । तादृशभक्तयभावेऽपि भक्तंमन्यत्वादिति भावः । तादृशमनादिदुष्कर्मदूषितं
मां दयाद्रां सती भरतपरिषदि भरतगोष्ट्रधामनत इति तथोक्तम् । 'सप्तमी शौण्डैः ।
२ । १ । ४० ।' इति समासः । तत्र ये वर्तन्ते तैः । कोसलवासिभिरित्यर्थः । प्रेक्षणीयं पादुकोपासकलात् अस्मदीयोऽयमिति खीकार्यम् । परिणमय । कुर्वित्यर्थः । तथा
च कोसलाः पादुकोपासनेन यथा मुक्तास्तथाहमपि स्थामित्यर्थस्य पर्यायेण कथनात्पर्यायोक्तमलंकारः ॥

दुरितमपनयन्ती दूरतः पादुके त्वं दनुजमथनलीलादेवतामानयन्ती । अनितरशरणानामिश्रमस्यास्य जन्तो-रवशकरणवृत्तेरयतः संनिधेयाः ॥ २२ ॥

दुरितमिति । हे पादुके, लं दुरितं पापम् । ममेति शेषः । दूरतो दूरेऽपन-यन्ती अश्विष्टं विनष्टं च कुर्वतीत्थर्थः । दन्जानां दानवानां मथनं संहार एव लीला यस्यास्तां देवतां परमपुरुवमनितरशरणानां ज्ञानिकयाभजनरहितानामित्रमस्य श्रेष्टस्य । अस्यन्तान्तिन्तस्थेति यावत् । अवश्र अस्यानीना करणानांमिन्त्रिपाणां दित्तियस्य तस्या- स्य जन्तोः । ममेखर्थः । अप्रतः पुरत आनयन्ती चागमयन्ती च सती संनिधेयाः । संनिधि कुर्विखर्थः । अन्तिमकाले भगवन्तं प्रापयेखस्य पर्यायेण कथनात् पर्यायोक्तिर-लंकारः ॥

चरमनिगमगीते सप्ततन्तौ समाप्ते निजसदनसमीपे प्रापयिष्यन् विहारम् । ज्वलनमिव भवत्योः सम्यगारोपयेन्मां प्रथमवरणवरुयः पादुके रङ्गनाथः ॥ २३ ॥

चरमेति । हे पादुके, इति द्विवचनम् । प्रथमवरणस्य सक्टत्प्रार्थनस्य । प्रयत्तेरिति यावत् । वरयः फलप्रद्लेनाभिमुलः । 'सक्टदेव प्रपत्राय' इति स्मृतः । आहिताग्नः कश्चिदिल्यिप गम्यते । वृतोऽष्वर्युवां वरणशब्द्स्वारस्यात् । रङ्गनाथश्चरमिनगमेन वेदान्तेन गीते उक्ते सप्ततन्तौ जीवनरूपे यागे समाप्ते सित मरणरूपावस्थवित
सित । मम मरणे सतीति फलितार्थः । 'तस्यैवं विदुषो यङ्गस्यात्मा यजमानः' इत्यारभ्य
'यन्मरणं तदवसृतः' इत्यन्तेन मरणान्तजीवनस्य यागलं निरूपितं थुतौ तदिहानुसंधियम् । निजस्य सदनस्य, अन्यत्र अग्निहोत्रगृहस्य समीपे मां विहारं 'तस्य सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति, इंक्षन् कीडन् रममाणः' इत्युक्तम् । ऐच्छिकसंचारं वेदिदेशं च । प्रापयिष्यन् सन् जवलनिमव वैतानानलिमव भवलोर्थुवयोः । उत्तराधरारण्योरिति गम्यते। सम्यगसंशयम् । 'अयं ते योनिर्ऋलीयः' इति मन्त्रेण चेति गम्यते ।
आरोपयेदारू कुर्यात्। अर्चिरादिरिव लं ममातिवाहिकी भवेरिति भावः। यथा कश्चियजमानो वृतोऽध्वर्युवां अभीनाधाय सोमेन इष्ट्रा अभिहोत्रगृहे वेदिदेशे प्रतिष्ठापनायैभरण्योरारोपयित तद्वदित्युपमालंकारः । एकदेशविवातिरूपकानुप्राणितः ॥

पुनरुदरिनवासच्छेदनं सद्यसिन्धोः
पुलिनमधिवसेयं पुण्यमा ब्रह्मलामात् ।
परिणमित शरीरे पादुके यत्र पुंसां
त्वमिस निगमगीता शाश्वतं मौलिरत्नम् ॥ २४॥

पुनरिति । हे पादुके, पुनः जन्मान्तरेऽपि उदरिनवासिद्दछ्यते अत्र अनेनेति वा ।
तथोक्तम्—'सर्वकर्मप्रशमनम्' इति यावत् । सह्यसिन्धोः कावेर्याः पुण्यं मनोहं पुलिनमा ब्रह्मलाभात् मुक्तिमभित्राप्य अधिवसेयम् । 'उपान्वध्याङ्कसः १ । ४ । ४८'
इत्यधिकरणस्य कर्मलम् । यत्र पुलिने पुंसां शरीरे परिणमति । त्यज्यमान इति यावत् ।
निगमगीता वेदोक्ता लं शाक्षतं मौलिरलं शिरोभूषणमसि । यत्र मृतानां मुक्त्यननतरं पादुकासेवारूपं केंकयं भवित तद्धिवसेयमिति पूर्वणान्वयः । पादुकाकेंकर्यलाभस्य
बासप्रार्थनाहेतुकात् काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

बहुविधपुरुषार्थय्रामसीमान्तरेखां हरिचरणसरोजन्यासधन्यामनन्यः। भरतसमयसिद्धां पादुके भावयंस्त्वां शतमिह शरदस्ते श्रावयेयं समृद्धिम् ॥ २५ ॥

यिक्किति । है पादुके, बहुविधानां पुरुषार्थानां धर्मादीनां प्रामस्य समूहस्य सीमान्तरेखां परमाविधभूताम् । अत्युत्कृष्टफलरूपामिति यावत् । महीपक्षे बहुविधाः पुरुषाः,
अर्थाः प्रामाः सीमान्ते उपशल्ये स्थिता रेखा वनराजयश्च यस्यां तां हरेश्वरणसरोजयोर्न्यांसेन निक्षेपेण धन्यां पुण्याम्, महीपक्षे त्रिविकमावतारे तथाभूतां भरतस्य
समये रामप्रपदनकाले सिद्धां प्राप्तां लां भावयन् चिन्तयन्, वर्धयित्रस्यपि अनन्यः
साधनान्तररिहतश्च सन् इह श्रीरक्षे शतं शरदस्ते तवं समृद्धि गुणविभूत्यतिशयं श्रावयेयम् । सर्वान् प्रतिवदेयमिस्ययैः । प्रयोऽलंकारः । पादुकायां विशेषणसाम्यादुवैरावृत्तान्तप्रतीतेः समासोक्तिरिष ॥

तिलक्षयित शिरों में शौरिपादाविन त्वं भजिस मनिस नित्यं भूमिकां भावनाख्याम् । वचिस च विभवैः स्वैर्व्यक्तिमित्थं प्रयाता तदिह परिणतं में तादृशं भाग्धेयम् ॥ २६॥

तिलकयसीति । हे शांरिपादावानि, त्वं मे मम शिरस्तिलकयसि तिलकयुक्तं करोषि । मतुवर्थात् 'तत्करोति—' इति णिच् । 'विन्मतोः—' इति मतुपो लुक् । भूषय-सील्यंः । मनसि भावनाख्यामनुभवप्रकर्षजनितदृद्धसंस्काराह्मयां भूमिकां रूपान्तरं भ-जसि प्राप्नोषि । स्वैनिजिर्विभवैविभूतिभिः वचसि वाचि इत्थं पद्यसहस्वप्रतिपाद्यसेन व्यक्ति प्रकाशं प्रयाता च प्राप्ता च । तत्तस्मादिह लिये विषये मे मम तादृशं 'वाचा नमः इति प्रोच्य वपुषा मनसा च यत् । तन्नमःपूर्णमुहिष्टम्' । इत्युक्तं पूर्णप्रपदनरूपं भागधेयं भाग्यं परिणतं फलोन्मुसं जातम् । शिरोलंकृत्यादेर्भाग्यपरिणतिहेतोक्ष्यन्यास्मात् अनुमानालंकारः ॥

अजनिषि चिरमादौ हन्त देहेन्द्रियादि-स्तदनु तद्धिकः सन्नीश्वरोऽहं बभ्व । अथ भगवत एवाभूवमर्थादिदानीं तव पुनरहमासं पादुके धन्यजन्मा ॥ २७ ॥ अजिनिषीति । है पादुके, अहमादी प्रथमं चिरं दीर्घकालं देहः शरीरमिन्द्रियाणि मनःप्रश्तीनि आदयः आदिशब्देन प्राणा गृह्यन्ते यस्य सोऽहमजनिषि । जनेलंकुत्त-मपुरुषेकवचनम् । शरीरमेवात्मेलादिमोहवशोऽभूवम् । अनादिकमंवशेन खरूपप्रमोधात् खिद्यते—हन्तेति । तदनु तदनन्तरं वेदमधील तदर्थहपे कमणि विचारिते तेभ्यः शरीराधिभ्योऽधिकः अतिरिक्तः सन् ईश्वरः खातह्रयेण खेनैवादप्राजितशरिरभोग्य-भोगोपकरणभोगस्थानः वभूव । भवतेलिंडुत्तमपुरुपेकवचनम् । भवान्तरापेक्षया .लिडु-पपितः । अथ भगवत्कटाक्षाधीनसदाचार्यसमाश्रयणेन वेदान्ततत्त्वेऽवगते सति अहं भगवत एव दासोऽभूवम् । 'दासभूताः खतः सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः' । इत्युक्त-खरूपज्ञानं ज्ञातिमिल्यथः । इदानीं पुनस्त्वर्थे । इदानीं तु धन्यं जन्म यस्य सः । अह्-मर्थात् भगवद्दास्यस्य भागवतदास्थान्तशोभित्वस्थभावरूपवस्तिस्थला तव शेष आसम् । अस भुवील्यस्याद्वातोर्छङ्कत्तमपुरुषेकवचनम् । भगवान् दासेषु निप्रहमपि करोति तदी-यास्लनुप्रहैकशीला इति पादुकासंवन्धात् स्थस्य धन्यलिति भावः । पूर्वपूर्वधर्मपर्रित्यागेन धर्मान्तरसंवन्धवर्णनात् पर्यायालंकारः । उत्तरोत्तरमुरुषवर्णनात् सारश्च । एकवाचकानुप्रवेशात्तयोः संकरः॥

त्वय्यायत्तौ भगवति शिलाभसनोः प्राणदाना-दास्त्रीवालं प्रथितविभवौ पादपद्मौ सुरारेः । तामेवाहं शिरसि निहितामद्य पश्यामि दैवा-दात्माधारां जननि भवतीमात्मलाभप्रसृतिम् ॥ २८॥

त्वयीति । हे भगवति, कल्याणगुणोपते जननि पादुके, शिलाया गौतमभायांयाः स्त्रियः भसनः परिक्षितथ बालस्य प्राणदानात् जीवनदानात् आस्त्रीवालं स्त्रियो बालां-धाभिव्याप्य प्रथितः प्रसिद्धो विभवो माहात्म्यं ययोस्तौ मुरारेः पादपद्मौ । अर्धर्वादित्वात् पद्मशब्दस्य पुंलिङ्गलम् । 'वा पुंति पद्मम्' इत्यमरः । यस्यां त्वप्यायत्तौ लद्धीनप्रश्वतिकौ । अहमात्माधारां भगवचरणयोरप्याधारलेनाधारान्तररहिताम् । आत्मलाभस्य खखरूपाविभावस्य । मोक्षस्यत्यर्थः । प्रसूर्ति हेतुभूतां तां भवतीमेव । नतु मद्यन्नोपनीतामिति भावः । देवाददृष्टवशात् शिरिक्ष निहितां पृथ्यामि । यस्नेन प्राप्यायाः पादुकाया अयस्रलाभात्तमाधिरलंकारः । 'समाधिः कार्यसौकर्यम्' इति लक्षणात् ॥

कथंकारं लक्ष्मीकरकमलयोग्यं निजपदं निदध्याद्रक्षेशः कुलिशकिठनेऽस्मिन् मनसि नः। न चेदेवं मध्ये विशति दयया देवि भवती निजाकान्तिक्षुण्णस्मरशरिशसाकण्टकतिः॥ २९॥ कथंकारमिति। हे देवि, रक्षेशः कुलिशवत् वज्र इव किटने कर्कशे नोऽस्माकं मनिस लक्ष्म्याः करकमलयोः पद्मवनमृदुलकरयोथींग्यम् । संवाहनादाविति भावः । निजं पदं कथंकारं कथं वा । 'अन्यथेवंकथमित्यं सुसिद्धा प्रयोगथेत् ३।४।२७' इति कृञो णमु-द्मप्रत्ययः । निद्ध्यात् निक्षिपेदेवेत्यर्थः । निजया आकान्त्या आकमणेन श्रुण्णा मृदिता स्मरद्माणां शिखानामप्राणामेव कण्टकानां सूच्यप्राणां तिर्विथ्याः सा भवती दयया मध्ये मम रङ्गनाथचरणस्य चेति संवन्धनिर्देशो क्षेयः । एवमजुभूयमानप्रकारेण न विश्वति चेत् । नागच्छिति चेदित्यर्थः । तिर्हं कथं निद्ध्यादिति पूर्वेणान्वयः । पादुकामध्य-स्थित्यभावे भगवत्पादाप्राप्तिसंभावनात्संभावनमलंकारः ॥ यथा कण्टिकते देशे सपा-दुक एव गच्छेत्, अपादुकत्तु न गच्छेत्। किठनवस्तुन्यिप मृदुलं पदं न निक्षिप्यते तद्व-दिति भावः ॥

क्रीडालील्यं किमपि समये पादुके वर्जयन्ती निर्वेशं स्वं दिशसि भवती नाथयोः श्रीधरण्योः । मामप्येवं जनय मधुजित्पादयोरन्तरक्षं रक्षं यासा जनयसि गुणैर्भारतीनृत्तरक्षम् ॥ ३०॥

क्रीडेति । हे पादुके, लं समये श्रीधरणीवारकाले किमप्यनिवैचनीयं क्रीडाजनितं लौल्यं वर्जयन्ती परिलाजन्ती सती भवती नाथभूता ययोखयोः श्रीधरण्योः । परिच्यांतिशयेन भगवत इष्टतमलात् श्रीधरणीभ्यामुग्धमानलाच श्रीधरणीनाथलं पादुकाया इति भावः । सं स्कीयं निर्वेशं भगवत्पदपरिचरणरूपं सौल्यं दिशसि ददासि । भगवतः संचारसमये लक्ष्मीभूम्योः सौल्याभावादिति भावः । एवं मामपि श्रीधरण्योरिव ममापि नाथतादिति भावः । मधुजित्पादयोरन्तरक्षं परिचरणयोग्यं जनय । मुक्तिरूपंजन्मवन्तं कुर्वित्यर्थः । या असो लं रक्षं श्रीरक्षभूमिं गुणराश्रितवात्सल्यादिभिः भारत्याः सरस्वत्याः नृत्तरक्षं नाव्यदेशं जनयसि । स्वगुणान् प्रकाश्य लमन्नत्येरसादशैः स्तृः यस इत्यर्थः । सा लमिति पूर्वेणान्वयः । उपमारूपकसंस्रष्टिः ॥

इयता प्रबन्धेन प्रतिज्ञातं पद्यसहस्रमनुसंधाय स्वजन्मसाफल्यमनुसंधत्ते-

इति रङ्गधुरीणपादुके त्वं स्तुतिलक्ष्येण सहस्रशो विमृष्टा । सफलं मम जन्म तावदेतद्यदिहाशास्त्रमतः परं किमेतत् ॥ ३१ ॥

इतीति । हे रक्षधुरीणस्य पादुके, त्वमित्युक्तप्रकारेण खुतिलक्ष्येण स्तोत्रव्याजेन सहस्रशः सहस्रवारं विमृष्टा संकीर्तिता । अतो मम मदीयमेतज्ञायमानकटाक्षविषयी-कृतं जन्म सफलं तावद्यदि सार्थकमेव चेत् । तावदिखवधारणे । 'यावत्तावच साकत्ये-ऽवधौ मानेऽवधारणे ।' इखमरः । तिर्हे इह जन्मनि आशास्यमसाभिः प्रार्थनीयं यदस्ति एतदाशास्यमतः परं त्वत्कीर्तनादन्यत् किम् । न किमपीखर्थः । 'तिद्विप्रासो विपन्यवो

जागृवां सः समिन्धते' इत्युक्तपादुकाप्रशंसनमेव प्राप्यमिति भावः । पादुकाविमर्श-नस्य जन्मसाफल्यद्वारा प्रार्थनीयान्तराभावसमर्थनोपयोगाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्य लिङ्गम-लंकारः ॥

अवाद्यनोगोचरमाहात्म्यायाः पादुकायाः सुतौ स्वस्य प्रवृत्ति बुद्धिमान्यकृतामयु - कामनुसंदधानः स्वापराधक्षमां प्रार्थयते—

मातः स्वरूपिनव रङ्गपतेर्निवष्टं वाचामसीमिन पदाविन वैभवं ते । मोहादिभिष्ठुतवतो मम मन्द्वुद्धे-र्बालस्य साहसिमदं दयया सहेथाः ॥ ३२ ॥

मातरिति । हे मातः पदाविन, रङ्गपतेः खरूपं गुणविभूत्यादिविशिष्टमिव वाचां गिरामसीमिन अविषये निविष्टम् । वाद्यनसापरिच्छेद्यमित्यर्थः । ते तव वैभवं माहात्म्यं मोहादज्ञानात् अभिष्ठुतवतः परिच्छिद्य वर्णितवतः, अत एव मन्दबुद्धेरल्पिथयो बाल-स्याज्ञस्य ममेदं खुतिरूपं साहसमविमृदयकारित्वं दयया सहेषाः क्षमेथाः । प्रेयोऽलंकारः । खरूपमिवेस्त्रत्रोपमा । क्षमाप्रार्थनया पादुकाप्रसादार्थे प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकोपप्र-सिक्तवर्णनाद्विषमभेदः । तयोः संस्रष्टिः ॥

खप्रातिभव्येन पादुकां स्तोतुं प्रवृत्तानां कवीनामि सम्किः स्वाधनीयेसाह—

ये नाम भक्तिनियताः कवयो मदन्ये

मातः स्तुवन्ति मधुसूदनपादुके त्वाम् । लप्स्ये गुणांशविनिवेशितमानसानां तेषामहं सबहुमानविलोकितानि ॥ ३३॥

हें मातः मधुसूदनपादुके, भक्तया नियताः व्याप्टताः । पादुकैकभक्ता इति यावत् । मत्तोऽन्ये ये नाम कवयस्त्वां स्तुवन्ति गुणांशे प्राह्मभागे विनिवेशितं निक्षिप्तं मानसं येषां तेषाम् । गुणपक्षपितनामित्यर्थः । सबहुमानानि बहुमानसिहतानि विलोकितानि वीक्षणानि अहं लप्से प्राप्सामि । पादुकाविषये भक्तया स्तुवतां सतां गुणपक्षपातित्वेन एतत्कृता स्तुतिर्गुणोत्तरेति मां ते बहु मंस्यन्ते इत्यर्थः । गुणप्राहकत्वस्य सबहुमान-विलोकनहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

पादुकाभक्तानां ग्रणप्राह्माणां सतामादरेऽपि केषांचिदनादरसत्त्वात्सदसद्विभागो दुःशक इत्यत आह—

> संघर्षयन्ति हृदयान्यसतां गुणांशे सन्तस्तु सन्तमपि न प्रथयन्ति दोषम्।

तद्रङ्गनाथचरणावनि ते स्तुतीना-मेका परं सदसतोरिह साक्षिणी त्वम् ॥ ३४ ॥

संघर्षयन्तीति । असतामासुरप्रकृतीनां हृदयानि गुणांशे गुणपक्षेऽपि संघर्ष-यन्ति दोषरूपेणोन्मुखानि भवन्ति । सन्तस्तु महान्तस्तु सन्तं विद्यमानमि दोषं न प्रथयन्ति न प्रख्यापयन्ति । तत्तस्मादित्थं संदेहसद्भावात् ते तव स्तुतीनामिह सद-सतोरनयोगुणदोषयोरेका अद्वितीया त्वं परं त्वमेव साक्षिणी द्रष्ट्री । भवसीति शेषः । त्वमेव गुणदोषां परीक्ष्य दोषांशमुपेक्ष्य गुणान् स्वीकुविति भावः । पादुकाव्यतिरिक्त-साक्ष्यलाभे पूर्ववाक्यार्थद्वयस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

मत्कृतत्वे हि सुतेः सदसद्विवेचनसाक्ष्यभ्युपगमो युज्यते सर्वज्ञया त्वया कारिते तव स्तोत्रदोषलेशशङ्कापि नावतरति। अतोऽसतां प्रलापोऽकिंचित्कर इत्याशयेन खकर्तृकत्व-स्थागमनुसंधत्ते—

> इत्थं त्वमेव निजकेलिवशादकार्षी-रिक्ष्वाकुनाथपदपङ्कजयोरनन्या । स्वीयं पदावनि मया सुमहच्चरित्रं सीतेव देवि सहजेन कवीश्वरेण ॥ ३५॥

इत्थमिति । हे देवि पदाविन, इक्ष्वाकुनाथस्य पदपङ्कजयोरनन्या 'अनन्या राघ-विणाहम्' इत्युक्तरीत्या तदनन्याथया त्वमेव मया प्रयोज्यकर्त्रा सहजेन सोद्येंण कविश्वरेण वाल्मीकिना सीताया भूजन्यत्वात् वल्मीकलक्षणभूजन्यत्वात् वाल्मीकसह-जत्वमिति भावः । सीतेव जानकीव स्तीयं स्वस्मै हितम् । प्राक्कृतियश्चः । सुमहत् माहात्म्यसूचकं चरित्रं निजकेलिवशात् स्वलीलावशेन । स्वाच्छन्दोनेति यावत् । इत्थं पदसहस्रक्ष्पेण अकार्याः कारितवती । अन्तर्भावितण्यर्थात् करोतेर्लङ मध्यम-पुरुषेकवचनम् । 'काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्वरितं महत् ।'इति प्रमाणमत्र भाव्यम् । स्तोत्रस्य त्वत्कारितत्वात् सर्वे स्तोत्रं प्राह्ममेवेति भावः । उपमालंकारः ॥

पूर्वोक्तं पादुकाप्रयोजनमेव सनिदर्शनमुपपादयति-

पृथुकवदनशङ्कं स्पर्शनीत्या कदाचि-च्छिरसि विनिहितायाः खेन भूझा तवैव । स्तुतिरियमुपजाता मन्मुखेनेत्यधीयुः परिचरणपरास्ते पादकेऽपास्तदोषाः ॥ ३६ ॥

^{%.} स्पर्शरीलेत्यपि पाठान्तरम्.

हे पादुके, अपास्तदीषा रागद्वेषास्प्रष्टास्ते तव परिचरणपरास्त्वद्दास्परिकाः सन्तः पृथुकस्य बालस्य वदने मुखे शङ्कस्पर्शस्य पाञ्चजन्यसंस्पर्शस्य नीत्या न्यायेन 'स्तोतुं त्वामहिमिच्छामि तत्र प्रश्नां प्रयच्छ मे ।' इति ध्रुवेण प्राधिते सित 'शङ्कप्रान्तेन गोविन्दस्तं पस्पर्श कृताञ्चलम् । उत्तानपादतनयं द्विजवयं जगत्पतिः ॥' इति श्रीविष्णु-पुराणे कदाचित् स्तोत्रानुश्चाकोले शिरिस विनिहिताया निक्षिप्तायाः । अर्चकैरिति गम्यते । तवैव स्वेन भूमा महिम्ना मम मुखेनेयं स्तुतिरुपजातेति हेतोरधीयुः । 'इक् स्मरणे' इति धातोलिङ् । इदं च पठनादीनामप्युपलक्षणम् । पादुकाप्रयोजितत्वेन कृतिस्मरणादिकं इर्गुरिति हेतुहेतुमतोः सहोक्तेहंतुरलंकारः । अत्र पुरा श्रीरङ्गनाथ अर्च-कमुखेनाचार्यस्य शिरिस श्रीशटकोपं निक्षिप्य पादुकासहस्रं प्रणयेति सबहुमानमभ्यनुज्ञातवानिति संप्रदायः ॥

आचार्यः खयं कारुणिकः सन् भागवतान्त्रति पादुकास्त्रतिपठनमभ्युदयावहमित्यु-पदिशति—

> यदि स्फीता भक्तिः प्रणयमुखवाणीपरिपणं पदत्राणस्तोत्रं हृदि विभृथ रङ्गक्षितिभृतः । निरुम्मादो यद्वा निरविधसुधानिर्झरमुचो वचोभङ्गीरेतात्र कथमनुरुन्धे सहृदयः ॥ ३७॥

हे जनाः, स्फीता पूर्णं भक्तिर्यद्क्षित तदा प्रणयमुखाया विसम्भजनिकाया वाण्याः वेदस्येति यावत् । परिपणं मूलधनं सर्ववेदवेद्यपादुकाप्रतिपादकं प्रेमगर्भभगवत्स्तुतीनां हेतुभूततयोक्तं पदत्राणस्तोत्रं पादुकायाः स्तोत्रं हृदि हृदये विश्वध धारयत । विभर्ते-लांट्मध्यमपुरुषबहुववनम् । दोषसत्त्वेऽपि पादुकाभक्तया गृह्णीतेत्यर्थः । अथवा रस्मभित्तंदर्भसीन्दर्येण सन्तः स्वयमेव परिगृह्णन्तीति माध्यस्थ्यमवलम्बते । यद्वा तेषु जनेषु निरुमादो बुद्धिश्रंशरहितः सहृदयः स्वमनस्को निरवधिमपितमेयं सुधानिर्झ-रममृतधारां मुखन्ति याः । रसभरिता इत्यर्थः । एताः पूर्वोक्ताः वचोभक्षीः संदर्भ-रीतीः कथं नानुरुन्धे । अनुसंदधात्मेवेत्वर्थः । बुद्धिमतां संदर्भविषययोः सौन्दर्यमेव शाह्यताहेतुनीपदेश इति भावः । पूर्वाधीक्तार्थस्रोत्तरार्धेन प्रतिषेधावगतेराक्षेपालंकारः। 'आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् ।' इति लक्षणम् ॥

प्रमाणप्रमेयप्रमातृणामुत्कर्षकथनरूपं मङ्गलमाचरन् प्रवन्धस्य द्वयविवरणरूपत्वमभि-प्रेलाह—

> जयति यतिराजस्किर्जयति मुकुन्दस्य पादुकायुगली । तदुभयधनास्त्रिवेदीमवनध्ययन्तो जयन्ति भुवि सन्तः ॥ ३८ ॥

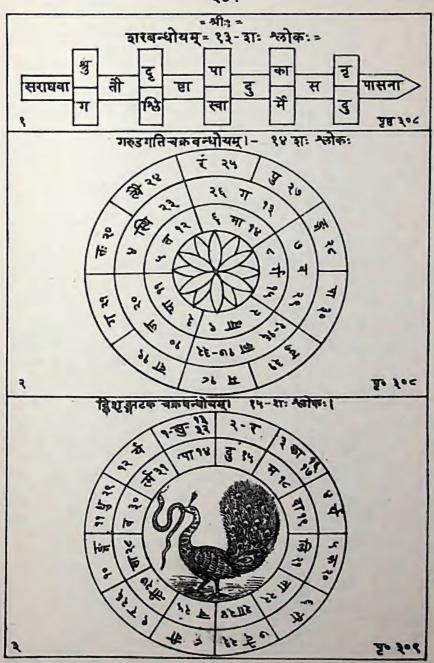
जयतीति । यतिराजसूक्तिभगवचरणाभिन्नपादुकोपायोपेयत्वप्रतीपादिका द्वय-विवरणगीत्याद्या सूक्तिर्जयति सर्वोत्कर्षण वर्तते । उक्तः सौष्ठवं च मतान्तरव्यादृत्त न्यायानुसारित्वमिति प्रमाणोत्कर्षः । मुक्जन्दस्य मोक्षप्रदस्य श्रीरङ्गनाथस्य पादुकायुगली पादुकायुग्मं जयति । युगलीशब्देन द्वयनिष्ठचरणशब्दद्विवचनविवरणमिति प्रमेयो-त्कर्षः । ते उमे यतिराजसूक्तिपादुकायुगले धनमत्यन्तोपादेयं येषां ते त्रिवेदीं वेद त्रयमवन्ध्ययन्तः सफलां कुर्वाणाः । यत्सूक्त्यभावे त्रय्याः कुदृष्टिवशंवदत्वेन पादुका-युगल्यभावे प्रमेयालाभेन श्वरूपालाभप्रसङ्गेन चेति भावः । सन्तो मद्दान्तः वेदार्थ-बोद्धारः भुवि अस्मिन् लोके जयन्ति । एतेन प्रमात्रुत्कर्ष उक्तः । उत्कर्षरूपस्यैकध-मस्य एकशब्देनावृत्त्या आवृत्तिदीपकमलंकारः । 'त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदी-पकम्' इति लक्षणम् ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेष्कटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ता-वार्थस्य कृतिषु श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रं समाप्तम् ।

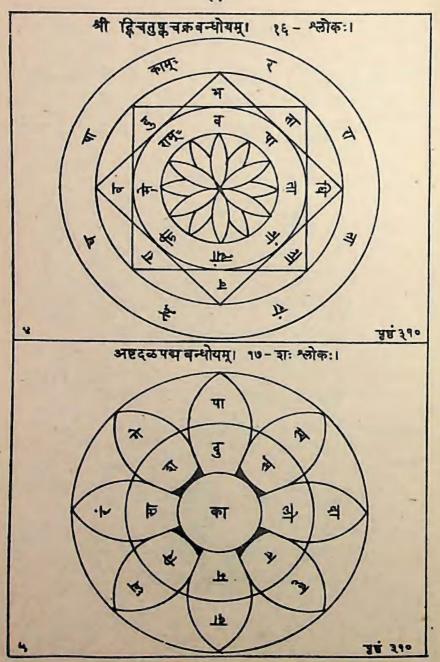
> कवितार्किकसिंहाय कल्याणगुणशालिने । श्रीमते वेद्वटेशाय वेदान्तगुरवे नमः ॥ यतिराजसूक्तिवोधितमुपवृंहितमुत्तमैस्त्रयीविद्भिः । श्रीरङ्गनाथपादूमाहात्म्यं विद्यतमेवमाचार्यैः ॥ वकुलधरसूक्तिरीत्या प्रन्थायन्तैकपद्यमार्योक्तम् । तत्संप्रदायधारासंतत्यैवेति सद्भिरवधार्यम् ॥

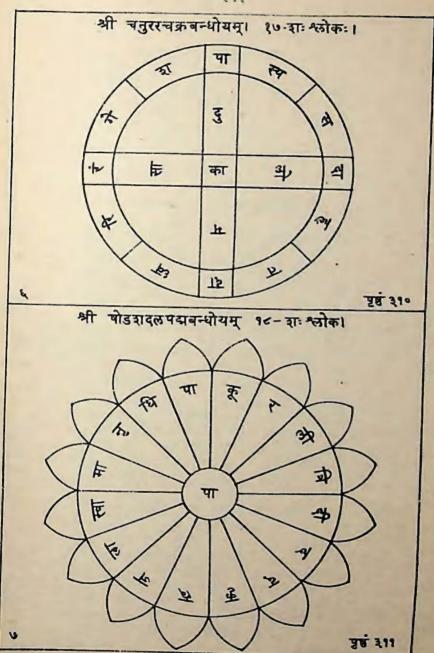
इति श्रीभारद्वाजकुलजलनिधिकौत्तुभश्रीदेवराजस्य सूजुना श्रीश्रीनिवास-दासेन विरचिता श्रीरङ्गनाथपादुकासहस्रपरीक्षा संपूर्ण॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।

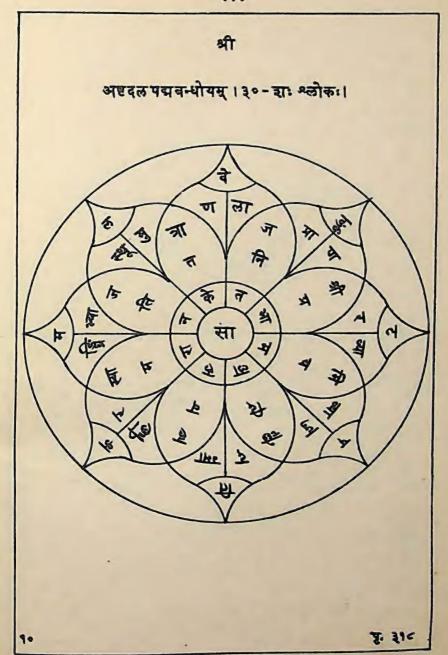

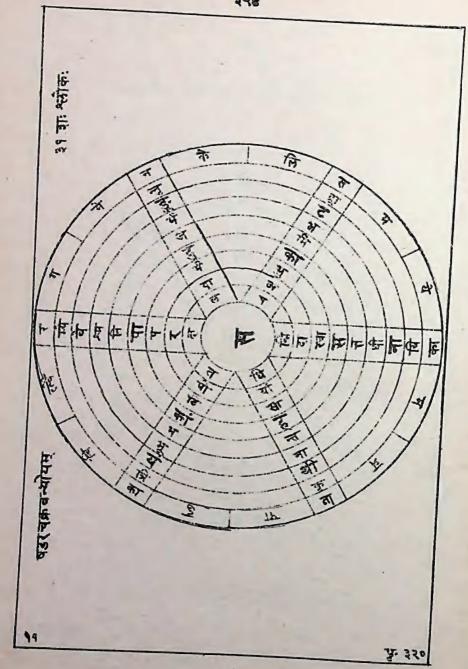
. २४ पादु०

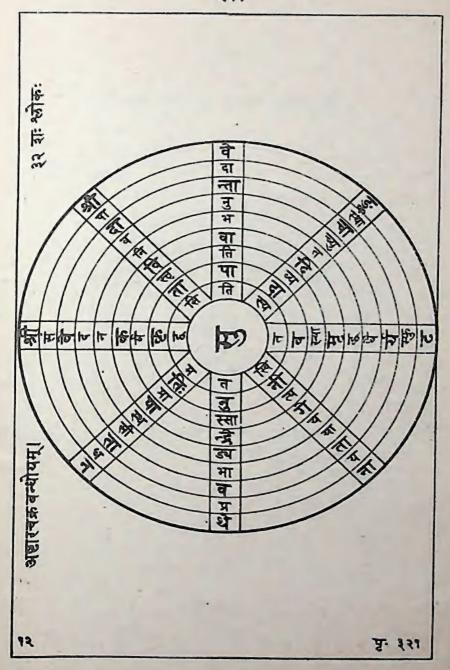

					.77				
चतुरङ्गतुरङ्ग बन्धोयम्। १९-२० - शी श्लो की।									
	स्थि	रा	ग	सां	स	दा	रा ११	ध्या २६	
	विध	たぞ	ता	कर्	त 1º	ना २७	मथ	ता २3	
	स	त्या	खु	के	स	to w	सा	मा	
6	75	ग	रा	জ ৩	य	दः	न २२	य ५	प्र॰ ३१२
श्री मुरजबन्धः। ११ दाः श्लोकः।									
	सर्	X	मि	स	म्	प्रा	K	स्था	
	A	3×	xt	बि	×	प्र	X	म्ब	-
	तर	X	पर	A	35	प्रत	SE.	De	
9,	X	A	प्रा	म	X	या	8	क्य	पृ० ३१२
श्री अर्थभूमक बन्धः २१-३ः श्लोकः।									
	लो	क	ता	रा	का	म	चा	रा	
	क	वि	रा	ज	इ	रा	व	चा	
	ता	रा	ग	ते	पा	द	रा	म	
*	रा	ज	ते	रा	म	पा	दु	का	
	का	इ	पा	म	रा	ते	ज	रा	
	म	स	द	पा	ते	ग	रा	ता	
	वा	व	रा	दु	ज	रा	वि	क	
-	रा	ना	म	का	रा	ता	क	लो	पृ० ३१२

श्री पादुकाबन्धीयम्। ३९- शः श्लोकः ता 긔 K 和

13

के रंडह

